

2014

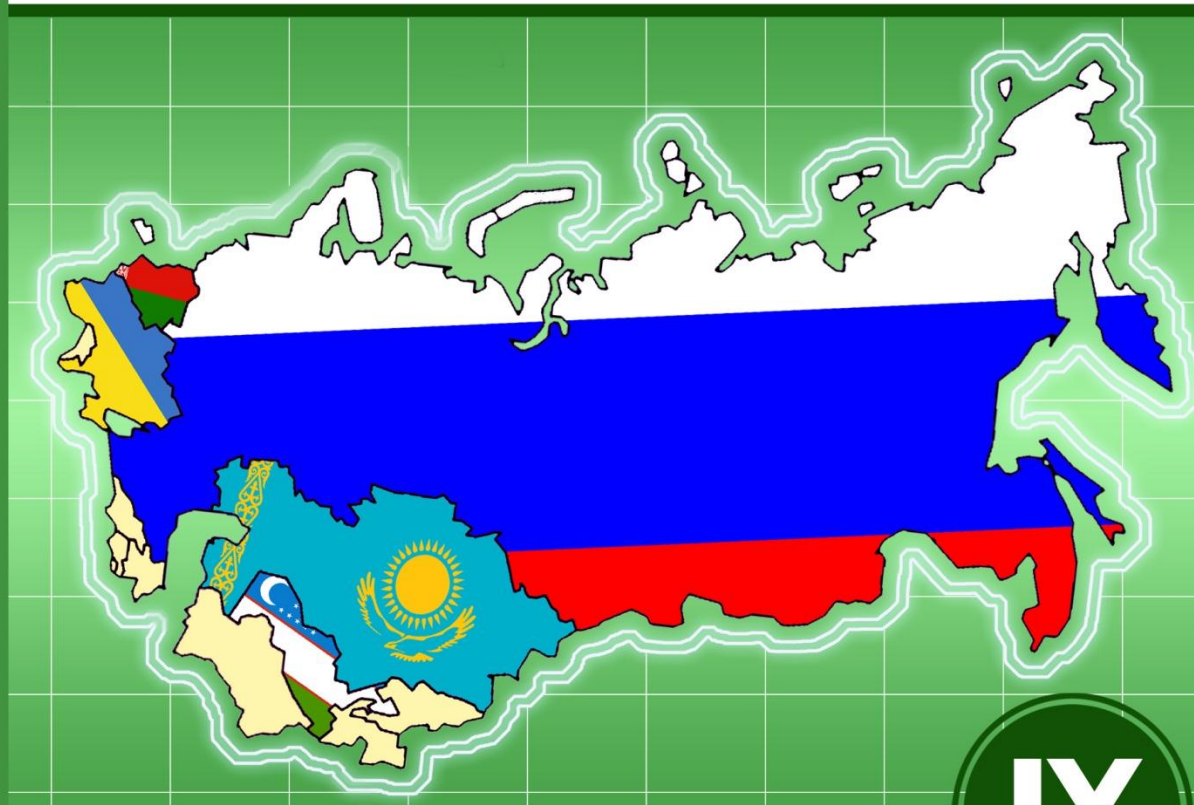
IX Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

30–31 грудня 2014 р.

Проблеми та перспективи розвитку
науки на початку третього тисячоліття
у країнах Європи та Азії

Секції:

Біологічні науки	Політологія
Географія та геологія	Право
Державне управління	Психологія
Екологія	Соціологія
Економіка	Сучасні інформаційні технології
Історія	Фізична культура та спорт
Математика	Філологічні науки
Мистецтво	Філософія
Педагогіка	

Переяслав-Хмельницький
2015

IX

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у
країнах Європи та Азії»**

30 – 31 грудня 2014 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

IX Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в
странах Европы и Азии»**

30 – 31 декабря 2014 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ

Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 325 с.

Материалы ІХ Международной научно-практической интернет-конференции «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии» // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015 г. – 325 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;
Я.О. Потапенко – д.і.н., професор;
Т.М. Боголіб – д.е.н., професор;
Г.Л. Токмань – д.п.н., професор;
Н.В. Ігнатенко – к.п.н., професор;
В.В. Куйбіда – к.біол.н., доцент;
В.А. Вінс – к.псих.н.;
Ю.В. Бобровнік – к.і.н.;
С.М. Кикоть – к.і.н.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;
Я.О. Потапенко – д.и.н., профессор;
Т.М. Боголиб – д.э.н., профессор;
Г.Л. Токмань – д.п.н., профессор;
Н.В. Игнатенко – к.п.н., профессор;
В.В. Куйбида – к.биол.н., доцент;
В.А. Винс – к.псих.н.;
Ю.В. Бобровник – к.и.н.;
С.М. Кикоть – к.и.н.

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,
А.П. Король,
Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

Ю.В. Бобровник,
А.П. Король,
Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,
Ю.С. Табачок.

Составители сборника:

Ю.В. Бобровник,
Ю.С. Табачок.

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**Аскарова Азиза Алишеровна
(Наманган, Узбекистан)****ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ИДЕИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

Из глубокой древности до нас дошли священные книги, в которых собраны знания народов Центральной Азии о земледелии, животноводстве, медицине, рассказывается о природных явлениях. Одна из этих книг «Авеста», написанная 3 тыс. лет тому назад. В ней приведены сведения о естественных ресурсах, растительном и животном мире, а также о медицине Центральной Азии и соседних с ней стран.

В то время как в Европе, в связи с возникновением христианства, естественные науки подвергались гонению, в Центральной Азии продолжалось их бурное развитие. Центральноазиатские ученые внесли большой вклад в развитие естествознания, особенно биологических наук. Так, Ахмедом ибн Насром Жайхони (870–912) были собраны ценные сведения о растительном и животном мире Индии, Центральной Азии и Китая. В его трудах приводятся данные о распространении растений и животных, об их значении в природе и о видах, которые используются местным населением.

Абу Наср Фараби (873–950) высказал ряд мыслей, касающихся ботаники, зоологии, анатомии человека и других областей естествознания. Он разделял животный мир на мыслящих и немслящих. Рассуждая о человеческом организме, его функциях, он указывал, что организм человека является целостной системой, что возникновение различных болезней связано с изменением режима питания. Ученый считал, что человек произошел от животных, поэтому у него сохранилось некоторое сходство с ними. Указывая на существование естественного отбора, он выделял искусственный отбор, осуществляемый человеком.

В развитие естественных наук в Центральной Азии большой вклад внес Абу Райхан Беруни (973–1051). В его трудах приводятся обширные сведения о растениях и животных, широко распространенных в Центральной Азии, Иране, Индии и Афганистане, об их полезных свойствах. Ученый описывал изменения, происходящие у животных и растений в связи с сезонами года. Он считал, что если какой-нибудь вид растений или животных займет все пространство на Земле, то другие виды лишаются возможности размножаться. Поэтому земледельцы очищают поля от сорных растений, пчелы уничтожают трутней. Такой процесс имеет место в природе повсюду. Как указывает Беруни, изменение земной поверхности влечет за собой изменения растений и животных. Он проводил палеонтологические исследования в Каракумах и Кызылкумах и пришел к выводу, что изменения, происходящие в живых организмах, тесно связаны с историей Земли. В частности, если произвести раскопки в песках, то можно обнаружить ракушки, что свидетельствует о том, что эти пески когда-то были морским дном.

Беруни дает описание 1116 лекарственных средств, из которых 750 имеют растительное и 101 животное происхождение. Совершая путешествие по Индии, он изучает внешний вид и поведение индийских слонов и других животных, описывает внешний вид растений и связь их со средой обитания.

Беруни указывает, что различия в цвете кожи, внешнем виде, характере, поведении людей зависят не только от их наследственности, но также и от почвы, воды, воздуха и других факторов их среды обитания. Он отмечал, что человек в своем развитии далеко ушел от животных. Ученый подчеркивает, что деление народов на высшие и низшие расы является мракобесием.

Известный ученый Центральной Азии Абу Али ибн Сина (Авиценна) (980–1037), так же как и Беруни, работал в различных отраслях естественных наук. Он признавал только такую науку, которая основывается на фактах. Ибн Сина является автором всемирно известного научного труда «Каноны медицины», состоящего из пяти книг. В них описаны строение органов человека, различные заболевания с указанием причин их возникновения, простые и сложные лекарства, способы их приготовления, а также их действие на организм человека. Ученый считал, что причинами некоторых болезней человека (оспы, холеры, туберкулеза) являются невидимые организмы. Он подчеркивал, что в укреплении здоровья большую роль играют правильное питание и закаливание организма. По его мнению, Земля подвержена медленным изменениям, моря и реки со временем высохнут. Поэтому на суше находят остатки животных, когда-то обитавших в воде, например, ракушки. Он отмечал наличие сходства у растений, животных и человека, приводя данные о способах их питания, роста и размножении.

Захириддин Мухаммад Бабур (1483–1530) был не только великим государственным деятелем, поэтом, но и крупным ученым естествоиспытателем. В его книге «Бабурнаме» приводятся интересные исторические и географические сведения о Центральной Азии, Афганистане, Индии, образе жизни народов, населяющих эти страны, описывается их растительный и животный мир. Бабур приводит точные данные о сходствах и различиях растений и животных этих стран. При этом он основывается не на литературных сведениях и не на рассказах людей, а на фактах и явлениях, которые он сам видел и наблюдал. Так, он отмечал, что на территориях Самаркандского и Бухарского оазисов много арчи, различных кустарников, там произрастают кипарисы, маслины, платаны. Большинство животных, обитающих в этих местах, имеет сходство с животными Индии. Он указывал, что многие растения и животные Индии являются эндемичными. Бабуром описаны внешний вид и образ жизни попугаев, кур, аистов, уток, слонов, обезьян, дельфинов, крокодилов, косуль и других животных. Им созданы сады, в которых росли деревья, привезенные из других стран. В частности, по его указанию в Кабуле выращивались вишневые деревья, привезенные с севера, индийские бананы и сахарный тростник. Такие же виды растений были посланы в Бухару и Бадахшан.

Бабур розділяв животний мир на чотири групи: тварини, що живуть на суші, птахи, що живуть на суші, птахи, що живуть у воді, і водні тварини.

Літератури:

1. Я.Х.Туракулов, Д.А.Мусаев, Д.Х.Хамидов, Б.А.Ташмухаммедов, А.А.Абдукаримов, К.Н.Нишанбаев, А.Т.Гафуров «Общая биология» 10-11 класс, Ташкент «Шарк» 2004 год.
2. З.М.Бабур. Бабурнама. 1991 год.

Булат Жумадилов, Дамиля Байжуманова
(Павлодар, Казахстан)

ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В БИОЦЕНОЗЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Природа богата полезными растениями. Из них наиболее значимыми являются лекарственные. *Plantae medicinalis* Лекарственные растения— обширная группа растений, органы или части которых являются сырьём для получения средств, используемых в народной, медицинской или ветеринарной практике с лечебными или профилактическими целями [1]. В народной медицине лекарственные растения используются широко. Однако опыт ее полностью не обобщен и в значительной степени не проверен. Современная наука изучает и проверяет ее многовековой опыт, пополняя арсенал лечебных средств [2].

В частности различные органы растений *Crataegus* Боярышника и *Rosa* Шиповника являются лекарственными. Комплексное описание растений и получаемого из них сырья представлено ниже.

Боярышник

Семейство Розоцветные—Rosaceae

Боярышники - листопадные, редко полувечнозелёные деревья высотой 3-5 м, иногда до 10-12 м, нередко многоствольные или растущие кустообразно. Крона плотная, округлая, шаровидная или яйцевидная, нередко асимметричная. Кора ствола коричневая или серая, неравномерно ребристая или трещиноватая, у отдельных, видов отслаивающаяся некрупными пластинками.

Ветки крепкие, прямые или несколько зигзагообразные, реже плакучие; молодые побеги пурпурно-красные, голые или густо опушённые, до войлочных. Сердцевина побегов округлая, по краям зазубренная, белая до светло-зелёной. У большинства видов имеются многочисленные колючки, которые являются видоизменёнными укороченными побегами и развиваются из пазушных почек в нижней части побегов одновременно с листьями и на год раньше, чем соответствующие почки в верхней части побегов. Колючки обычно безлистные, длиной 0,5-1 см до 6-7 и даже 10 см, реже облиственные.

В природе боярышники встречаются обычно одиночно или группами в зарослях кустарников, по опушкам, на вырубках и полянах, на осыпях, реже они растут в негустых лесах и вовсе не встречаются под густым древесным пологом. Распространены от уровня моря до верхнего предела лесной растительности в горах, в самых различных условиях рельефа и на разных грунтах. К почве не требовательны, но лучше развиваются на глубоких, среднеувлажненных, хорошо дренированных плодородных тяжёлых почвах; положительно реагируют на присутствие извести в почве. В культуре неприхотливы, в подавляющем большинстве зимостойки, светолюбивы. Не требуют специального ухода, кроме периодической подрезки и вырезки сухих ветвей; при пересадке, которую боярышники в молодом возрасте переносят легко, необходима сильная подрезка; возможна пересадка боярышников и летом, в облиственном состоянии. [3]

В качестве лекарственного растительного сырья заготавливают цветки и плоды боярышника. Цветки собирать в начале цветения. Плоды заготавливают в период созревания с конца сентября и до заморозков.

Высушенные плоды твердые, морщинистые, от буровато – красного до темно – бурого или почти черного, оранжево – красного цвета. Вкус плода сладковатый. В народной медицине плоды и цветки боярышника применяют при заболеваниях сердца, головокружения, отдышке, бессоннице, заболеваниях органов желудочно – кишечного тракта, в гинекологии[4].

Rosa Шиповник

Rosaceae Juss. Семейство Розоцветные

Невысокий кустарник или кустарничек (60 – 200 см) с восходящими, немного свисающими ветвями покрытыми коричнево – красной корой с шипами. Цветоносные побеги почти без шипов [5].

Лекарственное сырьё – плоды шиповника. Собирают их в период полной зрелости, когда они приобретают характерный окрас – оранжевую, красную, или буровато – красную или буровато – красную в зависимости от вида. Заканчивают сбор при первых заморозках, так как тронутые морозом плоды при оттаивании теряют витамин С.

Сырьё состоит из высушенных целых зрелых плодов. Запах отсутствует. Вкус кисловато – сладкий, слегка вяжущий.

Плоды шиповника – кладовая витаминов. В них содержится от 4 до 18 % витамина С, каротин (провитамин А), витамины В₂, К, Р.

Плоды шиповника употребляют как поливитаминное средство при авитоминозе, как желчегонное и улучшающее обмен веществ. Препараты из них широко используют при лечении атеросклероза, а так

же для повышения тонуса и общей сопротивляемости организма. В народной медицине плоды шиповника применяют при заболеваниях печени, почечнокаменной болезни гастритах. При головных болях хорошие результаты дает употребление зеленого чая с экстрактом из шиповника. Настой из его плодов, применяемый постоянно (с небольшим перерывами), повышает работоспособность и общий тонус организма [6].

Литература:

1. <https://ru.wikipedia.org>
2. Курамысова И.И. Лекарственные растения. Алма – Ата: Кайнар, 1989. – 5 с.
3. Государственная фармакопея Республики Беларусь т.2 Минск: Минздрав Республики Беларусь, 2007. – 375 – 380с.
4. Гринкевич Н.И. Лекарственные растения.М.: Высшая школа,1991. – 70 с.
5. БархаеваН.В. Лекарственные растения. Белгород: Кооператив «Формат», 1991. – 34 с.
6. Доброхотова К.В. Целебные растения вокруг нас. Алма – Алта: Казахстан, 1980. – 122 с.

А.Т.Мусабеков, Ж.А. Сураншиев, Д.Б.Баймурат
(Астана, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БОЙЫНША МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ДАМУЫНЫҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ

Республикадағы барлық мал санының орташа көрсеткіші тәуелсіздік жылдарында 45,1%-ға төмендеді. Мал санының төменгі көрсеткіштерін солтүстік және орталық облыстары көрсетті. Антирейтингтің көшбасшысы Ақмола облысы болып танылды. Бұлаймақтағы мал саныныңкөрсеткішікеңесзаманындағы мал санынан 75%-ғатөмендеді.

Жыл сайын үкімет мал шаруашылығының дамуы мен мал санының көбеюі туралы айтылып келеді. Осы салаға жылда миллиард теңге бөлінеді. Ағымдағы жылдың ақпан айында «Агробизнес-2020» бағдарламасы қабылданды. Аталмышбағдарламаасындаалдағы 7 жылда мал шаруашылығына 3 трлн. теңге (20 млрд. долларға жуық) ақшабөлінеді. Бағдарламаны жүзеге асыру барысында салық төлеушілердің миллиард қаржысы тиімсіз пайдаланып, ауыл шаруашылық саласындағы жағдай жақсармайды деген қауіп бар.

Мемлекеттен бөлінетін қомақты субсидияларға қарамастан, мал шаруашылығындағы қазіргі көрсеткіштер кеңестік замандағы көрсеткіштерге жетпей жатыр. Тәуелсіздік жылдарындағы мал шаруашылық саласы бойынша төменгі көрсеткіштерге ие аймақтары негізде жасақталды. Зерттеу нәтижелерін аймақтардың ерекшеліктеріне сәйкес мал шаруашылығының даму басымдықтарын айқындау үшін қолдануға болады.

Сараптау нәтижелері

Республика аумағында мал тобының саны келесідей пайызға төмендегенін зерттеу нәтижелері көрсетіп отыр:

- **Ірі қара мал – 41,9%;**
- **Ұсақ қара мал – 49,9%;**
- **Құстар – 43,6%.**

Республикадағы жағдай. Малдың үш тобы бойынша республикадағы орташа көрсеткіші 45,1% құрайды. 14 облыстың 12 облысы (*Оңтүстік Қазақстан мен Маңғыстау облыстарынан басқасы*) мал санының төмендеу динамикасын көрсетті.

Орын	Облыс	Мал санының орташа өзгерісі, %
1	Ақмола	-75,0
2	Павлодар	-65,1
3	Қостанай	-56,6
4	Батыс Қазақстан	-54,8
5	Шығыс Қазақстан	-51,5
6	Ақтөбе	-50,6
7	Қарағанды	-49,9
8	Қызылорда	-45,8
	Қазақстан Республикасы	-45,1
9	Атырау	-40,4
10	Жамбыл	-28,6
11	Алматы	-18,9
12	Солтүстік Қазақстан	-4,9
13	Оңтүстік Қазақстан	+12,6
14	Маңғыстау	+19,4

Мал санының төмендеу динамикасы елдің солтүстік және орталық аймақтарында байқалып отыр. Мұны тәуелсіздік жылдарындағы бұл аймақтардағы адам санының азаюымен байланыстыруға болады.

Ірі қара мал. Тәуелсіздік жылдары ірі қара мал санының азаюы республиканың 9 аймағында анықталды. Ірі қара мал санының оң көрсеткіштерін тек оңтүстік және батыс аймақтары көрсетті.

Орын	Облыс	Ірі қара мал		Мал санының өзгерісі, %
		1991	2013	
1	Ақмола	1724,3	329,8	-80,9
2	Қостанай	1457,7	379,7	-74,0
3	Солтүстік Қазақстан	643,7	256,3	-60,2
4	Павлодар	765,7	369,5	-51,7
5	Батыс Қазақстан	761,4	390,0	-48,8
	Қазақстан Республикасы	9 755,7	5 668,5	-41,9
6	Ақтөбе	598,7	371,8	-37,9
7	Шығыс Қазақстан	1189,2	739,6	-37,8
8	Қарағанды	603,7	387,2	-35,9
9	Алматы	895,9	887,1	-1,0
10	Жамбыл	299,7	300,0	+0,1
11	Қызылорда	220,8	235,9	+6,8
12	Атырау	137,1	149,2	+8,8
13	Оңтүстік Қазақстан	451,8	854,5	+89,1
14	Маңғыстау	6	16,1	+168,3

Ауыр жағдай орталық аймақтарда және Батыс Қазақстанда байқалды. Осы аумақтағы мал саны 48% және одан да жоғары көрсеткішке құлдырады.

Ұсақ қара мал. Пайыздық мөлшерде ұсақ қара мал саны ірі қара мал мен құстардың көрсеткіштерімен салыстырғанда әлдеқайда төменгі нәтижелерді көрсетті. Осыдан Қазақстанда қойларды асырау дәстүрі жоғалып келе жатыр деп түйіндеуге болады.

Қой мен ешкілердің саны бойынша антирейтингтің көшбасшысы Ақмола облысы болып танылды. Республиканың 8 аймағында ұсақ қара мал саны екі есеге қысқарды.

Орын	Облыс	Қой мен ешкі		Мал санының өзгерісі, %
		1991	2013	
1	Ақмола	1727,7	419,0	-75,7
2	Қостанай	1207,4	351,0	-70,9
3	Ақтөбе	2871,8	974,7	-66,1
4	Батыс Қазақстан	2423,2	881,3	-63,6
5	Павлодар	1470,1	540,0	-63,3
6	Қызылорда	1647,6	649,8	-60,6
7	Атырау	1344,3	533,8	-60,3
8	Шығыс Қазақстан	5492,1	2 191,5	-60,1
9	Қарағанды	2365,1	1 042,6	-55,9
	Қазақстан Республикасы	35657,1	17857,1	-49,9
10	Алматы	6490,3	3 266,8	-49,7
11	Жамбыл	3631,3	2 339,9	-35,6
12	Маңғыстау	650,4	572,9	-11,9
13	Оңтүстік Қазақстан	4074,7	3 797,4	-6,8
14	Солтүстік Қазақстан	261,1	295,2	+13,1

Ұсақ қара мал санының көбеюі Маңғыстау облысында ғана анықталды (*кеңес заманындағы көрсеткіштерге жақын*). Дегенменде бұл көрсеткіш республикадағы жалпы бейнеге әсер етпейді.

Орын	Облыс	Құстар		Мал санының өзгерісі, %
		1991	2013	
1	Маңғыстау	471	8,6	-98,2
2	Қызылорда	801,5	131,2	-83,6
3	Павлодар	3862,8	760,1	-80,3

4	Атырау	329,3	99,9	-69,7
5	Ақмола	10004,4	3150,7	-68,5
6	Қарағанды	7585,3	3195	-57,9
7	ШығысҚазақстан	6787,2	2951,1	-56,5
8	БатысҚазақстан	1799,4	865,1	-51,9
9	Жамбыл	2345	1168	-50,2
10	Актөбе	2480,5	1 291,7	-47,9
11	СолтүстікҚазақстан	4576,8	2541,2	-44,5
	Қазақстан Республикасы	59898,8	33779,6	-43,6
12	Қостанай	5786,4	4339,1	-25,0
13	Алматы	10567,8	9942,8	-5,9
14	СолтүстікҚазақстан	2501,4	3309,6	+32,3

Құстар. Тәуелсіздік жылдары республиканың 13 аймағында құстар санының азаюы анықталды. Олардың көбінде азаю көрсеткіші 50 %-дан асты. Осы топта көшбасшы болып Маңғыстау облысы танылды. Осы аймақта халық санының өсуіне қарамастан, кеңес заманынан қалған көрсеткіштің небәрі 2%-ын ғана құрады. Қызылорда және Павлодар облыстарындағы ғана жағдай әлдеқайда жақсы екені белгілі болды.

СолтүстікҚазақстан облысының көрсеткіші кеңес заманымен салыстырғанда өсімді көрсетті. Бірақ та көршіресейлік бәсекелестердің белсенді демпинг әдісі арқасында облыстағы құс шаруашылығының даму болашағы бұлыңғыр.

Қазақстандағы мал санының азаю динамикасы республиканың солтүстік пен орталық аймақтарында байқалды. Әсіресе, Ақмола облысының көрсеткіші кеңес заманындағы мал санының көрсеткішімен салыстырғанда 75% ғана құрады. Сонымен қатар осы аймақтарда халық санының азаюы да байқалды. Сонымен, халық саны мен мал санының байланысының бары туралы қорытынды жасауға болады.

Дегенменде, халық санының өзгерісі мал санының өзгерісінің басты себебі болып табылмайды. Бұған Маңғыстау облысындағы жағдай дәлел бола алады. Аталмыш облыстағы халық санының күрт өсуіне қарамастан, құстар саны тіптен аз көрсеткішті көрсетіп отыр.

Мал санының азаюына әсер ететін тағы факторларды атасақ, олар:

- **Халықтың ауылдан қалаға миграциясы.**
- **Бос мал жайылымдарының аздығы.**
- **Жемнің жоқтығы/қымбатшылығы.**
- **Өткізу орындарының жоқтығы/алшақтығы.**

Соңғы екеуінің салдары нәтижесінде мал шаруашылығының төменгі пайдалылығы мен кәсіпкерлердің қаржы құю қызығушылықтарының жоқтығы пайда болады. Мемлекеттік субсидияларды бөлу ісінде ашықтық сипат белең алмайды. Осылар қаржыны тиімсіз игеруінің негізгі себебі болып табылады.

Аймақтарды сараптау барысында мал саны туралы ақпаратты *ҚР Статистика агенттігінің ресми сайтынан* алынды. Сараптама нысанына 1991 жылы мен 2013 жылғы қаңтар айындағы ірі қара мал, ұсақ қара мал (қой мен ешкі), құстар туралы мәліметтер айналды.

Євгенія Неведомська
(Київ, Україна)

ЗВІДКИ ПІШЛИ ЕУКАРІОТИ

На сьогодні існує багато гіпотез походження еукаріотів, тому розглянемо основні з них.

У XIX ст. та першій половині XX ст. переважна більшість біологів обминала питання походження еукаріотів, уважаючи, що вони виникли внаслідок дарвінівської еволюції, проте перехідні форми вимерли. Гіпотеза, що описувала походження еукаріотів за таким сценарієм, дістала назву автогенетичної (від грец. *autos* – сам і *genesis* – походження). Згідно з нею еукаріотична клітина утворилася внаслідок здатності плазматичної мембрани, або плазмолемі, до інвагінацій (від лат. *in* – в і *vagina* – піхва, оболонка), або вп'ячувань, які надалі замкнулися навколо ділянок плазмолемі з ферментами дихального ланцюга, фотосинтетичними пігментами, нуклеоїда, утворивши, відповідно, мітохондрії, пластиди та ядро. Розвиток системи інвагінацій мембран привів також до виникнення ендоплазматичної сітки, комплексу Гольджі, лізосом тощо. Проте автогенетична гіпотеза не змогла пояснити чимало фактів: як виник мітоз та з'явилися мікротрубочки, чому мітохондрії та хлоропласти містять власну ДНК і розмножуються поділом, чому в мітохондріях та хлоропластах наявні легкі прокаріотичні рибосоми, чому поровий апарат мітохондрій і пластид подібний до порового апарату прокаріотів і відрізняється від порового апарату плазмолемі еукаріотів.

Наприкінці XIX ст. видатний російський ботанік та фізіолог рослин Михайло Цвет (1872–1919) на підставі спостережень за поділом хлоропласта та ядерця в зеленої водорості *Spirogyra* висунув

припущення, що клітини рослин, можливо, становлять симбіотичний (від грец. *symbiosis* – співжиття) утвір із клітини-хазяїна та бактеріальних внутрішньоклітинних симбіонтів, відомих як хлоропласти та ядерця [2].

На початку ХХ ст. гіпотезу про ендосимбіотичне (від грец. *endon* – усередині та *symbiosis* – співжиття) походження еукаріотичної клітини докладно розробив російський ботанік Костянтин Мережковський (1855 –1921) [3]. На підставі аналізу даних цитології (науки про клітину) та ліхенології (науки про лишайники) учений продемонстрував, як симбіози (форма спільного існування двох організмів різних видів, що зазвичай приносить їм обопільну користь) дали змогу надати еволюційному процесові не поступового, а стрибкоподібного характеру та зумовити виникнення еукаріотичної клітини, минаючи перехідні форми між типово прокаріотичним та еукаріотичним планами будови. Проте його робота не знайшла підтримки у широкого загалу біологів. Гіпотезу ендосимбіотичного походження еукаріотів називали «приголомшливим витвором людської фантазії», «непристойною темою в колі освічених біологів».

У 60-их роках ХХ ст. гіпотезу ендосимбіотичного походження еукаріотичної клітини заново сформулювала тоді ще молода американська дослідниця Лінн Маргеліс (Маргуліс) (1938–2011) [1]. Наводячи докази ендосимбіотичного походження мітохондрій та пластид, Л. Маргеліс широко використала дані електронно-мікроскопічних досліджень, яких ще не міг мати у своєму розпорядженні К. Мережковський.

Гіпотеза ендосимбіотичного походження еукаріотичної клітини, яку спочатку називали гіпотезою Маргеліс, викликала чимало запеклих дискусій та ініціювала цілу низку найрізноманітніших досліджень щодо її перевірки. Сама Л. Маргеліс, ознайомившись у 70-их роках з працями К. Мережковського, була настільки вражена збігом основних положень з її власними висновками, що запропонувала перейменувати гіпотезу, названу на її честь, на гіпотезу Мережковського. Нині роль симбіозів у походженні мітохондрій та пластид уважають доведеною, а перший варіант гіпотези ендосимбіотичного походження еукаріотичної клітини дістав у біології назву гіпотези Мережковського – Маргеліс, або ортодоксальної ендосимбіотичної гіпотези.

Згідно з гіпотезою Мережковського – Маргеліс еукаріотична клітина виникла внаслідок кількох ендосимбіозів. Гіпотетична прокаріотична анаеробна клітина (уркаріот), здатна до фагоцитозу, захопила, проте не перетравила, а зберегла в цитоплазмі аеробну гетеротрофну бактерію, яка надалі трансформувалася в мітохондрію. Далі клітина-хазяїн, що містила мітохондрію, уступила в симбіоз із рухливою спірохетоподібною гетеротрофною бактерією, яка дала початок джгутикові. Після цього внаслідок автогенетичного процесу, пов'язаного з утворенням глибоких інвагінацій плазмолемми, навколо нуклеоїда клітини-хазяїна утворилося ядро. Далі базальні тіла джгутиків трансформувалися в центри організації веретена поділу, унаслідок чого виник спочатку мітоз і його модифікація – мейоз – разом зі статевим процесом. Виникла перша гетеротрофна еукаріотична клітина.

Нащадки цієї клітини, еволюція яких пішла шляхом удосконалення фагоцитозу, дали початок тваринам. Ті ж нащадки, які еволюціонували в напрямку вдосконалення осмотрофного живлення, дали початок грибам. Симбіоз гетеротрофної еукаріотичної клітини із синьо-зеленою водорістю привів до появи рослин, оскільки симбіотична синьо-зелена водорість надалі трансформувалася в пластиду.

Численні перевірки ендосимбіотичної гіпотези, проведені із широким використанням електронної мікроскопії та мікрохімічних методів, з одного боку, не підтвердили низку положень ортодоксальної ендосимбіотичної гіпотези, зокрема положення про симбіотичне походження джгутика. З другого боку, молекулярні дослідження, здійснені в 90-их роках ХХ ст., істотно змінили погляди на час виникнення ядра: досліді підтвердили автогенетичну гіпотезу, і навіть більше – показали, що на довгому шляху, який урешті-решт привів до появи на Землі еукаріотів, однією з перших подій була саме поява морфологічно оформленої ядерної оболонки.

Таким чином, на початку ХХІ ст. теорія походження еукаріотів сформувалася на основі синтезу обох гіпотез – як автогенетичної, так і ендосимбіотичної.

У створенні сучасної системи органічного світу та розвитку уявлень про походження й напрямки еволюції еукаріотів надзвичайно важливу роль відіграли молекулярно-систематичні дослідження різних груп водоростей та грибів, а також найпростіших, здійснені в 90-их роках ХХ ст. Методами молекулярної таксономії доведено, що найпримітивнішими еукаріотами є невелика група одноклітинних гетеротрофних джгутиконосців – діпломонади, оксимонади та ретортамонади, у яких немає мітохондрій, проте наявні морфологічно оформлене ядро, ендоплазматична сітка, джгутики, яким властиві мітоз, мейоз та статевий процес. За результатами аналізу низки генів (передусім того, що кодує малу субодиницю рибосомальної РНК), ці джгутиконосці виявилися більш спорідненими з архебактеріями, ніж з еубактеріями.

Нині вважають, що першим кроком на шляху виникнення еукаріотів було утворення в гіпотетичного прокаріотичного пращра – уркаріоти – численних внутрішніх інвагінацій плазмолемми, які, з одного боку, замкнули прокаріотичний нуклеоїд у двомембранну оболонку (тобто утворили морфологічно оформлене ядро), а з другого, – привели до утворення ендоплазматичної сітки та похідного від неї комплексу Гольджі, а також травних вакуолей та їхніх похідних – лізосом.

На другому етапі внаслідок горизонтального перенесення гена, що кодує білок тубулін від спірохетоподібних бактерій, примітивні еукаріоти набули здатності до синтезу тубулінових мікротрубочок. Нині в біологів немає одностайної думки стосовно того, який комплекс органел виник раніше – ядерний чи мікротрубочковий. Щодо цього існують дві альтернативні гіпотези – про первинність ядра й вторинність мікротрубочкової системи, і навпаки. Як наслідок, в еукаріотів виник цитоскелет, джгутики з базальними тілами, веретено поділу, мітоз. Надалі базальні тіла джгутиків у частини представників трансформувалися

в клітинний центр, а порушення нормального мітозу (зокрема скорочення інтерфази) привели до виникнення мейозу й пов'язаного з ним статевого процесу. Групу первинно безмітохондріальних еукаріотів нині розглядають як перше, найпримітивніше царство еукаріотів – *Nucleochondria* (домітохондріальні, або гіпохондріати). Усі гіпохондріати є одноклітинними гетеротрофами із тваринною стратегією живлення.

На третьому етапі еукаріотична клітина утворила симбіотичний комплекс із прокаріотичною клітиною, схожою на сучасні альфа-протеобактерії. Ця прокаріотична клітина надалі трансформувалася в мітохондрію. За результатами як цитологічних, так і молекулярних досліджень, найдавнішими мітохондріальними еукаріотами вважають ті, що мають мітохондрії з особливими дископодібними кристами. Групу мітохондріальних еукаріотів із дископодібними кристами прийнято кваліфікувати як таксон рангу царства *Discicristates* (Дискокрістати). В основі царства Дискокрістат перебувають первинногетеротрофні організми.

На четвертому етапі еукаріоти розділилися на дві великі групи. Одна з цих груп має мітохондрії з трубчастими кристами й утворює царство *Tubulocristates* (Тубулокрістати, Трубочастокрістні), друга – мітохондрії з переважно пластинчастими кристами, становить царство *Platycristates* (Платикрістати, Пластинчастокрістні). Як і в дискокрістат, в основі філетичної еволюції, або філі (від грец. *phyle* – рід, плем'я – еволюція групи організмів, яку характеризує прогресивне пристосування особин наступних поколінь під дією добору), тубуло- та платикрістат лежать первинногетеротрофні організми із тваринною стратегією живлення.

На п'ятому етапі в еукаріотичному світі з'явилися перші рослини. За молекулярними та цитологічними даними, ця подія пов'язана із симбіозом гетеротрофної еукаріоти-платикрістати з фотоавтотрофним прокаріотом – синьо-зеленою водорістю. Унаслідок цього симбіозу утворилася пластида, одягнена двома мембранами, яка отримала назву первинносимбіотичної пластиди. Подальша дивергенція (розходження) організмів з первинносимбіотичними пластидами зумовила виникнення в межах філі платикрістат групи фотоавтотрофних відділів, які утворили підцарство *Plantae* – Рослини. Дивергенція гетеротрофних платикрістат за типами живлення зумовила виникнення, з одного боку, відділів з осмотрофним живленням – підцарства *Fungi* (Гриби), з другого, – таксонів з фаготрофним живленням, що становлять підцарство *Animalia* – Тварини.

Велика радіація тубулокрістат відбувалася майже паралельно з платикрістатами, проте була пов'язана не стільки з еволюцією за типами живлення, скільки з еволюцією клітинних покривів та джгутикового апарату. В основі тубулокрістат залишилися амебоподібні організми, які становлять підцарство *Ameboflagellates* (Амебо-флагеляти). Дві більш розвинені філі становлять, з одного боку, таксони зі специфічними, альвеольованими покривами – *Alveolates* (Альвеоляти), з другого, – таксони зі специфічними субмікроскопічними тричленими волосками на поверхні клітин або джгутиків (т. зв. ретронемами) – *Stramenopiles* (Страменопіли).

Література:

1. Маргеліс Л. Роль симбіоза в еволюції клітки. — М.: Мир, 1983. — 352 с.
2. Сенченкова Е. М. Михаил Семёнович Цвет. 1872—1919 / АН СССР. — М.: Наука, 1973. — 307 с. — (Научно-биографическая серия).
3. Теория двух плазм, как основа симбиогенезиса, нового учения о происхождении организмов / Проф. К. С. Мерещковский. — Казань: Типо-литография Императорского университета, 1909. — 102 с.

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

Шолпан Алимova, Динара Есимова
(Павлодар, Казахстан)

ТОПОНИМИЧЕСКОЕ ОТРАЖЕНИЕ ЛАНДШАФТА В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Павлодарская область находится на северо-востоке Республики Казахстан и граничит на севере – с Омской, северо-востоке – с Новосибирской, на востоке с Алтайским краем Российской Федерации, на юге – с Восточно-Казахстанской и Карагандинской областями, на западе с Акмолинской и Северо-Казахстанской областями Республики Казахстан. Областной центр – город Павлодар, который расположен на берегу реки Иртыш.

Правобережье Иртыша расположено на Барабинской низменности и Кулундинской равнине, левобережье – на Прииртышской равнине, которая в юго-западной части переходит в Казахский мелкосопочник, издревле называемый Сары-Аркой.

Разнообразные ландшафты сложились благодаря природным условиям на территории Павлодарской области. Особенности климата, флоры и фауны, многообразие почв и почвенного покрова связанные с рельефом местности.

Рельеф территории в основном равнинный. Равнина Павлодарской области – однородная, плоская, слабоволнистая, слабодренированная поверхность. Равнинный класс природно-территориальных комплексов включает следующие типы: лесостепной, степной, сухостепной, полупустынный, пустынный типы ландшафтов, представляющие собой территории с высоким туристским потенциалом и являющиеся природными комплексами с высокой туристской привлекательностью [1, с.16].

Природные ландшафты, их компоненты были точно детализированы местным населением в географических названиях в результате многовековых наблюдений за природными явлениями и процессами. Пласт топонимов, отражающих природные явления – один из самых широко распространенных на Земле. Среди данной категории географических названий наиболее значительными являются топонимы, отражающие рельеф (оронимы), погоду и климат (метеонимы), воды (гидронимы), почвы и грунты, растительность (фитотопонимы) и животный мир (зоотопонимы), имена собственные (антропонимы).

Данная статья посвящена исследованию топонимов, отражающие рельеф Павлодарской области, определению их роли в развитии туризма этого региона.

Топонимы – важнейший элемент карты. Они имеют пространственную привязку, нередко отражают местоположение, природу ландшафта, говорят о характере заселения человеком новой территории, о ее географических особенностях, о наличии в ее недрах полезных ископаемых [2, с.48].

Причины, породившие топонимы, различны. Для возникновения одних отправной точкой послужили природа, рельеф местности, особенности флоры и фауны. Появление других связано с отдельными сторонами материальной и духовной жизни людей.

Исходя из величины объектов, выделяются два главных яруса топонима:

1) макротопонимия - название крупных природных или созданных человеком объектов.

2) микротопонимия – индивидуализация названных малых географических объектов, особенностей местного ландшафта.

Микротопонимы – названия малых территориальных объектов (холмов, оврагов, прудов, рощ, лугов, рыболовных, ягодных и грибных мест, составных частей населенных пунктов и т.п.) составляют самую многочисленную группу собственных названий.

Казахский народ с древних времен, учитывая особенности и хозяйственные ценности каждого элемента рельефа, давал ему соответствующее название, точно характеризующее внешние признаки и отличительные черты [3, с.87].

Оронимы (от греческого ορος – «гора», ονομα – «имя») – класс топонимов, названия форм рельефа (объектов орографии). Большое количество топонимов региона происходит от названий, данных по каким-либо признакам рельефа. Наш материал можно классифицировать по нескольким тематическим группам:

1) названия связанные с обозначением возвышенностей (положительного рельефа). В этих случаях в их составе появляются слова **бас, оба, тас, тау, тобе**.

Бас (с каз.яз. «голова, главный»):

- *Алабас* – гора в Баянаульском районе. Название означает «пестрая гора».

Оба (с каз.яз. «курган»):

- *Акоба* – возвышенность в Баянаульском районе. Название состоит из слов «ак» и «оба», означает «белый курган».

Тас (с каз.яз. «камень»):

- *Айыртас* – гора в Баянаульском районе. Название состоит из слов «айыр» и «тас», означает «раздвоенная гора» или «гора с двумя вершинами»;

- *Актас* – гора в Баянаульском районе. Находится на юго-западе от горы Аулие. Название связано с белым цветом камней;

- *Актасты* (дословно «белокаменный») – гора в Баянаульском районе. Находится на северо-востоке от озера Туз. Название связано с тем, что скалы на склоне горы издали белеют на солнце;

- *Аулиетас* – скала (утес) в Баянаульском районе. Название состоит из слов «аулие - святой» и «тас - камень», означает «священный камень»;
- *Бабайтас* – гора в Баянаульском районе. Находится на юго-востоке от горы Аулие. Древнетюркское слово «баба» означает «предки». Топоним означает «место (захоронение) предков»;
- *Бииктас* – горная гряда в Железинском районе. Название означает «высокая гора»;
- *Карагайлытас* – гора в Баянаульском районе и означает «сосновая гора»;
- *Каратас* – гора в Баянаульском районе. Название связано с черным камнем, который служил ориентиром на местности;
- *Койтас* – гора в Баянаульском районе. Название связано с тем, что в горах и на склонах много валунов.

Тау (с каз.яз. «гора»):

- *Актау* – гора в Баянаульском районе. Находится на севере-востоке от горы Аулие. Название связано с белым цветом горных пород;
- *Бестау* – горы в Майском районе. Название означает «близко расположенные друг другу пять сопков»;
- *Жаксы Сарытау* – гора в Баянаульском районе. Название означает «хорошая удобная гора»;
- *Жаман Сарытау* – горы в Баянаульском районе. Топонимическое значение названия «небольшие невзрачные горы без растительности на склонах»;
- *Жамантау* – гора. Название означает «низкая разрушенная гора»;
- *Желтау* – гора в Баянаульском районе. Название означает «гора, где постоянно дуют ветры»;
- *Коньртау* – гора в Майском районе. Название означает «гора, изобилующая травой конур»;
- *Костау* – гора в Баянаульском районе. Дословно «две горы»;
- *Кызылтау* – гора в Баянаульском районе. Означает «гора, состоящая из палеозойского гранита красного цвета»;
- *Салкынтау* – гора в Баянаульском районе. Название указывает на то, что гора находится, где дуют холодные ветры».

Тобе (с каз.яз. «холм, вершина»):

- *Актобе* – холм в Баянаульском районе. Название состоит из слов «ак - белый» и «тобе - холм», означает «белеющий хребет, имеющий белые камни или кварциты»;
- *Аралтобе* – холм в Майском районе. Находится на юге от озера Жамантуз;
- *Аютобе* – гора в Баянаульском районе. Находится на северо-западе от озера Саумалколь. Название состоит из слов «аю - медведь» и «тобе - холм», возможно, что топоним образован в переносном значении «большой, крупный холм»;
- *Байгетобе* – гора в Екибастузском городском административном округе. Вероятно, здесь проводилась байга – скачки лошадей;
- *Бестобе* – гора в Баянаульском районе. Название указывает на наличие в этой местности пяти холмов близко расположенные друг к другу;
- *Жалгызтобе* – холм в Баянаульском районе. Название означает «одинокий, обособленный холм»;
- *Жуантобе* – гора в Баянаульском районе. Означает «гора с округлой вершиной»;
- *Коктобе* – гора в Баянаульском районе. Означает «зеленая гора»;
- *Сарытобе* – холм в Екибастузском городском административном округе. Означает «желтая гора»;
- *Темиртау* – гора в Майском районе. Означает «железная гора».

2) названия связанные с обозначением низменностей (отрицательного рельефа). В данных примерах используются слова как **ямка, ляга, луг**.

- *Алешкина ляга* – озеро в Аксукском городском административном округе. Находится на левом берегу среднего течения р. Иртыш. Название означает «Алешкина впадина»;
- *Алешкина ямка* – озеро в Аксукском городском административном округе. Находится на левобережье среднего течения р. Иртыш;
- *Атанказган* – урочище в Майском районе. Атан – древнетюркское слово, означает «глубокая яма»;
- *Долгая ляга* – озеро в Павлодарском районе. Находится на левом берегу среднего течения р. Иртыш. Название означает «озеро в болотистой впадине»;
- *Егинди лягасы* – урочище в Щербактинском районе. Название означает «болотистая впадина возле посевов»;
- *Кемпир лягасы* – урочище в Щербактинском районе. «Кемпир - старушка» и «ляга» – сырое заболоченное понижение в пойме;
- *Луговое* – села в Качирском и Иртышском районах;
- *Попова ляга* – урочище в Щербактинском районе;
- *Широкая ляга* – озеро в Павлодарском районе. Находится на левом берегу среднего течения р. Иртыш. Название означает «озеро в болотистой впадине»;
- *Шункыр* (дословно «яма, впадина») – урочище в Павлодарском районе;
- *Ямка* – озеро в Актогайском районе.

3) названия связанные с обозначением равнин (нейтрального рельефа). Здесь, в основном, используются такие слова как **степь, поле, равнина**.

- *Актакыр* – урочище в Майском районі. Названіє означає «голе місце, де нет ні гор, ні камней, ні деревьев»;
- *Жалпак* – урочище в Иртышском районі. Названіє «плоский» получило из-за рельефа, внешних форм возвышенностей и хребтов;
- *Красная поляна* – село в Актогайском районі;
- *Степное* – село в Иртышском районі;
- *Равнополь* – село в Успенском районі;
- *Чистополь* – село в Успенском районі.

Общее количество оронимов, рассматриваемых в данной работе, составило 48 названий. Из них с положительным рельефом 31, с отрицательным - 11, с нейтральным – 6. Рассмотрев данный класс топонимов, названия форм рельефа, можно сделать вывод о том, на топонимику региона наложили отпечаток различные факторы такие как географическое расположение того или иного объекта, признаки ландшафта тем самым сформировав топонимический пласт.

При планировании и проектировании экотуристских маршрутов в Павлодарской области, можно получить объективное представление о ландшафтно-ресурсном потенциале этой территории. Ландшафты равнин нашего региона привлекательны для экотуризма. Особое внимание заслуживают ландшафты островных низкогорий степной зоны Казахстана, в частности, ландшафты Баянаульского Национального Природного Парка.

Подводя итоги можно отметить, что географические Павлодарской области отражают особенности природных условий исторических процессов, языковую специфику, которые могут найти широкое применение при составлении маршрутов экологического туризма, разработки экскурсионных программ и продвижении туристического продукта.

Литература:

1. Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Казахстана. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 176 с.
2. Бекбулатова Э.Р. Топонимия Казахстана: история и современность. Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия филологическая. - 2004. - №7 (79). – С. 48-50
3. Абдрахманов Сламкул. Суверенному Казахстану – суверенная топонимика. Мысль. – Алматы. – 2013. - №12. – С. 83-89
4. Топонимика. Энциклопедический справочник. – Алматы: ТОО «Аруна LTD», 2010. – 816 с.

Анна Килимчук
(Київ, Україна)

ГЕОСТРАТЕГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КИТАЙСЬКИХ СЕЗ НА ЗОВНІШНІХ РИНКАХ

На сьогоднішній день завдяки створенню Спеціальних економічних зон Китай все більше нарощує обсяги випуску конкурентоспроможної експортно-орієнтованої продукції, забезпечуючи тим самим зростання валютних надходжень. Це в свою чергу сприяє входженню країни в процес міжнародного поділу праці. Так, зокрема після припинення дії в 2005 році угоди, що регулювала встановлення квот на експорт одягу, в КНР було створено близько 30 нових експортно-виробничих зон, більшість з яких спеціалізуються на легкій промисловості. Таким чином Китай охопив більшу частину азійського ринку швейної продукції, а експорт окремих видів товарів до країн Заходу зріс на 100%. Однак перешкодою для постійного нарощування експорту китайських товарів є квоти встановлені Міжнародною організацією торгівлі, згідно правил якої країна була змушена обмежити експортні операції і зменшити, зокрема, темпи приросту торгівлі текстилем з Європейським Союзом та США до 7,5 % в рік [5, С.45].

Саме тому важливим кроком у розвитку спеціальних економічних зон став вихід Китаю на зовнішній ринок Африки. Наразі в країнах Африки діє понад 800 китайських корпорацій та десятки тисяч невеликих компаній, а державним експортно-імпортним банком Китаю фінансується близько 300 проектів у 46 різних державах континенту. Інвестування в розвиток інфраструктури представляє собою багатомільярдні проекти, зокрема будівництво систем водопостачання, автодоріг, залізниць та аеропортів, закладів медичного та соціального обслуговування. Зокрема, тут реалізується масштабний проект по створенню 6 великих китайських СЕЗ в таких країнах як Замбія, Нігерія, Ефіопія та Маврикій, відомості про які наведені у табл.1.

Таблиця 1

Спеціальні економічні зони Китаю в Африці

№	Країна	Міжнародна назва зони	Рік започаткування проекту	Основні галузі промисловості
1	Замбія	Chambishi SEZ	2003	Кольорова металургія та супутні галузі

2	Замбія	Lusaka SEZ	2003	Швейна і тютюнова промисловість, електроніка
3	Нігерія	Lekki SEZ	2003	Легка промисловість, виробництво транспортних засобів, виготовлення побутових приладів, телекомунікації
4	Нігерія	Ogun SEZ	2004	Меблева, деревообробна, медична і комп'ютерна галузі, будівельні матеріали та кераміка
5	Маврикій	Tianli SEZ	2006-2007	Текстильна промисловість, машинобудування, фінансові, туристичні та освітні послуги, нерухомість
6	Ефіопія	Eastern SEZ	2006-2007	Машинобудування, металургія, промисловість будівельних матеріалів

Складено автором за [1,6]

Слід зазначити, що на Африканському континенті вже функціонує 101 спеціальна економічна зона, в тому числі 33 зони в Кенії [6]. Однак вони повністю відрізняються від китайських зон як за галузевою структурою, так і внутрішньою політикою. Більшість з них спеціалізуються на виробництві продукції з низькою доданою вартістю. Їм притаманний високий коефіцієнт використання низькокваліфікованої робочої сили. Тут майже не підтримується розвиток високотехнологічних галузей. В цілому, африканські СЕЗ майже не сприяють розвитку місцевих економік, а значна кількість внутрішніх компаній не отримують значних преференцій.

За оцінками американських фахівців обсяг інвестицій вкладених КНР в розвиток економіки африканських країн перевищив в 2008 році обсяг фінансової допомоги Світового банку [3, С.5]. За даними Міністерства комерції КНР китайські прями іноземні інвестиції в Африку склали в 2009 році 9,33 млрд. дол. В результаті розширення економічної співпраці показники експорту африканської продукції до Китаю з 1998 року до 2014 року зросли в 60 разів.

Однією з найбільш вагомих переваг, яку отримує Китай в обмін на інвестиційні проекти, є доступ до природних ресурсів. На сьогодні країна є найбільшим в світі споживачем деревини, цинку (30%), заліза та сталі (27%), алюмінію (23%), свинцю (25%), міді (22%); [2, С.73] і тому питання ресурсозабезпеченості є нагальною проблемою для КНР, яка може успішно бути вирішена завдяки стратегічному розвитку СЕЗ в Африці.

Крім того, з виходом на африканський ринок перед Китаєм відкриваються наступні переваги:

- Статус “ Найменш розвинутих країн ” дозволяє експортувати товари вироблені в місцевих СЕЗ без сплати експортного мита, і що найважливіше, користуючись вищими квотами. Це в свою чергу дасть змогу Китаю збільшити обсяги торгівлі з Європою та Північною Америкою.
- Особливості місцевого ринку дозволяють перенести виробничі потужності тих галузей, що виробляють продукцію із нижчою доданою вартістю і таким чином розширити розвиток високотехнологічних галузей на вітчизняному ринку.
- Відкриття СЕЗ в африканських країнах сприятиме розширенню ринку збуту продукції та вирішенню проблеми надлишкової продукції всередині Китаю, а також диверсифікації валютного резерву країни, що становить нині 3,3 трлн. дол.
- Конкуренція з боку африканських підприємств є значно нижчою, що дозволяє збільшити рентабельність китайських компаній на місцевому ринку.

Торгівельно-інвестиційна співпраця з африканськими країнами – це не лише економічна складова китайської політики, але й водночас частина пекінської стратегії створення нового міжнародного порядку. Завдяки створенню СЕЗ Китай прагне закріпити свій вплив на африканському континенті, створивши так званий блок країн «Півдня», в якості механізму протистояння викликам глобалізації. Так як Китай потребує підтримки міжнародних організацій, важливим фактором тут виступає розширення співробітництва із Африканським Союзом, а також окремими субрегіональними організаціями континенту. Таким чином розвиток китайських СЕЗ в Африці може викликати значні зрушення в геополітичних відносинах.

Особливі позиції займає Китай й у формуванні спеціальних економічних зон на території КНДР. Зокрема, між країнами було підписано ряд договорів про спільний розвиток двох економічних зон: перша розташована в гирлі річки Ялуцзян, по якій проходить кордон між державами. Тут планується розвиток туристичної індустрії та галузі інформаційних технологій. Друга зона знаходиться в місті Расон на кордоні Росії, Північної Кореї та КНР і орієнтована на розвиток обробної промисловості, виробництва устаткування, високотехнологічних галузей та високоефективного землеробства [4, С. 197]. Наразі декілька причальних терміналів в Расоні надані в оренду китайським компаніям, по відношенню до яких владою КНДР зняті усі обмеження щодо ведення економічної діяльності. Крім того, завдяки СЕЗ Північної Кореї, Китай нарощує свою присутність в Японському морі. Це виражається в тісному співробітництві з КНДР по освоєнню прибережної зони, включаючи відкриття морських транспортних шляхів через північнокорейські порти та прямого залізничного і автотранспортного сполучення північно-східних провінцій КНР через територію Кореї з узбережжям Японського моря. Корейська сторона зацікавлена в

політичній підтримці Китаю в конфліктах з «третьими сторонами»: Республікою Корея, США, Японією, а також в імпульсі економічного зростання країни завдяки китайським інвестиціям. В обмін на це Китаю відкрито доступ до освоєння природних ресурсів у виключній морській економічній зоні, а також надрах КНДР.

Однією із схем побудови сучасних китайсько-українських зовнішньоекономічних відносин може бути також обрана система кластерів. Вона передбачає створення відокремлених спеціальних економічних зон із заснуванням спільних підприємств. Так, уряд України та місцева влада провінції Шаньдун сумісно заснували китайсько-український парк співпраці у сфері високих технологій у зоні високих та новітніх технологій Цзінань у червні 2000 року. Зокрема, в країні було засновано українсько-китайський Інститут зварювання ім. Патона, що відкрило для Китаю доступ до українських технологій.

На сьогодні китайська сторона зацікавлена в інвестуванні ряду проектів й в Україні, які могли б бути реалізовані через створення спеціальних економічних зон. До найбільш пріоритетних можуть бути віднесені наступні:

1) *Розвиток енергетики та видобувної промисловості.* Першим кроком в енергетичній співпраці України та Китаю стало підписання меморандуму з China National Offshore Oil Corporation про спільне будівництво газопроводу та облаштування Одеського нафтового родовища. В рамках проекту китайською стороною вже здійснено фінансування в розмірі 60 млн. дол., а в майбутньому планується надання Україні в лізинг бурової установки вартістю 200 млн. дол. [7]. Інша китайська компанія China National Nuclear Corporation зацікавлена в розробці та видобутку уранової руди на Новокостянтинівському родовищі. До того ж, китайськими інвесторами була розроблена ініціатива з будівництва вугільних шахт на Львівщині. Їх проектуванням наразі займається китайська державна корпорація Tiandi Science & Technology CO.LTD, яка розробила проекти 70% діючих шахт в КНР. На сьогоднішній день існує також домовленість про будівництво парогазової електростанції в місті Щолкіне за участі китайської корпорації China Machine-Building Int'l Corp.

2) *Будівництво інфраструктури.* Одним з пріоритетних проектів даного напрямку для української сторони є будівництво автомобільних магістралей Львів-Краківець, Одеса-Рені, а також кільцевої дороги навколо столиці та залізничної лінії Київ-Бориспіль. Наразі, Україна і Китай підписали угоду про надання кредиту у розмірі 2 млрд. дол. для будівництва інфраструктурних об'єктів в Київській області, відповідно до якої китайською державною компанією China Machinery Engineering Corporation (СМЕС) будуть зведені чотири станції та залізничне полотно, а також поставлені потяги з Китаю. Щодо інших транспортних проектів – на сьогодні ведуться переговори з корпорацією China Road & Bridge Corporation та Китайським експортно-імпортним банком, а корпорація CITIC Group розглядає можливість участі у будівництві метрополітену в Дніпропетровську. Однак, найбільш масштабним інвестиційно-інфраструктурним проектом є будівництво порту та СПГ-терміналу(скрапленого природного газу) в Миколаївській області, вартість якого оцінюється в 2,5 млрд. дол., з яких 2,1 млрд. дол. надасть Китайська машинобудівна міжнародна корпорація (СМІС). Остання також зацікавлена в збільшенні потужностей контейнерних терміналів Одеського морського порту, зокрема створенні нового комплексу з перевалки залізничної сировини.

3) *Співробітництво в галузі сільського господарства.* Китайська компанія CITIC Group зацікавлена у створенні спільного підприємства з випуску тракторів та іншої сільськогосподарської техніки на базі ВО "Південний машинобудівний завод ім. О.М. Макарова". Крім того, представники Міністерства сільського господарства КНР презентували в Києві проект агропарку загальною площею до 5 тис. га, що передбачає будівництво заводів з виробництва комбікормів та ветеринарних препаратів, сучасних елеваторів і зернохосвищ, парників для вирощування овочів, тваринницьких комплексів і свинокомплексів, створення спільних підприємств для вирощування сої та пшениці з метою її подальшої реалізації за кордоном. Китайська сторона, зокрема, зацікавлена в імпорті зернових та зернобобових культур, що пов'язано із необхідністю вирішення проблеми продовольчої безпеки країни. Так, щороку модернізація в КНР виводить з обороту все більші площі сільськогосподарських угідь, а щорічні закупівлі зерна за кордоном досягають 60 млн. тонн (2010 р.) [5].

Таким чином, перед Китаєм, Україною та іншими державами світу постають значні перспективи розвитку співпраці, в тому числі в рамках спеціальних економічних зон. Однак, для досягнення економічного ефекту міжнародне співробітництво повинно здійснюватись на таких засадах:

- доцільність створення та розміщення СЕЗ в певному регіоні;
- виправдане залучення фінансових та виробничих ресурсів;
- переорієнтація на виробництво високотехнологічної продукції;
- залучення кваліфікованих наукових кадрів, а також молодих спеціалістів;
- формування відповідної законодавчої бази;
- створення ефективного механізму контролю за діяльністю СЕЗ.

Література:

1. Bräutigam, D.A., T. Farole and X. Tang China's Investment in Special Economic Zones // World Bank Research Working Paper. – Washington, D.C.: 2010. – №. 5. – 28 с.
2. John Bryan Starr Understanding China: A Guide to China's Economy, History, and Political Culture. – New York, 2010. –3rd ed. – 324 с.
3. Maurits Ruis The Anatomy of Special Economic Zones: Report of The Urban and Architectural Research and Development Colloquial. - London, 2012. – 22 с.

4. Meng Guangwen The theory and practice of Free Economic Zones. - London, 2003. – 239 с.
5. Sheng Laiyun China Statistical yearbook. - Beijing, 2011. – 388 с.
6. John MacCalum ILO report “Export processing Zones: Comparative data from China, Honduras, Nicaragua and South Africa” // International Labour Office, Industrial and Employment Relations Department. - Geneva: ILO, 2011. - No. 21. – pp.2-4. [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---dialogue/documents/publication/wcms_158364.pdf (10.12.2014)
7. World Bank report “China 2030” [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/China-2030-complete.pdf> (03.11.2014)

Науковий керівник:

професор, доктор географічних наук Яценко Борис Павлович.

**Оксана Макар, Аліна Пуйо
(Львів, Україна)**

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЛИЖНОГО ТУРИЗМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Поступово у світі гірськолижний туризм починає перетворюватися на один з найпопулярніших видів активного відпочинку. Гірськолижний туризм великою мірою відповідає сучасним соціально-економічним реаліям. Він є не лише престижним, а й дає змогу цікаво, винахідливо і корисно для здоров'я проводити вільний час. Україна не є винятком. Гірські лижі стають ознакою престижу і навіть життєвого успіху.

Аналізом, виявленням проблемних питань та шляхів вирішення інфраструктурного забезпечення й надання послуг туристам займалися багато науковців: Б.Матолич, В.Шикеринець, Є.Рута, М.Сердюка, В.Нежиборець, Н.Жулканич, В.Євдокименко, О. Мусієвська В.Полюгата інші. Однак, попри високий інтерес фахівців, дане питання потребує подальшого вивчення.

Метою дослідження є вивчення особливостей функціонування гірськолижних курортів, визначення основних проблем та перспектив розвитку гірськолижного туризму в Україні.

Основними гірськолижними центрами Львівської області є Славське (1 236 м.), Писана (1235 м.), Волосянка (2 800 м.), Тисовець (1 020 м.), Орявчик (960 м.) [6].

Зауважимо однак, що останні роки позначені-таки певними кроками в розвитку карпатського туризму. Відновлюються наявні бази та готелі, розбудовуються нові туристичні комплекси тощо. Проте дякувати за ці малопомітні на загальнодержавному тлі зміни місцеве населення має передовсім своїм підприємливим землякам, і аж ніяк не київським або ж регіонального розливу владним структурам.

Вивчаючи туристичний потенціал гірськолижних курортів Львівщини з точки зору інфраструктури й обслуговування, виокремлено ряд проблемних питань:

- Недостатня кількість місць ночівлі та обслуговуючого персоналу в готелях;
- Дефіцит закладів ресторанного господарства та відповідних працівників сфери гостинності;
- Застаріла матеріально-технічна база;
- Мінімальний набір додаткових послуг для туристів;
- Незадовільний стан підприємств відповідно до міжнародних норм і стандартів;
- Невідповідність співвідношення ціна-якість стосовно навчання дітей гірськолижним видам спорту.

Однією з головних проблем є незрозуміла й нестабільна ситуація навколо системи оподаткування. Попри численні й регулярні обіцянки та запевнення вітчизняних чиновників. Ще один камінь спотикання — те, що у структур, які забезпечують побут туристів, належний стан гірськолижних спусків та ін., немає одного господаря. Комерційні структури беруть гроші за послуги, але не відомо, як сплачують податки.

Аналогічну проблему мали наші західні сусіди словаки. Розв'язали ж вони її шляхом створення акціонерних товариств, де кожна із зацікавлених у розвитку курорту сторін мала свою частку. Причому інвестиції окупились доволі швидко (протягом трьох-чотирьох років). Навіть послуги дорогих вертолітних бригад, які займаються евакуацією гірськолижників, виправдовують себе за рахунок погашення страховки.

Особливе занепокоєння викликає безпека канатних доріг. Багато туристів отримують травми, практично всі відвідувачі гірськолижних центрів стають свідками аварій. На думку експертів, діючі системи безпеки, передбачені виробником, вийшли з ладу практично на всіх підйомниках і просто відключені. Якщо технічний контроль за станом канатних доріг і передбачений, то він здійснюється формально. Такий стан справ пояснюється тим, що сервісне обслуговування технічного обладнання не виділене в окрему галузь і перебуває у віданні гірськолижних центрів [4, с. 215-228].

Технічні стандарти облаштування схилів на гірськолижних курортах України абсолютно не відповідають сучасним вимогам. У 2003—2004 р.р. у країні існувала лише одна система генерації штучного снігу. Ратраки (машини для вирівнювання та ущільнення снігових схилів) — лише декілька. Підйомники старі. Навіть якщо йдеться про недавно змонтовані витяги, то придбане за кордоном обладнання має вік не менше 20 років.

Оцінюючи динаміку розвитку інфраструктури гірськолижних курортів Львівщини по сьогодні, можна спрогнозувати наступне: враховуючи такі показники динаміки як щорічне збільшення потоків туристів в середньому на 8%-14%, науково-технічний прогрес, ефективність маркетингової політики, необхідність

населення у відпочинку, політичну нестабільність в країні, втрата найбільш популярної серед туристів рекреаційної території – Криму, передбачено, що в результаті відбудеться незначний спад закладів індустрії гостинності.

Діаграма 1. Динаміка розвитку суб'єктів готельного господарства гірськолижних курортів Львівської області, 2005-2017рр.

[Складено автором на основі даних джерела 2]

Динаміка розвитку закладів розміщення є майже стабільною у 2005-2007 роках. Стрімкий стрибок спостерігається у 2008 році (на 27 закладів більше) [2, с. 108]. З 2008 р. по 2013 не спостерігається особливих змін. 2014-2017 рр. планується незначне зменшення закладів обслуговування, пов'язане з політико-правовою ситуацією в країні.

Діаграма 2. Динаміка розвитку підприємств ресторанного господарства гірськолижних курортів Львівської області, 2005-2017рр.

[Складено автором на основі даних джерела 1]

За період 2005-2008 рр. кількість підприємств РГ збільшилася. У 2009 р. - стрімко скоротилась, порівняно з 2008 роком, у відсотковому відношенні це становить 21 % [1, с. 221]. Наступні роки, до 2013 р. ситуація залишається майже стабільною. У 2014 р. відбувся спад закладів РГ, пов'язаний з політичними протиріччями в Україні, - і до 2017 року спрогнозовано поступове збільшення кількості даних підприємств.

Проаналізувавши проблеми гірськолижного відпочинку у Львівській області, запропоновано ряд пропозицій для покращення стану і якості інфраструктурного забезпечення та обслуговування гостей:

- ✓ Збільшення кількості закладів готельного та ресторанного господарства;
- ✓ Збільшення чисельності обслуговуючих працівників відповідно до мірок сучасної індустрії гостинності;
- ✓ Підвищення освітньо-кваліфікаційної підготовки персоналу, заохочуючи працівників й інструкторів до проходження спеціальних фахових курсів
- ✓ Покращення матеріально-технічної бази курортів шляхом заміни старого інвентарю на новий;

- ✓ Збільшення кількості додаткових послуг (плавання в басейнах, відвідування спортзалу, казино тощо) та/або розширення вже існуючих, за рахунок інвестиційної діяльності та загальнодержавної підтримки;
- ✓ Покращення стану підприємств, вкладаючи кошти та створення структури, що сертифікує сходи;
- ✓ Впровадження інновацій (нововведень) у діяльність курортів, зокрема катання на сноубайку, навчання фрірайду, тощо.
- ✓ Застосування спеціальних програм (Fidelio, Sabre, Worldspan, Amadeus, Galileo, Kabare тощо) для спрощення роботи готелю чи/або ресторану, зокрема ведення фінансової статистичної та іншої звітності.

Усунувши проблемні питання, застосовуючи вище названі пропозиції передбачено широкі перспективи туристичного бізнесу діяльності гірськолижних курортів Львівщини. Ефективна туристична політика, а саме залучення інвестицій та запозичення організаційного досвіду й інновацій із-за кордону, підвищить конкурентоспроможність гірськолижних курортів, зокрема окремих складників туристичного бізнесу, а також сприятиме незабутньому відпочинку туристів, враховуючи індивідуальні особливості кожного з них.

Усе це визначає необхідність створення соціально-економічного моніторингу сфери туризму, єдиного інформаційного простору, скоординованої державної та регіональної політики з розвитку сфери туризму, організаційно-правового забезпечення реалізації туристських процесів, економіко-фінансової стратегії розвитку регіонального туризму. Вихід України на світовий ринок з конкурентоспроможним «гірськолижним» продуктом значною мірою визначатиметься перспективністю політики соціально-економічної реконструкції регіону. Доведення якісних і кількісних характеристик інфраструктури та обслуговуючого персоналу до рівня світових стандартів забезпечить, насамперед, процвітання курортів, успішне функціонування туристичних підприємств, а також повноцінне задоволення рекреаційних потреб туристів щодо відпочинку, завдяки чому гірськолижні курорти отримають позитивну рекламу. Практична реалізація такої грамотної політики забезпечила б необхідні соціально та екологічно орієнтовані зміни у всіх галузях господарства вітчизняного Карпатського регіону.

З огляду на невпинне зростання популярності на гірськолижний спорт, а також беручи до уваги виняткові особливості (наявні унікальні природні ресурси і значну освоєність), розвиток гірськолижного туризму в Карпатському регіоні надзвичайно перспективний та економічно доцільний. Безперечно також, що активний розвиток цього виду туризму в Карпатах сприятиме й підвищенню міжнародного авторитету Української держави.

Література:

1. Стан розвитку підприємств громадського харчування Львівської області: стаття., 2013 р., Львів. / відп. ред. О.М. Вівчарук.–К. : Науковий вісник НЛТУ України, Вип. 23.2, 2013. – С. 221 с.
2. Екологічні проблеми розвитку туристичної інфраструктури : стаття., 2013 р., Івано-Франківськ. / відп. ред. Я.С. Коробейникова, Ю.І. Мурава. – К : Збірник наукових праць Інституту туризму ДВНЗ «Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника», 2013. – С. 108 с.
3. Кифяк В.Ф. Туристичний потенціал Карпатського регіону як основа розвитку територіальної рекреаційної системи / В.Ф. Кифяк// Вісник Донецького інституту туристичного бізнесу : наук. журнал. – 2010.– №14. – С. 215-228 с.
4. Програма розвитку туризму та рекреації у Львівській області на 2011-2013 роки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://loda.gov.ua/>
5. Гірськолижний курорт Славське. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://grunyk.ucoz.ua/>
6. Тури по Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://angatravel.com.ua/>

Свген Павельчук
(Київ, Україна)

ВОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ВОДОВІДВЕДЕННЯ У ПОВЕРХНЕВІ ВОДИ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2013 РОЦІ

Житомирська область повністю розміщена в межах басейну р. Дніпра. Найбільша частина області належить басейну правої притоки Дніпра – р. Прип'ять (54%), в басейні р. Тетерів розміщено 38% її території, в басейні Ірпеня – 3,5%, в басейні р. Рось – 4,5%.

Водозабезпеченість в області в середній по водності рік становить 1,7 тис.м³/чол., в маловодний рік – 0,9 тис. м³/чол. Джерелом водопостачання населення та галузей економіки є поверхневі води – 90% та підземні води – 10% від загального забору води.

Наявні водні ресурси забезпечують потреби населення та галузей економіки в повному обсязі. Підземні води у структурі водоспоживання складають 10%. Сумарні запаси підземних вод становлять 329,343 млн.м³, у тому числі прогнозні – 242,498 млн.м³, експлуатаційні – 86,845 млн.м³. В більшості районів області в них спостерігається значний вміст заліза, радону, марганцю. У зв'язку з чим необхідно будувати та модернізувати станції очистки води.

Загальний забір води за 2013 рік становить 206,3 млн.м³. У порівнянні з минулим роком загальний забір зменшився на 2,2 млн.м³, в тому числі з поверхневих джерел зменшився на 4,43 млн.м³, а з підземних збільшився на 2,23 млн.м³.

В 2013 році загальне використання води становить 158,1 млн.м³. Це на 5,9 млн.м³ менше ніж в 2012 році. Поверхневий водозабір зменшився на 4,43 млн.м³ за рахунок орендарів ставково-рибного господарства, які використовували воду з метою розведення риби в басейні Рось.

Забір води з підземних горизонтів збільшився на 2,23 млн.м³, впершучергу зарахунок відкачки кар'єрних вод Пенізевицьким кар'єроуправлінням, ПАТ «Малинський камінедробильний завод», ТДВ «Березівський кар'єр», ТОВ «Корал» Довбиський фарфоровий завод та інших.

Найбільшим джерелом водопостачання є басейн річки Тетерів, з якого у 2013 році було забрано 112,0 млн. м³, або 54 відсотки від загального водозабору області. На виробничі потреби використано 46,1 млн.куб.м води, що на 0,81 млн.куб.м менше минулого року, за рахунок спаду виробництва у промисловому секторі [5].

На господарсько-питні потреби використано 25,54 млн.куб.м води, що на 0,35 млн.куб.м менше минулого року за рахунок економного використання води житловим сектором області.

Таблиця 1. Основні іпоказники використання та відведення води з 1990 по 2013 роки.

Таблиця 1

Показники	1990	2000	2009	2010	2011	2012	2013
Забрано води з природних водних об'єктів - всього	300,6	131,9	198,7	202,8	207	208,5	206,3
у тому числі для використання	282,4	107,0	150,2	158,8	165,9	164,0	158,1
Спожито свіжої води (включаючи морську) з неї на	282,4	107,0	150,2	158,8	165,9	164,0	158,1
виробничі потреби	104,4	24,52	45,70	49,41	51,21	46,91	46,1
побутово-питні потреби	68,05	47,06	27,74	27,26	26,97	25,89	25,54
зрошення	-	-	-	-	-	-	-
сільськогосподарські потреби	62,42	13,26	5,68	4,3	1,98	1,622	1,503
ставково-рибне господарство	47,53	22,16	71,08	77,83	85,77	89,58	84,96
Втрати води при транспортуванні	3,216	11,95	20,16	14,25	14,88	15,54	15,95
Загальне водовідведення з нього	176,6	69,95	148,2	155,2	162,5	163,2	160,0
у поверхневі водні об'єкти	144,5	60,81	143,8	151,5	159,3	160,7	157,7
у тому числі							
забруднених зворотних вод	62,91	34,459	5,87	5,97	3,272	3,141	3,272
з них без очищення	2,87	0,039	0,27	0,04	0,023	0,011	0,012
нормативно очищених	32,06	15,88	34,42	33,27	35,04	35,13	36,28
нормативно чистих без очистки	49,53	10,47	103,5	112,3	121,0	122,4	118,2
Обсяг оборотної та послідовно використаної води	290,0	94,43	139,9	142,5	142,9	131,11	141,3
Частка оборотної та послідовно використаної води, %	96,47	71,59	70,41	70,26	86,14	73,7	75,46
<i>Потужність очисних споруд</i>	117,2	99,6	102,8	104,3	104,8	105,9	106,5

На сільськогосподарське водопостачання використано 1,503 млн.куб.м, що на 0,119 млн.куб.м менше у порівнянні з минулим роком за рахунок зменшення поголів'я худоби у сільськогосподарських підприємствах.

Використання води в системах оборотного і повторного водопостачання у порівнянні з попереднім роком збільшилось на 10,1 млн.м³ і становило 141,3 млн.м³.

У 2013 році взято на облік підприємства з системою оборотного водопостачання ТОВ «Межирічанський ГЗК» та ТОВ «Валки-Ільменіт», обсяг якої становив відповідно 17,9 млн.м³ та 12,5 млн.м³. Разом з тим, у зв'язку із спадом виробництва ряд підприємств зменшили витрати води в оборотному водопостачанні: Філія Іршанський ГЗК ПрАТ «Кримський титан» на 17,8 млн.м³, ТОВ «Житомирський м'ясокомбінат» на 0,7 млн.м³, ПАТ «Новоград-Волинський м'ясокомбінат» на 0,4 млн.м³ та ПАТ «Червонський цукровик» на 0,4 млн.м³ [4, 40 с.].

У 2013 році 127 суб'єктів господарювання здійснювали скиди у поверхневі водні об'єкти, що на 1 менше у порівнянні з 2012 роком. За результатами аналітичного контролю протягом 2013 року визначено 25 підприємств, які скинули зворотні води у поверхневі водні об'єкти з перевищенням встановлених нормативів ГДС.

Таблиця 2. Використання та відведення води підприємствами галузі економіки 2013 рік

Таблиця 2

Галузь економіки	Використано води	З неї на:		Відведено зворотних вод у поверхневі водні об'єкти		
		побутово-питні потреби	виробничі потреби	всього	у тому числі забруднених	з них без очищення
Електроенергетика	0,472	0,028	0,444	-	-	-
Вугільна промисловість	-	-	-	-	-	-
Металургійна промисловість	3,763	0,131	3,632	0,235	0,025	0,001
Хімічна та нафтохімічна промисловість	0,03	0,002	0,028	-	-	-
Машинобудування	0,199	0,15	0,050	0,0102	-	-
Нафтогазова промисловість	-	-	-	-	-	-
Житлово-комунальне господарство	33,89	23,0	10,89	35,65	3,206	0,001
Сільське господарство	110,0	0,254	23,31	108,4	-	-
Харчова промисловість	3,331	0,217	3,114	1,406	0,007	0,007
Транспорт	0,507	0,375	0,132	0,139	-	-
Промисловість будівельних матеріалів	1,076	0,161	0,916	7,832	-	-
Інші галузі	4,832	1,222	3,584	3,936	0,034	0,003
Всього	158,1	25,54	46,1	157,7	3,272	0,012

Порівняно з попереднім роком обсяг забруднених стічних вод збільшився на 0,131 млн.м³ (або на 4,2%). Найбільші обсяги зворотних вод з перевищенням нормативів ГДС скинули: ТОВ «Комплекс екологічних поруд» м.Бердичів – 716,7 тис.м³, Будинко управління №3 Житомирської квартирно-експлуатаційної частини району смт. Озерне - 403,5 тис.м³, Коростишівське міське комунальне підприємство «Водоканал» - 388,7 тис.м³, Овруцьке комунальне підприємство «Комунальник» - 356,5 тис.м³, Комунальне підприємство по експлуатації штучних споруд Житомирської міської ради – 311,0 тис.м³ та Іршанське державне комунальне підприємство - 305,8 тис.м³.

Протягом 2013 року досягли встановлених нормативів гранично-допустимого скиду Олевське орендне підприємство теплових мереж та ТОВ «Рихальський завод сухого молока», які у попередньому році скидали більше 40,0 тис.м³ забруднених стоків.

Любарське КП «Добробут» та новостворене КП «Мархлевське» Довбиської селищної ради у 2013 році перевищили нормативи гранично - допустимого скиду та відвели в поверхневі водойми відповідно 41,2 та 8,3 тис. м³ недостатньо –очищених стічних вод.

Основними забруднювачами водних об'єктів в області залишаються підприємства житлово – комунального сподарства (20 підприємств). На їх долю приходить 98 відсотків забруднених зворотних вод, або 3,205 млн.м³

ТОВ "Комплекс екологічних споруд" у 2013 році скинуло в р.Гнилоп'ять 716,7 тис.м³ недостатньо – очищених стічних вод, що на 230,4 тис.м³ більше порівняно з попереднім роком. Вміст азоту амонійного перевищив норматив в 1,4 рази.

Будинко управління №3 Житомирської КЕЧ району, смт. Озерне - у 2013 році скинуло в р.Гуйва 403,5 тис.м³ недостатньо-очищених стоків, що на 30,5 тис.м³ менше порівняно з попереднім роком. Заходи по досягненню нормативів ГДС не проводились, тому і надалі вміст азоту амонійного перевищує норму в 60 раз, фосфатів 87 раз, заліза більше ніж у 7 раз, БСК5 та ХСК майже у 3 рази.

Коростишівське МКП «Водоканал» - у 2013 році відведено в р.Тетерів 388,7 тис.м³ недостатньо-очищених стоків, що на 34,8 тис.м³ більше порівняно з попереднім роком. Вміст азоту амонійного перевищив норматив ГДС в 11,5 рази.

Ще в 2012 році розроблено проектно-кошторисну документацію на реконструкцію очисних споруд каналізації з впровадженням сучасних установок «СБО-1500», але роботи по реконструкції у 2013 році через відсутність коштів не проводились.

Овруцьке КП «Комунальник» - обсяг скиду у р. Норинь недостатньо-очищених стоків у звітному році зменшився на 11,9 тис.м³ з 368,4 до 356,5 тис.м³, але якість очистки не покращилась. Вміст азоту амонійного в стічних водах перевищив норму в 7,0 раз, а фосфатів 5,6 рази.

Комунальне підприємство по експлуатації штучних споруд Житомирської міської ради - протягом 2013 року в р.Кам'янка відведено 311,0 тис.м³ недостатньо-очищених стоків, що на 92,8 тис.м³ більше порівняно з попереднім роком. Заходи, які проводились у 2013 році по досягненню нормативів ГДС не покращили якість очистки зворотних вод.

Іршанське державне комунальне підприємство - обсяг скиду недостатньо – очищених стоків в р. Ірша 305,8 тис.м³. За результатами аналіз і вміст азоту амонійного у стічних водах перевищив норматив майже в 9,0 разів, заліза в 16,5 раз, а сульфатів в 3,0 рази.

У 2013 році залишилось не вирішеним питання відведення стічних вод від північно-східного масиву м.Бердичева, які забруднені без очистки від ТОВ «Бердичівський хлібозавод», ПАТ «Дніпровуд» та житлового масиву продовжують скидатись в струмок Грабарка, праву притоку р. Гнилоп'ять.

Програмою розвитку МКП «Бердичів водоканал» та «Питна вода м.Бердичева» у 2013 році була передбачена реконструкція самопливного та напірного колекторів в північно-східного району міста і будівництво КНС з подальшим транспортуванням стоків на очисні споруд каналізації міста. В зв'язку з відсутністю коштів ці роботи не виконані.

На здійснення природоохоронних заходів з обласного фонду охорони навколишнього природного середовища за 2013 використано 7297,19 тис.грн., а саме:

- корегування проекту та реконструкція очисних споруд обласного Протитуберкульозного санаторію для дорослих «Лісоваказка» Житомирської обласної ради у м.Коростишеві – 39,08 тис.грн.;
- виготовлення проектно-кошторисної документації на реконструкцію очисних споруд КП «Головино-Добробут» смт Головино Черняхівського району – 21,29 тис.грн.;
- обладнання на очисних спорудах каналізації та КНС Володарсько-Волинського ЖКП – 914,63 тис.грн.;
- проект реконструкції очисних споруд та технічне переоснащення КНС № 1 КП «Пролісок» новоівницької сільської ради Андрушівського району – 863,62 тис.грн.;
- технічне переоснащення КНС № 1, КНС № 2 очисних спорудка налізації Іранського ДКП Володарсько-Волинського району – 975,09 тис.грн.;
- технічне переоснащення із заміною аварійного обладнання на КНС м.Олевськ – 352,87 тис.грн.;
- технічне переоснащення із заміною аварійного обладнання на КНС № 1, КНС № 2 ОП «Комунальник» смт Першотравневе Овруцького району – 883,01 тис.грн.;
- технічне переоснащення із заміною зношеного обладнання на головній КНС КП «Джерело» Ігнатпільської сільської ради Овруцького району – 659,10 тис.грн.;
- технічне переоснащення із заміною аварійних і технічно зношених піскових насосів та насосного обладнання перекачування стічних вод на очисних спорудах каналізації та КНС у м.Радомишль – 872,14 тис.грн.;
- технічне переоснащення із заміною аварійних решіток та решітки тонкого очищення стічних вод Коростенського КП «Водоканал» міської ради – 898,56 тис.грн.;
- технічне переоснащення із заміною аварійного обладнання головної каналізаційної насосної станції № 3 в смт. Чуднів – 796,48 тис.грн.

Джерела:

1. Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною: ДСанПіН 2.2.4 – 171 - 10: Наказ МОЗ України від 12.05.2012, № 400 (зі змінами від 15.08.2011) [Електронний ресурс] // Офіційний веб - сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2/rada.gov.ua/laws/show/z045210>
2. Житомирщина у цифрах у 2013 році: Статистичний збірник / за ред. Г.А.Пашинської; Голов. Упр. статистики у Житомир. Обл. – Житомир, 2014. – 452с
3. Камінський Б.Т., Камінський Д.Б., Фецишин Б.М. Хімія води і водних розчинів / За ред. Б.Т.Камінського. – Житомир: ЖІТІ, 2000. – 419 с.
4. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Житомирській області за 2013 рік [Електронний ресурс] / Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Житомирській області. – Житомир, 2014. / Офіційний веб - сайт Житомирської обласної державної адміністрації // Режим доступу: http://zhitomir-region.gov.ua/doc/regdopovid_2013.pdf
5. Статистичний збірник Довкілля Житомирщини 2012. Державний комітет статистики України / За ред. Г.А.Пашинської. – Житомир: 2013, 247 с.

Науковий керівник:

проф., доктор географічних наук Сніжко Сергій Іванович.

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ**Ермұханбет Асыллов
(Астана, Казахстан)****ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ МӘЖБҮРЛЕУ ШАРАЛАРЫ**

Қазақстан Республикасының нарық экономикасына өтуімен біздің қоғам күрделі мәселелерге тап болды. Соңғы кездердің әлеуметтік-саяси, экономикалық өзгерістері заңдардың түп негізінен өзгертуін қажет етті. Қазақстан Республикасында жүріп жатқан үрдістер демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің бекітілуі жөніндегі конституциялық ережелердің қамтамасыз етілуіне бағытталған. Ал, мұндай мемлекеттің негізгі құндылықтары болып адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатындығы белгілі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің "Қазақстан 2030" атты халыққа Жолдауында: "Бізге заңдарымыздың жарты кештігіне және тұрлаусыздығына көңіл бөлу қажет. Үйдің іргетасын қалау жеткіліксіз — оның қабаттары, қабырғалары мен шатыры болуы қажет" — деп көрсетеді. Басымды міндеттердің ішінде Елбасы мыналарды белгілеп берді:

- Сот билігі мен құқық қорғау органдарының реформасының белсенді түрде жалғасуы;
- Заңның абсолютті билігін бекіту және заңды құрметтейтін азаматтарды қылмыстылықтан қорғау [1].

Қазақстан Республикасының Конституциясы өзінде адамның ажыратылмайтын құқықтарын, тұлғаның қауіпсіздігі мен құқықтық тұрғыдан қорғаушылығын алып жүреді.

Қамауға алу және қамауда ұстау тек заңмен көзделген жағдайларда ғана және ұсталған адамға сот шағымдану құқығын бере отырып, тек сот шешімімен немесе прокурордың санкциясымен ғана жол беріледі.

Прокурордың санкциясыз тұлға 72 сағаттан аспайтын мерзімге ғана ұстала алады [2,14 б.].

Л.В.Франктың пікіріне көз жүгіртсек, қамау - ол қылмыс жасады деп сезіктелген тұлғаны бас-бостандығынан айыру және ол үшін соған бас-бостандығынан айыру жазасы қолданылуы мүмкін [3,36 б.]. Е.М.Клюковтың ойынша, қамау дегеніміз қылмыс жасады деп сезіктелген тұлғаны заңмен белгіленген тәртіпте оны қамауға алу мүмкіндігі сұрағын шешу мақсатында тұлғаны дереу қамауға алудан тұратын процессуалдық мәжбүрлеу шарасы [4,69]. Қамаудың басқа белгілеріне З.В. Коврига көңіл бөледі. Оның ойынша, сезіктіні қамау дегеніміз заңмен тәртіп пен негіз бойынша қылмыстың алдын алу мақсатында, тергеуден жалтаруының алдын алу және іс бойынша шындықты анықтауға бөгет келтіруінің алдын алу мақсатында қолданылатын мәжбүрлі түрдегі қысқа бостандығынан айыру [5,147 б.]. Бұл анықтамада қамаудың басты белгілерінің бірі бас бостандығына айырудың қысқа мерзімділігі көрсетіледі. Сонымен қатар, мұнда қамаудың мақсаттары да көрсетіледі. Алайда, "тергеуден жалтару" енгізеді. Сонымен қатар қылмыстық әрекеттің алдын алуда бұл процессуалдық мәжбүрлеу шарасын қолданудың жеке міндеті ретінде көрініс табады деумен келісу де қиынға соғады. Қылмыстық істің дұрыс қалыпты барысын қамтамасыз етумен тікелей байланысты емес қамаудың барлық мақсаттары қамауды қолданудың негізінде қосымша факторлар ролін атқара алады деуге де болады. Бұл міндеттер өздігімен қамауды қолдануды шарттамайды, алайда басқа міндеттер мен жиынтықта қамауды қолдану туралы шешіледі.

Қылмыстық процессуалдық мәжбүрлеу шараларын іске асыруда қолданылатын ғылыми жіктеудің маңызы оның бір мезетте барлық зерттелетін нәрселерді бірдей қамту мүмкіндігінде болып табылады.

Қылмыстық процессуалдық істерді зерттеу еңбектерінде процессуалдық мәжбүрлеу шаралары әр авторда сан алуан көзқарастарын аңғартады. Мәселен, П.М.Давыдов: «Сот және тергеу органдарына алып келуге бағытталған шақыртумен алып келу түріндегі шаралар; тінту, алу, куәландыру; айыпталушының қызметі бойынша жаңа қылмыстарды жасаудың алдын алатын шаралар; қызметіне шеттету; соттық талқылау тәртібін қамтамасыз ететін шаралар – тәртіп бұзушыларды сот мәжілісі залынан шығару, айып салу; азаматтық талапты қамтамасыз ету бөлігіндегі сот үкімін орындауды қамтамасыз ететін шаралар; мүлікке тыйым салу; айыпталушының алдын- ала тергеуде және сотта болуын қамтамасыз ететін шаралар жатады» - деп атап көрсетеді.

Ал, Ю.Д.Лившиц қылмыстық процессуалдық мәжбүрлеу шараларын төмендегідей етіп жіктеп көрсетеді:

- Бұлтартпау шаралары;
- дәлелдемелерді табу, алу және бекітуге бағытталған шаралар;
- соттық талқылау тәртібін қамтамасыз етуші шаралар;
- аталған топтардың ешқайсына да жатпайтын басқа да шаралар [6,82б.].

З.Ф.Ковриганың тұжырымы бойынша, қылмыстық процессуалдық мәжбүрлеуге бұлтартпау шаралары, келу туралы міндеттеме, ұстау, алып келу, іздестіру, этаптау, айыпталушының қызметінен шектету, сот мәжілісі тәртібін бұзғандарға қолданылатын шаралар жатады. Оның айтуынша, олардың қатарына тінту, алу, айыпталушыны немесе сезіктіні медициналық мекемеге орналастыру жатады [5, 153 б.].

Жоғарыда келтірілген іс-шаралардың барлығының мақсаты бір. Яғни, тұлғаны тергеу органдарына алып келу арқылы дәлелдемелерді алуды қамтамасыз етеді.

Жүктелген міндетті орындамаған субъекті үшін салдардың мінездемесіне байланысты қылмыстық процессуалдық мәжбүрлеу шаралары екі негізгі топқа бөлінеді:

1. Заң ұстанушы азаматтардың құқықтық дәрежесіне кіретін, субъективті құқықтарды шектейтін процессуалдық тәсілдер. Бұны И.Л.Петрухин құқықтық тәртіпті қорғау мен заңдылықты орнына келтіру шаралары деп атайды.
2. Мәжбүрлеу шаралары, олардың процессуалдық дәлелдеу мен байланыстылығына немесе қылмыстық-процессуалдық қатынастардың дұрыс дамуы үшін ұйымдастырушы шарттар жатады.

Қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде көптеген билікті процессуалдық шешімдер: тергеуші мен прокурордың қаулысы, бірінші соты, соттардың ұйғарымдары мен үкімдері және жоғарғы тұрған соттардың қаулылары шығарылады. Сондай-ақ, заңдылық талаптарын бұзған жағдайда одан келетін әлеуметтік төлемдер өте көп. Сол себепті бұндай қылмыстық-процессуалдық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған, оның ішінде теріс салдарды жоюға бағытталған арнайы қалпына келтіруші шаралар қарастырылған. Ондай шаралардың бірі – қылмыстық істі алқабилердің қатысуымен жүргізудің маңыздылығы. Төрағалық етуші және екінші сот төрешісі алқабилердің үкімі бойынша сотталушыны айыпты деп танып оған жаза қолданып, азаматтық талап мәселесін шешеді.

Егер айыпталушы Қылмыстық кодекстің бірнеше баптарымен айыпталса, қаралатын қылмыстық істерді айыпталушының өтініші бойынша сот алқабилерінің қатысуымен істі қайта қаратуға құқылы.

Сонымен қатар, ауыр қылмыс жасаған іс бойынша бірнеше адам айыпталса, айыпталушылардың біреуі істі алқабилердің қатысуымен қарауға өтініш берген болса, онда істі міндетті түрде алқабилердің қатысуымен қарастыруы тиіс.

Тергеуші тергеу аяқталғаннан кейін алдын ала айыпталушыға істің барлық материалдарын таныстыру кезінде оған соттың оның ісін алқабилердің қатысуымен қарауы туралы өтініш беру құқығын, сондай-ақ соттың алқабилердің қатысуымен шығарған үкіміне шағым жасау және шағымды қарау ерекшеліктеріне қоса, осындай өтінішті қанағаттандырудың құқықтық салдарын түсіндіруге міндетті (ҚР ҚІЖК 546-бап).

Төрағалық етуші істі соттың алқабилердің қатысуымен талқылауының кез келген кезеңінде прокурор айыптаудан толық бас тартса, сондай-ақ, айыптаудан жәбірленуші де бас тартқан жағдайда (ҚР ҚІЖК 317-баптың 7-бөлігі) істі қысқартуына болады.

Қазақстан Республикасының Заңымен 2007 жылдың 1-қаңтарынан бастап ҚР ҚІЖК-не жаңа «Алқабилердің қатысуымен істер бойынша іс жүргізу» атты 13-бөлім енгізілді[7].

Сот алқабилерінің классикалық түрі, яғни бір сот және он екі алқабиден тұратын түрі әлем бойынша көп тараған. Атап айтсақ, АҚШ, Ресей және т.б. мемлекеттерде алқабилер сөтінің осы түрі болды. Францияда алқабилер сөті тоғыз алқабилер, бір төреші және екі қосымша артық сот төрешісі болды. Қазақстан Республикасындағы сот алқабилерінің үлгісі осы Францияның сот алқабилер құрамына ұқсас болады.

Сот алқабилерінің сотқа қатысуы, айыпталушының алқабилердің антына соттың әсер етуіне және негізсіз сотталуынан қорғайды. Сот алқабилерінің қатысуымен шығарылған қаулыда сот қателері жеке кәсіпкерлікпен салыстырғанда мейлінше аз болады. Бұл сот алқабилеріне тек адал, өмірлік тәжірибесі мол, сауатты және әділдігі бар Қазақстан Республикасының адамдары таңдалып алынады. Сондай-ақ сот алқабилерінің ерекше ант құзырын (компетенциясын) қабылдауға сотталушының айыпталуы мен айыптылығы дәлелденгендігі жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана "Казахстан 2030". А: 1997 г.
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Жеті Жарғы Алматы, 2001.
3. Франк Л. В. Задержание и арест подозреваемого в советском уголовном процессе. - Душанбе, 1963. ст. 137.
4. Е.М.Клюков Мера процессуального принуждения, Казань. - с 222
5. Коврига З.В. Уголовно-процессуальное принуждения, Воронеж. - с 147-153
6. Лившиц Ю.Д. Меры пресечения в советском уголовном процессе. –М., 1964.
7. Қазақстан Республикасының Заңы «Алқабилер туралы» Астана, Ақорда, 2006 ж. 16-қаңтар. № 121-III ҚРЗ

Научный руководитель:

кандидат юридических наук Касимов Акылтай Ахмеджанович.

Дархан Егеубаев
(Астана, Казахстан)

МЕМЛЕКЕТТІК ОРҒАНДАР МЕН БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ӨЗАРА ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ

Қазіргі кезеңде көптеген елдерде мемлекеттік механизмнің құрылуы мен қызмет етуінің негізгі іргетасы рөлін биліктің үш тармаққа бөлінуі принципі атқаруда. Қазақстан Республикасында да, Конституцияға сәйкес билік атқарушы, заң шығарушы, сот билігі болып үшке бөлінеді және олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады.

Мемлекеттік билік органы – бұл тиісті құзірет берілген, белгілі бір аумақ шеңберінде қызмет атқаратын және атқарушы – өкім етуші қызметті жүзеге асыратын, баршама дербес, құрылымдық жағынан жекеленген мемлекеттік аппараттың бөлігі, сонымен қатар ол – мемлекеттік биліктің бір тармағы бола тұра, мемлекеттің арнайы органдары және олардың лауазым иелерімен ұйымдастыру – басқарушылық, атқарушы – өкімдік қызметті жүзеге асырады, заңның негізінде және оны орындаудың мемлекет пен оның аппаратының күнделікті жұмыс істеуін қамтамасыз етеді [1, 196 б.] Мемлекеттік басқарудың атқарушы билік органдары – қоғам және мемлекеттің әкімшілік-саяси, әлеуметтік-мәдени, шаруашылық және салааралық аумақ қызметіндегі міндеттерін функционалды түрде жүзеге асыратын атқарушы – өкім ету қызметі және бүтін құрамды белгіленген жеке әлеуметтік құрылым. Атқарушы биліктің маңызды белгілері – бұл оның әмбебаптық және пәндік сипаты. Бірінші белгісі атқарушы биліктің, оның органдарының мемлекеттің бүкіл аумағында үздіксіз қызмет ететіндігін бейнелейді. Осы белгісімен ол заң шығару және сот билігінен ерекшеленеді. Атқарушы билікті заң шығару және сот билігінен ажырататын басқа мазмұн мынада: ол адами, материалдық, қаржылық және басқа да ресурстарға сүйене отырып қызмет бабында өсу құралдарын пайдаланады. Атқарушы биліктің қолында зор күш бар, өйткені мемлекеттік биліктің өмір сүруі шенеуніктердің, әкімдердің, соттардың іс – әрекетінен көрінеді. Атқарушы билікті мемлекет үкімет және оның жергілікті органдары арқылы іске асырады.

Дамыған демократиялық мемлекеттерде атқарушы билік органдары мен бұқаралық ақпараттық мекемелер арасындағы байланыс, ал одан туындайтын сөз бостандығы, кез келген азаматтың өз ойын ашық білдіру, плюрализм мен бұқаралық ақпарат мекемелерін қадағалау тек заңдық тұрғыда реттеліп отырады. Мұндай байланыс елдерде жүздеген жылдар бойы қалыптасып, қоғамда әр жақ өз орнын таба білді.

Бұқаралық ақпарат мекемелерін мемлекеттік реттеу сот билігі жағынан барлық нормативтік – құқықтық актілердің болуымен, үкіметтің арнайы бағдарламаларымен олардың шын мәнінде жұмыс істеуінің арқасында қамтамасыз етіліп отырады. Адам құқықтары бойынша Еуропалық Соттың қаулысына сәйкес бұқаралық ақпарат мекемелерінің тәуелсіздігі ерекше қамқорлықта болуы тиіс, себебі тәуелсіз бұқаралық ақпарат мекемелері – қоғамға қажетті, кейде шын мәнінде елде тұрақтылықты қамтамасыз ететін ақпаратты таратумен айналысады. Бұқаралық ақпарат мекемелері мен билік арасындағы орнықты қарым-қатынасты ешкім күні бүгінде дейін ойлап тапқан жоқ. Мәселен, АҚШ-та мемлекеттік және мемлекеттік саясатқа қарсы теледидар жоқ. Ал Италияда барлық телеарналар немесе мемлекетке, немесе мемлекеттің премьер-министрі Сильвио Берлусконидікі болып отыр. Мұның өзінде АҚШ пен Италия елдері демократиялық ел болып есептеледі.

Австрия, Германия, Канада, Нидерландия, Норвегия, АҚШ, Франция, Швеция сынды мемлекеттер ашық пікірде өз ойын айту сияқты мәселе жазбаша түрде сол елдердің Конституцияларында бекітілген. Мұндай жағдай, өкінішке орай Ұлыбритания мен Австралия мемлекеттерінде таралмаған. Ол елдерде ашық ойын айту заңтанушылардың пікірінше «жазылмаған» конституцияларда айтылған. Ал Германия мен Испанияда газет – журналдардың тілшілері басқа адамдарға қарағанда ақпаратты таратуда көптеген құқықтары бар. Ал кейбір мемлекеттерде бұқаралық ақпарат мекемелерінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету сол елдердің үкіметі мен билік органдарына жүктелген. Жоғарыда аталған елдердің ішінде бұқаралық ақпарат мекемелерінің еркіндігі бойынша Швеция мемлекеті алдыңғы орында тұр, себебі Швеция Конституциясы барлық азаматтарға мемлекеттік органдарға қайырылған кезде ақпараттың кез келген түрін алуға кепілдік береді және ол міндетті түрмен заңмен реттеліп отырады.

Еуропаның кейбір елдеріндегі конституцияларында (Швеция, Испания, Нидерланды) азаматтардың ақпарат алуға кепілдігі бар және олар мемлекеттің қорғауында болады деп айтылса, Франция, Германия, АҚШ сынды елдерде соттар осындай кепілдеме беру үшін конституциялық ережелерге назар аударады. Австрияның федералды үкіметі бұқаралық ақпарат мекемелеріне байланысты кез келген мәселені шешуге құқықтары бар. Австрия, Канада, Франция, Германия, АҚШ, Испания сынды елдерде бұқаралық ақпарат мекемелеріне байланысты кейбір нормативтік – құқықтық актілер конституцияға сәйкес емес деп табылып, заңды күшін жоғалтуы мүмкін. Франция, Германия және Испанияда бұқаралық ақпарат мекемелеріне байланысты жеке конституциялық соттар жұмыс атқарады. Тек Австрия мен Швеция елдерінде ғана арнайы басылымға байланысты заң қабылданған. Бұл заңда басылым БАҚ-тарға байланысты арнайы ережелер бар (Швецияда бұл заң конституциялық мәртебемен бекітілген). Ал Германияда басылым бұқаралық ақпарат мекемелеріне байланысты бірнеше федералды заңдар қабылданған, елдің әрбір территориясында жеке заңдар бойынша жұмыс істейді, алайда олардың барлығы бір нұсқа бойынша құралған. Францияда басылым БАҚ-ды құқықтық реттеу де бірнеше арнайы заңдармен реттелсе, Австралия, Норвегия, АҚШ, т.б. мемлекеттерде тек басылым бұқаралық ақпарат мекемелеріне байланысты заңдар қабылданбаған [2, 27-28 б.].

Көптеген дамыған елдерде бұқаралық ақпарат мекемелерінің экономикалық реттеу бойынша заңнамалар қабылданған, әсіресе салықтан, кедендік, басқа да жеңілдіктер жасау арқылы билік органдары қоғамға қажетті немесе қажетсіз ақпараттар таратып, одан пайда табу. Мәселен, Францияда басылымдарға байланысты бірнеше салықтық және кедендік жеңілдіктер жасалынған, алайда сол басылымдар мынадай талаптарға жауап беру керек: белгілі бір мерзімде шығуы керек, «қоғамға пайдалы», яғни оның астарында халыққа білім беру, тәрбиелеу, ақпараттық және мәдени салаға баулу, 2/3 баспа көлемі жарнамалық мәтін мен суреттерге бөлінген және тегін таратылмайды. Шетелдік заңнамаларда мемлекеттік бюджеттен мақсатты шығындар үшін арнайы субсидиялар бөлінеді. Францияда шығатын кейбір күнделікті қоғамдық газеттерге субсидиялар (көбінесе бір жылдық) бөлінеді және олар қоғамның шарттарын қамтамасыз ету керек және ең басты табыс көзі – жарнама болмауы

қажет. Осы мақсатта басылым қағаздарын реттеу мақсатында қажетті материалдың (қағаз, типографиялық бояу, т.б.) үнемдеуін қадағалап отырады. Ұлыбританияда қазіргі таңда мақсатты субсидиялар арнайы телевизиялық компанияларға бөлінеді. Мәселен, Уэльс аймағындағы телеарналарға бөлінетін субсидиялар сол жердегі аз қолданылатын уэльс диалектикасын қолдау ретінде және көршілес Ирландиядағы кельт тілін дамытуға бағытталған.

Мемлекеттік телерадиоарналардың жүйесін әрқашанда альтернативтік қайнар көзден келіп түсетін ақпараттарды іріктейтіндігі үшін сынға алып отырады. Соған қарамастан мұндай телерадиоарналардың басқа бұқаралық ақпарат мекемелеріне қарағанда бір артықшылығы бар: олар елдің барлық бұқара топтарын ақпаратпен қамтамасыз етіп отырады, азаматтардың қоғамдық өмірге белсенді атсалысуы үшін аз да болса ақпаратты ұсынады. Ал жарнамадан және де абоненттік төлемнен түсетін пайда тек басқа техникалық шығындардан құтылуға жәрдем береді. Көбінесе еуропалық елдерде мемлекеттік телерадиоарналардың жарнамаға қоятын баға тізбесі жеке бұқаралық ақпарат мекемелеріне қарағанда әлдеқайда жоғары. Оған себеп – мемлекеттік бұқаралық ақпарат мекемелерінің таралу аумағы кең, аудиториясы көп.

Жеке БАҚ-тардың негізгі қайнар көзі – жарнама, PR – мақалалар мен репортаждар және олар кез келген жеке адамның, депутаттың, фирманың, т.б. мүдесін қорғайды. Мұндағы ең басты критерий – барлығына қаражат төлеу керек. Осындай жағдайда кейбір шетелдік БАҚ-тар клиенттің тұспауына түсіп, қоғамға жалған ақпарат немесе дезинформация, басқаларды әшкерелейтін мәліметтер таратуы мүмкін. Жеке бұқаралық ақпарат мекемелерінің мемлекеттен тәуелсіз болғандықтан, ондағы көңіл көтеретін жобалар, ток – шоулардың мазмұнын мемлекет, билік органдары қадағалай алмайды. Егер мемлекеттік бұқаралық ақпарат мекемелеріне мәдени, спорттық, көңіл көтеретін, балаларға арналған бағдарламалар қатаң түрде уақыт көрсеткіші бойынша қадағаланса, жеке бұқаралық ақпарат мекемелері – қалағанынша бағдарламаларды құру тізбегі және оның мазмұны өз қолында. Сонымен қатар, жылдан жылға әлемде мемлекеттің бұқаралық ақпарат мекемелерін экономикалық, саяси жақтан реттеуі қысқарып жатқандығы көрінуде және керісінше, коммерциялық бұқаралық ақпарат мекемелерінің салмақ үлесі артып келеді [3, 31-32 б.]. Ұлыбританияда еркін ақпарат туралы заңнама бүгінгі күнде жоқ, сондықтан сол елдегі Үкімет пен биліктің қабылдаған шешімдері көбінесе құпиялы болып келеді. АҚШ-тағы федералды заңнама бойынша еркін және ашық ақпарат алу үшін міндетті түрде сұраныс беру қажет және сол жағдайда ғана тек кейбір мәліметтер ғана азаматтарға берілуі мүмкін (тек құпиялы, жеке адам туралы және әскери ақпараттардан басқа). Францияда кез келген азаматтың мемлекеттік құжатқа қол жеткізілуі мүмкін. Егер сұралған мәлімет азаматқа берілмесе, ол сотқа қайырылуы мүмкін. Осы жағдайды Францияда көбінесе басылым бұқаралық ақпарат мекемелері жиі қолданады.

АҚШ-та коммуникацияға байланысты Федералды комиссия құрылған (РСС немесе ФКК) – қадағалау функциясымен реттелген тәуелсіз мекеме. Заң негізінде құрылған және жұмыс атқаратын комиссия құрамы 5 адамнан тұрады және оларды АҚШ Президенті тағайындайды. Комиссияның бір мүшесін Президент төраға ретінде тағайындайды. Комиссияның негізгі функциясы – телевизиялық жиілікті пайдалануға рұқсат лицензиясын беру және олардың заңды ретінде қолдануын қадағалау болып табылады [4, 34 б.].

Қазіргі таңда Қазақстанда ресми тіркелген 2300-ден астам бұқаралық ақпарат мекемелері демократиялық азат журналистиканың негізін қалауға, халқымыздың рухани қажеттіліктерін өтеуге және қоғамдық пікірді қалыптастыруға атсалысады. БАҚ қоғам өмірінің дамуын белгілі деңгейде анықтайтын халге жетті. Сондай-ақ, қандай да бір мәселелерге түрлі көзқарастар тұрғысынан келуге, қоғамдық психологияға ықпал жасауға, елді жедел ақпараттармен қамтамасыз етуге, жазу-сызу шеберліктерін шыңдауға атсалысуда. БАҚ-тың өзі диалектикалық сипаттағы қоғамдық институт ретінде даму процеске беріледі және сол сияқты қоғамдық санаға да әсер етеді. Сондықтан БАҚ қоғамдық даму мен қозғалыстардың бейнелеушісі бола отырып, сол процеске сай өзі өзгеріп жаңарады.

Журналист қызметінің сипатын анықтағанда, БАҚ-тың мақсаттары мен міндеттерін белгілегенде, ұйыдастыру шараларын жүргізгенде істің бостандығына байланысты мәселе міндетті түрде туындайды. Оған байланысты шешім қабылдау, жүзеге асыру - күрделі іс-әрекет болады.

Бостандық дегенді БАҚ қызметкері білгенін істеу, ойына не келсе соны жазу деп түсінсе, ұғым осылай қалыптасса - ондай еркіндік жүзеге асырыла бастаған сәтте-ақ тұйыққа тіреледі. Құқықтық және этикалық сан алуан шектеуер мен заңдық нормаларға, редакцияның шығармашылық ережелеріне, ішкі тәртібіне сөзсіз бағыну қажет болады. Бостандықты құқықтық жағынан сенімді ету, қандай бір саяси күштердің соның ішінде ресми өкіметтің өктемдігінен қорғау үшін оған заңдық кепілдік қажет. Кез келген газет-журнал, ақпарат мекемесі «БАҚ туралы» Заңның шеңберінде қызмет жүргізу құқығын иеленгенімен экономикалық бостандықсыз алға баса алмайды. Яғни заңдық құқығын жүзеге асыру үшін қаржы-қаражат, материалдық-техникалық күш керек. Дегенмен, заңдық құқыққа ие болумен, экономикалық жағдайды түзегенмен бұқараның қажеттілігі өтелмейді. Сондай-ақ дамуға, игілікке ықпал етуге бағытталған қоғамдық пікір қалыптастыруға, өзінің басты функциялары мен мақсаттарын жүзеге асыруларына кепілдік бола алмайды.

«БАҚ – «төртінші билік» дегенге келсек, оны дербес қоғамдық институт тұрғысынан қарастыруымыз да орынды болады. «БАҚ қоғамдық ерекше институт» бола отырып, қоғам өмірінің барлық аясында «билік құнын» жүргізуге кең мүмкіндік алады. Себебі, ақпарат болған жерде басқару, үйлестіру қызметтері белгілі дәрежеде жүзеге асырылады және барлық салаға ықпал ете алады. Сонымен қатар билік бұқаралық ақпарат мекемелерінің нысанына, саясатына сай көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ихданов Ж., Сансызбаева Ғ.Н., Есенжігітова Р.Ғ. Мемлекеттік басқару теориясы: Оқу құралы Алматы, 2007. – 216 б.
2. Федотова З.Л. Социология массовых коммуникаций. – СПб.: «Питер», 2003.- 184 с.
3. Система средств массовой информации России: Учебное пособие для вузов / Я.Н.Засурский, М.И.Алексеева, Л.Д.Болотова и др.; Под ред. Я.Н.Засурского. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 259 с.
4. Сұлтанбаева Г., Саяси коммуникацияның даму бағыттары: Еуразиялық кеңістік және Қазақстан //ҚАЗҰ Хабаршы, № 2(24) – 2008, 42 бет

Научный руководитель:

доктор экономических наук Байжолова Райса Алиевна.

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ**Olha Voskobii
(Cherkasy, Ukraine)****ECOLOGISATION OF EDUCATION AT HIGHER LEGAL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS**

In the context of the global environmental crisis caused in the result of excessive technological activities of people there is the absolute necessity of seeking the ways of solving the problem, in particular by means of education ecologisation. In the developed countries environmental problems rank one of the first places among the issues which need to be solved immediately. One of the most important prerequisites of solving the environmental problems on the way to observing the principles of sustainable development is environmental education aimed at development of environmental consciousness and worldview. In fact, exactly its features determine the strategy of human activity and conduct in the environment. The higher the level of environmental worldview, the more organized is the activity towards environment. Worldview characteristics development belongs to the education field and requires some changes in the nature and guidelines of environmental education, and higher education in particular.

In this aspect the student age is one of the most decisive, as exactly at the age of 18-25 a personality's active formation and development takes place, his/her value orientations are reinterpreted. Her/his further formation will depend on the problems he (she) is imbued with and which means of their decisions he (she) will choose. Therefore, an important task of each higher education establishment, in particular the higher legal educational establishments, is environmental education.

The problem of forming the ecological worldview as a component of environmental legal consciousness of law-students should be paid a special attention, as exactly they will have to make important environmental decisions and determine the future of natural objects in their subsequent professional activity. The positive decision of legal cases for the good of nature will largely depend on the environmental world view of future lawyers. Nowadays, at the time of the global environmental crisis the actuality of special researches in this field is implicit.

The importance of the issue is represented in a number of foreign and state documents, in particular, in materials of the Stockholm Conference of UNO on the Human Environment (1972), Intergovernmental Conference on Environmental Education (Tbilisi, 1977), The Second International Conference on Environment and Development or the Earth Summit (Rio de Janeiro, 1992), Concept of Environmental Education of Ukraine (2001).

In accordance with the UNECE Strategy for Education for Sustainable Development one of the basic strategic directions of education progress is an increase of students' worldview rate at all educational levels, including higher legal education, for the further professional activity for the good of sustainable future [2].

However, under the Concept of Higher Legal Education Development in Ukraine the system of higher legal education in Ukraine hasn't yet acquired the qualitative features which would allow it to rank together with the systems of legal training of most countries of Europe and leading world states [1], where knowledge ecologization ranks first among the high-priority trends of education progress.

Ukrainian legal state development provides for potential possibilities of solving problems in the sphere of Environmental Law. Therefore exactly ecology aspects of lawyers' worldview are the determinant ones in making environmentally safe decisions. Correspondingly, the development of these aspects of future lawyers is a condition of natural environment protection in Ukraine.

But though one of the major objectives of higher legal educational institution is providing conditions for mastering knowledge about a human, nature and society [3, p.46] as a prerequisite of their subsequent pro-environmental professional activity, the issue of environmental worldview development of university law-students in accordance with present-day life conditions, however, hasn't been studied yet. Nevertheless, we consider that forming law-students' environmental worldview should be one of the most important tasks of environmental education, since exactly these people will have to make important ecological decisions and determine the future of natural objects. A lawyer can influence the process of solving environmental problems while introducing new normative legal acts and standards which regulate activity of subjects of ménage concerning their actions towards natural environment in accordance with the principles of sustainable development, by means of protecting citizens' rights concerning the compensation for environmental damage in the result of individuals' or organizations' activity, preventing negative consequences for the environment, in the process of holding somebody responsible for committing ecological offences, adopting or rejecting corresponding documents while regulating the activity of companies which can have an influence on the environment condition, etc.

During experimental verification of law-students environmental worldview on the example of students of higher legal educational establishments (600 persons) it is discovered that 78% poll participants have sufficient level of environmental outlook while environmental worldview of respondents hasn't still been developed. In particular, only 13% students possess its eco-centric features, while the anthropocentric ones have been found in 65% responses and 22% interrogated students have environmentally indifferent direction of worldview with the elements of anthropocentrism.

Thus, higher legal education should be directed not only to forming the necessary legal knowledge but also to the development of new personal and professional vectors related to environmental protection.

References:

1. Concept of Higher Legal Education in Ukraine: from Oct., 14, 2009 [Internet Resource] – Access Mode : www.univer.km.ua/doc/koncepc.htm.
2. UNECE Strategy for Education for Sustainable Development. Agenda items 5 and 6. // Economic and Social Council. // United Nations. [Internet resource] – Access mode : www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2005/cep/ac.13/cep.ac.13.2005.3.rev.1.e.pdf
3. Gusariev S.D. Legal Deontology : manual / S.D.Gusariev, O.D. Tihomirov. – K.: Znannia, 2005. – 46 p.

Науковий керівник:
Пруцакова Ольга Леонідівна.

Наталія Глухова, Людмила Пісоцька
(Дніпропетровськ, Україна)

ДОСЛІДЖЕННЯ БІОЛОГІЧНИХ ТА КВАНТОВИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ РІДКОЇ ВОДИ МЕТОДОМ КІРПІАНОГРАФІЇ

Воду у рідкому стані часто називають матрицею процесів метаболізму живих організмів, оскільки вона є необхідним компонентом для забезпечення усього спектру фізико-хімічних реакцій та взаємодії між біомолекулами. Специфічна структура рідкої води робить її обов'язковим складником для функціонування живих істот. Динаміка фази води у рідкому стані є вирішальним моментом для самоорганізації у живих клітинах та в екосистемах в цілому. Зростаючий рівень техногенних забруднень навколишнього середовища призводить до втрати корисних біологічних властивостей водного середовища.

Останні міждисциплінарні наукові досягнення у галузі вивчення властивостей води свідчать про тісний взаємозв'язок біологічних та квантових її властивостей [1-3]. Результати досліджень мають докази про наявність у її складі окремих областей з різними властивостями та неправомірність моделей гомогенної структури води. На основі використання методів вібраційної спектроскопії експериментально підтверджено існування багатьох фаз рідкої води.

Наприклад, встановлено, що ті області води, які розташовано на незначній відстані від біологічних поверхонь, мають певну впорядковану структурну організацію. Вода у живих клітинах існує у вигляді так званої граничної води, оскільки постійно безпосередньо контактує з біологічними поверхнями (клітинними мембранами, макромолекулами, тощо).

При цьому фізико-хімічні властивості таких областей відрізняються від «звичайної» води у великих об'ємах. Впорядковані області води здатні зберігати довготривале електронне збудження молекулярних утворень, яке виявляється необхідним для реалізації біохімічних, окислювально-відновлювальних реакцій.

У той час, коли класична біологія та біохімія зосереджують зусилля на вивченні властивостей окремих біомолекул, зрозуміло, що без наявності води функціонування живих організмів взагалі неможливо. Яка ж роль покладається на воду при протіканні біохімічних процесів?

Фундаментального значення у цьому контексті набуває роль води як джерела та постачальника вільних електронів, без яких усі процеси окислювально-відновлювальних реакцій зупиняться назавжди. При взаємодії двох біомолекул та при наявності ізолюваних молекул води не існує джерела вільних електронів, оскільки вони щільно зв'язані з відповідними молекулами енергетичними зв'язками.

З точки зору класичних електростатичних моделей води, окремі молекули не можуть виступати джерелом вільних носіїв заряду при відсутності суттєвого зовнішнього енергетичного впливу, необхідного для відокремлення електронів від їх молекул. Відповідь на питання про джерело постачання електронів, потрібних для біохімічних взаємодій, надають останні досягнення в галузі квантової теорії поля (КТП).

З точки зору КТП вільні носії заряду з'являються під час структурних перебудов рідкої фази води, зокрема при утворенні особливих областей, у яких існують певним чином організовані молекулярні сукупності. Згідно з термінологією КТП такі сукупності мають назву когерентних доменів [4-6]. Між когерентними доменами реалізується статична взаємодія, при цьому водні когерентні домени можуть охоплювати області до 0,1 мкм. Міжмолекулярна взаємодія у когерентних доменах забезпечується участю мільйонів молекул. Таким чином, структура води у рідкому стані передбачає існування областей з різними характеристиками.

Області води у когерентному стані міжмолекулярної взаємодії з точки зору КТП виступають постачальниками вільних електронів при окислювально-відновлювальних реакціях в живих організмах. В клітинах молекули води мають декілька різних електронних енергетичних рівнів – відповідно «звичайного» молекулярного стану та збуджених областей існування доменів у когерентному стані. Напруженість на границях областей загальної води та когерентних областей є причиною утворення умов для енергетичної передачі у біологічних системах та довготривалого електронного збудження, яке було ще достатньо давно було зафіксовано експериментально [7]. Впорядковані послідовні структури води у складі живих організмів виконують важливі біологічні функції [8, 9].

Теоретично доказано, що вода у некогерентному стані (еталоном такого типу води виступає дистильована) не здатна виступати джерелом електронів, а тому формує незначний відгук на зовнішні впливи. Таким чином, реакція зразка води на зовнішній вплив у вигляді електромагнітного поля, є

підставою для непрямого експериментального визначення ступеня когерентності та біологічної активності води.

Шляхом поширення спектра електромагнітного впливу у режимі збудження газорозрядного випромінювання дослідного зразка будується картина зображення, на основі кореляції параметрів якого зі змінами складу водного розчину, здійснюється аналіз стану водного середовища [10, 11]. Під час взаємодії краплі рідини з електромагнітним полем через неї протікає електричний струм, за рахунок протікання якого через газовий прошарок виникає іонізація оточуючого газу, що супроводжується світінням (ефект Кірліан).

Для реєстрації зображень використаний метод класичної кірліан-фотографії на приладі РЕК-1, розробленим УкрНДІ технологій машинобудування та ДВНЗ «Національний гірничий університет» (Дніпропетровськ, Україна). Прилад відповідає вимогам ГОСТ 20790, ГОСТ 15150, ДСТУ 3798, ГОСТ 12.2.025, технічним умовам та комплекту технічної документації УЗ3.1.14311577000-2005.

Енергія випромінювання для водопровідної та дистильованої води значно менша, ніж для води з природних або монастирських джерел. Даний параметр можна кількісно оцінити шляхом обчислення кількості пікселів, які відповідають площі засвітки на кірліан-фотографії. Результат обчислення кількості пікселів, які є характеристикою площі засвітки, наведено у табл.1 відповідно для води різних типів.

Таблиця 1.

Характеристики площі засвітки для зразків води чотирьох типів

Водопровідна	Дистильована	Природна	Монастирська
9415	4685	11019	20342
6569	3646	10612	21941
8463	3096	15287	19044
9072	3016	11515	28387

Найменша площа засвітки, яка є основною інтегральною характеристикою корони кірліан світіння, проявлена для зразків дистильованої води. Дистильована вода в аспекті класичного фізико-хімічного аналізу виявляється максимально очищеною від домішок. З точки зору КТП, дистильована вода містить у своєму складі когерентні домени, але вони не утворюють між собою спільної когерентності. Саме тому вода з такою структурою не може виступати у ролі приймача зовнішніх сигналів та не здатна генерувати суттєвий відгук. У випадку активного вимірювального експерименту, в ході якого вода піддається впливу зовнішнього електромагнітного поля, зразки дистильованої води формують слабку корону світіння, що є експериментальним підтвердженням наведених вище теоретичних припущень.

Для водопровідної та води з природних джерел площа засвітки в цілому близькі за кількісним значенням, але для зразків природної вона більша. Однак при аналізі водопровідної води слід звернути увагу на більш темне, з зернистими включеннями, внутрішнє коло світіння. Темний неоднорідний колір внутрішнього кола свідчить про наявність забруднення зразків води різними домішками у порівнянні з природною. Суттєво більші за кількісними значеннями виявляються оцінки площі засвітки для води з монастирських джерел.

Висновки. При реєстрації на чутливому елементі (рентгенівській фотоплівці) картини розповсюдження газового розряду навколо досліджуваного зразку води відбувається фіксація випромінювання, підсиленого за рахунок зовнішнього імпульсного електромагнітного впливу.

Під час активного вимірювального експерименту зразок досліджуваної рідиннофазної речовини виступає як джерело випромінювання, потужність якого підсилюється завдяки наведенню зовнішнього поля. Аналіз картини розповсюдження газового розряду може проводитися за інтегральними та окремими деталізуючими показниками. Інтегральною характеристикою відгуку досліджуваного об'єкту та загальної енергії випромінювання виступає площа засвітки.

Література:

1. Краснобрыжев В.Г. Квантовые эффекты в природной воде // В.Г.Краснобрыжев, М.В. Курик / Квантовая Магия. – 2010. - Том 7, вып. 4. - С. 4132-4138.
2. Краснобрыжев В.Г. Свойства когерентной воды // В.Г. Краснобрыжев, М.В. Курик / Квантовая Магия. – 2010. - Том 7, вып. 2. - С. 2161-2166.
3. Johansson B. Do quantum state oscillations in natural drinking water benefit human health? // Benny Johansson/ Conference on the Physics, Chemistry and Biology of Water. – 2014, www.waterconf.org/participants-materials.
4. Tedeschi, A. On the coherent water's edge / A. Tedeschi // Conference on the Physics, Chemistry and Biology of Water. – 2014. – Available at: <http://www.waterconf.org/participants-materials/abstracts/Tedeschi.docx>.
5. Kuharski, R. A. A Quantum Mechanical Study of Structure in Liquid H₂O and D₂O/ R. A. Kuharski, P. J. Rossky // The Journal of Chemical Physics. – 1985. – Vol. 82, Issue 11. – P. 5164–5177. doi: 10.1063/1.448641 .
6. Habershon, S. Competing Quantum Effects in the Dynamics of a Flexible Water Molecule/ S. Habershon, T. E. Markland, D. E. Manolopoulos // The Journal of Chemical Physics. – 2009. – Vol. 131, Issue 2. – P. 234–241. doi: 10.1063/1.3167790 .
7. Szent-Gyorgyi, A. Introduction to a Supramolecular Biology. – New York: Academic Press. – NY, USA, 1960. – 158 p.
8. Chen C.H., Liu K.Y., Sudhakar S., Lim T.S., Fann W., Hsu C.P., Luh T.Y. Efficient light harvesting and energy transfer in organic-inorganic hybrid multichromophoric materials. // J. Phys. Chem. – 2005. – № 109, pp. 17887-17891.

9. Engel G.S., Calhoun T.R., Read E.L., Ahn T.K., Mančal T., Cheng Y.C., Blankenship R.E., Fleming G.R. Evidence for wavelike energy transfer through quantum coherence in photosynthetic systems // Nature. – 2007. – № 446, pp. 782-786.
10. Песоцкая Л.А. Методика оценки биологической активности воды [Текст] / Л.А. Песоцкая, Н.М. Евдокименко, Н.В. Глухова, Ю.Э. Удовенко, В.Н. Лапицкий // Вопросы химии и химической технологии. – 2013, №1, с. 151-153.
11. Глухова Н.В. Спосіб експрес-оцінки стану рідиннофазного об'єкта // Глухова Н.В., Пісоцька Л.А., Горова А.І., Патент на кор. модель. Пат. 86701 Україна: МПК G-1N 21/17. Заявлено 25.06.2013; опубл. 10.01.2014.

Ольга Полковенко
(Київ, Україна)

АЛЮМІНІЙ – ДРУГ ЧИ ВОРОГ?

Алюміній є елементом III-ї групи періодичної системи з атомним номером 13. Широко поширений в природі, становить 8% хімічного складу земної кори. В хімічних сполуках виявляє ступінь окислення +3[1].

Алюміній застосовується в складі коагулянтів як основний реагент технології питної водопідготовки, в результаті чого в основному і з'являється в питній воді.

При гідролізі алюмінію у воді можуть утворюватися різні гідроксокомплекси – розчинні і нерозчинні, мономерні і полімерні, органічні і неорганічні.

Основний шлях надходження алюмінію в організм людини – з питною водою. Видалення алюмінію з організму ускладнено, близько половини його затримується в організмі до 300 днів. Накопичуються у тканинах мозку, печінки, нирок, кісток, викликає їхні функціональні порушення. Алюміній викликає порушення в синтезі низки ферментів, сприяючи видаленню таких біоелементів як Р, Mg, Ca, Na, Fe. Постійне вживання питної води з вмістом алюмінію понад 0,2 мг/л призводить до підвищення вірогідності появи таких захворювань як енцефалопатія, хвороби Альцгеймера і Паркінсона, анемія, зниження імунної реактивності та інші.

ГДК залишкового алюмінію в питній воді встановлена на рівні 0,5 мг/л за санітарно-токсикологічною ознакою шкідливості, в той час як в більшості країн Європи рекомендовано вміст алюмінію не більше 0,2 мг/л. Така ж норма встановлена ВОЗ. Новий Держ Сан ПiН "Вода питна", встановивши норму 0,2 мг/л, дозволяє концентрацію алюмінію в питній воді на рівні 0,5 мг/л, якщо при водопідготовці використовуються реагенти, цюмістять алюміній. Існує думка, що загибель вищих форм біоти пов'язана з виходом в воду з донних відкладів алюмінію, летальна концентрація якого для риб – 0,2 мг/л.

Антропогенні джерела: горно рудні розробки, тверді викиди та стічні води підприємств (хіміко-фармацевтичного, лакофарбового, паперового, текстильного), виробництво синтетичного каучуку, виготовлення та використання алюмінієвих деталей, конструкцій, а також посуду та пакувального матеріалу (після термічної переробки продуктів в алюмінієвому посуді вміст його зростає удвічі) [1].

За даними наукових досліджень останніх років, приймаючи ванну тривалістю 20 хвилин через шкіру потрапляє до організму більше алюмінію, ніж, якщо б ви пили цю воду протягом всього дня.

Крім того, в останній час значна кількість алюмінію потрапляє до людського організму з косметичними засобами, зокрема, із сонцезахисною косметикою, з деякими видами жувальної гумки та з антиперспірантами. Саме про них особлива розмова. Справа в тому, що, на відміну від дезодорантів, що лише маскують запах поту, антиперспіранти містять солі алюмінію. Вони звужують протоки потових залоз, зменшуючи процес потовиділення на 40 %, але мікробів вони практично не знищують. Разом з тим алюміній через шкіру, особливо тонку, яка є під пахвами, дуже швидко потрапляє до організму.

Як же діє алюміній на організм людини?

З одного боку алюміній – необхідний організму мікроелемент. У рослинних організмах його наявність у десять разів більше, ніж в організмах тварин. У людини алюміній виявлений в усіх органах, тканинах та виділу. Більш за все алюміній міститься в легенях, печінці, костях, головному мозку. Алюміній бере участь у побудові епітеліальної та з'єднувальної тканин, в процесі регенерації кісної тканини, в обміні фосфору. У залежності від концентрації в організмі алюміній показує активуючу або інгібуючу дію на активність ферментів травлення. Відомо, що нітрат алюмінія підвищує загальну кислотність в організмі і травну здатність шлункового соку, збільшуючи вміст у ньому соляної кислоти. Алюміній впливає на центральну нервову систему: підвищений вміст цього елемента в крові викликає збудження, а занижене – гальмування.

Разом з тим, при надлишковому надходженні до організму алюміній здійснює токсичний вплив. Він є біологічним конкурентом заліза, кальцію та фосфору. Мала кількість його в організмі призводить до порушення мінерального обміну: знижується затримка кальцію, зменшується адсорбція фосфору та заліза, що в свою чергу призводить до зниження рівня АТФ у крові та порушення процесів фосфорилування; уповільнює ріст та розмноження клітин. Висока комплексообразована здатність алюмінію пригнічує активність низки ферментів, особливо тих, що беруть участь у кровотворенні (блокуються їхні активні центри). **Також сполуки алюмінію (aluminiumzirconium, aluminiumchlorohydrate), що є складовими антиперспірантів, накопичуються в організмі і можуть призвести до цілої низки хвороб,**

зокрема вороби Альцгеймера, раку грудей (як у чоловіків, так і у жінок), болів у суглобах, а також до різних хронічних захворювань [4,6].

Крім косметичних засобів, алюміній міститься у багатьох лікарських препаратах, зокрема, у антацидах, тобто препаратах, що застосовуються при печії. Печія часто супроводжує не тільки стан при різноманітних хворобах, але й вагітність. Тому вагітні часто приймають антациди не замислюючись про наслідки. Разом із тим, дослідни на тваринах засвідчують, що алюміній проникає через плаценту і накопичується в тканинах плоду, викликаючи різні порушення розвитку, такі як уповільнене окостеніння скелету, затримку росту, пороки різних органів та навіть внутрішньоутробну смерть [2, 3].

Деякі дослідники виявляли алюміній у грудному молоці у жінок, що свідчить про можливість потрапляння його у організм новонароджених, що перебувають на грудному вигодовуванні [5].

Щоб запобігти подібним наслідкам, у побуті доцільно дотримуватися нескладних рекомендацій.

Ніколи не готуйте і не зберігайте їжу в алюмінієвому посуді. А також не користуйтеся алюмінієвими ложками, виделками тощо. Алюміній обов'язково взаємодіє з їжею (особливо коли готуються фрукти, овочі або щось кисле).

Користуйтеся антиперспірантами тільки у разі крайньої необхідності (наприклад, під час занять спортом) і нетривалий час. Після занять спортом обов'язково прийміть душ, щоб змити антиперспірант.

При підборі косметики уважно читайте склад і намагайтеся вибирати ті засоби, що не містять сполук алюмінію.

При вагітності та природному вигодовуванні необхідно дуже виважено ставитися до прийому будь-яких ліків і ні в якому раз не займатися самолікуванням.

Література:

1. Глінка Н.Л. Задачі та вправи з загальної хімії. К., 1986. 264с.
2. Bennet R, Persaud T, Moore K. Experimental studies on the effects of aluminium on pregnancy and fetal development. *AnatAnz* 1975; 138: 365–78.
3. Cannata-Andia J. Reconsidering the importance of long-term low-level aluminum exposure in renal failure patients. *Semin Dial* 2001; 14: 5–7.
4. Flaten T. Aluminium as a risk factor in Alzheimer's disease, with emphasis on drinking water. *Brain Res Bull* 2001; 55 (2): 187–96.
5. Mandic M, Grgic J, Grgic Z et al. Aluminium levels in human milk. *Sci Total environ* 1995; 170: 165–70.
6. Domingo JL (2000) El aluminiocomoposible factoretipatogénico en la enfermedad de Alzheimer. *RevToxicol* 17:3-11.

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

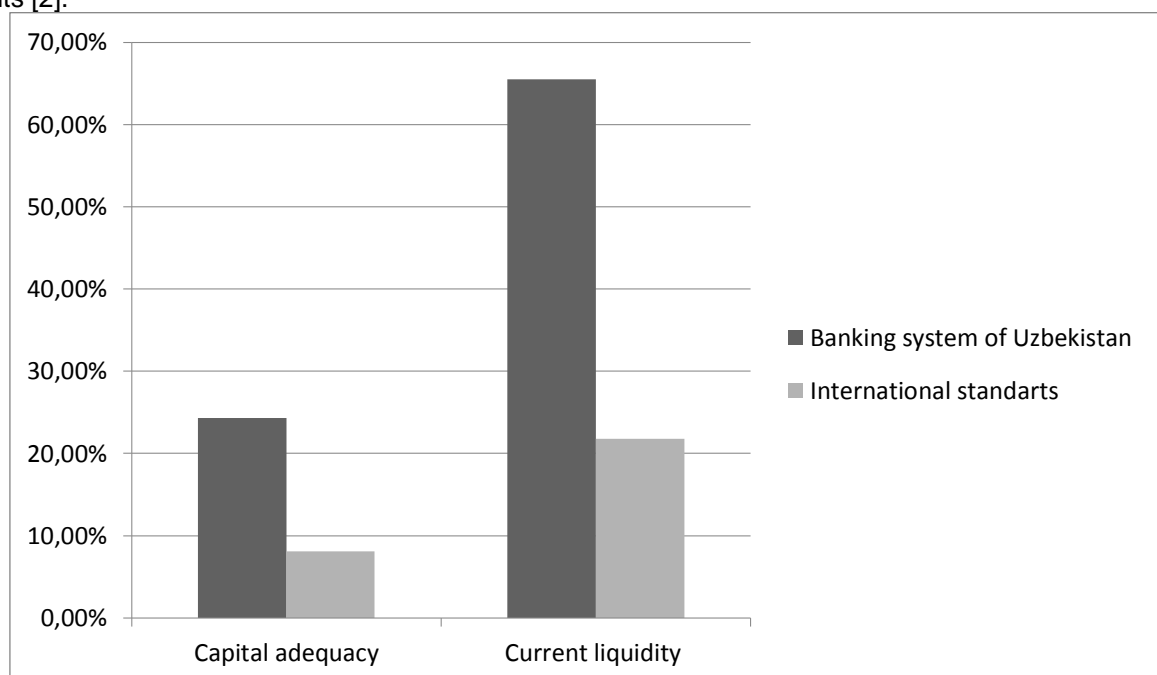
Temurbek Usmanov
(Tashkent, Uzbekistan)

STEADY DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM OF UZBEKISTAN

At the time when in some countries the rating of the majority of top banks is being revised downwards, to prevent such negative phenomena, Uzbekistan since 2000, have been paying particular attention to ensure the financial stability and increase the capitalization of commercial banks. The support of the financial system by the state and effective banking supervision allowed Uzbekistan's commercial banks to receive positive ratings from leading rating agencies. The course of reforms Uzbekistan follows, which differ from the approach of other countries, has proved its advantages. In particular, 13 commercial banks have received "stable" ratings from the leading international rating companies, such as Fitch Ratings, Moody's and Standard & Poor's.

The outlook for Uzbekistan's banking system remains stable, says Moody's Investors Service in a new report. According to Moody's, the stable forecast is provided by the high rates of economic growth in Uzbekistan accompanied by considerable volumes of investments. The factors cited as positively influencing the forecast include the steadfast incomes of Uzbek banks that ensure the capital for funding the growth in loans. Moody's stresses the steady dynamics in the quality of assets of Uzbek banks, notably the encouraging trends in capital investments, affording every reason to suggest that the value of assets will remain at the stable level. The outlook is underpinned by the country's persistently strong economic growth, as banks channel high levels of investment from the cash-rich central government into the economy. Other key drivers include Uzbek banks' robust earnings which generate capital to fund some of their loan growth. In addition, Moody's leading asset-quality indicators suggest stable trends for problem loans. Moody's notes positively the stability of commodity prices (cotton, natural gas and wheat) that represent the rating agency's leading indicators for asset quality in Uzbekistan, and based on historical correlations, capital-investment trends also bode well for asset quality. The rating agency expects the average ratio of problem loans to total gross loans to remain in the range of 6%-7% in the next 12 to 18 months [1].

According to analyses of Standard & Poor's high economic growth in Uzbekistan is supported with financing of real sector of economy by the commercial banks. Efficient banking supervision and regulation of the banks' activities help to keep main figures of the banking system in high level and meet international requirements. Stable position of the banks serves as firm foundation for confidence in the banking system and mobilization of corporate and population deposits at the banks, which rose 2.2 times in last three years. In 2013, the deposits rose by 30.2% and aggregate assets – 30%. It was noted that total capital of the banks rose 2 times in last three years and by 25.1% in 2013. Capital adequacy of the banking system makes up 24.3%, which exceeds international standards three times (Fig1). It is planned that aggregate capital of the banks will grow at least 20% till 2015. Current liquidity of the banking system is 65.5%, which is twice higher compared to international requirements [2].

Fitch Ratings says in a newly-published sector report that Uzbekistan's banks have demonstrated stable growth rates (albeit from a quite low base), relying mostly on domestic savings. Sector performance is supported by consistently strong economic growth resulting from favorable export markets and the sovereign's currently strong fiscal position that underpins the largely centralized economy. Bank lending continues to grow at a rapid pace (28% in 2013) on the back of strong economic growth and low credit penetration (loans/GDP ratio of 22% at end-2013). The share of impaired loans, based on IFRS accounts, was a moderate 8% at end-2013, with the ratio

benefiting from growing loan portfolios. However, unreserved impaired loans were a material 22.5% of sector equity at end-2013. Foreign currency lending was a significant 40% of total loans, although positively most borrowers have FX revenues, while the sector's currency position is balanced by FX denominated funding amounting to 39% of total liabilities [3].

Taking everything into consideration, It is essential to emphasize that all these factors clearly show that our banking system has significantly developed due to effective banking supervision.

Literature:

1. <http://www.moodys.com>
2. <http://www.standartandpoors.com>
3. <http://fitchratings.com>

Scientific supervisor:

Namozov Olim Botirovich – the teacher of Tashkent Financial Institute.

У. Абдимуродов
(Ташкент, Узбекистан)

РОЛЬ БЕЗРАБОТИЦЫ В ЭКОНОМИКЕ СТРАНЫ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ЕЕ РЕШЕНИЯ

Сфера труда - важная и многоплановая область экономической и социальной жизни общества. Она охватывает как рынок рабочей силы, так и ее непосредственное использование в общественном производстве. На рынке труда получает оценку стоимость рабочей силы, определяются условия ее найма, в том числе величина заработной платы, условия труда, возможность получения образования, профессионального роста, гарантии занятости и т.д. рынок труда отражает основные тенденции в динамике занятости, ее основных структурах, то есть в общественном разделении труда, а также мобильность рабочей силы, масштабы и динамику безработицы.

Проблема безработицы является ключевым вопросом в рыночной экономике, и, не решив его невозможно наладить эффективную деятельность экономики. Тяжелы и социальные последствия безработицы. Американские специалисты вынуждены признать, что безработица - это нечто большее, чем экономическое бедствие, это также и социальная катастрофа. Депрессия приводит к бездеятельности, а бездеятельность к потере квалификации, потере самоуважения, упадку моральных устоев, а также к общественным и политическим беспорядкам.

Осуществляемый в Узбекистане в настоящее время переход к рыночным отношениям связан с большими трудностями, возникновением многих социально-экономических проблем. Одна из них - проблема занятости, которая неразрывно связана с людьми, их производственной деятельностью.

Безработица представляет собой макроэкономическую проблему, оказывающую наиболее прямое и сильное воздействие на каждого человека. Потеря работы для большинства людей означает снижение жизненного уровня и наносит серьезную психологическую травму. Поэтому неудивительно, что проблема безработицы часто является предметом политических дискуссий. Безработица как экономическая категория является отражением сложности процесса согласования предложения рабочей силы со спросом на нее. Этот процесс, если его рассматривать в масштабах страны напрямую зависит от того, насколько обширна территория и как различаются в ней природно-климатические условия, какова структура экономики и какое место занимает в этой структуре промышленность, какими отраслями и типами предприятий (по численности персонала) она преимущественно представлена. Среди других факторов в той или иной степени всегда фигурируют национальные традиции, но главную роль играет политическое устройство общества. Именно от последнего зависит, в какой степени при согласовании предложения и спроса учитывается специфика наемного труда. Ведь он не только, как правило, основной или существенный источник дохода, но одновременно и способ реализации определенных жизненных установок и интересов человека, в том числе и в области профессиональной карьеры. Наконец, особо важна стадия экономического развития. Одно дело, когда народное хозяйство функционирует в рамках устоявшейся экономической системы, и совсем другое, когда осуществляется переход, как это происходит сейчас в России, к принципиально иной системе. Аналогично разнится ситуация в зависимости от того, наблюдаются ли в экономике застой, некоторый спад и тем более кризис или на лицо подъем производства.

Таким образом, безработица - это объективно существующий спутник наемного труда независимо от того, признается экономика рыночной или нет и, соответственно, производятся либо нет официальная оценка численности и регистрация безработных.

Непропорционально высокий уровень средней заработной платы по отношению к производительности труда является лишь одной из причин возникновения безработицы. Существуют и другие причины, некоторые из которых имеют прямое отношение к Узбекистану. Прежде всего, следует отметить, что в условиях рыночной экономики рынок труда прибывает в постоянном движении. Одни предприятия сокращают штаты, другие - увеличивают. Люди уходят на пенсию или покидают работу по иным причинам (Например, женщины уходят в декретный отпуск). На их место приходят новые работники,

скажем, выпускники учебных заведений. Движение рынка труда по-разному влияет на уровень безработицы.

Даже в нормальные времена многие люди временно не трудоустроены (потому что ушли с одной работы и занимаются поисками другой) или же впервые ищут работу. В рыночных условиях, когда уровень зарплаты и льгот сильно зависит от предприятия, люди не торопятся, подыскивая себе достойную работу, и не всегда соглашаются на первое попавшееся предложение трудоустройства. Незанятость такого рода может достигать 16-3% общего уровня безработицы.

Среди конкретных причин, обуславливающих сокращение занятости трудоспособного населения в Узбекистане, можно отметить следующие:

Первая причина коренится в том, что характерной чертой советской экономики являлась чрезмерная численность производственного (в том числе вспомогательного и управленческого) персонала предприятий. Наличие избыточного персонала тормозило внедрение новой техники и трудосберегающих технологий, препятствовало росту производительности труда. С другой стороны, необходимость оплачивать излишних работников неоправданно завышала издержки производства с вытекающим отсюда ослаблением конкурентоспособности производимых товаров. Наличие чрезмерного количества рабочих мест означало искусственный дефицит рабочей силы, а он подрывал дисциплину труда, способствовал широкому распространению «выводилок» в оплате работников, подавлению у них стимула к лучшей работе. Долгие годы существовала устойчивая и весьма массовая скрытая безработица.

Во-вторых, переход к рыночным критериям оценки хозяйствования предприятий обнаруживает несостоятельность многих из них, поскольку они не могут приспособиться к реальному спросу по видам продукции, ее ассортименту, качеству, цене.

И наконец, приведём пути решения проблем безработицы:

- Перераспределение имеющегося спроса на труд путем стимулирования перехода предприятий на неполный рабочий день, неполную рабочую неделю и т.п. Такие предприятия должны получить налоговые льготы, чтобы компенсировать затраты на прием новых работников;
- Бюджетное субсидирование дополнительной (по отношению к фактическому уровню) рабочей силы на действующих предприятиях. Оно может иметь вид кредитования государством зарплаты дополнительно нанятых рабочих;
- Снижение фактического предложения рабочей силы, за счет снижения установленного законом пенсионного возраста. Такой же эффект может обусловить развитие служб переподготовки кадров и повышения квалификации;
- Предоставление рабочих мест, не ориентированных на получение прибыли, а связанных с работой в интересах общества, например: работа в области охраны окружающей среды и т.д.;
- Переход к созданию системы социального партнерства, в том числе создание механизма выработки трехсторонних соглашений (работодатели - профсоюзы - государство) с целью ограничить рост заработной платы. С работодателей следует взимать налог на средства, дополнительно потраченные на заработную плату, и направлять его на субсидирование занятости.

Таким образом, можно сделать вывод, что проблемы безработицы не решаются в один шаг, а носят характер многосторонних программ, которые и необходимо реализовывать для предотвращения и понижения уровня безработицы в Узбекистане.

С. Абдулхалилова
(Ташкент, Узбекистан)

АНАЛИЗ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ СТРАХОВОЙ КОМПАНИИ

Среда бизнеса постоянно меняется и развивается. В условиях жесткой конкуренции и борьбы за прибыль, организации вынуждены безостановочно совершенствоваться. Одним из инструментов на пути улучшения компании является реинжиниринг. Нетрудно заметить, что эффективность работы компании зависит от того, как протекают её бизнес-процессы.

Бизнес-процессы играют ключевую роль в работе предприятия. Они позволяют руководителям представлять, как работает организация и как она взаимодействует с внешними объектами, такими как поставщики или заказчики. Организации, где системы бизнес-процессов постоянно совершенствуются, обладают преимуществами, позволяющими развиваться. Подтверждение тому – многолетний опыт использования мировых стандартов менеджмента организаций и предприятий во всех областях бизнеса.

Преимущества, получаемые при непрерывной работе по совершенствованию бизнес-процессов, включают:

- Управление цепочкой потребителя и заказчика
- Повышение производительности
- Интеграция и автоматизация бизнес-процессов
- Снижение издержек
- Новые возможности в бизнесе

Бизнес-процесс концентрируют внимание на запросах потребителей, что позволяет добиваться их высокой эффективности.

Рынок страхования активно развивается и компании всё чаще сталкиваются с необходимостью анализа и моделирования бизнес-процессов. В настоящее время западные стандарты лишь частично внедрены в отечественных страховых компаниях, что также говорит о том, что анализ бизнес-процессов в этой области крайне востребован.

Процессом называют связанную последовательность повторяемых функций или действий, преобразующих исходные ресурсы в продукт. В качестве ресурсов могут выступать как материалы, так и информация, а в качестве конечного продукта - товары или услуги. Процессы выполняются согласно заданным правилам.

Согласно серии международных стандартов ISO 9000, любая деятельность, в которой используются ресурсы для преобразования входов в выходы, может быть рассмотрена как процесс. Данный стандарт широко применим к любым организациям, независимо от их сферы деятельности, размера и любых других факторов. Среди прочих требований этого документа отведено внимание процессному подходу, целью которого является поддержание результативного функционирования организации.

Всё это позволяет сделать вывод, что процессный подход актуален для любой компании. Особенностью процессно-ориентированных организаций является управление ресурсами и деятельностью как процессом.

Одной из интересных особенностей процессного подхода является возможность перейти от текстового описания деятельности, состоящим из регламентов и должностных обязанностей, к графическому описанию деятельности, которое полностью формализовано. Такой подход идентифицирует и управляет процессами в организации, в особенности их образом взаимодействия.

Как правило, организации представляют собой довольно сложную систему, идентификация, описание и анализ которой является крайне трудоемкой задачей. Для решения этой проблемы существуют методы структурного анализа. Одной из основных идей такого анализа является разделение сложной системы на более простые части. Функциональное назначение каждой из таких частей должно быть легко понимаемым и единственным в рамках одной части системы. Если такие функции имеют связи, то следует ввести соответствующие связи между частями. Чтобы организовать такие элементы, с целью упрощения восприятия и понимания системы, используется иерархическое представление. Наконец, сложную систему можно представить графически, для чего используется моделирование.

Для того чтобы понять, что собой представляет организация, необходимо создать модель, которая бы адекватно отображала её сущность. Такое моделирование должно проходить с учетом ряда правил, понимание которых было бы доступно и однозначно. К таким требованиям можно отнести принятие определенного набора моделей, а также их интерпретации и правил построения. К тому же следует определить глубину моделирования и критерии выделения процессов для моделирования.

Наглядность полученных моделей является ключевым фактором успеха. Легкость восприятия важна как специалистам, так и руководителям подразделений. Качество моделирования повышается за счет соблюдения правил графического оформления моделей.

Существуют различные подходы к описанию бизнес-процессов, я заинтересовался одним из наиболее распространенных на сегодняшний день способов – методологией ARIS.

Методология ARIS была разработана немецкой компанией IDS Scheer AG, автором является профессор Шеер. В данной методологии модели формируются преимущественно из объектов, которые могут быть сопоставлены с функциями, событиями и т.д., а их связи и взаимодействия отображаются линиями и логическими соединителями. В данной методологии существует около 200 различных видов диаграмм.

Методология ARIS широко известна и хорошо зарекомендовала себя во многих компаниях по всему миру. Графическое представление процессов и функций является простым и доступным для восприятия и последующего анализа. Диаграммы бизнес-процессов с разным уровнем детализации позволяют быстро ознакомиться со всеми его элементами и их способами взаимодействия.

Согласно методологии ARIS, прежде всего, следует пристально изучить объект исследований, чтобы построить простую модель бизнес-процесса. Затем, эта модель должна быть дополнена деталями и расширена.

ARIS подразумевает использование различных моделей, что позволяет избежать избыточности, которая может возникнуть при многократном использовании объектов.

Методика моделирования бизнес-процессов предполагает использование следующих уровней описания:

- 1) Процессы верхнего уровня (диаграмма VAD);
- 2) Группы процессов (диаграмма VAD);
- 3) Модель сценариев процесса (диаграмма PSD);
- 4) Модель логики каждого сценария (диаграмма EPC);
- 5) Модель процедуры (EPC);
- 6) Модель окружения функции (FAD)[10];

Необходимо будет построить диаграмму процессов верхнего уровня, где будут отражены основные процессы организации, распределенные по группам: основные, вспомогательные, процессы

управління і розвитку. Основні процеси будуть декомпозовані в вигляді діаграм ланцюжка доданої цінності (VAD).

VAD-діаграми переважно складаються з процесів, які направлені на досягнення поставленої цілі. Ціллю може бути ситуація або стан, досягнення якого важливо для компанії. В відповідності процесам можуть бути поставлені організаційні ланки, які їх виконують.

На наступному рівні опису знаходиться діаграма вибору процесу, яка використовується при моделюванні сценарію процесу. Діаграма вибору процесу відображає різні сценарії виконання процесу в відповідності з основними процесами.

Більш детальною презентацією бізнес-процесів організації є діаграми події-керованих процесів (EPC). Подійні ланцюжки процесу описують послідовність дій, виконуваних організаційними одиницями в межах одного процесу.

Діаграма оточення функції призначена для опису об'єктів, оточуючих функцію. Такими об'єктами можуть бути виконавці, потоки інформації, документи, матеріали, продукти або послуги, інформаційні системи. Такі діаграми використовуються для деталізації функцій і процесів.

Перш за все, потрібно провести аналіз процесів компанії станом «як є». Для цього необхідно описати інфраструктуру організації, представив процеси як ланцюжки доданої цінності (VAD). Отримана модель послужить опорою для створення більш детального опису бізнес-процесів за допомогою діаграм EPC.

В процесі моделювання аналіз дозволить виявити слабкі місця бізнес-процесів і можливі варіанти їх оптимізації. Поточні процеси описуються «як є» (AS-IS), створюючи більш або менш точне представлення того, що відбувається в компанії.

Далі потрібно створити так звану цільову концепцію. Це альтернативні варіанти моделей, які представляють бажаний шлях виконання процесу. Такі моделі описують те, «як повинно бути» (TO-BE). Опис і аналіз починається з аналізу слабких місць бізнес-процесів «як є», тобто вже існуючих.

Створені цільові процеси потрібно оцінювати з точки зору їх відповідності цілям, які були поставлені.

Аналіз бізнес-процесів компанії дозволяє підвищити ефективність її роботи, що, в свою чергу, веде до збільшення доходів і зменшення витрат. Зміна економічної ситуації часто змушує компанію підлаштуватися до ситуації, щоб уникнути серйозних витрат. Найпотужнішим інструментом для таких цілей є реінжиніринг бізнес-процесів. Підтвердження цьому – роками існуючі стандарти контролю якості, відповідність яким є неоспоримим перевагою для підприємств.

Оцінка ефективності дозволяє зробити висновок, що такі рішення покращують роботу компанії і сприятливо впливають на продуктивність роботи, що, в свою чергу, підвищує привабливість компанії для клієнтів.

**Роман Байдаченко
(Вінниця, Україна)**

НАЙОПТИМАЛЬНІШІ НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Актуальність дослідження. Конкурентоспроможність підприємства є одним із найважливіших показників ринкового середовища, який характеризує здатність підприємства адаптуватися до змін ринку, зайняти та утримати лідерські позиції на ньому. На сьогоднішній день ринок перенасичений підприємствами, які створюють однакову продукцію, але виживають лише ті, які мають найкращі конкурентні переваги відносно суперників. Тому дане дослідження є актуальним.

Постановка проблеми. Головною завданням вітчизняних підприємств, за умов нестабільності економічної і політичної ситуації в Україні є не тільки виживання, а і підвищення рівня конкурентоспроможності як на внутрішньому ринку, так і на зовнішньому. Тому виникає необхідність в постійному пошуку нових механізмів підвищення конкурентоспроможності підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями проблем забезпечення конкурентоспроможності економічних суб'єктів займалися такі зарубіжні вчені, як Д. Абель, Г. Гамель, П. Друкер, К. Ендрус, Р. Ешенбах, П. Зенге, К. Крістенсон, Р. Коуз, Ф. Котлер, М. Портер, К. Прахалад, Д. Рікардо, А. Сміт, Р. Солоу, Ф. Хайєк, Й. Шумпетер.

Проблематика. На сьогоднішній день не існує єдиного підходу до підвищення конкурентоспроможності підприємства.

Метою статті є дослідження сутності поняття «конкурентоспроможність підприємства» та дослідження основних напрямів підвищення конкурентоспроможності.

Тлумачення поняття «конкурентоспроможність» досить різноманітне. За класичним визначенням М. Портера, «конкурентоспроможність - це визначене сукупністю факторів положення товаровиробника на внутрішніх і зовнішніх ринках, віддзеркалене через сукупність показників» [3, с. 18].

На нашу думку, конкурентоспроможність слід розглядати як комплексне поняття, яке включає такі аспекти, як спроможність підприємства продавати конкурентну продукцію; вміння розробляти стратегію, яка забезпечує високий рівень його конкурентоспроможності; наявність добре налагодженого організаційно-управлінського механізму, який може виконати поставлене завдання; орієнтацію діяльності підприємства на ринок і систематичну співпрацю зі споживачами; наявність конкурентної стратегії й тактики дій стосовно конкурентів; високу професійну підготовку персоналу; вміння реагувати на зміни зовнішнього середовища.

В економічній літературі пропонують розрізняти чотири основні рівні конкурентоспроможності підприємства [1]:

- перший рівень - менеджери дбають лише про випуск продукції, на споживача не зважають;
- другий рівень - менеджери прагнуть, щоб продукція підприємства повністю відповідала стандартам, встановленим конкурентами;
- третій рівень - менеджери уже не зважають на стандарти конкурентів, а вже самі потроху стають «законодавцями моди» у галузі;
- четвертий рівень - коли успіх у конкурентній боротьбі забезпечує насамперед не виробництво, а управління і підприємство повністю стає «законодавцем моди» на певному ринку.

Конкурентоспроможність визначає максимізація реалізації потенціалу підприємства, його здатності обійти конкурентів. Конкурентоспроможність не являється постійною характеристикою підприємства, тобто зі змінами у зовнішньому та внутрішньому середовищах змінюються порівняльні конкурентні переваги щодо інших підприємств галузі [2].

Основні фактори, які впливають на конкурентоспроможність підприємства, умовно можна розділити на зовнішні і внутрішні. До зовнішніх факторів відносять: політичну ситуацію в державі, законодавчу базу, економічні зв'язки, наявність конкурентів, розміщення виробничих сил, наявність сировинних ресурсів, загальний рівень техніки та технологій, систему управління промисловістю, концентрацію виробництв. Внутрішніми факторами є: система та методи управління фірмою, рівень технологій процесу виробництва, рівень організації процесу виробництва, система довгострокового планування, орієнтація на маркетингову концепцію, інноваційний характер виробництва

До організаційних заходів, що підвищують рівень конкурентоспроможності підприємства, відносять [2]:

- забезпечення пріоритетності продукції;
- зміну якості виробу і його технічних параметрів з метою обліку вимог споживача та його конкретних запитів;
- виявлення переваг товару порівняно із заміниками;
- виявлення недоліків товарів-аналогів, які випускають конкуренти;
- вивчення заходів конкурентів з удосконалення аналогічних товарів;
- виявлення й використання цінових факторів підвищення конкурентоспроможності продукції;
- нові пріоритетні сфери використання продукції;
- диференціація продукції, що забезпечує відносно стійкі переваги споживачів, які віддаються певним видам взаємозамінних товарів;
- вплив безпосередньо на споживача, шляхом штучного обмеження надходження на ринок нових товарів, проведення реклами, надання грошового або товарного кредиту.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що підвищення конкурентоспроможності підприємства і збільшення ніші на ринку, можна досягнути за допомогою таких шляхів: виробництво нового продукту; знизити ціни на продукцію або послуги; через рекламу представити привабливіший вид товару; продавати товар через більшу кількість торгових представників і т. ін.

Ми вважаємо, що одним із найефективніших чинників підвищення конкурентоспроможності підприємства являється впровадження інновацій, тому, що всі інші шляхи є типовими, і до них може вдатися будь-хто з конкурентів.

Вирішальне значення для конкурентоспроможності є вміння та навички працівників і обов'язково їхня «інформованість».

Для підвищення рівня конкурентоспроможності підприємства слід встановити високий науково-технічний рівень і ступінь удосконалення технологій продажу, використовувати новітні винаходи та відкриття, а також займатися власною науково-дослідницькою роботою для комерціалізації отриманих результатів, залучення сучасних засобів автоматизації збуту та збільшення асортименту продукції [4].

Висновки. Керівництво підприємства повинно вміти простежувати зміни, що відбуваються в умовах господарювання, і проводити різноманітні перетворення в політиці ведення виробництва та реалізації товарів. Такими перетвореннями можуть бути: диверсифікація виробництва, вихід на нові ринки, зміна товарної політики, зміна організаційно-правового статусу підприємства, створення спільних виробництв, впровадження нових технологій, модернізація форм збуту продукції, здійснення активної наукової діяльності та комерціалізація їх результатів.

Література:

1. Довбенко В.І. Чинники підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств за умов глобалізації [Текст] // Зовнішня торгівля: право та економіка. - 2007. - № 6 (35). - С. 29-35.
2. Должанський І.З., Загорна Т.О. Конкурентоспроможність підприємства: навч. посібник [Текст]. – Київ: Центр навчальної літератури, 2006. – 384 с.

3. Портер, М. Международная конкуренция; пер. с англ. [Текст]; под ред. В.Д. Щетинина. - М.: Международные отношения, 1993. - 896 с.
4. Стратегічний маркетинг як фактор підвищення конкурентоспроможності підприємства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zn.kiev.ua>.

Науковий керівник:

доктор економічних наук, професор Чорна Людмила Олександрівна.

**Ярослав Байделюк
(Вінниця, Україна)**

ЛОГІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

Динамічний розвиток ринкових процесів в Україні, нові вимоги до надання послуг, зміни в комплексі виробничих відносин вимагають нових підходів до управління торговельно-сервісними підприємствами. Входження України в європейський союз також обумовлює використання нових методів управління, зокрема логістичного управління не тільки транспортних потоків, а і системи управління підприємством в цілому.

Логістичний підхід до управління підприємством базується на аналітичному розгляді основних управлінських процесів, зв'язування їх зі стратегічними та оперативними цілями, а також актуалізацією інформаційних потоків, їх оптимізації та візуалізації в системі управління. Не дивлячись на те, що такий підхід відомий достатньо давно, комплексні системи логістичного управління на підприємствах запроваджені недостатньо і саме це є об'єктом вибору теми досліджень. Аналіз робіт, пов'язаних з управлінням логістичною діяльністю підприємств, наукових праць О. Амоші, М. Білопольського, В. Геєця, А. Грандберга, М. Гордона, Б. Данилишина, С. Дорогунцова, Л. Зайцевої, А. Кальченко, Є. Крикавського, Р. Ларіної, В. Мамутова, О. Мошенця, М. Окландер, В. Смиричинського, Н. Чухрай та інших показав, що тема є актуальною та потребує свого узагальнення та адаптації до конкретного підприємства.

Метою статті є узагальнення нових підходів для впровадження логістичної системи управління на підприємстві.

Розвиток теорії логістичного управління досяг рівня інтегрованого логістичного управління як сутності сучасного управління підприємством. Інтегроване логістичне управління передбачає такі фази: аналіз і прогноз (системи аналізу ситуацій, діагностики та прогнозу); формування стратегічної концепції логістики (стратегічне планування – стратегічні цілі логістики, логістичні стратегії); конкретизація стратегічних завдань у програмах і оперативно-тактичних планах (оперативне планування – оперативні цілі логістики, логістика-mix); реалізація і контроль логістичних планів (організація, управління та контроль за виконанням).

Основні функції логістичного управління в підсистемах логістики підприємства можна розділити за термінами як довго-, середньо- та короткотермінові.

Логістичні процеси, основною метою яких є переміщення матеріального потоку забезпечуються різноманітною інтегрованою інфраструктурою, призначеною виконувати таких завдань: складування продукції в спеціальних ємностях і спорудах; переміщення продукції за допомогою транспортних і маніпуляційних засобів; захист продукції з використанням складських приміщень, яка вимагає системи пакування, передачу інформації тощо; перетворення інформації логістичних процесів, сукупність логістичних процесів утворює логістичний ланцюг, який допомагає зрозуміти сутність логістичного управління [1].

Використання логістичного ланцюга дозволяє по-іншому провести вартісний аналіз, визначаючи витрати кожної ланки, які сукупно утворюють ціну товару. Серед основних переваг логістичного управління є те, що скорочується ризик, пов'язаний з діяльністю підприємства. Це скорочення не стосується технологічних і політичних ризиків. Воно обумовлене різними коливаннями ринку (зміна стратегії постачальників і споживачів, поява нових конкурентів), що мають суттєвий вплив на ризики. У вирішенні проблеми ризику, першочергове значення має інформаційне забезпечення, яке знижує рівень невизначеності і дає змогу обґрунтувати те чи інше рішення. Підприємство, яке прагне зберегти і збільшити конкурентоспроможність, мусить бути відкритим для інформації, що надходить із зовнішнього середовища, найперше для інформації, що має стратегічне значення. Водночас необхідно вживати заходи до приховування власної інформації, важливої для конкурентів[2, с.120].

Наступним важливим завданням для побудови системи логістичного управління є створення на підприємстві логістичної інфраструктури, тобто всього того, що обслуговує функціонування системи закупівлі, зберігання, обробки, постачання та транспортування матеріального потоку підприємства з усіма необхідними процедурами до споживача. Звідси випливає необхідність вивчення «управління логістичною інфраструктурою підприємства». Під таким управлінням будемо розуміти приведення інфраструктури підприємства до стану рівноваги або процес досягнення мети ефективного забезпечення та обслуговування логістичних процесів і логістичною інфраструктурою підприємства. Зрозуміло, що досягнення такої мети є досить складним завданням, при вирішенні якого дуже часто виникають проблеми негативного впливу на ефективність логістичної інфраструктури, чим гальмується виконання основних завдань, або значні перевитрати коштів і часу.

Не зважаючи на багатоаспектність і широту цілей логістичного управління, науковці-логісти [3, с. 157] виділяють спільні цілі, властиві всім учасникам логістичних систем. Головними серед них вважаються: удосконалення процесів фізичного переміщення ресурсів і готової продукції в усіх структурах, охоплених логістичним управлінням; гармонізація стратегічних, тактичних і оперативних логістичних цілей із загальними цілями і стратегіями підприємств або інших учасників логістичного ланцюга; спрямування інтегрованої діяльності учасників логістичного ланцюга на ефективне обслуговування клієнта за принципом “висока користь – допустимі витрати”.

Логістичний підхід до управління підприємством націлений на забезпечення раціоналізації потокових процесів у рамках керованої системи з позиції єдиного матеріалопровідного ланцюга, інтеграція окремих частин якого здійснюється на технічному, технологічному, економічному, методологічному рівнях, а мінімізація витрат часу і ресурсів досягається шляхом оптимізації наскрізного управління матеріальними, інформаційними та фінансовими потоками. Таким чином, логістичне управління полягає в цілеспрямованому впливі на логістичні потоки з метою синхронізації їхньої взаємодії і досягнення ефекту синергізму.

Як головна підсистема загальної системи управління підприємством логістичне управління спрямоване на досягнення стратегічних і тактичних цілей розвитку підприємства.

Логістичне управління здійснюється на основі загальних принципів управління з урахуванням специфіки логістичної діяльності. Серед принципів логістичного управління можна виділити такі:

- системність і комплексність, які полягають в управлінні всіма потоковими процесами у взаємодії та узгодженні окремих етапів бізнес-процесів з метою оптимізації всієї логістичної системи;
- узгодження критеріїв оцінки ефективності функціонування окремих ланок логістичного ланцюга на мікро- і макрологістичному рівнях;
- організацію обліку витрат на управління матеріальними й пов’язаними з ними інформаційними, фінансовими та сервісними потоками вздовж усього логістичного ланцюга;
- активніше використання інформаційних технологій та сучасних методів моделювання в управлінні логістичними системами та ін.

Ефективна діяльність підприємства неможлива без впровадження інформаційної системи управління, наявність якої дозволяє швидше реагувати на зміни ринку, раціоналізувати управлінський процес, автоматизувати здійснення ряду операцій.

Найдоцільнішим у сучасних умовах господарювання є логістичний підхід до формування стратегії інноваційного розвитку підприємств, під яким пропонується розуміти процес побудови механізму, за допомогою якого усі можливі стратегії діяльності окремих елементів логістичної системи підприємства повинні бути щільно пов’язані між собою та забезпечувати якомога скоріше досягнення загальної мети підприємства. Запропонована теоретична модель логістичної системи може бути використана як базова для побудови деталізованої системи логістичного управління підприємства, що надає торговельні, транспортні, сервісні послуги.

Література:

1. Крикавський, Є.В. Логістика. Основи теорії. / Євген Васильович Крикавський. – Л.: Національний університет “Львівська політехніка”, Інтеллект-Захід, 2014. – 416 с.
2. Забуранна, Л.В. Логістичне управління підприємством: сутність та передумови розвитку [Текст] / Л.В. Забуранна // Сталій розвиток економіки. – 2010. – № 7. – С. 120–123
3. Пивоваров М. Г. Модель взаємодії логістичних концепцій досягнення конкурентоспроможності підприємства / М. Г. Пивоваров, О. М. Шаповалов // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2009. - № 4. – С. 157-162.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, Добровольський Олександр Ігорович.

**Лаура Байтуова, Айым Аманова, Серікқызы Нүргүл
(Астана, Қазақстан)**

НЕГІЗГІ КАПИТАЛДЫ КӘСІПОРЫНДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН КӨТЕРУ ЖОЛДАРЫ

Кәсіпорынның негізгі өндірістік қорлары экономикалық болашақтық материалдық базасын, олардың өндірістік аппаратын құрайды. Негізгі қорлардың құрамын сапалы жетілдіру, оларды пайдаланудың тиімділігін жақсарту еңбек өнімділігін көтерудің, өнімнің өзіндік құнын төмендетудің негізгі факторлары болып табылады.

Кәсіпорынның техникалық мүмкіншілігін тиімді пайдалануды көтерудің негізгі жолдары – бұл өндіріс үрдістерінің механизациясы және автоматизациясы, құрал-жабдықтардың тұрып қалуын резервтік қуаттылықтың жүктеуін реттеу жолымен төмендету, негізгі номенклатураға кірмейтін өнім дайындау, құрал-жабдықтардың ауыстыру коэффициентін көтеру техниканы автоматтандырылған басқару жүйесімен жабдықтандыру, ғылыми техникалық жетістік шараларын жүргізу және т.с.с.

Өнімнің өндірісін өсіру, өзіндік құнын азайту, өнім сапасын жақсарту, мүлікке салықтың азаюы және баланстық өсімнің түсуі, кәсіпорынның негізгі құралдарын пайдалануын жақсарту оның қаржылық нәтижелеріне әсер етеді.

Кәсіпорында негізгі құралдарды пайдалануды жақсарту мына жолдармен жетуге болады:

- кәсіпорындағы негізгі құралдарды арендаға беру немесе артық жабдықтардан, машина және басқа негізгі құралдарын жасату;
- құралдарды жөндеулерді уақытында және сапалы түрде жоспар бойынша өткізіп тұру;
- жоғары сапалы негізгі құралдармен мүліктену;
- қызмет көрсетуші персоналдардың квалификациялық деңгейін көтеру;
- шамадан тыс моральды және физикалық тозуды болдырмау мақсатында негізгі құралдардың, әсіресе активті бөлімді уақытылы жаңартып отыру;
- өндіріс процессіне материал және шикізат дайындығын сапалы жақсарту;
- өндірістің механизация және автоматизация деңгейін жақсарту;
- экономикалық мақсатта жөндеу қызметтерін орталықтандыру;
- өндірісті концентрациялау, мамандандыру және құрамалау деңгейлерін жақсарту;
- азқалдықты, қалдықсыз, энерго және отынүнемді – жаңа техника және жетілдірілген технологины ендіру;
- машиналар мен жабдықтарды, тоқтаулар мен жұмыс уақытын жоғалтуларды қысқарту мақсатында ұйымның өндірісі мен еңбегін жетілдіру;
- кәсіпорындағы негізгі құралдарды пайдалануды жақсартудың жолдары сол немесе басқа кезеңде болған нақты шарттарға байланысты болады.

Негізгі өндірістік қорлардың құрылымына әсер ететін негізгі факторлар болып төмендегілер табылады:

1. шығарылатын өнім сипаты;
2. шығарылатын өнім көлемі;
3. механизация және автоматизация деңгейі;
4. мамандандыру және коопирациялау деңгейі;
5. кәсіпорындардың климаттық және географиялық орналасу жағдайлары.

Бірінші фактор ғимараттардың көлеміне және құнына, тасымал құралдарының және жеткізетін құрылғылар үлесіне әсер етеді. Қанша шығарылатын өнім көлемі (екінші фактор) көп болса, сонша құрал-жабдықтардың және арнаулы жетілдірілген жұмыс машиналарының үлес салмағы артады. Қорлардың құрылымына үшінші және төртінші факторлардың әсер етуі дәл осындай сипатта. Климаттық жағдайлардан ғимараттармен құрылыстар үлесу байланысты.

Негізгі қорлардың өндірістік құрылымына концентрацияның, мамандандудың, коопирациялау және өндірісті біріктірудің дамуы әсер етеді, оған тағы да капиталдық құрылыс әсер етеді. Құрылыстың құнын төмендету арқылы, мысалға өндірістік ғимараттардың, негізгі қорлардың салмақты элементі үлесінің жалпы құнын төмендетуге болады және осының арқасында жаңа кәсіпорынның негізгі қорларына салынған шығындардың тиімділігін көтеруге болады.

Негізгі өндірістік қорлардың құрылымын жақсартуға төмендегілер мүмкіндік береді:

- құрал-жабдықтарды жаңарту және модернизациялау;
- станок және машиналардың жетілдірілген түрлерінің үлесін көтеру нәтижесінде құрал-жабдықтардың құрылымын жетілдіру, әсіресе мәрелік операцияларды орындайтын станоктар, автоматты және жартылай орындайтын станоктар, әмбебап агрегаттық станоктар, автоматтық машиналарды, сандық бағдарламалармен басқарылатын станоктар;
- ғимараттарды және үйлерді жақсы қолдану, бос алаңдарда қосымша құрал-жабдықтар орналастыру;
- құрылыс жобаларын дұрыс жасау және кәсіпорынның құрылыс жоспарларын жоғары сапалы орындау;
- аз пайдалынатын және артық құрал-жабдықтарды және оның бөлек топтарының арасында дұрыс пропорцияларды қамтамасыз ететін құрал-жабдықтарды орнату.

Құрылыс көлемі артқан сайын кәсіпорын алдында терең бір проблема болып капитал салымдарының тиімділігін көтеру табылады, яғни капитал салымдарының бірлігіне келетін материалдық өндіріс саласында қайтарымды көтеру немесе жоғары әлеуметтік нәтижеге жету. Капитал салымдарының тиімділігі - өте ауыр көрсеткіш, оның жақсаруы келесі факторлардың кешенінен байланысты болады:

1. Инвестициялық циклды қысқарту, яғни қандай да бір құрылыс объектісін қаржыландырудың басы және оны пайдалануға енгізу аралығы. Бұл кезеңді қысқарту 2 мәселені шешуге мүмкіндік береді:

а) құрылыс объектісіне жұмсалатын халық шаруашылығынан алаңдайтын құралдар, демек олар өнімдерді пайдалану өндірісінде және халықаралық пайдаға қатыспайтын уақытын қысқарту;

б) негізгі қорлардың табиғи және моральдық тозуының арасындағы айырылысты қысқарту;

Бұл мәселелер құрылыстың негізгі объектілеріне капитал салымдарын біріктіру, құрылыс ұзақтығын және қуаттарды меңгеру мезгілін қысқарту есебінен шешілуі мүмкін.

Негізгі құрылыс объектілерінде капитал салымдарын біріктіруді көтеру олардың қолдануға тез енгізуіне және аяқталуына жәрдем береді.

Құрылыс ұзақтығын және кәсіпорындарды реконструкциялау қысқарту – қазіргі замандық құрылыс өндірісінде бірден-бір маңызды мәселе болып табылады. Біздің елімізде құрылыс ұзақтығының

қолданылатын нормалары өте жиі сақталынады, нормативтен 1,5 – 2 есе артатын нақты мезгілі белгіленген құрылыс объектілері кездеседі.

Бұл мәселені шешуде маңызды болып құрылыстың ары қарай индустрияландырылуы табылады, ол құрылыстың өндіріске машиналарды кең көлемде енгізу және құрылыстың өнеркәсіптік базаларын дамыту есебінен болуы керек.

Құрылыстың өнеркәсіптік базаларының технологиясын және ұйымдастыруын жетілдіру төмендегілерді қамтамасыз ету қажет:

- заводтық дайындау, өнімді тасымалдау және объектілерді тұрғызу сатыларында толық еңбек сыйымдылығын төмендету;
- құрылыстың материал сыйымдылығын және отын-энергетикалық ресурстардың шығындарын төмендету;
- эксплуатацияға енгізілетін объектілердің сапасын көтеру;
- эксплуатациялық объектілердің қажетті сапамен қамтамасыз еткенде құрылыстың құнын төмендету.

Құрылыс ұзақтығын қысқарту үшін құрылыс объектілерінің техникалық дайындалған және жабдықтауды жақсарту үлкен маңызға ие. Құрылыс бөгелістерінің көпшілігі территорияның құрылысты салуға уақытына дайын болмауы (барлық бөгелістердің 10% мөлшерінде), техникалық құжаттамаларының уақытына дайын болмауы (7% мөлшерінде), құрылыста техникалық және технологиялық үзілістер және т.с.с. объектілерді енгізу мезгіліне құрылысты материалдармен, бұйымдармен және конструкциялармен өзіндік өнеркәсіптік кәсіпорындардың қуаттылығын меңгеру уақытын қысқарту инвестициялық циклдың қысқаруына әсер етеді.

2. Транспортта және құрылыста өнеркәсіптік базаларының еңбек өнімділігін көтеру. Құрылыс өндірісінің барлық буындарында және соның ішінде кәсіпорындардың өнеркәсіптік базаларына еңбек өнімділігін көтеру резервтері жұмыс уақытының жоғалуын қысқарту, техниканы жақсы пайдалану және ең алдымен ауыр қол еңбегімен байланысты болады.

3. Құрылыстың сапасын көтеру. Құрылыс өндірісінде біткен объектілердің ақырғы өнімнің сапасы тек қана олардың ұзақ уақыт пайдалануында ғана әшкереленеді. Өз кезегінде бұл ақырғы өнім сапасы объектілерді тұрғызуға қолданған барлық материалдардың, бұйымдардың және конструкциялардың сапасы қиыстырылады.

4. Құрылыстың басқару жүйесін жетілдіру, соның ішінде құрылыс материалдары, бұйымдар және конструкциялар өнеркәсіптерінің кәсіпорындары, олардың ведомствалық бағыныштылығына байланыссыз. Техникалық жетістік жүрісінде өндіріс буындарының саны көбейеді, құрылысқа қатысатын ұйымдар арасындағы байланыстар қиындайды және біржола жедел шешім қабылдау және тарату талаптары көбейеді.

5. Құрылыс құнын төмендету – көптеген фактор санына байланысты нәтижелі көрсеткіш. Еңбек үрдістерінің көп мөлшерін құрылыстан заводқа ауыстырғанда құрылыс құнымен берілген заводтық өндірістің рөлі артады.

Құрылыс жұмыстарын механикаландыру әр түрлі жұмыстарға арналған кең көлемде машин паркін қолдануды қажет етеді. Осыған байланысты құрылыс техникасын жетілдіру және оның даму тенденциясы салалық қимада үлкен бір мәселе болып табылады. Бұл үшін ары қарай құрылыс техникасының негізгі түрлерін жетілдірудің мағынасын және артықшылығын жеке қарастырайық.

Басқаруды автоматтандыру нәтижесінде еңбек жағдайларын жақсарту экскаваторлардың өнімділігін көтеруге мүмкіндік береді, ал олардың приводтарын автоматтандыру энергетикалық ресурстардың үнемдеуіне алып келеді бұның салдарынан машиндердің барлық КПД көтеріледі.

Шетел тәжірибесінде машиндерді жетілдірудің аталған бағыттарды пайдалану үшін тенденциялар байқалды. Экскаваторлардың кең номенклатурасын құру, мини экскаваторларды қоса сипатты болып табылады.

Жетекші елдердің тәжірибесінде автогрейдерлерді шығарушылар қуаттылығы және массасы әр түрлі типтегі автогрейдерлерді шығаруға үлкен көңіл бөледі. Бір типтік автогрейдерлердің кеңейтумен бірге дәстүрлі машиналар да жетіледі.

Отандық және шетелдік тәжірибені құрылыста қазіргі машиндерді құрастыру және қолдану облысында зерттеу олардың дамуының келесі бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді: машинистің еңбек жағдайын ары қарай жақсарту, оларды автоматтық басқару құралдарымен және жұмыс циклын түгелдей автоматтандыруға мүмкіндік беретін борттық электронды есептеуіш машиналармен жабдықтау.

Кәсіпорынның негізгі қорларын тиімді пайдалануды көтерудің, жоспарлаудың негізгі формасы болып техникалық дамуының, өндірісті ұйымдастырудың және кәсіпорынның техникалық қайта құралдануының жоспары табылады.

Техникалық даму және өндірісті ұйымдастыру жоспарында негізгі өндірістік қорларды пайдалануды көтеру шаралары келесі тарауларға топталған:

- Прогрессивті технологияларды енгізу, өндірісті механизациялау және автоматтандыру;
- Құрал-жабдықтардың қозғалыстағысын модернизациялау және көнергенін ауыстыру;
- Өндірісті басқаруды, жоспарлауды және ұйымдастыруды жетілдіру;
- Ғылыми-зерттеулік және тәжірибелі-конструкциялық жұмыстар;
- Ғылыми еңбекті ұйымдастыруды енгізу.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының 2003-2015 жылдарға арналған индустриалды-инновациялық даму стратегиясы // 2003жыл, 17 мамыр
2. Чалдаева Л.А. Экономика предприятия: курс в схемах, -М:2009 ж
3. Каволев В.В., Волкова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – М: Проспект, 2009ж
4. Пельиха А. С. Экономика предприятия и отрасли промышленности, - М.:Феникс 2010ж

Ғылыми жетекшісі:

«Қаржы академиясы» АҚ «Есеп, аудит және АТ» кафедрасы «Экономика» магистрі, оқытушы
Байтуова Лаура Толегетаевна.

Ф. Бозорова
(Ташкент, Узбекистан)

СИСТЕМА МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВА: ПРЕИМУЩЕСТВА ВНЕДРЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ

Современные организации, функционируя в условиях рыночной экономики, сотрудничают с множеством отечественных и зарубежных компаний, для которых качество имеет первостепенное значение. Одним из условий расширения сфер деятельности, увеличения доли рынка тоже является качество производимых продуктов или оказываемых услуг, так как конкурентоспособность предприятия зависит, в первую очередь, от удовлетворенности потребителя.

В настоящее время большинство крупных компаний отдает предпочтение тем организациям, которые построили систему менеджмента качества и считают ее основой работы своей организации, поэтому очень актуален вопрос о повышении качества предоставляемых услуг, удовлетворении потребителя, как внешнего, так и внутреннего. Исходя из сказанного, вопрос построения системы менеджмента качества и поддержания ее в действующем состоянии на сегодняшний день – это один из важнейших аспектов в управлении предприятием.

В настоящее время некоторые организации Узбекистане уже разработали, сертифицировали системы менеджмента качества, и поддерживают их в действующем состоянии; а некоторые организации только начали работу в данном направлении – приняли решение о необходимости построения системы менеджмента качества, отвечающей требованиям стандартов и приступили к ее разработке. Несмотря на существенную стоимость разработки системы менеджмента качества и ее сертификацию, количество предприятий, вступивших на этот путь, будет неуклонно увеличиваться. Преимущества компаний, уже сертифицировавших СМК, очевидны.

Сертификация СМК стала обязательным требованием для участия в большинстве тендеров, особенно при экспортных поставках. Для получения государственного заказа также требуется наличие на предприятиях сертифицированной СМК. Крупные предприятия Узбекистана устанавливают для своих поставщиков жесткие условия сотрудничества, например, разработать и внедрить систему менеджмента качества, соответствующую как требованиям стандарта ISO, так и техническим условиям отраслевых стандартов, таких как ISO/TS «Системы менеджмента качества. Поставщики предприятий автомобильной промышленности. Если потребителем не установлено иначе, система качества поставщиков организации должна быть сертифицирована на соответствие ISO, аккредитованным органом по сертификации (третьей стороной)».

Иными словами, поставщики заводов должны осуществлять закупки материалов и комплектующих у предприятий, на которых функционирует СМК, соответствующая требованиям стандарта ISO.

Наличие у компании сертификата, выданного независимым компетентным органом, является подтверждением надежной функционирующей СМК и свидетельством стремления к непрерывному улучшению. Для многих российских компаний сертификация системы менеджмента качества в соответствии с международными стандартами является необходимым условием для подписания контрактов с иностранными и отечественными компаниями о поставке своей продукции или выполнении работ. Другие предприятия используют сертификацию системы менеджмента как инструмент в условиях рыночной конкуренции.

В части управления закупками стандарт ISO открывает новые пути взаимодействия с поставщиками. Он обязывает организацию подходить к выбору поставщиков не только на основе цены на их продукцию, но и требовать подтверждений качества закупаемой продукции.

Требование о разработке и внедрении СМК может исходить от владельцев предприятий. Особенно часто это происходит, когда собственниками становятся представители других стран. Сторонние заинтересованные стороны, а именно потребители, кредитные организации и другие третьи лица тоже выдвигают требование о наличии сертифицированной СМК потому, что им нужны гарантии стабильной (применительно к качеству продукции) работы организации.

Внедрение и сертификация системы менеджмента – это не только возможность улучшения экономических показателей компании за счет подписания новых договоров и расширения рынков товаров и услуг, но и отличная возможность оптимизировать процессы внутри компании, в частности, с помощью лучшей и более четкой организации работ и распределения полномочий и ответственности.

Преимущества стандарта ISO неоспоримы для внутреннего потребителя: во-первых, стандарт дает возможность построить систему управления в организации, которая своевременно и адекватно будет реагировать на внутренние и внешние изменения; во-вторых, система – это порядок! Именно это и почувствовали многие организации, приступив к построению СМК – порядка стало больше. А больше порядка – меньше потерь ресурсов.

Если попытаться очень коротко и просто объяснить суть стандарта, то можно дать ему такое определение: это минимальный набор правил, которыми должна руководствоваться каждая организация, постоянно стремящаяся уменьшать число проблем как внутри организации (внутренние потребители), так и при взаимодействии с внешними потребителями (поставщиками и подрядчиками, инвесторами, кредиторами и др.)

Международный стандарт ISO содержит минимум требований и является универсальным для всех отраслей и используется в качестве модели оценки соответствия и сертификации. Сейчас сертификация на соответствие стандарту ISO ведется более чем в 150 странах мира. Сертификация по ISO серии 9000 добровольная. Вместе с тем, многие организации предпочитают пройти сертификацию, понимая, что независимая проверка их соответствия требованиям стандартов приносит и ощутимые преимущества.

В современных рыночных отношениях международным стандартам системы менеджмента качества ISO серии 9000 принадлежит особая роль. За время, прошедшее с момента публикации первых версий стандартов в 1987 г., они стали признанными эталонами организации работы по качеству на предприятиях разных отраслей, средством укрепления доверия со стороны партнеров и повышения конкурентоспособности. Разработка и внедрение системы менеджмента качества (далее СМК) дает предприятиям возможность:

- преимущества для участников конкурсов, тендеров;
- повышения конкурентоспособности компании;
- гарантии выполнения требований заказчика;
- повышения цены на продукцию (услуги);
- льготного кредитования и страхования;
- получения госзаказа;
- улучшения качества продукции, работ и услуг;
- сокращения издержек;
- рационализации бизнес-процессов;
- нормативно-технической поддержки производственного процесса;
- оптимизации процессов управления и повышения технологической дисциплины.

В основе построения системы менеджмента качества лежит разработка обязательной документации, в соответствии с требованиями ISO. На втором этапе работы разрабатывается документация основного процесса (процессов) организации: положения о структурных подразделениях, должностные инструкции сотрудников, рабочие инструкции, карта процесса (или другое описание его выполнения) и другие документы. Решение о доскональности его разработки принимают непосредственно сотрудники организации. Документация поддерживающих процессов, тоже является неотъемлемой частью системы менеджмента качества организации. Вся совокупность процессов должна иметь необходимые ресурсы для функционирования (трудовые, финансовые, материально-технические), координироваться и управляться, иметь рынки сбыта и возможность их изучения и освоения.

Стандарты поддерживающих процессов можно разрабатывать самостоятельно в рамках собственной организации, но можно и привнести с помощью бенчмаркинга из наиболее успешных компаний, причем не обязательно профиля своей организации. Поддерживающие процессы, как правило, унифицированы.

Особенно досконально прорабатываются наиболее слабые моменты деятельности организации. Ими являются действия: при взаимосвязи процессов или на переходном этапе от одного процесса к другому.

В бизнес-процессах с момента внедрения системы менеджмента качества тоже начинаются известные трудности. Ведь внедрение нововведения может повлечь за собой перестройку ряда процессов организации. Могут возникнуть проблемы с неподготовленностью персонала работать в новых условиях. Таких проблем не возникает, или они нивелированы, когда внедрение сопровождается программой обучения персонала, но так бывает далеко не всегда.

В наш технологический век современные технологии позволяют значительно ускорить и упростить процесс разработки СМК и ее актуализации.

Если полезность и необходимость СМК уже давно ни у кого не вызывают сомнения, то методы ее построения могут значительно отличаться друг от друга. Например, большинство организаций выбирают для себя самый простой и распространенный способ – разработка регламентных документов СМК вручную, без использования средств автоматизации. Для этого формируется бюро или целый отдел, который сосредоточивается на поддержании данных документов в актуальном состоянии. Причин, почему это происходит, несколько: неосведомленность о существовании информационных систем, автоматизирующих процесс создания документации; отсутствие представления об объемах документации СМК и работ по поддержанию их в актуальном состоянии; стремление получить сертификат, а не построить эффективную систему управления.

Главной проблемой при выборе метода построения СМК является то, что не всегда руководители и специалисты организации до конца понимают, какой объем работ им предстоит осуществить уже после

получения сертификата соответствия СМК требованиям стандарта ISO. Именно экономия ресурсов (людских и временных) на «рутинной работе» по доработке документации СМК и приводит к ситуации, когда уже внедренная СМК на практике представляет собой груды устаревшей документации, которой никто не пользуется. Например, если изменился порядок выполнения процедуры, то необходимо отразить данное изменение в документации СМК. Доработка документации в организации, которая не использует информационную систему поддержки СМК, осуществляется путем последовательной правки документов: регламента процедуры, регламента (карты) процесса, должностных инструкций сотрудников, положения о подразделении. Таким образом, необходимо просмотреть минимум четыре документа, найти и изменить устаревшую информацию, причем вручную, и затем согласовать все внесенные изменения для каждого документа. Эффективность такого способа актуализации документации очень низкая, к тому же, чем больше вносимых изменений, тем выше вероятность того, что они не будут корректно отражены во всех необходимых документах. Нельзя забывать также и о том, что чем скучнее и неинтереснее работа, тем сильнее влияние «человеческого фактора», что, в свою очередь, приводит к непредсказуемости результатов такой работы. Выходом из ситуации является использование информационной системы как на этапе разработки СМК, так и на этапе поддержания ее в актуальном состоянии.

Информационная система должна обеспечивать: возможность проектирования процессов и процедур СМК как в графическом, так и в текстовом виде; возможность автоматически формировать регламентные документы в соответствии с требованиями стандарта ISO без дополнительной доработки; возможность использования информационной системы, как единой базы знаний, в которой вся необходимая информация всегда находится «под рукой» (начиная от регламентных документов СМК и заканчивая необходимой в повседневной деятельности справочной документацией); простой и удобный способ актуализации всей документации, описывающей СМК организации.

Таким образом, использование информационной системы должно снизить трудоемкость внесения изменений в документацию СМК и позволить специалистам больше времени тратить на выполнение своих прямых обязанностей.

Предупредить возможные сложности позволяет методологический подход. При этом предполагается, что один из акцентов в процессе внедрения и внедрения нововведения в общую схему взаимодействия процессов организации будет сделан на развитие и обучение персонала фирмы.

Соломія Вовк, Н.Т.Волошин
(Чернівці, Україна)

СПОСОБИ МІНІМІЗАЦІЇ РИЗИКІВ: ХЕДЖУВАННЯ ЧИ СТРАХУВАННЯ?

Актуальність. Сьогодні, коли динаміка курсів валют за кілька днів змінюється так, як раніше за рік, коли ціни на сировину і товари за півроку поновлюють історичні максимуми і мінімуми, істотно зростає навантаження на реальний сектор економіки. В цих умовах виникає потреба захистити себе від даних ризиків і постає питання: хеджувати ризики чи їх страхувати.

Метою даної статті є дослідити процеси хеджування і страхування, а саме чи є ці поняття ідентичними чи вони різняться за своєю суттю.

Виклад основного матеріалу. Хеджування являє собою систему економічних відносин учасників фінансового ринку, які пов'язані зі зниженням кредитних та цінових ризиків і досягаються за рахунок одночасності та протилежного спрямування торгових угод на строковому ринку і ринку реального товару [2]. Його можна визначити як сукупність дій та засобів, спрямованих на усунення ризиків або їх утримання на прийнятному рівні та отримання прибутку.

Найбільш часто зустрічається такий вид хеджування як хеджування ф'ючерсними контрактами. Зародження ф'ючерсних контрактів було викликано необхідністю страхування від зміни цін на товари. Перші операції з ф'ючерсами були здійснені в Чикаго на товарних ринках саме для захисту від різких змін кон'юнктури ринку. До другої половини 20 століття хеджування використовувалося виключно для зняття цінових ризиків. В даний час метою хеджування виступає не зняття ризиків, а їх оптимізація.

Для захисту від можливих втрат у майбутньому поряд з операціями хеджування на фінансових ринках проводяться операції страхування. Слід підкреслити, що хеджування і страхування — не синоніми і відрізняються за змістом, формою, наслідками.

Відповідно до законодавства України, страхування - це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних осіб та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними особами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів [1].

На міжнародних ринках під страхуванням (від англ. — insurance) розуміють діяльність з відшкодування можливих втрат, які бере на себе спеціалізована організація — страхова компанія за деяку наперед сплачену суму (страхову премію).

Страхування ризиків, основний прийом зниження ризику. Страхування ймовірних втрат служить не тільки надійним захистом від невдалих рішень, але і підвищує відповідальність осіб, які приймають рішення, примушуючи їх серйозніше ставитися до розробки і прийняття рішень, регулярно проводити захисні заходи у відповідності зі страховими контрактами. Правда, важко використовувати механізм

страхування при освоєнні нової продукції або нових технологій, тому що страхові компанії не мають в своєму розпорядженні в таких випадках достатньо даних для проведення розрахунків.

Розглядаючи ризик зміни ціни активу, можна сказати, що даний ризик переноситься на учасника, який отримав винагороду — страхову премію. Операція страхування базується на попередній виплаті премій за можливу компенсацію майбутніх збитків, незалежно від того, чи стануться ці збитки чи ні. Це не виключає можливості здобуття переваг від сприятливих змін ціни активу. Страхування пов'язується, насамперед, з виникненням надзвичайних ситуацій, які призводять до втрат. У фінансовій діяльності страхування може застосовуватись до кредитного ризику, ризику банкрутства, ризику транспортування матеріальних цінностей, тоді як хеджування мінімізує виключно цінові ризики.

Між хеджуванням і страхуванням існують суттєві відмінності навіть тоді, коли вони застосовані до одного і того самого ризику в ідентичних ситуаціях.

Наслідки хеджування симетричні: за результатами строкової угоди буде отримано прибуток, який компенсує збитки від несприятливої зміни ринкової ціни базового інструмента за балансовою позицією, або прибутки за балансовою позицією будуть нівельовані втратами за строковою угодою.

У цілому процес хеджування дозволяє відчутно зменшити або повністю усунути ризик. Теоретично хеджування слугує імунітетом для банківського балансу, захищаючи від непередбачених цінових змін на ринку. Хеджування є способом стабілізації ринкової вартості банківської установи. Але оскільки між ризиком і прибутком існує пряма залежність, то низький рівень ризику означає обмеження можливостей одержання прибутку. Отже, недолік хеджування полягає в тому, що воно не дає змоги хеджеру використати сприятливий розвиток кон'юнктури ринку [3, с.2010].

Ефективна програма хеджування не передбачає повної ліквідації ризику, вона розробляється для того, щоб досягти оптимальної структури ризику, тобто співвідношення між перевагами хеджування та його вартістю [3, с.207]. При прийнятті рішення про хеджування важливо оцінити розмір втрат, яких зазнає компанія при відмові від хеджування. Якщо втрати незначні, то вигоди від хеджування можуть виявитися меншими, ніж затрати на його здійснення. У такому випадку компанії краще утриматися від хеджування.

Наслідки ж страхування асиметричні. Це означає, що страхування компенсує негативні результати зміни ціни базового інструмента, водночас надаючи можливість дістати переваги від сприятливої кон'юнктури ринку. Серед похідних інструментів право вибору надають опціони, тоді як форварди, ф'ючерси та свопи — це тверді угоди, а отже, обов'язкові до виконання. Ціною за надану можливість вибору та отримання додаткового прибутку є опціонна премія.

Загалом вартість операцій страхування набагато перевищує вартість проведення операцій хеджування, витрати за якими незначні і, порівняно із сумами контрактів, можуть не братися до уваги.

Операції хеджування дозволяють мінімізувати ціновий ризик, а у разі можливості проведення ідеального хеджу — повністю його уникнути, тоді як операції страхування тільки обмежують рівень ризику опціонною премією.

І хеджування і страхування мають на меті захист від ризиків, а тому цілком правомірно розглядати ці операції як складові процесу хеджування загалом. Саме тому опціони, механізм дії яких відбиває сутність страхування, відносять до інструментів хеджування ризику поряд із форвардами, ф'ючерсами та свопами.

Висновки. Отже, хеджування і страхування мають ряд суттєвих відмінностей і, строго кажучи, тільки операції з опціонами можна класифікувати як операції страхування ризику. Але оскільки і операції з опціонами, і операції з іншими видами похідних фінансових інструментів проводяться на строковому ринку для захисту від цінових ризиків, то їх розглядають як складові елементи процесу хеджування в цілому. Саме такий підхід і переважає на міжнародних фінансових ринках, де під хеджуванням розуміють також і операції з опціонами, а опціонні угоди поряд з ф'ючерсами, форвардами і своп-контрактами прийнято розглядати як інструменти хеджування.

Література та джерела:

1. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про страхування" №85/96-вр від 11.08.2013 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
2. Економічна енциклопедія [Електронний ресурс]. -Режим доступу: <http://studentbooks.com.ua/content/view/36/39/>
3. Особливості використання інструментів хеджування ризиків господарської діяльності / К.В. Бойко // Актуальні проблеми економіки. - 2010 - №6. – С. 203-212.

Олеся Гордійчук, Вікторія Юзишин
(Чернівці, Україна)

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНТЕРНЕТ-СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПІ

Постановка проблеми: Системи продажу страхових послуг постійно вдосконалюються, застосовуються нові форми та методи. Дослідження інтернет-страхування є актуальним на сьогодні, тому що тільки нещодавно почала використовуватися форма реалізації страхових послуг через мережу Інтернет. Користуючись цим ресурсом, спеціаліст страхової справи розширює можливості для отримання, дослідження, представлення, збереження інформації, необхідної для успішного виконання покладених на

нього обов'язків, що забезпечує розширення страхового ринку.

Визначення завдання: Дати пояснення основним аспектам інтернет-страхування та провести аналіз стану онлайн-страхування в Україні. Визначити основні фактори впливу на розвиток онлайн-сервісів у сфері страхування.

Аналіз публікацій: Інтернет-страхування є актуальною темою для досліджень, тому цю тему розглядали багато науковців, зокрема такі як : Берко А.Ю, Зведенюк С.І., Свешкіна К.Т., Спіцина Н.М. ті інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні клієнти страхових компаній стали більш вимогливими: вони запитують більш детальну інформацію від страхових компаній і звикли до широкого спектру страхових та інвестиційних продуктів і каналів продажу. Сьогодні європейський страховий ринок характеризується двома основними підходами до продажу продукції: - традиційна персональна або індивідуальна модель, що включає повний комплекс послуг преміум брендів, в основному, зосереджена на «якості» топ-менеджменту, справедливі тарифи і на якісному обслуговуванні клієнтів. Більший ефект досягається шляхом надання повного спектру фінансових послуг та індивідуальних рішень, що включає персоналізований сервіс та індивідуальний підхід до продажу продукції за ринковими цінами.

Прямі продажі і модель «low-cost» сегмента сфокусовані на недорогій вартості бренду і, в основному, зосереджені на низькій ціні та справедливій вартості з урахуванням особливостей клієнтів, для яких вирішальним фактором є ціна продукту. Дана модель включає пропозицію стандартизованих продуктів, а також легкий, швидкий і зручний спосіб отримання послуги, яка надається через інтернет або телефон. Дві бізнес-моделі мають потенціал розвитку, особливо прямі продажі в «low-cost» сегменті, які показують високі темпи зростання у всіх секторах економіки на ринках Європи. Так, 175 млн. європейців уже здійснюють покупки через інтернет, в порівнянні з 80 млн. 6 років тому (зростання активних онлайн-покупців у 2,2 рази). Нинішня економічна ситуація в Європі додатково підсилює чутливість клієнта до ціни продукту або послуги. Інтернет- і direct-продажі страхових послуг приносять страховикам 80 млрд. євро.

Укладання угоди в онлайн-страхуванні або direct-страхування, в основному, відбувається через інтернет або по телефону, але може відбуватися і через поштові розсилки, SMS або по факсу. Угода здійснюється через страховика або шляхом прямих продажів партнерів страховика (через онлайн-брокерів чи агрегаторів, які роблять розрахунок по декільком компаніям і пропонують кращий страховий тариф). Модель прямих продажів, як правило, передбачає продаж продуктів або послуг за цінами нижче, ніж через інші канали продажу. В принципі, майже всі страхові продукти можуть продаватися онлайн, однак є суттєві відмінності в тому, як це відбувається в Європі.

Основним сегментом прямих продажів поки ще залишається non-life сектор. Проте в різних країнах Європи структура продажів відрізняється. Так, у Німеччині частка прямих продажів по страхуванню життя набагато вище, ніж з ризикового страхування, а в Нідерландах, навпаки, найбільші продажі здійснюються в сегменті страхування здоров'я. Розвиток прямих каналів продажів показує помітну зміну у країнах Європи. Частки ринку онлайн- і прямого страхування від спільного бізнесу істотно розрізняються по всій Європі. Так, «зрілі» ринки, такі, як у Великобританії, мають частку інтернет- і прямих продажів більше 10%, розвинені країни, такі як Іспанія-частку між 1,1% і 10% і країни, що розвиваються - 1% і нижче. 13 найбільших європейських страхових ринків показали середньорічні частки прямих каналів (CAGR) по країні на 26% порівняно з загальним зростанням європейського ринку на 7%. Вцілому, страховий ринок Західної Європи показав середньорічне зростання на 4%, у Східній Європі - на 10%. В той же час, прямі продажі в Західній Європі зросли на 14%, а в Східній Європі - на 40%.

Основна цільова аудиторія прямих продажів - приватні клієнти та представники малого бізнесу (приватні підприємці, фрілансери і т.д.). протягом найближчих 10 років експерти оцінюють зростання ринку прямих продажів в Європі на 44 млрд. євро, тобто, місткість даного каналу продажів перевищить 124 млрд. євро.

Пасивні онлайн-канали в основному зосереджені на утриманні клієнтів і на залученні нових через власні мережі та веб-сайти з мінімальними витратами та інвестиціями [6].

Інтернет-страхування можна визначити як комплекс взаємовідносин між страховиком і страхувальником, які виникають у процесі продажу страхової послуги, її обслуговуванні, а в разі виникнення страхового випадку покриття збитків страхувальника на основі укладеного договору через мережу Інтернет. Щоб Інтернет-представництво страховика функціонувало як повноцінний офіс, воно повинно забезпечувати: надання клієнту інформації про страхову компанію і її послуги; можливість розрахунку величини страхової премії й визначення умов її виплати для кожного виду страхування й залежно від конкретних параметрів; заповнення форми заяви на страхування; замовлення та оплату поліса страхування безпосередньо через Інтернет; передачу поліса, завіреного електронно-цифровим підписом (далі – ЕЦП)[1] страховика, клієнтові безпосередньо по мережі Інтернет; можливість інформаційного обміну між страхувальником і страховиком під час дії договору (для одержання клієнтом різних звітів від страхової компанії); інформаційний обмін між сторонами при настанні страхового випадку; оплату страхової премії страхувальником за допомогою мережі Інтернет; надання страховиком клієнтові інших послуг та інформації[2].

Зазвичай для того, щоб оформити поліс через Інтернет, необхідно зробити 5 кроків. Для полегшення вибору часто використовують так званий "страховий калькулятор". Порядок процедури при замовленні наступний:

По-перше, потрібно вибрати страховий продукт однієї компанії або декількох (для порівняння);

По-друге, необхідно розрахувати тариф, страхову суму (покриття), а також вартість додаткових

Добровільне	КАСКО	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+		+
	Страховання «Зелена картка»		+	+					+	+	+	+	+		
	Медичне добровільне страхування		+	+	+	+					+				
	Страховання від нещасних випадків	+	+	+			+								
	Страховання майна	+	+	+	+		+				+				
	Страховання фінансів			+											
	Страховання відповідальності власників собак		+												
	Туристичне страхування		+		+	+	+			+	+		+		+

Отже, можна передбачити, що інноваційний метод продажу страхових полісів буде і в Україні набирати обороти до 70% щорічно, як вже котрий рік відбувається закордоном, однак він потребує врегулювання законодавства щодо зазначення на допустимість використання ЕЦП при укладенні договорів страхування; освітлення статусу паперових копій електронних документів та порядку їх посвідчення. Також чинниками, що стримують розвиток Інтернет-страхування в Україні, є: низький рівень доходів страховальників; незначна питома вага Інтернет-користувачів в порівнянні з провідними країнами світу; слабкі рівні фінансової грамотності населення та забезпечення електронних платіжних систем в Україні; недовіра до веб-сайтів і низький рівень страхової культури населення.

Література:

1. Закон України «Про електронний цифровий підпис» від 22.05.2003 г. – № 852-IV (зі змінами № 5284-VI від 18.09.2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/852-15>
2. Берко А.Ю., Зведенюк С.І. Інтелектуальні технології в інтернет страхуванні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua: /bitstream /8711/1/01.pdf>
3. Гриньова К. Інтернет-страхування в Україні: правовий аспект / К. Гриньова // Правовий тиждень. – № 29 (207), 20 липня 2010 р. – С. 11
4. Свешкіна К.Т. Перспективи розвитку інтернет-страхування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/irbis_nbuv/cgiirbis_64.
5. Спіцина Н.М. Переваги та недоліки Інтернет-страхування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusnauka.com/12 /Economics/20665.doc.htm>
6. Форіншурер: Онлайн-страхування в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://forinsurer.com/files/file00454.pdf>

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, Русул Любов Василівна.

Елена Ефимцева
(Экибастуз, Казахстан)

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА

Включение в глобальные экономические процессы стало сегодня необходимым условием обеспечения национального развития для любой страны, которая стремится к эффективности и конкурентоспособности своей экономики.

Если представить национальную экономику как систему, а регион — как элемент этой системы, тогда экономика страны конкурентоспособна, если устойчиво и динамично развиваются ее регионы. В настоящее время экономика Казахстана характеризуется усилением интереса к обширному комплексу региональных проблем. Мощность Казахстана — это в первую очередь мощность регионов [1].

Во всех странах мира, в силу разных причин, регионы имеют разный уровень социально - экономического развития. Это вызывает немало серьезных социально - экономических проблем. Поэтому каждое государство стремится проводить региональную политику, направленную на выравнивание условий и повышение уровня развития каждого региона.

Казахстан не является исключением: 14 областей находятся в различных природно - климатических зонах, имеют разную историю развития, экологию и поэтому уровни их социально - экономического развития существенно отличаются. В этой связи сначала в бывшей советской республике, а затем и в суверенном Казахстане проводилась определенная региональная политика. Тем не менее, за годы реформ дифференциация усилилась, а социально - экономические проблемы обострились.

Однако в настоящее время экономическое развитие Казахстана позволяет провести эффективные региональные реформы. Принята Единая Программа развития регионов, которая будет нацелена на поддержку территорий с потенциалом роста и высокой экономической активностью. Это позволит определить «узкие места» и дать импульс дальнейшему развитию регионов, обладающих потенциалом развития [2].

В Программу входят отраслевые программы: «Развитие регионов», «Доступное жилье - 2020», «Модернизация ЖКХ», «Развитие моногородов», «Дорожная карта бизнеса 2020».

Реализация Программы «Развитие регионов» осуществляется в два этапа: Первый этап (2011—2012 годы) является пилотным. На втором этапе (2013—2020 годы) будет осуществляться полномасштабная реализация Программы, в рамках которой будут отбираться и реализовываться бюджетные инвестиционные проекты, направленные на развитие регионов. Финансирование Программы будет за счет и в пределах средств республиканского и местных бюджетов.

В реализации государственной программы по форсированному индустриально – инновационному развитию город Экибастуз занимает особое место, так как является крупнейшим центром топливно – энергетического комплекса Казахстана и имеет индустриальную направленность. По площади регион занимает 2 место в области. В административно-территориальную структуру города входят 29 населенных пунктов, в том числе 2 поселка (Солнечный и Шидерты), 10 сельских округов, 2 села. Численность населения на 1 ноября 2014 года составила 150,7 тыс. человек.

Согласно критериям оценки, разработанным Министерством экономического развития и торговли Республики Казахстан, город имеет высокий экономический потенциал.

На территории города действуют крупные горнодобывающие и энергетические предприятия, такие как ТОО «Богатырь Комир», ГРЭС-1, ГРЭС-2, разрез «Восточный» на которых работает около 13 тысяч человек.

В недрах Экибастузского региона имеются каменный уголь, медно-молибденовые, полиметаллические, кобальтово-никелевые руды, золото, нерудные полезные ископаемые (кварцевые пески, известняки, порфириды, запасы цементного, кирпичного и керамического сырья и др.), запасы поваренной соли.

В настоящее время по Экибастузскому региону реализуется в целом 32 проекта, из которых 4 проекта – Республиканской Карты индустриализации, 16 – Региональной Карты индустриализации и 12 проектов - Координационного Совета на общую сумму 763,1 млрд. тенге.

В рамках Программы развития моногородов на 2012-2020 годы проводится работа по реализации Комплексного плана развития города Экибастуза на 2013-2015 годы по 4 направлениям.

В рамках **первого направления** «*Оптимизация города в зависимости от производственной емкости стабильно работающих предприятий*».

За 2014 год промышленными предприятиями региона произведено продукции на сумму 288,0 млрд. тенге (рост 1,8 %). Инвестиции в основной капитал составили 134,3 млрд. тенге (рост 14,3 %).

В рамках **второго направления** «*Диверсификация экономики и развитие малого и среднего бизнеса для обеспечения оптимальной структуры занятости населения города Экибастуза*» продолжается реализация шести основных мероприятий.

Первое. Реализации двух «якорных» проектов.

- Произведена реконструкция обогатительной фабрики АО «ГОК Төрт - Құдық». Процесс обогащения руды на фабрике построен на основе внедрении высокоэффективной технологии, позволяющей перерабатывать до 500,0 тыс. тонн сырья в год, с получением до 1 тонны золота и 10 тонн серебра в год.
- ТОО «Проммашкомплект» по организации производства стрелочных переводов и обработки железнодорожных колес в г. Экибастузе. Общая стоимость проекта составляет 9,5 млрд. тенге. На предприятии работает 550 человек. За текущий год в соответствии с планом произведено 495 стрелочных переводов, 1150 крестовин, 1 138 ремкомплектов, а также проведена обработка более 26 281 железнодорожных колес.

Второе: «Восстановление прежней специализации предприятий города Экибастуза».

- Продолжается реализация проекта «Расширение и реконструкция Экибастузской ГРЭС-2 с установкой энергоблока ст. № 3». После реализации проекта для эксплуатации вновь введенных мощностей будет создано 358 постоянных рабочих мест.
- ТОО «Экибастузская ГРЭС-1» по восстановлению энергоблока № 8 с установкой новых электрофильтров. Стоимость проекта составляет 23,4 млн. тенге. Количество рабочих мест на период строительства – 450 человек, на период эксплуатации – 25 человек. На 1 декабря 2014 года объем выработки электроэнергии с начала эксплуатации составил 5,537 млрд. кВтч.
- ТОО «Богатырь Комир» - проект «Реконструкция транспортной схемы разреза "Богатырь"». Общая сумма проекта составляет 2,88 млрд. тенге с созданием 64 рабочих мест.
- Ввод циклично-поточного вскрышного комплекса на разрезе «Восточный» АО «ЕЭК» стоимостью 10,3 млрд. тенге.
- ТОО производственно-коммерческая фирма «Алтын-Жол» приступило к реализации инвестиционного проекта «Модернизация и перевооружение действующего производства асфальтобетонной смеси». Объем инвестиций составляет 52,0 млн. тенге. Количество созданных рабочих мест – 10.

Третье: «Размещение национальными холдингами вспомогательных и обслуживающих производств, заказов в моногородах с учетом их специфики».

- ТОО «Казахстанская вагоностроительная компания» приступила к реализации инвестиционного проекта по производству грузовых полувагонов стоимостью 7,2 млрд. тенге, что дало импульс к развитию машиностроительной отрасли в регионе. Проектная мощность предприятия 2000 полувагонов и 500 крытых в год.

На сегодняшний день компания специализируется на выпуске универсальных грузовых полувагонов модели 12-9846 на грузовых тележках 18-100 и модели 12-9941 на грузовых тележках ZK-1,

предназначенных для перевозки сыпучих, крупнокусковых, штучных и других грузов, не требующих защиты от атмосферных осадков.

- АО «Орика-Казахстан» по строительству завода по производству эмульсионной матрицы на общую сумму 2,2 млрд. тенге.
- ТОО "Eurasian Cooper Operating" - завод по производству меди методом селективной экстракции и электролиза (SX-EW) с участком кучного выщелачивания на общую сумму 1,5 млрд. тенге. Создано 80 рабочих мест. С начала запуска проекта переработано 615,0 тонн готовой продукции (99,9% меди).
- ТОО «R.W.S. BINDING» - создание производства пластиковых элементов рельсового скрепления. Стоимость проекта составляет 4,0 млрд. тенге. Количество созданных рабочих мест – 30.
- ТОО «Fonet Er-Tai AK MINING» по строительству обогатительной фабрики на месторождение «Аяк-Коджан» на общую сумму 2,3 млрд. тенге.

Четвертое: «Размещение градообразующими предприятиями вспомогательных и обслуживающих производств, заказов в городе Экибастузе».

В рамках ранее заключенных долгосрочных договоров продолжена реализация партнерских отношений предприятиями «Богатырь Комир», «ГРЭС-1», «ГРЭС-2», разрез «Восточный» с субъектами малого и среднего бизнеса города Экибастуза на поставку взрывчатых веществ, стрелочных переводов, крестовин, сварочных электродов, шкафов управления, по выпуску базальтовых матов и прочего на сумму около 30,0 млрд. тенге.

Пятое: «Развитие малого и среднего предпринимательства».

Сфера малого и среднего бизнеса характеризуется следующими показателями: число действующих субъектов предпринимательства составило 6570 единиц (1188 – малых и средних юридических лиц, 5135 – индивидуальных предпринимателей, 247 - крестьянских хозяйств).

Количество активно действующих предприятий МСБ – 668 единиц.

В рамках развития малого и среднего бизнеса предусмотрены следующие виды государственной поддержки: микрокредитование, грантовое финансирование и субсидирование процентной ставки по кредитам.

В текущем году на обучение основам предпринимательства в рамках Программы за счет средств областного бюджета проведено обучение 120-ти человек.

В соответствии с Комплексным планом развития города создан бизнес-инкубатор по оказанию поддержки для начинающих предпринимателей с привлечением микрокредитных организаций и Ассоциации промышленников и предпринимателей города, действует Центр поддержки предпринимательства.

По третьему направлению «Повышение мобильности трудовых ресурсов путем реализации активных мер содействия занятости населения».

В соответствии с «Дорожной картой занятости – 2020» организуются профессиональное обучение, молодежная практика, создаются социальные рабочие места.

Четвертое направление: «Развитие социальной и инженерной инфраструктуры».

На развитие инженерной инфраструктуры выделено 743,1 млн. тенге. Завершена реконструкция автодорог города общей протяженностью 7,4 км., построены линии освещения.

Таким образом, для увеличения конкурентоспособности экибастузского региона необходимо решить ряд ключевых социально-экономических проблем:

- повышение конкурентоспособности промышленности;
- развитие агропромышленного комплекса;
- развитие строительной индустрии и производства строительных материалов;
- обеспечение благоприятного предпринимательского климата;
- предоставление высокоэффективных услуг;
- улучшение экологического состояния региона;
- создание благоприятной демографической обстановки;
- развитие регионального рынка труда, повышение качества рабочей силы и конкурентоспособности граждан на рынке труда;
- формирование «точек роста».

Литература:

1. Региональная экономика -М.: РЭУ им. Г.В. Плеханова, 2010 - с. 21.
2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 26 июля 2011 года № 862 [Электронный ресурс] // Об утверждении Программы "Развитие регионов" – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/> Дата обращения: декабрь, 2014.
3. Отчет Акима г. Экибастуза А.Ф. Вербняк за 2014 г. [Электронный ресурс]//<http://www.golose.kz/> Дата обращения: декабрь, 2014 г.

Научный руководитель:

доктор физико-математических наук Дробот Павел Николаевич.

СТРАХОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ РИСКОВ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Устойчивый рост экономики Республики Узбекистан и благосостояние его населения в решающей степени зависят от способности реального сектора динамично осваивать накопленный интеллектуальный и технологический потенциал на основе эффективного использования имеющихся ресурсов. Поскольку наиболее динамично развивающимся элементом реального сектора экономики становится малый бизнес и частное предпринимательство, то безусловной задачей является поддержание и создание благоприятных условий для дальнейшего и стабильного развития малого бизнеса и частного предпринимательства.

Как показывает практика, малые предприятия в состоянии справиться самостоятельно только с небольшими убытками, но в случае возникновения значительных финансовых потерь, это попросту приводит к банкротству деятельности предпринимателей. Малый и средний бизнес является экономически не стабильными хозяйствующими субъектами, и в сегодняшних экономических условиях они постоянно балансируют на грани риска. Итак, объективно возникает потребность малого предприятия и предпринимателей в страховании своего имущества и других имущественных интересов. Однако страховые компании иногда предлагают недопустимые для предпринимательства страховые услуги. Страховые тарифы, установленные страховщиками, очень высоки, и в результате предприятия малого бизнеса практически «выпадают» из сферы страхования¹.

Следовательно, в сфере малого предпринимательства страхование – это основная необходимость, однако уровень охвата этой категории предприятий остается еще очень низким на территории Республики Узбекистан.

Таким образом, путем повышения эффективного использования механизма страховой защиты, можно обеспечить стабильное развитие малого бизнеса и частного предпринимательства, что требует определенного наличия научно-практической базы на отечественном страховом рынке.

В этой связи, необходимо знать, насколько уязвим сегодня малый бизнес и частное предпринимательство? Ведь зачастую, предприниматели в сегодняшних экономических условиях постоянно балансируют на грани риска. Следовательно, предпринимательство, это такая деятельность, которая всегда сопряжена с факторами риска, и предпринимательство без риска не бывает.

Для этого, необходимо выявить сущность предпринимательского риска. Под предпринимательским риском понимается риск, возникающий при любых видах предпринимательской деятельности, связанных с производством продукции, товаров и услуг, их реализацией; товарно-денежными и финансовыми операциями; коммерцией, а также осуществлением научно-технических проектов. В рассматриваемых видах деятельности приходится иметь дело с использованием материальных, трудовых, финансовых, информационных (интеллектуальных) ресурсов, так что риск связан с угрозой полной или частичной потери этих ресурсов. В итоге предпринимательский риск характеризуется как опасность потенциально возможной, вероятной потери ресурсов или недополучения доходов по сравнению с вариантом, рассчитанным на рациональное использование ресурсов в данном виде предпринимательской деятельности. Иначе говоря, риск есть угроза того, что предприниматель понесет потери в виде дополнительных расходов сверх предусмотренных прогнозом, программой его действий, либо получит доходы ниже тех, на которые он рассчитывал.

В целом обеспечение страховой защиты для частного и малого предпринимательства строится на основе количественного определения размера возможного ущерба и вероятности наступления страхового случая. При заключении договора важно определить, какое страхование для предпринимателя выгодно. Страхование может быть от конкретного риска (отдельным), комбинированным и комплексным. Отдельное страхование предусматривает одноразовые страховые услуги по перечню, который стандартно предлагают отечественные страховщики. Традиционный подход, однако, не обеспечивает качественную защиту всех потребностей частного и малого предпринимательства. Более того, продвигать страховые продукты по отдельности представителям малого бизнеса будет не эффективно, так как, на современном этапе отечественного страхового рынка это малоэффективно. В страховом рынке остро не хватает специалистов, которые могли бы заниматься страхованием рисков частного и малого предпринимательства. По причине отсутствия таких специалистов, без существенных изменений страхование и предпринимательство еще долго не будут взаимодействовать.

В связи с этим, страховым компаниям необходимо разработать приемлемый страховой пакет, который предоставил бы предпринимателям базовую защиту от наиболее широко распространенных рисков, возникающих в предпринимательской деятельности.

¹ Под редакцией Г.В.Черновой. Страхование: экономика, организация, управления: Учебник.– М.: Экономика, 2010г.

Первостепенным образом, на базе уже разработанных типовых правил страхования предпринимательских рисков, страховым необходимо создать комплексный страховой продукт для сферы малого бизнеса. В основе комплексного страхования должно быть тщательное исследование рисков, которым может быть подвержен бизнес предпринимателя. Результат этой работы – формирование профиля рисков с их точным перечислением и определением приоритетов. В следствии этого нужно выбрать самые базовые и существенные предпринимательские риски. Как пример, основываясь на зарубежный опыт, можно объединить в одном стандартном договоре следующие общие предпринимательские риски:

- Имущественное страхование зданий и имуществ, принадлежащие субъектам предпринимательства.
- Страхование от перерывов, которая возмещает потерю дохода возникшее вследствие огня или другой катастрофы, которая нарушает деятельность бизнеса.
- Страхование ответственности, которая покрывает юридическую ответственность деятельности предпринимателя за причиненный ущерб третьим лицам. Ответственность может быть в виде вреда - результат действий или упущений предпринимателя или его работников возникших в процессе деловой активности, которые вызвали телесное повреждение или материальный ущерб из-за дефектных продуктов, дефектных установок и ошибок в оказанных услугах.

Создав такую комплексную программу по страхованию рисков частного и малого предпринимательства, на практике, это значительным образом позволит снизить стоимость страхования, упростит процедуру андеррайтинга и позволит снизить устанавливаемый тариф. Готовый стандартный договор, разработанный для комплексного страхования рисков частного и малого предпринимательства исключит необходимость привлечения высококвалифицированных специалистов, позволяя рядовым андеррайтерам и агентам заниматься данной страховкой.

Одновременно с созданием комплексной программы по страхованию рисков частного и малого предпринимательства необходимо составить перечень мероприятий, существенно уменьшающих вероятность наступления неблагоприятных событий. При их выполнении также сократится стоимость договора страхования. Также, специалисты страховых организаций должны активно консультировать своих клиентов по понижению вероятности реализации тех или иных предпринимательских рисков. Это позволит повысить доверие к страховому бизнесу и расширит спектр услуг страховщика.

Стоит отметить что, в отдельности разработанный комплексный продукт может быть не достаточным для успешного приобретения многими субъектами предпринимательства данной комплексной страховки. Нельзя игнорировать тот факт, что до сих пор страховая культура на территории нашей республики находится на очень низком уровне среди большого круга населения. Это означает что, добровольно готовых предпринимателей застраховать свой бизнес путем получения комплексной страховой защиты будет не совсем много. Следовательно, необходим стимулирующий механизм по привлечению субъектов предпринимательства в сферу страхования за счет комплексного страхового продукта, сформированного специально для малых предприятий.

Выходом в данном случае является международный опыт развивающихся стран, где правительство пошло навстречу малому бизнесу и страховым компаниям. За рубежом существуют государственные программы, которые позволяют осуществлять льготное страхование малого бизнеса, то есть данный вид страхования субсидируется через фонды по поддержки развития малого предпринимательства. Созданные фонды, компенсирует страховым компаниям полностью или часть уплачиваемой страховой премии предпринимателями, что позволяет снижать расходы предпринимателей при страховании своего бизнеса, а также дает возможность страховым компаниям получать достаточные страховые премии при страховании субъектов предпринимательства. В результате, данный механизм мотивирует страховщиков страховать, а предпринимателей не действовать на собственный риск и страх.

А.Г. Жексембаева
(Талдықорғанқ, Қазақстан Республикасы)

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУДІ БАСҚАРУДЫҢ ҰЙЫМДЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Экономикалық өсу анықтамасында міндетті түрде осы ұғымның сапалық және сандық сипаттамалары орын алады. Басқаша айтқанда, экономикалық өсу бір жағынан, өндірілетін тауарлар мен қызметтердің көлемінің өзгеру серпінін, ал екінші жағынан – экономикалық жүйенің қоғамның жаңа өспелі қажеттіліктерін қанағаттандыра алу қабілетін айқындайды. Әдетте осы екі жақтың күрделі өзара байланысы бар екендігі атап көрсетілмейді. Шын мәнінде, тауарлар мен қызметтер өндірісінің тіпті елеусіз өсуі міндетті түрде жаңа сапа мен адамдардың өмірінің жақсаруына әкелмейді. Экономикалық өсудің ЖҰӨ нақты көлемінің өсу қарқынымен немесе осы көрсеткіштердің адам басына шаққандағы арту қарқынымен өлшенетін, шартты алынған уақыт аралығында ұлттық экономиканың дамуының жалпылама сипаттамасы ретіндегі анықтамалар неғұрлым кең тараған. Экономикалық өсуді өлшеудің қайсыбір тәсілін қолдану қажеттілігі әдетте зерттеу міндеттерімен байланысты. Экономикалық өсуді өлшеудің бірінші тәсілі, әдетте, елдің экономикалық әлуетін кеңейту қарқынын бағалауда, екіншісі – халықтың әл-ауқатын серпінді талдауы немесе түрлі елдер мен аймақтардағы өмір сүру деңгейін салыстыру кезінде пайдаланылады [1].

Біз өз зерттеуімізде екінші тәсілді қолданамыз. Біздің пікірімізше, экономикалық өсу деп нақты ЖІӨ арту қарқыны халықтың өсу қарқынынан асатын ұлттық экономиканың дамуы деп түсіну керек. Бұл өсу қиындықтарын сырттай бақылаушы емес, қоғам қажеттіліктерін ұстаушы тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік береді. Елдің материалдық әл-ауқатын арттыру азаматтық қоғамның негізгі мақсаттарының санына кіреді. Бұл тұрғыда экономикалық өсу, ең алдымен, адамдардың өмір сүру деңгейін қамтамасыз етуді көздейді. Басқа жағынан, ол осы мақсаттарға жету құралы болып табылады, яғни, төмендегілермен айқындалатын еспелі қажеттіліктер заңының әрекетін қамтамасыз ететін тетік айқындалады: халықтың орташа жан басына шаққандағы табысының артуы. Бұл мақсатқа жету жан басына шаққандағы нақты ЖІӨ-н өсу көрсеткіштерімен айқындалады; бос уақыттың артуы. Күнделікті уақыт өткізу өмірлік игілік бола отырып, макроэкономикалық көрсеткіштерде айқындалмайды. Сондықтан, жұмысшылар мен қызметкерлердің ай немесе жыл ішіндегі жұмыс аптасы немесе еңбек қызметінің жалпы ұзақтығы қысқарғандығын ескеру керек; сапаны арттыру және шығарылатын тауарлар мен қызметтердің өртүрлілігінің өсуі. Сонымен бірге, біздің ойымызша, экономикалық өсудің сыныптамалық белгілері мақсаттық бағытталу, басымдылық, жүйелілік. Осы белгілер бойынша экономикалық өсу түрлерінің жүйеленуі нақтыланды (кесте 1).

Экономикалық өсудің мақсаты қоғам болып табылады. Бұл адам дамуы үшін жағдай жасаумен, өмір сүру деңгейін арттырумен айқындалады. Адам ролі, оның мәні оның өндірістік күштердің факторы, өндірістік және басқа барлық қоғамдық қатынастардың субъектісі болуымен анықталады. Табыс, денсаулық, білім, бостандық әл-ауқаттың компоненттері болып табылады. Адам игілігіне қарай даму экономикалық даму әркімнің қажеттіліктерін қанағаттандыру мен барша үшін мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге әкелу керектігін білдіреді. Экономикалық өсу халықтың барлық деңгейлерінің әлеуметтік жағдайына жағымды әсер етеді. Өсу әлсізденген кезде қоғамда жағымсыз құбылыстар көбейеді. Экономикалық өсуді бағалау теориясы мен тәжірибесінде қоғамдық өндірісті мемлекеттік реттеуі маңызды орын алады. Мемлекетті ұлттық экономиканың экономикалық өсуге жетіп жатқаны алаңдату керек. Бұл міндет үкіметтің макроэкономикалық саясатының төрт басты тапсырмасынан туындайды: тұрақты экономикалық өсу; бағалардың және ұлттық валютаның тұрақты деңгейі; тепе-теңдестірілген сыртқы сауда балансы және халықтың жұмысбастандығы мен қорлардың жоғары деңгейі. Үкіметтің күнделікті саясаты экономикалық өсуге жетуге бағытталған болу керек.

Кесте 1 – Негізгі жүйелеушілік белгілері бойынша экономикалық өсудің түрлері мен факторларын реттеу

Экономикалық өсудің жүйелеушілік белгісі	Экономикалық өсу түрлері
Экономикалық өсу қарқыны	төмен, орташа, жоғары
Құнсыздану жағдайындағы экономикалық өсу қарқыны	атаулы, нақты
Экономикалық өсу қарқынының ауытқымалылығы	тұрақты экономикалық өсу тұрақсыз экономикалық өсу
Экономикалық өсу көздері	экстенсивті өсу, интенсивті өсу
Экономикалық өсу стратегиясы	ішкі қайта құрылымдаумен анықталатын өсу, сыртқы қайта құрылымдаумен анықталатын өсу
Құрылымдық өзгерістердің сипаты	ішкі өсу, сыртқы өсу
Өсу ұзақтығы	ұзақ мерзімді, орта мерзімді, қысқа мерзімді
Өсуді қамтамасыз ететін инвестициялық белсенділік деңгейі	қалпына келтіретін инвестициялық өсу
Экономикалық өсуге қол жеткізу тәсілдері мен нәтижелерінің тиімділігі	теңгермелі теңгерілмеген
Қаржыландыру көздері бойынша	өзіндік қаржы көздері есебінен қол жеткізілетін өсу, сыртқы қаржыландыру көздері есебінен қол жеткізілетін өсу, аралас қаржыландыру көздері негізіндегі өсу
Негізгі өсу факторлары әсерінің әлеуетін пайдалану	тұрақты, қол жеткізілетін, шекті
Өнімді, қызметтерді өткізу нарығы	Ішкі нарыққа бағдарланған Экспортқа бағдарланған
Мақсаты бойынша	Экономикалық жүйені қайта құру, Нарықтық қатынастарды қалыптастыру, Нарықтық қатынастарды дамыту, Сыртқы экономикалық байланыстарды қалыптастыру, Сыртқы экономикалық байланыстарды дамыту
Әсер ету сипаты бойынша	объективті, субъективті, ықтимал,
Бағыттылығы бойынша	Экономикалық өсуді тұрақтандыру Экономикалық өсуді жандандыру Экономикалық өсуді тұрақсыздандыру
Атқарамдық белгісі бойынша	саяси, экономикалық, әлеуметтік, ұйымдық, ғылыми-техникалық және т.с.с.,

Өсер ету ауқымы бойынша	өңірлік, салалық, салааралық, экономиканың жекелеген салалары, секторлары, бөліктері, деңгейлері бойынша
Ықпал ету дәрежесі бойынша	негізгі, қызмет көрсететін, қамтамасыз ететін, қосалқы және т.с.с

Теориялық тұрғыда жоғарыда аталған жаңа парадигма - тұрақты экономикалық даму тұжырымдамасын білдіреді, ал тәжірибе жүзінде - өсу қарқынын реттеудің мемлекеттік экономикалық саясатын қайта бағдарлау. Бұл төмен іскери белсенділік уақытында экономикалық өсудің жоғары қарқынын және жұмыссыздарға әлеуметтік көмекті, қоршаған ортаны қорғау аясында ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаттарға жетуге қарама-қайшы келмейтін тиімді және әлеуметтік бағытталған экономика дамуы үшін жағымды жағдайларды жасауды білдіреді.

«Тұрақты даму» деп қазіргі кездің қажеттіліктерін қанағаттандыратын, бірақ келешек ұрпақтың меншікті қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне қауіп төндірмейтін экономикалық серпіннің ерекше түрі түсіну керек.

Бұл елдің дамуының қажеттіліктеріне баламалы, жаңа түрдегі экономиканың мақореттеуін қайта жаңғырту қажеттілігі туралы маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Өсу теориясы «даму экономикасы» тұжырымдамасын әзірлеген шын мәнінде отандық экономистермен қабылданған және шетелдік теорияшылдары жариялайтын «тұрақты өсу» мен «тұрақты даму» тұжырымдамаларына сынмен қарау керек. Бұл ұғымдар біраз нақтылауды қажет етеді. Экономика әрқашанда даму экономикасы болып табылады - не ілгерінді, не регрессивті. Көптеген ғалымдар әлеуметтік-экономикалық дамудың үшінші жолының тұжырымдамасы ретінде келесі ұрақтардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған тұрақты экономикалық өсу доктринасы болуы мүмкін деп санайды. Экологиялау мен қоршаған ортаға қатысты талаптарды жеткілікті есепке алу ұстанымдар негізіндегі әлемдік экономикасының қайта ұйымдастырылуына келетін болсақ, мағынасы тұрақтылық ұғымына қарама-қайшы келетін қайшылықтар қайтсе де қалады.

Біз әрине жаһандану жағдайында «тұрақты даму» тұжырымдамасының ролі мен маңыздылығын, сонымен бірге, қазіргі қаржы институттары арқылы төмендетіп отырғанымыз жоқ, дамуға белгілі дәрежедегі тұрақсыздық тән екенін қоса айтқымыз келеді: сандық өзгерістердің жинақталуы қалыпты сапалы «серпілістерге» әкеліп соғады, және диалектиканың бұл қағидасы үнемі дәлелденеді. А.Селезневтің пікірі бойынша «экономика дамуының бірыңғайсыздығының объективті заңы әрекет етеді, жаңа, дәстүрлі, конъюктуралық қатаң түрлі салалардың біркелкі емес қарқыны заңдылығы». Н.Д.Кондратьев атап өткен «әлемдік экономиканың толқынды дамуы» заңдылығы [2, 3].

Белгілі бір кезеңдік, ұлттық шаруашылықтың қызметінде қайталану бақыланып отыр, бұл кезде экономиканың шарықтау уақыты құлдырау мен тоқырау уақытымен алмасад. Кезеңдікті ұлттық экономиканың бір макроэкономикалық тепе-теңдіктен екіншісіне қозғалу деп анықтауға болады. Экономикалық кезең ұлттық шаруашылықтың дамуы мен жалпы экономикалық үрдісті айқындайтын экономикалық белсенділіктің біртіндеп бірін-бірі алмастыратын фазаларының қатарынан тұрады. Нәтижесінде кезеңдік арқылы экономикалық өсу айқындалады, яғни қозғалыс шеңбер бойымен емес, спираль бойынша жүреді, конъюктураның ұзақ уақытты, сонымен бірге орта мерзімді құбылыстарын көрсетеді.

Экономикалық өсудің құрамы туралы теориялық түсініктердің эволюциясы оның дәстүрлі түрлерімен қатар экономикалық өсудің табиғи-трансформациялық, мобилизациялық-трансформациялық, институционалды түрлерін ажыратуға мүмкіндік береді. Экономикалық өсудің табиғи-трансформациялық түрі өндірістің табиғи факторларының өнеркәсіптікке дейінгі қоғамдық өндіріс тәсілімен соңғы нәтижеге (өнімге) қарапайым өзгеруін білдіреді.

Экономикалық өсудің мобилизациялық-трансформациялық түрі өндірістің өнеркәсіптік тәсіліндегі өндірістік күштердің прогресі есебінен өнеркәсіптік капиталды жинақтауға негізделген. Экономикалық дамудың қазіргі (ақпараттық) сатысында экономикалық өсудің басым түрі институционалды болып табылады, ол елдер арасында қоғамдық-экономикалық қатынастарды ұйымдастырудың ерекше тәсілін тағайындайтын халықаралық институттарды ұсынатын, қалыптасқан экономикалық мүдделердің құрылымын өзгертуді көздейтін, адам капиталын мадақтау, оны жинақтау мен түрлі формада шоғырландыруға негізделген. Өнеркәсіптік капиталдың шоғырлануы өнеркәсіптік даму уақытында анықтаушы фактор болып табылады, ал интеллектуалды капиталдың шоғырлануы, қоғамдық қызметтің жаңа түрі бола отырып, айқындаушы белгісі адам капиталын интеллектуалды капиталға өзгерту болып табылатын ақпараттық қоғам уақытында әлеуметтік-экономикалық жүйенің жетекші факторы болып табылады.

Экономиканың өсуге қабілеті, өндірістің нақты көлемін ұзақ мерзімді арттыру қарқыны мен ауқымын, өсудің тиімділігі мен сапасын арттыру мүмкіндігін анықтайтын құбылыстар мен үрдістерді айқындайтын бірқатар факторлардан тұрады.

Экономикалық өсудің факторлары дегеніміз өндірістің нақты көлемін және оның тиімділігі мен сапасын арттыратын құбылыстар ықпалына мен процестер. Тигізетін ықпалына қарай экономикалық өсудің факторлары жанама және тікелей факторларға бөлінеді.

Экономикалық өсудің факторлары:

Тікелей факторлар: еңбек ресурстарының саны мен сапасының өсуі; негізгі капитал көлемінің өсуі және сапалық құрамының жақсаруы; өндірісті ұйымдастырумен қатар технологияның жетілдірілуі;

пайдаланатын табиғи ресурстардың саны мен сапалылығының артуы; қоғамдағы кәсіпкерлік қабілетінің өсуі.

Жанама факторлар: сұраныс факторлары – тұтыну, инвестициялық, мемлекеттік шығындардың өсуі; ұсыныс факторлары – бәсекенің дамуы, ресурстардың бағасының төмендеуі, несие алу мүмкіншілігінің өсуі; бөлу факторлары – қоғамдағы барлық ресурстарды тиімді пайдалану [4].

Бұл факторлардың өзара әрекеттестігін тұтыну және инвестициялық тауарлардың өсу арасындағы өзара тәуелділігінен көруге болады. Оны белгілі табиғи, еңбек ресурстарының саны мен сапасы, негізгі капитал мен технологиялық потенциал негізінде өндірілген өнімнің барынша көп варианттарының болуын мейлінше қамтып көрсетеді. Әйтсе де өз өндірістік потенциалын толық пайдалану мүмкіндіктері сұраныс және ұсыныс факторларымен шектеледі.

ҚОДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. “Экономикалық өсу және сапалық көрсеткіштер”, Сатыбалдин С., “Егемен Қазақстан”, 2003 жыл, 23 сәуір
2. Орехов С.А., Селезнев В.А. Курс лекций к курсу Теория корпоративного управления, МЭСИ, 2010
3. Кондратьев Н.Д., Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды.
4. Құрманбаев С. Қ., Аитимова Ш. Т., Молдакенова Е. К., Экономикалық теория - 2011ж. [Алматы](#) қ., 334б.

Ғылыми жетекші:
э.ғ.к., доцент Ағымбай А.О.

У. Зайнитдинова
(Ташкент, Узбекистан)

ПРОБЛЕМЫ СТРАХОВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

Страхование иностранных инвестиций является актуальной проблемой современной экономики. Как свидетельствует мировой опыт, данный экономический инструмент может эффективно способствовать снижению инвестиционных рисков и привлечению иностранного капитала в национальную экономику.

Все большая вовлеченность Узбекистана в мировые хозяйственные процессы, международное разделение труда, придает дополнительное значение системе регулирования инвестиционной деятельности. Инвестиционная деятельность всегда сопряжена со значительными рисками. В большей степени это касается инвестирования в страны, которые характеризуются нестабильной политической системой, экономикой. Снизить потери инвестора позволяет механизм страхования капиталовложений, который осуществляется международными, национальными специализированными организациями, как правило, государственными агентствами или частными страховыми компаниями.

Международной организацией, занимающейся страхованием инвестиций, является Многостороннее агентство по гарантиям инвестиций (МАГИ), которое было создано в 1988 г. в рамках Конвенции об учреждении Многостороннего агентства по гарантиям инвестиций 1985 г. (Сеульская конвенция 1985 г.). Конвенция была подготовлена в рамках Международного банка реконструкции и развития, вступила в силу в 1988 г. МАГИ - это международная организация, участниками которой являются государства - члены Банка реконструкции и развития и Швейцария. Агентство включает в себя Совет управляющих, Совет директоров, Президента и персонал. Штаб-квартира Агентства находится в г. Вашингтоне (США), однако по решению Совета управляющих может располагаться в ином месте.

Задачей МАГИ является стимулирование инвестиций в производительных целях между странами - членами Сеульской конвенции и особенно в развивающиеся страны.

Для решения этой задачи МАГИ:

- осуществляет страхование инвестиций, осуществляемых в какой-либо стране-члене из других стран-членов;
- проводит соответствующую дополнительную деятельность по оказанию содействия потоку инвестиций в развивающиеся страны-члены и между ними;
- пользуется другими дополнительными полномочиями, которые могут потребоваться для достижения этой цели.

МАГИ участвует в страховании инвестиционных проектов, осуществляемых в 147 развивающихся странах. Страхование инвестиций может осуществляться также специализированными национальными организациями, одной из которых является Корпорация частных зарубежных инвестиций (Overseas Private Investment Corporation - ОПИК) (ОПИК), учрежденная в США в 1948 г. Цель ОПИК - оказание поддержки американским инвесторам при осуществлении ими инвестиций в основном в развивающиеся страны. Программа страхования ОПИК распространяется на граждан США, а также на американские фирмы, зарегистрированные в США, которым принадлежит не менее 75% американского капитала. В исключительных случаях договор страхования может быть заключен с компаниями, находящимися за рубежом, однако не менее 95% капитала при этом должно принадлежать американским инвесторам.

ОПИК страхует инвестиции от рисков, связанных с переводом валюты из принимающего государства; рисков экспроприации и конфискации; рисков войны, революции, гражданских беспорядков;

нарушения деятельности инвестора, вызванной одним из трех указанных рисков.

Подобные организации существуют и в других государствах. Так, в Федеративной Республике Германия страхованием инвестиций, вкладываемых на территории других государств, занимается компания "Ойлер Гермес Кредитферзихерунгс АГ" (Euler Hermes Kreditversicherungs - AG), а в Японии страхование инвестиций осуществляется подразделением страхования экспорта Министерства внешней торговли и промышленности Японии, причем страхование является обязательным для любого японского экспортера. Нужно отметить, что усиление роли иностранных инвестиций в современной экономике сопровождается все большей необходимостью регулирования этого процесса со стороны органов власти. С одной стороны, борьба за мировые рынки капитала требует проведения политики улучшения условий инвестирования, с другой стороны, развитие национальной экономики предполагают привлечение инвестиций в первую очередь в приоритетные отрасли народного хозяйства. Следовательно, государство должно проводить комплексную политику, способствующую привлечению инвестиций в те сферы, где они будут максимально отвечать, стратегическим интересам; развития страны.

В нашей стране не создано масштабной организации, занимающейся страхованием иностранных инвестиций как, например, в США, Японии или ФРГ. На наш взгляд, с целью масштабного привлечения иностранных инвестиций в Узбекистан, и адекватного правового регулирования отношений, возникающих в сфере их страхования, необходимо создать специальный правовой механизм.

Аяна Казбекова
(Астана, Казахстан)

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА БИОЛОГИЧЕСКИХ АКТИВОВ В СООТВЕТСТВИИ С МСФО 41 «СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО»

Сельское хозяйство является одной из составляющей отрасли материального производства. Оно обеспечивает население страны необходимыми продуктами питания для жизнедеятельности человека, а также представляет собой исходное сырье для перерабатывающей отрасли.

В настоящее время в нашей стране и в мире вопросы сельскохозяйственной и продовольственной политики стали как никогда актуальными. Большое значение приобретает обеспечение продовольственной безопасности страны на основе устойчивого развития сельскохозяйственного производства. С введением новых стандартов бухгалтерского учета необходим более детальный подход к организации системы бухгалтерского учета на предприятии, так как данные учета служат основой для принятия управленческих решений и определения экономических прогнозов [1].

Установление порядка учета, представления финансовой отчетности и раскрытие информации о сельскохозяйственной деятельности раскрывается в МСФО (IAS) 41 «Сельское хозяйство». Согласно МСФО 41 «Сельское хозяйство», сельскохозяйственная деятельность – это управление биотрансформацией биологических активов (животных и растений) в целях реализации, получения сельскохозяйственной продукции или производства дополнительных биологических активов. Биологический актив – животное или растение. Биотрансформация состоит из процессов роста, дегенерации, производства продукции и воспроизводства, в результате которых в биологическом активе происходят качественные или количественные изменения. Сельскохозяйственная продукция – продукция, собранная с биологических активов компании [2, с.15].

Биологические активы могут быть разделены на две группы – долгосрочные и краткосрочные активы, в соответствии с их жизненным циклом.

Биологические активы могут учитываться и отражаться в балансе предприятия при соответствии следующим условиям:

- данное предприятие контролирует актив в результате прошлых событий;
- существует высокая вероятность получения предприятием будущих экономических выгод, связанных с данным активом;
- справедливую стоимость или фактическую стоимость актива можно надежно измерить [3, с.56].

МСФО 41 применяется для учета связанных с сельскохозяйственной деятельностью объектов:

1. Биологических активов;
2. Сельскохозяйственной продукции на момент ее сбора;
3. Некоторых правительственных субсидий.

МСФО 41 не применяется к:

1. Землям сельскохозяйственного назначения;
2. Нематериальным активам, связанных с сельскохозяйственной деятельностью.

Для целей бухгалтерского учета биологические активы классифицируют по таким группам: внеоборотные активы и текущие биологические активы.

Биологические активы должны учитываться как внеоборотные активы, если они используются более чем один год (например, деревья или животные).

Биологические активы с жизненным циклом менее года (например, выращивание пшеницы, подсолнечника) должны учитываться как текущие биологические активы.

Целесообразно аналогичные биологические активы объединить в группы (например, по возрасту, назначению). В таком случае справедливая стоимость определяется для группы активов.

Объектом бухгалтерского учета биологических активов растениеводства могут быть виды сельскохозяйственных растений (зерновые, кормовые, масленичные, плодовые и ягодные, виноград) либо однородные группы биологических активов, которые состоят из подвидов сельскохозяйственных растений (озимые или яровые культуры, бобовые и т.д.) или отдельных культур (ячмень, пшеница, кукуруза и т.д.).

Объектом бухгалтерского учета животноводства могут быть виды животных (например, крупный рогатый скот, свиньи, птица и т.д.) либо однородные группы биологических активов, которые состоят из определенных возрастных или технологических групп [4, с.43].

Биологические активы можно разделить на: зрелые и незрелые. Зрелые биологические активы – это активы, которые либо достигли параметров, позволяющих приступить к сбору продукции (потребляемые биологические активы), либо могут обеспечить сбор продукции на регулярной основе (плодоносящие биологические активы).

В аналитическом учете биологические активы отображаются в стоимостном и количественном выражении. Единицей измерения биологических активов является штука, голова и т.д. Отдельные виды биологических активов животноводства могут дополнительно характеризоваться по живому весу (например, свиньи, крупный рогатый скот и т.д.).

Биологические активы в растениеводстве по аналитическому учету могут отображаться в единицах площади, которую они фактически занимают, в случае если единицу измерения определить невозможно или экономически нецелесообразно (например, зерновые, подсолнечник, бобовые).

Ускорение изменений в мировой экономике, важность прогнозирования экономических явлений свидетельствуют об актуальности стандартизации учетной информации предприятий. В настоящее время важным аспектом развития организации является приведение системы бухгалтерского учета и отчетности в соответствие с требованиями рыночной экономики и международных стандартов.

Реформирование бухгалтерского учета сельскохозяйственных товаропроизводителей предопределяет прогрессивно-гармоничное развитие учетных процедур в соответствии с общепризнанными принципами, допущениями и правилами, сформулированными в международных стандартах финансовой отчетности [5, с.103].

Важным шагом по развитию вопросов учета на предприятиях сельского хозяйства стало принятие Министерством финансов Республики Казахстан Национального Стандарта финансовой отчетности №1, в основе которого заложено применение правил учета по международным стандартам. Однако стоит заметить, что данный стандарт, по нашему мнению, требует внесения дополнений в статьи.

В частности, следует более детально рассмотреть седьмой раздел Стандарта «Учет биологических активов и сельскохозяйственной продукции». Данный раздел освещает момент первоначального признания и последующую оценку биологических активов и сельскохозяйственной продукции по себестоимости. Существующие методы оценки биологических активов по себестоимости могут давать разные данные для биологических активов созданных внутри организации и приобретенных на стороне, а так же разную стоимость биологических активов у разных организаций. Поэтому первоначальное признание биологических активов по себестоимости может значительно повлиять на степень прозрачности, открытости и надежности учетной информации. МСФО 41 указывает, что наилучшие условия для оценки активов справедливой стоимости создает наличие активного рынка, на котором совершаются регулярные сделки с однородными товарами, в любое время можно найти продавца и покупателя, желающих совершить сделку, информация о ценах доступна всем заинтересованным лицам. Отсутствие активного рынка затрудняет определение справедливой стоимости. Однако МСФО 41 допускает применение некоторых альтернативных методик расчета справедливой стоимости.

Таким образом, переход к оценке биологических активов и сельскохозяйственной продукции по справедливой стоимости, требует внесения существенных коррективов в привычную схему сельскохозяйственного бухгалтерского учета, но позволяет точнее определить результаты сельскохозяйственной деятельности, достоверно и более прозрачно представить их в финансовой отчетности.

Литература:

1. Послание Президента Республики Казахстан — Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от «14» декабря 2012г. Официальный сайт Президента Республики Казахстан – www.akorda.kz ;
2. МСФО 41 «Сельское хозяйство» / Шулдякова Г./ МСФО № 9, сентябрь 2010г. – 15с.;
3. Куватов Р.Ю., Нусипов Ж.С. – «Развитие агропромышленного производства в условиях рыночной экономики: проблемы и приоритеты (на материалах Республики Казахстан). – Алматы, 2005г. – 56 с.;
4. Назарова В.Л. – «Бухгалтерский учет в отраслях», Алматы-2005 г. – 43с.;
5. Нажикбаева К.К. – «Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве», Алматы-2013 г. – 103 с.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Аманова Гульнар Дюсенбаевна.

Мансур Кантуреев, Динара Жабықбаева, Динара Қасенова
(Талдықорган, Қазақстан)

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР – САЛАНЫ ҒЫЛЫМИ ЖАҒҒЫРТУДЫҒЫ НЕГІЗІ

*Ауыл шаруашылығындағы өнімділікті
инновациялық технологиялар есебінен көтеру керек*
Н.Ә. Назарбаев

Қазіргі жағдайда ауылшаруашылығы саласына ғылым мен заманауи техника жетістіктерін енгізу жолымен агроөнеркәсіптік өндірісті елеулі модернизациялауға бағытталған инновациялық процестерді дамыту негізінде ғана үлкен жетістіктерге жету мүмкін болады. Инновациялық процесс ғылыми зерттеулер негізінде нақтылы техникалық немесе технологиялық идеяларды жаңа технологияға айналдырудың тұрақты және үздік ағымы, оларды сапалы жаңа өнім алу мақсатында тікелей өндірісте қолдануға дейін жеткізу болып табылады. Инновациялық процесс идеяның пайда болуынан басталады және коммерциялық жүзеге асырумен аяқталады. Ол ғылымды, техниканы, экономиканы, кәсіпкерлікті және басқаруды біріктіреді, осылайша өндіріс, алмасу, тарату және тұтыну қатынастарының барлық жиынтығын қамтиды. Бұл процесс ғылыми-техникалық және ақыл-ой әлеуетін тиімді қолдануға бағытталған [1].

Зерттеулер мен практикалық тәжірибе агроөнеркәсіп кешеніндегі инновациялық процестердің негізгі даму кезеңдерін бөліп шығаруға мүмкіндік береді. Бұл процеске ауыл шаруашылығы ғылыми және оқу мекемелері, өндірісті басқару ұйымдары, әртүрлі деңгейдегі енгізу құрылымдарына тікелей қызмет етуші ауыл шаруашылық тауар өндірушілерінің өзі қатысады. Әрбір кезең бойынша ғылыми-инновациялық жұмыстарды орындауға тиісті қаржылық қорлар бөлуді талап етеді.

Агроөнеркәсіп кешенінің инновациялық дамуына ықпал ететін шарттар мен факторларды талдау оларды оң ықпал етуші (инновациялық процестердің қарқындылығын күшейтуші) және кері ықпал етуші (инновациялық дамуды тежеуші) деп екіге бөлуге мүмкіндік береді.

Агроөнеркәсіп кешенінің инновациялық дамуына оң ықпалын тигізетін шарттар мен факторларға шаруашылық жүргізудің нарықтық тәсілін, табиғи ресурстардың көптігін, ғылым мен білім әлеуетінің жеткіліктілігін, ішкі азық-түлік нарығының ауқымдылығын, экологиялық тұрғыдан қауіпсіз, табиғи азық-түлік өнімдер өндірісінің мүмкіндігін жатқызуға болады.

Ал, кері ықпал ететін шарттар мен факторлар ретінде отандық ауыл шаруашылығы ғылымындағы ұйымдық құрылымның күрделілігін; ғылыми-техникалық және инновациялық қызмет түрлерінің әркелкілігін; ғылыми зерттеулердегі өңірлік, салалық және салааралық сипаттағы мәселелердің үлес салмағының басымдығын; ұдайы өндіріске қатысты кейбір мәселелерді зерттеу мерзімінің тым ұзақтығын айтуға болады. Аталмыш факторлар ауыл шаруашылығы ғылымы мен аграрлық ғылыми зерттеулерді басқаруда елеулі қиыншылықтар туғызады.

Нарықтық экономикадағы инновациялардың басым көпшілігі кәсіпкерлік құрылымдар тарапынан өндірістік және коммерциялық міндеттерді шешудің құралы ретінде, әрі олардың тұрақты жұмыс істеуін, экономикалық өсімді және бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ететін маңызды фактор ретінде жүзеге асырылады және нарыққа, нақты бір тұтынушы тобына немесе қажеттілікті қанағаттандыруға бағытталады.

Агроөнеркәсіп кешенінің дамуына қажетті шарттардың бірі – ғылыми-техникалық прогресс. Аталмыш процесс ғылым мен техника жетістіктерін игеру арқылы кеңейтілген ұдайы өндірісті жүргізуге мүмкіндік беретін инвестициялық-инновациялық процестерге негізделеді. Сонымен қатар, ғылыми кадр (маман) әлеуеті агроөнеркәсіп кешеніндегі инновацияларды игерудің басты факторлары болып саналады. Сол себептен, кадр әлеуетін күшейтпестен ауыл шаруашылығы өндірісіне озық үлгідегі, ресурс үнемдеуші технологияларды ендіру мүмкін емес [2].

Ғылым кадрлары - зерттеулермен және әзірлемелермен айналысатын персонал - шығармашылық қызметі жүйелі негізде жүзеге асырылатын, ғылыми білімдердің жиынтығын көбейтуге және білімдерді қолданатын жаңа салаларды іздеуге бағытталған, сондай-ақ зерттеулер мен әзірлемелердің орындалуымен байланысты тікелей қызмет көрсетумен айналысатын адамдар жиынтығы.

Зерттеулер мен әзірлемелермен айналысатын персонал зерттеулер мен әзірлемелерді орындаған ұйымдар (жоғары оқу орындарының тиісті бөлімшелері, өнеркәсіп кәсіпорындары мен басқалары) қызметкерлерінің тізімдік құрамы ретінде ескеріледі.

Зерттеулер және әзірлемелермен айналысатын персонал құрамында

төрт санат ерекшеленеді: зерттеушілер, техниктер, көмекші персонал және өзге персонал.

Қазақстанда бірегей ғылыми-өндірістік база мен жоғары білікті ғылыми мамандардың бар болуына қарамастан, инновациялық дағдарыс жаңалықтарды ойлап табу мен шығару процесінің орындалу нәтижесі әлі де аз болып отыр (Кесте 1).

Кесте 1 - ҚР Зерттеулер және әзірлемелермен айналысатын персонал саны, адам

	2008ж.	2009ж.	2010ж.	2011ж.	2012ж.
Персонал саны	16 304	15 793	17 021	18 003	20 404
Соның ішінде					
зерттеушілер	10 780	10 095	10 870	11 488	13 494
техниктер	1 166	1 151	1 078	1 102	1 310
көмекші персонал	2 349	2 366	2 754	2 855	3 421

өзгелері	2 009	2 181	2 319	2 558	2 179
Ескерту – авторлардың құрастыруымен					

Агроөнеркәсіп кешеніндегі инновациялық процесс қарқынының елеулі дәрежеде тежелгеніне қарамастан, ауыл шаруашылығы ұйымдарының 10-15% бөлігінің ресурс үнемдеуші жаңа ауыл шаруашылық технологияларына деген қажеттілігі артып келеді.

Дегенмен, инновациялық технологияларды әзірлеу мен ендіру процесі, бірінші кезекте, ғылыми-зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық жұмыстар қомақты қаржыны талап етеді. Сондықтан ауыл шаруашылығындағы инновациялық әлеуетті қалыптастырудың басым бағыттарының бірі, әрі маңызды міндеті ғылыми-зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық жұмыстарды жеткілікті көлемде қаржыландыру болып табылады. Соңғы жылдары мұндай жұмыстар бірнеше көздерден, атап айтқанда, республикалық бюджеттен (шамамен 40%); жергілікті өңірлік қаржылардан (орташа есеппен 27%); ауыл шаруашылығы кәсіпорындары мен ғылыми мекемелердің меншікті қаражатынан (32,8%) қаржыландырылды.

Ғылым салалары бойынша ғылыми-техникалық жұмыстарға жұмсалған шығындар көлемі 2-ші кестеде келтірілген.

Кесте 2 - Ғылым салалары бойынша ғылыми-техникалық жұмыстарға жұмсалған шығындар көлемі, млн.тг.

Дамыған елдерде ауыл шаруашылығы ғылымына жұмсалатын мемлекеттік шығындар жылына 4-6% артып отырса, ғылыми-зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық жұмыстарға кететін шығын көлемі жалпы ұлттық өнімнің 2%-дан астамын құрайды. Ал, Қазақстанда болса, шығын көлемі біршама жылдан бері жалпы ұлттық өнімнің 0,25%-ынан асқан емес (Кесте 1).

Кесте - ҚР 2009-2013жж. аралығындағы инновациялық өнімдерінің ЖІӨ-дегі үлесі, %

	2009	2010	2011	2012	2013
Инновациялық өнімдерінің ЖІӨ-дегі үлесі, %	0,51	0,66	0,86	1,25	1,69

Қазақстан экономикасының аграрлық саласында сақталып отырған тұрақсыз макроэкономикалық ахуал мен ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің төмен инвестициялық мүмкіндіктері АӨК-дегі инновациялық қызметті белсендіруге қажетті шарттарды шектері сөзсіз. Сондықтан, тиімді инновациялық қызмет – ҚР Агроөнеркәсіптік кешенін дамыту жөніндегі 2013-2020 жылдарға арналған «Агробизнес-2020» жаңа бағдарламасын сәтті іске асырудағы басты факторлардың бірінен есептеледі.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын атқару қаржыландыру көлемі мен тартылған ресурстар бойынша «ҚазАгроИнновация» акционерлік қоғамы жүргізетін міндетінің негізгі түрі болып табылады. «АӨК саласындағы 2009-2011 жылдарға арналған қолданбалы ғылыми зерттеулер» 042 бюджеттік бағдарлама шеңберінде «ҚазАгроИнновация» акционерлік қоғамы өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы, табиғи ресурстарды басқару, АӨК экономикасы салаларында 36 ғылыми-зерттеу жобаларын іске асыруға қатысты.

Өсімдік шаруашылығы бойынша селекция жұмыстарының жалпы көлемі 736 мың үлгіден астам болды. Ауыл шаруашылығы дақылдарының 39 түрі бойынша зерттеулер жүргізілді. Соның нәтижесінде 51 жаңа сорт және будан мемлекеттік сорт сынағына ұсынылды, бұл 2009 жылғы деңгейден 45 пайыз артық.

Мал шаруашылығындағы селекциялық жұмыс нәтижесінде 2010 жылы ет бағытындағы мал шаруашылығы, өнім алынатын жылқы және түйе шаруашылықтарында 10 жаңа аталық із бен тұрпат жасалды. Сондай-ақ өнімділігі жоғары мүйізді ірі қара мал басын жедел көбейту технологиясы саласында зерттеулер жүргізу жалғастырылды. Морфологиялық тұрғыдан толыққанды 343 эмбрион, 166 трансплантат-бұзау алынды. Табиғи ресурстарды басқару саласында суарудың прогрессивтік жүйелері туралы жүргізілген зерттеу нәтижелерін атап айтуға болады. Оңтүстік өңірлерде ашық топырақ жағдайында тамшыланып суару жүйелерінің тиімділігін зерттеу су шығыны азайғанын айқын көрсетті. Яғни, томат өсіргенде - 37,4 пайызға, қияр - 50,9 пайызға, қырыққабат - 28,6 пайызға, пияз - 30,3 пайызға азайды. Суарудың осындай тәсілін қолдану егістік жерлердің фитосанитариялық жағдайы мен өнімнің сапалық көрсеткіштері жақсаруына да игі ықпалын тигізді.

Мемлекет, бірінші кезекте, материалдық өндіріске, еңбекке және ақылға негізделген ұдайы өндіріс тетігін қолдауға; ауыл шаруашылығы өнімдерінің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыратын, аграрлық бағыттағы ғалымдардың ғылыми нәтижелерін уақытылы патенттеу жұмыстарының ұйымдастырылуын күшейтуге; инновациялық жетістіктердің өндіріске ендірілуін ынталандыруға баса мән беру керек. Неге десек, жаһандану кезеңінде бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін ауыл шаруашылығына қомақты қаржының құйылуын талап ететін, қымбат, жаңа инновациялық технологияларды шұғыл түрде ендіру қажет. Осы орайда, ауыл шаруашылығындағы кадр әлеуетінің қазіргі ахуалы инновацияларды іс-жүзінде ендіруге елеулі кедергі келтіретіндіктен, инвестициялардың тиімділігін барынша азайтып, «Агроөнеркәсіп кешенін дамыту» мемлекеттік жобасының жүзеге асуын тежейтінін айқын ұғынған жөн.

Бүгінгі жағдайда ғылым мен техника жетістіктерін ендіру арқылы агроөнеркәсіп өндірісін барынша жаңғыртуға бағытталған инновациялық процестерді дамытып қана дағдарыстан шығуға болады. Инновациялық процестер нақты техникалық және технологиялық идеяларды ғылыми әзірлемелер

негізінде жаңа технологияларға айналдырудың және жаңа, сапалы өнім алу мақсатында тікелей өндірісте игеруге дейін жеткізудің тұрақты, үздіксіз ағымы болып табылады. Аталмыш процеске ауыл шаруашылығындағы ғылыми ұйымдар мен оқу орындары, өндірісті басқару мекемелері, қызмет көрсетуші және өндіріске ендіруші құрылымдар, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері қатысады [3].

Ауыл шаруашылығы өнімдерін ғылыми-техникалық зерттеу, әзірлеу және өндіріске даярлау, басқаша айтқанда, өндіру, сақтау, қайта өңдеу және өткізу инновациялық процестің негізгі функционалдық бөліктерін құрайды.

Елімізде зерттеу түрлеріне қарай жұмсалған шығындар көлемі 3-ші кестеде берілді.

Кесте 3 – Зерттеу түрлеріне қарай жұмсалған шығындар көлемі, млн.тг.

	2008ж.	2009ж.	2010ж.	2011ж.	2012ж.
Ағымдағы ішкі шығындар, барлығы	33685,9	38 538,0	40 414,5	44 513,3	50 928,4
соның ішінде:					
іргелі зерттеулер	3846,5	4 107,5	4 490,4	7 475,9	11 253,9
қолданбалы зерттеулер	13320,2	17 373,5	18 088,0	20 864,3	24 327,9
ғылыми-техникалық әзірлемелер	6704,9	6 009,4	9 536,4	9 867,3	11 664,6
ғылыми -техникалық қызметтер	9814,3	7 599,6	8 299,7	6 305,7	3 681,9
басқа жұмыстар (қызметтер)	...	3 448,1
Ескерту – авторлардың құрастыруымен					

Дәстүрлі тауарлардың ұлттық нарықтары сияқты инновациялық өнімдердің ұлттық нарықтарының да сандық сипаттары, салалық және географиялық құрылымы, өзіндік жарнамалау түрлері, баға есептеу әдістемесі, заңдық ережелері болады. Инновациялық өнім нысандарының айырбасы барысында сатып алу-сату, жалға алу немесе жалға беру, қызмет көрсету, капитал, қарыз және серіктестіктерді инвестициялау келісімдері секілді өзге де коммерциялық мәмілелердің заңдық шарттары орындалады.

Экономикасы дамыған елдердің инновациялық нарықтары негізінде әлемдік инновациялар нарығы құрылады.

Қазақстанда қалыптасып келе жатқан инновациялар нарығының түбегейлі нарықтық қайта құруларды жүзеге асыру кезеңіндегі агроөнеркәсіп кешені экономикасының дағдарысқа ұшырауына байланысты төмендегідей бірқатар өзіндік ерекшеліктері байқалады:

- ғылыми-техникалық салада өткен жылдардан ғылыми-зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық жұмыстардың жеткілікті қоры қалғанымен, оларды іске асыру және ауыл шаруашылығы саласында жаңа зерттеулер мен әзірлемелерді жүргізу үшін тапсырыс беруші тұтынушылардың қаржысы жетпейді;
- инновация нарығы өнімнің өзінен емес, инновациялық қызметті жүргізуге қабілетті ұйымдардың, ұжымдардың, жекелеген мамандардың жиынтығынан тұрады;
- бүгінгі күні инновациялық ұйымдар көбіне венчурлық капиталмен қамтамасыз ететін ұйымдардың қаражаты есебінен өз беттерінше жұмыс істей алмайды.

Мемлекетімізде инновациялық және техникалық прогресстің тежелуі немесе баяу қарқынмен дамуы әлемдік нарықтың шикізаттың көзі болып қала беруіне соқтықтырады. Ал мұндай болашақ технологиясы жетік дамыған мемлекеттерге тәуелді еткізіп, прогресстің соңғы сатыларында жүруге итермелейді. Отандық өндірушілер мен тұтынушылардың қандай да бір тауар түрі бойынша сыртқы нарыққа тәуелділігі түбінде мемлекеттің халық аралық бәсекедегі орнын төмендетіп, оларды сатып алудан түскен қосымша құн мен валюталық түсімдер шет елдік бәсекелестердің өндірісі мен технологияларын жаңартуға жұмсалады.

Қорыта келгенде, экономикалық тұрғыда дамыған мемлекеттер қатарына жоғарғы технологиялы өнімдер нарығында бәсекеге түсе алатын елдерді жатқызуға болады. Ал тиімді ұлттық инновациялық жүйе бәсекеге қабілетті ұлттық экономиканы құру мен қалыптастырудың басты механизмі. Дұрыс өңделген инновациялық саясат индустриалды-инновациялық дамудың жетекші тізгіні ретінде отандық ғылыми сыймды аграрлық өндірісті дамыту мен бәсекеге қабілетті ұлттық экономиканың негізгі құралы бола алады.

Әдебиеттер

1. Ә.Н.Дәуренбекова Қазақстанда инновациялық дамудың жаңа бағыттары / ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы, №2 (72), 2009. – С.111-115
2. А.К. Ауельбекова Агроөнеркәсіп кешенде инновациялық даму жолдары, ЕҰУ жаршысы. №4, 2012. – С.83-84
3. Кашубо Н. Управление инновационными процессами в АПК //АПК: Экономика, управление. - 2001. - № 4. - с. 51 - 56.

САЛАНЫ ҒЫЛЫМИ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗІ – ИННОВАЦИЯ

Жаңалық пен ғылымды, технологияны, техниканы өндіріспен тығыз байланыстыру мақсатында Қазақстанда «Индустриалды-инновациялық даму» бағыты көзделген. Бүгінде біз үлкен мүмкіндіктері бар ел ғана емес, сол мүмкіндіктерді нақты жүзеге асырып отырған алып мемлекетке айналудамыз. Мемлекеттің бәсекеге қабілетін көрсететін басты көрсеткіш – оның экономикасы. Экономиканың бәсекеге қабілетті болудың басты бағыты – индустриалды-инновациялық экономика құру және шикізаттық емес секторды дамыта отырып, инновациялық процесстерге бет бұру.

Қазіргі жағдайда халық шаруашылығы саласына ғылым мен заманауи техника жетістіктерін енгізу жолымен өндірісті елеулі модернизациялауға бағытталған инновациялық процестерді дамыту негізінде ғана үлкен жетістіктерге жету мүмкін болады. Инновациялық процесс ғылыми зерттеулер негізінде нақтылы техникалық немесе технологиялық идеяларды жаңа технологияға айналдырудың тұрақты және үздік ағымы, оларды сапалы жаңа өнім алу мақсатында тікелей өндірісте қолдануға дейін жеткізу болып табылады. Инновациялық процесс идеяның пайда болуынан басталады және коммерциялық жүзеге асырумен аяқталады. Ол ғылымды, техниканы, экономиканы, кәсіпкерлікті және басқаруды біріктіреді, осылайша өндіріс, алмасу, тарату және тұтыну қатынастарының барлық жиынтығын қамтиды. Бұл процесс ғылыми-техникалық және ақыл-ой әлеуетін тиімді қолдануға бағытталған [1].

Зерттеулер мен практикалық тәжірибе салалардағы инновациялық процестердің негізгі даму кезеңдерін бөліп шығаруға мүмкіндік береді. Бұл процеске халық шаруашылығы ғылыми және оқу мекемелері, өндірісті басқару ұйымдары, әртүрлі деңгейдегі енгізу құрылымдарына тікелей қызмет етуші салалардағы қызмет көрсетуші немесе тауар өндірушілерінің өзі қатысады. Әрбір кезең бойынша ғылыми-инновациялық жұмыстарды орындауға тиісті қаржылық қорлар бөлуді талап етеді.

Салалардың инновациялық дамуына ықпал ететін шарттар мен факторларды талдау оларды оң ықпал етуші (инновациялық процестердің қарқындылығын күшейтуші) және кері ықпал етуші (инновациялық дамуды тежеуші) деп екіге бөлуге мүмкіндік береді [2].

Нарықтық экономикадағы инновациялардың басым көпшілігі кәсіпкерлік құрылымдар тарапынан өндірістік және коммерциялық міндеттерді шешудің құралы ретінде, әрі олардың тұрақты жұмыс істеуін, экономикалық өсімді және бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ететін маңызды фактор ретінде жүзеге асырылады және нарыққа, нақты бір тұтынушы тобына немесе қажеттілікті қанағаттандыруға бағытталады.

Салалардың дамуына қажетті шарттардың бірі – ғылыми-техникалық прогресс. Аталмыш процесс ғылым мен техника жетістіктерін игеру арқылы кеңейтілген ұдайы өндірісті жүргізуге мүмкіндік беретін инвестициялық-инновациялық процестерге негізделеді. Сонымен қатар, ғылыми кадр (маман) әлеуеті агроөнеркәсіп кешеніндегі инновацияларды игерудің басты факторлары болып саналады. Сол себептен, кадр әлеуетін күшейтпестен салалар өндірісіне озық үлгідегі, ресурс үнемдеуші технологияларды ендіру мүмкін емес [2].

Ғылым кадрлары - зерттеулермен және әзірлемелермен айналысатын персонал - шығармашылық қызметі жүйелі негізде жүзеге асырылатын, ғылыми білімдердің жиынтығын көбейтуге және білімдерді қолданатын жаңа салаларды іздеуге бағытталған, сондай-ақ зерттеулер мен әзірлемелердің орындалуымен байланысты тікелей қызмет көрсетумен айналысатын адамдар жиынтығы.

Зерттеулер мен әзірлемелермен айналысатын персонал зерттеулер мен әзірлемелерді орындаған ұйымдар (жоғары оқу орындарының тиісті бөлімшелері, өнеркәсіп кәсіпорындары мен басқалары) қызметкерлерінің тізімдік құрамы ретінде ескеріледі.

Зерттеулер және әзірлемелермен айналысатын персонал құрамында төрт санат ерекшеленеді: зерттеушілер, техниктер, көмекші персонал және өзге персонал.

Қазақстанда бірегей ғылыми-өндірістік база мен жоғары білікті ғылыми мамандардың бар болуына қарамастан, инновациялық дағдарыс жаңалықтарды ойлап табу мен шығару процесінің орындалу нәтижесі әлі де аз болып отыр (Кесте 1).

Ғылым салалары бойынша ғылыми-техникалық жұмыстарға жұмсалған шығындар көлемі 2-ші кестеде келтірілген.

Кесте 1 - ҚР Зерттеулер және әзірлемелермен айналысатын персонал саны, адам

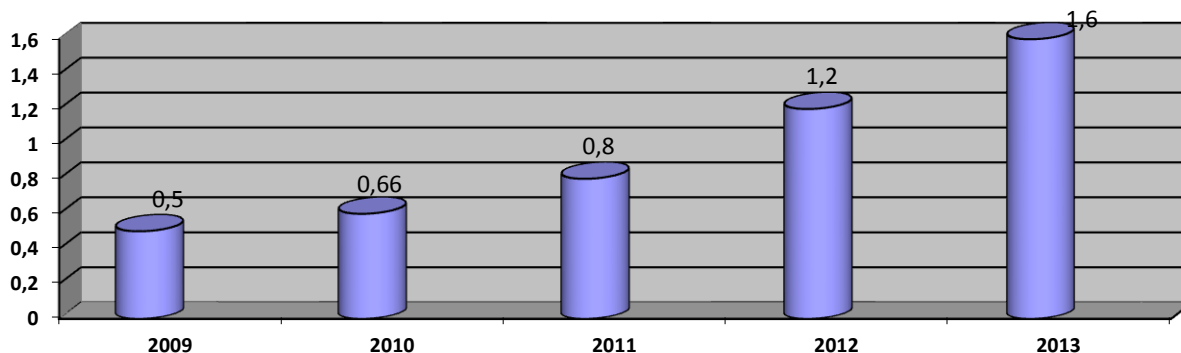
Көрсеткіштер атауы	2008ж.	2009ж.	2010ж.	2011ж.	2012ж.
Персонал саны	16 304	15 793	17 021	18 003	20 404
Соның ішінде					
зерттеушілер	10 780	10 095	10 870	11 488	13 494
техниктер	1 166	1 151	1 078	1 102	1 310
көмекші персонал	2 349	2 366	2 754	2 855	3 421
өзгелері	2 009	2 181	2 319	2 558	2 179
Ескерту – авторлардың құрастыруымен					

Кесте 2 - Ғылым салалары бойынша ғылыми-техникалық жұмыстарға жұмсалған шығындар көлемі, млн.тг.

Көрсеткіштер атауы	2009ж.	2010ж.	2011ж.	2012ж.	2013ж.
Ағымдағы ішкі шығындар, барлығы	38538,0	40 414,5	44513,3	50928,4	61672,7
жаратылыстану	10486,8	12 075,7	14277,6	14993,4	22361,4
техника	19302,1	20 534,5	21192,7	24048,1	23937,9
медицина	2 391,4	1 771,8	2266,2	1349,7	3450,5
ауыл шаруашылығы	3 564,4	3 788,7	3592,3	5018,4	5628,2
қоғамдық	1 175,0	1 015,2	1343,3	2967,7	2857,1
гуманитарлық	1 618,4	1 228,5	1841,1	2551,2	3437,6
Ескерту – авторлардың құрастыруымен					

Дамыған индустриялы елдерде технологиялардан, құрал-жабдықтардан, кадрлар даярлаудан, өндірістерді ұйымдастырудан көрініс табатын жаңа ілімдер үлесіне ІЖӨ өсімінен 80-нен 95%-ына дейін келеді. Бұл елдерде жаңа технологияларды енгізу нарықтық бәсекелестіктің өзекті факторы өндіріс тиімділігін арттырудың және тауарлар мен қызметтер санасын жақсартудың негізгі құралы болып отыр. Қазіргі уақытта ғылымды көп қажетсінетін отандық өндірісті дамыту, бәсекеге қабілетті өнімдерді алуға бағдарланған ғылымды көп қажетсінетін жаңа технологияларды және ақпараттық технологияларды әзірлеу мен игеру республиканың өнеркәсіп пен ғылыми техникадағы әлеуетін сақтау мен дамыту есебінен ұлттық экономикалық қауіпсіздік мүдделерін қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстанның ғылыми-технологиялық саясаты инновациялық үдерістерді жандандыруға, жаңа технологиялық құрылымдарды енгізуге өнеркәсіптегі жаңа қайта бөліністерді игеруге, ұлттық ғылыми-техникалық әлеуетті жандандыруға, ғылым мен өндіріс арасындағы алшақтықты жоюға, индустриялық қызметті ынталандыруға, озық шетел технологиясының нақты трансферті мен халықаралық стандарттарды енгізуді қамтамасыз етуге бағытталған. Ғылыми техникалық салада кәсіпкерлік секторды қалыптастырмай инновациялық қызметті дамыту мүмкін емес. Соңғы жылдар ішінде өнеркәсіп өндірісі көлемінде және жұмыспен қамтылу санында шағын бизнес секторының үлесі өзгеріссіз қалып отыр және тиісінше 2,8-3,2% және 12,4-14,0%-ды құрап отыр, бұл индустриясы дамыған елдердегіден бірнеше есе аз.

Дамыған елдерде ауыл шаруашылығы ғылымына жұмсалатын мемлекеттік шығындар жылына 4-6% артып отырса, ғылыми-зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық жұмыстарға кететін шығын көлемі жалпы ұлттық өнімнің 2%-дан астамын құрайды. Ал, Қазақстанда болса, шығын көлемі біршама жылдан бері жалпы ұлттық өнімнің 0,25%-ынан асқан емес (Сурет 1).

Сурет 1 - ҚР 2009-2013жж. аралығындағы инновациялық өнімдерінің ЖІӨ-дегі үлесі, %

Мемлекет, бірінші кезекте, материалдық өндіріске, еңбекке және ақылға негізделген ұдайы өндіріс тетігін қолдауға; өнімдерінің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыратын, барлық бағыттағы ғалымдардың ғылыми нәтижелерін уақытылы патенттеу жұмыстарының ұйымдастырылуын күшейтуге; инновациялық жетістіктердің өндіріске өндірілуін ынталандыруға баса мән беру керек. Неге десек, жаһандану кезеңінде бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін салаларға қомақты қаржының құйылуын талап ететін, қымбат, жаңа инновациялық технологияларды шұғыл түрде өндіру қажет. Осы орайда, халық шаруашылығындағы кадр әлеуетінің қазіргі ахуалы инновацияларды іс-жүзінде өндіруге елеулі кедергі келтіретіндіктен, инвестициялардың тиімділігін барынша азайтып, салаларды дамыту мемлекеттік жобасының жүзеге асуын тежейтінін айқын ұғынған жөн.

Бүгінгі жағдайда ғылым мен техника жетістіктерін өндіру арқылы өндірісті барынша жаңғыртуға бағытталған инновациялық процестерді дамытып қана дағдарыстан шығуға болады. Инновациялық процестер нақты техникалық және технологиялық идеяларды ғылыми әзірлемелер негізінде жаңа технологияларға айналдырудың және жаңа, сапалы өнім алу мақсатында тікелей өндірісте игеруге дейін

жеткізудің тұрақты, үздіксіз ағымы болып табылады. Аталмыш процеске салалардағы ғылыми ұйымдар мен оқу орындары, өндірісті басқару мекемелері, қызмет көрсетуші және өндіріске ендіруші құрылымдар, тауар өндірушілер қатысады [3].

Ғылыми-техникалық зерттеу, әзірлеу және өндіріске даярлау, басқаша айтқанда, өндіру, сақтау, қайта өңдеу және өткізу инновациялық процестің негізгі функционалдық бөліктерін құрайды.

Елімізде зерттеу түрлеріне қарай жұмсалған шығындар көлемі 3-ші кестеде берілді.

Дәстүрлі тауарлардың ұлттық нарықтары сияқты инновациялық өнімдердің ұлттық нарықтарының да сандық сипаттары, салалық және географиялық құрылымы, өзіндік жарнамалау түрлері, баға есептеу әдістемесі, заңдық ережелері болады.

Кесте 3 – Зерттеу түрлеріне қарай жұмсалған шығындар көлемі, млн.тг.

	2009ж.	2010ж.	2011ж.	2012ж.	2013ж.
Ағымдағы ішкі шығындар, барлығы	38538,0	40 414,5	44 513,3	50 928,4	61 672,7
соның ішінде:					
іргелі зерттеулер	4 107,5	4 490,4	7 475,9	11 253,9	18 197,0
қолданбалы зерттеулер	17373,5	18 088,0	20 864,3	24 327,9	33 369,4
ғылыми-техникалық әзірлемелер	6 009,4	9 536,4	9 867,3	11 664,6	
ғылыми -техникалық қызметтер	7 599,6	8 299,7	6 305,7	3 681,9	
басқа жұмыстар (қызметтер)	3 448,1	10106,3
Ескерту – авторлардың құрастыруымен					

Инновациялық өнім нысандарының айырбасы барысында сатып алу-сату, жалға алу немесе жалға беру, қызмет көрсету, капитал, қарыз және серіктестіктерді инвестициялау келісімдері секілді өзге де коммерциялық мәмілелердің заңдық шарттары орындалады.

Экономикасы дамыған елдердің инновациялық нарықтары негізінде әлемдік инновациялар нарығы құрылады.

Қазақстанда қалыптасып келе жатқан инновациялар нарығының түбегейлі нарықтық қайта құруларды жүзеге асыру кезеңіндегі салалар экономикасының дағдарысқа ұшырауына байланысты төмендегідей бірқатар өзіндік ерекшеліктері байқалады: ғылыми-техникалық салада өткен жылдардан ғылыми-зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық жұмыстардың жеткілікті қоры қалғанымен, оларды іске асыру және халық шаруашылығының кейбір саласында жаңа зерттеулер мен әзірлемелерді жүргізу үшін тапсырыс беруші тұтынушылардың қаржысы жетпейді; инновация нарығы өнімнің өзінен емес, инновациялық қызметті жүргізуге қабілетті ұйымдардың, ұжымдардың, жекелеген мамандардың жиынтығынан тұрады; бүгінгі күні инновациялық ұйымдар көбіне венчурлық капиталмен қамтамасыз ететін ұйымдардың қаражаты есебінен өз беттерінше жұмыс істей алмайды.

Мемлекетімізде инновациялық және техникалық прогресстің тежелуі немесе баяу қарқынмен дамуы әлемдік нарықтың шикізаттың көзі болып қала беруіне соқтықтырады. Ал мұндай болашақ технологиясы жетік дамыған мемлекеттерге тәуелді еткізіп, прогресстің соңғы сатыларында жүруге итермелейді. Отандық өндірушілер мен тұтынушылардың қандай да бір тауар түрі бойынша сыртқы нарыққа тәуелділігі түбінде мемлекеттің халық аралық бәсекедегі орнын төмендетіп, оларды сатып алудан түскен қосымша құн мен валюталық түсімдер шет елдік бәсекелестердің өндірісі мен технологияларын жаңартуға жұмсалады.

Қорыта келгенде, экономикалық тұрғыда дамыған мемлекеттер қатарына жоғарғы технологиялы өнімдер нарығында бәсекеге түсе алатын елдерді жатқызуға болады. Ал тиімді ұлттық инновациялық жүйе бәсекеге қабілетті ұлттық экономиканы құру мен қалыптастырудың басты механизмі. Дұрыс өңделген инновациялық саясат индустриалды-инновациялық дамудың жетекші тізгіні ретінде отандық ғылыми сымды салаларды дамыту мен бәсекеге қабілетті ұлттық экономиканың негізгі құралы бола алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ә.Н.Дәуренбекова Қазақстанда инновациялық дамудың жаңа бағыттары / ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы, №2 (72), 2009. – С.111-115
2. Құлпыбаев С., Интыкбаева С.Ж., Мельников В.Д. // Қаржы: Оқулық. – Алматы, 2011.
3. Елемесов Р.Е.; Жатқанбаев Е.Б. Государство и рынок. Алматы: „Қаржы-қаражат“-1997

Ольга Катюхина
(Москва, Россия)

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ТРАНЗИТНОГО ПОТЕНЦИАЛА РОССИИ

Несмотря на оптимистичный настрой официальных прогнозов ОАО «РЖД» касательно железнодорожных транзитных перевозок и заявлений Госдумы РФ в отношении развития российского транзита в целом, все еще остаются нерешенными ключевые причины транзитной

неконкурентоспособности России. Чтобы обеспечить условия для успешного использования транзитного потенциала, необходимо решить широкий спектр проблем, среди которых есть практически непреодолимые, а также те, которые потребуют упорной работы на протяжении десятилетий. Стоит подробно рассмотреть корневые причины низкого использования транзитного потенциала РФ.

Одной из наиболее значимых проблем железнодорожного транзита является неконкурентоспособная система тарификации на грузоперевозки. Если сравнивать российский опыт с зарубежным, то стоит отметить, что в развитых странах имеется тенденция к понижению тарифов на грузоперевозки транзитом, а в РФ же наоборот, ставки растут из года в год, что делает экономически более целесообразным для грузоотправителя выбрать конкурирующий путь следования груза. Как сообщает Игорь Молчаренко, руководитель отдела мультимодальных и проектных перевозок «ЛогЛаб», «...на рынке грузоперевозок наблюдается тенденция повышения цен. За 2013 год ОАО «РЖД» планирует рост тарифов до 5,5%. В связи с судебными тяжбами между ФТС и АСМАП может подняться стоимость международных автоперевозок» [5]. Возникает вопрос: чем обусловлены неприемлемо высокие тарифы? Ответ на него является еще одной причиной неразвитости российского транзита. Выделяют следующие факторы, определяющие уровень тарифа [7]:

- соотношение спроса и предложения на рынке транспортных услуг;
- затраты перевозчика;
- степень конкуренции и тарифы конкурентов;
- государственная тарифная политика и регулирование.

В случае с российской политикой в области транзита, ключевыми факторами не являются поведение конкурентов и рыночная конъюнктура, что негативно характеризует текущую ситуацию и указывает на отсталость государства от развитых стран. Тариф на перевозку формируется из двух основных составляющих: себестоимости и прибыли перевозчика, т. е. имеет место следующая очевидная формула: $T = П + С$, где

С – экономически обоснованная среднеотраслевая себестоимость перевозок;

П – прибыль, необходимая для обеспечения расширенного воспроизводства отрасли.

Есть смысл подробнее раскрыть составные части компонента «Себестоимость», поскольку именно он является причиной невозможности снизить тарифы до конкурентоспособного уровня, так как «РЖД» не может систематически работать себе в значительный убыток. В расшифровке данной части формулы способствуют данные из Табл. 1, также они позволяют найти еще одно проблемное место в формировании тарифа.

Таблица 1.

Расчет сквозной ставки за перевозку грузов в 40-футовом
Контейнере из Кореи в Европу, долл. США (взята из источника [1])

Элемент затрат	Стоимость, долл. США
Перевозка морем порт Пусан - порт Восточный	1350
Стивидорные сборы в порту Восточный	400
Сбор за оформление ВТТ/МТТ таможенным брокером	122
Железнодорожный тариф по инфраструктуре ОАО "РЖД" в составе контейнерного поезда в частных вагонах Находка - Красное - Находка	1290
Охрана	119
Железнодорожный тариф по инфраструктуре Белорусской железной дороги в составе контейнерного поезда в частных вагонах Осинковка - Брест - Осинковка	197
Плата за использование вагона собственника подвижного состава	600
Железнодорожный тариф по территории Польши до границы с Германией	1034
Итого стоимость перевозки 40-футового контейнера из Кореи в Европу с использованием Транссибирской магистрали	5112

«При этом транспортировка контейнеров железнодорожным транспортом по территории России составляет всего лишь 25% от общей стоимости перевозки. Наибольшую долю в структуре сквозной ставки занимает фрахт из южнокорейского порта Пусан в порт Восточный» - заявляется в Распоряжении, несмотря на то, что это лишь половина от суммы, взимаемой на территории страны, к тому же неизвестно, какую долю от итоговой цены конкретно этого товара составят эти издержки. В мировой практике максимально допустимым уровнем считается 12%, при этом при транзите через РФ доля транспортных затрат может превысить 25%.

Сам железнодорожный тариф, не раскрытый в таблице, включает в себя затраты на транспортировку, т. е. топливо, обслуживание путей, заработную плату сотрудников, и другие составляющие. Затраты эти напрямую зависят от состояния железнодорожной инфраструктуры, нагрузок на нее, организации труда. Все это сегодня находится в неприемлемом состоянии и требует значительных усилий, в т. ч. государственных инвестиций, для приведения ТС страны в целом в надлежащее состояние. Объемы предполагаемых инвестиций превышают 2 трлн. руб. к 2020 году, по заявлению В. Н. Морозова [6]. Судя по некорректной расстановке акцентов в государственных документах и распоряжениях «РЖД», оба они не стремятся признавать пагубность сегодняшнего положения, а значит, и решительных действий от них ожидать нет смысла. Чем больше затягиваются мероприятия по восстановлению инфраструктуры, тем больше становятся требуемые суммы капитальных вложений, что еще больше затормаживает процесс инвестирования, также замедляемый коррупцией. Выбраться из этого замкнутого круга в современных условиях практически невозможно. Получить денежные средства на развитие из компонента «Прибыль» тарифной ставки также не удастся в достаточном количестве из-за незначительной доли РФ в мировом транзите.

Попытки понизить тарифные ставки предпринимались неоднократно [3]. В частности, при организации грузоперевозок из Кореи в ЕС в 2012 году тарифы искусственно понижались на 40%, однако ожидаемого прироста грузооборота не произошло. Также в Калининграде, несмотря на принципиальное отличие его от российских регионов, через которые пролегает Транссиб, в том же 2012 тарифы были понижены в 2 раза, однако и это не смогло исправить ситуацию, поскольку до снижения эти тарифы уже в разы превышали расценки конкурирующих транзитных стран. Реформа «РЖД» 2006 года привела к результатам, противоположным ожиданиям: в ряде регионов Дальнего Востока тарифы выросли до 6 раз вместо ожидаемого снижения. На фоне общемирового снижения тарифов Россия становится все менее конкурентоспособной.

Еще одной критически значимой причиной неразвитости российского транзита являются простои на таможне и перевалочных пунктах (в портах, транспортных терминалах и пр.). В большинстве случаев выполнение любых работ по грузопереработке по времени выходит за допустимые по нормативам пределы, что обуславливает постоянные простои по всему пути следования транзитного груза. Помимо этого, из-за устаревания и несогласованности таможенного законодательства в повседневную практику вошли необоснованные удержания грузов на таможне. Все это понижает привлекательность транзита не только по железным дорогам, но и сильно вредит автомобильному транзиту. Причем это критично для данного вида транзита, поскольку он в большинстве случаев осуществляется на небольшие расстояния, а значит, простои становятся недопустимыми из-за в целом более короткого Lead time в цепи поставок.

Простои являются причиной низкой скорости движения грузов по территории страны (сейчас оно в 3 раза больше возможного, по заявлениям «РЖД»). Неопределенность, обеспечиваемая невозможностью предугадать, сколько времени груз пробудет внутри страны, лишает грузоотправителей желания связываться с РФ как к транзитному государству, поскольку для современного бизнеса срывать сроки поставок недопустимо. Последние годы в мировом сообществе преобладает концепция 7R [2], одним из компонентов которой является доставка в нужное время. Очевидно, что при транзите через РФ можно не вписаться в это ограничение, причем не по своей вине и не будучи в силах ускорить процесс продвижения груза через транспортную сеть России.

Причинами простоев являются следующие факторы:

- устаревание и несогласованность таможенного законодательства;
- высокая нагрузка на транспортную систему РФ (объясняется неразвитостью логистической инфраструктуры страны: нехватка объектов ЛИ или их ненадлежащее состояние)
- недостаточная эффективность и качество транспортной деятельности;
- недостаточное внедрение прогрессивных логистических технологий доставки;
- неразвитость системы МТК (международных транспортных коридоров).

Как видно из Табл. 2, есть также проблема с невыполнением норм переработки грузопотока в ключевых терминалах регионов, в которых концентрация грузопотоков максимальна.

Таблица 2.

Выполнение норм почасового графика переработки транзитных контейнеров в портах
(взята из источника [1])

Наименование операции	Норма, ч	Выполнение, ч
Доставка судном	39	35
Таможенный и пограничный контроль	2	2,7
Выгрузка контейнеров	12	24
Оформление накладных	6	6
Таможенное оформление	6	16,3
Погрузка контейнеров	12	16,4
Оформление и формирование маршрута	15	15,7
Оформление перевозочных документов	9,5	4,1
Общее время от окончания погрузки последней партии до отправления маршрута в том числе в ожидании нитки отправления	5	5,7 2

того		106,5	125,9
------	--	-------	-------

Наиболее проблемными зонами, судя по данным из Табл.2, являются погрузочно-разгрузочные работы и таможенное оформление. Это позволяет понять одну из корневых причин проблем использования транзитного потенциала РФ – низкая производительность транспортной системы в целом и труда в частности. Это выражается в следующем [4, 8]:

- средняя скорость доставки грузов 14 км/час;
- 80% времени оборота вагона – это простои (в т. ч. под погрузку и разгрузку);
- доля просроченных поставок среди тех, где доставка осуществлялась транзитом по территории РФ и ж. д. транспортом, выросла почти вдвое с 1990 по 2009 год

Обещания «РЖД» повысить скорость движения до 1500 км/день, т. е. почти в 5 раз, к 2020 году, не кажутся убедительными, потому что для столь радикальных изменений нужно провести широкий комплекс дорогостоящих и тяжелых для самого «РЖД» мероприятий, на что компания сейчас не готова пойти.

Неприемлемое состояние логистической инфраструктуры является третьей причиной неконкурентоспособности РФ на мировом рынке транзита. Эта причина взаимосвязана с двумя вышеназванными и частично их обуславливает, что было подробно описано в предыдущих пунктах. Низкий уровень сохранности грузов (характерен и для автомобильного транзита из-за непотребного состояния дорожного полотна, приводящего к повреждениям груза при транспортировке и повышает вероятность ДТП), низкие скорости доставки, нормативное «узаконивание» роста простоев, высокая вероятность аварий, повышенная нагрузка на ТС, приводящая к вышеописанным простоям, использование устаревшей техники и методов управления – все это негативно сказывается на уровне конкурентоспособности России как транзитной державы. Обобщая названное, можно сделать вывод, что качество оказываемых транспортно-логистических услуг падает с каждым годом по мере устаревания ОФ и при отсутствии должного уровня инвестирования в строительство новых объектов инфраструктуры. Низкий уровень комплексности предоставляемых логистических услуг и несогласованность российских и зарубежных информационных систем также пагубно влияет на ситуацию, повышает риски срыва поставок и тем самым отталкивает от РФ компании, нуждающиеся в оказании ТЛУ. Данная проблема тесно связана с недоразвитостью российской системы МТК (международных транспортных коридоров) и проблемы создания хабов в РФ.

Существуют и другие причины, обуславливающие поднятую в работе проблему, но они имеют более локальный характер либо же были описаны вкратце выше. «Незначительные объемы транзитных перевозок по территории России обусловлены рядом причин, из которых можно выделить отсутствие единой правовой базы осуществления транзитных перевозок, а также механизма координации действий ведомств, причастных к регулированию перевозок с перевозчиком и операторскими компаниями» - указывается в Распоряжении «РЖД». Эта часть документа подтверждает нежелание «РЖД» видеть корневую проблему неразвитости российского транзита.

Можно сделать следующие выводы: низкая эффективность и качество транспортного обслуживания в сочетании с высокими индексами роста тарифов, нескоординированность действий таможенных органов и нежелание государства и «РЖД» решать эти проблемы являются ключевыми причинами отставания РФ от других стран в аспекте транзитных услуг, а для решения этих проблем нет необходимых ресурсов и способности их адекватно применить. С точки зрения развития логистической инфраструктуры необходимо уделить внимание решению следующих проблем: низкая производительность объектов инфраструктуры и транспортной системы, устаревание объектов инфраструктуры, а также недостаточное инвестирование в инфраструктуру. Решение этих проблем позволит сократить простои, понизить себестоимость осуществления перевозки, что положительно скажется на тарифах, в итоге, появится возможность использовать транзитный потенциал РФ в большей мере.

Литература:

1. Распоряжение ОАО "РЖД" от 15.06.2009 N 1232р «Об утверждении Программы действий по развитию железнодорожных контейнерных перевозок с использованием Транссибирской магистрали на период до 2015 года».
2. Логистика: Учебник / В. В. Дыбская, Е.И Зайцев, В.И.Сергеев, А. Н. Стерлигова; под ред. В.И.Сергеева. – М.: Эксмо, 2009. – (Полный курс MBA).
3. Паршина Р. Н. Вернуть России транзит / Транспорт Российской Федерации, № 6 (2006), стр. 49-51.
4. www.hse.ru/pubs/share/direct/document/74045629
5. <http://rbcdaily.ru/addition/article/562949989577722>
6. <http://www.rzd-partner.ru/news/different/364053/>
7. http://studme.org/13340203/logistika/transportnye_tarify_factory_vliyayuschie_razmer
8. http://f-husainov.narod.ru/monogr_glava1.pdf

Научный руководитель
кандидат экономических наук Гусев Денис Александрович.

РИЗИКИ ТА ОБМЕЖЕННЯ В СИСТЕМІ КОРПОРАТИВНОГО ПОДАТКОВОГО ПЛАНУВАННЯ

Корпоративне податкове планування в сучасній науковій літературі розглядається як оптимізація податкового портфеля підприємства, ускладнена ефектом взаємного впливу кількісних і якісних факторів функціонування суб'єкта господарювання. Такий підхід до податкового планування, його впливу на інтереси суб'єктів господарювання розглянуті у працях таких економістів Мельник П.В., Юткіна Т.Ф., Крисоватий А.І., Філоненко М.М., Гацька Л.П., Косарська Н.Е., Іванов Ю.Б., Тищенко А.Н., А.Я.Кізіма, Бризгалін А.В. та інші.

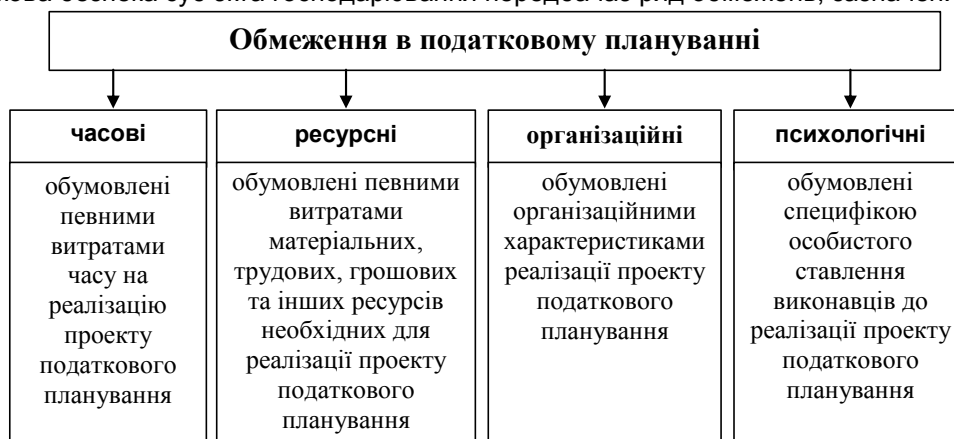
Дослідження наукової думки дає підстави робити висновки, що для підвищення ефективності діяльності підприємства, у тому числі зниження його податкового тягаря, необхідне впровадження науково обґрунтованої і практично доцільної системи організації податкового планування [1], що згладжує ризики та обмеження, що виникають при оподатковуванні господарської діяльності економічних суб'єктів.

Ризики складають об'єктивно неминучий елемент прийняття будь-якого управлінського рішення в силу того, що невизначеність – неминуча характеристика умов господарювання. При цьому ефективними й обґрунтованими є тільки ті управлінські рішення, які співвідносяться з припустимим рівнем ризику, обумовленим по кожній транзакції індивідуально, що виключає втрати катастрофічного характеру. Дана обставина вимагає дослідження ризиків та удосконалення методологічних і методичних основ управління ними, в т.ч. їхньої оцінки і визначення припустимого рівня податкових ризиків.

На наш погляд, критеріями оцінки якості прийнятих рішень в області впливу на параметри оподаткування суб'єктів господарювання, у рамках управління фінансами повинні бути не тільки максимізація фінансового результату і/чи грошового потоку з метою зміцнення фінансового стану, але і мінімізація ризиків такого впливу.

Саме тому в останні роки вітчизняні науковці, політики та фахівці, такі як Вітлінський В.В, Клапків М.С., Осадець С.С., Андрущенко В.Л., Вишневський В.П., Луніна І.О., Мельник П.В., Онищенко В.А., Соколовська А.М., Тимченко О.М., Десятнюк О.М. та ін., у сфері економічної безпеки приділяють значну увагу розробці нової концептуальної основи фінансової політики – концепції ризиків, яка має забезпечити безпечне функціонування суб'єкта господарювання.

Податкова безпека суб'єкта господарювання передбачає ряд обмежень, зазначених на малюнку 1:

Малюнок 1. Класифікація обмежень в податковому плануванні

Податкові ризики, як основне обмеження корпоративного податкового планування можуть бути врегульованими або мінімізованими [2].

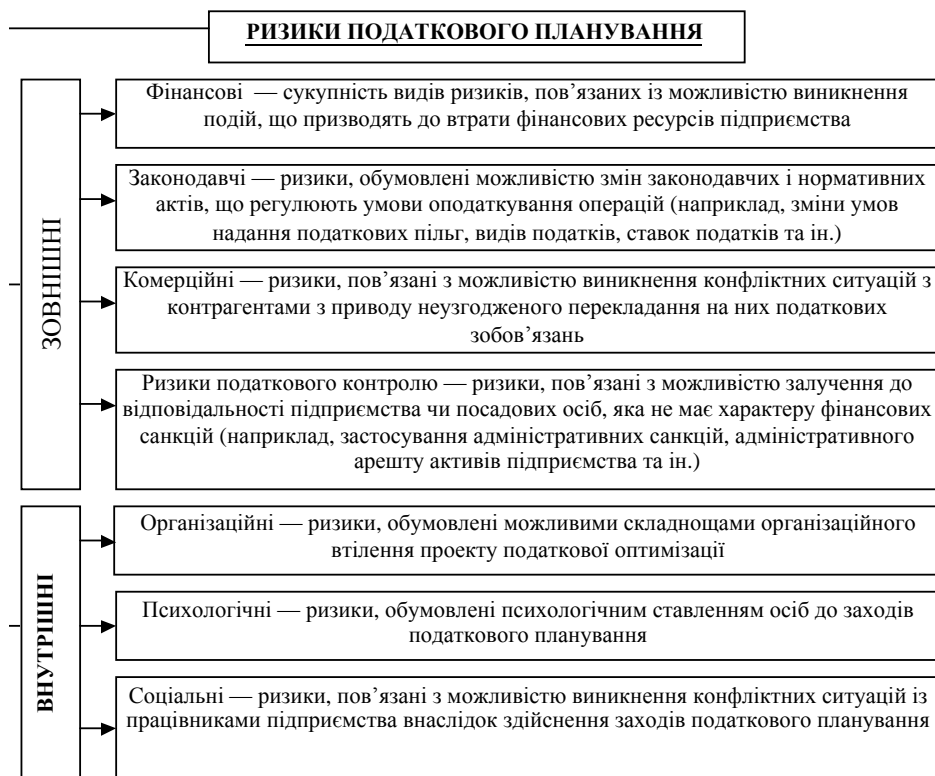
Можна виділити кілька видів мінімізації податкових ризиків, а саме:

- оптимізація податкових платежів: податку на прибуток при здійсненні певних операцій (з основними фондами і нематеріальними активами (у т.ч. лізингових), списання запасів (у т.ч. безоплатна передача), з цінними паперами, рекламного характеру, зі зв'язаними особами і неплатниками податку на прибуток, з неприбутковими організаціями й інших); мінімізація податкових ризиків по податку на додану вартість (при визначенні бази оподаткування, при одержанні послуг від нерезидента, при визначенні податкового кредиту, при ліквідації основних фондів і інші); мінімізація ризиків по податку на доходи фізичних осіб (при виплаті доходів приватним підприємцям, при відшкодуванні витрат на відрядження, проблеми персоніфікації доходів і інші питання);
- адекватне тлумачення закону платником податків і/чи податковим органом. При здійсненні попереднього юридичного і податкового аналізу планованих угод, як правило, можна виявити так називані податкові ризики, тобто ситуації, коли навіть фахівцю складно однозначно відповісти на запитання, чи виникнуть податкові зобов'язання чи ні. Для попередження можливих негативних наслідків ступінь ризику можна оцінити на основі сформованої судової

практики, а при її відсутності необхідно самостійно ініціювати судову суперечку, щоб створити потрібний прецедент;

- уникнення “ризиків процесу”. У цій групі можна виділити ризики, пов'язані з проведенням конкретної угоди, де небезпека виражається й у тім, що кожен окремий ризик може бути незначний, але в сумі такі ризики можуть створити ситуацію, що серйозно загрожує здійсненню бізнесу. Такі ризики прийнятні називати портфельними, тобто властивим декільком фінансовим інструментам, що виконують однотипні функції. У даному випадку необхідно переглянути настроювання системи документообігу, забезпечити внутрішній контроль, а також регулярно здійснювати аудиторську перевірку зовнішніми аудиторами;
- належне здійснення документування угоди, оскільки однією з найбільш розповсюджених причин виникнення негативних податкових наслідків є недостатнє документальне підтвердження того, яку угоду здійснив суб'єкт господарювання. Недарма фіскальні органи часто вимагають надання повної документації, щоб упевнитися, що угода дійсно задекларована.
- адекватне застосування норм податкового законодавства судовими і податковими органами. До даної групи відносяться ризики, що виникають унаслідок неоднозначного застосування законів у різних ситуаціях, і ризики можливої зміни податкового законодавства чи практики. Сюди ж можна віднести і судові рішення, зміна політичної ситуації в країні тощо.

Тобто з використанням різних інструментів та заходів у відповідності до типу ризику (малюнок 2), які дозволяють певною мірою прогнозувати настання ризикової події, можна вживати заходів до зниження ступеня ризику.

Малюнок 2. Класифікація корпоративного податкового ризику.

Основним заходом з управління корпоративними податковими ризиками є внутрішній податковий аудит.

В економічно розвинутих державах внутрішньому аудиту приділяється така ж пильна увага як і зовнішньому (аудиторські комітети зобов'язані створювати всі компанії). Але якщо становлення зовнішнього аудиту в Україні, можна сказати, уже відбулося, то вітчизняний внутрішній аудит і в професійному, і в законодавчому, і в інституціональному аспектах сьогодні невизначений. У той же час посилюється взаємодія зовнішнього і внутрішнього аудиту (стандарти зовнішнього аудиту передбачають використання роботи внутрішніх аудиторів при проведенні аудиторських перевірок). У зв'язку з цим виникає необхідність розробки системи критеріїв оцінки останнього. Велика увага має приділятися основним питанням організації внутрішнього аудиту, як елементу податкової безпеки з метою планування і контролю податкових потоків.

Зменшення податкових ризиків суб'єкта господарювання дозволить зменшити частку тінізованих податкових платежів та втрат бюджету від тіньової економіки [3, ст.29].

Література:

1. Филін С.А. Финансовый риск и его составляющие для обеспечения процесса оценки и эффективного управления финансовыми рисками при принятии финансовых управленческих решений // Финансы и кредит. - 2002. - № 3. С.21-31; № 4. С.9-23
2. Тихонов Д.Н., Липник Л.Г. Налоговое планирование и оптимизация налоговых рисков. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. - 253 с.
3. Г.Коломієць Податкові ризики: сутність та класифікація //Ринок цінних паперів України. - №5-6, 2009р. – ст.29.

**Ганна Коноплицька
(Вінниця, Україна)**

**ТЕХНОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ МАРКЕТИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЗОВНІШНЬОМУ РИНКУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПІДПРИЄМСТВА**

Сучасні ринкові зміни та невизначеність факторів впливу у виробничо-торговельному середовищі обґрунтовують необхідність маркетингових досліджень, які дозволяють досягти зниження ризику прийняття неправильного рішення за рахунок кращого знання і розуміння стану та динаміки факторів оточуючого середовища. Метою проведення маркетингових досліджень та раціонального застосування елементів технології організації маркетингу у середовищі ринкових змін, є виявлення можливості підприємства посісти конкурентні позиції на ринку, знизити ризик і міру невизначеності, збільшити ймовірність успіху діяльності підприємства.

Серед наукових робіт з проблем маркетингу та менеджменту заслуговують уваги дослідження учених: Г. А. Азоєва, Л. В. Балабанової, О. М. Буднік, О. П. Власенко, І. М. Волкової, С. С. Гаркавенка, А. П. Градова, В. П. Онищенко, В. М.Циганка, А. О. Старостіної, Н. І. Степаненкота ін. Але проблема визначення технології для організації маркетингових досліджень та гармонійної вбудови їх в загальний менеджмент для підприємств АПК залишається вивченою недостатньо.

На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у визначенні технології організації маркетингових досліджень на зовнішньому ринку сільськогосподарського підприємства, організації власної маркетингової служби або використання аутсорсингу для проведення таких досліджень.

Основне призначення маркетингових досліджень – забезпечення підприємства та осіб, що приймають рішення всією інформацією, необхідною йому управління, аналізу, розробки стратегій (в тому числі і маркетингових), планування, контролю та регулювання своєї діяльності. Роль маркетингових досліджень полягає в оцінці потреб, запитів і попиту споживачів, яка допомагає створенню програми їх задоволення, ідентифікації та визначення як проблем, так і можливостей фірми здійснити та оцінити свою маркетингову діяльність [1]. Серед завдань маркетингу для формування технології його організації визначимо такі як: формування моделі попиту та пропозиції; дослідження поведінки споживачів; оцінювання діяльності підприємства та її конкурентів; визначення конкурентоспроможності продукції та фірми на ринку; орієнтування виробництва на випуск товарів, збут яких забезпечений наявними на ринку умовами і дає можливість фірмі отримати прибуток; розроблення та здійснення програми маркетингу. Для підприємств, що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність необхідно орієнтуватись на цілі міжнародного маркетингу, врахування реакції на зміну специфічних особливостей аграрної сфери, умов ринку, поведінку конкурентів, встановлення ефективних зв'язків як у макросередовищі країни, так і закордоном, контроль, аналіз і вдосконалення процесу планування тощо.

Серед наслідків прийняття необґрунтованих рішень з причини недостатньої обізнаності підприємств в потребах споживачів, тенденції розвитку ринку можна виділити такі: запровадження у виробництво товарів або послуг, що не користуються попитом; неправильна цінова політика; незручні для споживача місця продажу товарів; неефективна реклама; втрачені можливості. Планування міжнародного маркетингу аграрного підприємства детермінується ґрунтовним аналізом на спроможність виходу на нові ринки. Технологія маркетингових досліджень (МД) повинна бути складовою загального менеджменту підприємства та формуватись на таких принципах як: об'єктивність (необхідність збирання інформації, яка адекватно відображає реальну ринкову ситуацію за допомогою чіткої систематизації процесу МД і запобігання можливим помилкам); систематичність (проведення МД відповідно до розроблених планів та необхідних етапів); комплексність (здійснення комплексу взаємопов'язаних дій, одні з яких забезпечують ефективність наступних); безперервність (МД постійно проводяться внаслідок постійної динамічної зміни факторів маркетингового середовища); оперативність (можливість швидко та своєчасно відреагувати та відкоригувати процес МД або їх необхідний напрям).

Залежно від різних класифікаційних ознак (використовуваної інформації, способів її отримання, техніки проведення та кінцевих результатів) виділяють такі види маркетингових досліджень [1].

1. За частотою проведення: систематичне дослідження, що проводиться в реальному масштабі часу у зв'язку з вирішенням повсякденних, господарських завдань (оцінювання об'ємів збуту в пунктах продажу товарів, вивчення стану складських запасів, поведінка конкурентів тощо);

- спеціальні дослідження, потреба в яких виникає у випадках, коли перед учасником маркетингового процесу виникають виключні проблеми, що виходять за межі поточної практики організації збуту;
- панельні дослідження, що проводяться протягом тривалого часу на одній і тій самій групі на незмінну тему, наприклад, з вивчення витратної частини сімейного бюджету.

2. За технікою виконання:

- «кабінетні» (непрямі) дослідження, що виконуються на основі вторинної інформації;
- «польові» (прямі) дослідження, які фіксують інформацію про об'єкт, що цікавить, у момент та в місцях її виникнення;
- пілотні (пробний маркетинг) як метод прогнозування збуту нових товарів, виходу на нові ринки або використання нових каналів збуту, тобто метод випробування нових елементів комплексу маркетингу фірми.

3. За ступенем охоплення джерел інформації:

- суцільні дослідження - охоплюють усіх носіїв необхідних відомостей;
- вибіркові дослідження - дослідження відібраної сукупності носіїв інформації, що має ознаки, характерні для ринкового сегменту, проблеми якого стали причиною здійснюваного дослідження.

4. За об'єктами дослідження:

- демоскопічні дослідження, які передбачають вивчення поведінкових аспектів діяльності учасників маркетингового процесу (сприйняття, думки, мотиви, реакції);
- екоскопічні дослідження, що мають на меті оцінити економічні аспекти збуту (ціни, оборот, прибуток, кількість одиниць проданого товару тощо).

5. За організацією проведення:

- дослідження, проведені власними силами фірми шляхом: створення спеціального підрозділу зі специфічними функціями; створення тимчасового творчого колективу, що об'єднує фахівців ряду зацікавлених підрозділів для вирішення актуальної задачі;
- дослідження, що проводяться спеціалізованими консалтинговими фірмами;
- комбіновані дослідження, за яких, виходячи зі специфіки проблеми, співробітники досліджують, наприклад, рентабельність системи збуту, стан продаж, форми просування товару, а спеціалізована фірма - ємність ринку, зовнішнє середовище маркетингу та ін.

6. За метою дослідження:

- пошукове дослідження - один з типів маркетингового дослідження, основним завданням якого є забезпечення розуміння проблеми, яка стоїть перед дослідником;
- підсумкове дослідження - маркетингове дослідження, необхідне для того, щоб допомогти топ-менеджеру у визначенні, оцінюванні та виборі найкращого варіанту дій, який можна застосувати в даній ситуації;
- дескриптивне дослідження - тип підсумкового дослідження, метою якого є опис чого-небудь - зазвичай це ринкові характеристики чи функції;
- профільне дослідження - тип дослідження, що містить збирання інформації з будь-якої вибірки елементів генеральної сукупності лише один раз. Одичне профільне дослідження - таке профільне дослідження, в якому в генеральній сукупності визначається одна вибірка респондентів й інформація одержується із цієї вибірки одноразово.

Множинне профільне дослідження - це таке профільне дослідження, в якому існують дві або більше вибірки респондентів й інформація з кожної вибірки отримується лише один раз;

- повторне дослідження - вид дослідження, що містить фіксовану вибірку з елементів генеральної сукупності, характеристики якої змінюються повторно. Вибірка залишається незмінною з плином часу, забезпечуючи таким чином ряд картин, які, разом узяті, дають яскраву ілюстрацію ситуації та змін;
- причинно-наслідкове дослідження - тип підсумкового дослідження, основне завдання якого - отримання доказів існування причинно-наслідкових зв'язків.

Окрім цього, усі маркетингові дослідження можна розподілити на два види: кількісні і якісні. Якісні використовуються для визначення тенденцій на споживчому ринку. Найголовніше – якісні дослідження - це дослідження, що дають якісні результати: більше, менше, так, ні, у цілому і так далі. Маркетинг ЗЕД в АПК може розглядатися як двоєдиний взаємопов'язаний процес взаємодії одного суб'єкта ринкового середовища з іншими. З одного боку – це постійне вивчення міжнародного ринку, запитів, смаків і потреб споживачів, щоб забезпечити адресність продукції, яка випускається, а з другого - активний вплив на ринок, на формування потреб і пропозицій. Наведені класифікації та принципи є основою вибору технологій та організації маркетингових досліджень на підприємстві АПК та управління ними. Вони не повинні бути разовими, відірваними від стратегії і тактики діяльності підприємства і саме тому, найкраща їх організація – комбінована з залученням консалтингових фірм для ґрунтовних досліджень та постійний моніторинг маркетингологом або менеджерами підприємства [2, с. 152].

Системний підхід до менеджменту та розробка дієвої стратегії міжнародного маркетингу сприяють формуванню науково обґрунтованих передумов до підвищення конкурентоспроможності підприємства на внутрішньому і зовнішньому ринках. Невід'ємною складовою частиною системи маркетингового управління є забезпечення пропорційності розвитку, економія витрат, ріст прибутковості, збереження соціальних гарантій для працівників і посилення позицій підприємства на ринку. Система управління маркетингом в

ЗЕД – це широкий комплекс заходів стратегічного і тактичного характеру, які спрямовані на ефективне здійснення міжнародної ринкової діяльності підприємства: аналіз, планування, практичне впровадження й контроль, що мають на меті встановлення, зміцнення і підтримання взаємовигідних обмінів із цільовим ринком для досягнення конкретної мети. Неможливо розглядати окремо маркетинг та менеджмент в зовнішньоекономічній діяльності. Саме тому, наведемо визначення маркетингу-менеджменту ЗЕД, який передбачає управлінську діяльність, пов'язану зі здійсненням планування, організації, координації, контролю, аудиту й стимулювання заходів щодо інтенсифікації процесу формування й відтворення попиту на товари і послуги, збільшенню прибутку в умовах міжнародного бізнесу. Маркетинг-менеджмент виступає філософією інтенсифікації маркетингової діяльності, основною метою якої є не просто збут і стимулювання продажів, а управління попитом [3].

Специфіка товарів, які реалізуються на зарубіжному ринку, зумовлює і конфігурацію каналів їх розподілення. Товари кінцевого споживання мають чотири найбільш типові конфігурації каналів розподілення: - виробник – роздрібний торговець – споживач; - виробник – оптовик – роздрібний торговець – споживач; - виробник – агент – роздрібний торговець – споживач; - виробник – агент – оптовик – роздрібний торговець – споживач. Для кожного з цих каналів використовується своя технологія маркетингових досліджень.

Таким чином, для створення та реалізації ефективної технології маркетингових досліджень на ринку ЗЕД необхідно визначити їх основні принципи, технології здійснення кожного виду дослідження, гармонійної вбудови в загальну систему управління та врахування особливостей підприємств АПК.

Література:

1. Призначення і суть маркетингових досліджень [Електронний ресурс] // <http://www.management.com.ua/marketing/usaid/m04.pdf> - Назва з екрану.
2. Капустіна А. М. Міжнародний маркетинг та його роль у зовнішньоекономічній діяльності / А. М. Капустіна // Управління розвитком. – 2010. – № 14. – С. 152–154.
3. Котлер Ф. Маркетинг менеджмент / Ф. Котлер, – СПб.: Питер Ком, 2009. – 896 с.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, Бондарчук Людмила Володимирівна.

Гульмира Кудайбергенова
(Казахстан, Астана)

ПРОБЛЕМЫ УЧЕТА ОПЛАТЫ ТРУДА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В условиях нестабильности экономики, неплатежеспособности предприятий и несвоевременности расчетов с работниками, важное значение имеет совершенствование бухгалтерского учета, в частности, учета труда и его оплаты. Большое значение имеет повышение оперативности и аналитичности учета труда и выработки. Реализация этого направления связана с внедрением автоматизированных проходных для учета и анализа использования рабочего времени, комплексной автоматизацией учета выработки, начисления всех видов выплат, включая отпускные, и формирования всех расчетно-платежных документов, созданием автоматизированных справочных систем для информирования руководства организации и работников по всем вопросам расчетов по оплате труда.

Исследование фундаментальной и специальной литературы по учету и анализу показало, что затраты на оплату труда рассматриваются в системе всех затрат предприятия. Вопросы раскрытия информации о затратах на оплату труда в учетной политике и управленческой отчетности исследованы недостаточно глубоко. Однако учет и анализ затрат на оплату труда, агрегированные в учетно-аналитическую систему, являются актуальным и перспективным направлением повышения эффективности управления затратами предприятия. [1, с.90]

Экономическая категория «управление затратами» представляет научный интерес у ученых, поэтому широко дискутируется в специальной литературе.

Анализ определений позволяет сделать выводы:

- во-первых, управление затратами - важнейшее направление деятельности управленческого персонала, элемент системы управления предприятием, интегрирующий и координирующий все направления деятельности предприятия, позволяющий повысить эффективность использования материальных, трудовых и финансовых ресурсов, так как само по себе не является самоцелью;
- во-вторых, к основным принципам управления затратами следует отнести экономичность (бережливое расходование ресурсов предприятия), ориентацию на получение необходимой информации, гибкость (необходимость совершенствования при постановке новых целей) и системность (управление различными видами затрат формирует систему управления затратами предприятия).

Управление затратами представляет собой систему, направленную на достижение поставленных целей предприятия. Однако экономическая жизнь предприятия нестабильна, поэтому цели предприятия имеют изменчивую тенденцию. Своевременный пересмотр целей предприятия в управлении затратами

приводит к необходимости его совершенствования. Тем самым подтверждается гибкость системы управления затратами. Системность в управлении затратами характеризует многообразие видов затрат, которые удобнее анализировать в разрезе пяти экономических элементов (материальных затрат, затрат на оплату труда, отчислений на социальные нужды, амортизации, прочих затрат). [2, с 103]

Проблемы формирования эффективной системы управления затратами предприятия на оплату труда мотивируются необходимостью:

- увязки размера затрат на оплату труда с показателями производительности труда, мониторинг отклонений фактических затрат на оплату труда с установленными нормативными (плановыми) значениями;
- реагирования затрат на оплату труда на изменения таких экономических показателей, как выручка, объем производства, валовая прибыль и др.;
- наличия эффективности использования затрат на оплату труда в виде показателей зарплатоотдачи, зарплатоемкости, рентабельности и др.

Анализ места затрат на оплату труда в системе затрат предприятия, проблем формирования эффективной системы управления затратами на оплату труда, определения термина "управление затратами" и методов управления показывает необходимость формирования определения термина "управление затратами на оплату труда". Под управлением затратами на оплату труда понимается деятельность управленческого персонала, направленную на повышение эффективности использования затрат на оплату труда, в арсенале которой наряду с методами управления, объединяющими методы учета и методы анализа затрат, вовлекаются процедуры нормирования, планирования и бюджетирования.

Организационными решениями при формировании учетно-аналитической системы управления затратами на оплату труда являются выбор систем оплаты труда, а также разработка норм, планов, прогнозов и бюджетов. Фактические данные о затратах на оплату труда определяются в системе учета. Выявление отклонений фактических данных о затратах на оплату труда от установленных нормативов, планов, прогнозов и бюджетов осуществляется в процессе анализа. Процессы учета и анализа взаимодействуют между собой посредством выполнения контрольных функций. Поэтому учетно-аналитическую систему управления затратами на оплату труда формируют системы учета и анализа, а остальные элементы являются внешними (исходными) факторами.

Современные системы учета и анализа затрат предприятия (в том числе и затрат на оплату труда) приобретают практическую ценность и, несомненно, могут заинтересовать руководителей и специалистов хозяйствующих субъектов лишь в том случае, если они удовлетворяют следующим требованиям:

- процесс учета и анализа затрат предприятия (в том числе и затрат на оплату труда) в современной системе менее трудоемкий по сравнению с действующей на предприятии системой;
- большой объем информации о всевозможных видах затрат (в том числе и затрат на оплату труда) обрабатывается в современной системе более точно (ошибки отсутствуют или снижается вероятность их появления);

Выполнение указанных требований в большей степени достигается в процессе автоматизации. Процесс автоматизации учетно-аналитической системы управления затратами на оплату труда может содержать направления:

- объединение программных продуктов, автоматизирующих учет и проведение анализа;
- совершенствование программных продуктов, автоматизирующих процесс учета, предполагающее добавление возможностей анализа;
- разработка программного продукта, позволяющего автоматизировать учетно-аналитическую систему управления затратами на оплату труда.

Покрытие затрат на осуществление процесса автоматизации управления затратами на оплату труда в большей степени достигается за счет снижения трудоемкости учета и анализа, позволяющей экономить на оплате труда бухгалтеров и экономистов, отчислениях на социальные нужды и расходных материалах. В некоторых случаях на основании данных налоговых или аудиторских проверок в расчет срока окупаемости программного продукта включают размер налоговых санкций за выявленные ошибки в учете или стоимость услуг аудиторов.

Следовательно, автоматизация учетно-аналитического обеспечения управления затратами на оплату труда имеет важное практическое значение и предоставляет возможности предприятию:

- сократить трудоемкость не только процесса учета, но и анализа и управления затратами на оплату труда за счет изменения должностных обязанностей экономиста и возможностей электронной рассылки отчетности;
- снизить риск возникновения ошибок в учете и анализе затрат на оплату труда из-за отсутствия ручной обработки информации и необходимости экспортировать информацию из одной информационной системы в другую;

Таким образом, важным направлением совершенствования учета расчетов по оплате труда является автоматизация учетного, аналитического и контрольного процесса, которая позволяет уменьшить количество ошибок при обработке информации, сократить время на осуществление учетных, аналитических и контрольных процедур, уменьшит количество ручных операций. Действенным средством улучшения учета можно считать проведение на предприятии внутреннего аудита расчетов по выплатам работникам. [3, с 89]

В современных условиях хозяйствования большое значение имеет дальнейшее совершенствование документооборота по учету выработки и заработной платы, в частности, сокращение количества первичных документов на основе автоматизации первичного учета и внедрения машиночитаемых документов вместо бумажных. Совершенствованию документооборота способствуют интеграция учета выполнения графиков производства с учетом выработки и заработной платы, внедрение систем учета выработки, ориентированных на оплату конечных результатов труда, и других форм внутрихозяйственных экономических отношений.

Литература:

1. Богатырева В.И. Современная учетно-аналитическая система в условиях адаптации к МСФО [Текст] / В.И. Богатырева // Управленческий учет, 2012.-514с.
2. Васильчук, О.И. Управление и учет операций по мотивации работников, направленных на оптимизацию бизнеса [Текст] / О.И. Васильчук // Инновационное развитие экономики, 2013.-299с.
3. Коростелев, А.А. Недостатки системы повышения квалификации в обеспечении развития управленческих кадров [Текст] / А.А. Коростелев // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология, 2011.-740с.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Акимова Бибикуль Жармухаметовна.

**Наталія Кудласва
(Чернівці, Україна)**

ПОРЯДОК СПИСАННЯ БЕЗНАДІЙНОЇ ДЕБІТОРСЬКОЇ ЗАБОРГОВАНОСТІ

Реформування системи бухгалтерського обліку в Україні в контексті його наближення до міжнародних стандартів принципово змінило підходи до формування фінансової звітності суб'єктів підприємницької діяльності, і насамперед до оцінки її показників. Суттєвих змін зазнала процедура визнання та трактування облікових оцінок в частині такого об'єкта обліку як «дебіторська заборгованість», які й надалі продовжують змінюватися та оновлюватися. Впровадження оновлених методологічних та організаційних засад облікових оцінок дебіторської заборгованості позитивно впливає на достовірність показників фінансової звітності як інформаційного джерела прийняття користувачами управлінських рішень. Однак, методичне забезпечення процесу оцінювання показників фінансової звітності, у т.ч. і дебіторської заборгованості, з урахуванням напрямів гармонізації і стандартизації обліку в Україні, поки що не відповідає потребам ефективного управління фінансово-господарською діяльністю. Це визначає необхідність подальшого вивчення та дослідження вказаних проблем, і підтверджує їх актуальність.

Відповідно до П(С)БО 10 «Дебіторська заборгованість» та враховуючи платоспроможність дебіторів дебіторську заборгованість розглядають як сумнівну та безнадійну. Сумнівним боргом є поточна дебіторська заборгованість, щодо якої існує невпевненість її погашення боржником [7]. Якщо існує впевненість в неповерненні певної суми дебіторської заборгованості боржником, то така заборгованість набуває статусу безнадійної.

З метою забезпечення достовірності показників фінансової звітності як за національними так і за міжнародними стандартами, дебіторську заборгованість як одну із основних складових оборотних активів господарюючих суб'єктів, доцільно відображати за чистою реалізаційною вартістю, тобто за вирахуванням резерву сумнівних боргів [6; 7]. При цьому достовірність інформації насамперед залежить від того наскільки об'єктивно і точно буде обрано підхід до формування резерву сумнівних боргів.

Списання безнадійної дебіторської заборгованості на підприємстві здійснюється одночасно зі зменшенням величини резерву сумнівних боргів. Якщо нарахованого в бухгалтерському обліку резерву буде недостатньо, то безнадійна дебіторська заборгованість списується за рахунок інших операційних витрат [7; 9].

Одночасно зі списанням в бухгалтерському обліку з балансу безнадійної дебіторської заборгованості, сума відображається на позабалансовому субрахунку 071 «Списана дебіторська заборгованість» [9]. Вона повинна обліковуватись на даному субрахунку протягом не менше трьох років з дати списання для спостереження за можливістю її стягнення у випадках зміни майнового стану боржника. Вищезазначений термін передбачений Цивільним кодексом України [2] та Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [4].

Дебіторська заборгованість остаточно списується з субрахунку 071 після надходження суми в порядку відшкодування з одночасними записами за дебетом рахунків 30 «Готівка», 31 «Рахунки в банках» чи інших рахунків обліку активів і кредитом субрахунку 716 «Відшкодування раніше списаних активів» або у зв'язку з закінченням строку обліку такої заборгованості.

Поряд з цим, одним із проблемних питань обліку дебіторської заборгованості залишається відображення операцій зі списання безнадійної дебіторської заборгованості в податковому обліку. Відповідно до підпункту 14.1.11 пункту 14.1 статті 14 Податкового кодексу України безнадійною вважається заборгованість, яка відповідає одній з таких ознак:

- а) заборгованість за зобов'язаннями, щодо яких минув строк позовної давності;

б) прострочена заборгованість, що не погашена внаслідок недостатності майна фізичної особи, за умови, що дії кредитора, спрямовані на примусове стягнення майна боржника, не призвели до повного погашення заборгованості;

в) заборгованість суб'єктів господарювання, визнаних банкрутами у встановленому законом порядку або припинених як юридичні особи у зв'язку з їх ліквідацією;

г) заборгованість, яка виявилася непогашеною внаслідок недостатності коштів, одержаних після звернення кредитором стягнення на заставлене майно відповідно до закону та договору, за умови, що інші дії кредитора щодо примусового стягнення іншого майна позичальника, визначені нормативно-правовими актами, не призвели до повного покриття заборгованості;

ґ) заборгованість, стягнення якої стало неможливим у зв'язку з дією обставин непереборної сили, стихійного лиха (форс-мажорних обставин), підтверджених у порядку, передбаченому законодавством;

д) прострочена заборгованість померлих фізичних осіб, а також осіб, які у судовому порядку визнані безвісно відсутніми, недієздатними або оголошені померлими, а також прострочена заборгованість фізичних осіб, засуджених до позбавлення волі [1].

Порядок урегулювання безнадійної та сумнівної заборгованості в умовах дії Податкового кодексу України встановлено пунктом 159.1 статті 159. Разом з цим, відповідно до пункту 5 підрозділу 4 «Особливості справляння податку на прибуток підприємств» розділу XX «Перехідні положення» Кодексу на заборгованість, що виникла у зв'язку із затримкою в оплаті товарів, виконаних робіт, наданих послуг, норми пункту 159.1 статті 159 цього Кодексу не поширюються, якщо заходи щодо стягнення таких боргів здійснювалися до набрання чинності розділу III цього Кодексу.

Підпунктом 159.1.1 ПК встановлено право платника податку - продавця товарів, робіт зменшити суми доходу звітного періоду на вартість відвантажених товарів, виконаних робіт, наданих послуг у поточному або попередніх звітних податкових періодах у разі, якщо покупець затримує без погодження з таким платником податку оплату їх вартості (надання інших видів компенсації їх вартості) та відбувається будь-яка з таких подій:

а) платник податку звертається до суду з позовом (заявою) про стягнення заборгованості з такого покупця або про порушення справи про його банкрутство чи стягнення заставленого ним майна;

б) за поданням продавця нотаріус вчиняє виконавчий напис про стягнення заборгованості з покупця або стягнення заставленого майна (крім податкового боргу).

Одночасно зі зменшенням податкового доходу платник податку - продавець зобов'язаний зменшити суму податкових витрат цього звітного періоду на собівартість таких товарів, робіт, послуг.

Крім того, керуючись підпунктом 159.1.3 ПК, платник податку - продавець надає повідомлення контролюючому органу про зменшення доходу з посиланням на положення підпунктів 159.1.1 ПК разом з декларацією за звітний податковий період та копіями документів, які підтверджують наявність заборгованості (договорами купівлі-продажу, рішеннями суду тощо).

Віднесення суми безнадійної дебіторської заборгованості до складу податкових витрат регулюється підпунктом «г» підпункту 138.10.6 ПК. Витрати на створення резерву сумнівної заборгованості визнаються витратами з метою оподаткування лише в сумі безнадійної дебіторської заборгованості.

Отже, у податковому обліку будь-який платник податку на прибуток має право при визначенні об'єкта оподаткування враховувати у складі витрат не витрати на створення резерву сумнівної заборгованості, а фактично визнану безнадійну дебіторську заборгованість.

Таким чином, платник податку витрати на створення резерву сумнівної заборгованості, що відповідає вимогам підпункту 14.1.11 пункту 14.1 статті 14 Кодексу, зокрема суми зобов'язань, щодо яких минув строк позовної давності, включає до складу витрат при визначенні об'єкта оподаткування податком на прибуток за умови, що сума такої заборгованості не включалась до складу витрат при застосуванні механізму врегулювання сумнівної заборгованості.

Література:

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
3. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16 липня 1999 року № 996 – XIV зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14.05.1992 року № 2343-XII зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2343-12>.
5. Методичні рекомендації щодо формування облікової політики: Затверджено наказом Міністерства фінансів України від 27.06.2013 р. № 635 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»: Затверджено наказом Міністерства фінансів України від 07.02.2013 р. № 73 [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
7. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 10 «Дебіторська заборгованість»: Затверджено наказом Міністерства фінансів України від 08.10.99 р. №237 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0725-99>.

8. Іванова О. Списання безнадійної дебіторської заборгованості за виданими авансами: наслідок у податковому та бухгалтерському обліку Газета Інтерактивна бухгалтерія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interbuh.com.ua/ua/documents/ib/1593/5125>.
9. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій: Затверджена наказом Міністерства фінансів України від 30.11.1999 р. № 291 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

Р. Құралбаева
(Алматы қ., Қазақстан)

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕН ДАМУЫН БОЛЖАМДАУ ЖӘНЕ ЖОСПАРЛАУ

Агроөнеркәсіптік кешен – ауыл шаруашылығы шикізатынан дайын өнім өндірісін тікелей қамтамасыз ететін өзара байланысты салалардың жиынтығы. Ауыл шаруашылығы өнімін өңдейтін өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының арасында тікелей байланыс АӨК болып табылады.

«Агроөнеркәсіптік кешен» ұғымы ХХ ғасырдың 70-жылдары отандық ғылымда пайда болып, ғылыми және тәжірибелік қолданысқа енді. Бұл кезеңде отандық ғылымда ауыл шаруашылығы аралас салалармен қатар зерттеле бастады. АӨК – салалардың тұтастай кешенінен тұратын күрделі әлеуметтік-экономикалық жүйе. Оның құрамына жан-жақты әрі күрделі қажеттіліктер мен мүдделерге ие кәсіпорындар, агроқұрылымдар, мекемелер кіреді [1,48б.].

Ұлттық экономиканың өзге салаларына қарағанда, АӨК жер, өсімдік және мал шаруашылығы, су және басқада буындарда негіз болатын күрделі биотехнико, технологиялық жүйе болып табылады. Өңдеу үрдісінде әлеуметтік-экономикалық және жасанды немесе табиғи үрдістер шатысып жатады. Шаруашылық тетіктер әртүрлі табиғи климаттық жағдайларда орналасқан өндірістік бірліктердің шаруашылық тәуелсіздігін қамтамасыз етуі тиіс.

АӨК – тәуекелмен байланысты биоәлеуметтік қызметтері мен өндіріске қатысушылардың табиғатпен өзара байланысының үйлесімділігін қамтамасыз ететін механизм. АӨК құрылымын шетел экономистері негізінен функционалдық байланыс қағидаттарына, яғни материалды-заттай ресурстар, қызметтер мен ақпарат ағындарына байланысты анықтаған [2,28б.].

К.А. Берденова, С.И. Иманбердиеваның “Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана” зерттеу еңбегінде аграрлық салада орын алған тоқыраудың себептерін авторлар ауыл шаруашылығы саласындағы меншіктің басымдығы, аграрлық теория мен тәжірибенің алшақтығынан деп түсіндіреді.

Ауыл шаруашылығын басқару әкімшіл-әміршіл әдіспен ұйымдастырылып, мемлекеттік органдардың біржақты үстемдігіне негізделетін болса, аграрлық салада нарықтық механизм қажет еместігін көрсетті. Алайда авторлардың зерттеуі тоталитарлық жүйе кезеңіндегі аграрлық өндірістегі мәселелер туралы толық ашу жеткіліксіз деңгейде екендігін көрсетті [3,27б.].

АӨК – ауыл шаруашылығының ақырғы өнімінің ұдайы өндірісін қамтамасыз ететін өзара байланысты салалардың жиынтығы. Агроөнеркәсіптік кешеннің негізгі мақсаты - халықты азық-түлікпен, ал өнеркәсіпті қажетті шикізатпен қамтамасыз ету болып табылады. Ауыл шаруашылығының даму деңгейі елдің экономикалық қауіпсіздігін анықтайтыны белгілі. АӨК құрамында үш негізгі буын бар: ауыл шаруашылығы үшін өндіріс құралдарын шығаратын және соған сәйкес қызмет көрсететін қор құраушы салалар; ауыл шаруашылығы (өсімдік және мал шаруашылығы); дайындау, сақтау, ауыл шаруашылығы шикізаттарын өңдеу және АӨК соңғы өнімдерін өткізуін қамтамасыз ететін салалар мен өндірістің жиынтығы.

Бұл үш буын ауыл шаруашылығы өнімін халық тұтынатын тауарларға айналдырады. Алғашқы буынның салалары АӨК-ге құрал-жабдық, ауыл шаруашылығы машиналарын жеткізе отырып, оның интенсивтендірілуінің жалпы деңгейін анықтайды. Бұл буынға трактор және ауыл шаруашылығы машиналарын жасау, минералдық тыңайтқыштар және өсімдік пен малды қорғаудың химиялық құралдары, микробиология, ауылдық құрылыс, өндірістік мал азығын өндіру және, сондай-ақ суландыру құрылысы сынды қорды қажет ететін салалар жатады.

АӨК-ні салаларының әлемдік рынокта бәсекелестік қабілетіне байланысты және олардың бәсекелестік әлеуетін кеңейту мүмкіндігіне қарай АӨК-нің барлық салаларын үш негізгі топтарға бөлуге болады: *бірінші топ* – азық-түлікті шетке шығаруға бағдарланған және тамақ өнімдерін сыртқы рынокта сату үшін өндіретін салалар; *екінші топ* - әлемдік рынокқа өнімдердің бәсекеге қабілетті түрлерін өндіру үшін, тиісінше, өндірістік және ғылыми-техникалық әлеуеті бар салалар; *үшінші топ* – негізінен халықтың қажеттілігін қамтамасыз ету және ішкі рынок сұранымын қанағаттандыру үшін азық-түлік тауарларын өндіруге бағдарланған салалар;

Агроөнеркәсіп кешенді қалыптастыру агроөнеркәсіп интеграциясына негізделеді. Агроөнеркәсіп кешен өзінде үш сфераны біріктіреді: ауыл шаруашылығына өндіріс құралдарын жеткізетін, сондай-ақ ауыл шаруашылығына өндірістік-техникалық қызмет көрсетумен шұғылданатын өнеркәсіп салалары; ауыл және орман шаруашылықтары; ауыл шаруашылығы өнімдерін тұтынушыларға (дайындау, қайта өңдеу, сақтау, көлікпен тасымалдау, тарату) дейін жеткізумен шұғылданатын салалар.

Агроөнеркәсіп кешен қызметінің мақсаты азық-түлікпен және ауыл шаруашылығы шикізаттарымен қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандырудан тұрады. Агроөнеркәсіп кешенін басқарудың аймақтық

органдары өз территориясы шеңберінде даму мәселелерін шешеді, басқаруда экономикалық болжамдау ерекше рөл атқарады. Ауыл шаруашылығы өндірісіне тән ерекшеліктер мыналар болып табылады: меншік формасының көп түрлілігі; ауыл шаруашылығы өндірісінің науқаншылдығы; табиғи-климаттық жағдайдың әсері.

Агроөнеркәсіп кешен дамуында негізделген аграрлық саясат үлкен роль атқарады. Аграрлық саясат агроөнеркәсіп кешенін тұрақты дамытуды қамтамасыз етуге және келеңсіз тенденцияларды жоюға, тамақ азық-түліктерінің өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейін арттыруға, ауыл шаруашылығы өнімдері экспортын ұлғайтуға және азық-түлік қауіпсіздігін нығайтуға бағытталған аграрлық реформаларды жүргізуді болжамдайды. Алға қойылған мақсаттардың жетістіктері агроөнеркәсіп кешенінің барлық сфераларында жеке меншік қарым-қатынастарының жүйелі реформаларын және қайта құруды кешенді жүргізу жолдарымен қарастырылады.

Агроөнеркәсіп кешенін дамытуды болжамдау мен жоспарлаудың басты міндеттері агроөнеркәсіп кешенінің ақырғы өнімдері көлемінің максимизациялануы және өнім өндіру көлемі мен құрылымының оған қажеттілік көлемі мен құрылымына жақындауы болып табылады. Агроөнеркәсіп кешенінің ақырғы өнімдері құрамына тұрғындардың жеке қажеттілігінде тұтынылған, агроөнеркәсіп кешенге кірмейтін салалардағы өндірістік тұтынулар, артық өнімдердің өсуі, резервтер, экспорт кіреді. Өнімдер тұтынушыларға айналым сферасы арқылы түседі: мемлекеттік және кооперативтік сауда, қоғамдық тамақтандыру жүйесі, колхоз базары. Өнімдердің бір бөлігі айналым сферасын алмастыратын тікелей жеке қосалқы шаруашылықты жүргізетін отбасылар арқылы тұтынылады.

Агроөнеркәсіп кешен дамуын болжамдау және жоспарлау ақырғы өнімдер өндірісі жөніндегі технологиялық өзара байланыстан шығып анықталған шағын кешендер бойынша жүзеге асырылады. Төмендегі шағын кешендерді бөліп алуға болады: астық өнімдері, картоп өнімдері, ет, сүт және т.б. Агроөнеркәсіп кешен дамуын болжамдау мен жоспарлаудың әрекет етуші тәжірибесінде экстраполяция әдістері, нормативті, баланстық және бағдарламалық-мақсаттық әдістер кеңінен қолданылады. Ауыл шаруашылығы өндірісі ерекшеліктерін ескеретін эксперттік бағалау әдістері ерекше орын алады.

Ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірісі өңделетін жер мен мал басының өсуі есебінен ұлғаюы – экстенсивті деп аталады. Өндірістің өсуін жерді, техниканы, тыңайтқыштарды тиімді пайдаланып, ауыл шаруашылығы ғалымдарының жаңа жетістіктерін қолдана отырып қамтамасыз етуге болады. Бұл - ауыл шаруашылығын дамытудың интенсивті жолы. Қазіргі уақытта негізінен интенсивті жол басым болуы қажет. Ауыл шаруашылығы шикізаттарын дайындау, тасымалдау, сақтау және өңдеуді қамтамасыз ететін салалар мен өндірістік жиынтықтар соңғы буынға жатады. Кейде бірқатар мамандар дайындау, тасымалдау және сақтауды өндірістік инфрақұрылымның салалары ретінде қарастырып жүр. Соңғы өнімнің көп түрлерін шығару үрдісі үшінші буынның салаларында аяқталады. Буын ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу және соңғы өнім жасап тұтынуға даярлайды, сонымен бірге соңғы өнімді өткізуді жүзеге асырады. Сонымен, АӨК-нің экономикалық жүйесі өзара ретпен байланысатын салаларды қосады. Әрбір сала мен орта бірегей агроөнеркәсіптік өндірісте арнайы анықталған қызметін атқарады. Сондай-ақ, әрбір буын келесі буын өнімінің тұтынушысы болып табылады [4, 126].

Бұл аграрлық секторды нарық жағдайына бейімдеу тәжірибесін ескере отырып келесідей тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді: аграрлық сектордың өндірістік-әлеуметтік ерекшелігін ескерместен онда нарықтық тетіктерді "таза" күйінде пайдалану салада өндірістік әлеуетті қолдану тиімділігінің төмендеуін және әлеуметтік мәселелердің шиеленісуін тудырады; аграрлық сектор нарықтық өзін-өзі реттеудің "бастапқы алаңы" ретінде дамуы үшін мемлекеттік реттеу мен қолдаудың ерекше саясаты енгізілетін экономиканың бірден-бір саласы болуы керек, оның мәні – экономикалық құралдарды өзара байланысқан жүйе ретінде пайдалану. Дәлірек айтқанда, кеңінен етек алған ескі тәжірибені, яғни алдымен ауылдың бар өнімін, пайдасын алып қойып, соңынан дотация, қарыздарын өтеуге көмек түрінде біртіндеп қайтарудан арылу қажет болды; бағдарламалар мен шараларға, халықты әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етуге және басқа мақсаттарға берілетін нысаналы мемлекеттік қаржылық көмектің нысаны ретінде бюджеттік қаржыландырудың келесідей нысандары қолданылады: демеуқаржы (дотация), субвенциялар, субсидиялар.

Аграрлық экономиканың негізгі мақсаттарының бірі АӨК экономикалық тиімділігін анықтау. АӨК-де экономикалық тиімділікті анықтау үшін «соңғы өнім» термині үлкен мәнге ие. Бұл термин барлық өндірістік кешен салалары үшін жалпы сипатқа ие, құндық көрінісінде кешеннің жалпы өнімінің мәнін береді. АӨК-нің қайта өңдеу саласының соңғы өнім құнының есептегенде өңдеуге кеткен ауыл шаруашылығы шикізат құны есепке алынбайды. АӨК өнімі технологиялық циклдің барлық фазаларында жасалуы мүмкін. Мысалы, өсімдік шаруашылығының өнімі шикізат күйінде (бидай, жеміс-жидек тұқымдары және т.б.), бірінші өңдеуден соң (құрама жем) немесе мал азықтық жемнен қайта өңделуге жіберілгенде өндірілуі мүмкін.

АӨК экономикалық тиімділігімен қатар әлеуметтік тиімділік мәні де пайдаланылады. АӨК салаларының барлық кәсіпорындарының ауылды мекендерде орналасқандығынан жергілікті ауданның жұмысбастылық деңгейінің негізгі көрсеткіші бола алады. Жер ресурстарына бай Қазақстанның ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту жағынан ұзақ мерзімді салыстырмалы басымдығы бар. Ауылдық жерлерде ел халқының көптегені тұратынын ескере отырып аграрлық саланы дамыту ауылда тұратын халықтың өмір сапасын арттырудың шешуші факторы болары түсінікті [5, 816].

Тұрақты даму стратегиясын әзірлеу экономика, экология және әлеуметтік салалардағы жоспарлар, болжамдар мен бағдарламаларды үйлестіруге бағытталуы тиіс. Елімізде жүргізіліп жатқан аграрлық саясат шеңберінде АӨК дамытуда келесідей міндеттер қойылған: агроөнеркәсіптік өндірісті дамытуды жандандыру; елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету; ауыл шаруашылық өнім, шикізат және азық-

түліктің нарықтарын қалыптастыру және реттеу; халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту; ауыл шаруашылығы мен экономиканың басқа салалары арасында экономикалық паритетті қолдау;

АӨК-ін мемлекеттік қолдау шектеулі екенін және ДСҰ ережелерімен қатаң реттелетінін ескере отырып, азық-түлік рыноктарының жасырын формаларын қолдауды дамыту мен реттеуге маңызды орын беру керек. Әсіресе, көтерме сауда инфрақұрылымдары мен азық-түлік рыногын дамытуға ерекше көңіл бөлінуі тиіс. Олардың даму деңгейінен, көп жағдайда, отандық азық-түліктердің ішкі және сыртқы рыноктардағы бәсекелестік қабілеті байланысты болатын белгілі.

Қазақстанның ДСҰ-ға кіруіндегі мүмкін болатын артықшылықтары АӨК үшін мына төмендегідей деп атап көрсету керек: экспорттық әлеуетті дамыту және әлемдік рыноктарға шығу; тасымалдау шығындарын ескере отырып біздің елдің географиялық орналасуын пайдалану; банк саласында бәсекелестік орта құру; халықаралық еңбектің бөлінуінде қатынасу және әлемдік рынокта кемсітушілікті болдырмау. Жағымсыз факторларды болдырмау және ауыл шаруашылығы өнімдерінің, шикізаттар мен азық-түліктердің сыртқы экономикалық қатынастарды ырықтандыру жағдайында бәсекелестік қабілетін жоғарылату үшін көтерме сауда жүйесін, осы сферадағы шығындарды төмендету мақсатында жаңғырту керек. Агроөнеркәсіптік кешеннің дамуын болжамдау және жоспарлау кезінде экономикалық және табиғи-биологиялық процестердің өзара әрекеттесуінен шығару керек.

Қорыта айтқанда, нарық талаптарына сай ауыл шаруашылығында өндірілген өнім, шикізаттарды өңдеу мен қайта өңдеу, инновациялық жаңалықтар мен оған байланысты іс-шаралар жүргізу, өндіріс кешенін тұрақты қалыптастыру арқылы АӨК-ге қарасты барлық өндіріс салаларын дамытып экономикалық өсуді ұтымды көтеруге мүмкіндіктер бар екенін байқаймыз.

ҚОЛДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұқатова О.Х. Историография аграрных преобразований в Казахстане (в конце XIX – XX вв): автореферат ... д.и.н. – 07.00.09 – Алматы, 2000. - с. 50.
2. Байсарина Қ.Қ. Қазақстанда ауыл шаруашылығының дамуы: тарихы және сабақтары: т.ғ.д ... дисс. авторефераты. – 07.00.02. – Алматы, 2006. – 34 б.
3. Берденова К.А., Иманбердиева С.И. Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 142 с.
4. М.У. Агропромышленный комплекс и его структура в странах с развитой экономикой // Аграрлық нарық проблемалары. - 2008. - №2. - с. 25.
5. Құбаев Қ.Е., Ихданов Ж.О., Кәрібай А.Ш. Аграрлық сектор экономикасын мемлекеттік реттеу мәселелері: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2005 ж. 81 б.

Роман Логоша
(Вінниця, Україна)

СВІТОВИЙ ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ОВОЧЕВОЇ ПРОДУКЦІЇ

Проблема регулювання вітчизняного ринку овочів зумовлює необхідність формування дієвого економіко-організаційного механізму, який сприятиме підвищенню ефективності виробництва екологічно чистої овочевої продукції, нарощування її обсягу, розширення асортименту і поліпшення якості відповідно до науково обґрунтованих норм споживання населенням та раціонального використання власного потенціалу для забезпечення сталого розвитку аграрного сектору країни.

Овочівництво – це та галузь сільського господарства, яка потребує значних організаційних, трудових та фінансових ресурсів і залежить не лише від природних факторів, але й від загальної економічної та соціально-політичної ситуації в країні. Розвиток галузі овочівництва призведе до активного відродження великих і малих підприємств переробки овочевої сировини, створення нових виробничих потужностей щодо сортування, фасування та пакування овочів, їх охолодження та якісного зберігання; відкриття нових перспектив щодо створення ринків збуту овочевої продукції як в Україні, так й за її межами. При цьому, ця галузь потребує належної державної підтримки на основі застосування регулятивних інструментів.

Суттєвий внесок у дослідження проблем, пов'язаних із розвитком галузі овочівництва в цілому, і овочепереробних підприємств зокрема, зробили такі вчені як Андрійчук В., Гайдуцький П., Гальчинська В., Канінський П., Малік М., Месель-Веселяк В., Саблук П. та ін. Зарубіжний досвід розвитку овочепродуктового підкомплексу та його державного регулювання вивчали Власов В., Овчинников О., Любченко О., Микитенко І. та ін. Проте існує деяка обмеженість розкриття питання світового досвіду державного регулювання виробництва овочевої продукції, та його адаптації до вітчизняних умов.

Метою даного дослідження є аналіз зарубіжного досвіду державного регулювання виробництва овочевої продукції і можливості його адаптації до вітчизняних умов.

У країнах ЄС та США має місце тенденція до лібералізації овочевого сектора. Поряд із цим, питання зменшення підтримки виробників овочевої продукції і зниження рівня захисту внутрішнього овочевого ринку стали актуальними лише після досягнення відповідного рівня самозабезпечення цих країн в зазначеній продукції. В умовах ринку для України представляють інтерес не лише діючі наразі у провідних країнах світу механізми регулювання овочевого сектора, але й ті, які використовувалися в них на

більш ранніх етапах розвитку даного сектора економіки, наближених до його сучасного вітчизняного стану [4, с. 231].

Так, значний досвід державного регулювання й підтримки виробництва овочевої продукції накопичено у США. У 30-і рр. ХХ ст. стан сільського господарства в цій країні, у т. ч. й овочевого сектора, істотно відрізнявся від того, в якому він знаходиться нині, і був близький до сучасного стану вітчизняного сільського господарства. Після прийняття закону «Про відродження сільського господарства» та закону «Про товарно-кредитну корпорацію», стан сільського господарства США істотно поліпшився, оскільки почала діяти програма кредитування під заставу товарів, що дозволяла товаровиробникам одержати короткостроковий кредит під майбутній урожай, оцінений за державними заставними цінами. Фермери зобов'язувалися розплатитися з товарно-кредитною корпорацією протягом 9–12 місяців, повернувши позику, позичковий відсоток і плату за зберігання продукції, в іншому випадку – продукція ставала власністю корпорації. При цьому було задіяно механізм заставних цін, які гарантували мінімальні доходи нормально працюючим фермам через заставні операції. Фермери, очікуючи кращої кон'юнктури ринку, могли здати свою продукцію товарно-кредитній корпорації під заставу. За умови, що надії фермерів справдилися і ринкові ціни перевищують заставну ціну, вони протягом дев'яти місяців могли забрати свою продукцію назад і реалізувати її на ринку, відшкодувавши корпорації витрати на зберігання цієї продукції. Якщо ж протягом зазначеного строку продукцію не було забрано через низькі ринкові ціни, вона переходила у власність корпорації, а фермерам виплачувалася її вартість за заставною ціною за мінусом витрат на зберігання [6, с. 10].

На сучасному етапі в галузі овочівництва США внутрішні ціни на продукцію підтримуються заходами митно-тарифної політики переважно через механізми тарифів і тарифних квот, які обмежують імпорт овочів. Квоти установлюються на основні товари овочевого імпорту. Попит на продукцію підтримують товарно-кредитні кооперативи, закупаючи овочі за встановленими законом мінімальними цінами. Потім частина куплених овочів направляєється на переробні підприємства, інша частина (досить значна) – експортується. При цьому, експорт овочів підтримується і регулюється державою [3, с. 12].

Крім того, заслуговує на увагу процес посилення конкурентоспроможності галузі овочівництва в США на основі забезпечення стабільності діяльності фермерських господарств – виробників овочів, шляхом фінансування останніх фермерськими сільськогосподарськими службами (FFAS). Основними завданнями FFAS в галузі овочівництва є: розширення та підтримка експортних можливостей товаровиробників; підтримка економічного розвитку і створення торговельного потенціалу в галузі; поліпшення системи санітарних та фітосанітарних заходів з метою сприяння торгівлі продукцією; розширення можливостей внутрішнього овочевого ринку; забезпечення фермерів інструментами управління ризиками та фінансовими інструментами; підвищення якості ґрунтів для підтримки продуктивності орних земель [6, с. 13].

В країнах ЄС механізм регулювання розвитку виробництва овочевої продукції функціонує на таких принципах:

1) підтримка цін на овочеву продукцію власного виробництва. Основна ідея регулювання полягає у встановленні коридору цін на досить високому рівні для виробника й одночасно прийнятному для масового споживача. Для цього застосовуються дотації і субсидії виробникам овочевої продукції на основі провадження механізму цільових цін, які покликані захистити внутрішні фермерські ціни від більш низьких світових цін. Цільові ціни в країнах ЄС встановлюються з метою визначення бажаного рівня ринкових цін;

2) регулювання обсягу виробництва овочевої продукції, оскільки в умовах насиченого ринку цінового регулювання недостатньо, щоб запобігти зниженню доходів фермерів і перевиробництву продукції. В країнах ЄС таке регулювання здійснюється у вигляді квот – максимально допустимого обсягу виробництва овочевої продукції кожним виробником. У рамках квот фермери можуть виробляти і реалізовувати продукцію за встановленими цінами. Перевищення встановлених квот карається податком, що робить понад квотне виробництво не вигідним [1, с. 24];

3) пільгове кредитування, що здійснюється в таких формах, як здешевлення процентної ставки за кредит, відшкодування певної частки кредиту державою, звільнення від сплати боргу в перші роки після одержання позики, продовження строку повернення кредиту. Кредит може здешевлюватися такими способами: встановленням наперед зумовленої частки держави в компенсації відсоткової ставки; через обумовлену постійну норму державної компенсації, що не залежить від коливання процентної ставки за кредит; встановленням наперед фіксованої частки відсоткової ставки, що сплачує фермер, а решта погашається державою;

4) податкової форми фінансової підтримки, що встановлюється фермерам, які беруть участь у виконанні державних програм розвитку овочівництва за умови, що вони дотримуються встановлених вимог при їх виконанні. При порушенні цих вимог фермер не лише позбавляється податкових пільг, а й виплачує штраф;

5) фінансування виробників овочевої продукції з державного бюджету через надання їм прямої допомоги на закупівлю елітного насіння, екологічно безпечних засобів захисту рослин, модернізацію виробництва на інноваційній основі тощо;

6) захисту внутрішнього ринку від іноземної конкуренції. Незважаючи на взятий курс лібералізації, рівень митно-тарифного захисту внутрішнього продовольчого ринку і овочевого зокрема, у країнах ЄС значно вищий вітчизняного. Так, середній тариф РНС (режиму найбільшого сприяння, який фактично означає звичайні, недискримінаційні умови співробітництва на відміну від особливих обмежувальних або,

навпаки, преференційних умов, що можуть вводитися для окремих країн) на овочеву продукцію в Україні становить 9,8%, у країнах ЄС – 11,3%; максимальний тариф РНС – 20% і 161% відповідно [5, с. 60].

Високе значення максимальних тарифів на овочеву продукцію у країнах ЄС є наслідком застосування тарифних квот. Для імпорту в межах тарифних квот застосовуються імпорتنі ліцензії. Цей режим встановлює додаткові нетарифні бар'єри для українського експорту. Україна ж використовує тарифну квоту лише на цукрову тростину з імпортним тарифом 50% понад тарифну квоту. Крім того, рівень нетарифного захисту в країнах ЄС значно вищий, ніж в Україні. Зокрема, це стосується технічних бар'єрів у торгівлі, встановлених країнами ЄС, що регулюють процедури пакування, маркування, методи переробки та виробництва і характеристики кінцевого продукту.

Рівень захисту ринку країн ЄС санітарними та фітосанітарними заходами контролю є одним із найвищих у світі і значно вищим, ніж в Україні. Діяльність щодо безпечності продовольства охоплює весь продовольчий ланцюжок від здоров'я рослин до маркування харчових продуктів. На відміну від країн ЄС, Україна не використовує і зобов'язалася не використовувати експортні субсидії на овочеву продукцію, а країни ЄС активно використовують експортні субсидії для просування продукції своїх виробників на зовнішні ринки. Крім того, країни ЄС використовують спеціальні захисні заходи, передбачені в Угоді про сільське господарство СОТ, для захисту своїх виробників від зростання обсягів імпорту та зниження цін. Україна як член СОТ не має права використовувати дані заходи для захисту своїх виробників.

Отже, узагальнюючи світовий досвід державного регулювання і підтримки виробництва овочевої продукції у ринковій економіці виділено такі основні важелі регулювання [2]:

- 1) підтримка цін на овочеву продукцію через різні механізми з метою забезпечення товаровиробникам нормальних умов господарювання у роки з несприятливою для них кон'юнктурою ринку;
- 2) регулювання обсягів і структури виробництва з метою недопущення перевиробництва овочевої продукції;
- 3) податкове регулювання виробників овочевої продукції у рамках виконання державних програм розвитку овочівництва;
- 4) застосування кредитної форми підтримки товаровиробників шляхом здешевлення відсотків і часткового відшкодування або відстрочення платежів основного боргу;
- 5) фінансування виробників овочевої продукції з державного бюджету для забезпечення інноваційного розвитку.

Виходячи із зазначеного, вітчизняні виробники овочевої продукції об'єктивно не можуть, як показав досвід перших років перебування в СОТ, витримати тиск більш розвинутого сільського господарства, яке до того ж субсидується на значно вищому рівні. Тому необхідно проведення в галузі овочівництва реформ, спрямованих на удосконалення державного регулювання виробництва вітчизняної овочевої продукції. Одним із першочергових заходів має бути забезпечення паритетності цін шляхом стабілізації динаміки цін на овочеву сировину і доходів її виробників відносно динаміки цін і доходів у заготівельній і переробній сфері економіки. Адже паритетність досягається лише тоді, коли в будь-якому наступному році за один і той самий обсяг овочевої сировини її виробники можуть купити таку саму кількість промислових товарів і послуг, яку вони придбали у попередні паритетні роки.

З цією метою необхідно знизити ступінь монополізації переробних і заготівельних підприємств вітчизняного овочепродуктового підкомплексу, які нині спроможні вести ціновий диктат на овочеву сировину, оскільки останню через свої технологічні властивості сільськогосподарські виробники не можуть зберігати і переробляти. На основі цього необхідно удосконалити механізм формування закупівельних цін на вітчизняному ринку овочів.

Література:

1. Власов В.І. Підтримка сільгоспвиробників у зарубіжних країнах / В.І. Власов // Економіка АПК. – 2004. – № 5. – С. 22–26.
2. Косоветц Г. М. Можливості адаптації зарубіжного досвіду державного регулювання виробництва овочевої продукції до умов вітчизняного ринку [Електронний ресурс] / Г. М. Косоветц // Ефективна економіка. – 2013. – № 7. – Режим доступу до журн.: <http://www.economy.nayka.com.ua>
3. Микитенко І. Державна підтримка і регулювання аграрних реформ за рубежом / І. Микитенко // Сільська обрії. – 1997. – № 7. – С. 12–15.
4. Овчинников О. Г. Государственное регулирование аграрного сектора США / О.Г. Овчинников. – М.: Дело, 1999. – 663 с.
5. Ціхановська В.М. Фінансові аспекти державного регулювання аграрного виробництва в країнах світу / В.М. Ціхановська // Інноваційна економіка. – 2012. – № 6. – С. 58–61.
6. Черняков Б.А. Роль и место сельскохозяйственных предприятий в аграрном секторе США / Б.А. Черняков // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2001. – № 5. – С. 9–15.

Юрій Любчик
(Вінниця, Україна)

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ ОЛІЙНО-ЖИРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Актуальність теми. Підвищення складності та невизначеності зовнішнього середовища обумовлює зростання впливу ризиків на діяльність підприємства. Такі умови спонукають суб'єктів господарської

діяльності до активного пошуку ефективних, адекватних сучасним реаліям стратегій розвитку, які можуть забезпечити підприємству виживання, конкурентоспроможність та ефективну життєдіяльність у жорсткій конкурентній боротьбі на ринку.

Результати дослідження. Дослідженню проблем стратегічного розвитку підприємств присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: Р. Акоффа, І. Ансоффа, О. С. Віханського, О. П. Градова, П. Друкера, А. П. Наливайка, М. Портера, А. Стрікланда, А. А. Томпсона, Р. Фатхутдінова, З. Є. Шершньової та інших. Проте специфічні умови господарювання вітчизняних підприємств різних галузей промисловості, в тому числі і олійно-жирової вимагають подальших досліджень проблемних питань стратегічного розвитку підприємств для можливості надання практичних рекомендацій.

Метою є визначення стратегічних напрямків розвитку вітчизняних підприємств олійно-жирової промисловості в залежності від можливого розвитку подій на ринку.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні олійно-жировий комплекс України є єдиним сектором аграрного виробництва, де, завдяки запровадженню економічних заходів регулювання ринку, встановлено баланс економічних інтересів держави, сільсько-господарської та переробної сфер виробництва та внутрішнього споживача. Олійно-жирове виробництво відноситься до бюджетоформуючих галузей аграрного сектора з потужним експортним потенціалом, яка динамічно розвивається.

Слід зазначити, що природо-ресурсний потенціал повністю задовольняє потреби в природних ресурсах, що потрібні для безперервного функціонування структурних елементів олійно-жирової промисловості, а саме: родючими ґрунтами (на території України виділяють понад 650 видів ґрунтів), достатніми водними ресурсами (річкова система України дуже насичена) та сприятливими кліматичними умовами. Також олійно-жировий комплекс достатньо забезпечений трудовими ресурсами, що в наш час становлять основу виробничої діяльності заводів та комбінатів, але існує потреба в підвищенні рівня кваліфікації працівників, зайнятих в сфері олійно-жирової промисловості України [2, с. 133-138].

Розвиток олійного виробництва суттєво впливає на розширення посівів олійних культур у сільському господарстві, підвищення їх врожайності, збільшення жирності насіння. Готова продукція галузі – олія – надходить до торговельної мережі для задоволення попиту населення, а також є важливим напівфабрикатом – обов'язковим компонентом при виготовленні широкого асортименту предметів споживання – маргарину, майонезу, мила, стеаринових свіч, оліфи, парфумів. Отже, важливе значення для олійно-жирової промисловості мають об'єми вирощеної сировини.

Дослідження зарубіжних та вітчизняних наукових джерел показують, що найбільш поширеними та висвітленими у літературі є базові або еталонні стратегії розвитку. Дані стратегії відображають різні підходи до зростання підприємства та пов'язані зі зміною стану одного або декількох елементів: продукт, ринок, галузь, положення підприємства усередині галузі, технологія. До їх складу входять стратегії концентрованого, інтегрованого і диверсифікованого розвитку, а також стратегії скорочення.

Вітчизняна олійно-жирова промисловість відноситься до категорії тих, що динамічно розвиваються. Олійно-жирове виробництво є бюджетоформуючою галуззю аграрного сектору з потужним експортним потенціалом.

На функціонування підприємств олійно-жирової промисловості України значною мірою впливають наступні фактори: тенденції розвитку сучасних ринків, жорстка конкуренція на внутрішніх та зовнішніх продовольчих ринках, постійно зростаючі вимоги до якості та безпечності товару, його ціни, ступеня задоволення споживачів, а також посилення впливу нових сучасних технологій.

Робота олійно-жирових підприємств пов'язана з низкою специфічних особливостей, які необхідно враховувати при розробці стратегії розвитку, а саме: вимушена сезонність та висока залежність роботи олійно-жирових підприємств від ситуації на ринку соняшника, неповна завантаженість виробничих потужностей окремих виробництв, експортна орієнтація олійно-жирової промисловості, недостатність обігових коштів, тощо [1, с. 99].

В умовах соціально-економічної перебудови агропромислового комплексу (АПК) України суттєвого значення набуває формування досконалого механізму державного регулювання продуктивних підкомплексів, направленою на їх становлення, функціонування і розвиток. На основі успішно апробованих у світовій практиці механізмів державного регулювання першочергової уваги потребують стратегічні галузі суспільного виробництва. В агропромисловому секторі економіки України провідну роль відіграє олійно-жировий підкомплекс, який з 1998 року увійшов до сфери контролю комерційних структур.

Стратегічне значення олійного виробництва в Україні підтверджує його перспективність. Проте тенденції розвитку, які на сьогодні склалися, та незадовільний економічний стан підприємств олійно-жирової галузі в умовах їх реструктуризації визначають необхідність пошуку резервів як на мікро-, так і на макрорівні.

Значні переробні потужності олійно-жирових підприємств галузі потребують першочергового вирішення завдань стабільного та максимального їх завантаження сировиною, оскільки це буде визначати ефективність використання обладнання і ресурсів. Тому виникає потреба в проведенні поглибленого дослідження питань щодо подальшого розвитку олійного виробництва й удосконалення механізмів його державного регулювання в нових умовах господарювання.

У сучасних умовах для подальшого розвитку олійного виробництва в Україні було б доцільно вдосконалити порядок оподаткування переробних підприємств, враховуючи сезонний характер виробництва; забезпечити своєчасне повернення ПДВ експортерам олії; надати пільгові кредити для інтенсивного вирощування і глибокої переробки соняшнику.

Олійно-жирова промисловість, після визнання урядом її стратегічної ролі в забезпеченні продовольчої безпеки, почала розвиватись прискореними темпами. Це підтверджується практикою останніх років. Системна криза, яка охопила майже всі галузі виробництва й обігу продукції, була наслідком збігу багатьох обставин, однією з найважливіших серед них є недостатня увага державних і регіональних органів управління до ринку насіння соняшнику та олії. Подальший розвиток олійно-жирової галузі України залежить не тільки від кон'юнктури світового ринку рослинної олії, погодних умов вирощування олійних культур, відповідності світовим аналогам технологій переробки олійної сировини, але й від державної політики стосовно виробників та переробників олійної сировини [3, с. 24].

Для забезпечення стійкого функціонування олійно-жирової промисловості, її структурні елементи повинні певним чином підбиратися і раціонально територіальне розміщуватися. При цьому вони мають бути структурно і функціонально упорядкованими у просторі та часі, забезпечуючи самовідтворення.

З метою удосконалення регулювання діяльності олійно-жирового комплексу, посилення його конкурентних переваг поряд з реформуванням організаційної і управлінської структури та системи взаємодії комплексу з регіонами в роботі обґрунтовано ряд заходів. До них відносяться:

- застосування високоефективних методів діяльності, технологій, нових товарів та послуг;
- поліпшення матеріально-технічної бази з використанням лізингових схем фінансування;
- вивчення стану і перспектив розвитку товарної кон'юнктури національного, регіональних і зовнішніх ринків; орієнтація галузі на вимоги ринку;
- активний вплив на формування ринку олійно-жирової продукції; стимулювання збуту.

З метою використання ринкових механізмів при формуванні ефективної структурно-динамічної моделі олійно-жирового комплексу необхідним є дотримання концептуальних основ і принципів, у тому числі:

- створення сприятливого організаційно-правового і економічного середовища;
- цільова спрямованість і проблемний підхід у виборі і реалізації пріоритетів;
- інноваційний тип розвитку з опорою на власні ресурси;
- функціонально-галузева і функціонально-територіальна збалансованість структурної, промислової, регіональної і регуляторної політики;
- використання потенціалу інтеграційних процесів.

Проведений аналіз діяльності олійно-жирових підприємств дає можливість стверджувати, що завдяки реалізації стратегії розвитку підприємства можуть згладити вплив кон'юнктурних коливань на олійно-жировому ринку, ефективніше використовувати ресурси та більш повно завантажити виробничі потужності [1, с. 103-104].

Серед шляхів підвищення конкурентоспроможності продукції олійно-жирових підприємств та ефективності їх функціонування можна виділити такі:

- комплексний підхід до проблем організаційної, ресурсної та асортиментної структури галузі як до якісних стратегічних цілей, що дозволить подолати галузеву структурну деформацію;
- впровадження інноваційних технологій та підходів до виробництва, що дозволить уникнути надмірних втрат сировини та мінімізує вплив людського чинника.

Управління ризиками операційної діяльності потребує:

- організації досконалої системи моніторингу зовнішнього середовища для формування ефективної маркетингової стратегії;
- правового захисту технологій;
- впровадження на підприємстві заходів підвищення кваліфікації працівників;
- постійний контроль за якістю виконання та ефективністю управління.

Але важко реалізувати будь-яку стратегію розвитку в умовах мінливих та динамічних змін зовнішнього середовища. Тому основною умовою досягнення позитивних результатів в діяльності олійно-жирових підприємств виступає правильне стратегічне спрямування і управління. В залежності від можливої ситуації на ринку олійно-жирової продукції доцільними можуть бути певні стратегічні напрямки розвитку підприємства:

- за стабільного розвитку існуючих тенденцій та сприятливого розвитку подій на ринку олійно-жирової продукції виробники будуть використовувати стратегії концентрованого, інтегрованого та диверсифікованого розвитку. При цьому можливим є збільшення обсягів виробництва продукції, розширення її асортименту, розробка нових технологій, інвестування коштів на модернізацію виробництва та купівлю нового обладнання, завоювання нових ринків збуту та здійснення структурних перетворень;
- за несприятливого розвитку ситуації олійно-жирові підприємства будуть змушені реалізувати стратегію скорочення, тим самим зменшити чи частково припинити виробництво збиткових видів продукції.

Висновки. Для кожного конкретного підприємства може бути встановлена своя система стратегій розвитку за різноманітними напрямками, яка характеризується певними особливостями, оскільки вона об'єктивно визначається своєрідністю впливу зовнішнього середовища на діяльність підприємства, його власними ресурсними можливостями, ефективністю управлінських рішень.

Реалізація ефективних стратегічних напрямків розвитку в залежності від можливого розвитку подій на ринку допоможе олійно-жировим підприємствам посилити конкурентні позиції на ринку, більш ефективно використовувати свій внутрішній потенціал та вчасно адаптуватися до змін зовнішнього середовища.

З урахуванням загострення конкуренції на світових ринках стратегія підвищення конкурентоспроможності вітчизняного олійно-жирового комплексу має базуватися на формуванні дієздатних кластерів, до складу яких залучаються підприємства-лідери і технологічно пов'язані з ними спеціалізовані виробництва цієї чи суміжної галузі. Основою забезпечення ефективного розвитку олійно-жирового комплексу є здійснення реструктуризації підприємств, систем управління та покращення фінансового стану.

Література:

1. Таршин С.І. Державне регулювання розвитку олійного виробництва / С.І. Таршин // Вісник НАДУ. – К.: Вид-во НАДУ, 2012. – № 3. – С. 98-108.
2. Таршин С.І. Проблеми структурного розвитку підприємств олійно-жирової галузі харчової промисловості України / С.І. Таршин // Держава та регіони. Серія: Державне управління. – 2012. – № 1. – С. 133-138.
3. Фаїзов А.В. Олійно-жировий комплекс: проблеми і фактори розвитку / А.В. Фаїзов // Агроінком, 10-12. – 2011. – С. 21-25.

Науковий керівник:

кандидат географічних наук, Поліщук Віктор Миколайович.

Володимир Мартиненко
(Суми, Україна)

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Поглиблення міжрегіональних диспропорції соціально-економічного розвитку призводить до зниження рівня конкурентоспроможності України та регіонів. Не задовільною є і екологічна ситуація, що склалась у регіонах. Це дає підстави для пошуку шляхів спрямованих на покращення навколишнього природного середовища, що в результаті сприятиме привабливості територій для інвестицій та активізації економічної діяльності, що в свою чергу підвищить рівень конкурентоспроможності регіонів. Тому виділення екологічної складової в конкурентоспроможності регіону дає можливість визначити та скористатися економіко-екологічними перевагами розвитку регіону. У той же час екологічний фактор лімітує економічний розвиток чим знижує конкурентоспроможність регіону.

Серед екологічних факторів, що визначають конкурентоспроможність регіону можна відзначити наступні:

- екологічні умови навколишнього природного середовища проживання населення;
- рівень пропозицій та платоспроможного попиту на екологічно якісні товари або товари екологічного призначення;
- екологічних умови та рівень екологічних параметрів якості для суб'єктів господарської діяльності з метою забезпечення процесів виробництва екологічно чистих товарів і товарів екологічного призначення;
- інвестиційна привабливість регіону з урахуванням екологічних параметрів виробництва екологічно чистих товарів і товарів екологічного призначення для національних і закордонних інвесторів;
- рівень сформованості організаційних економіко-екологічних механізмів, що діють у межах регіону й забезпечують комфортні умови проживання населення, екологічно чисті умови виробництва екологічно чистих товарів і товарів екологічного призначення та ін.

Проте, розглядаючи екологічний стан регіонів України, слід відзначити, що в остання 5 років регіональні диспропорції у сфері збереження навколишнього природного середовища та екологічної безпеки регіонів залишаються значними. Особливу небезпеку викликає екологічна ситуація в Донецькому регіоні, що пов'язано як з високим рівнем концентрації промислових підприємств та недосконаліми технологіями виробництва, так і з воєнними подіями, які приводять до значної руйнації природних екосистем.

З високим рівнем концентрації об'єктів, що провадять екологічно небезпечні види економічної діяльності, залишаються Дніпропетровська, Луганська, Запорізька, Кіровоградська та Харківська області. До кола регіонів з помірним забрудненням довкілля та відносно чистих, де концентрація «шкідливих» об'єктів невисока, можна віднести Чернівецьку, Волинську, Рівненську, Сумську, Чернігівську та Тернопільську області. Такий стан справ негативно впливає на всі інші суб'єкти економіки, що розташовані у зоні дії забруднювачів. Таким чином, можна стверджувати, що екологічний фактор визначає напрямки розвитку господарської діяльності регіону її ефективність та конкурентоспроможність території, а підвищення економічної конкурентоспроможності регіонів неможливе без одночасного підвищення їх екологічної конкурентоспроможності.

Екологічна конкурентоспроможність регіону повинна бути визначена потенційними перевагами регіону в забезпеченні екологічно чистого стилю життя й екологічно чистого стилю ведення господарської діяльності одночасно всіма суб'єктами регіону. Рівень конкурентоспроможності регіону повинен визначатися в залежності від цілей порівняння відповідно до набору певних показників конкурентоспроможності з урахуванням екологічної складової. До таких показників відноситься [1. с. 11]:

- сумарна екологічна конкурентоспроможність суб'єктів підприємницької діяльності, що перебувають на території регіону по показникам впливу на стан природного середовища даного регіону забезпеченню населення екологічно чистими товарами за прийнятною ціною й сумарними показниками екологічної якості природного середовища;
- економіко-екологічна ефективність організаційно-економічного механізму що забезпечує екологічну конкурентоспроможність суб'єктів господарювання та регіону в цілому;
- створення умов екологічної інвестиційної привабливості регіону з метою розвитку економіки регіону на основі використання екологічно конкурентних природних факторів і умов виробництва;
- конкурентоспроможного інституційного середовища регіону, що сприяє екологічній конкурентоспроможності.

З урахуванням виділених показників для забезпечення конкурентоспроможності регіонів, в регіоні варто сформувати екологічний конкурентоспроможний економіко-екологічний простір, який передбачає наявність екологічних обмежень у процесі виробничої діяльності й екологічних стандартів якості товарів, що випускаються на базі вільного переміщення й доступу до екологічно сприятливих умов виробництва екологічно чистої вихідної сировини та матеріалів екологічно чистих технологій виробництва.

Для формування такого економіко-екологічного простору, на нашу думку, необхідно:

по-перше, сформувати екологічно спрямовану владу регіону, яка б надавала пріоритетність екологічному розвитку регіону, характеризувалася екологічною та економічною компетентністю її членів, нестандартністю ідей з природокористування та стилем прийняття рішень, прозорістю виконавчої влади у відношенні до екологічних проблем регіону та пріоритетністю вирішення екологічних проблем;

по-друге, визначити основні стратегії забезпечення конкурентоспроможності регіону з врахуванням екологічної компоненти. Такими стратегіями можна вважати [2, с. 327]:

- стратегію розумної достатності - добровільна відмова від надлишкового споживання ресурсів і продуктів;
- стратегію чистого виробництва - мінімізація негативного впливу на природне середовище шляхом перепроектування технологічних процесів виробництва, коригування номенклатури виготовленої продукції та зміна сировинної бази;
- стратегію екологічної ефективності - істотне збільшення коефіцієнта використання сировинних ресурсів і продуктивності праці;
- стратегію циркулярності - налагодження постачальницьких ланцюжків кругообігу ресурсів з метою мінімізації відходів виробництва й зниження навантаження на природне середовище;
- стратегію кооперування - сумісне вирішення екологічних проблем ресурсозбереження в межах регіональних кластерів.

По-третє, підвищити інвестиційну привабливість регіону;

по-четверте, створити регіональну інноваційну систему;

по-п'яте, сформувати розвинену екологічну інфраструктуру регіону;

по-шосте, створити у регіоні значний науковий та інтелектуальний потенціал, компетентний у вирішенні екологічних проблем регіону;

Література:

1. Аверіхіна Т. В. Екологічна складова оцінювання національної та регіональної конкурентоспроможності / Т. В. Аверіхіна // Вісник соціально-економічних досліджень . - 2012. - Вип. 1. - С. 8-13. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vsed_2012_1_3.pdf.
2. Пахомова Н. В. Экологический менеджмент. / Н. В. Пахомова, А. Эндрес, К.Рихтер – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.

З. Мусаева
(Ташкент, Узбекистан)

РАЗВИТИЕ МЕНЕДЖМЕНТА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В условиях конкуренции узбекские предприятия работают уже много лет. Конечно в каждой отрасли свои условия конкуренции, где-то слабее, где-то сильнее, но средний уровень конкуренции все-таки ниже, чем в развитых странах запада. Узбекские менеджеры работают пока в не очень сложных конкурентных условиях. Сложность их работы заключается в неустойчивости деловой среды, в изменчивости законодательства, в неумелом администрировании, в неполном исполнении обязанностей многими участниками рынка, включая государство, как орган регулирования рыночной деятельности.

Чтобы ускорить поступательное развитие Узбекской экономики, следует постепенно менять деловую среду Узбекских предприятий. Она обычно меняется под воздействием двух групп факторов: совершенствование законодательства в сфере экономики, включая нормативные правительственные акты и совершенствование менеджмента в Узбекских предприятиях. Еще одним важным фактором, влияющим на Узбекскую деловую среду можно назвать глобализацию экономических процессов. Влияние зарубежных стран, их законодательства и их компаний на Узбекскую экономику безусловно имеет место и будет в дальнейшем усиливаться.

Поскольку конкуренция усиливается, в том числе со стороны зарубежных компаний, то Узбекские менеджеры должны строить свою конкурентную борьбу на таком же уровне, как и их соперники. Иначе Узбекские компании не выдержат напора современных методов и средств конкуренции со стороны зарубежных компаний, отстанут от них и создадут им условия для завоевания Узбекского рынка.

В последнее десятилетие теория менеджмента обогатилась разработкой глубинных процессов развития конкурентных преимуществ компаний. Если раньше только строились отдельные гипотезы о влиянии менеджмента на экономические результаты компаний, то сейчас имеется концепция планомерного роста конкурентоспособности.

Основой новой теории являются способности организации или организационные способности. Они необходимы для трансформации бизнеса, т.е. для перестройки всей системы производства с целью приобретения конкурентных преимуществ над другими компаниями. Способности рассматриваются как свойство организации, заключающееся в эффективном использовании своих ресурсов. Правда эффективность рассматривается как получение новых рыночных результатов за счет рационального применения как внутренних, так и внешних ресурсов.

Поскольку рыночное окружение меняется, то чтобы успешно работать организации надо создать другой набор способностей. Способности означают получение данной организацией продукта, с помощью которого можно расширить продажи и потеснить конкурентов. Для создания нового набора способностей необходимо расширение «репертуара» поведения организации. В свою очередь поведение организации складывается из новых действий менеджеров, таких, которые раньше они не могли выполнять. Ниже будет раскрыт механизм формирования новых способностей организации.

Проблема развития организационных способностей возникает тогда, когда использование старых способностей не позволяет организации видеть перспективы в новых рыночных условиях. Использование в этом случае прошлых способностей в новых условиях может навредить компании.

Способности частью заложены в организации при ее создании, но могут также приобретаться извне. Приобретение способностей очень сложный процесс, включающий приобретение знаний, получение опыта, формирование основных компетенций, расширение «репертуара», развитие стратегического видения и стратегическую трансформацию.

Компетенции являются важным условием для развития способностей организации. Способности – это внутреннее свойство организации, определяемое результатами ее деятельности. А результаты деятельности зависят от компетенции, т.е. от знаний, умений и навыков работников организации. Однако существует иерархия управления, согласно которой высшие определяют необходимую компетенцию низших. Следовательно, компетенция работников во многом определяется высшими менеджерами и частично объективными условиями. Высшие менеджеры имеют возможность преодолеть за несколько лет неблагоприятные условия и в идеале компетенция организации на 100% зависят от высшего менеджмента.

Имеются несколько основных путей практического повышения способностей организации:

1. Открытие новых каналов информации;
2. Пересмотр новых рыночных реальностей;
3. Процессы сбора, своевременной обработки и обмена информацией;
4. Использование форм и методов взаимодействия персонала.

Компетенция, лежащая в основе способностей может прирастать только двумя способами: научными исследованиями или приобретением знаний, опыта и навыков. Чаще всего предприятия не занимаются собственными научными исследованиями. Даже те крупные компании – мировые лидеры, которые ведут научные исследования, многие знания покупают извне, так как невозможно исследования проводить во всех необходимых направлениях. Есть специализированные научные организации, которых трудно обогнать. Легче приобретать специализированные знания.

Другое дело умения и навыки. На основе приобретенных знаний можно произвести собственные опыты и эксперименты, которые и дают умения и навыки. Но есть специализированные обучающие организации, которые наряду со знаниями дают навыки через умения. Однако обучающие организации могут дать только основные, стандартные навыки и умения. А на предприятии всегда имеются собственные особенности, которые чаще заключаются в наборе ресурсов и компетенций.

Это обуславливает необходимость обладания высшей стратегической компетенцией, которая большей частью формируется в результате творческого осмысления действительности и нахождения творческих управленческих решений. Сущностная основа такого рода компетенции – это стратегическое видение того, как может компания умело применить имеющиеся внутренние и внешние ресурсы для последовательного превращения их в значительные рыночные результаты.

В пользу такого вывода говорит тот факт, что имитация (абсорбция) новой технологии предприятием не всегда ведет к новым способностям, т.к. организационные способности формируются через специфические ресурсы и условия, такие как управленческий потенциал, стратегическое видение рынка, конкурентные преимущества и т.д.

Способности у предприятий всегда эволюционируют. Они могут размываться, или развиваться неадекватно рыночным условиям. В результате можно наблюдать отставание предприятия от рыночных условий. Это происходит тогда, когда генеральный менеджмент имеет недостаточную компетенцию и не может эффективно управлять стратегическим развитием организации.

Различают следующие основные виды организационных способностей:

1. Абсорбционные способности, которые всегда присутствуют в той или иной форме. Бывают скрытые способности, когда отдельные работники сами приобретают знания и умения, но их не включают в систему развития компетенции для достижения новой способности. Для развития организационных способностей недостаточно наличие пусть даже высокого уровня (как система) абсорбционных способностей. Нужны еще другие способности.

2. Многофункциональные способности (стратегическое видение и планирование). Способности анализа рынка, оценки позиции конкурентов и проведения управленческого обследования ведут к разработке стратегии, которая охватывает все стороны и аспекты деятельности предприятия. Поэтому такие способности были названы многофункциональными. Сама способность разработки стратегии не дает гарантии получения реального конкурентного преимущества. Планы могут быть не реализованы.

3. Трансформационные способности, которые включают работников с определенными компетенциями в общую деятельность. Если система новой деятельности продумана и имеются работники всех необходимых компетенций, то последовательное включение этих работников с их новым «репертуаром» в систему бизнес-процессов преобразует организацию. И эти преобразования запускают процесс изготовления новой продукции и другие новые процессы, которые в совокупности создадут рост продаж, рост прибыли и увеличение доли рынка.

Развитие способностей организации заключается не только в обучении работников, повышении их уровня компетенции. Крайне необходим коллективный опыт совместной деятельности по внедрению нововведения. С этой целью необходимо приобрести опыт в эксперименте по изменению «репертуара» путем реконфигурации и рекомбинации ресурсов и рутин (*под рутинami понимаются стандартизированные действия работников*). Такой эксперимент поможет увеличить способности компании к освоению нового знания и к трансформации организации.

Другим условием развития способностей является **экспертиза**. Наивысший уровень компетенции, как было давно доказано, имеется у экспертов. Экспертами являются специалисты узкого профиля, проработавшие по этой специальности более 10 лет, имеющие научные публикации и практический опыт решения проблем по специальности. Эксперты обладают не только большими знаниями и опытом, но и творческими способностями. Им легче найти нестандартное решение по их профилю. А как мы помним, способности организации – это не только выработка новой продукции, но и получение рыночных результатов. Поскольку рыночные условия меняются, то организация должна быть способна выработать новые решения для достижения успеха всякий раз за многие годы. Следовательно, выработать новые нетрадиционные решения могут только эксперты, как специалисты высшей компетенции.

Если эксперты интегрированы в компанию, тогда достигается преимущество в способностях. Чтобы интегрировать экспертов, необходимо создать систему распространения, интеграции и трансформации знаний. Эта система делает организацию менее зависимой от экспертов, поскольку они находятся вне организации, но связаны с ней информационными каналами и договорами. Это будет система импортирования экспертных знаний.

При создании механизма развития организационных способностей важно иметь методику оценки уровня способностей. Она должна показывать, насколько развиты способности у организации. Для этого нужно иметь шкалу и показатели для сравнения. Поскольку проблема оценки способностей новая, то пока никаких методик оценки еще не выработано. Можно только предложить подход к оценке организационных способностей.

Исходя из анализа сущности способностей можно сделать вывод о возможном измерителе. Таким инструментом может служить вопрос: в какой мере учтены организацией рыночные реальности? Дело в том, что если способности организации слабые, то в своей деятельности она плохо учитывает рыночные реальности. А если она полностью учитывает рыночные реальности, то должны быть получены максимальные рыночные результаты. Следовательно, способности соответствуют мере учета рыночных результатов.

Другим направлением оценки является оценка компетенции. Компетенция в организации, как правило, представлена многообразная. Поэтому оценку надо проводить по направлениям деятельности и по должностям. Например, стратегическая компетенция соответствует высшим менеджерам. Она охватывает понимание стратегических проблем в общем и проблем реальных в организации в частности. Компетенция может быть разделена по уровням на знания, умения и навыки. Компетенция высшего уровня должна включать навык творческого решения стратегических проблем.

Требуется проведение дальнейших исследований по расшифровке процессов и механизмов развития организационных способностей.

Практические менеджеры в Узбекистане к сожалению имеют недостаточную профессиональную подготовку. По нашим оценкам, только около 20 % менеджеров имеют дипломы высшего образования по менеджменту. Еще около 20 % имеют сертификаты курсов по менеджменту. Таким образом, при решении вопросов стратегического развития организации в условиях международной конкуренции отечественные менеджеры заметно уступают иностранным в профессиональной подготовке.

Узбекистан отстает от развитых стран и по качеству подготовки менеджеров, поскольку программы подготовки несколько устарели и качество подготовки недостаточное. Многие студентам дается из книг и сугубо теоретического материала, тогда как на работе выпускникам приходится решать практические проблемы. Недостаток практических навыков и нехватка современных зарубежных материалов объясняется трудностями всей системы образования в Узбекистане. Профессора, доценты и

преподаватели мало участвуют в управленческих исследованиях, в которых осваивается практика Узбекских предприятий. Существует также проблема нехватки учебников, специальных журналов и книг по менеджменту.

Проблемы развития менеджмента в Узбекистане при высоких темпах развития экономики вполне разрешимы.

Мухаммад Мусурмонкулов, Нигора Хасанова
(Гулистан, Узбекистан)

РАЗВИТИЕ СФЕРЫ УСЛУГ И СЕРВИСА КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В качестве одного из приоритетных направлений экономического развития в Узбекистане в текущем году государство определило ускорение роста сферы услуг и сервиса. С первых дней независимости возможности этого сектора в республике являются потенциальным источником увеличения занятости и повышения доходов населения. До конца 80-х годов более 95% услуг оказывали химчистки, пункты проката и мелкие ремесленники, готовые отремонтировать одежду и обувь. Качество их услуг зачастую было таким, что пользоваться ими не хотелось. Сегодня сфера услуг и сервиса - одна из самых важных отраслей национальной экономики. Новые рыночные предприятия уже предлагают сотни видов сервиса для корпоративных и частных потребителей на уровне мировых стандартов. С первых дней независимости государство определило возможности этого сектора в Узбекистане как потенциального источника увеличения занятости и повышения доходов населения, а также пополнения местных бюджетов. Ускоренное развитие сферы услуг и сервиса находится в русле общемировых тенденций, позволяя, с одной стороны, полнее удовлетворять запросы населения в условиях роста потребительских стандартов, с другой - создавать рабочие места для тех, кто высвобождается в ходе структурных преобразований экономики. Достаточно сказать, что в развитых странах доля услуг в ВВП составляет от 60 до 80%, в сфере услуг трудятся до 70% всех занятых в экономике. Что касается структуры потребительских расходов населения, то затраты на услуги и сервис составляют 50-60% [1, с.57]. Достичь подобного уровня развития данного сектора - задача, требующая серьезного, последовательного подхода, прежде всего со стороны государства. Очередным шагом в реализации подобных устремлений стало Постановление Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова «О мерах по ускорению развития сферы услуг и сервиса в Республике Узбекистан в 2006-2010 годах»¹. Документ стал важным этапом в создании благоприятных условий для дальнейшего расширения предпринимательской инициативы в сфере услуг, в том числе путем устранения бюрократических барьеров. Кроме этого, документ освобождает с 1 апреля 2006 года сроком на три года от уплаты налога на доходы (прибыль) и единого налогового платежа юридических лиц, оказывающих услуги в этом секторе экономики. Эти стимулы должны обеспечить высокие темпы роста объемов услуг, расширить их ассортимент в 2,1 раза, а также увеличить число занятых в этой сфере за пять лет в 1,6 раза. По оценкам специалистов, это позволило повысить долю «третьего сектора» в валовом внутреннем продукте до 49% к 2010 году. Среди приоритетов в программе было четко обозначено расширение масштабов, ассортимента и повышение качества услуг, оказываемых сельским жителям, а также новых видов услуг, без которых трудно представить рыночную экономику - юридических, консалтинговых, банковских, финансовых, страховых, лизинговых и оценочных. По данным Министерства экономики республики, в результате последовательной реализации программы в первой половине 2013 года объемы услуг по сравнению с аналогичным периодом прошлого года выросли на 24,5%, что значительно опережает уровень утвержденных темпов роста. Доля услуг в валовом внутреннем продукте составила 42,8%. Основными факторами ускоренного роста являются создание новых предприятий сферы услуг и расширение действующих исходя из анализа потребностей населения, особенно в сельской местности. В целом за шесть месяцев 2013 года ими было организовано более 4 тыс. объектов торговли, общественного питания и бытовых услуг. Впечатляющая динамика рынка услуг в Узбекистане за последний год свидетельствует о том, что главным стимулом для развития предложения на рынке услуг стали экономические инструменты, находящиеся в руках государства, - льготное налогообложение и кредитование. Со стороны спроса определяющим фактором, который оказал влияние на развитие этого рынка, стал рост реальных доходов населения, уровень жизни. При этом интенсивному развитию рынка услуг способствовал и все возрастающий спрос на сервис как со стороны корпоративных клиентов - банков, офисных и торговых центров, так и со стороны частных лиц. Население стремится улучшить качество своей жизни и сэкономить время на повседневных делах, в результате спрос на услуги растет ускоренными темпами по сравнению с платежеспособным спросом в других отраслях экономики. Активно осваивает сферу бытовых услуг малый бизнес, тесня на рынке мастеров-одиночек и монополию бывших государственных структур. Частные предприниматели точно определили нишу неудовлетворенного спроса и сформулировали адекватное предложение. Так, согласно данным Минэкономики, в сфере услуг торговли и общественного питания при прогнозируемом темпе роста торговых услуг 114,6% фактический рост к соответствующему периоду составил 121%. В этом секторе укрепилась республиканская система оптовой торговли, обеспечивающая цивилизованные формы продвижения потребительских товаров к покупателю. В сфере транспортных услуг прирост составил 27,2% против 10,9%, утвержденных в качестве целевого параметра.

Создано 3012 новых маршрутных линий, при этом существенно обновлен подвижной транспорт, учтены местные условия при формировании оптимальных региональных тарифов на перевозку пассажиров и грузов. В секторе связи и информатизации введена в строй 481 цифровая АТС, в результате чего увеличилась плотность количества цифровых телефонов. Существенно выросло число абонентов сотовых компаний, что является результатом качественного и количественного роста услуг мобильной связи.

Продолжаются целенаправленная реконструкция и развитие телекоммуникационной сети, каналов связи, пунктов коллективного доступа к сетям Интернет, услуг кабельного и эфирно-кабельного телевидения. По итогам первого полугодия в республике объем оказанных услуг связи почти в 1,5 раза превысил прошлогодний уровень. В соответствии с современными требованиями развивается сфера финансовых услуг, темпы роста которых составили 123,5%. Увеличивается спектр банковских продуктов, в частности услуги по льготному микрокредитованию при формировании стартового капитала бизнеса. Расширяется сеть мини-банков, призванных создать удобные условия для обслуживания населения. Растет популярность применения пластиковых карточек при проведении расчетов, особенно в сфере услуг и сервиса. Развиваются институты рыночной инфраструктуры, в первую очередь организаций, предоставляющих страховые и лизинговые услуги, мобилизующих свободные средства населения. Высокие темпы демонстрирует туристический сектор, где объем экскурсионных услуг вырос на 21,9%, услуг гостиничного хозяйства – на 24,4%. Расширение конкуренции на рынке этих услуг способствует повышению эффективности, качества обслуживания клиентов. Существенная динамика наблюдается и в сфере услуг, оказываемых фермерским хозяйствам - за счет увеличения количества создаваемых машинно-тракторных парков, служб водопользования сельхозпроизводителей, зооветеринарных пунктов, что значительно больше, чем предусмотрено программой. С созданием фермерских хозяйств меняется мировоззрение сельских тружеников, активнее стали проявляться у них такие качества, как инициатива и предприимчивость. Формируется производственная и рыночная инфраструктура по обслуживанию сельскохозяйственного производства, оказанию транспортных услуг, упаковке и расфасовке продукции [2, с.140].

Развивающийся сектор услуг и сервиса в Узбекистане поэтапно становится важным видом экономической деятельности, оказывающей влияние на все стороны жизни общества. Степень удовлетворения потребностей населения в услугах выступает одним из главных индикаторов растущего уровня и качества жизни в республике. Благодаря продуманной политике государства, в Узбекистане сегодня динамично развивается современный рынок услуг, ориентированный на частных и корпоративных потребителей, растущий по своим количественным и качественным параметрам, расширяющийся за счет принципиально новых видов услуг, основанных на применении новейших технологий в соответствии с повышающимися запросами населения [3, с.1].

Литература:

1. Каримов И.А. Мировой финансово-экономический кризис, пути и меры по его преодолению в условиях Узбекистана. –Т.: 2009 г.
2. Статистический сборник об основных итогах экономического и социального развития Республики Узбекистан в годы независимости и прогнозных показателях на 2011-2015 гг. –Т.: Узбекистан.
3. Итоги социально-экономического развития, оценка хода экономических реформ 2012 года и задач на 2013 год. // Народное слово. – Декабрь 11, 2013 г.

Azizbek Nigmanov
(Tashkent, Uzbekistan)

O'ZBEKISTONDA ENERGETIKA VA ALTERNATIV ENERGETIKANI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI HAMDA UNING YUTUQLARI

O'zbekiston yoqilg'i-energetika resurslarining juda katta zaxirasiga va rivojlangan energetika infratuzilmasiga ega. Hozirgi kunda mamlakatda 190 ta neft va gaz konlari ochilgan. Ochilgan konlardagi razvedka qilingan uglevodород zaxiralari miqdori shartli hisobda 3500 mln. tonnadan ziyod. Neft va gaz sohasidagi geologik razvedka ishlari beshta neft-gazli mintaqada – Ustyurt, Buxoro-Xiva, Surxondaryo, Farg'ona, Jan.-G'arbiy Hisorda olib borilmoqda.

Energetika resurslarini jadal o'zlashtirish jarayonlarini boshqaruvga olish mamlakatning energetik xavfsizligini ta'minladi. Agar 1991 yilda energoresurslarga energetik qaramlik ichki bozor ehtiyojining taxminan 20%ni tashkil etgan bo'lsa, 1995 yilga kelib esa O'zbekiston o'zining eksport imkoniyatlarini kengaytirgan holda energetik mustaqil mamlakatlar qatoriga kirdi. Hozirgi kunga kelib, energiya resurslari ichki talabdan 15–18% ortiq hajmda ishlab chiqariladi. Energetika tarmoqlariga davlat tomonidan yordam ko'rsatish bo'yicha tadbirlar MDH mamlakatlarining energetika bozorlarida O'zbekistonning o'rnini o'sishiga va Markaziy Osiyo mamlakatlari energetika balansining sanoat tuzilmasini shakllantirishda milliy energetika majmuasining yetakchilik rolini yanada mustahkamlashga yordam berdi. Shunday qilib, O'zbekistonning gaz va neft bo'yicha ulushi 1991 yildagi 21.5%dan 2005 - 2007 yillarda 40–45%ga yetdi[1].

Iqtisodiy islohotlar davrida (1991–2007) birlamchi energetika resurslarini ishlab chiqarish 1,43 marta, ularni iste'moli esa 32,8%ga o'sdi. Yoqilg'i-energetika resurslarini ishlab chiqarish va iste'mol qilishning jadal

o'sishi neft va gaz sanoatining tez sur'atlarda rivojlanishi hisobiga yuz berdi. Mazkur davr ichida neft va kondensat qazib olish 1,9 barobar, tabiiy gaz esa olish esa 1,4 martaga oshdi va buning natijasida mamlakat yoqilg'i-energetika balansidagi neftning ulushi 7,3 % dan 9,9%ga, tabiiy gazniki esa 86,4%dan 87,2%ga yetdi.[2]

Energetika sektori korxonalarining valyuta tushumlari ta'minotidagi mavqei ham oshmoqda – mamlakat eksport daromadlari tuzilmasidagi YoEM hissasi islohot yillarida 1991 yildagi 5%dan 2007 yilda 15,2% gacha o'sdi. Yoqilg'i-energetika majmuasi tarmoqlarida O'zbekiston aholisining 11% band bo'lib, davlat byudjeti daromad qismining 30–35% ni ta'minlaydi. Energetika siyosatining ijtimoiy tarkibi ham muvaffaqiyatli amalga oshirilgan. Energiya iste'molining tarmoq tuzilmasidagi aholining yakuniy energiya iste'moli 1990 yildagi 17,7%dan 2005 yilga kelib 40%ga yetdi. Aholi punktlarini gazlashtirish darajasi ikki barobarga oshib, 1992 yildagi 25,6%dan 2007 yilda 64%ga yetdi[3].

Mamlakat energetika sektorini rivojlantirishning ijobiy natijalari, davlat siyosatining ijtimoiy-iqtisodiy ustuvor yonalishlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning asosiy omillaridan biri hisoblanib, mintaqada strategik muhim tarmoqlarni rivojlantirishda ham katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonning kelajagidagi eng katta neft resurslari Farg'ona va Surhondaryo minatqasida joylashgandir.

O'zbekiston boy gaz zahiralari ham egadir. Mutahassislarining fikricha, O'zbekistonda gazning zahirasi neft zahirasidan anchagina ko'pdir.

Shu bilan birga, Mingbuloq va Ko'kdumalak konlaridagi neftning tarkibida yuqori darajali og'ir fraksiyalı uglevodород mavjuddir. "O'zneftgaz holding" kompaniyasi ma'lumotiga ko'ra, XXI asrning birinchi choragida motor turidagi yoqilg'ining dizel tariga o'tishini ishlab chiqarish va iste'moli tarkibida – 36%, benzin turida – 24%, gaz turida – 40% ga to'g'ri keladi. Bundan kelib chiqib, 40% Respublika avtomobil tarkor parki gaz iste'moliga o'tishi lozim[4]. Bu masalani yechish – mamlakatning asosiy strategik masalalaridan biridir.

O'zbekistonning asosiy gaz chiqadigan regiona – bu Buhoro – Xiva hisoblanadi. Uning hududida mamlakat gaz zahirasining 90% i yig'ilgan. Respublikada hammasi bo'lib, 52 ta gaz konlarida ishlar olib borilmoqda. Uning sanoat zahirasi 300 mlrd. kub. m. ga yaqindir. Ulardan sanoatda o'zlashtirish uchun 48 tasi tayyorlanadi.

Polietilen ishlab chiqaradigan Sho'rtan gaz – kimyo majmuasi nafaqat O'zbekistonda, balki Markaziy Osiyodagi yirik loyiha hisoblanadi. Bu loyiha, 1998 – yilda ishga tushirilib, "ABB Lummus global" (AQSh), "Misun", "Nisha Ivai", "Toyo injiniring" (Yaponiya) va "ABB Soilen" (Italiya) konsorsiumlari hamkorligida amalga oshirilmoqda.

Hozirgi kunda "O'zbekneftgaz" AQSh ning "Yunokal" kompaniyasi bilan Markaziy Osiyodan Arab dengizi qirg'oqlarigacha bo'lgan neft – gaz quvurlari qurilishi loyihasi bo'yicha, Yaponiyaning Misubisi kompaniyasi bilan Markaziy O'siyo – Xitoy – Janubiy Koreya – Yaponiya gaz quvurlari bo'yicha, Aqsh ning "Epron", "Mobil", "Yunokal", Niderlandiyani "Shell", Italiyani "Adpsip" kompaniyalari bilan hamkorlik qilmoqda.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq O'zbekistonning energetika siyosati mamlakat energetika xavfsizligini ta'minlash hamda milliy energetika imkoniyatlaridan jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy muammolarini hal etish uchun foydalanishga qaratib kelinmoqda. Yangi iqtisodiy munosabatlarning shakllanish sharoitida davlat sanoatning asosiy tarmoqlari, chunonchi yoqilg'i-energetika majmui korxonalariga katta yordam berdi. Bu boradagi davlat siyosati energetika strategiyasining asosiy yo'nalishlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lib, quyidagilarni nazarda tutgan edi:

- neft va gaz kondensatini qazib olishni ko'paytirish orqali yoqilg'i mustaqilligini ta'minlash;
- energetika tarmog'ining ishonchli xomashyo bazasini tashkil etish;
- aholining tabiiy va suyultirilgan gaz, elektr energiyasi va zamonaviy yoqilg'i turlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish;
- energetika tarmog'ining moliyaviy barqa-rorligini saqlash va qo'shimcha sarmoyalar jalb etish;
- me'yoriy-huquqiy bazani ishlab chiqish, narx belgilash shartlari va energetikaning bir-biriga yaqin sohalar bilan munosabatini hisobga oladigan moliya-soliq tizimni takomillashtirish;
- energetika resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish;
- energetikada mukammal bozor sub'ektlari va bozor infratuzilmasini tashkil etish orqali raqobat muhitini bosqichma-bosqich shakllantirish.

Belgilangan maqsadlarga erishish uchun qator yirik energetika loyihalari amalga oshirildi, Ko'kdumaloq neft-gaz-kondensat koni o'zlash-tirildi, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Muborak gazni qayta ishlash zavodida tarkibida oltingururt bo'lgan gazni tozalash bo'yicha ishlab chiqarish ob'ektlari, Yangi Angren issiqlik elektr stansiyasida energiya bloklari barpo etildi. Energetika tarmog'ida yangi neft va magistral gaz quvurlari, elektr uzatish liniyalari, ishlab chiqarish hamda ijtimoiy maqsadlarga mo'ljallangan boshqa ob'ektlar ishga tushirildi. Qishloq aholi punktlari jadal sur'atlarda gazlashtirildi.

Bir paytning o'zida iqtisodiyotning energetika tarmog'i boshqarilishi va faoliyat yuritishi samaradorligini yuksaltirishga qaratilgan tashkiliy tadbirlar amalga oshirildi:

- elektr energetika tarmog'ining barcha korxonalar va tashkilotlari O'zbekiston Respublikasi Energetika va elektrlashtirish vazirligiga bo'ysundirildi;
- neft, neftni qayta ishlash va gaz sanoati korxonalarini negizida konsern tashkil etilib, keyinchalik "O'zbekneftgaz" milliy korporatsiyasiga aylantirildi;
- "O'rtaosiyoko'mir" O'rta Osiyo birlashmasi "Ko'mir" aksionerlik birlashmasiga aylantirildi;
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining yoqilg'i-energetika resurslarini tejash bo'yicha maxsus komissiyasi tashkil etildi.

So'nggi yillarda mamlakatni energiya bilan ta'minlashning barcha asosiy energiya manbalarini qazib olish va ishlab chiqarishni oqilona birlashtirishni nazarda tutuvchi strategiyasi shakllantirildi. Unda yaqin yigirma yil ichida respublikani iqtisodiy jihatdan nisbatan samarali va ekologik toza energiya tashuvchilari bilan ta'minlashga qodir gaz sanoatiga o'tishga alohida e'tibor qaratilgan (Eksport salohiyatini rivojlantirish dasturi, 1998 yil).

Bundan tashqari yoqilg'i-energetika majmui respublika iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish va eksport salohiyatini kengaytirishning asosiy bazasi sifatida muhim o'rin tutishi, uning samarali faoliyat yuritishi va ustuvor rivojlanishini ta'minlash zarurati e'tirof etildi (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Umumiqtisodiyot kompleksi ishlarini tashkil etish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi, 2000 yil).

Shu maqsadda va iste'molchilarni energiya bilan ta'minlash sifati hamda ishonchligini oshirish, bozor munosabatlarini yanada rivojlantirish, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish ishlarini faollashtirish maqsadida tarmoqni boshqarish tuzilmasida tub o'zgarishlar amalga oshirildi:

- "O'zbekneftgaz" milliy korporatsiyasi "O'zbekneftgaz" milliy xolding kompaniyasiga, davlat va davlat aksionerlik birlashmalari, korxonalari hamda korporatsiyalari aksionerlik kompaniyalariga aylantirildi (1998 yil). Yangi tuzilmalar zimmasiga davlatga tegishli mulk va neft-gaz tarmog'i korxonalari aksiyalari paketini samarali boshqarish vazifasi yuklandi;
- Energetika va elektrlashtirish vazirligi tuzilmaviy bo'limlari negizida "O'zbekenergo" davlat aksionerlik kompaniyasi tashkil etildi. Uning tarkibiga "Ko'mir" aksionerlik birlashmasi ham kiritildi (2001 yil). Respublika iqtisodiyoti va aholisini elektr energiyasi bilan barqaror ta'minlash, qayta tiklanadigan energiya manbalarini rivojlantirish va joriy etish kompaniyaning asosiy vazifalari etib belgilandi.

Bundan tashqari elektr energiyasi, neft, gaz va ko'mir sanoatini rivojlantirishga doir qator milliy hamda sohaga doir boshqa loyihalar, jumladan "2001-2010 yillarda O'zbekiston Respublikasi energetikasida elektr energiyasini ishlab chiqaradigan quvvatlarni rivojlantirish va rekonstruksiya qilish dasturi" va "2002-2010 yillarda O'zbekiston Respublikasi ko'mir sanoatini rivojlantirish dasturi" ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonning qishloq joylarida aholining 60 foizdan ortig'i istiqomat qilishi hisobga olingan holda, ularni energiya bilan ta'minlash masalasiga katta e'tibor berilmoqda. Mustaqillikka erishilgach, qishloq aholi punktlarini gazlashtirish bo'yicha katta hajmdagi ishlar amalga oshirildi. Bu esa 2003 yilga kelib, 86,3 foiz qishloq aholisini gaz bilan ta'minlash imkonini berdi. "2003-2005 yillarda qishloq aholi punktlarini tabiiy gaz bilan ta'minlash dasturi" va "2003-2005 yillarda olis, borish qiyin bo'lgan va aholisi kam qishloq aholi punktlarini suyultirilgan gaz hamda boshqa yoqilg'i turlari bilan ta'minlash dasturi"ni bajarish ishlari ham rejadagidek amalga oshirildi. Birinchi dasturga binoan 2006 yilgacha barcha qishloq aholi punktlari tabiiy gaz bilan ta'minlanishi va buning uchun ular iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lgan gaz tarmoqlariga ulanishi lozim edi. Ikkinchi dasturda esa 1191 olis, borish qiyin bo'lgan va kam sonli aholi yashaydigan qishloq punktlarini suyultirilgan gaz, ko'mir yoki boshqa yoqilg'i turlari bilan barqaror ta'minlashni yo'lga qo'yish ko'zda tutilgan edi.

O'zbekiston bosqichma-bosqich isloh qilish tamoyillari asosida tashkil etilgan energetika siyosatini izchil amalga oshirish natijasida nisbatan qisqa vaqt ichida respublika yoqilg'i-energetika majmuining barqaror faoliyat yuritishi hamda uni izchil rivojlantirishga erishdi. Biroq mamlakat energetika mustaqilligi va eksport salohiyatini yanada mustahkamlashi uchun energetika resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish hamda qayta tiklanadigan energiya manbalarini joriy etish borasida shart-sharoit yaratish o'ta muhim masaladir.

Ushbu masalalarning dolzarbligi O'zbekiston Respublikasi hukumatining "2005 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2006 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlaritog'risida"gi qarorida alohida qayd etilgan. Ushbu qarorda 2006-2010 yillarda energiya resurslaridan tejab-tergab foydalanish bo'yicha aniq chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va qabul qilish, jumladan noan'anaviy va muqobil energiya manbalarini keng qo'llash ko'zda tutilgan.

Qayta tiklanadigan energiya manbalarini joriy etish energetika tarmog'ini rivojlantirish bo'yicha umumiy strategiyaning tarkibiy qismiga aylanmog'i lozim. Bunda qayta tiklanadigan energetikaning mavjud texnik imkoniyatlari hisobga olingan holda mamlakatning joriy va istiqboldagi energetika balansida qayta tiklanadigan energiya manbalarining roli ortib bormoqda.

Quyoshli kunlarga boy O'zbekistonda qayta tiklanadigan energiya manbalarini o'zlashtirish strategiyalari endi ishlab chiqilmoqda. Garchi, hozir qayta tiklanadigan energetika texnologiyalari uchun xarajatlar miqdori energiya olishning an'anaviy texnologiyalari sarf-xarajatlaridan ancha oshsa-da, bugungi kunda ular joriy etiladigan ob'ektlarni aniq qayd etish mumkin.

O'zbekiston uchun – bu birinchi navbatda, elektr energiyasi va issiqlik olish uchun mahalliy sanoat va qurilish sektorining kam quvvatli ob'ektlari, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy-maishiy sohalar ob'ektlari, fermerlik va issiqxona xo'jaliklari hamda boshqa ob'ektlar uchun mo'ljallangan qurilmalardir. Bugun tog'li va yarim cho'l hududlarida joylashgan olis, shuningdek, yaylovlarda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan keng foydalanish an'anaviy energiya manbalari bilan bemaolol raqobatlasha oladi.

Литература:

1. O`zR stat.markazi manbalari asosida
2. O`zR stat.markazi manbalari asosida
3. O`zR stat.markazi manbalari asosida
4. O`zR stat.markazi manbalari asosida

М.Нуралиева
(Ташкент, Узбекистан)

СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МИРОВОГО СТРАХОВОГО РЫНКА

Страхование по праву считается наиболее интегрированной формой финансовой деятельности. Все крупнейшие страховые организации мира объединены связями совместного страхования и перестрахования. Во многих странах разрешен свободный доступ иностранных страховых организаций на национальные рынки. Например, с 1992 года сняты всякого рода ограничения для иностранного капитала в странах Европейского союза и взят курс на формирование единого страхового рынка в Европе². И тем не менее национальные страховые рынки сохраняют определенные особенности. Наиболее высокого уровня развития страхового дела достигло в США, Англии, Швейцарии, Германии, Франции, Японии и Италии.

Современный этап развития цивилизации характеризуется тенденцией усиления связей и взаимодействием между странами, в основе чего лежит необходимость решения глобальных проблем человечества: экологии и др. Это обусловлено и нарастающей взаимозависимостью государств в экономической сфере.

В настоящее время международные экономические отношения утвердились и реализуются в следующих основных формах:

- международная торговля товарами и услугами;
- обмен в области науки и техники;
- движение капиталов и зарубежных инвестиций;
- валютно-кредитные отношения и т.п.

Сферы страхования внешнеэкономических интересов аналогичны страховым операциям на внутреннем страховом рынке, но имеет и свои особенности.

Выделяют несколько сфер международного страхования:

1) транспортное страхование имеет многовековую историю развития, начавшуюся с морского страхования – страхование судов, грузов и фрахта, а также ответственности судовладельцев перед третьими лицами;

При страховании судов основанием заключения договора выступают следующие условия: «страхование с ответственностью за гибель и повреждение», «страхование с ответственностью за гибель судна, включая расходы по спасению», «страхование с ответственностью за повреждение судна» и др.;

2) страхование фрахта – страхование платы за перевозку груза. В зависимости от условий оплаты фрахта в качестве страхователя могут выступать владелец груза, перевозчик либо тот и другой вместе. Страхование фрахта обычно включается в договор страхования груза.

Договор страхования груза - «карга»- заключается на конкретную перевозку определенного груза либо на определенный отрезок времени. В международной практике грузоперевозок действуют традиционные условия поставки товаров, в которых оговариваются вопросы страхования грузов:

3) автотранспортное страхование представлено основным видом-страхованием гражданской ответственности владельцев автотранспортных средств по Зеленой карте³.

Зеленая карта - это соглашение ряда стран о взаимном признании страхового покрытия гражданской ответственности владельцев средств автотранспорта и об оказании взаимной помощи по урегулированию убытков, возникающих в международном автотранспортном сообщении (названа так по первоначальному цвету страхового полиса, удостоверяющего это страховое правоотношение). Узбекистан не входит в эту систему, поэтому, в случае поездки автотранспортом за рубеж полис приобретается у иностранных страховщиков, имеющих лицензии, либо при пересечении границы каждой страны:

4) ответственность воздушных перевозчиков наряду со страхованием гражданской ответственности владельцев автотранспортных средств в международном страховании также страхуется ответственность воздушных перевозчиков – за багаж пассажира и за вред, причиненный третьим лицам:

5) ответственность морских и речных перевозчиков за нанесение вреда третьим лицам, экологической среде при столкновении судов и загрязнение вод нефтью и пр.:

6) страхование финансово-кредитной сферы включает:

• страхование коммерческих, в том числе валютных рисков. Все участники международных отношений подвергаются различным коммерческим рискам, возникающим вследствие:

- неустойчивости валютных курсов, инфляция (дефляции),
- изменение цены товара после заключения контракта,

- неплатежеспособности покупателя или заказчика. Опасность валютных потерь особо велика в результате изменения курса валют (валютные риски). В международной практике валютные риски снижаются с помощью различных методов: страхование, хеджирование, лимитирование, операции (форвард, спот, системы срочных контрактов), товарно-ценовых оговорок и др.;

² В соответствии с Маастрихтским договором

³ Под редакцией Л.А.Орланюк-Малицкой Страхование. -М.: -Юрайт,2011

- страхование иностранных инвестиций – достаточно актуальный вид страхования, поскольку он выступает эффективным способом защиты интересов инвесторов при негативных тенденциях на рынке;
- страхование экспортных кредитов, позволяющие экспортерам избежать затрат, связанных с производством экспортной продукции, при отказе от нее иного покупателя, убытков от неплатежа вследствие экономических или политических причин, убытков от изменения курсового соотношения между валютой платежа и валютой, в которой выражены издержки экспортера и др.

Помимо перечисленных видов международного страхового рынка широко используются:

- медицинское страхование и страхование от несчастных случаев граждан, выезжающих за рубеж;
- страхование технических рисков: монтажно-пусковых работ, обслуживания и гарантийных обязательств (лизинговые контракты), строительных рисков, риска экспроприации арендуемого оборудования и т.п.

Особо следует отметить высокий уровень развития перестрахования. На современном рынке перестрахования тенденции поведения организаций существенно меняются под влиянием различных факторов. На поведение перестраховщиков влияет нестабильная общеэкономическая ситуация в мире. Все перестраховщики и особенно крупные, занимаются не только непосредственно перестраховочной, но и инвестиционной деятельностью. Если ситуация в промышленности и на финансовых рынках неустойчива в глобальном масштабе, то проблема получения дохода от инвестиционной деятельности сильно обостряется, и, следовательно наблюдается рост цен на перестраховочные услуги.

Аспект, уже влияющий на поведение перестраховщиков: изменение климата. Крупнейшие перестраховочные организации мира имеют собственные исследовательские институты, спорящие о том, кроется ли в действительности причина постоянного роста чисел природных катастроф в глобальном потеплении. Но факт остается фактом. Наблюдается рост убыточности и рост угрозы убыточности в связи с изменением климата. В перспективе расходы страховщиков будут нарастать, доходы не гарантированы из-за нестабильности рынка капитала, зато гарантировано увеличение расходов.

Еще один важный момент – появление так называемых новых рисков вследствие глобализации мировой экономике, расширения кооперативных связей, которые страховщикам, и особенно перестраховщикам, очень трудно отслеживать. Например, несколько лет назад произошел пожар вследствие удара молнии на небольшой фабрике изготавливающей микрочипы для мобильных телефонов в Мексике. Пожар привел к колоссальным перерывам в деятельности компаний Nokia и Ericsson, потому что микрочипы им поставлялись только с этой фабрики. И такое происходит все чаще: крупные организации, стремясь минимизировать свои расходы, размещают заказы в странах третьего мира.

Когда ситуация находится за пределами контроля прямого андеррайтера, определить степень риска нет возможности. Усложняются сами объекты страхования и перестрахования, особенно в индустриальном бизнесе, что требует изменения принципов андеррайтинга в перестраховании и влечет за собой рост расходов. Перестраховщики все чаще переходят к так называемому андеррайтингу. Обычно андеррайтер изучает историю убытков, собирая информацию за предыдущие годы, «Перспективный» же андеррайтинг базируется на прогнозных моделях, и они уже становятся основной перестраховочной политики крупных страховых компаний.

Услуги по перестрахованию узбекские страховщики стараются в основном получить у иностранных перестраховщиков, по праву считая их наиболее качественными. Но отношения зарубежных перестраховщиков к потребностям узбекских страхователей и страховщиков неодинаково. Можно выделить три основных направления развития отношений:

1) перестраховщики, интересующиеся отечественным рынком, чтобы снять с него «сливки». Их практически не интересуют долгосрочные перспективы культивирования страховых потребностей у узбекских страхователей. Они не хотят вкладывать в развитие узбекского страхового поля, но всегда готовы задействовать свою финансовую мощь и лоббистский потенциал для перекармливания уже сложившихся сегментов рынка в свою пользу;

2) перестраховщики, заинтересованные в непосредственном участии в жизни узбекского страхового рынка, но твердо придерживающиеся принципа приоритетности своих интересов;

3) перестраховщики, нацеленность которых на узбекский рынок выражается в более гибкой политике, и реально проявляемом стремлении идти навстречу запросам отечественных страховщиков и стоящих за ними страхователей. Есть признаки, что проявления такого рода рыночного поведения у некоторых перестраховщиков не носят эпизодический характер, а постепенно формируют относительно заметную тенденцию.

В ближайшее время активность западных перестраховщиков на нашем рынке существенно расти не будет. Наш страховой рынок еще не достаточно развит, что создаёт предпосылки для того, чтобы зарубежные перестраховщики принимали его на компромиссных условиях, вполне устраивающих и узбекских cedентов, и узбекских страхователей. Необходимо прилагать больших усилий, больших затрат, чтобы не потерять отечественного страховщика и выйти на мировой уровень.

**Алия Оразбекова
(Астана, Казахстан)**

КОНЦЕПЦИЯ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО) – это правила, устанавливающие требования к признанию, оценке и раскрытию финансово-хозяйственных операций для составления финансовых отчетов организаций во всем мире [4, с.56].

Появление Международных бухгалтерских стандартов связано, прежде всего, с такими объективными предпосылками, как:

- интеграция, взаимозависимость, взаимообусловленность мировой экономики и повсеместная необходимость в финансовом и инвестиционном рынках; совместных предприятий, корпораций и взаимное проникновение капиталов различных стран;
- развитие мировых производительных сил до всеобъемлющего, глобального и интернационального уровня;
- свободная конвертация валюты ведущих стран, а также введение единой европейской валюты;
- необходимость единых подходов, таких как унификация и стандартизация, в реализации межнациональных программ в социальной, экономической, финансовой сферах и управлении экономическими процессами;
- невозможность оставаться в рамках национальных принципов и правил;
- желание иметь сопоставимую, понятную информацию для принятия правильных решений, не затрачивая значительные средства для приведения отчетности в соответствии с международными правилами или национальными нормами страны - партнера.

Международные стандарты финансовой отчетности решают проблему гармонизации или согласования методологии бухгалтерского учета на мировом уровне. Применение стандартов требует нового подхода, нового взгляда на отражение, признание и раскрытие операций и событий деятельности организации, не обремененного стереотипами прежней системы учета.

Стандарты финансовой отчетности обеспечивают сопоставимость бухгалтерской документации между компаниями в общемировом масштабе, а также являются условием доступности отчетной информации для внешних пользователей.

В апреле 2001 года указанный Комитет был преобразован в Совет по международным стандартам финансовой отчетности (СМСФО), являющийся органом Фонда Комитета по международным стандартам финансовой отчетности, утверждающего эти стандарты [5, с. 115].

Международные стандарты финансовой отчетности включают:

1. Международные стандарты бухгалтерского учета (IAS);
2. Международные стандарты финансовой отчетности (IFRS);
3. Официальные документы разъяснительного характера – разъяснения (интерпретации) к МСФО, подготовленные комитетом по разъяснениям международных стандартов финансовой отчетности (IFRIS - КРМСФО), и утвержденные СМСФО к выпуску;
4. Разъяснения (толкования) к МСФО, подготовленные предшественником КРМСФО, то есть бывшим Постоянным Комитетом по интерпретациям (SIC - ПКИ), и утвержденные к выпуску КМСФО либо СМСФО.

Действующих стандартов в формате МСБУ (IAS) - 31 стандарт и в формате МСФО (IFRS) - 8 стандартов, которые имеют статус рекомендательных документов, несмотря на то, что Закон Республики Казахстан "О бухгалтерском учете и финансовой отчетности" от 28.02.2007 г. № 234-III обязывает их применение.

Развитие системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности необходимо осуществлять в целях повышения качества, прозрачности и сопоставимости информации, формируемой в бухгалтерском учете и финансовой отчетности в соответствии с МСФО по следующим основным направлениям:

- подготовка и переподготовка специалистов, занятых организацией и ведением бухгалтерского учета, аудитом финансовой отчетности;
- упрощение порядка ведения бухгалтерского учета и составления финансовой отчетности для субъектов малого и среднего предпринимательства;
- изменение системы регулирования бухгалтерского учета и финансовой отчетности на основе международного опыта;
- участие в международном процессе развития бухгалтерского учета и аудита.

Мировой опыт показывает, что такие качественные характеристики как понятность, уместность, надежность и сопоставимость, определяющие полезность информации, достигаются непосредственным использованием международных стандартов или применением их в качестве основы построения национальной системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Экономическая перспектива применения МСФО и МСА заключается в более эффективном распределении капитала, более широком выборе капиталовложений и росте их рентабельности, упрощается выход на мировой рынок, появляется

возможность снижения затрат на привлечение капитала. Что в следствие приведет к развитию новых бизнес структур, появлению новых рабочих мест, снижению безработицы, повышению конкурентоспособности казахстанских организаций на международных рынках, к экономическому росту страны в целом.

Таким образом, внедрение МСФО обусловлено интеграцией Казахстана в мировую экономику и вступлением в ВТО, направлено на усиление казахстанских организаций на международных рынках.

В соответствии с задачами, поставленными главой государства, по поддержке малого и среднего бизнеса необходимо полностью освободить от обязательного ведения бухгалтерского учета индивидуальных предпринимателей и установить градацию остальных субъектов предпринимательства по категориям в целях применения ими различного порядка ведения бухгалтерского учета и составления финансовой отчетности.

Литература:

1. Закон Республики Казахстан от 28.02.07 "О бухгалтерском учете и финансовой отчетности" №234-III. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.02.2007 г. № 235-III).
2. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана 2010. Новое десятилетие – новый экономический подъем. Новые возможности Казахстан.
3. Кодекс Республики Казахстан от 15 мая 2007г. 251-III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.11.2014г.)
4. Жулина С. Алма Досыбекова // Жулина С. Научное пособие: Анализ финансовой отчетности - А.: Экономика, 2010 – 56с.
5. Дюсембаев К. Канат Шаякин // Дюсембаев К. Учебное пособие: Аудит и анализ в системе управления финансами – А. Экономика, 2009 – 115с.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Серикбаева Салтанат Газизовна.

Ельвіра Ординська
(Чернівці, Україна)

НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ ОБЛІКОВОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ЗНОСУ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ

Постановка проблеми. Амортизація як економічна категорія давно є предметом уваги як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Економісти і надалі проводять дискусії, щодо сутності амортизації, необхідності та методів її відображення у фінансовій звітності. Проте, в бухгалтерському обліку амортизація дано визначається як процес розподілу витрат, пов'язаних із придбанням основних засобів. В Україні склалася така ситуація, що відображення зносу в обліку викликає проблеми на практиці та суперечки між науковцями. В першу чергу це зумовлено науково-технічним прогресом а також дисонансом у світовому економічному розвитку та економічному розвитку України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням обліку зносу (амортизації) та питаннями облікового відображення зносу займалися багато вчених та науковців, серед яких: Камінська Т.Г. [3] присвятила свої праці дослідженню амортизаційної політики на підприємстві, було досліджено питання обліку зносу основних засобів, Крамаренко Д.Р. [4], Пазій Т.А [6], Рета М.В., Смоленюк П.С. [8] зосередили свою увагу на проблемах обліку основних засобів та відображенні зносу в бухгалтерському обліку, Помилуко Є. [7] розглядала питання амортизаційної політики в Україні, Лень В.С., Гливенко В.В. [5] присвятили свої дослідження питанню бухгалтерського обліку загалом, в тому числі і обліку амортизації (зносу), Ткаченко Н. [9] присвятила свою увагу дослідженню нарахування та обліку амортизації в економіці України.

Постановка завдання. Дослідження базується на визначенні сутності зносу і амортизації та визначенні проблем облікового відображення зносу, що у підсумку дозволяє визначити та окреслити основні шляхи подолання виявлених проблем.

Виклад основного матеріалу. При дослідженні обліку зносу важливого значення набуває розрізнення двох, здавалося б однакових, понять «знос» та «амортизація». Амортизація (лат. *amortisatio* — оплата боргів) — це процес відшкодування зношування основних засобів, інших необоротних матеріальних та нематеріальних активів, пов'язаний з поступовим перенесенням їх вартості на новостворювану продукцію, роботи або послуги [5, 102]. Згідно з П(с)БО 7 «Основні засоби», знос основних засобів — сума амортизації об'єкта основних засобів з початку його корисного використання [2].

Порядок нарахування амортизації в Україні регламентується такими законодавчими актами: Законом України "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні" від 16.07.99 р. № 996- XI; П(С)БО 7 "Основні засоби", затверджене Міністерством фінансів України від 27.04.2000 р. № 92 та Податковим кодексом України від 02.12.2010 №2755-17.

Механізм амортизації повинен вирішувати одночасно три взаємопов'язані головні завдання: відшкодування понесених витрат на створення виробничої бази на підприємстві; накопичення грошових засобів; використання накопичених грошових засобів на відтворення, оновлення та розширення власного

виробництва [7, 158]. Механізм амортизації на підприємстві здійснюється відповідно до амортизаційної політики самого підприємства, яка проводиться, з одного боку, для адекватного відображення витрат періоду з метою правильного розрахунку оподаткованого прибутку, а з іншого боку, – з метою відновити актив у майбутньому, тобто створити амортизаційний фонд.

Відповідно до положень Податкового кодексу України [1] нарахування амортизації здійснюється протягом строку корисного використання (експлуатації) об'єкта, який встановлюється наказом по підприємству при визнанні цього об'єкта активом (при зарахуванні на баланс) і призупиняється на період його виводу з експлуатації.

Таким чином, у фінансовому обліку знос відображається як сума коштів (частка основних засобів виражена у грошову еквіваленті) включена у собівартість товарів, робіт чи послуг. Проте виникає питання: що собою являє поняття «моральний знос» і як його відобразити в обліку та вирахувати частку морального зносу, що переноситься на витрати? Якщо фізичний знос основних засобів може бути визначений відповідно до термінів їх служби за допомогою математичних обрахунків, то моральний знос зумовлюється двома факторами: зростанням продуктивності праці і темпами технічного прогресу [8, 161].

Відповідно до досліджень Пазія Т.А. [6] розглядати знос основних засобів треба власне як втрату тими чи іншими об'єктами своїх фізичних властивостей, отже й знецінення вартості. Причому тут не можна говорити про «систематичний розподіл» цієї вартості, як це виглядає, коли притримуватись визначення за П(С)БО 7 «Основні засоби», бо рівень зносу залежить тільки від умов експлуатації, які характеризуються нерівномірністю інтенсивності використання тих чи інших об'єктів, особливо у виробництвах із сезонним характером. Знос як економічна категорія не має прямого зв'язку з нарахованою сумою амортизації, оскільки може відшкодуватися шляхом ремонту за рахунок собівартості або заміни за рахунок прибутку. Він є первинним по відношенню до амортизації і має бути основою для розрахунків таких параметрів амортизаційних процесів, як строк корисного використання, вартість, що амортизується, норми амортизації [6].

Тобто бачимо, що в українському законодавстві не приділено достатньої уваги саме відображенню морального зносу обладнання, що не дозволяє повністю оцінити знос обладнання, внаслідок чого виробництво втрачає свою конкурентну здатність, не встигаючи за науково-технічним прогресом. На нашу думку, неврахування морального зносу є однією із найважливіших проблем обліку зносу.

Моральний знос пов'язаний з втратою елементами необоротного капіталу і його сукупності в цілому своєї вартості в результаті науково-технічного прогресу і змін соціально-економічних потреб. При цьому розрізняють дві форми морального зносу: перша – пов'язана із здефлецією окремих видів активів на ринку капіталу, яке зумовлене рядом факторів – технологічного типу (зростання продуктивності праці у галузях виробництва цих активів) та економічного характеру (зміна ринкової кон'юнктури й ін.); друга – із появою нових якостей капіталу певного функціонального призначення, які мають більшу споживчу цінність, а саме – продуктивнішого, економічнішого, надійнішого і зручнішого в експлуатації, що краще відповідає сучасним вимогам стандарту якості, екологічним вимогам. Тому при експлуатації необоротних активів нового рівня необхідні нові кваліфікаційні навички та рівень освіти.

Часто виникає потреба в нових формах організації виробництва на прогресивнішій технологічній основі не тільки з ростом технічної й економічної ефективності виробництва, але і з підвищенням його соціально-екологічної ефективності. Тому цілком закономірним є введення в обіг поняття «соціальна ефективність», необхідність якої пов'язана з тією обставиною, що поняття соціальної ефективності не можна повністю включити в поняття економічної ефективності. Соціальні причини зумовлюють, у свою чергу, необхідність у виділенні третьої форми морального зносу капіталу [3, 53].

Вирішити проблему морального зносу також можна за допомогою здійснення ряду господарсько-організаційних заходів. Насамперед, машини і механізми повинні використовуватися з максимальним завантаженням, щоб прискорити віддачу їхнього корисного ефекту до настання моменту застаріння, необхідно зробити амортизацію не видом витрат, а зменшенням податкових зобов'язань. Тобто на суму амортизації зменшується сума податку на прибуток, що підлягає перерахуванню до бюджету. Це надало б змогу встановити високі норми амортизації для всіх основних фондів не підвищуючи при цьому ціну товару. А встановлення високих норм амортизації призвело б до прискорення відшкодування витрат на придбання основних засобів, а значить підвищило б швидкість обертання грошей на підприємстві. Взагалі така система нарахування та обліку амортизації дозволила б зменшити вартість вітчизняних товарів, що значно підвищило б їх конкурентоздатність.

Амортизація тісно пов'язана зі здійсненням науково-технічного прогресу за допомогою встановлення науково обґрунтованих норм амортизації основних фондів. Тому одним із завдань в сфері науково-технічного прогресу підприємств є розробка і поступове введення нових, більш коротких термінів амортизації виробничого устаткування з обмеженням обсягів малоефективного капітального ремонту і збільшення частки амортизаційних відрахувань, що виділяються на заміну зношеного і морально застарілого обладнання [4].

Що ж до відображення морального зносу в обліку пропонується додати субрахунки до рахунку 13 «Знос необоротних активів (амортизація)», а саме розділити поняття «знос» на моральний та фізичний. Тобто в даному рахунку пропонується створити 8 субрахунків (на відміну від 5 діючих): 131 – фізичний знос основних засобів, 132 – моральний знос основних засобів, 133 – фізичний знос інших нематеріальних оборотних активів, 134 – моральний знос інших нематеріальних оборотних активів, 135 – накопичена амортизація нематеріальних активів, 136 – накопичена амортизація довгострокових біологічних активів, 137 – фізичний знос інвестиційної нерухомості, 138 – моральний знос інвестиційної нерухомості. Так само

до позабалансового рахунку 09 «Амортизаційні відрахування» додати субрахунки: 091 – фізичний знос, 092 – моральний знос.

Наступною проблемою відображення в обліку зносу є також відсутність чіткого розрізнення нарахування амортизації як покриття поточних витрат та як забезпечення майбутніх капітальних інвестицій, адже в економічних системах категорію «амортизація» використовують для досягнення різної мети. Можливі щонайменше два варіанти:

- амортизацію показують як поступове перенесення вартості об'єкта на створюваний продукт;
- амортизацію враховують як суму накопичених коштів для капітальних інвестицій.

В економічній теорії існує напрямок, згідно з яким амортизація – це не частина вартості нині діючих виробничих фондів, а витрати, необхідні для компенсації зношених засобів праці, тобто капітальні вкладення у нові основні фонди [9, с. 161].

Відомо, що витрати на формування основних засобів мають найбільш тривалий період обігу. При цьому основні засоби в міру зменшення поступово втрачають свою вартість, переносячи її окремими частинами на собівартість продукції, що виготовляється. Тому, хоча вкладення в основні засоби і носять одноразовий характер, вони відносяться до всієї продукції, що буде випускатися з їхньою участю протягом тривалого періоду часу, що охоплює багато калькуляційних періодів. Такий розподіл витрат здійснюється за допомогою обліку основних засобів. Таки чином, амортизація за рахунок собівартості продукції створює нагромадження для наступного відшкодування основних засобів, і тим самим забезпечує розподіл одноразових витрат підприємства. Тобто амортизація одночасно з функцією відшкодування зносу основних засобів виконує і функцію розподілу витрат між окремими калькуляційними періодами [8, 112].

В Україні ж постала проблема, коли амортизація враховується лише як засіб покриття поточних витрат, проте далеко не як нагромадження для наступного відшкодування основних засобів. Тому для розрізнення сум амортизації на покриття поточних витрат та формування капітальних інвестицій пропонується рахунок 13 залишити для формування коштів для покриття поточних витрат, а для капітальних інвестицій сформованих із амортизаційних відрахувань додати до рахунку 48 «Цільове фінансування та надходження» субрахунок 485 – «Амортизаційний фонд».

Стосовно обліку зносу сучасна практика бухгалтерського обліку, що декларується в SSAP12 (міжнародний стандарт бухгалтерського обліку «Облік амортизації (зносу)), вимагає: розкриття у фінансових звітах компанії облікової політики за допомогою примітки, тобто потрібно показати активи, знижені у вартості, використаний метод і річні норми нарахування зносу. Крім того повинні показуватися сума відрахувань на знос за рік, загальна сума активів, що амортизуються, і відповідної накопиченої суми відрахувань на знос. Метод нарахування зносу повинний застосовуватися постійно. Перехід з одного методу на інший припускається тільки на тій підставі, що новий метод буде забезпечувати більш правильне відображення результатів і фінансового стану. Немає сенсу зневажати нарахуванням зносу основних засобів на підставі того, що їхня ринкова вартість більше, ніж балансова. Якщо підвищення вартості основних засобів враховується в балансі шляхом збільшення їх чистої залишкової вартості, то нарахування зносу повинно ґрунтуватися на цьому переглянутому показнику [6].

Висновки. Отже, основними проблемами в обліковому відображенні зносу у вітчизняній економіці є неповне відображення зносу у зв'язку із неврахуванням морального зносу; відсутність розподілу амортизації на «покриття витрат» та на «фінансові інвестиції»; відсутність фактичного створення на підприємствах амортизаційного фонду для відшкодування витрат та майбутніх капітальних вкладень. Для вирішення цих проблем пропонується додати додаткові позабалансові статті для деталізації нарахованих сум зносу, при цьому окремо відображаючи знос, який спрямований на покриття витрат та на нові фінансові інвестиції, а також фізичний та моральний знос. Це дозволить ефективніше аналізувати нарахування зносу та доцільніше використовувати дані кошти.

Література:

1. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI (редакція від 08.11.2014р.).
2. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»: від 27.04.2000 № 92 / Міністерство фінансів України, Наказ.
3. Камінська Т.Г. Концепції амортизаційної політики в бухгалтерському обліку / Т.Г. Камінська // Економіка АПК. – 2011. - №2. – С. 51-57.
4. Крамаренко Д.Р. Облік зносу основних засобів / Д.Р. Крамаренко // [Електронний ресурс]: Режим доступу – <http://s-journal.cdu.edu.ua>.
5. Лень В.С., Гливенко В.В. Бухгалтерський облік в Україні: основи та практика: 3-тє видання. Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 608 с.
6. Пазій Т.А. Проблеми відображення зносу та амортизації основних засобів в бухгалтерському обліку / Т.А. Пазій // [Електронний ресурс]: Режим доступу – <http://nauka.kushnir.mk.ua>.
7. Помилуйко Є. Амортизаційна політика в Україні: проблеми і перспективи вдосконалення / Є.Помилуйко // Економічний аналіз. – 2011. – Вип.8. Част. 1. – С. 157-160.
8. Смоленюк П.С. Облік основних засобів в нових умовах господарювання / П.С. Смоленюк // Наука й економіка. – 2012. - №1 (25). – С. 108-116.
9. Ткаченко Н. Амортизація, знос основних засобів, нарахування, зміни у незалежній Україні / Н. Ткаченко // Вісник економічної науки України. – 2012. - №2. – С. 161-165.

Науковий керівник:

старший викладач, Кравчук Віктор Сергійович

Н.Е. Отаргалиева, Б.Ж. Джумабекова
(Талдыкорган, Казахстан)

УПРАВЛЕНИЕ ПРОЕКТАМИ КАК МЕХАНИЗМ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА

Развитие инновационных процессов в современных условиях является важной неотъемлемой частью деятельности предприятий и национальной экономики в целом. Разработка и внедрение новых технологий, инновационная активность – это одни из основополагающих факторов обеспечения конкурентоспособности как компании, так и экономики.

Экономика страны (или компания) может успешно конкурировать на рынке при условии постоянного совершенствования производимых товаров и услуг, развития новых направлений. Как известно, разработка новых продуктов, внедрение инноваций и новаторство являются ключевыми характеристиками результативной (успешной) организации. В свою очередь осуществление и реализация инноваций требует тщательной проработки и анализа. Инновационный процесс как процесс преобразования научных знаний в инновацию не может быть реализован без инвестиций.

В данной статье мы анализируем такие актуальные понятия, как инновации, инновационные инвестиции и управление проектами, выявляем взаимосвязи между ними и обосновываем использование управления проектами как эффективного инструмента инновационного развития.

Наш анализ начнем с рассмотрения определений вышеуказанных понятий:

1) инновация или нововведение – конечный результат инновационной деятельности, воплощенный в виде нового или усовершенствованного продукта, внедренного на рынке; нового или усовершенствованного технологического процесса [1]; под инновацией подразумевается объект, не просто внедренный в производство, а успешно внедренный и приносящий прибыль [2];

2) инвестиции представляют собой вложение капитала во всех его формах в различные объекты (инструменты) ее хозяйственной деятельности с целью получения прибыли, а также достижения иного экономического или внеэкономического эффекта, осуществление которого базируется на рыночных принципах и связано с факторами времени, риска и ликвидности [3];

3) инновационные инвестиции – это одна из форм инвестирования, осуществляемая с целью внедрения инноваций в производство [1];

4) управление проектами – приложении знаний, опыта, методов и средств к операциям проекта для достижения требований проекта [4].

Стратегическое управление инновациями включает в себя планирование и реализацию инновационных проектов, а также процесс предвидения изменений, поиск и реализацию крупномасштабных решений, обеспечивающих устойчивое развитие за счет выявления будущих факторов успеха.

В настоящее время мы наблюдаем интенсивное развитие научно-технического прогресса, а также усиление конкуренции на международном и национальном рынках. В связи с этим становятся актуальными вопросы поиска и использования результативных механизмов реализации инновационной стратегии. Одним из таких результативных механизмов, по нашему мнению, является управление проектами (далее – УП) или проектный менеджмент. УП – это не просто управление вообще, а успешное управление. Иначе говоря, система управления проектами призвана обеспечить успех проекта. В свою очередь успех проекта представляет собой достижение целей проекта при соблюдении установленных ограничений на его продолжительность и сроки завершения, стоимость и бюджет проекта, качество выполненных работ и спецификаций требований к результатам. Другими словами, успех проекта определяется самой сущностью проекта.

Теоретической основой проектного менеджмента служит системное понятие «проект». Термин проект происходит от латинского слова «projectus», что в переводе означает «брошенный вперед» [5]. Сразу становится ясно, что проект как объект управления отличает возможность его перспективного развертывания, т.е. возможность предусмотреть его состояния в будущем. Хотя различные источники трактуют понятие проекта по-разному, во всех определениях четко просматриваются особенности проекта как объекта управления, обусловленные комплексностью задач и работ, четкой ориентацией этого комплекса на достижение определенных целей и ограничениями по времени, бюджету, материальным и трудовым ресурсам.

Сущность проекта многогранна: во-первых, от момента зарождения идеи проекта до стадии ее материализации в реальных объектах требуется определенное время, которое составляет жизненный цикл проекта, и, во-вторых, прежде чем вкладывать в проект инвестиции, необходимо провести его комплексную экспертизу, доказать его целесообразность и возможность воплощения, а также оценить его эффективность в техническом, коммерческом, социальном, институциональном, экологическом, финансово-экономическом аспектах.

В современной литературе существует многообразие определений понятия проекта. Анализируя работы современных ученых, можно выявить два основных подхода к пониманию проекта: определение проекта как вида деятельности, комплекса мероприятий; определение проекта как документа.

Эти подходы скорее дополняют друг друга, чем взаимоисключают. Для комплексного анализа понятия проекта следует обратиться к международной теории и практике.

По действующему международному стандарту в области УП, разработанному Институтом Управления Проектами (ProjectManagementInstitute – PMI, USA), ProjectManagementBodyofKnowledge

(PMBoKGuide), проект – это временное предприятие (начинание) по созданию уникального продукта или услуги [4].

Из этого определения мы видим три основные характеристики проекта: предприятие подразумевает, что проектные менеджеры используют тот же инструментарий, что и менеджеры компаний (планирование, организация работ по проекту, мотивация членов проектной команды, управление ресурсами, контроль, принятие решений и т.д.) для достижения целей проекта; временность означает ограниченность во времени, то есть наличие даты начала и завершения проекта; под уникальностью продукта понимается то, что проектная команда еще не работала над подобным проектом, либо такой проект не реализовывался вообще в практике; т.е. проект всегда обладает той или иной степенью уникальности и новизны.

Проект всегда предполагает определенную степень уникальности (новизны) создаваемого продукта или услуги. Следовательно, понятия проект и инновации сильно взаимосвязаны. Для достижения эффективности такого взаимодействия необходимо управлять инновациями с помощью методологии и инструментария проектного менеджмента, обеспечивая таким образом результативность деятельности экономики (или организации). Проекты и управление проектами на сегодняшний день являются одними из основных средств, с помощью которого государство и организации воплощают свои стратегические планы в жизнь. Исходя из вышеизложенного, можно построить следующую схему взаимосвязей между рассматриваемыми нами понятиями, изображенной на рисунке 1.

Рисунок 1 - Взаимосвязи «идея»-«инвестиции»-«проект»- «УП»-«инновация»

Как видно из схемы, у генератора (или новатора, изобретателя) возникает некая Уникальная идея, о которой он информирует инвестора с целью привлечь инвестиции для реализации своей идеи. Инвестор, изучив предложение новатора, решает вложить свои средства в его идею. В свою очередь, инвестиции в идею новатора реализуются через механизм проект-управление проектом. Результатом реализации данного проекта является инновация, которая в последующем будет представлена на рынке и станет приносить прибыль новатору и инвестору. Прибыль новатора и инвестора может быть: 1) реинвестирована в модернизацию существующей идеи или продукта; 2) либо в новую идею с целью разработки принципиально нового продукта; 3) также инвестор и новатор могут вкладывать свой капитал на других рынках (например, финансовом в виде покупки ценных бумаг и т.д.). Возможны и другие варианты вложения прибыли - личное потребление, накопление и т.д.

Конечно, разработанная нами схема отражает оптимистический вариант развития событий. В реальной жизни под влиянием объективных и субъективных факторов возможны различные ситуации: например, вложенные в идею инвестиции могут оказаться неприбыльными; управление проектом и его реализация будут недостаточно эффективными, чтобы произвести инновацию. Но необходимо признать тот факт, что управление проектами является единственным механизмом реализации инновационной стратегии, поскольку запуск продукта/услуги в конвейерное производство без предварительного испытания экономически неэффективно.

В свою очередь эффективность управления проектами как инструмента менеджмента выражена в его положительных эффектах, а именно: гарантированное достижение проектного результата наиболее эффективными способами; получение важного конкурентного преимущества, которое выражается по данным мировой практики в экономии инвестиционных расходов на 10-15% и сокращении сроков осуществления проектов на 20-30%; качественное планирование и реализация любых проектов любой сложности; результативное управление параметрами проекта по ключевым показателям; планирование и управление рисками проекта; эффективный контроль бюджета проекта; оптимальное планирование ресурсов с учетом загрузки на различных проектах; значительное снижение косвенных издержек проекта; сокращение времени, затрачиваемое на формирование отчетности по проекту; оперативное получение информации об отклонениях фактических показателей от плановых и многое другое.

Сила современного проектного менеджмента заключается в том, что независимо от предметной области проекта он предоставляет в распоряжение менеджера и отработанную методологию, и отточенный, внутренне согласованный инструментарий, позволяющий его реализовывать. Эти инструменты (управление стоимостью, сроками, рисками, качеством, построением и развитием команды и т.д.) образуют фундамент, на котором стоит современная система УП. В то же время УП является

предельно гибкой системой: новые направления его развития позволяют эффективно управлять даже теми проектами, ожидаемые результаты которых далеко выходят за временные и предметные рамки самого проекта.

Актуальность продвижения методологии и технологий УП в сферу экономик стран СНГ обусловлена, прежде всего, объективными рыночными преобразованиями, а также продолжающейся интеграцией в мировое экономическое пространство.

УП предоставляет специалистам универсальные знания и навыки, методы и необходимые инструменты грамотного управления. Проектный менеджмент – это ноу-хау в мировой науке менеджмента и бизнес-практике.

Возможные негативные последствия реализации инвестиционно-инновационных проектов в основном связаны с объективной сложностью и противоречивостью проектного менеджмента. В частности, сложность в УП обусловлена наличием связи проектного менеджмента с общим менеджментом и прикладной сферой. Это в свою очередь вызывает необходимость высокого профессионализма проектного менеджера, от которого требуются знания не только общей теории и практики менеджмента, но и прикладной сферы, где совершается проект (например, строительство, здравоохранение, образование, наука).

Противоречивость проектного менеджмента заключается в том, что сильной и одновременно слабой стороной УП является уникальность (или степень новизны) создаваемого продукта. С одной стороны, это позволяет решать новые задачи, внедрять инновации, повышая тем самым конкурентоспособность экономики (или организации). Но, с другой стороны, это делает проект более уязвимым, так как нет достаточной информации для успешной реализации проекта, проект создает свой продукт один раз, реализует его один раз и шанса исправить допущенные в ходе выполнения работ ошибки не будет.

Но, несмотря на сложность и противоречивость в УП, необходимо признать его эффективность и результативность как механизма реализации инновационных инвестиций. Сегодня УП – достаточно новое и динамично развивающееся направление в современном менеджменте, УП – это целая наука, система знаний, методов и технологий. С уверенностью можно сказать, УП – залог успеха и процветания современной компании, способ обеспечения и повышения её конкурентоспособности на национальном и международном рынках, поскольку именно через УП осуществляется инновационная деятельность, совершенствуются товары и услуги, внедряются принципиально новые продукты. В данной работе мы продвигаем и обосновываем идею использования управления проектами как эффективного механизма инновационного развития в XXI веке.

Литература:

1. Стратегия индустриально-инновационного развития РК на 2003-2015 годы.
2. Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана, Астана, март, 2006 г.
3. Корчагин А., Смирнов Ю. Значение и роль малого бизнеса в инновационном процессе. // Инновации. – 2002. - №5.
4. Шумпетер Й. Теория экономического развития. - М.: Прогресс, 1982.
5. Друкер П.Ф. Как выйти в лидеры. Практика и принципы. - М.: Бук Чембэр Интернешнл, 1992.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук, доцент Агымбай А.О.

**Тамара Пасічна
(Вінниця, Україна)**

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ – СИНЕРГІЯ СТРАТЕГІЧНОГО ТА ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Актуальність теми дослідження зумовлена активним розвитком нових підходів до оцінки конкурентоспроможності та врахування її результатів в стратегічному та оперативному управлінні на підприємстві.

Дослідження у сфері проблем управління та формування конкурентоспроможних механізмів стратегічного та оперативного управління висвітлювали зарубіжні та вітчизняні вчені: Д. Аакер, Р. Акофф, А. Вайсман, Д. Міллер, Б. З. Мільнер, М. Портер, Л.О. Чорна та інші. Разом із тим залишаються недостатньо дослідженими питання зв'язку системи автоматизації зі стратегією розвитку підприємства, показниками її господарської діяльності та виконанням оперативних завдань.

Стратегічне та оперативне управління виробництвом передбачає трьохфазну систему планування та управління. Воно в першу чергу регулює матеріальні та інформаційні потоки на підприємстві, координує використання ресурсів. Все це реалізується за допомогою календарних планів, систем управління проектами [1, с. 123].

Оперативна управлінська діяльність в першу чергу орієнтована на функції оперативного планування, координації та контролю, які швидко змінюються відповідно ситуаціям в зовнішньому та

внутрішньому середовищі підприємства та обов'язково враховують загальну стратегію підприємства, що дозволяє йому позиціонувати себе в конкурентному середовищі. Ефективним є використання сучасних управлінських та інформаційних технологій для планування, реалізації та контролю стратегії підприємства [2, с. 38].

Сучасне підприємство дуже часто працює відповідно до замовлень та проектів. Застосування технологій управління проектами робить організацію гнучкою, здатною реалізовувати проекти розвитку в максимально стислі терміни, ефективно використовуючи обмежені ресурси. Але будь-який проект повинен відповідати стратегії розвитку підприємства. Дослідження здійснювались за матеріалами підприємства «Аудіо-Альянс». Це мале підприємство на ринку приладів для теле- радіо компаній позиціонує себе як активний провідний товаровиробник. Але потреби у таких приладах невеликі і асортимент товарів потрібно розширювати, особливо важливо активно розвивати обслуговування ринку кабельного телебачення.

Все це обумовлює доцільність моделювання оперативної діяльності, але необхідно пов'язати її з конкурентною стратегією. Для якісного формування звіту щодо конкурентного статусу досліджуваного підприємства, було використано модель Портера [3]. Вона включає в себе загрозу появи продуктів-замінників – наявність продуктів-замінників. Крім того, проаналізовано схильність споживачів, еластичність попиту. Дуже важливим вважаємо здійснення періодичного порівняння ціни та якості продуктів-замінників. Окремого моніторингу потребує загроза появи нових гравців. Зазначимо, що всі продукти, особливо наукомісткі повинні мати ліцензії та підтвердження авторства. Крім того потрібно забезпечити доступ до дистрибуції, переваги в собівартості та в положенні щодо набування нових знань. Окремий вплив мають постачальники комплектуючих та комп'ютерного обладнання. Необхідно відслідковувати постачальників та мати можливість їх заміни. Окремим питанням є моніторинг потреб споживача, врахування здатності споживачів впливати на компанію, а також реакція чутливості споживача на зміну ціни. Потрібно оцінювати такі показники, як концентрація споживачів до рівня концентрації компанії; ступінь залежності від існуючих каналів дистрибуції; кількість споживачів; порівняння вартості перемикання споживача та вартості перемикання компанії; доступність інформації для споживачів цінова чутливість споживачів; відмітні переваги продуктів компанії (унікальність); рівень конкурентної боротьби.

Застосування аналізу п'яти сил по Портеру вимагає низького рівня нестабільності на ринку для планування та формування реакції на дії конкурентів. При високому рівні нестабільності, підприємство повинно враховувати ситуаційні характеристики та формувати динамічну оперативну діяльність з управління клієнтами. Для цього доцільно використовувати методику оцінки конкурентів та вибір інструментів роботи з клієнтами за А.Вайсманом [4].

Необхідно відмітити, що дане Товариство має різних конкурентів по кожному з напрямків діяльності. Так, наприклад, по моніторингу телерадіомовлення – ТОВ «Ромсат»; по напрямку гібриди – ТОВ «Комтел», ТОВ «Мак-Хаус»; по напрямку АПЗТ – ТОВ «Дирекс»; по напрямку програмних комплексів контролю і просування реклами – ТОВ «Єва», ТОВ «Несатек-Україна», ТОВ «Інженер-Сервіс». Основними перевагами ТОВ «Аудіо-Альянс» є: прийнятна ціна; високий технічний рівень; ефективне гарантійне обслуговування; участь в дослідній експлуатації; постійне технічне обслуговування; можливість модернізації за замовленням клієнта. В ході досліджень були сформовані відповідності між стратегічними, тактичними та оперативними цілями підприємства. Стратегічні цілі відповідають місії підприємства забезпечити ринок сучасними вітчизняними електронними приладами. Тактичні цілі полягають в одержанні прибутку та формуванні додаткових каналів збуту. Оперативні цілі стосуються організації науково-дослідних робіт, виробництва, збуту, реклами, ефективному ціноутворенню.

Для досягнення визначених цілей систематично здійснюється аналіз існуючих приладів, що дуже важливо для максимального задоволення попиту та завоювання нових покупців, оптимізації фінансових результатів фірми та використання її технологічного досвіду. Водночас аналізується ринок за конкретними виробами.

На підприємстві сформована система партнерських взаємин, яка є індивідуалізованою. Особливість полягає в тому, що враховуються унікальні особливості функціонування ТОВ «Аудіо-Альянс». Однак, у результаті дослідження виявлено, що у процесі наладки, так і в звичайному режимі є недопрацьованим зворотний зв'язок з клієнтами, партнерами, персоналом.

В рамках системи партнерських взаємин координація діяльності структурних підрозділів дозволяє вирішувати найважливіші завдання і усувати виникаючі перешкоди в роботі всього ланцюжка по взаємодії з клієнтом від підприємства-виробника через його партнерів до ключових корпоративних клієнтів. Опираючись на даний ланцюжок взаємодії, підприємство забезпечує єдину політику, підтримувати якість обслуговування, контролюючи будь-які запити та претензії своїх клієнтів до ділових партнерів.

Для досягнення визначених цілей необхідно, в першу чергу, здійснити аналіз існуючих приладів (для максимального задоволення попиту та завоювання нових покупців, оптимізації фінансових результатів фірми та використання її технологічного досвіду) на підприємстві та потреб кабельних компаній.

В першу чергу для ТОВ «Аудіо-Альянс» потрібно сформулювати сегменти рингу. Цільовий сегмент - це однорідна група споживачів цільового ринку фірми, що володіє схожими потребами і купівельними звичками по відношенню до товару фірми.

Цільовий ринок – потенційний фірми, що визначається сукупністю людей із схожими потребами відносно конкретного товару або послуги, достатніми ресурсами, а також готовністю і можливістю купувати.

Загальна схема проведення сегментації ринку ТОВ «Аудіо-Альянс» повинна включати: встановлення принципів сегментації; визначення методів сегментації; визначення критеріїв сегментації; вибір цільового ринку; вибір цільового сегменту ринку.

Для проведення успішної сегментації ринку доцільно використовувати апробовані практичною діяльністю основні принципи: принцип відмінності між цільовими сегментами; принцип подібності споживачів у цільовому сегменті; принцип великої величини цільового сегмента; принцип вимірності характеристик споживачів; принцип досяжності споживачів.

Для ТОВ «Аудіо-Альянс» ми виділили наступні три напрямки діяльності підприємства у цільовому сегменті ринку:

- стратегію недиференційованого менеджменту, яка полягає в ігноруванні відмінностей між сегментами ринку, без використання переваг аналізу сегментації. Сенс даної стратегії стандартизації в економії на виробничих витратах, а також на запасах, збуті і рекламі;
- стратегію диференційованого менеджменту, реалізовану у вигляді програм, адаптованих для кожного сегмента. Дана стратегія дозволяє підприємствам діяти в декількох сегментах з індивідуальною ціною, збутової та комунікаційною стратегією. Ціни продажів встановлюються на базі цінової чутливості кожного сегменту;
- стратегію концентрованого маркетингу, що проявляється в концентрації ресурсів підприємства на задоволенні потреб одного або декількох сегментів. Це стратегія спеціалізації, яка може бути заснована на певній функції або на особливій групі споживачів. Обґрунтованість сфокусованої стратегії залежить від розміру сегменту і від рівня конкурентної переваги, що досягається завдяки спеціалізації.

Для виконання дипломного магістерського дослідження були опитані в якості експертів керівник, головний конструктор та менеджер підприємства і складено таблицю оцінки конкурентоспроможності за Вайсманом. За цією методикою – конкурентний стан підприємства виявився високим.

Основними перспективними завданнями підприємства ТОВ «Аудіо-Альянс» повинно стати загальне зміцнення: ринкових позицій і збільшення доходу, що може бути досягнуто не тільки шляхом продажу нової продукції існуючим корпоративним клієнтам, але і шляхом залучення нових клієнтів за рахунок пропозиції: їм як існуючої, так і нової продукції.

Таким чином, доцільність моделювання стратегічного та оперативного управління та його зв'язків з конкурентною стратегією обумовлені необхідністю розвитку досліджуваного підприємства та його позиціонування на нішевому ринку.

Література:

1. Міклуха О. Л. Моделювання стратегії управління підприємством в умовах надзвичайної діяльності // Економіка та підприємство. - 2010. – № 8. - С. 123 – 131.
2. Коваленко О. О. Методология проектирования информационных систем организации – концепция двух зеркал / О. О. Коваленко // Российский академический журнал. – 2012. – № 4. – С. 38-41.
3. Портер М. Конкуренция / М. Портер, - Москва: Издательский дом "Вильямс", 2009. - 608с.
4. Вайсман А., Стратегия маркетинга: 10 шагов к успеху. Стратегия менеджмента: 5 факторов успеха: Практ. пособие: Пер. с нем./ Арнольд. Вайсман М.: Интерэксперт, Экономика, 2009. – 234 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Андрущенко Наталія Олександрівна.

**Жанна Серикпаева
(Астана, Казахстан)**

УЧЕТ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СООТВЕТСТВИИ С МСФООС

В условиях глобализации экономики, создания региональных экономических пространств, расширения инвестиционных возможностей, развития международных финансовых рынков, бурных процессов в области информационных технологий все большее значение приобретает необходимость гармонизации стандартов финансовой отчетности во всем мире и в Казахстане в частности. [1]

Повышение эффективности экономики является ключевой задачей современной экономической стратегии государства. Особая роль в этом принадлежит бухгалтерскому учету, как важному средству управления ресурсами страны. [2]

В настоящее время, в государственном секторе экономики Республики Казахстан осуществляется реформирование системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности в соответствии с Международными стандартами финансовой отчетности для общественного сектора (далее — МСФООС), которые разработаны Советом по международным стандартам финансовой отчетности общественного сектора и Международной федерацией бухгалтеров, с целью усиления прозрачности и последовательности финансовой отчетности. Переход на МСФООС позволяет составить баланс активов и обязательств государственного сектора и эффективно контролировать финансовые ресурсы страны.

Внедрение реформ тщательно планировалось по всему государственному учреждению, в рамках модифицированной версии бухгалтерского учета в реальном секторе экономики.

На сегодняшний день Международные Стандарты Финансовой Отчетности Общественного Сектора (МСФООС) являются наиболее прогрессивными стандартами рекомендательного характера. Они позволяют составлять и предоставлять более полную и достоверную информацию о фактах осуществления хозяйственных операций.

Цель МСФООС является формирование полных и всеобъемлющих данных об операциях и состоянии государственного сектора, составление транспарентной и сопоставимой финансовой отчетности для оценки финансового положения и результатов деятельности субъектов общественного сектора, что оказывает непосредственное влияние и на престиж и рейтинг государства в целом.

Как показывает международная практика, МСФООС закрепляют достаточно длительный опыт ведения бухгалтерского учета и отчетности в условиях рыночной экономики. Кроме того, отчетность, сформированная по МСФООС, отличается высокой информативностью и полезностью.

Казахстан принял за основу подход по разработке своих национальных правил, основанных на Международных стандартах. Новая система учета, позволит оценить эффективность финансирования деятельности государственного сектора и его реальную потребность в средствах для выполнения своих функций. Что позволит в свою очередь повысить прозрачность финансовой информации для принятия управленческих решений и реального планирования бюджетных расходов.

Кроме того, МСФООС на сегодняшний день являются международным финансовым языком, поэтому переход Казахстана на национальные правила позволит заложить еще одну основу взаимного доверия между Казахстаном и международным сообществом.

Принимая во внимание практику внедрения МСФО в хозяйствующих субъектах Казахстана, продолжавшейся на протяжении более десяти лет, реформирование системы бухгалтерского учета государственных учреждений по переходу на МСФООС проводилось поэтапно.

В настоящее время, все основные нормативные правовые акты (далее — НПА), составляющие методологическую основу в соответствии с МСФООС и методом начисления, утверждены, зарегистрированы в Министерстве Юстиции, опубликованы в СМИ и размещены на сайте Министерства. А также обучения и повышения квалификации финансовых работников государственных учреждений, согласно постановлению Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2007 года № 624 создан АО «Центр подготовки, переподготовки и повышения квалификации специалистов органов финансовой системы».

Операции и события в бухгалтерском учете государственных учреждений отражаются на основании Плана счетов бухгалтерского учета государственных учреждений (далее — План счетов), утвержденного приказом Министра финансов Республики Казахстан от 15 июня 2010 года 281 «Об утверждении Плана счетов бухгалтерского учета государственных учреждений» [3]. Процедура перехода государственных учреждений по ведению бухгалтерского учета методом начисления осуществляется в соответствии с разделом 25 «Переходные положения» Учетной политики, утвержденной приказом Министра финансов Республики Казахстан от 7 сентября 2010 года № 444 [4].

При переходе на метод начисления государственные учреждения, в соответствии со Схемой перехода на новый План счетов бухгалтерского учета государственных учреждений, осуществляют перенос сальдо баланса ф.1 бюджетной отчетности, подготовленного по данным бухгалтерского учета по кассовому методу по состоянию на 1 января 2013 года, в вступительный бухгалтерский баланс финансовой отчетности по методу начисления на эту же дату. В целях подтверждения остатков на начало периода по статьям учета долгосрочных активов и запасов к вступительному балансу должны быть приложены формы бюджетной отчетности: ф.5-б «Отчет о движении долгосрочных активов» и ф.6 «Отчет о движении запасов», заполненные только по графе 3 ф.5б «На начало года» и по графе 3 ф.6 «Остаток на начало отчетного года» соответственно.[5].

Метод начисления — метод бухгалтерского учета, при котором операции и другие события признаются по факту их свершения в том отчетном периоде, в котором они имели место, независимо от фактического поступления или выплаты денежных средств. Важно отметить, что порядок аналитического учета активов и обязательств, в части учета активов по предмету, наименованию, количеству и их стоимости, а также распределению по материально - ответственным лицам и т.д., в карточках и ведомостях, описях и книгах, за исключением отдельных дополнений и незначительных корректировок остались в неизменном виде.

В соответствии с Правилами возникли новые статьи:

- счета незавершенного производства;
- сальдо субсчета финансовые вложения, в зависимости от предназначения классифицируются как прочие денежные средства или краткосрочные и долгосрочные финансовые инвестиции;
- сальдо счета, внутриведомственные расчеты по финансированию который предназначался для учета расчетов по финансированию из бюджета, возникающих в процессе исполнения плана финансирования между администраторами бюджетных программ и подведомственными им государственными учреждениями закрываются на финансовый результат предыдущих лет;

- на счетах доходов от финансирования текущей деятельности, при этом финансирование капитальных вложений учитывается на одноименном счете только в разделе капитал/чистые активы;
- сальдо счетов обязательств переносятся на соответствующие счета кредиторской или дебиторской задолженности, а при наличии дебетовых остатков на счета по авансам, выданным и полученным. [6].

При составлении финансовой отчетности соблюдаются следующие требования:

- полнота и достоверность отражений за отчетный период всех операций;
- правильность отнесения доходов и расходов к отчетным периодам;
- тождество данных аналитического учета оборотам и остаткам по счетам синтетического учета на первое число месяца, следующего за отчетным периодом;
- аккуратность заполнения показателей и недопустимость подчисток и помарок. В случае исправления ошибок делаются соответствующие записи, заверенные лицами, подписавшими финансовую отчетность, с указанием даты исправления.

Годовая финансовая отчетность составляется по состоянию на 1 января года, следующего за отчетным. Квартальная финансовая отчетность составляется по состоянию на 1 июля и 1 октября текущего финансового года. Годовая финансовая отчетность составляется за календарный период с 1 января по 31 декабря.

Государственные учреждения представляют финансовую отчетность в сроки, установленные администраторами бюджетных программ и доведенные ими до государственных учреждений до даты представления финансовой отчетности.

Финансовая отчетность представляется на бумажном носителе в сброшюрованном виде с пронумерованными страницами и оглавлением.

Датой представления финансовой отчетности для государственного учреждения считается день фактической передачи ее по принадлежности, за исключением государственных учреждений, находящихся в других населенных пунктах, для которых датой представления финансовой отчетности является дата ее отправления, обозначенная в штампе почтового предприятия, но не позднее 5 календарных дней до даты представления финансовой отчетности.

В случае совпадения срока, установленного для представления отчетности с выходным (нерабочим) днем, финансовая отчетность представляется на следующий за ним первый рабочий день.

Годовой, квартальной финансовой отчетности, представляемой государственными учреждениями включает:

- бухгалтерский баланс — форма 1,
- отчет об изменениях в активах и обязательствах — форма 2,
- отчет о движении денег на счетах государственного учреждения по источникам финансирования — форма 3,
- пояснительную записку — форма 4.

Таким образом, новая система ведения бухгалтерского учета позволит вести более подробный учет и соответственно получать более детальный объем информации для пользователей. Как известно, для принятия правильных экономических решений важны два фактора эффективный менеджмент и достоверная и полноценная финансовая информация. Где основной целью и задачей бухгалтерского учета является обеспечение заинтересованных лиц полной и достоверной информацией о финансовом положении государственных учреждений. Предполагается, что результаты проделанной методологической работы найдут широкое применение в практической деятельности государственных учреждений РК и приведут к более эффективному управлению ресурсами страны в целом.

В настоящее время экономика Республики Казахстан представляет собой высокоразвитую информационную систему, отстроенную и функционирующую в соответствии с международными требованиями, является единой системой учета, которая включает разные ее аспекты (статистический учет, налоговый учет, бухгалтерский учет и т. д.).

Бухгалтерский учет является важнейшим фактором, обеспечивающим единство и функциональность глобальной системы учета, как источник данных для последующего накопления, систематизации и обобщения в соответствии с поставленными задачами.

Информационная функция финансовой отчетности в экономике исходит из финансовых результатов деятельности организаций, которые необходимы широкому кругу заинтересованных пользователей информации как внутри, так и за пределами учреждения. Высококачественная отчетность необходима и для развития рынка капитала, поскольку на ее основе принимаются решения о распределении ограниченных ресурсов, часто определяющие развитие экономики на десятилетия вперед. Исходя из этого, сегодня одной из важных тем являлся вопрос реформы бухгалтерского учета в государственном секторе и порядок перевода государственных учреждений на МСФООС. Цель реформы — заключается в гармонизации двух систем в единообразии и последующий переход к основному завершающему шагу по формированию консолидированного баланса активов и обязательств государства в целом.

Литература:

1. Калиева Д.Ш., Макарова С.Б. МСФООС: история возникновения и международный опыт их применения //Финансы Казахстана. - №2, 2012.;

2. Послание Президента Республики Казахстан — Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от «14» декабря 2012г.;
3. Приказ Министра финансов Республики Казахстан от 15 июня 2010г. № 281 «Об утверждении Плана счетов бухгалтерского учета государственных учреждений», зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан № 6314 от 29 июня 2010г
4. Приказ Министра финансов Республики Казахстан от 7 сентября 2010г. № 444 «Об утверждении учетной политики» зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан № 6505 от 22 сентября 2010г.;
5. Приказ Министра финансов Республики Казахстан от 27 апреля 2011 года № 219 «О внесении изменений и дополнений в приказ Министра финансов Республики Казахстан от 24 февраля 2011 года № 95 «О некоторых вопросах государственного регулирования системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности в государственных учреждениях» зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан № 6965 от 20 мая 2011г.
6. План счетов бухгалтерского учета государственных учреждений.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Аманова Гультар Дюсенбаевна

Шавкат Сунакбаев
(Туркестан, Казахстан)

PLANNING OF INNOVATIONS

Innovations is not only the strategy allowing the companies to receive an innovative rent and to hold the leading positions in the perspective markets, but also a way of a survival in the conditions of the modern competitive environment. At the same time it is a kind of activity in the conditions of uncertainty when ambiguity of consequences of decisions of firm is expressed especially sharply. Continuous threat of losses - full or partial is the price which the innovative company pays for the high expected income and exclusive positions in the market. Management is always faced by a task how to make innovative policy of the firm economically safe how to foresee and as much as possible to reduce the risks which are invariable satellites of any innovative project. And though it is impossible to create universal system of measures which would allow to solve such problem once and for all, management of innovative projects has to include a complex of the obligatory anti-risk actions allowing to raise economic security. Preliminary analysis of productivity of an innovation. The first, on what it is necessary to pay attention in the business plan preceding any project is a clearness of the expected results which have to give a fair idea of what parameters the end products, in what and as far as it surpasses the existing analogs will possess.

It will allow to control, first, precisely results of activity, secondly, does concrete obligations of partners and performers, thirdly, allows to analyze a market assessment of the expected production.

Besides, has to follow from the business plan accurately, whether production expected at the release of the project is considerably new (not having analogs) or modified (with improvement of characteristics of already existing production). In the first case the project is riskier, but at the same time and more highly profitable in case of successful realization. Such projects demand especially careful and full carrying out risk analysis. In the second case production risks it is less, but the probability of obtaining the high income is lower. It is necessary to pay special attention to studying of the existing analogs, having defined, in what in comparison with them advantage of the started innovation - in higher quality of production, lower prime cost etc.

Thus it is necessary to define, production - national, regional or global is intended for what market. Production which is innovative for domestic market can be noncompetitive from the point of view of requirements of the world market. Requirements to such projects, both according to the contents, and on quality, can considerably differ.

It is necessary to estimate also the market value of an innovation (production, services). The modern markets differ in high extent of saturation and dynamics. The demand individualization, its dynamism create special requirements to the innovations brought to the market. Along with standard marketing analysis which purpose is identification of a potential market niche of an innovation and ways of its positioning, important and even critical becomes testing of a new product for existence of a number of the special characteristics at it providing positive feedback with the consumer which is reached due to shift of emphases from production of usual goods and services on production the produktykh of social complexes.

The modern innovation in order that its commercialization was successful, and profit steady, can't be simply new goods with a standard set of cost and functional characteristics (the price, quality, technical parameters etc.) any more.

Produkty social complexes which more and more start dominating in the modern markets, consist, at least, of three components: a product or service; its sociocultural value (underlining of the social status of the owner, identity with this or that subculture, an order of the day etc.); possibility of the consumer to individualize a product voluntarily.

In the analysis of integrity and efficiency of a chain of creation of innovative production it is necessary to pay attention not simply to existence of the necessary production communications, but also to their efficiency. In relation to this problem it is accepted to speak about existence at the enterprise of the sufficient structural capital which in the most general view is understood "as ability of firm to operate the organizational structure, adapting to the changing market condition and at the same time changing it in the direction, favorable to firm".

In the conditions of the modern markets efficiency of the structural capital of firm more and more contacts essentially other form of the organization of production and technological process, than in the conditions of the mass industrial markets. Here it is possible to allocate two competing administrative concepts - a fordizm and a toyotizm (postfordizm).

The effective system of work with the client is also impossible without attraction of information technologies, creation of specialized databases of clients, systems of monitoring and information processing in real time about a condition of the market, providing instant feedback with the consumer today.

For manufacturing firm diversification assumes that team of the project (or the investor) will organize not one project, and at the same time some projects or the directions within one project calculated or on various segments of the market, or on its various states. It is clear that only rather major companies therefore small innovative firms don't exist separately are able to afford diversification of production, and are, as a rule, included in the big integrated or network structures (business incubators, science and technology parks) with one or several centers which carry out simultaneous financing of many innovative projects. Thus the prize in one of the directions allows to pay back all losses in other directions and to support the other firms included in a network in case of temporary failure. Similar practice received the name of venture investment.

In the West the infrastructure of investment of venture business is widely developed and is supported by a network of economic subjects - from large corporations to pension funds. Specialized venture funds are created now by almost all largest commercial banks. An example of the "innovative environment" which is supported on the basis of venture investment is "Silicon Valley" in the USA. It illustrates the main calculation on which venture financing (diversification of investment risk) is constructed. Financing of the growing volume of innovative projects is calculated that at unprofitability of 90-95% from them, 5-10% make repeated profit.

The diversification supplementing in relation to idea the idea of distribution of risk is. In this case the task is reduced to search of the co-investors ready to make investments in the same innovative project. The group of co-investors is stronger, the is lower the probability of that the project should be closed in case of these or those unforeseen circumstances.

Development of the business plan taking into account amendments for risk. The business plan is the main and final document (at a stage before start of the project) and represents the formalized description of the project as whole. The business plan allows to make a final decision on start of the project and further to carry out monitoring of success of the project during its realization on the basis of control of compliance of planned and actual indicators, to correct expected indicators of the project (towards deterioration or improvement), to make decisions on correction of strategy etc. All main indicators of the business plan calculate taking into account the amendment on risk.

The risk analysis is an obligatory stage of planning and the organization of the innovative project. As the result has to be created the document containing the developed and systematized description of threats to the project, their quantitative assessment, the conclusion about group of risk of the project and expediency of its financing, and also the planned measures of anti-risk management. The risk analysis shouldn't remain autonomous, a little connected with other design calculations and actions, procedure.

Among important elements of financial control it is also necessary to note reservation of means which represents a kind of insurance with that difference that money for a covering of unplanned expenses remains in firm. Reservation is the effective mechanism of prevention of the risks connected with force majeure circumstances (sudden failures of works, default on obligations by contractors, etc.).

Control of social aspects of an innovation. The situations of uncertainty and risk accompanying any innovative project demand ability of managers to work in the conditions of transition processes at the enterprises. One of the main manifestations of transition processes in a social subsystem of the enterprise are the withdrawal pains of the settled system of the relations in team of the project, emergence of so-called situational structures - changed under the influence of circumstances (deviations from the plan, failure of works, losses, reorganization etc.) positions of workers in relation to an innovation. The concept of situational structures was offered and developed in work of B.C. Dudchenko.

In the theory and practice of management various models and ways of management of situational structures taking into account which the system of work with the personnel in the conditions of transition processes at the enterprise has to be built are developed. In particular, the relation of workers to an innovation can be considered in terms of calculation of balance of the benefits and expenses following from acceptance or rejection of an innovation, or the level of acceptance rejection of an innovation is analyzed as function of several basic parameters, such as compatibility of an innovation with needs and the purposes of individuals (identifications, expectations and requirements to itself); the prestige following from participation in an innovation; complexity of an innovation and difficulty of its understanding; development in the organization of communication networks, etc.

The situation would be other if the motive of cheap short loans in the western banks under a share issue and growth of capitalization wasn't "built in" the mechanism of competitiveness of the Russian companies. Such tactics was obvious violation of the basic principles of economic security, though provided a certain possibility of accumulation of competitive advantages in the short-term period.

The neglect does by the principles of safety in exchange for fast success the innovative enterprises vulnerable, and the impossibility to provide it deprives of motivation in carrying out consistent and sound innovative policy. The problem has system character, and therefore demands prudent steps both from firms, and from the state.

From firms inclusion in number in priority of the financed special anti-risk events covering all innovative cycle - from a stage of development of the decision on expansion of the innovative project to a stage of commercialization of innovative production is necessary. The basic plan of such actions is depicted above.

From the state additional measures for development of economic institutes which would allow to provide minimum necessary level of economic security of innovative projects of the companies are necessary. Considerable potential in this case has institute of state and corporate partnership. It is about increase of a role of the state in the field of control of the largest processes and regulation of corporate loans. The first direction has special value. The large capital is the main Russian economy, in his face the state receives the powerful tool of the solution of economic, social and political tasks. Therefore it would be expedient to raise a role of the state in the sphere of control of economic security of the largest projects which are carried out by the leading Russian corporations.

In a tandem with large business, the state can achieve the second objectives - to provide support of the key domestic innovative companies in the market of corporate loans. A task in this case - to make less favorable strategy of the appeal of firms to the western financial institutions for financing of the development. It considerably will remove a problem of dependence of domestic economy on a situation in financial systems of other countries, in particular, from financial the "soap bubbles" similar American, and will create conditions for original updating of domestic economy.

Жавохир Тохтабаев
(Узбекистан, Наманган)

КАК ДОБЫТЬ УСПЕХ!

Прежде чем начать, давайте ответим на один вопрос. «Вы готовы изменить свою жизнь, вы готовы преодолеть трудности?» Если вы ответили «нет», вам не стоит читать дальше. Каждый человек – один целый мир, и все мы разные. Ежедневно каждый человек решает несколько трудных проблем. А как вы думаете, всё ли было так трудно у людей живших тысячи лет назад? Когда то люди не решали проблемы как страховка машины, обновление антивируса в ноутбуке, или же они не задумывались купить ли Iphone или Samsung Galaxy. Прошло несколько веков и так кажется, что человек сам себе усложняет жизнь, придумывая новые правила. Но так думают только ленивые люди. Например, вам лень ночами работать над чем то и если кто-то работает вы говорите: «зачем?». Наверно никто не думал, что Стив Джобс придумает новый сенсорный телефон, потому что многих людей устраивало и обычные телефоны с клавиатурой. После этого компания Nokia не смогла конкурировать против сенсорных телефонов и в последствии, компанию пришлось продать. Что Я хотел сказать этим, людям всегда нравится что-то новое, которое даст им удовольствие и нравится услышать о приятных вещах, особенно касающихся их. Откройте себе новый мир. Чаще гуляйте и путешествуйте. Обращайте внимание даже на мелочи. Потому что даже маленькие вещи могут стать причиной ваших достижений. Например, самый юный миллионер Марк Цукерберг сначала хотел создать сеть в общежитие, где он жил со своими друзьями, но после он открыл самую большую социальную сеть в мире. Лени – это самый злейший враг человека. Встаньте и продолжайте работать. Работайте над собой и открывайте новые знания для себя.

Если вы устали от всего и вам стало скучно жить, значить вы не правильно живете. Устаете на работе или на учебе, нет времени на отдых или же не отдыхаете как надо. Много людей падают в депрессию и считают, что они никогда не смогут достичь чего-то. Не надо так думать и не надо недооценивать ваши силы. У каждого есть талант, который скрывается внутри. Всё начинается с ваших решений. Если вы решили, что у вас всё получится, то вы сумеете достичь чего хотели. Не забудьте всегда улыбаться, улыбка означает, что уже 60 процентов успеха гарантировано, а дальше ваше знание и умение помогут вам. Узнавать что-то новое никогда не помешает, старайтесь каждый день узнавать что-то новое. Так, вам будет интересней. Значит первое, что вам надо сделать: это преодолеть вашу лень и стать трудолюбивым! Помните, везет только дуракам. Конечно не всегда мы можем достичь чего хотели, иногда бывают и провалы. Но не надо расстраиваться и падать духом. В этом мире не только у вас бывают провалы, это у всех. Все мы люди, и конечно же ошибаемся. Кто-то часто ошибается, а кто-то делает выводы и меньше ошибается. Если вы ошибаетесь часто это не очень уж плохо! Плохо будет если вы не сделаете правильные выводы, и будите продолжать ошибаться. Сначала подумайте, и задайте себе вопрос: «где я ошибся?». Нашли ответ? А теперь стоит подумать из-за чего произошла эта ошибка, ну и потом вы можете подумать как поступить чтобы не повторилась эта ошибка. Умейте вовремя останавливаться и проанализировать ситуацию. Никогда, никогда не торопитесь. Если даже чуть позже, но всё равно победа лучше чем провал. Когда мы торопимся всегда допускаем ошибку, потому что не замечаем маленьких деталей. Прежде чем делать что-то, стоит хорошенько подумать и потом окончательно решить. Есть люди, которые работают очень много, но успех не очень велик. Не всё зависит от того, много вы работаете или мало. Как сказал Стив Джобс: «Не надо работать 24 часа, надо думать

головой». Это значит, что вы должны уметь не только работать, но и должны уметь выбирать момент и работу. Если всё делать правильно успех гарантирован. Вы станете успешным человеком.

Человек не может быть универсальным, то есть не существует идеальных людей. Но вы можете увеличить своё знание, и с этим можете увеличить свои шансы в обществе. Вы хотите завоевать уважение и иметь свое место, зарабатывать больше и иметь хорошую машину. Например, вы хороший экономист и хотите устроиться на работу. Одновременно с вами тридцать человек сдали документы. Из тридцати все знают экономику, но не все знают иностранные языки. Кроме того, если еще у вас есть опыт по информационным технологиям то ваши шансы резко возрастут. Таким образом вы станете лидером. Всегда верьте в себя. И каждый день, утром и днем повторяйте себе: «Я смогу», «я умею», «я сделаю». И в конце я хочу сказать, цените себя, и еще больше цените свое драгоценное время! Ведь мы живем однажды и за это краткое время мы должны оставить свой след в великой истории. Как говорил Дейл Карнеги: «Человек может всё, только надо захотеть».

Гульзада Халикулова
(Ташкент, Узбекистан)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ СТРАХОВОГО РЫНКА УЗБЕКИСТАНА

Страховой рынок является одним из важнейших сегментов рыночной экономики, роль которого в социально-экономическом развитии государства трудно переоценить. Это мощный инструмент консолидирования инвестиционных ресурсов, обеспечивающих потенциал общественного развития. Обеспечение стабильности и прозрачности страхового рынка позволяет гарантировать непрерывное развитие экономики государства и общества в целом. Обострение конкуренции на рынке страхования, и усиление борьбы за клиентов требует качественно иного, чем применялся ранее, подхода к проблеме поиска новых форм и методов управления процессом оказания страховых услуг.

Страховой рынок Республики Узбекистан развивается опережающими темпами. Этому свидетельствуют достигнутые страховыми компаниями результаты в 2014 году. Одним из факторов способствующих росту страхового рынка является совершенствование нормативно-правовой базы по страхованию.

Особенность действующего законодательства заключается в том, что большая часть правоотношений регулируется подзаконными актами в форме различных Постановлений и положений. Непосредственно Закон «О страховой деятельности» содержит 28 статей преимущественно отсылочно-го характера. Значительная часть отношений в сфере страхования регулируется не страховой, а другими отраслями законодательства. Например, свою ответственность обязаны страховать таможенные брокеры (в Таможенном кодексе), аудиторы (Закон «Об аудиторской деятельности») и налоговые консультанты (Закон «О налоговом консультировании»), но нет документов, регулирующих механизм этого страхования, и указанные виды страхования не включены в его общую систему.

Некоторые статьи Закона «О страховой деятельности» требуют конкретизации. Например, каковы особенности недопущения монополистической деятельности на страховом рынке (статья 24), какую информацию вправе получать страховщики, страхователи и другие участники рынка (статья 25).

Есть отрасли страхования, где отношения выстроены недостаточно четко, что вредит интересам конечных потребителей услуг. Например, все пассажиры общественного транспорта (начиная с городских автобусов и заканчивая авиаперевозками) страхуются от несчастных случаев. В большинстве случаев, особенно на наземном транспорте, пассажиры даже не задумываются, что в цену билета или проездной карточки входит страховая премия, если что-либо случится, то они вправе претендовать на возмещение. Поэтому правильнее было бы страховать ответственность перевозчиков. В этом случае можно расширить и спектр принимаемых на страхование рисков и увеличить сумму возможных возмещений и повысить качество транспортных услуг, заставив перевозчиков оказывать полный их комплекс.

Нормативно-правовая база, регулирующая сектор страхования содержит ряд неясностей и противоречий, которые необходимо устранить:

- Основополагающим документом, регулирующим сферу страхования, является глава 52 Гражданского кодекса Республики Узбекистан, которая затрагивает имущественное и личное страхование. В то же время согласно классификатору, утвержденному на основании Закона «О страховой деятельности», страхование разделяется на отрасль общего страхования и страхования жизни. Понятие «личное страхование» включает в себя как классы страхования, относящиеся к общему страхованию, так и относящиеся к страхованию жизни. Для того, чтобы регулирующие страховой сектор Законы и подзаконные акты действительно базировались на Гражданском кодексе, это несоответствие нужно устранить;
- В соответствии со статьей 914 ГК РУз договор личного страхования является «публичным договором». Это значит, что его правила и условия должны быть объявлены и быть одинаковыми для всех страхователей (например, договор страхования от несчастных случаев). На практике эта норма работает не всегда. Если, например, при авиаперевозках все пассажиры платят одинаковую премию, включенную в цену билета, то при страховании от

несчастных случаев на рабочем месте условия страхования могут и должны быть разными для разных категорий работников;

- В ГК РУз предусмотрено страхование ответственности по договору. Однако, нет никаких регулирующих документов и механизмов осуществления такого страхования на практике;
- В ряде законодательных актов предусмотрено обязательное страхование профессиональной ответственности отдельных категорий работников, например, аудиторов, таможенных брокеров, адвокатов. Но не прописан механизм, регулирующий работу данной категории страхования.

Много вопросов вызывает практическая реализация Закона об ОСГО.

Во-первых, это неурегулированность отношений между страховыми компаниями и отсутствие единых баз данных о страховых случаях. Водитель, который нанес ущерб другому лицу, в следующий раз должен страховаться по более высокому тарифу. Если услугу по этому виду обязательного страхования оказывают 9 независимых компаний, ничто не мешает такому водителю приобрести полис у другого страховщика. Предусмотренная правилами страхования мера защиты заключается в том, что при заключении договора по ОСГО на новый срок страховщик потребует у заявителя «справку о страховании», выданную предыдущим страховщиком. Но вся работа по проверке подлинности этого документа ложится на страховую компанию, куда обратился потенциальный клиент. В случае, когда страхуется вновь приобретенный автомобиль, также трудно проверить был ли его владелец застрахован ранее и случались ли с ним страховые события.

Во-вторых, недостаточно четко урегулированы взаимоотношения между Фондом гарантирования выплат по ОСГО и страховыми компаниями. Для того, чтобы осуществлять обязательное страхование ответственности автовладельцев, компания должна стать членом Фонда. При этом она уплачивает единовременный взнос равный 0,1 % установленного минимального уставного фонда для страховых компаний и уплачивает ежеквартально календарные взносы. Календарный взнос представляет собой денежные средства, ежеквартально перечисляемые страховщиками в Фонд гарантирования выплат. Размер календарного взноса устанавливается Фондом гарантирования выплат по согласованию со специально уполномоченным государственным органом, исходя из объема прироста за отчетный квартал общей страховой суммы по договорам обязательного страхования, заключенным страховщиком. Но имеется еще и статья 17 Закона, в соответствии с которой в случае осуществления обязательного страхования разница между доходами и расходами страховщика по данному виду страхования за год превышает 5% от указанных доходов, то сумма превышения направляется страховщиком на формирование страхового резерва для компенсации расходов на осуществление страховых выплат в последующие годы. В статье ничего не говорится о том, что эти средства передаются Фонду, но даже сотрудники некоторых страховых компаний понимают это как требование такой передачи средств. В итоге, страховая компания, понеся издержки по осуществлению страхования, не может в полном объеме инвестировать полученные от него средства в качестве своих страховых резервов.

В-третьих, необходимо уточнить вопросы, связанные с ценообразованием. Тарифы по данному виду страхования устанавливаются Постановлением Кабинета министров. Например, владелец «Нексии» должен заплатить сумму, эквивалентную 17 долл. США при максимальном страховом возмещении 3000 долл. США. Если вспомнить, что тариф по авто-КАСКО (разновидность добровольного страхования) составляет около 3% от страховой суммы, то можно с легкостью понять, насколько занижены тарифы ОСГО. Однако, такое занижение объясняется низкой покупательной способностью населения и наличием у страхования социальной функции. Сравнение тарифов ОСГО с тарифами авто-КАСКО вполне правомерно. Только в первом случае страхуется ущерб для чужого имущества (ответственность), а во втором - для собственного. Поскольку автострахование - один из наиболее развитых видов страхования, им занимаются практически все компании и оно сугубо добровольно (за исключением получения лицензии на коммерческие перевозки), цену КАСКО можно считать рыночной для автомобильного страхования. Соответственно, если бы уровень цен был рыночным (равновесным), то они бы совпадали. Но на практике тарифы различаются в несколько раз.

В Законе есть и еще одна неясность. Статья 23 Закона гласит, что страховое возмещение выплачивается в размере причиненного вреда, но не более страховой суммы. На практике же возмещение выплачивается пропорционально, как часть максимальной страховой суммы (эквивалента 1050 долл. США). Это значит, что если Вам разбили фару, вы получите не ее рыночную стоимость, а часть максимальной суммы, предназначенной для возмещения материального ущерба, пропорциональной отношению ее стоимости к оценочной стоимости автомобиля. Несмотря на то, что Закон требует выплаты возмещения, покрывающего ущерб в полном объеме.

Более того, не очень понятно, как оценивать долю стоимости фары в стоимости автомобиля. Если правила страхования, утвержденные постановлением Кабинета Министров №141 от 24 июня 2008 года, содержат подробную таблицу оценки ущерба жизни и здоровью, то в отношении вреда имуществу такой таблицы нет. Иными словами, сколько стоит фара в процентах от стоимости автомобиля, не установлено и вопрос в каждом случае должен решаться по результатам оценки ущерба. На момент подготовки аналитической записки методические указания или какие-либо другие материалы по оценке стоимости материального ущерба для целей обязательного страхования гражданской ответственности автовладельцев не были разработаны. Их необходимо разработать и ввести в силу обязательности этого вида страхования. Потерпевший не обязан соглашаться с оценкой размера ущерба, проведенной страховой компанией виновника ДТП и если не имеется четкой методики оценки ущерба, существует почва для

подозрений, что размер ущерба занижен. Решение таких споров в судебном порядке является слишком дорогостоящим из-за небольших размеров возмещения материального ущерба, и поэтому вопрос должен быть урегулирован нормативно.

Обязательное страхование гражданской ответственности владельцев транспортных средств настолько заострено на частных лицах, что его механизм предусматривает только выдачу полиса, а не подписание договора страхования. В то же время юридическим лицам для ведения своей отчетности нужен именно договор. В результате страховые компании прodelывают двойную работу с юридическими лицами: выписывают полис и подписывают договор. Эту ситуацию также можно изменить, если предусмотреть, что с юридическими лицами должен заключаться договор на страхование ответственности, а физическим лицам - выписываться полис, выполняющий роль договора. Хотя выписывание всего лишь полиса юридическим лицам не противоречит действующему законодательству - полис имеет силу договора, но у некоторых страхователей это стало предметом спора с контролирующими органами.

Правительство приняло ряд мер по сокращению налоговой нагрузки на профессиональных участников страхового рынка. Но в случае передачи части страховой премии на перестрахование, с этой части удерживаются платежи во внебюджетные фонды, причем эти отчисления должен делать как страховщик, принявший на страхование риск клиента, так и перестраховочная компания. Соответственно доходы, полученные в результате передачи части страховой премии на перестрахование, облагаются этими отчислениями дважды. Данная ситуация может быть решена, если в качестве налогооблагаемой базы страховщика на первой ступени будет рассматриваться только сумма собственного удержания.

Еще один пример необходимости совершенствования налогового законодательства. Действующая в стране система налогообложения не позволяет широко применять практику возврата страхового взноса, поскольку, в отличие от страхового законодательства других стран, в страховом законодательстве Узбекистана понятие возврата страхового взноса не отражено, в соответствии с Налоговым кодексом данные суммы выплачиваются из прибыли страховщика, что, естественно, крайне нежелательно для страховых компаний.

Татьяна Шмидт
(Экибастуз, Казахстан)

КОНТРОЛЬ – КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ МОТИВАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Годы, проведенные в детском саду, — чрезвычайно значимый этап личностного становления ребёнка. Ведь именно здесь у него формируются первые навыки социального взаимодействия, основные познавательные, ценностные и духовно-нравственные ориентиры. Поэтому родители стремятся выбрать для своих детей самый лучший детский сад.

Центр развития я\с №1 «Ромашка», г. Экибастуза — передовое дошкольное учреждение, в котором реализуются наиболее эффективные развивающие программы и созданы все условия для развития интеллектуальных и творческих способностей детей, раскрытия детской одарённости.

Особенность нашего детского сада в том, что здесь трудятся творческие, высококвалифицированные педагоги, имеющие большой творческий потенциал, способный на основе анализа собственной деятельности видеть перспективы, строить и совершенствовать педагогический процесс максимально используя свой опыт и знания. Мы сделали Центр своим домом, заботимся о его репутации, формируем свои традиции и свой неповторимый имидж.

На основании теории менеджмента мы строим свою работу согласно четырем управленческим функциям: планирование, организация, руководство и контроль. Мне бы хотелось остановиться именно на контроле, как на одном из аспектов мотивации управления дошкольным учреждением [1].

В нашей организации контроль в большей степени носит функцию «методического сервиса» и проводится как по инициативе администрации, так и по инициативе педагога. Чтобы требования контроля носили мотивационный характер, мы используем в своей работе определенные подходы, которые можно представить в виде фильтров:

Первое, **это качество предъявляемых требований**. Мы предъявляем четкие и конкретные требования, с которыми заранее знакомим наших сотрудников. Это позволяет избегать случаев, когда контроль может вызвать у педагога неуверенность и восприниматься как придиришки.

Вторым фильтром является стиль управления – **это почерк руководителя**. В своей деятельности мы используем различные стили управления, в зависимости от обстоятельств. Опыт показал, что самый эффективный стиль – стиль демократический. *Мы уверены, что чем больше упор делается на профессионализм, тем меньше усилий тратится на руководство и наоборот, чем больше упор делается на руководство, тем меньше вероятность роста профессионализма* [2].

Следующий акцент – **это личность проверяющего**. Его компетентность, профессионализм, авторитет, нравственная и коммуникативная культура. Безспорно, в таком случае, контроль вызывает доверие, воспринимается легко, а выводы контроля являются мощной мотивацией.

Значительную мотивационную роль выполняет **оценочный фильтр**. В Центре развития ведется системный мониторинг вознаграждения работников по результатам оценки деятельности.

Особенности личности педагога в процессе контроля являются ключевым фильтром. Мы всегда учитываем индивидуальность каждого педагога, что позволяет нам избегать конфликтных ситуаций в коллективе. Конкурс моделей педагогов детского сада «Я - концепция», психологическая диагностика позволили нам глубже изучить способности наших педагогов.

Шестой фильтр включает в себя регуляторы мотивации. Другими словами, это создание комфортных условий труда и отдыха наших сотрудников.

Высшим уровнем мотивации сотрудника является **самоконтроль**. Такое доверие окрыляет педагогов и способствует совершенствованию качества труда.

С целью эффективного управления деятельностью Центра развития разработан и реализуется проект «Управление. Сотрудничество и комфортность». Проект состоит из 8 модулей, которые направлены на поддержку делового тона коллектива, помощь в реализации планов и проектов, исправление ошибок, преодоление трудностей.

1. **Модуль** - это информационный стандарт управления учреждением дошкольного образования (**средство защиты от проверяющих**). Какие документы должны обязательно быть в управлении дошкольной организацией, чтобы удовлетворять требованиям любых проверяющих. Решение этой проблемы привело к разработке кейса форм документов.
2. **Модуль - контроль и руководство** планируются на основе проблемного анализа за предыдущий год. Наша задача создать такие условия, чтобы каждый педагог работал качественно и творчески, постоянно развивался, имел возможность профессиональной самореализации.
3. **Модуль «Педагогический мониторинг»** - выявление отношения педагогов к организации инновационной деятельности в детском саду, реализация их потребностей к развитию профессионально значимых качеств личности.
4. **Модуль «Методическая культура педагога»** - создание управленческой и педагогической модели повышения профессиональной компетентности воспитателей и специалистов.
5. **Модуль «Творческое саморазвитие»** - повышение профессиональной компетентности и проектной культуры педагогов. Проектная деятельность педагогов Центра является одним из методов развивающего обучения и самообразования, направлена на выработку исследовательских умений (постановка проблемы, сбор и обработка информации, проведение экспериментов, анализ полученных результатов).
6. **Модуль «Психологизация учебно-воспитательного процесса»**. Этот модуль поможет руководителю в создании благоприятного психологического климата в коллективе через реализацию двух проектов: психологизация образовательной среды **«Важней всего погода в ДОУ»**, профилактика эмоционального выгорания педагогов **«Здоровый педагог – успешный педагог»**.
7. **Модуль «Стимулирования»**. В разработке системы стимулирования принимает участие весь коллектив: проводилось анкетирование сотрудников с целью определения приоритетных мотивов в коллективе. Результаты анкетирования легли в основу Списка вознаграждений работников, в котором зафиксированы виды поощрения за достижение определенных результатов. Система поощрений стала открытой и понятной для всех сотрудников. Вознаграждение работников сада проводится в различных формах.
8. **Модуль «Индикатор оценки эффективности и результативности деятельности предприятия»**.

В результате реализации проекта снижается уровень эмоционального **выгорания** педагогов, повышается **уровень комфортности**, изменяются отношения работников к административному контролю: от негативного на позитивный.

Целенаправленная работа позволила педагогам добиться следующих результатов: по итогам рейтинга образовательных услуг Центр развития я\с №1 «Ромашка» награжден дипломом «Таңдаулы білім ошағы», на основании данных национального статистического ранжирования полного перечня субъектов хозяйственной деятельности Казахстана Центр развития я\с №1 «Ромашка» получил национальный сертификат «Лидер отрасли 2013», а в этом году Центр получил диплом «Лучший сад года».

Литература:

1. Богачек И.А. Философия управления. – СПб, 1999.
2. Мордовин С.К. Управление человеческими ресурсами. – М., 2000.

Эркин Эргашев, Мухаммадсодик Закиржанов
(Ташкент, Узбекистан)

МЕТОДЫ МОДЕРНИЗАЦИИ АГРАРНОГО СЕКТОРА УЗБЕКИСТАНА

В последние годы в нашей стране уделяется большое внимание наполнению внутреннего рынка продовольственными продуктами и углублению реформ, применяемые в сельском хозяйстве, для

повищення експортного потенціала, модернізації і переоснащення сучасною технікою і технологіями, а також особе увагу приділяється к підвищенню урожайності земель.

Как отмечал Президент Республики Узбекистан И.А.Каримов в своей речи на заседании Кабинета Министров, - «К глубокому сожалению, мы привыкли под модернизацией понимать часто модернизацию промышленной отрасли. На самом деле, наряду с промышленностью, чувствуется необходимость модернизации сельского хозяйства как передовую отрасль нашей экономики, комплексного обновления техники и технологии входящие в состав данной отрасли и отраслей производства» [1].

В настоящий момент мы можем увидеть, что в нашей стране доля производства продукции сельского хозяйства в структуре ВВП за 2013 год составляет 16,8%, а также динамика роста производства продукции сельского хозяйства составляет 106,8%, динамика роста производства продукции дехканского хозяйства составляет 106,4%, динамика роста производства продуктов животноводства составляет 107,4%, доля инвестиций в сельское хозяйство из всех привлеченных инвестиций в экономику составляет 6,4%, доля занятого населения в сельском хозяйстве в совокупной занятости составляет 27,4%, доля животноводства в составе сельского хозяйства составляет 40,2% (таблица 2).

Если рассмотреть индекс развития сельского хозяйства Республики Узбекистан по регионам за 2013 год, то валовой продукт сельского хозяйства составляет 30849,4 млрд. сум, а полученный доход с площади в 1 га составляет 8437,3 тыс. сум, и общий коэффициент потенциала сельского хозяйства и посевных площадей на душу населения в среднем составляет 1.00 (таблица 3).

Важными факторами, в модернизации сельского хозяйства страны и обеспечения современными, эффективными и ресурсосберегающими техниками, вытупают Указ Президента Республики Узбекистан «О программе дальнейшей модернизации, переоснащении техникой и технологией сельскохозяйственного производства за 2012-2016 года» подписанный 21 мая 2012 года № УП-1758 и Постановление Кабинета Министров «О мерах выполнения программы дальнейшей модернизации, переоснащении техникой и технологией сельскохозяйственного производства за 2012-2016 года» утвержденный 14 июля 2012 года. В данном Указе поставлена задача о доведение к 2016 году доли новых техник с 60 процентов до 100 по основным 22 видам техники сельского хозяйства и мелиорации. Выполнение данных мер поднимит на новый уровень численную и качественную обеспеченность сельского хозяйства техникой.

Таблица -1 [2].

Основные макроэкономические показатели развития сельского хозяйства, (в%)

Показатели	2005г.	2006г.	2007г.	2008г.	2009г.	2010г.	2011г.	2012г.	2013г.
Доля сельского хозяйства в ВВП	26,3	25,1	23,2	19,7	18,6	18,0	17,6	17,5	16,8
Тенденция развития производства сельскохозяйственных продуктов	105,4	106,7	106,1	104,5	105,7	106,9	106,6	107,0	106,8
Тенденция развития производства продуктов дехканского хозяйства	107,0	107,4	107,2	103,3	105,9	106,6	106,0	107,0	106,4
Доля продуктов дехканского хозяйства в сельском хозяйстве	55,6	55,9	55,6	56,6	57,1	59,4	57,8	58,1	59,8
Тенденция развития производства продуктов животноводства	103,6	105,9	104,6	105,8	105,5	107,0	107,6	107,1	107,4
Доля продуктов животноводства в сельском хозяйстве	44,4	44,1	44,4	43,4	42,9	40,6	42,2	41,9	40,2
Доля всех привлеченных в экономику инвестиций в сельском хозяйстве	4,4	4,1	3,4	2,7	3,1	3,1	4,6	4,1	6,4
Доля занятого населения в сельском хозяйстве в общей численности занятого населения	29,1	28,1	27,9	27,5	25,6	25,2	27,2	27,2	27,4

Индекс развития сельского хозяйства по регионам Республики Узбекистан за 2013 год

Регионы	Средне годовая численность населения, тыс. чел.	Валовой продукт сельского хозяйства, млрд. сум	Потенциал сельского хозяйства		Посевная площадь, тыс. га	Обеспеченность посевной площадью населения		Доходность посевных площадей		Качественные показатели орошаемых земель		Средний индекс земельных ресурсов (7+9+11)/3	Общий коэффициент потенциала сельскохозяйственных посевных площадей на душу населения и качества и доходности посевных площадей (4+7+9+11)/4	Место областей
			Валовое производство сельскохозяйственных продуктов на душу населения, тыс. сум (2:1)	Коэффициент валового производства сельскохозяйственных продуктов на душу населения		Посевная площадь на душу населения, га (5:1)	Коэффициент обеспеченности посевной площадью населения	Получаемый доход с 1 га посевной площади, тыс. сум (2:5)	Коэффициент валового производства сельскохозяйственного продукта с 1 га посевной площади	Балл бонитет орошаемых земель	Коэффициент балл бонитета почвы			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Республика Узбекистан	30,2	30849,4	1021,5	1,00	3656,3	0,12	1,00	8437,3	1,00	55,0	1,00	1,00	1,000	
Республика Каракалпакстан	1,7	930,0	547,1	0,54	233,3	0,14	1,13	3986,3	0,47	41	0,75	0,79	0,723	13
Области:														
Андижан	2,8	3056,1	1091,5	1,07	229,9	0,08	0,68	13293,2	1,58	57	1,04	1,10	1,091	6
Бухара	1,7	2790,6	1641,5	1,61	240,3	0,14	1,17	11613,0	1,38	50	0,91	1,15	1,265	4
Джиззак	1,2	1528,8	1274,0	1,25	349,7	0,29	2,41	4371,7	0,52	50	0,91	1,28	1,271	3
Кашкадарья	2,9	2618,4	902,9	0,88	492,6	0,17	1,40	5315,5	0,63	51	0,93	0,99	0,962	11
Навои	0,9	1445,7	1606,3	1,57	102,4	0,11	0,94	14118,2	1,67	52	0,95	1,19	1,284	2
Наманган	2,5	2429,2	971,7	0,95	221,9	0,09	0,73	10947,3	1,30	59	1,07	1,03	1,013	10
Самарканд	3,4	3732,3	1097,7	1,07	360,2	0,11	0,88	10361,7	1,23	57	1,04	1,05	1,054	8
Сурхандарья	2,3	2740,8	1191,7	1,17	282,9	0,12	1,02	9688,2	1,15	56	1,02	1,06	1,088	7
Сирдарья	0,7	1192,4	1703,4	1,67	229,9	0,33	2,71	5186,6	0,61	51,5	0,94	1,42	1,484	1
Ташкент	2,7	3953,4	1464,2	1,43	355,1	0,13	1,09	11133,2	1,32	59	1,07	1,16	1,227	5
Фергана	3,4	2573,3	756,9	0,74	289,8	0,09	0,70	8879,6	1,05	56	1,02	0,93	0,879	12
Харезм	1,7	1858,4	1093,2	1,07	223,0	0,13	1,08	8333,6	0,99	53	0,96	1,01	1,025	9

Одним из важных проблем сельского хозяйства Узбекистана – это мелиоративное состояние земель и их обеспеченность водой. И, в соответствии с указом Президента Республики Узбекистан подписанный 19 апреля 2013 года № УП-1958 “О мерах дальнейшего улучшения мелиоративного состояния орошаемых земель и эффективного использования водных ресурсов за период 2013-2017 года” были разработаны широкомасштабные меры по ремонту, реконструкции и строительству объектов мелиорации и ирригации, внедрению технологии капельного орошения.

Выполнение принятых программ в стране осуществляется развернуто, непосредственно и поочередно. В частности, необходимо подчеркнуть о выполненных работ за 2013 год в соответствии с указом, подписанного Президентом Республики Узбекистан 19 апреля 2013 года № УП-1958 “О мерах дальнейшего улучшения мелиоративного состояния орошаемых земель и эффективного использования водными ресурсами за период 2013-2017 года”. Было выделено на меры по улучшению мелиоративного состояния орошаемых земель в 2013 году всего 227,5 млрд. сум (из них на строительство и реконструкцию мелиоративных объектов – 104,9 млрд. сум, на ремонт – 95,0 млрд. сум, а также на покупку мелиоративных техник – 26,1 млрд. сум, на управление департамента Фонда мелиорации 1,5 млрд. сум) и на эти средства были выполнены нижеследующие работы.

На текущий год запланировано выполнение всего 156 проектов направленные для реконструкции и строительство мелиоративных объектов, из них 36 проектов переходящий из года в год и 120 вновь создаваемые проекты.

На отчетный период выполнено реконструкция и строительство мелиоративных объектов длиной 848,7 километров, для строительно-монтажных работ освоено 109,285 млрд. сум денежных средств.

За отчетный год по 237 проектам всего на 96516,8 млн. сум отремонтировано и восстановлено открытых дренажей длиной 12458,6 километров и закрытых длиной 601,5 километров.

Фондом улучшения мелиоративного состояния орошаемых земель за 2013 год улучшено мелиоративное состояние свыше 260,0 тыс. гектаров орошаемых земель.

Видно, что государством выполняются очень большие дела по модернизации сельского и водного хозяйства.

Безусловно, в будущем в данной сфере желательно будет обратить внимание на нижеприведенные направления:

- применение современных интенсивных агротехнологий в производстве сельского хозяйства;
- повышение плодородности почвы путем эффективного использования воды, и мелиоративного состояния земли;
- интенсивное развитие животноводства;
- обеспечение новыми, современными, высокоэффективными и мало-расходными техниками отрасли сельского хозяйства;
- развитие переработки продуктов сельского хозяйства;
- пополнение отрасли сельского и водного хозяйства высококвалифицированными кадрами, совершенствование истемы и другие;

Уверенный и поэтапный вход республики в систему мирового хозяйства обусловлено с разработанной тактикой и стратегией проводимая мудрой политикой в аграрном секторе. Также стабильность, эффективность и внедрение новых экономических отношений в аграрный сектор играет важную роль в увеличении экономической мощи и определении будущего страны.

Таким образом, "... основной задачей проводимых изменений в сельском хозяйстве является организация сельскохозяйственного производства, дальнейшее укрепление и развитие института фермерства, и которая является основной институциональной формой в интенсивном увеличении объема продукции, а также повышения урожайности культур и продуктивности животноводства" [3]. Это в свою очередь создает основу для положительного решения существующих проблем в сельском хозяйстве страны, увеличения экспорта сельскохозяйственных продуктов и притока валюты, развития инфраструктуры рынка, создания новых рабочих мест и улучшения состояния занятости населения в сельских местностях.

Литература:

1. И. Каримов. "Все наши планы и программы служат развитию страны, процветанию нашего народа". Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2010 году и важнейшим приоритетным направлениям экономической программы на 2011 год.
2. Источник: Вычислено на основе данных государственной статистики Республики Узбекистан.
3. Основные тенденции и показатели социально-экономического развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990-2010 годы) а также прогнозы на 2011-2012 года: статистический сборник. – Т.: "Узбекистан", 2011, 128-стр.

СЕКЦІЯ: ІСТОРИЯ**Fahriddin Abdulboqiev
(Namangan, O'zbekiston)****XIVA XONLI IQTISODINI ROSSIYA MANFAATLARIGA BO'YSUNDIRILISHI**

Xiva xonligi «Tinchlik shartnoma» siga binoan ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan Rossiyaga qaram davlatga aylandi. Mazkur shartnomada Xiva xonligi huquqlari Rossiyaning Buxoro amirligini tobe' mamlakatga aylantiruvchi ana shunday shartnomaga nisbatan bir muncha ko'proq cheklangan edi.

1873 yilgi shartnoma bilan imperiya va rus xalqining kuch-qudratini namoyon etuvchi Rossiya va Xiva o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tartibi o'rnatildi. Xonga O'rta Osiyodagi rus hukumati nazorati ostida Xiva xalqini faqatgina ichki boshqaruv huquqi qoldirildi». Xiva xonining faoliyatini nazorat qilish xonlikning Amudaryo o'ng soxilidagi Rossiyaga o'tgan hududida 1873 yil tashkil etilgan Amudaryo okrugi boshlig'iga topshirildi. Amudaryo okrugining markazi katta harbiy qism, qurol-yaroq omborlari joylashgan Petro-Aleksandrovsk istexkomi (hozirgi To'rtko'l shahri) edi. 1874 yildan Amudaryo okrugi Amudaryo bo'limi deb nomlandi. Bo'lim boshlig'i lavozimiga harbiylardan Turkiston general-gubernatorining tavsiyasi bilan shaxsan imperator tomonidan tayinlangan. Unga fon Kaufmanning 1873 yil 12 avgustdagi ko'rsatmasiga binoan keng huquqlar berildi. Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi nizomga binoan Amudaryo bo'limi boshlig'i ma'muriy boshqaruv ishlari bo'yicha Sirdaryo viloyati harbiy gubernatoriga bo'ysunsa-da, boshqa uezd boshliqlariga nisbatan katta huquqlarga ega edi. U bo'limdagi harbiy qo'shin qo'mondoni bo'lib, harbiy sohada to'g'ridan-to'g'ri Turkiston general-gubernatoriga bo'ysungan. Shuningdek, Amudaryo bo'limi boshlig'i Rossiyaning Xiva xonligidagi diplomatik vakili hisoblangan. Xiva xoni Rossiya bilan aloqalarni faqat Amudaryo bo'limi boshlig'i orqali olib borgan. Xiva xonligini ichki ishlariga oid biron-bir masala Amudaryo bo'limi boshlig'ining ruxsatisiz xal etilmagan.

Rossiya o'ziga qaram boshqa o'lkalarga nisbatan Xiva xonligida alohida mustamlakachilik siyosatini yuritgan. Xonlikning butun iqtisodi, xalqi va uning mehnati, boyliklari, mablag'lari mustabid davlat manfaatlariga xizmat qilishga bo'ysundirildi. Bunga o'n sakkiz bandining o'ntasi Rossiya ishbilarmonlar hamda savdogarlari huquq va imtiyozlariga bag'ishlangan «Tinchlik shartnomasi» asos bo'lib xizmat qildi.

Xiva xonligi Rossiyaning O'rta Osiyodagi boshqa mustamlakalari qatori uning sanoat maxsulotlari sotiladigan bozorga aylana bordi. Katta imtiyozlarga ega bo'lgan rus savdo-sotiq doiralari xonlikda o'z faoliyatlarini kengaytirdilar. Xiva xonligi shaharlarida ko'plab savdo firmalarining vakolatxonolari ochildi.

Ulardan ayniqsa, Rabenkssindel, Poznanskiy, aka-uka Krafflar, «Nadejda», «Vostochnaya», «Xiva» va boshqa savdo firmalari yangi Urganch, Xiva kabi shaharlarda o'z savdo vakolatxonalariga ega bo'lib, xonlikda qizg'in savdo ishlarini olib bordilar. Ular Xiva bozorlarini Rossiyada tayyorlangan sanoat maxsulotlari bilan to'ldirib tashladilar. Bu esa mahalliy hunarmandlar va kosiblar tayyorlagan maxsulotlar bozorini kasod qildi. Qadimdan rivojlanib kelgan hunarmandchilikning bir qancha turlari – to'qimachilik, yog' tayyorlash, metall buyumlar yasash, kosibchilik, ipakchilik og'ir ahvolga tushib qoldi. Ayniqsa, xonlikka rus gazlamalarining ko'plab keltirilishi mahalliy to'qimachilikka qattiq zarba berdi. Mahalliy gazlamalar raqobatga dosh berolmay ichki va tashki bozordan tobora siqib chiqarildi. Mahalliy hunarmandlar Rossiya sanoat maxsulotlari bilan raqobat qilish uchun o'z maxsulotlarini tayyorlashda arzon va sifatsiz xom-ashyodan foydalana boshladilar. Bu esa ular tayyorlagan maxsulotning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatar edi. Natijada xonlikning ko'plab hunarmandlari Rossiyaning nisbatan arzon va sifatlil maxsulotlari raqobatiga bardosh berolmay, ishlab chiqarishni qisqartirishga yoki kasblarini o'zgartirishga majbur bo'ldilar. Ko'plab hunarmandlar xonavayron bo'lib, qashshoqlikka yuz tutdilar. Ularning bir qismi mardikorlik qilishgan bo'lsa, qolganlari zavod-fabrikalarning yollanma ishchilariga aylandilar.

Xiva xonligiga katta miqdorda Rossiya sanoat maxsulotlari kirib kelishi bilan bir qatorda, xonlik shaharlarida rus ishbilarmonlari tomonidan sanoat korxonalarini qurila boshlandi. Mustamlakachilar xonlikda sanoatni rivojlantirish niyatida emasdilar, ular bundan manfaatdor ham bo'lmaganlar. Rossiya ma'murlari xonlikda xom-ashyoga dastlabki ishlov berish sanoatidan boshqa sanoat turlarini vujudga keltirmaslikka, Rossiyadan esa xonlikka tayyor maxsulot keltirishga harakat qildilar. Shuning uchun ular tomonidan qurilgan korxonalar xom-ashyoga dastlabki ishlov beruvchi bo'lib, asosan paxta tozalash, yog' zavodlaridan iborat edi. Shuningdek, xonlikda sovun, ko'n-teri zavodlari ham qurilgan edi. Xiva xonligida dastlabki sanoat korxonasi 1889 yil katta Yaroslavl manufakturasi jamiyati tomonidan Yangi Urganchda barpo etildi. Keyinchalik Xiva shahrida kichik paxta tozalash korxonasi qurildi. Bu korxonaga uchun xon xazinasini hisobidan Turkiston general-gubernatori farmoniga ko'ra, jin dastgoxi keltiriladi. Xonlikda 1914 yilga kelib paxta tozalash korxonalarining o'ziga 63 taga etdi. Xonlikdagi zavodlarda mehnat sharoiti juda og'ir edi. Mehnat muxofazasi, ishchilar hayoti xavfsizligi, sanitariya xizmati mutlaqo yo'q edi. Ish soatlari kuniga 13-15 soatni, ayrim paytlarda 16-18 soatni tashkil etardi. Korxonalarda baxtsiz hodisalar tez-tez ro'y berib turardi. Xiva xonligida qurilgan korxonalaridagi og'ir mehnat sharoiti haqida Rossiyaning yuqori lavozimli amaldorlaridan bo'lgan graf Palen shunday yozadi: «Bu erdagi rus fuqarolariga tegishli zavodlarning ko'pchiligi hech qanday texnika xavfsizligi talablariga, gigienaga rioya qilinmasdan qurilgan va jixozlangan. Bug' qozonlari hech qanday sinovsiz o'rnatilgan, tibbiy xizmat mutlaqo yo'lga qo'yilmagan, ishchilar bilan korxonaga egalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tartibi belgilab olinmagan».

Korxonalarda ko'p ishlar qo'lda bajarilar edi. Ishchilar faqatgina diniy bayram kunlari dam olib, qolgan paytlarda dam olish kunlarisiz ishlar edilar. Zavod xo'jayini ishchilarni xoxlagan paytda ishdan bo'shatib yuborishi mumkin edi. Zavodlarda ruslar bilan bir qatorda mahalliy aholi vakillari ham mehnat qilardilar. Ular asosan og'ir mehnat sharoitida, malaka talab qilmaydigan kora ishlarda ishlardilar. Zavodlarda mehnatga xaq to'lashda mahalliy ishchilari kamsitilar edi. Mahalliy ishchiga bir xil ish bajargan rus ishchisiga nisbatan oz haq to'lanardi.

Masalan, yangi Urganchdagi zavodda qorovul bo'lib ishlovchi Avaz Niyozov oyiga 6 so'm 71 tiyin olgan bo'lsa, rus qorovuli efremov oyiga 12 so'm olgan, toylashssexidagi ikki mahalliy ishchi oyiga 3 so'm 33 tiyindan olgan bo'lsalar, ikki rus ishchisi 12 so'mdan olganlar. Yangi Urganchdagi chit tozalash zavodidagi 12 ta mahalliy ishchi oyiga 7 so'm 42 tiyindan olgan bo'lsalar, boshqa xuddi shunday ish bajargan ikki rus ishchisi ulardan 2-4 so'mdan ortiq maosh olganlar Rossiyaga tobe' bo'lgan Xiva xonligidagi hunarmandlar kabi dehqonlar ham og'ir ahvolga tushib qoldilar. Chunki Xiva xonligi Rossiya uchun sanoat maxsulotlari sotiladigan bozor bo'lishi bilan birga, xom ashyo yetkazib beruvchi o'lka ham edi. Xonlikdan Rossiyaga asosan paxta, qorako'l teri, beda urug'i, baliq, guruch, mol yog'i, pilla, jun, charm, quruq meva, palos, namat, jun gazlamalar chiqarilgan. Shulardan eng ko'p chiqariladigan maxsulot paxta edi. Undan keyingi o'rinda ipak va Qorako'l teri chiqarish turardi. Xiva xonligi Rossiyaga qaram davlatga aylangandan so'ng paxta ekiladigan yer maydonlari jadallik bilan kengayib bordi. Xonlikda avvallari ham paxta etishtirilgan bo'lsa-da, oziq-ovqat ekinlarini miqdoriga ta'sir ko'rsatmagan. Rossiya bosqinidan so'ng esa, paxta maydonlari asosan donli ekinlar ekiladigan er maydonlarining qisqarishi hisobiga kengaydi. Natijada bug'doy narxi bir necha barobar oshib ketgan. Shuningdek, boshqa oziq-ovqat ekinlari, sholi, arpa, tariq, mosh, loviya, jo'xori va Shu qabilarning narxi ancha ko'tarilib ketgan. Bu holatga qarshi chora tadbirlar ko'rib, Xiva xoni 1897 yili Amudaryo bo'limi boshlig'iga maktub yozadi va paxta maydonlari kengayib, g'alla taqchilligi vujudga kelganligi uchun kelgusi yilda (1898 y) dehqonlarga donli ekinlar ekishga farmon berganligini ma'lum qiladi. Biroq paxta maydonlari yildan-yilga kengayib bordi. Rus savdogarlari bahorda dehqonlarga 12 foiz ustamasi bilan qarz-bo'nak berardilar. Kuzda dehqonlar xosilni qarz evaziga arzon narxda sotishga majbur bo'ldilar. Ayrim dehqonlar qarzni to'lolmay, qaram bo'lib qoldilar. Xiva xonligi paxta yakkaxokimligi natijasida Rossiyadan keltiriladigan g'allaga qaram bo'lib qoldi. G'alla keltirishda esa uzilishlar tez-tez bo'lib turardi.

Rus hukumatining xonlik iqtisodini to'liq Rossiya manfaatlariga xizmat qilishiga bo'ysundirish uchun amalga oshirgan bir qancha chora-tadbirlari ham xalq turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ana shunday chora tadbirlardan biri xonlikni Rossiya boj tizimiga kiritilishi edi. Xiva xonligiga qo'shni davlatlardan, Rossiyadan boshqa Xindiston va ayrim g'arbiy Yevropa davlatlaridan ham turli xil maxsulotlar keltirilgan. Bu esa Rossiya savdo manfaatlariga zid edi. Ayniqsa, g'arbiy Yevropa davlatlaridan keltiriladigan sanoat maxsulotlari Rossiya sanoat maxsulotlari bilan jiddiy raqobat qilardi. Rossiyaning hukmron doiralari Xiva xonligini faqat rus sanoat mollari sotiladigan bozorga aylantirish uchun harakat qila boshladilar. Ana shu maqsadda Xiva xonligini Rossiyaning O'rta Osiyodagi boj tizimiga kiritish uchun Rossiya moliya vaziri tashabbusi bilan 1891 yil 15 iyunda alohida majlis o'tkazildi. Tashqi ishlar va harbiy vazirlik vakillari ishtirok etgan ushbu majlisda Xiva xonligi va Buxoro amirligini Rossiya boj tizimiga kiritishga qaror qilindi. Buxoroni Rossiya boj tizimiga kiritish haqida amir 1892 yil Peterburgga borganda kelishuv imzolangan edi. Xiva xoni Said Muhammad Raximxon ham Rossiya hukumatining talabi bilan o'z davlati manfaatlariga zid bo'lsa-da, xonlikni Rossiya boj tizimiga kiritilganligi xaqidagi manifestni aholiga e'lon qilishga majbur bo'ldi. 1895-yil 1-yanvardan Xiva xonligi Buxoro amirligi bilan birgalikda Rossiya boj tizimiga kiritildi. Rossiya podshosi tomonidan imzolangan Xiva xonligini Rossiya boj tizimiga kiritish qoidalariga binoan xonlikka keltirilayotgan chet el mollari bojxona postlari orqali boj to'lab olib o'tilishi lozim edi. Boj to'lamay yashirincha olib o'tilgan mollar qo'lga tushgan taqdirda noqonuniy deb topib, musodara etish belgilab qo'yildi.

1895 yil Xiva xonligini Afg'oniston va eron bilan chegaralariga bojxona postlari joylashtirildi. Xiva xonligining Rossiya boj tizimiga kiritilishi natijasida bu erga xorijdan zarur maxsulotlar kelishi keskin qisqardi. Xonlikka chetdan keltiriladigan maxsulotlarni ikki turga bo'lish mumkin: birinchisi Rossiyadan keltirilgan mollar bilan raqobat qilmaydigan maxsulotlar bo'lib, bularga choy, bo'yoq, doka ro'mol, qand maxsulotlari, mevalar, shirinliklar, qimmatbaho toshlar, xind poyafzallari kiradi. Ikkinchisiga Rossiya sanoat maxsulotlari bilan raqobat qiladigan mollar. Bularga Angilya, Fransiya va boshqa Yevropa mamlakatlarining sanoat maxsulotlari kiradi.

Bojxona tizimidagi o'zgarishlar birinchi navbatda xonlik aholisining turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1895 yildan keyin xonlik aholisi ko'p miqdorda iste'mol qiladigan, faqat chetdan keltiriladigan choy va boshqa maxsulotlar narxi Xiva bozorlarida bir necha barobar oshib ketdi. Aholi o'zi uchun zarur bo'lgan maxsulotlarni qimmat narxlarda sotib olishga majbur bo'ldi. Xiva xonligining Rossiya boj tizimiga kiritilib, uning ichki bozoriga aylanishi Xiva hukumati xazinasiga ham jiddiy zarar etkazdi. Chunki, Xiva xonligi hududi orqali avvaldan juda faol amalga oshirilgan tranzit maxsulot olib o'tish ham keskin qisqarib ketdi. Natijada xon ulardan olinadigan bojdan keladigan daromaddan ham maxrum bo'ldi. Shuningdek, Xiva savdogarlarining ahvoli ham og'irlashdi. Sababi ular chetdan xonlikka mol olib kelganliklari uchun ham xon xazinasiga, ham rus bojxonasiga boj to'ldilar. Rus savdogarlari esa zakotdan ozod etilgan bo'lib, ancha imtiyozga ega edilar. Bundan foydalangan rus savdogarlari xonlikning tashqi savdosini o'z qo'llariga oldilar.

Rossiya hukumatining Xiva xonligi iqtisodini o'z manfaatlariga xizmat qilishga bo'ysundirish maqsadida amalga oshirgan ishlaridan yana biri pul sohasida bo'ldi. Xiva xonligi qaram davlatga aylangan paytda pul zarb qilish huquqini o'zida saqlab qolgan edi. Xonlikda mis, kumush va oltindan pul zarb qilingan bo'lib, misdan tayyorlangani «pul», kumushdan tayyorlangani «tanga», oltindan tayyorlangani «tilla» deb nomlangan. Shulardan muomalada tangadan ko'proq foydalanilardi. Rus savdogarlari orqali xonlikka Rossiya pullari ham kirib keldi. Mahalliy aholi rus pullariga ishonch bildirmay undan foydalanmadi. Ayrim rus pulini qabul qilganlar ham uni past qiymatda qabul qilardilar.

XIX asr oxirlariga kelib Xiva xonligida faoliyat olib borayotgan rus savdo-sotiq doiralari Rossiya hukumatiga xonlikdagi mahalliy pullarni rus pul birliklari bilan almashtirishni taklif qilib bir necha bor murojaat qildilar.

Rus hukumati o'z fuqarolari manfaatini ko'zlab xonlikning mustaqil pul tizimini tugatgan holda rus pullarini joriy qilish chora-tadbirlarini ko'rdi. Eng avvalo muomaladagi Xiva pullarini qisqartirish va muomaladan butunlay chiqarish niyatida tovon pulini tangada to'lashni talab qildi. 1893 yil Xiva xoniga Rossiya hukumatining ruxsatisiz

tanga zarb qilish taqiqlab qo'yildi. Xonlikka katta miqdorda rus pullari keltirila boshlandi. Biroq aholi rus qog'oz pullarini tan olmay, o'zaro hisob-kitob ishlarida avvalgidek Xiva pullaridan foydalanishni davom ettirdilar. Bundan norozi bo'lgan Amudaryo bo'lim boshlig'ining talabi bilan xon aholini rus pullaridan foydalanishga da'vat qilishga majbur bo'ldi.

Rossiya hukumati buyrug'i bilan zarb qilish to'xtatilgan tanga xonlik bozorlarida xatto mayda savdo-sotiq operatsiyalarda ham etishmay qoldi. Shu sababli Said Muhammad Raximxon Turkiston general-gubernatoriga murojaat qilib, qaytadan pul zarb qilishga ruxsat berishni iltimos qiladi. Turkiston general-gubernatori bunga rozilik bildiradi va Rossiya Moliya vaziridan xonga o'z pulini zarb qilishga ruxsat berishni so'raydi.

Rossiya Moliya vaziri xonning iltimosini qat'iy rad etadi. Pul zarb etishga ruxsat ololmagan xon uni yashirincha zarb qilishga buyruq beradi. Rossiya bilan olib borilgan savdo-sotiqda rus pullaridan foydalanilgan bo'lsa-da, keyinchalik ham Xindiston, eron, Afg'oniston savdogarlari bilan hisob-kitob ishlari Xiva xonligi pul birliklarida amalga oshirildi. Xiva xonligi pul birliklari uzoq vaqt muomalada saqlanib qoldi. Rossiya hukumati tomonidan xonga pul zarb qilishni taqiqlanishi natijasida xon xazinasi katta zarar ko'rди. Xon pul zarb qilishdan katta foyda olardi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, XVIII-XIX asrlarda Buxoro, Xiva, Qo'kon xonliklari o'rtasida muntazam davom etib kelgan o'zaro nizolar oxir oqibatda ularni zaiflashtirib, Rossiyaning bu xonliklarni bosib olib, jaholat va iqtisodiy-madaniy tanazzulni yanada chuqurlashtirib yubordi. Rossiya hukumati Xiva xonligida o'z hukmronligini o'rnatish davomida va ayniqsa, o'rnatgandan so'ng ayovsiz talonchilik siyosatini olib bordi. Xonlikning moddiy va madaniy boyliklarini talab, zo'rlik bilan tortib oldi. Mamlakatning butun iqtisodi Rossiya manfaatlariga xizmat qilishga bo'ysundirildi. Xiva xonligi Rossiya sanoat korxonalarini uchun xom-ashyo etkazib beruvchi o'lkaga va tayyor maxsulotlar bozoriga aylantirildi. Qishlok xo'jaligi, sanoat, savdo-sotiq ana shu asosida tashkil qilindi. Xonlik aholisini qoloqlikda, huquqsizlikda saqlab, uni milliy, siyosiy huquqlari toptaldi.

Adabiyotlar

1. Гиршфельд В., Галкин М. Военно-статистическое описание Хивинского оазиса. ч. II. - Т., 1903. С. 26.
2. O'zRMDA, 1-fond, 11-ro'yxat, 446-ish, 11-varaq.
3. Мамаджонов М.К. Некоторые изменения в социально-экономической жизни народов Хивинского ханства в период с 1873 по 1920 гг. // Научные записки Ташкентского финансово-экономического института. - Т., 1958. - № 10. С. 53.
4. Пален К.К. Отчёт по ревизии Туркестанского края. Ч. 1. Отд. 2. ... С. 332.
5. Мамаджанов М.К. Некоторые изменения в социально-экономической жизни народов Хивинского ханства... С. 54.
6. Хлопководство в Хиве // Материалы для изучения хлопководства. Вып. 1. -Спб., 1912. С. 9-10.
7. Садыков А.С. Россия и Хива во второй половине XIX века - начале XX века.: Дис. ... докт. истор. наук. - М., 1965. - 269 л.
8. Тухтаметов. Т.Г. Россия и Хива в конце XIX начале XX вв. - М.: Наука, 1969. С. 49.

Fahriddin Abdulboqiev
(Namangan – O'zbekiston)

XIVA XONLIGINI SIYOSIY MUSTAQILLIGINING TUGATILISHI VA UNING OQIBATLARI

Urush harakatlari tamom bo'lgach, Rossiya va Xiva o'rtasida sulh shartnomasi tuzildi. Garchi mazkur shartnoma «Tinchlik shartnomasi» deb nomlansa-da, aslida u ikki teng huquqli davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnoma bo'lmay, balki qurol kuchi bilan g'olib kelgan Rossiya tomonidan xonlikni mustamlakaga aylantirish haqidagi hujjat edi. Butun mamlakati hududi rus qo'shinlari tomonidan egallangan Said Muhammad Raximxon II Kaufmannning barcha talablarini bajarishga, o'zini Rossiya imperatorining sodiq xizmatkori deb tan olishga majbur bo'ldi. «Tinchlik shartnomasi» ga 1873 yil 12 avgustda rus qo'shinlarining Gandimiyon bog'idagi manzilgohida Rossiya tomonidan Kaufman, Xiva xonligi tomonidan Said Muhammad Raximxon imzo chekdilar.

18 baddan iborat mazkur shartnomaga ko'ra, Xiva xonligi o'zining siyosiy-iqtisodiy mustaqilligini yo'qotdi. Shartnomaning birinchi bandiga binoan Said Muhammad Raximxon Rossiya podshosining vassali deb e'lon qilindi. Rossiya hukumatining Xiva xonligini davlat sifatida tugatmay, xonlik hukumatini saqlab qolishdan maqsadi, o'zining bosqinchilik siyosatini yashirish va boshqa tomondan esa agar xonlik Rossiya tarkibiga qo'shib olinsa, uning hududi kichikligi, iqtisodiy jihatdan zaifligi bois bu erda saqlanishi lozim bo'lgan ma'muriyat, harbiy qo'shinga sarflanadigan mablag'lar va boshqa sarf-xarajatlar o'zini oqlamaydi, degan fikrda edilar. Rossiya hukmron doiralari Xiva xonligida o'zlariga sodiq, kuchli mahalliy hukumatni saqlab, uni imperiya manfaatlarini uchun xizmat qildirishni rejalashtirgan edilar. Shuningdek, birinchi badda xon boshqa davlatlar bilan Rossiya hukumatining ruxsatisiz har qanday aloqa o'rnatishdan voz kechishi belgilandi. Xiva xoni qo'shni davlatlar bilan mustaqil diplomatik munosabatlar o'rnatish huquqidan ham butunlay maxrum etildi.

Shartnomaning ikkinchi, uchinchi va to'rtinchi baddlari Xiva xonligining yangi chegaralarini belgilashga doir edi. Uchinchi bandga ko'ra xonlikning Amudaryoning o'ng tomondagi erlari o'sha erda yashayotgan barcha o'troq va ko'chmanchi aholisi bilan birga Rossiya tarkibiga o'tdi. Bu bilan xonlik umumiy er maydonining yarmidan ko'prog'idan, ya'ni 76 ming kv.km idan maxrum bo'ldi. O'zida hammasi bo'lib 62.237,2 kv.km er maydoni qoldi. Bu tomondagi yerlarning avvalgi egalari Amudaryoning chap soxilidan yer ajratib berish majburiyatini xon o'z zimmasiga oldi. Masalan, Matniyoz devonbegining bog'i va uning atrofidagi yerlarga ruslarning harbiy istexkomi

qurishga qaror qilingandi. Xon unga o'sha miqdordagi yerni Amudaryoning chap soxilidan ajratib beradi. To'rtinchi bandda Rossiya imperatorining xohishiga binoan Xiva xonligining Amudaryo o'ng soxilidagi erlarining bir qismi, ya'ni, Mishoqlidan to Ko'gartligacha bo'lgan erlari Buxoro amirligi ixtiyoriga berilishi belgilab qo'yildi. Bu bilan Rossiya hukumati ikki qo'shni davlat, Buxoro va Xiva o'rtasiga nizo solishni maqsad qilib qo'ygan edi. Chunki keyinchalik bu ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar yaxshilansa, Rossiyaning hukmronligiga xavf tug'dirishi mumkin edi.

Beshinchi band Amudaryoda kemalar qatnoviga tegishli bo'lib, rus hukumatining ruxsatisiz Xiva va Buxoro kemalarining suzishi taqiqlandi. Bu bilan rus kemalarining Amudaryoda tanxo hukmronligi o'rnatildi. «Birjievie vedomosti» gazetasi bu haqida shunday yozadi: «Shartnomaning bu bandi kelajakda savdo-sotiq butunlay ruslar qo'liga o'tishini ta'minlaydi. Daryo bir necha yillardan so'ng karvon yo'llarining o'rnini egallaydi va temir yo'llar qurilgan taqdirda ham asosiy savdo aloqalari Amudaryo orqali amalga oshiriladi»

Oltinchi bandga binoan, Amudaryoning chap soxilida ruslar o'zlari uchun qulay va zarur deb hisoblagan joylarda kemalar to'xtaydigan bandargoxlar qurish huquqiga ega edilar. Ular xavfsizligini ta'minlash xonlik hukumati zimmasiga yuklandi. Yettinchi banddan o'n uchinchi bandgacha savdo-sotiq va boshqa iqtisodiy masalalar belgilangan edi. Bu bandlarga ko'ra, xonlikning iqtisodiy qaramligi rus savdogarlari hamda sanoatchilarining ustunligi va imtiyozlarini himoya qilishga xizmat qilmog'i kerak edi. Ana shu nuqtai-nazardan kelib chikib rus savdogarlariga xonlikda bir qancha imtiyozlar berildi. Xiva xonligining barcha shahar va qishloqlari rus savdogarlari uchun ochiq deb e'lon qilindi. Butun xonlik bo'ylab rus savdogarlari va karvonlari erkin yurish va mahalliy hukumatning alohida xomiyligidan foydalanish huquqiga ega edilar. Rus savdo karvonlari va omborlari xavfsizligini ta'minlash ham xonlik hukumati zimmasiga yuklandi. Xonlik hududida savdo qiluvchi rus savdogarlari zakot va boshqa turli xil savdo majburiyatlaridan ozod qilingan edi. Xonlik hududi orqali boshqa davlatlarga mol olib o'tuvchi Rossiya fuqarolari ham boj to'lovlaridan ozod qilingandilar. Shuningdek, rus savdogarlari xonlikning barcha shaharlarida o'zlarining ishonchli vakillarini tayinlash huquqiga ega bo'ldilar. Xiva xonligida rus savdogarlari uchun Buxoro amirligidan ham kengroq imtiyozlar berilgan edi. Buxoro amirligida rus savdogarlari 2 foiz boj to'lar edilar.

Rossiya fuqarolari Xiva xonligida ko'chmas mulk sotib olish huquqiga ham ega edilar. Rossiya savdogarlariga Xiva xonligida katta imtiyozlar berib, ular bilan xonlik mahalliy savdogarlari o'rtasida noteng raqobat muxiti vujudga keltirildi. Natijada Xiva xonligining tashqi savdosi asta-sekin rus savdogarlari qo'liga o'tdi. Mahalliy savdogarlarning ko'pchiligi ularning xonlikdagi vakili bo'lib qolgandi. Shartnomaning alohida e'tiborga molik o'n to'rtinchi va o'n beshinchi bandlarida Rossiya fuqarolarining xivaliklar ustidan qilgan shikoyati xonlik hukumati tomonidan zudlik bilan ko'rib chiqilib, shikoyatchi foydasiga xal etishi belgilab qo'yildi. Rus fuqarolari xonlik hududida jinoyat sodir etgan taqdirda qozilar ularni javobgarlikka tortishga huquqli emasdilar. Buning natijasida ko'p hollarda xonlikda yashovchi rus fuqarolari jinoyat sodir etganda mahalliy beklar biron-bir chora ko'rishga ojiz qolardilar. O'n oltinchi band Xiva xonligining qaram davlatga aylanib, siyosiy mustaqilligini butunlay yo'qotganligini ayniqsa, o'zida yaqqol namoyon etgan bo'lib, unda: «agar rus fuqarolaridan jinoyat etgan biror kishi Xiva xonligi hududiga yashirinsa, uni xonlik hukumati ushlab, yaqin oradagi rus ma'muriyati ixtiyoriga topshirishi» qat'iy belgilab qo'yildi. Shartnomaning o'n sakqizinchi bandi Rossiyaga Xiva xonligi to'lashi lozim bo'lgan ikki million ikki yuz ming so'm tovon puli masalasiga taallukli edi. Xiva xonligi bunday katta miqdordagi mablag'ni birdaniga to'lash imkoniyatiga ega bo'lmaganligi bois uni yiliga 5 foiz ko'shimchasi bilan yigirma yil mobaynida to'laydigan bo'ldi.

Adabiyotlar

1. O'zRMDA, И-1- fond, 27- ro'yxat, 7-ish, 6-varaq.
2. O'zRMDA, И-1- fond, 57- ro'yxat, 90- varaq.
3. Садыков.А.С. Экономические последствия установленному протектората царской России над Хивинском ханством.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. - М., 1954. - 38 с.
4. O'zRMDA, И-1- fond, 29- ro'yxat, 89-ish, 86-varaq.
5. O'zRMDA, И-1- fond, 27- ro'yxat , 7- ish иш, 5- varaq.

Куралай Сарсембина
(Астана, Казахстан)

КЕҢЕСТІК РЕФОРМАЛАРДЫҢ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰЛАСУЫ

Адам табиғатының шексіз бөлшектелуге бейімділігін пайдаланып, адамды тегі мен әлеуметтік жағдайына қарап жек көруді заңдылыққа айналдырған Кеңестік тоталитарлық жүйенің таптық сипаты зерттелінуде. Адамды ата-тегіне қарамай, адамгершілігіне, қабілетіне қарап әділ бағалау, ханды, төрені әділ тану секілді, халықтық демократизмнің шынайы белгісі бар қазақ ұлтының қадір-қасиеті “тап күресі” тұсында аяққа басылды. Жеке меншікті шектеу арқылы, халықты жаппай кедейлендіріп, өзінің басты тірегі жаңа билеуші тапты қалыптастыруды мақсат еткен Кеңес өкіметі экономикалық науқандарды белсене жүргізді. Большевиктер партиясы таптардың пайда болуының объективті әрі жалғыз негізі жеке меншікті жою арқылы, тапсыз қоғам құруға ұмтылды. Сөйтіп, қоғамның табиғи дамуына тосқауыл жасалды. Экономикалық науқандарды жатсынған халықтың көңіл-күйін ОГПУ орындары үнемі бақылап, болмашы әрекеттерге саяси мән беріп, қуғын-сүргінді жеделдеткен. Мұрағат құжаттарына қарай отырып, аталмыш науқандар барысында ер адамдармен бірге әйелдердің де жазалауға ұшырағандығына көз жеткіземіз.

Қазақ қоғамының дәстүрлі түрде қалыптасқан әлеуметтік құрылымын бұзу арқылы тоталитарлық жүйені орнатуға ұмтылған Кеңес саясаткерлері “тап күресін” әдейі ұйымдастырды. Кәсібі мал баққан, әлеуметі рубасыға бағынған жұртта тап жігі, байлар, кедейлер табы деген нәрсе анық болмайды [1, б. 448] - деп халықты “тап күресі” науқанынан аман сақтап қалуды көздеген Ж. Аймауытов секілді қазақ зиялыларының ой-пікірлерін кеңестік саясаткерлер ескермеді де.

Мұрағат қойнауындағы ЮХК мен Прокурордің өте жиі жазылған циркулярлары қуғын-сүргін саясатының қарқынын көрсетеді. ЮХК-нің 1925 жылғы № 258 және 1926 жылғы № 7 циркулярларында РСФСР ҚК-нің 58-67; 71-баптарына қатысты тергеу құжаттарын Заң Халық Комиссариатына құпия әрі шұғыл түрде жеткізу бұйырылады [2, п. 3]. Жоғарыдан бақылау күшейіп, бір орталықтандырылған, өкімшіл-өміршіл жүйе тамырын тереңге жая бастады. 1926 жылы 19 наурызда РСФСР Юстиция Халық Комиссариаты № 9-шы құпия циркулярда “БОАК президиумы мемлекеттік аппараттағы жат элементтерді мемлекеттік мекемелердің жеке құрамын жаппай тазартуда абайлау қажеттілігін” айтқанымен, іс жүзінде бұйрық орындалмады [2, п. 7].

1926 жылы РСФСР ЮХК-ты саяси қуғын-сүргін шараларын ұйымдастыратын көптеген нұсқауларды жариялады. ЮХК-ның құпия қаулысында “...Революциялық заңдылықты сақтау өте жай жүруде. Сондықтан да өлкелік комитет бюросы тиісті шаралар қабылдауы тиіс”-деп бұйырылады. Осы мәселеге қатысты әрбір коммунист пролетарлық тектен шықса да, партия қатарында болса да, жауапқа тартылуы тиіс болатын [2, п. 150]. Мәселен, 27 тамыздағы № 10 құпия циркулярда контрабандаға қарсы күресті күшейту туралы айтылып, осыған байланысты істерді ОГПУ жанындағы ерекше мәжіліске жіберу бұйырылған. № 1 циркулярда “әлеуметтік қауіпті элементтердің көбеюіне байланысты валюта, алтын, өндірістік заттарды алып-сатарлыққа қарсы шара қолдану”, № 14 циркулярда “ауылдағы дәрігерлердің жеке тұлғалардан пара алғандарына қатысты” РСФСР ҚК 114-бабымен сотталатындығы”, № 25 циркулярда “самагон қайнатушылардың жауапқа тартылатындығы” жазылады [2, пп. 9-12]. Осы жылы “бандитизм, бұзақылыққа байланысты істерді қайта қарап, қатаң жаза қолдану” және “кеңсе волокитасына, бюрократизмге қарсы күресу” күшейді [2, п. 103]. Жоғарыда аталған бұйрықтар негізінде саяси қуғын-сүргін жүйесі қоғам өмірінің барлық саласына ене бастады. Сөйтіп, асыра сілтеуге кеңінен жол ашылады. Кеңес өкіметі қуғын-сүргінді қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктеріне сәйкес әзірлеген. 1926 жылы “Рулық күрестің жетекшілерін жауапқа тарту” да ұмыт қалмай, осыған қатысты РСФСР Қылмыстық Кодекске 236-бапты енгізу күн тәртібіне қойылады [3, п. 7]. Сөйтіп, “Рулық күреске қарсы шаралардың” заңдық негізі жасалады. Мәселен, Темір уезінің қазақтары Ғұмар Есенқұлов, Абылхан және Ибраш Жұлбатырөвтар, Мұқаш Қалменов, Мағжан Суфимұлдин, Алтай Қиналин және тағы да басқа адамдар “рушыл күрестің ұйымдастырушылары” ретінде Қылмыстық Кодекстің 57-62 баптарымен айыпталды [4, п. 213]. Негізсіз, дәлелсіз айыптың тағылу себебін түсінбеген олар КССР Прокуроры мен Юстиция халық комиссарына 12 беттен тұратын арыз жазған. Арыздың иелері өте сауатты азаматтар болған. Оны арыздың мазмұнынан, жазылу құрылымынан да байқауға болады. Арыздан үзінді келтірсек: “...Өкінішке орай, ОГПУ-дің тергеу орындары жеткілікті дәрежеде сауатты болмағандықтан руды контрреволюциялық ұйым ретінде анықтайды. Егер де тергеуші қазақ тілін білмесе, әсіресе рулық тұрмыспен таныс болмаса, оны түсінбейді де, әрі оны зерттеу қиынға түседі. Осы жерден тергеуші қателескен, қазақ руы ертеден патша уақытына дейін де болған. Әрбір рудың мың жылдық тарихы бар. Ал, Кеңес өкіметі 1917 жылы 7 қарашада ғана өмірге келді. Сондықтан да қазақ руы Кеңес өкіметіне қарсы күресу үшін пайда болды деп айтуға болмайды. Біздің біріміз “Назар”, басқалары “Жекей”, ал үшіншілері “Шүрен” руына жатады. Тергеушінің келесі қатесі Назар мен Жекейді бір-біріне жауласушы топ ретінде көрсетіп, Темір уезінде билікке таласады,-дейді. Шапалов жолдас Қылмыстық кодекске өзінің жобасын енгізіп, жаңа статьяларды табуда...”

Дәрігер Ғұмар Есенқұловтың зайыбы Зарина Есенқұлова күйеуінің жазықсыз ұсталуына байланысты КССР Прокуроры мен Юстиция Халық Комиссариатына арыз жазған Арыздың мазмұнына үңілсек: “...Какую родовую вражду он мог иметь против Темирбекова из рода “Жекей”, против Байменшина из рода “Назар”, против Худайбергена Жубанова из рода “Назар”, против Суупова из рода “Жекей”, против Кулбасова из рода “Ожырай”, против Қаналина из рода “Жекей”. Не может быть, чтобы Назаровец - мой муж шел одновременно и против своих Назаровцев и против русских, и против Жекеевцев, и против Ожырайцев. Это абсурд 96-ой пробы с точки зрения родовой вражды, придуманной лицемерами для сокрытия своих преступлений...” [4, п. 216]. “Рулық күреске қарсы шараларды жүргізу” деген желеумен елді жікке бөлу саясаты да ойластырылады.

Саяси қуғын-сүргін осылайша бірнеше мыңдаған отбасылардың шырқын бұзып, адамдардың табиғи құқықтарына нұқсан келтірді. Алты баламен қалып, күйеуінің “ақтығына” жоғарыдағылардың көзін жеткізу үшін талай жерге арызданған ананың өмірін ойыншыққа айналдырған сол бір заман талай отбасының шырқын бұзды.

1926 жылғы 6 шілдеде РСФСР ҚК-не енгізілген 236-шы бап [3, п. 5], дәлірек айтсақ “Рулық күрестің жетекшілерін жауапқа тарту” саясаты салдарынан Кеңес өкіметі заманында “жүз”, “ру” секілді этностық, ұлттық тарихи түсініктерге үрейлене қарау үрдіс алды. Ал, бұл атаулардың ұлттық, тарихи түсінік екендігін түсіндіруге ұмтылған азаматтар “ұлтшылдар” қатарына жатқызылды. Сонымен қатар, “Революциялық заңдылықты бұзғандары” қатаң жазалау негізінде сот-тергшеу орындары көптеген заңсыздықтар жіберген. Қазақ өлкелік БК(б)П хатшысы Ф. Голощекин қуғын-сүргін шараларына баспасөз бен жұмысшы, шаруа бұқарасын кеңінен тартуды заң органдарына міндеттеген [2, п.151].

1926 жылы 30 сәуірде РСФСР ЮХК-нің № 2421 аса құпия циркулярында “саяси қоғамдық мәні жоғары ақпараттарды баспасөз арқылы тарату және әрбір мекеме жүргізіп жатқан шараларды жариялау

үшін газет, журнал редакциясымен тығыз байланыс орнату керек», - деп бұйрылады [3, п. 4]. Баспасөз де тоталитарлық тәртіптің құралына айнала бастайды. Ал, 1927 жылғы 6 желтоқсандағы БОАК-нің № 8640 құпия қаулысында “Газет, журналдың редакторлық қызметіне беделді әрі белсенді партия қызметкерлерін тағайындау, редакция құрамын қайта қарау” айтылады [4, п. 214]. Ең алдымен ой еркіндігі мен рухани бостандықты қажет ететін баспасөз орны да саясаттандырылып, өмір философиясы сырт қалып қоғамнан жаттана бастайды. Осы жағдай 1929 жылғы 11 қаңтардағы БК(б)П ОК нұсқауында толық дәлелденді. Аталған нұсқауда “...Қағаз тапшылығына байланысты тек қана саяси, шаруашылық, мәдени және қоғамдық өмірге ғана қысқаша шолу жасап, ақпараттық материалды мұқият тексеру қажет” екендігі бұйырылды [5, п. 2].

1925 жылы 12 қыркүйекте Қазақ өлкелік БК(б)П Комитетінің басшылығына Ф. И. Голощекиннің тағайындалуы саяси қуғын-сүргін шараларының одан әрі күшеюіне әкелді. Ол 1925 жылы 1-7 желтоқсанда болған Бүкіл Қазақстандық партия конференциясында ауылдарды кеңестендіру, тап күресін жүргізу идеясын дамытты. Ф.И.Голощекин Қазақстанда жоғарыдан белгіленген әлеуметтік-экономикалық шараларды жүргізіп, оның аяғы жаппай репрессияға ұласты. 17 желтоқсандағы қазақ өлкелік БК(б)П Комитеті бюросы мәжілісінің № 5 хаттамасында “...Астық дайындау науқанында зиянкестік жасағандарды жауапқа тартып, осыған қатысты қылмыстық істерді қысқа мерзімде қарау қажет” екендігі ескертіледі [6, п. 4]. Орталық Комитет сот-тергеу орындарына науқан барысындағы “астықты жасыру секілді тәртіп бұзушылықтарды” қылмыстық іс ретінде қарауды міндеттеген [6, п. 8]. Науқан барысында жүргізілген жазалау шараларына ер адамдармен бірге әйелдер де ілігеді. 1926 жылы РСФСР ЮХК еңбекші халықты қоғамдық айыптау ісіне тартып репрессия шараларын жүргізуді бұйырған [7, п. 13]. ПП ОГПУ-дің оперативті мәліметтерінде “банда”, “ұры”, “қарақшы” деген айыптаулар өте жиі кездеседі.. Кеңес өкіметіне қарсы болғандарға жоғарыдағы айыптар жалпылама тағылған.

Қарқынды әрі көлемді жүргізілген кеңестік үгіт-насихат жұмыстарына қарамастан Кеңес өкіметіне деген қарсылық жылдан-жылға артқан. Мысалы, 1923-1924 жылдары-37, 1924-1925 жылдары - 145, 1925-1926 жылдары - 198 қарсылық болған [7, п. 15]. Қарсы қозғалыстардың өрлеуі қаулы, қарарлардың заңсыздығынан, яғни шынайы өмірмен байланыспауынан болса керек. Осы жылдардың өзінде Прокуратура органына азаматтар тарапынан жазылған арыздар саны артып, 1923-1924 жылдары 215, 1924-1925 жылдары 1289, ал 1925-1926 жылдары 7219 арыз түскен [7, п. 18]. Біз осы жағдайдан заңсыздықтың жылдан-жылға күшейгендігін байқаймыз. Арыздарды прокуратура бөлімі қарап, жауап қайтаратын болған. Мәселен, 7218 арыздың 6152-сі қаралған [7, п. 21]. Демек, 1926 жылы прокуратура органының қуғын-сүргін жүйесіне бейімделмегендігін көруге болады. Алайда, прокуратура бөлімінің есебіне мән бергенде губерниялық және халық соттарының қызметінен жазалау саясатының күшейгендігі байқалады. Сонымен қатар, ату жазасына кесілгендер саны да жылдан-жылға өсе түскен.

1925-1926 жылдары азаматтарды сыртынан соттау ісі де өте жиі кездескен [4, п. 59]. Адамдар өздеріне тағылған айыптан хабардар болу құқығынан да айрыла бастайды. Сот-тергеу органдары тарапынан жіберілген заңсыздықтар салдарынан республикада сотталғандар саны күрт өскен. 1926-1927 жылдардың өзінде-ақ Қазақстанда 30019 адам айыпқа тартылған. Ал оның 8510-ы ақталса, 21809-ы сотталған. Олардың 40 проценті қысқа мерзіммен бас бостандығынан айырылғандар болды [8, п. 8]. Осы жылдары сот-тергеу органдарын мемлекеттік (қызмет бабы және т.б.) қылмыстар санының өсуі қатты мазасыздандырған. Ал, билікті пайдалануға байланысты қылмыстардың өсуін, заң органдары парақорлық және өзге де қылмыс түрлерімен дәлелдеген. Осы жағдайды губерниялар бойынша қарастырсақ [7, п. 35]:

Сырдария губерниясы	- 1455
Семей губерниясы	- 1315
Орал губерниясы	- 1152
Жетісу	- 936
Ақмола	- 802
Ақтөбе	- 758
Қостанай	- 749
Адай уезі	- 100

Партияның бірінші кезектегі жұмысы а) астық дайындау аймағында, б) ірі байларды кәмпескелеуге қатысты шаралар өткізу, в) транспорт төңірегінде болады [9, п. 100].

1928 жылғы ақпандағы Қазақ Өлкелік БК(б)П Комитетінің отырысында (№ 3 хаттама) Юстиция Халық Комиссариаты мен Республика прокурорына астықты кәмпескелеуді жергілікті соттарға міндеттеу және осы процестің жылдам жүргізілуін қадағалау ісі тапсырылған [6, п. 41].

1928 жылы 24 қаңтарда Мәскеуден Республика прокурорына “Астық дайындау науқанының жағдайы шұғыл арада тергеу ісі мен сот процестерін жүргізуді талап етеді. Оларды Қылмыстық Кодексінің 107-бабымен, ал салықтан жалтарғандарды 60-баппен соттау бұйырылған [5, пп. 42-45.]. ЮХК екі апта сайын сот-тергеу орындарының астық дайындау науқаны барысындағы жұмыстары туралы мәліметті әрдайым жинап отырған. Науқандар тұсында азаматтар үстінен қозғалған қылмыстық істердің бірсыпырасының заңсыздығы туралы сол жылдардың өзінде-ақ айтылғандығын мұрағат құжаттары дәлелдейді. Кеңестік қызметкерлер де “шаруаларға артық астықты сатуға көмектесуші” ретінде ОГПУ-дің назарына іліге бастайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. Шығармалары / Құраст. Х.Абдуллин, Б.Дәрімбетов, З.Жұмабаева. -Алматы: Жазушы, 1989. - 448 б.

2. Циркуляры НКЮ за 1925-1926 гг. // ҚРОММ.- 1380-қ.; 1-т., 97-іс.- 3 п.
3. Оперативные сводки ОГПУ за 1926 г. //ҚРОММ.-1380-қ.; 1-т., 118-іс.-7-4 п.
4. Жалобы отдельных граждан за 1926 г. // ҚРОММ. -1380-қ.; 1-т., 164-іс. -208-213 п.
5. Циркуляры КазЦИКа за 1929 г. // Ақтөбе ОММ.- 9-қ.; 1-т., 157-іс. -56-п.
6. Материалы о проведеніи хлебозигота компаний за 1925 г. // ҚРОММ.- 1380-қ.; 1-т., 173-іс.- 4-п.
7. Отчет отдела прокуратуры за 1923-1925 гг. // ҚРОММ.- 1380-қ.; 1-т., 69-іс.- 40-п.
8. Материалы по надзору за местами заключения // ҚРОММ.- 1380-қ.; 1-т., 198-іс.- 15-п.
9. Директивные указания ВКП(б) за 1928-1929 гг. // Ақтөбе ОММ. -9-қ.; 1-т., 10-іс.- 100-п.

Асқар Айтбаев
(Қазақстан, Астана)

«МҰРТТЫ» ОБА КЕШЕНІ КӨНЕ ҒҰРЫПТЫҚ ЖӘНЕ САЛТ-ДӘСТҮРЛІК МЕРЕКЕ ӨТЕТІН ОРЫН РЕТІНДЕ

Орталық Қазақстан территориясында ерте темір дәуірінде кең тараған Тасмола мәдениетінің «мұртты» обалары күрделі кешен ретінде және семантикасына қатысты мәселелерімен ширек ғасырға жуық уақыт ғалымдар назарын аудартып келеді.

«Мұртты» обалардың негізгі идеясы мен семантикасына қатысты сөз қозғамастан бұрын олардың археологиялық кешен ретінде құрылысына сипаттама бере кеткен жөн болар.

«Мұртты оба» кешені әдетте батыстағы «үлкен» және шығыстағы кіші оба деп ажыратылатын 2 обадан, кіші обадан шығысқа қарай тартылған 2 тас тізбектен («мұрттардан») тұрады [1. 263 б.].

Осы «мұртты» обаларға зерттеу жұмыстарының басталуымен бірге оның өзіндік күрделі құрылыстары мен ерекшелігіне қарай уақыт өткен сайын өзекті мәселелері туындап отыр. «Мұртты» оба кешені өзінің айрықша белгілерімен бірге дала төсінде керіліп жатқан сұлбасымен кімді де болмасын назар аудартпай қоймайды. Сол себепті «мұртты» оба кешені жөнінде ғылыми пікір айтып қалам тартпаған зерттеушілер некен саяқ.

«Мұртты» обаларды неғұрлым жүйелі түрде зерттеу ісі 1946 жылы Ә.Х. Марғұланның жетекшілігімен Орталық Қазақстан Археологиялық экспедициясы жүргізді.

Ол ОҚАЭ-ның Орталық Қазақстанның батысында Ұлытау ауданындағы тас тізбекті «мұртты» обалар шоғырына қазба жұмыстарын жүргізуінен басталады. Ескерткіштерден адам мүрделерінің табылмауына байланысты Ә.Х. Марғұланның сол кездің өзінде діни-ғұрыптық әрекетке арналған деген ой түйіндеген. Ә.Х. Марғұланның болжауы бойынша «мұртты» обалар «ас беру» немесе еске алу орындарына тұрғызылған ғұрыптық құрылымдар дейді.

Ә.Х. Марғұланның Орталық Қазақстан аймағы «мұртты» обалардың ерекше шоғырланған жері екенін және басқа аймақтарда бұндай мөлшерде кездеспейтінін айта келіп, алғашқы ғылыми пікірлерін білдірді [2. 306 б.].

Ә.Х. Марғұланның «мұртты» обалардың функциясы қасиетті күншығыс елін көрсететін шығыс идеясы, Беғазы-Дәндібай кезеңінің жерлеу ескерткіштерінде де, соның ішінде Беғазы некропольі мазарларының ұзын дәліздерін қайталайтын «мәңгілік тұрақ қақпасы секілді, шығысқа қаратылған кірер ауыз» деп атаған. Сонымен бірге ерте темір дәуірі тайпаларының өлген адамдарын қастерлеп, ас берген жерлерінде салынып отырған ғұрыптық ескерткіштер деді [3. 54 б.].

Ғұлама ғалымның үзеңгілес әріптесі, оның ғылым жолындағы үлкен пікірлесі Ә.М. Оразбаев та «мұртты» обаларды ғұрыптық ескерткіштер деген пікірді ұстанды. Оның болжамы бойынша, мұндай ескерткіштер ежелгі дәуірдің діни салтанаттары кезінде құрбандыққа ат шалу дәстүрімен, қасиетті күн тәңіріне табыну идеяларымен сабақтас болғандығын айтты [4. 176 б.]. 1950-60-шы жылдары М.К. Қадырбаев ескерткіштердің алғаш типологиясын жасап, оларды мерзімдеп, Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірі бойынша Тасмола мәдениетін ашты [2. 303-308 б.].

М.К. Қадырбаев «мұртты» обалардың ғұрыптық мәнін ашуда жоғарыдағы ғалымдар пікірлерін қолдай отырып, жылқы сүйектерінің молынан кездесуіне байланысты жылқыны қастерлеудің маңызы бар екенін баса айтып, ғылымға енгізді.

С.С. Сорокин «мұртты» оба кешенінің екі құрамбас бөлігінің – үлкен оба мен оның серігі кіші оба бір мезгілде тұрғызылмаған деп топшылайды. Оның пікірінше, үлкен обаға қарағанда астына ат жерленіп, қыш ыдыс қойылған кіші оба мен одан шығысқа қарай жатқан сыртқы тас тізбектер кейініректе қаланған, ал кешен түгел дерлік ас беру, еске алу рәсімдеріне лайықталған. С.С. Сорокин Орталық Қазақстандағы тас тізбекті обаларды көне дәуірдің мәйіт жерленбейтін бұғытастары, ортағасырлық балбалды қоршаулары, т.б. сияқты құрылыстар тобына жатқызады [5. 176 б.].

1990-жылдардың соңында «мұртты» обалар мәселесімен түбегейлі айналысып, оларды есепке алып жіктеу жұмыстарын А.З. Бейсенов қолға алды. А.З. Бейсеновтың жинаған деректері бойынша Қазақстан республикасының ауқымында «мұртты» обалардың жалпы саны 300-дің маңайында дейді. Сонымен бірге бұл санды ең соңғы дерек деп айтуға болмайтынын ескерте келіп, бұл ескерткіштердің 80%-ынан астамы Орталық Қазақстан мен оған көршілес солтүстік өлкелерде дейді. «Мұртты» обалардың 50-ден астамы казылып, дені Орталық Қазақстан ескерткіштеріне жататынын айтады [6. 19 б.].

Осы ескерткіштердің семантикасына қатысты А.З. Бейсенов төмендегідей пікірлермен өзінің терең ғылыми тұжырымдарын нақтылайды. Бұл ескерткіштер өлген адамның рухын басқа дүниеге апаратын

арнаулы көпір, қақпа қызметін атқарған десек, ұзын тас тізбектер осы түсінікті құрап тұрған «қасиетті баспалдақ» аттанып бара жатқан рух үшін «қасиетті жол» ретінде салынып отырған. Көпшілік ел қатысуымен салынған бұл тізбектерде символикалық түрде от жанған. Демек, бұл - отты баспалдақ, отты жол. Тізбектерде от жағылуы сол замандағы тайпалардың отқа деген көзқарасына байланысты. Суықты жылы, қараңғыны жарық қылатын, қаттыны жібітетін, шикіні пісіретін, арамды адалдайтын сияқты ғажап, астарлы қасиеттерімен белгілі болған от ол заманда бір заттан басқа бір зат жасайтын «өзгертуші», дәлірек айтсақ, бір халден екінші бір халге апаратын «өткізуші» қызметін атқарған. Осы қызметіне бола кей жерлерде мүрдені өртеп, жерлеу дәстүрі дамыған. «Мұртты обалардың» тас тізбектеріндегі от, яғни «отты баспалдақ» аттанып бара жатқан рухты «өткізуге», екінші дүниеге апаруға қызмет қылады деп топшылайды [7. 72 б.].

Қарап отырсақ, нақты ғылыми тұрғыда қазба жұмыстарын жүргізген археологтар тарапынан «мұртты» обаларға жасалған тұжырымдардың семантикасы мен көне қоғамдағы қызметіне қатысты пікірлері қарама қайшылықсыз бірін-бірі дамытып отырды.

«Мұртты» обаларды зерттеу мәселесінде оның ішкі мәнін ашуда толғандыратын жақтары тереңірек үңілген сайын ашыла түсетіні заңды нәрсе. Ал осы «мұртты» обалар жерлеу ескерткіштеріне жатады және о дүние мен бұл дүниені жалғастыратын құрылыс деп қана қарастыру меніңше аздық етеді. Ата-бабаларының жерленген орнын қасиетті орын деп санап қастерлеген көшпенділер, айтулы күндерді мәселен салт-дәстүрлік мерекелерді сол жерде өткізуі ғажап емес. Өйткені, қандай да болмасын халықтың салт-дәстүрі наным сенімдеріне байланысты шаралары белгілі бір орында өткізілуі шартты. Жоғарыда айтып кеткен ғалымдардың пікірлеріне де сүйенер болсақ, «мұртты» обалар тек жерлеу орындары емес екендігін меңзейді. Ал осы «мұртты» обалардың мұртының шығысқа қаратылуы оның екі басында үйінді болуы, тас тізбектерде күл қалдықтары, ыдыс сынықтары кездесуі және жеке кіші қорғанда жылқы сүйектерінің кездесуі үлкен бір кешенді құрылысты құрап тұрғаны сөзсіз. Кешенді құрылыс болғандықтан, сол уақытта атқарған қызметі де үлкен болуы тиіс. Сондықтан, өз кезеңінде қоғамда елеулі орын алған құрылыстың уақыт ағымымен кейбір белгілерін жоғалтса да, ұрпақ сабақтастығы мен заңды жалғасуын таппауы мүмкін емес [8. 87-88 бб.]. Оған себеп болатын келесі бір фактор міндетті түрде мерекелік шара жасау емес соған қажеттілік және сол қоғамдағы дүниетанымдық деңгейдің көрінісі. Сонымен бірге қыс айларының қатты суық болуы, аштық, ауыру – сырқау мен өлім – жітімнің көп болуы, жалпы өмірдің қиын тауқыметі.

Қазақстанның Солтүстік, Орталық өлкелерінде қола және ерте темір дәуірлерінің қоныстарын қазу барысында олардың құрылысы мен орналасуында басты орында адам өмір сүруіне қолайлы әсіресе ықтасын жерлерді таңдаған.

Соңғы жылдары сақ қоныстарын зерттеп жүрген А.З. Бейсеновтың еңбектерінде сақ қоғамында қоныстар таудың күнгей бетіне ықтасын жылы жерлерді қоныстану жөнінде айтылады. Сондай-ақ суықтан қорғандың барлық түрлерін қарастырған, жылылықты сақтау үшін малдарын үй маңына жақын қамап сырттан келетін суықтан қорғанған, үй айналасына күлді қалың төгіп жылылықты сақтаған. Бұның барлығы тас қоныстардағы ортада ғана жанатын ошақтың жылуының аздығы және қыс айлары көне дәуірлер үшін өте қорқынышты кезең болған.

Көне кешеннің құрылысын кейінгі қазақ халқының тұрмысымен сабақтастыратын болсақ та халқымыздың тұрмысында қыс айы өте ауыр әрі тауқыметті өлім – жітіммен келетінін білеміз. Оның көріністерін бірнеше мысалдармен де көрсетуге болады.

Қыс айлары жылдың алты айын қамтитындықтан, қыстан шығу дегеніміз қайта өмірге келгенмен бірдей болған. Қыс айларында адамдар әлсіреп өлім жітім көбейеді. (Жуанның жіңішкеруі – дені сау адамның әлсіреуі, жіңішкенің үзілуі - әлсіз, ауру сырқау адамның көз жұмуы, «Ұзын сарының келген кезі» яғни күннің ұзаруы)

Сонымен бірге әлі күнге еліміздің батыс өңірлерінде сақталған 14 наурыздағы «көрісу» жоралғысы. Бұл да халқымыздың сақталып қалған архайкалық дәстүрлерінен хабар береді. Яғни алты ай қыс бойы өз қамымен сай-сайды паналап тірлік еткен дала халқы, қар аяғы жібіп жол қатынасы болғанда бір-бірімен қауышып мәре-сәре болып, қыстан аман-есен шыққандарымен құттықтасып, қайта өмірге келгендей көріскен.

Көктемнің келуі малдардың төлдеуі, малдың тісі шөпке ілінуі, адамның ауызы аққа ілінуі бұл да қазақ халқының өмір тіршілігінің бір көрінісі. Көктем шыға «Ұлыстың ұлы күнінде» соғымнан қалған сүрі етті асу, қаптың түбіндегі дәнді қосып көже жасау енді өлмейміз деген сияқты ұғымдарды береді.

Осындай мұртты оба кешені мен ұлттық дәстүр арасындағы сабақтастықтарды көрсететін халқымыздың этнографиясында кездесетін жыл басы «Ұлыстың ұлы күні» мерекесін қарсы алудағы ұқсастықтарды байқауға болады.

Қазақтардың жаңа жылды алғаш шапақ атқан күнді қарсы алып, оған иіліп сәлем етуі немесе қымыз мұрындық тойында алғашқы қымызды Күнге иіліп, тәжім етіп ішуі секілді көне архайкалық дәстүрлері олардың ежелден-ақ Күнге табынғанын дәлелдей түседі. Массажеттердің Күнге тәу етіп сиынғаны, оның құрметіне құрбандыққа жылқы шалып отырғандығы туралы Геродот пен Страбон да жазып кеткен.

«Жыл бойы ақ мол, дән тасқын-тасқын, жауын-шашын көп болсын» деп Қызыр түні ыдысқа (сүт, айран, шұбат, шалап, уыз, қымыз, т.б.) және кәусар бұлақ суына толтырады. Қызыр түні жаңа жыл табалдырық аттап, үйге енгенде, «жалғыз шала сәуле болмас» деп төрге қос шырақ жағылып қойылған. Кеш түсіп, күн батуға айналған мезетте ортаға екі ақын шығып, Жаксылық пен Жамандықтың, Суық пен Жылының, Қыс пен Жаздың күресін бейнелейтін «өлі мен тірінің» айтысын бастайды. Сондай-ақ, ортаға мифологиялық кейіпкерлер - Қалтырауық Қамыркемпір мен оның Ақпан, Тоқпан атты екі ұлы, олармен

шайқасатып Ақборан, Әзмырза және Ұт бикештер шығады. Айтыста күн ұясына бата өлі жеңіледі, зұлымдық иелері – Қалтырауық Қамыркемпір, Ақпан, Тоқпан, Әзмырзалар тым-тырақай қаша жөнеледі.

Қараңғы түсе екі жерге үлкен-үлкен от жағылады. Жас ерекшеліктеріне қарай топ-топ болып осы екі от ортасынан өтіп бара жатып колдарындағы басына майлы шүберек ораған таяқтарын тұтатады. «Алас, алас, пеледен қалас!» деп қосылып өлең айтып, айнала төңіректі отпен тазалап шығады, жастар жағы жанған оттан секіреді. Оттың киелі қасиетіне сенуден пайда болған бұл тазарту (арылу) рәсімі - «аластау» деп аталады.

Алтыбақан басында жастар түнімен түрлі халықтық ойындар ойнайды, айтысады. Бұл кеште айтылмаған ән, тартылмаған күй қалмайды. Таң ата көпшілік биіктеу төбенің басына шығып, атқан таңды қарсы алады.

Жаңа жылда күннің көзі көрінген уақыттан кейінгі екі сағат уақыт «күн сәті» деп саналады. «Егер кімде-кім Ұлыс күннің күн шұғыласын маңдайымен тосып қарсы алса, оған Ұлыстың құты дариды» деген дәстүрлі ұғымға сай, Жаңа күнді қарсы алу салты қалыптасқан. Күлімдеп көрінген Күнге иіліп сәлем беріп, «құт дарысын» деп, айнала төңірекке ақ бүркіп үйлеріне тарасады [9. 21-23-бб].

Міне, осындай халқымыздың этнографиясында кездесетін тамыры тереңде жатқан ұқсастықты жайдан-жай деп қарауға болмайды. Өйткені ғасырлар бойы осыншама кең-байтақ даланы ен жайлаған көшпенді тайпалардың қалдырған жәдігерлері, төлтума тарихымыздың баламасы деп қарамау көзжұмбайлық болған болар еді. Сондықтан, ұлттық көзқарас тұрғысында халқымыздың көнеден келе жатқан дәстүрін сол күйінде қаймағын бұзбай тарих қойнауына үңіле түсу қажет.

Әдебиеттер:

1. Шығыс Сарыарқа. Қарқаралы өңірінің өткені мен бүгіні. // Алматы: Эверо, 2004, 703 бет + 88 түрлі-түсті суреттер.
2. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. // - Алматы, 1966. – 434 с.
3. Маргулан А.Х. К изучению памятников района. р.Сарысу и Улутуа // АН Каз ССР. - 1948. - № 2 (35). - С. 54-67.
4. Оразбаев А.М. Курган с «усами» в могильнике Джанайдар как архитектурный памятник // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. - Алматы, 1969. - С. 175-192.
5. Сорокин С.С. К вопросу о толковании внекурганых памятников ранних кочевников Азии // Археологический сборник ГЭ, 22, Ленинград, 1981.
6. Бейсенов А.З. Погребальные памятники и культово-ритуально сооружения древних кочевников Центрального Казахстана 7-1 вв. до н.э.: автореф. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1997. – 26 с.
7. Бейсенов А.З. «Мұртты» обаларды зерттеудің кейбір мәселелері // Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған Халықаралық Марғұлан оқуларының еңбектері. - Қызылорда: ҚҚМУ, 2001. – Б. 65-73.
8. Үмітқалиев Ұ.Ұ. Мұртты оба хақында // Қазақ тарихы журналы. Алматы., 2004. № 2.
9. Қазбеков М. Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер. - Алматы: «Қазақстан», 1991. – 256 б.

Ботирали Вахобов
(Узбекистан, город Наманган)

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЭТНОСЛАРИНИ ВА ЭТНИК ТАРКИБИНИНГ ҰРГАНИЛИШИ

Узоқ давом этган этник ва миграцион жараёнлар оқибаида XIX асрга келиб Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби анча мураккаб ва ўзига хос кўринишга эга бўлган. Фарғона водийси XIX–XX аср бошларида Марказий Осиёда ўзига хос этник манзарага эга бўлган тарихий этнографик ҳудудга айланди. Фарғона водийси этник тарихи Марказий Осиё этник тарихи билан чамбарчас боғлиқ бўлиши билан бирга маълум даражада ўзига хосликларга ҳам эга.

Фарғона водийсини аҳолисини этнографик жиҳатдан ўрганишга қаратилган илмий адабиётларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: 1. Маҳаллий тарихчилар томонидан ёзилган асарлар. 2. Россия империяси ҳукмронлиги даврига оид тадқиқотлар. 3. Совет даври адабиётлари. 4. Мустақиллик даврида нашр этилган илмий тадқиқотлар. 5. Фарғона водийси аҳолиси ҳақида маълумот берувчи хорижлик муаллифларнинг асарлари.

XIX асрда Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби ва этнографик гуруҳларнинг жойлашган ўрни хусусидаги маълумотлар маҳаллий тарихнавислар томонидан ёзилган тарихий асарларда учрайди.

Жумладан, Муҳаммад Хақимхон Тўранинг “Мунтахаб ут-таворих”, Мулла Олим Мушрифнинг “Ансоб ус салотин ва таворих ул ҳавоқин”, Мулло Олим Маҳдумнинг “Тарихи Туркистон” асарларида водий аҳолиси таркибидаги этник жамоалар қайд этилган.

XIX аср бошларидан бошлаб Ўрта Осиё, хусусан, Фарғона водийсини россиялик олимлар, ҳарбийлар, сайёҳ ва элчилар ўрганишга ҳаракат қилганлар. Водийда рус ҳарбийларидан Ф.Ефремов, Ф. Назаров, Н. Потанин, Милюшин, Батыришкинлар шахсан ташриф буюриб, ўз хотираларида асосий эътиборни Фарғона водийси ҳудудини эгаллаб турган Қўқон хонлигининг умумий тавсифи, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, аҳолисининг миллий таркиби ҳамда давлатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида турли этносларнинг иштирокига қаратганлар.

XIX асрнинг биринчи ярмига оид рус тилидаги манбаларда айрим хатоликлар кузатилади. Бунга муаллифларнинг ўлканинг тили ва тарихидан беҳабарлиги, айниқса, шахсан бу ерда бўлмаганликлари сабаб бўлган. Бироқ, мазкур манбалар муҳимлиги ва ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бу ҳудудга шахсан ташриф буюрмагани ҳолда сўраб суриштириш асосида Қўқон хонлигининг XIX аср 40-50 йилларидаги тарихини махсус ёритган олим В.В. Вельяминов-Зернов шулар жумласига киради.

Россия империяси ҳукумати ташаббуси билан Туркистон ўлкасини (хусусан Фарғона водийсини) ўрганиш учун ташкил этилган илмий экспедицияларда иштирок этган А.П. Федченко, Н.А. Северцов, И.В. Мушкетов ва бошқаларнинг асарларида водий аҳолисининг ҳўжалиги, турмуш тарзи, урф-одатлари ҳамда бошқа халқлар билан алоқаларини ўрганиш масаласидаги маълумотларни учратиш мумкин.

Н.А. Аристов, А.В. Буняковский, А.Д. Гребенкин, А.З. Валидов, П.Е. Кузнецова, А.Л. Кун, А.А. Кушакевич, Н.С. Лыкошин, А.И. Макшеев, В.П. Наливкин, В.А. Парфентева, Н. Резника, Н.Ф. Ситняковского, А.П. Хорошхинларнинг илмий ишларида, эсдаликларида, матбуотда ва тўпламларда эълон қилинган мақолаларида водий аҳолиси таркибига доир маълумотлар қайд этилган.

Рус тадқиқотчилари орасида этник таркибни таҳлил қилганлардан биринчи бўлиб А.И. Макшеев ўз мақоласида ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг сони, жойлашуви ҳамда Зомин ҳудудидаги юз қабиласининг тўлиқ генеологиясини келтириб ўтган.

А.Д. Гребенкиннинг Зарафшон водийси аҳолисини ўрганишга қаратилган мақоласида Фарғона водийсига оид маълумотлар ҳам келтирилган. Уларда тожиклар, Дашти Қипчоқ ўзбеклари ва бошқа этносларнинг келиб чиқиши, жойлашуви, машғулоти, оилавий турмуш тарзи, аҳолининг динга бўлган муносабати ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек Дашти Қипчоқ уруғларининг номи, бўлиниши, жойлашуви, машғулоти, умумий сони кўрсатилган ҳолда этнографик хусусиятлари ҳам тадқиқ этилган.

Водийни рус босқинига қадар ва истилодан кейинги даврдаги аҳолиси ҳақидаги маълумотлар А.П. Хорошхиннинг мақолаларида ҳам учрайди. Тадқиқотчи рус олимларидан биринчи бўлиб Дашти Қипчоқ ўзбекларининг 92 қабиласи рўйхати ва жойлашувини қайд этган.

А.Ф. Миддендорф “Очерки Ферганской долины” номли асарида водийнинг географияси, тоғ тизмалари, иқлими, зироаткорлиги, чорвачилиги, савдо сотиқ ишлари билан бир қаторда аҳолининг этник таркиби ҳақида қизиқарли маълумотларни ёзиб қолдирган.

Водийнинг табиий ва ижтимоий шароитлари, хусусан аҳолининг турмуш тарзи ҳақидаги маълумотлар врач В.И. Кушелевскийнинг асарида ҳам келтирилган.

XIX аср 80-йилларида Фарғона водийси тарихини ўрганиб, тарихий асар яратишга муваффақ бўлган рус шарқшуносларидан бири В.П. Наливкиндир. В.П. Наливкиннинг маҳаллий аҳоли тили, турмуш тарзи, урфи –одатларини яхши билиши водий ҳақида тарих, этнография, халқ маорифи ва бошқа соҳаларга оид қизиқарли маълумотларга бой асарлар яратишда асосий омил бўлган.

Фарғона водийсига оид умумий характерга эга бўлган асарлар И.И. Гейер ва В.И. Масальский томонларидан яратилган. Улар XIX аср ўрталаридан бошлаб то XX асрга қадар бўлган даврда Ўрта Осиё, хусусан, Фарғона водийсини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилган россиялик олимлар, ҳарбийлар, сайёҳ ва элчиларнинг асарларини таҳлил қилган ҳолда уларни илмий жиҳатдан хулосалаганлар.

Фарғона водийси ва унинг аҳолиси ҳақидаги қимматли маълумотлар Ч.Ч. Валихоновнинг асарларида ҳам учрайди. Олим ўз тадқиқотларида Қўқон хонлиги ҳудудидаги минг, юз, турк, қипчоқ ва бошқа этнослар ҳақидаги маълумотларни келтирган.

В.В. Бартольд Туркистонда, хусусан Фарғона водийсида яшаган аҳоли, унинг маънавий ва моддий маданияти ва бошқа соҳаларда йирик асарлар яратган.

Мавзуга оид адабиётларининг учинчи гуруҳини совет даврида яратилган асар ва тадқиқотлар ташкил қилади. Октябр давлат тўнтаришидан сўнг янги ҳўжалик ва маданий қурилишлар туфайли Ўрта Осиё янгидан ўрганила бошланган. Бу даврда этник таркибга узоқ давом этган тарихий ва этногенетик жараёнлар натижаси сифатида қарала бошланган.

И.И. Зарубин қишлоқ ҳўжалигини рўйхатга олиш материаллари ва бошқа манбаларни ўрганган ҳолда “Население Самаркандской области...” номли асарини ёзган. Асарда Фарғона водийси ҳудудида жойлашган Хўжанд уездининг маълум қисмидаги аҳоли, уларнинг сони, этнографик таркиби, ҳудудий жойлашуви ҳақидаги маълумотлар учрайди.

XX асрнинг 20- йилларидаги Фарғона водийсидаги қишлоқларда яшовчи аҳолиси уларнинг ҳўжалик фаолияти, этник гуруҳларнинг нисбати каби маълумот мавжуд.

Фарғона водийсини этнографик жиҳатидан ўрганилган тадқиқотларнинг аксарияти иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврга тўғри келади.

1950-53 йиллар мобайнида Фарғона водийсини ўрганиш бўйича ташкил этилган экспедиция жараёнида Наманган ва Фарғона вилоятлари қишлоқ аҳолиси турмушида совет даврида юз берган ўзгаришлар совет даври мафкураси нуқтаи назаридан ўрганилган.

Ҳудуддаги аҳолининг этник таркиби ёритилган махсус ишлардан биринчиси Ш.И. Иноғомовнинг тадқиқоти ҳисобланади. Тадқиқотда асосан ўзбек, тожик, қирғиз, қорақалпоқ, араб, уйғур каби этник гуруҳлар ва қипчоқ, қурама, турк каби этнографик гуруҳларнинг кўрсатилган ҳудудларда жойлашуви, қисқача тарихи берилган. Тадқиқотда этнослар жойлашувини кўрсатиб берувчи махсус хариталар ҳам ўз аксини топган.

Я.Р. Винниковнинг асарида водийдаги халқлар ва этнографик гуруҳлар тўлиқ равишда турли манбалар асосида келтириб ўтилган.

Ўзбек халқи таркибидаги, хусусан Фарғона водийсининг ўзбек аҳолиси орасидаги қипчоқларга доир масалалар этнограф олим К.Ш. Шониёзовнинг тадқиқотларида махсус ўрганилган.

XIX - XX асрларда Фарғона водийсидаги аҳолининг ўзбек қисми динамик ўсиб боришини Х. Рахматуллаев ўз тадқиқотларида келтирган бўлиб, унда Россия империяси ва совет ҳокимияти даврида ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш материаллардан унумли фойдаланилган.

Фарғона водийси аҳолисини тўлиқ қамраб олувчи илмий тадқиқотлардан бири С.С. Губаева томонидан амалга оширилган. Унда водийда қадимдан истиқомат қилувчи ўзбек, тожик, қирғиз, ўрта осие яҳудийлари, уйғур, руслар, татарлар, қошғар лўлилари каби этносларнинг жойлашуви, хўжалик шакллари ҳамда уларнинг хусусиятлари очиб берилган. Тадқиқотчи ўз тадқиқотини ёзишда кўплаб манба, адабиёт, архив, статистика ва дала материалларидан (1970-1988) фойдаланган.

Тўртинчи гуруҳ адабиётларига мустақиллик даврида нашр этилган илмий тадқиқотлар кирази. Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи муаммосини ўрганиш муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этди, мавзуга бағишланган кўплаб муаллифларнинг мазкур муаммо доирасида бажарилган тадқиқотлари эълон қилинди.

У.С. Абдуллаев томонидан Фарғона водийсидаги анъанавий этнослараро муносабатларини XIX – XX аср бошлари тарихий давр доирасида ўрганган. У. Абдуллаев водий худудида истиқомат қилган турли этник жамоалар ўртасидаги анъанавий хўжалик-савдо алоқаларини, аҳолини оилавий урф одат ва маросимларини этнослараро нуқтаи назаридан таҳлил қилган.

Этник тарихни ўрганишда ЎзР ФА Тарих институти етакчилигида Республикамизда этнология фанининг турли йўналишларида илмий тадқиқотлар олиб бораётган етакчи ва ёш олимларининг анъанавий тарзда ўтказилиб келинаётган “Академик Карим Шониёзов ўқишлари” илмий анжуманининг алоҳида ўрни бор.

Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммоларига IV - илмий-амалий анжуманинг материалларига бағишланган тўплам ЎзР ФА Тарих институти ва Наманган Давлат университети ҳамкорлигида 2007 йили тайёрланган. Тўпламда этнологиянинг замонавий назарий-методологик муаммолари, ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи, этнослараро муносабатлар ва этномаданий жараёнлар, анъана ҳамда урф-одатлар масалаларини тадқиқ қилишга доир илмий мақолалар ўрин олган.

Мустақиллик даврида водий аҳолиси таркиби ва тарихини махсус ўрганишда “Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда” мавзуидаги Республика илмий анжумани материалларининг ҳам ўрни катта.

XIX-XX аср бошларидаги Фарғона водийси аҳолиси ҳақида маълумот берувчи хорижлик муаллифларнинг асарлари кўп миқдорда эмас.

1812 йилда Ҳиндистондан инглиз Уильям Муркрофтнинг топшириғи билан Ҳиндистонлик Мир Изатулло Қўқон хонлигига водийнинг шарқ томонидан ташриф буюради. Сафар якунлангач, Мир Изатулло саёҳат тафсилотларини қоғозга туширади. Дастлаб форс тилида ёзилган унинг сафарномаси бизгача инглизча ва французча таржималари орқали етиб келган, Изатулло XIX асрнинг бошларида Фарғона водийсининг географик аҳоли, шаҳарлари, аҳолисининг этник таркиби, машғулотлари тўғрисида маълумотлар берган.

1863 йилда дарвеш қиёфасида Эрон ва Ўрта Осиёга сафар қилиб, XIX асрнинг 60-йилларида бу ердаги ижтимоий-сиёсий аҳволни диққат билан кузатган ва ўз таассуротларини ёзиб қолдирган сайёҳлардан бири машҳур венгер олими Арминий Вамбери саналади. Сайёҳнинг асарида Қўқон хонлигига махсус ажратилган бўлим мавжуд бўлиб, асосан маълумотлар сўраб суриштириш асосида тўпланган.

1983-1897 йилларда швед географи, шарқшунос Свен Гедин Марказий Осиёни ўрганиш мақсадида олти марта саёҳат қилган. С. Гедин Қўқон шаҳри аҳолиси, сони, этник мансублиги ва бошқа маълумотларни келтириб ўтади.

1876-1877 йилларда франциялик антрополог, этнограф К. Уйфальви Ўрта Осиё хусусан Фарғона водийсига экспедиция уюштирган. Экспедиция натижасида этнографик карта тузилиб, аҳолига (сарт, кўчманчи ўзбек, қора қалпоқ, қирғиз, қозоқ, тожик, лўлилар) тавсиф берилиб, ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг жойлашуви ҳақида маълумот берилган.

Фарғона водийсининг XIX-XX асрлар даврига оид умумий маълумотлар Т. Гордон, Ж. Мартен, Ф. Скрайн, Э. Росс, В. Куртиз, Т. Белев, Д. Болжер, Г. Роулинсон, Шуйлернинг асарларида мавжуд.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки Фарғона водийсида истиқомат қилган тубжой этносларини ўрганиш XIX-XX асрларда юқори паллага чиққан.

Чор ва совет даврида Фарғона водийсини ўрганилиши мустамлакачиқ сиёсатидан кўзланган мақсад бўлиб, илмий тадқиқотлар сифатида Фарғона водийси этносларининг ўрганилишига тамал тошини қўйган. XIX аср охири – XX аср бошларида амалга оширилган илмий тадқиқотлар, гарчи профессионал мутахассислар томонидан бажарилмаган бўлса ҳам, тадқиқот мавзуси доирасида илк эълон қилинган илмий ишлар эканлиги ва шахсий кузатувлар асосида ёзилганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Бироқ, ушбу қайдномалар кўпинча мутахассислар томонидан йиғилмаганлиги боис аҳолини этник таркиби борасида батафсил маълумот бера олмайдиган тавсифий характердаги ёки узук-юлуқ маълумотлар мажмуидан иборат бўлиб қолган.

Шундай бўлса-да, юқорида номлари тилга олинган муаллифларнинг асарлари нисбатан чуқурроқ ўрганилган, махсус шуғулланилганлиги билан ажралиб туради. Шунингдек, Фарғона водийси аҳолисига оид қимматли тарихий-этнографик маълумотлар мавжудлиги билан ҳам қадрлидир.

Собиқ иттифоқ даврида этнографлар томонидан мавзу доирасида кўплаб китоб, рисола, мақолалар чоп этилган бўлса-да, мавжуд тузум давридаги сиёсат таъсирида хулосалар чиқарганлар. Мавзунинг айрим қирраларини очиб берувчи совет даври адабиётлари таҳлили шуни кўрсатадики, уларда асосий эътибор Фарғона водийсида тарихан яшаб келаётган этносларни умумий сифатлаш, тавсифлаш

билан чегараланганлигини кузатиш мумкин. Шунингдек коммунистик мафкура қолипида бу этносларнинг тарихий шаклланиш жараёни эмас, балки уларнинг ягона совет миллатнинг тарихий қолоқ ўтмиши сифатида қараш тенденцияси кўзга ташланади. Аммо, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, совет даври тадқиқотларида Фарғона водийси субэтнослари яхлит комплекс тарзда ўрганилмаган бўлсада, ўрганиш ишларини тизимлаштирилганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг, авваламбор, ўзликни англаш, тарихий, миллий анъаналарни тиклаш бош мақсад қилиб олинди. Мустақиллик йилларида барча ижтимоий-гуманитар фанлар қатори этнологияда ҳам жиддий ўзгаришлар амалга оширилди ва коммунистик мафкура қолипидан холи, янгича кўриниш ола бошлади. Мустақиллик йилларида амалга оширилган тадқиқотларда ҳолисона фикр мулоҳазалар билдирила бошланган. Фарғона водийси аҳолисини ўрганишга оид изланишлар натижалари турли адабиётлар ва журналларда нашр этилган. Мазкур тадқиқотларда асосий эътибор водий аҳолисини этнологик жиҳатдан ўрганишга қаратилган. Бироқ, уларнинг бирортасида этнографик гуруҳлар ва улар билан боғланган ҳолда, қолаверса алоҳида этнографик ҳудуд бўлган Фарғона водийси материаллари асосида умумлаштириб ўрганилган эмас.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маҳмудов Ш. Ю. Қўқон хонлиги аҳолиси этник таркибининг баъзи тарихий манбалардаги талқини хусусида. // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари мавзuidaги IV Республика илмий-назарий конференция материаллари. - Тошкент – Наманган, 2007. – Б. 195–197.; Холбеков И., Ҳасанов А.С. XIX асрда Фарғона водийси аҳолисининг этник таркибига доир маълумотлар талқини // Фарғона водийси янги тадқиқотларда. – Фарғона. 2009. – Б. 71-75.
2. Муҳаммад Ҳакимхон тўра. “Мунтахаб ут-таворих”. – Т., Янги аср авлоди. 2010. 710 б; Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ус - салотин ва таворих ул – ҳавоқин / Нашрга тайёрловчилар А. Матғозиев, М. Усмонова, – Т., 1995.; Мирза Алим ибн Мирза Раҳим Тошканди. Ансаб ус-салотин ва таворих ал-хавақин. Введение Ш.Ваҳидова, перевод текста, примечания, указатели и послесловия Салиджан Юлдашева / История Узбекистана а арабографических источниках. Том I. – Т., 2007.; Мирзо Олим Маҳдум Хожи. Тарихи Туркистон / Сўзбоши ва изоҳлар Ш. Воҳидовники, –Т., Янги аср авлоди, 2009.
3. Ефремов Ф.С. Десятилетнее странствование. – М., 1950; Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М., 1968.; Потанин. Записки о Кокандском ханстве. 1830 г. // Вести. Импер. Рус. геогр. об-ва. – СПб., 1857. Кн. VI, ч. XVIII. –С. 255-289.; Макшеев А. Показания сибирских казаков Милюшина и Батыришкина, бывших в плену у кокандцев с 1849 по 1852 г. // Вестник Русского Географического общества. –Ч.17 (II). –С.-Пб. 1856. -С.20-32.; Федченко А. Из Кокана. Сведения о путешествии по Коканскому ханству // Известия ИРГО. Том VIII. 1870.; Унинг ўзи. Из Кокана // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Под. ред. Н. А. Маев. – СПб., 1873; Унинг ўзи. Кокандском ханстве. – Спб., 1875.; Саттархан Абдул-Гафаров. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. 1892. – № 26,29,36;
4. Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известие о Коканском ханстве от Мухаммеда –Али до Худояр-хана. – СПб., 1856; Унинг ўзи: Сведения о Коканском ханстве // Вестн. Импер. Рус. Об-ва. –СПб. 1856. Кн. V. ч. XVIII; Унинг ўзи: Коканском ханство по новейшим сведениям // Воен. сб. – СПб. 1865.
5. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. т. 1. ч.11. “Коканском ханстве”. – СПб. – Москва.. 1875; Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – М., 1950. –С.339.
6. Муталибова Д. Сведения российских путешественников о Кокандском ханстве // Фарғона водийси янги тадқиқотларда. – Фарғона. 2009. – С.170-174
7. Гребенкин А.Д. Узбеки//Русский Туркестан. Сборник, изданий по поводу политехнической выставки. Вып.11. – М.,1872., Унинг ўзи. Таджики // Русский Туркестан. Сборник, изданий по поводу политехнической выставки. Вып.11. – М.,1872.; Унинг ўзи. Мелкие народы Зараншанского округа // Русский Туркестан. Сборник, изданий по поводу политехнической выставки. Вып.11. – М.,1872.; Унинг ўзи. Минг// Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – СПб., 1874. Вып. III.; Кун А.Л. Очерк Кокандского ханства // Изв. Рус. геогр. об-ва. – СПб., 1876. –С. 6.; Кузнецов П.Е. О таджиках Наманганского уезда // Изв. Туркестанского отдела Рус, геогр. об-ва. – Т., 1915. Вып. II, т. XI, ч. 1. С. 23-24.; Унинг ўзи. О таджиках Кокандского уезда//Изв. Туркестанского отдела Рус. геогр. об-ва. – Т., 1916. Вып. II, т. XII. С. 349.; Ситняковский Н.Ф. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих в восточной части Ферганской области // Изв. Туркестанского отдела Рус. геогр. об-ва. – Т., 1900. Т. II, вып. 1; Луни Б. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность (конец XIX-начало XX в.) .- Т., 1962.;
8. Макшеев А. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае // Зап. Рус. геогр. об-ва по отделению статистики. Т. 11 – СПб . 1871.
9. Гребенкин А.Д. Узбеки//Русский Туркестан. Сборник, изданий по поводу политехнической выставки. Вып.11. – М.,1872., Унинг ўзи. Таджики // Русский Туркестан. Сборник, изданий по поводу политехнической выставки. Вып.11. – М.,1872.; Унинг ўзи. Мелкие народы Зараншанского округа // Русский Туркестан. Сборник, изданий по поводу политехнической выставки. Вып.11. – М.,1872.; Унинг ўзи. Минг// Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – СПб., 1874. Вып. III.;
- 10.Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876.
- 11.Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. – Спб.,1882.

12. Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. В. 3 т. – Новый Маргилан. 1891.
13. Наливкин В. П., Наливкина М. Очерк быта женщин туземного оседлого населения Ферганской долины. – Казань. 1886.; Унинг ўзи. Краткая история Кокандского ханства.– Казань, 1886. С. IV.; Унинг ўзи. Туземцы раньше и теперь. – Т., 1913.
14. Гейер И.И. Путеводитель по Туркестану. – Т., 1901 –С. 226-251.; Унинг ўзи. Весь русский Туркестан. – Т., 1909. – С. 231 – 246.; Масальский В.И. Туркестанский край. – СПб., 1913.
15. Валихонов Ч.Ч. Записки о Коканском ханстве// соч.:В 5 т., Т.1. – Алма-ата. 1961.; унинг ўзи. Материалы и исследования о Кашгарии // соч.:В 5 т., Т.11. – Алма-ата. 1962.
16. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Соч.: В 9 т. Т 11, ч. 1. – М., 1963; Унинг ўзи. История Туркестана// Соч.: В 9 т. Т 11, ч. 1. – М., 1963; Унинг ўзи. История культурной жизни Туркестана // Соч.: В 9 т. Т 11, ч. 1. – М., 1963.; Унинг ўзи. Хлопководство в Средней Азии // Соч.: В 9 т. Т 11, ч. 1. – М., 1963.; Унинг ўзи. Таджики // Соч.: В 9 т. Т 11, ч. 1. – М., 1963.; Унинг ўзи. К истории орошения Туркестана. // Соч.: В 9 т. Т 11, ч. 1. – М., 1963
17. Лунин Б.В. Начальный этап этнографических исследований в Узбекистане// Общественные науки в Узбекистане. 1985. № 11. – С 63-71.
18. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты. – М., «Наука». 2004. – С.17
19. Зарубин И.И. Население Самаркандской области. Его численность, этнографический состав и территориальное распределение. – Л. 1926
20. Современный кишлак Средней Азии. – М. 1927. TVI.VII.
21. Лунин Б.В. Этнографическая исследования в Советском Узбекистане// Общественные науки в Узбекистане. 1986. № 11.– С.49-55.; Унинг ўзи. Этнографическая исследования в Узбекистане и Каракалпакии (50-е годы XX века) // Общественные науки в Узбекистане. 1989. № 8 – С. 56-62.
22. Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. –Т., 2007. –Б.19.
23. Иногомов Ш. И. Этнический состав населения и этнографическая карта Ферганской долины в границах УзССР. Дисс. ... канд.ист.наук. – Т., 1959.
24. Винников Я. Р. Современное расселение народов и этнографический групп в Ферганской долине// Среднеаз. этног. сб. Т. 11. – М., 1959. – С. 382-409;
25. Шониёзов К. Ш. К. Этнической истории узбекского народа (историко –этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Т . 1974.; Унинг ўзи. Кипчаки в узбекской этнической среде в до октябрьский период // этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М.,1980
26. Рахматуллаев Х. Динамика этнической структуры населения узбекской части Ферганской долины (конец XIX – начало XX в.) . Дисс. ...канд. ист. наук. – М., 1988.; Унинг ўзи. Динамика этнической структуры сельского населения Ферганской долины // Расы и народы. Ежегодник. – М. 1988. Вып. XVIII. –С.143-159.
27. Губаева С.С. Расселение племени юз в Ферганской долине на рубеже XIX – XX // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. –С.54-59; Унинг ўзи. Этнический состав население Ферганы в конце XIX – начале XX в. – Т.,1983.; Унинг ўзи. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX (Этнокультурные процессы). - Т., 1991,
28. Абдуллаев У. С. Қўқон хонлиги аҳолисининг этник таркиби// Ўзбек давлатчилиги тарихида Фарғона водийси. – Фарғона. 2004.; Унинг ўзи. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. – Т. 2005.; Унинг ўзи. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX – XX аср бошлари). Тарих фанлари доктори... дисс. – Т., ЎзР ФА Тарих институти, 2006.;
29. Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари мавзуйдаги IV Республика илмий-назарий конференция материаллари. - Тошкент –Наманган, 2007.
30. Фарғона водийси янги тадқиқотларда. – Фарғона. 2009.
31. Горшенина С.М. Новые данные к статистике пребывания западноевропейских путешественников в Туркестане второй половины XIX – первой трети XX века.// Общественные науки в Узбекистана. 1999. № 9-10. –С.97-102
32. Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 г. // Тр. Среднеаз. гос. ун-та. Н.С. Ист. науки. – Т., 1956. Вып. 78, кн. 2. – С. 41-52.
33. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1865. –С. 120.
34. Мирзаев Р. Великий шелковый путь: реалии XXI века. – М., 2005. – С. 208.; Гейер И.И. Путеводитель по Туркестану. – Т., 1901. – С.249
35. Гедин С. В сердце Азии. Памир-Тибет-Восточный Туркестан. Путешествие в 1893-1897гг. –СПб. 1899. Т. 1., 11.
36. Uifalvy K.T. Expedition Scientifique fransause en Russie, en Sibirie et dans le Turkestan. – P., 1878.
37. Губаева С.С. К истории изучения этнического состава населения Ферганской долины// Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты. – М., «Наука». 2004. - С.16; Гордон Т. Путешествие на Памир (главы из книги «Крыша мира») Средней Азии. – СПб., 1877.; Skrine F.N. and Ross B.D. The heart of Asia. A history of Russian Turkestan and the central Asian. Khanats from the Earliest times. – L. 1899.; Curtis W.E. Turkestan. The heart of Asia. – N.Y. 1911.; Bellew H.W. Kashmir and Kashgar. – L., 1875.; Boulger D.C. England and Russia in Central Asia. – L., 1879; Rawlinson H. England and Russia in

the East. – L., 1875; Schuyler. Turkestan. Notes of journey in Russian Turkestan, Khokand, Bukhara and Kuldja. – L., 1877. Vol. 1-2

Андрей Гавриков
(Гомель, Беларусь)

ПРАВОМОНАРХИСТЫ КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ 1904-1911 гг. (Практический аспект)

Современные историки уже достаточно уделили внимания партиям и организациям правого толка в Украине начала XX в. Рассмотрен вопрос численности правых организаций в Украине (И.В.Омельянчук) их политическая деятельность (С.А. Степанов), духовно-просветительская (Г.А. Иванкин). Но практический аспект действий правомонархистов рассмотрен лишь частично в контексте тех вопросов, которые ставили перед собой исследователи, этонесомненно, повышает актуальность статей данного рода. В данной статье будут рассмотрены организации и партии правого толка, противостоявшие революционным, национальным и др. боевым отрядам во время первой русской революции и после нее.

К началу XX в. Киевская губерния являлась одной из самой населенной в Российской империи здесь по переписи 1897 г. проживало 3559229 человек. В губернии проживало: украинцев 79,2 %, евреев 12,1 %, русских 5,9 %, поляков 1,9 %[1, с. 56-57].

В 1900 г. в Санкт-Петербурге была создана первая правомонархическая организация «Русское Собрание» ее первый отдел был открыт в Харькове в 1903г[2, с. 30]. В 1904г. отдел в Киеве при помощи местных русских офицеров и части предпринимателей русского происхождения. Ее лидером был Б.М. Юзефовича. Эта организация не была многочисленной в ее состав входили: часть администрации губернии, офицеры, чиновники, часть интеллигенции, численность которых не превышала несколько десятков [3, с. 37]. Организация до начала революции 1905 г. стояла на позициях общественно-культурного взаимодействия с населением, вопросу политического практического взаимодействия был отдан вспомогательный статус.

К 1903 г. в губернии в связи с экономическим кризисом активизируется общественно-политическая жизнь, что привело в движение революционные и либеральнее организации. В губернии были созданы боевые отряды по борьбе с социалистами, анархистами, еврейскими отрядами самообороны и др. противниками абсолютной монархии. Отряды создавались на базе Русской монархической партии в августе 1905г. и Союза Русского Народа 1906г. Во время первой русской революции 1905-1907 гг. они выступали как отряды помощи жандармерии и армии.

Так, например, во время стычки полиции и рабочих железной дороги в Васильковском уезде боевые отряды правомонархистов 220 чел. добровольцев вооруженные спицруторами и жандармскими дубинами совместно с полицией разогнали 350 чел. бастовавших на железной дороге [4].

Отряды правомонархистов в предреволюционный период создавались на базе крайне правых партий и организаций. Революционные события 1905-1907 гг. поставили Киевскую губернию в центр политических событий в регионе событий. В городе действовали отряды революционно настроенных рабочих и крестьян, которые действовали отрядами в 15-20 чел. нападали на полицию и госслужащих. Киевским третьим отделением за первые два месяца было зарегистрировано 68 столкновений рабочих и полиции, в результате которых погибло 134 полицейских. За 1905г. в Киеве по неполным данным (часть была утрачена) произошло 44 теракта с участием БУНДА [5].

Наибольшую активность проявили отряды действовавших от лица РСДРП, они помимо мирных шествий, локаутов и забастовок использовали не легальные методы борьбы (акции по нападению на полицию, поджоги ведомственных учреждений, нападение на киевскую охранку). Так мирное шествие 1905г. 10 ноября рабочих железной дороги и служащих двух заводов и фабрик закончилась столкновениями с полициями и сторонниками правых организации, которые к началу революции уже выступали как вспомогательная часть полиции.

Правительство после началареволуции начинает оказывать поддержку правым партиям и организациям, оно видело в них противовес революционерам.

В первые ее дни революции в губернии была создана организация «Общественного порядка и добробыта» при нем действовали отряды по борьбе с революцией (прообраз организации «Двух главного Орла»). Организация была подчинена полиции и действовала как ее отделение.

Общая численность организации составляла 3 тыс. человек. (на 1905 г.)

Социальный состав: 1256 студенты, 342 рабочие, 222 служащие, 132 крестьяне и прочие [3, с. 45].

Таким образом, значительную часть организации составляли консервативно настроенные студенты, не желавшие радикальных перемен в обществе.

Устав организации полностью не сохранился, по структуре он похож на руководство черносотенца-монархиста Владимир Грингмута опубликованного в газете «Московские ведомости», 3 июня 1906 г [6].

Функции организации была вспомогательная помощь в противостоянии революционной агитации и отрядам революционеров.

Однако со стороны либеральной прессы организация была обвинена в том, что основную часть ее составляют маргиналы либо просто криминальные элементы. Так, например, в газете «Страна» 1905 г. в феврале та организация была названа как «Дубовая шпора пьяного всадника скачущего в пропасть»[7, с. 125].

Методы противостояния этой организации можно просмотреть по руководству монархиста черносотенца Владимира Григмунта «КАКИМИ СРЕДСТВАМИ ДОЛЖНЫ БОРОТЬСЯ ЧЕРНОСОТЕНЦЫ-МОНАРХИСТЫ С ВНУТРЕННИМИ ВРАГАМИ РОССИИ»?

«Черносотенцы-монархисты должны всюду действовать мирными, законными средствами, так, например, на революционную пропаганду они должны отвечать пропагандою монархии, распространять среди народа справедливые мнения, истинные взгляды и верные учения, которые могли бы разоблачить революционную ложь и укрепить Русский народ в его исконной преданности Богу, Царю и Отечеству. Такую пропаганду черносотенцы-монархисты должны вести и в школах, и на сходках, и в печати, всюду содействуя торжеству света над мраком, истины над ложью. Лишь в том случае, если внутренние враги России первые поднимают явный бунт против Царя, производят революционные демонстрации с красными флагами и крамольными песнями, или приступают к вооруженному восстанию, - и если, при этом, военные и полицейские силы не могут прекратить этих демонстраций и этого мятежа, лишь в этом случае черносотенцы-монархисты имеют не только право, но и обязанность встать на защиту Царского Самодержавия и, если нужно, жертвовать своею жизнью в непримиримой борьбе с врагами Царя и России. Но и в этом случае черносотенцы-монархисты должны воздерживаться от всяких излишних крайностей и не унижать своего человеческого достоинства»[6]. Однако крайние методы все же довольно часто присутствовали в противостоянии монархистов и революционеров. Так, например, на базарной площади в 1906 г. произошло столкновение правых отрядов и революционных рабочих станции Знаменки Харьково-Николаевской железной дороги в результате этих столкновений было ранено несколько рабочих и четыре монархиста[6].

В 1906 г. активизировал свою деятельность местный отдел СРН. Его штаб квартиры располагались на ул. Глубочицкой, 30 и на ул. Львовской, 52. В прошении на имя Киевского губернатора от 16 июля 1906 года содержится просьба «... не отказывать в скорейшем утверждении проекта устава... При этом считаем долгом сообщить, что началом фактического существования Союза мы считаем 23го декабря 1905 года, когда Его Императорское Величество Государь Император соизволил принять экземпляр устава и возложить как на себя, так и Августейшего сына Наследника Цесаревича, знаки Союза для ношения на груди и выразить свое Монаршее благословение, пожелав единения и процветания»[3, с. 51].

СРН создал свои боевые дружины, они были более многочисленными, чем организация «Общественного порядка и добробыта». Потенциально в их состав входили все участники этой партии. Появление в Киеве отдела СРН существенно радикализовало борьбу с революцией, это выразилось в еврейских погромах в Киеве и вооруженном противостоянии революционерам. В результате этого за три месяца погибло 86 человек, которому были, так или иначе, причастны отряды СРН.

Стремительные события в губернии с революционными изменениями привели к быстрой смене губернаторов Саввич, Павел Сергеевич будучи Киевским губернатором в 1905 г. не показал себя, сторонником правомонархистов, он придерживался традиционно государственной позиции на своем посту, однако он не оказывал каких либо помех в проведении политики СРН и других правоохранительских партий и организаций.

Существенную помощь в политической деятельности правомонархистам оказал Веретенников Алексей Порфирьевич, будучи Киевским губернатором, он не скрывал своей приверженности к правомонархическому лагерю и оказывал всевозможную помощь правым организациям. Его политический оппонент генерал-губернатор В.А. Сухомлинов так его охарактеризовал «по своим политическим убеждениям монархист и националист, сторонник прямой открытой политики, основанной на строго законной почве вне всяких компромиссов»[9, с. 67].

В.А. Сухомлинов стоял на позициях приближенных к либерал-консерватизму и в значительной части был сторонником конституционной монархии (Английского образца). Противостояние этих двух гос. деятелей окончилось победой последнего и переводом А.П. Верестникова в Костромскую губернию губернатором. Ему на смену был назначен Л.Г. Курлов[9, с. 67]., который то же был сторонником правомонархистов.

Однако конфликты СРН и крайне правых с либералами и революционерами продолжались даже во время революционного спада. Например, из переписки начальника управления Юго-Западных железных дорог Штукенберга с киевским губернатором «о вредных для дисциплины действиях Киевского отдела Союза Русского Народа, когда наказание за должностные нарушения (опоздания на работу, провоз пассажиров без билетов и т.д.) пояснялись Союзом тем, что «Юго-Западные дороги захвачены жидами, поляками и разной масти революционными элементами, которые преследуют русских служащих».

В 1907 г. В Киеве было создано молодежное патриотическое общество «Двуглавый орел» который возглавил В.С. Голубев, по своим взглядам являлся антисемитом и активным сторонником правой прессы в Киеве, которая приняла участие в противостоянии либеральной и революционной прессе. Сам же Голубев был даже свидетелем в деле Бейлиса[9, с. 83].

В послереволюционный период численность крайне правых партий уменьшается, но ряды умеренных правых значительно увеличиваются. Это было обусловлено тем, что правительство как во многих восточных губерниях начинает отдавать предпочтение не крайним правым организациям, а умеренным. Значительно усиливая в губернии позиции Союз 17 октября.

Значительно были уменьшены отряды крайне правых в Киевской губернии в 1911 г. в результате внутренних конфликтов в СРН. После чего значительная часть из него вошла в состав «Дубровинского союза», Михаила Архангела, партия Минина и Пожарского, «Правый порядок» которые выступили за легальные методы борьбы с революционерами.

Таким образом, практический аспект участия противостояния революции правомонархистовна кануне революции и после нее. Был обусловлен в значительной мере радикализмом общества начала XX в, а так же методами легальной и нелегальной борьбы со стремлением изменения монархических устоев в империи начала XX в.

Литература:

1. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Киевская губерния 1904г.И.А.Тройницкий (редактор)Издательство ЦСК МВД -310 с.
2. Гавриков, А.В.Общественно-политическая деятельность Харьковского отдела Русского Собрания в 1902-1905 гг. / А.В. Гавриков // Научные стремления №10. Минск: "Энциклопедикс" – 2014. – С. 30-35.
3. ОмелянчукІ.В. Чорносотенний рух на території України (1904-1914рр.): Монографія – К:НІУРБ, 2000. – 168 с.
4. (ГАКО), фонд 10, опись 1, дело 311, стр.6.отсканированная копия[Электронный ресурс]. Режим доступа <http://www.religion.in.ua/main/history/9332-soyuz-russkogo-naroda-1905-1917.html>. Дата доступа 12.09.14 г.
5. (ГАКО), фонд 10, опись 1, дело 318, стр.11. отсканированная копия [Электронный ресурс]. Режим доступа <http://www.religion.in.ua/main/history/9332-soyuz-russkogo-naroda-1905-1917.html>. Дата доступа 12.09.14 г.
6. Русская публицистика. Статья В. ГригмунтаРуководство черносотенца-монархиста «Московские ведомости» 3 июня 1906 г.[Электронный ресурс]. Режим доступа<http://monarhist.info/RP/Grigunt/Grigunt-1.htm>.Дата доступа 12.09.14 г.
7. Соловьев, К.А. Кружок «Беседа». В поисках политической реальности 1899-1905 гг./ К.А. Соловьев. – М., 2009 С.125.
8. (ГАКО), фонд 10, опись 1, дело 309, стр.21. отсканированная копия [Электронный ресурс]. Режим доступа <http://www.religion.in.ua/main/history/9332-soyuz-russkogo-naroda-1905-1917.html>. Дата доступа 12.09.14 г.
9. Черная Сотня. Историческая энциклопедия 1900-1917. Сост. А.Д. Степанов, А.И. Иванов. Отв. ред. О.А. Платонов. – М.:Институт русской цивилизации, 2008. – 640 с.

Научный руководитель:

старший преподаватель Бровкин Евгений Александрович.

**Юлія Гетманова
(Київ, Україна)**

ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ РУСИ: ІСТОРІЯ, НАСЛІДКИ, ОЦІНКИ

Однією з найважливіших подій в історії Київської Русі стало прийняття християнства. Цьому питанню приділено багато уваги у «Повісті минулих літ». У ній докладно описується про прийняття православної віри, але фактичним підтвердженням цього явища є загальновідоме хрещення киян князем Володимиром на Дніпрі в 988 році. Однак, оскільки подія не обмежується лише цим дійством, воно мало тривалу історію: поширення християнства почалося задовго до хрещення на Дніпрі, і тривало ще впродовж півтора століття.

Виникнувши у першій половині I ст. н.е., християнство в IV ст. стало державною релігією Римської імперії. Релігія простих людей швидко поширилася у світі, не минаючи й Україну. Існує стародавня оповідь про те, як Подніпров'я та Новгородську землю відвідав апостол Андрій Первозванний і проповідував серед населення християнство. Цим займалися й інші проповідники. Є дані про те, що в першій половині IX ст. деякі старійшини руських племен хрестилися в Сурожі. Але це не означало, що все населення Руської землі прийняло нову релігію. У 60-х роках IX ст. під час одного з походів на Константинополь відбулося хрещення князя Аскольда і його найближчого оточення. Патріарх Фотій виконав обряд хрещення, а потім у Енцикліці записав, що руси змінили язичництво на «чисте християнське вчення». Про хрещення Аскольда писали не тільки візантійські автори, а й руські літописці. Щоправда їх твори не дійшли до наших днів, але ними користувався історик В.Татищев, і тому безпідставно назвав Аскольда першим мучеником Русі. А те, що його ім'я не внесено до Святців, вчений розцінював як забуття історії. Руси прийняли митрополита й виділили йому резиденцію в Переяславі. З його прибуттям у Середнє Подніпров'я християнство стало активніше поширюватися серед місцевого населення.[1, с.41-42]

Не дивлячись на це, православна версія прийняття християнства стверджує, що переходу до православної віри передувала процедура «вибору вір». Київська Русь за своїм геополітичним положенням перебувала в тісному контакті з Хозарським каганатом, в якому панував іудаїзм, православною Візантією і католицькими державами Західної Європи. В усі ці регіони Володимир надіслав своїх послів для визначення найкращої віри. Виконавши завдання Великого князя, послі повернулися і однозначно віддали перевагу православ'ю через красу його храмів і того душевного підйому, який вони в них відчули, не забуваючи про геополітичну та економічну вигоду прийняття цього рішення.

Чи не одне покоління істориків намагається дослідити причину обрання Володимиром саме християнства як провідної релігії всієї Київської Русі. Оскільки Володимир Великий був великим державним діячем, то усвідомлював, що язичництво по суті не було релігією, а лише зібранням різних культів, вірувань

та обрядів. Тому, в 980 році, він зробив першу релігійну реформу, яка була спробою злиття різнорідних богів всіх племен Київської Русі в єдиний пантеон на чолі з князівським богом-Перуном. Але реформа зазнала поразки.

Якщо провести аналогію із сучасністю, то Володимир Великий потрапив у становище голови однієї з держав «третього світу», що прагне прискорити модернізацію своєї країни та змушений обрати якусь одну з двох провідних ідеологій найбільш розвинутих суспільств світу — капіталізм чи соціалізм. Для Володимира цими двома високорозвиненими системами віри, які потрапили до поля його зору, були християнство та іслам, тобто релігії тих країн, з якими Русь мала й намагалася утримати якнайтісніші торговельні та політичні стосунки. Хоч у «Повісті временних літ» розповідається, як посланці Русі відкинули іслам через те, що він забороняв уживати алкогольні напої, й начебто спинили вибір на християнстві з Візантії, яке розкішними релігійними обрядами викликало захват. Насправді ж за вибором Володимира стояли конкретні політичні та економічні чинники.[2,с.42]Князем була прийнята саме візантійська форма християнства. Цьому є логічне пояснення: після того, як Володимир в 987 році допоміг візантійським імператорам у придушенні повстання, він вимагав одруження на їхній сестрі-Анні. Побоюючись, що Володимир не відповідає їхньому статусу, імператори всіляко прагнули, щоб руський князь прийняв християнство. Після його прийняття, стосунки з Візантією стали ще міцнішими. Міцні відносини з цією країною не тільки відкривали дорогу до розширення торгівельно-економічних і культурних зв'язків, але й в якійсь мірі захищали Русь від набігів численних кочових племен, що населяли Великий степ на північ від Чорного моря. Також було розпочато карбування власної монети. На монетах Володимира вперше з'явився геральдичний знак, званий тризубом.[4,с.14]Офіційної дати прийняття християнства не існує, проте умовно це 988 рік.

Окрім політичної вигоди, прийняття православної віри на підсвідомому рівні внесло великі духовні зміни руського народу. Віросповідання язичництва і християнства кардинально різнилися. У язичництві людина повністю ставала залежною від надуманих утисків, якимось неіснуючих меж, а в християнстві, кожен знав, що він сам прокладає свою долю та є Бог, який може змилюватися або покарати. Також одним з найголовніших факторів було те, що в новій системі цінностей походження і соціальний статус людини не мали значення: на Страшному суді смерть цілком могла виявитися більш гідною, не залежно боярин чи чикнязь. При цьому нова віра не зазіхала на земні порядки, хоча й засуджувала різкий розрив між євангельськими нормами і реальністю грішного світу. Але саме визнання рівності і вповненості у прийдешньому вирішенні всіх земних протиріч до певної міри стримувало пристрасті і пом'якшувало гостроту соціальних конфліктів. Навіть сам Володимир Великий почав вести дуже «м'яку» політику; відомий український історик П.Толочко у своїй праці зазначає: «Новий Володимир - надзвичайно миролюбивий князь. Фундаментальна переміна в його характері була настільки серйозною, що подеколи навіть виходила за межі вимог кліру, котрий мусив поправляти ревного неофіта»; «Навіть війни князя з печенігами... є, по суті, вимушеним захистом християнської держави від ворожого світу степів»[3,с.117]

Перехід до християнства був важливим історичним, соціальним, духовним кроком і охоплював всі сфери давньоруського життя. В цілому, у прийнятті християнства наявні як позитивні, так і негативні сторони. До позитивних можна віднести те, що Київська Русь була включена в європейський християнський світ, а отже, і стала рівноправним елементом європейського цивілізаційного процесу; активно велася розбудова Києва, особливо побудова нових церков. До негативних - православ'я сприяло відокремленню Русі від західноєвропейської цивілізації. З падінням Візантії Російська держава і Російська православна церква виявилися, по суті, в ізоляції від решти християнського світу. Саме цією обставиною може бути частково пояснена відмова Західної Європи прийти на допомогу Русі в її протистоянні з іновірцями (татаро-монголами, турками та іншими завойовниками).

Література:

1. Борисенко В. Курс української історії. — К., 1997 - 616 с.
2. Субтельний О. Україна: історія. — К., 1993 - 720 с.
3. О.П.Толочко, П.П.Толочко Київська Русь. - К, Видавничий дім "Альтернативи", 1998. - 352 с.4. Смолій В., Кульчицький С., Майборода О. та ін. Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997 - 464 с.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, Кропивко Олена Михайлівна.

Андрій Лисенко

(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА СЕЛЯНСТВО В РОСІЇ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ

Проблема участі та позиції селянства у соціальному конфлікті, що розгорівся на теренах колишньої Російської імперії, завжди викликала прискіпливу увагу дослідників не залежно від їх політичних симпатій чи антипатій. Адже не можливо було приховати той беззаперечний факт, що перемогти у громадянській війні могла лише та сила, яка зможе найбільше зацікавити вкрай розшароване селянство у саме своїй перемозі.

Підвалини даної проблеми були закладені у період, коли внаслідок Лютневої революції 1917 р. Російська імперія припинила своє існування, але не почалися соціально-політичні катаклізми жовтневого перевороту. Практично до початку 90-х рр. в радянській історичній науці побутувала думка про існування єдиного прийняттого шляху для селянства – побудови комуністичного суспільства за умови колективної власності на засоби виробництва та результати колективної праці. Теоретичне підґрунтя для таких тверджень було закладене ще В. Ленінім у його багаточисельних твердженнях із селянського питання [6, 7].

Лише після розпаду СРСР не лише науковці з колишніх радянських республік, але й пересічні громадяни отримали змогу ознайомитися з працями представників інших політичних сил та статистичними матеріалами, що фактично ставили під сумнів симпатії основної маси селянства до РКП (б) [3, с. 4].

Більшість сучасних дослідників не заперечує той факт, що саме події Першої світової війни сприяли загостренню та поглибленню існуючих в Російській імперії протиріч не вирішеного реформами П. Столипіна селянського питання. Саме продовольча криза 1915 р. та введення примусових заготовок сільськогосподарських продуктів, а також уведення фіксованих цін на основні продукти харчування, при досить високих темпах інфляції, штовхнули селянство у вир революційної боротьби [3, с. 5].

Не визначена позиція Тимчасового уряду, та його намагання відкласти вирішення селянських проблем до скликання Установчих Зборів призвели до радикалізації настроїв різних прошарків сільського населення. Вже депутати Всеросійського з'їзду селянських Рад, скликаного у травні 1917 р., отримували накази від виборців про негайне та повне скасування приватної власності на землю, передачу усього земельного фонду країни у трудове користування [3, с. 5-6].

Помітне місце серед загальноросійських політичних партій займали конституційні демократи – кадети. У питанні вирішення аграрної кризи вони напружували та відстоювали цілу низку власних ідей. Серед найважливіших із них ми можемо виокремити наступні – вони відстоювали загальну тезу про необхідність кардинальної зміни аграрно-селянського устрою в Росії. На цьому шляху вони передбачали, перш за все поетапне та еволюційне вирішення селянського питання шляхом створення дрібного самостійного селянського господарства, за остаточне звільнення селянства від залишків дореформених пережитків, за формування інфраструктури, що відповідала б та сприяла розвитку сільськогосподарського виробництва. Але поряд із цим ідеологи кадетської партії розуміли та погоджувалися з необхідністю часткового примусового відчуження частини поміщицьких земель, проти чого категорично виступали – П. Століпін, праві та октябристи. Кадети не заперечували проти можливості віддати у жертву крупні латифундії, що виступали основою авторитарного монархічного режиму в Російській імперії. Проте, одночасно, кадети категорично заперечували саму можливість розпаювання земель, які були під технічними культурами та на яких велося «культурне» господарство, застосовувалися передові технології та новітні агрономічні нововведення. Вирішення аграрного питання пропонувалося передати на вирішення місцевим комітетам, утвореним на принципах паритету зацікавлених сторін: із селян, поміщиків і представників місцевих органів самоуправління. Саме ці комітети мали узагальнити весь спектр проблем у сільському господарстві та передати інформацію до спеціального загальноросійського комітету, що мав би розробити фахові пропозиції, спираючись на які Державна Дума або Установчі Збори мали прийняти єдиний, для всієї імперії, аграрний закон [2, с. 37-38].

Більш революційними виглядали позиції в аграрному питанні партії соціалістів-революціонерів. Центральним пунктом претив економічних перетворень есери вважали соціалізацію землі, що, в свою чергу, передбачало відміну приватної власності на землю та перетворення усього земельного фонду країни у загальнонародну власність, на противагу власності державній. Земля мала бути вилучена з торгівельного обороту, заборонялися купівля та продаж землі. Управління ж земельними ресурсами країни есери пропонували передати до центральних і місцевих органів самоуправління, що й мали вирішувати питання розселення та переселення малоземельних або безземельних селян. Відчуження мало проводитися безоплатно, а колишні власники земельних наділів мали отримувати лише короткострокову допомогу, до моменту їх пристосування до нових умов життя. Володіння надрами есери пропонували залишити в руках держави. Користування землею передбачалося базувати на зрівняльно-трудоному принципі – кожен мав право на землю, яку він зможе обробляти лише із застосуванням власної праці. Сама ж ідея соціалізації землі була сформульована одним із лідерів партії есерів – В. Черновим [10; 2, с. 72-73].

Стосовно ж позиції РПК (б), то ми можемо стверджувати, що вона була більше декларативною та популістською, ніж це реалізовувалося на практиці уже в 1918 та 1919 рр. Лозунг «Земля селянам!» був фактично підмінений тотальним одержавленням усього земельного фонду країни. І навіть в умовах громадянської війни лідерами більшовицької партії були взяті на озброєння положення програми кадетів, які в першу чергу, стосувалися конфіскації земель монастирських, земель відведених під технічні культури та на яких велося культурне господарство. Такі землі було дозволено відчужувати лише та виключно на користь держави [8, с. 114].

Тому саме відмінністю позицій у питанні вирішення земельної проблеми можна пояснити значний вплив есерів на теренах Російської держави між двома революціями. Найбільш показовими, у цьому відношенні, були вибори до Установчих Зборів, результати яких виявилися вже після захоплення влади більшовиками – більшість, як на загальноросійських, так і на українських виборах отримали саме представники від партії есерів. Та й більшість селянських виступів, що ними була підживлювана громадянська війна, відбувалися з участю есерівських представників або агентів. Після Лютневої революції, коли більшості селян стало зрозуміло, що Тимчасовий уряд не зважить на проведення

кардинальних аграрних реформ, яких чекало сільське населення, селянство почало радикалізуватися. Перші випадки захоплення поміщицьких маєтків відмічаються вже в березні-квітні 1917 р., відмова ж сплачувати орендну плату власникам землі, що теж можна характеризувати, як захоплення, відмічалася сучасниками подій повсюдно [9, с. 114-116].

Революційний тиск, до певної межі, стримували лише сезонні сільськогосподарські роботи. Але навіть не значні паузи спричиняли значне зростання злочинів, пов'язаних із порушенням існуючого земельного законодавства. А справжня селянська війна розгорнулася після закінчення періоду збору врожаю: лише з 1 вересня по 20 жовтня 1917 р. було зареєстровано більше 5 тисяч злочинів у сфері землекористування. Основна їх кількість припадала на райони, в яких превалювало поміщицьке землеволодіння, епіцентром вибуху селянського невдоволення стала Тамбовська губернія [8, с. 51-52].

Таким чином можна стверджувати, що в період між двома революціями за свій вплив на селянство Російської держави намагалися боротися основні партії лівого крила політичного спектру. Хоча найбільше симпатій викликала програма партії есерів через її відповідність прагненням основної частини безземельного та малоземельного селянства.

Література:

1. Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914-февраль 1917 г.). / А.М. Анфимов. - М.: Соцэкгиз, 1962. – 381 с.
2. Гинев В.Н. Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г. / В.Н. Гинев. - Л.: Наука, 1977. – 296 с.
3. Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 - 1922 гг. // Из материалов конференции «Крестьяне и власть». - Москва-Тамбов, 1996. – С. 4-23.
4. Документы и материалы. Анархисты. Документы и материалы. 1917-1935 гг. - М., 1999. - Т. 2. - С. 106.
5. Дружинин Н.М., Федоров В.А. Крестьянское движение в России в XX в. // «История СССР», 1977. - № 4. – 56-72.
6. Ленин В. Сущность аграрного вопроса в России. // Полн.собр.соч.. – Т. 21. – М.: Изд-во политической литературы, 1968. – С. 306-309.
7. Ленин В. Аграрная программа русской социал-демократии. // Полн.собр.соч. – Т. 6. – М.: Изд-во политической литературы, 1963. – 303-348.
8. Литвак Б. Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России начала XX века. / В. Данилов. - М.: Наука, 1967. – 127 с.
9. Мельгунов С.П. Воспоминания и дневники / Составление, примечания и подготовка текста Ю.Н.Емельянова. – М.: Индрик, 2003. – 528 с.
10. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия / Отв.ред. В.В. Шелохаев. - М.: РОССПЭН, 1996. – 800 с.
11. Хильдемайер М. Шансы и пределы аграрного социализма в российской революции // Россия в XX веке. Историки мира спорят. - М., 1994. – С. 125-134.
12. Чернов В.М. Конструктивный социализм. / В.М. Чернов. - М.: РОССПЭН, 1997. – 670 с.

Айнұр Саутбекова
(Астана, Қазақстан)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ ӘУЛИЕЛЕРДІҢ ОРНЫ

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында анимистік түсініктер мен нанымдар маңызды орын алған. Жан мен әруақтың және әдеттен тыс тылсым күштердің барына сену барлық халықтарға тән екені белгілі, алайда қазақтарда ол күрделі, түрлі сатылы сипатқа ие. Онда нанымдардың, аңыздардың шаманистік, зороастрийлік, исламдық көріністері қабаттаса байланысты.

Әруақтар белгілі бір адамдарға – әулет, ру көлемінде өмірдегі болған мәртебесіне байланысты көмек беріп, қолдайды деген сенім қалыптасқан. Аса сыйлы адамдар қайтыс болғаннан кейін тек аруақ қана емес, әулиелерге жатқызылған. «Әулиелерге табыну, бабалар ғибадатынан бастау алды» деген көзқарасын В.Н. Башилов түркімен деректерінен алған болатын. [1, 53-65б.]. Әулиелер нанымды мен бабалар ғибадатындағы байланысты Г.П. Снесарев Хорезм өзбектерін зерттеу кезінде аңғарды. Ол «Анығында әулиелер – өлген бабалардың рухы, олар белгілі күшке ие. Әулиелік рух белгілі бір туыстық ортадан шығады», - деп жазды.[2,48б.].

Әулие туралы ұғым ислам діні тарихының әртүрлі кезеңінде әр қилы мағынаға ие болып, дамып отырған. Әулие – ислам діні келгенге дейін ата-бабаға табыну, оның арғы жағы Тәңірі, Ұмай, Жер-Судан бастау алса да, қазақтардың өміріне ислам дінінің енуіне орай мұсылманшылық сипатқа ие бола бастады. Бұл жөнінде ғалым-этнограф Ә.Т. Төлеубаев былайша пікір білдіреді: «Ортаазиялық аймақ территориясына ислам дінінің таралуы кезеңінде мұсылмандық пен исламға дейінгі культ тығыз араласып, синкреттеліп кеткендігі сондай, исламға дейінгі және исламдық арасына нақты шек қою қиынға соғады, тіпті кейде мүмкін емес» [3, 6 б.].

Ислам діні Құдайды тану жолдарын ұсынса, сопылық ілім адамның өзін-өзі тану жағдайларын алдыңғы орындарға шығарады. Өзіңді өзің тану жағдайларын жоғары дәрежеде меңгерген, шарифат,

тарихат және мағрипат жолынан сәтті өтіп, хақиқатқа жету жолын іздеген білімді жандар – әулиелер болған деп есептеледі [4, 109 б.].

Яғни, керемет қасиетіне ие, дін жолындағы адам. XIX ғасырдың ғұлама ғалымы Ш.Уәлиханов зерттеуінде: «Қазақтарда аруақты қастерлеу салты қазіргі күнге дейін өз күшінде. Олар басына қауіп төнгенде мұсылмандардың әулие-әмбиелеріне сыйынатын, аруағын көмекке шақырады. Қазақтар аруақтарға бағыштап төрт түліктің қайсысын болсын құрбандыққа шалады. Мінәжат етіп, аруақтың басына (моласына) барып түнейді. Құрбандық шалады, өзінің қолы жетпей жүрген көкейтесті арманын өтеуді тілейді» деп атап көрсетеді. [6, 89 б.].

Тарихи-әлеуметтік нақтылы себептерге байланысты қазақ арасында да әулие туралы түсінік ислам дінімен жапсарлас жайылып, киелі сипатқа ие болып, әулиелік туралы аңыз-әпсаналар молынан таралып, бір сөзбен айтқанда, әулие культі ел санасында берік орныққан деуге болады. Ғылымда анықталғандай, әулие культі әсіресе ресми діннің орталығынан шеткерілеу аймақтарда тұрғылықты халықтың байырғы наным-сенімдерімен, салт-дәстүрімен, ырым-жораларымен тығыз сабақтастықта қалыптасатыны - анық жайт. Демек, әулие культінің орнығуына жергілікті халықтың табиғат нысандарына табыну жорасы (Мысалы: көрікті тау-тас, сырлы үңгір, шипалы көл-бұлақ т.б.), шаманистік мифологиясы, аруақтарды ұлықтау рәсімдері өзгеше лепте үндесіп, айырғысыз тұтастықта ұштасып, әбден кірігіп кететіні байқалады. Түптеп келгенде, мұның бәрі халықтық исламның сомдаған түсінігі болып табылады, осы ілімге сүйенген ел әулиені таңғажайып керемет иесі (карама), береке-ырыздықтың бастау көзі, тілекті қабыл етіп жарылқаушы, әртүрлі кәсіптің жебеуші иелері, қамқоршысы бейнесінде таниды. Көзі тірісінде елді рухани тура жолға бастаған әулиелердің қайтыс болғаннан кейін де қадір-қасиеті тағы да арта түседі. Осыған орай олардың қабіріне кесене тұрғызылып, ол қасиетті түрде мұсылмандардың тұрақты зиярат ететін киелі мекеніне айналады. Мәселен, Қазақстандағы Баба түкті Шашты Өзіз, Арыстанбаб, Ысқақ баб, Шайқы Ибраһим, Иасауи, Әулие ата, Қоңыр әулие, Бекет ата т.б. әулиелердің сағаналарына халық әлі күнге дейін тәу етеді.

Бүгінгі күні «әулие» ұғымын жаңаша көзқараста қарастырудың бірнеше себептері бар. Біріншіден, кеңес дәуірі кезеңінде өз тарихымыз бен мәдениетіміздің құнды деректері яғни ауызша деректер ғылыми айналымға дер уақытында түспеуі себебінен ғылыми зерттеулер мен көпшілікке арналған оқулықтарда жаңсақ пікірлер пайда болды.

Екіншіден, қоғамымызда кездесетін түрлі кедергілерге байланысты әулие мәселесі ислам дінімен бірге ғана зерттеліп, арнайы зерттеу объектісі ретінде қаралмады.

Зерттеушілер қазіргі таңда әулиелердің қазақ қоғамындағы рөлін анықтауға аса көңіл бөлуде. Өйткені әулиелер ерте кезден ата-бабамыздың аруақтарға сыйыну наным-сенімі жоғалмай, ислам діні енумен қатар, қазақ қоғамында әулиені құрметтеудің кеңінен таралуы жайдан-жай емес еді. Олар салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты сақтап, халықты имандылыққа жетелейтін, Аллаға адал, керемет қасиеттерінің арқасында өздерін, өзге де адамдарды қорғап, сақтайтын тұлғалар болды. Ал қазіргі таңда олардың қызметіне күмәнмен қарайтын жандар да аз емес. Сондықтан «Әулие кім, қызметі қандай, неге біздің ата-бабамыз оларға құрметпен қараған?» деген сұрақтарға жауап іздеу өткен тарихи, мәдени болмысымызды ашуға, одан сабақ алуға мүмкіндік берер еді. Сонымен қатар, әулиелерге құрмет көрсетудің орнына, оларға табынуға шақырып, халық арасында жаңсақ пікірдің қалыптасуына себеп болып отырғандар да аз емес. Мұндай жаңсақ ойлар қазақ қоғамында әулиенің орнын, рөлін түсінбеуден туындап отыр.

Осы мақсатта біз қасиетті саналатын әулиелердің бірі Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданында орналасқан «Қоңыр әулиені» қарастырдық. 2014 жылғы жаз айында Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, «Археология және этнология» кафедрасының ғалымдары мен магистранттары «Шыңғыстау жәдігерлері» атты археологиялық-этнографиялық экспедициясын жүргізген болатын.

Қоңыр әулие үңгірі- Шығыс Қазақстан облысының Абай ауданы, Тоқтамыс ауылының аумағына қарасты Ақтас тауында, Шаған өзенінің оң жағасында орналасқан. Үңгірдің тар ауызы Шаған өзенінің жарқабақты жиегінен 80 – 100 м жоғары орналасқан ұзындығы 65 – 70 м, ені 10 – 22 м, биіктігі 2 – 14 м. Осы негізгі үңгірдің оң жағында 15 м жерде ені 50 см, биіктігі 110 см тар қуыс бар, бұл тар қуыс кеңейе келе ұзындығы 12 м, ені 10 м, биіктігі 5 метрдей үлкен бөлмеге ұласады. Бұдан 12 м солтүстік бағытта үңгір төбесінің биіктігі 20 метр, диаметрі 5 – 7 метр 2 күмбезді болып келеді де, көлге жалғасып аяқталады. Негізгі бөлменің төрінен көлге қарай шығар жолда, биіктігі 12 – 15 метр бөлме бар. Үңгір ауасының температурасы 10 градустан аспайды. Қоңыр әулие үңгірінде көптеген атақты адамдар (Абай Құнанбаев, Мұхтар Әуезов, т.б.) болып, тамашалаған.

Жартастардың арасындағы жарылған жіңішке жолмен ішке кіресіз. Жүре берсеңіз төмендегі терең көлге жетесіз. Ондағы су қасиетті саналады. Бұл үңгірге қызығушылық танытқан археологтар зерттеулер жүргізіп, біраз қызықты мәліметтер алды.

Халық арасында бұл жерді табиғаттың берген қасиетті сыйы деп атайды. Бұл үңгірде болған әрбір адам ауруынан айығады деп есептейді. Сондықтан бұл үңгірге келуші топ-топ адамдардың барлығы үңгірдің ішінде орналасқан суға шомылуға тырысады. (Мұны Баянауылдағы Қоңыр Әулиемен шатастырмағандарыңыз жөн). Екі үңгір де қасиетті саналады. Екеуінің де неге бірдей атауға ие екенін ешкім зерттемеген тәрізді. Жергілікті халықтың айтуынша бұл үңгірдің тарихи мағынасына әлі ешкім мән бермей келеді. Жыл сайын көктем-жаз айларында мұнда тәу етіп келушілер тым көп. Көптеген ұрыстардың, тарихи оқиғалардың куәсі болып тұрған және айналасында ата-бабаларымыздың сүйектері жатқан үңгір, қазір біраз адамдардың пайда табу көзіне айналып кеткендей. Көлге емделушілерді әкеліп пайда тауып жүрген емшілер де аз емес. Жергілікті аңызға сенсек ені он бес метрлік терең көлдің түбінде

жасырын есік бар екен. Сол арқылы келесі үңгірге өтуге болады. Дәл сол жерде Шыңғыс ханның сүйегі жатуы мүмкін деген де болжам бар. Бірақ бұл тек, жергілікті тұрғындардың айтқан мәліметтері ғана.

Үңгірге келушілердің барлығы да жолжәнекей аңызды естіп біледі. Көл басына жетіп тәу етер кезде құлшылықты үн-түнсіз атқаруға тырысады. Өйткені әлемді билеушінің тыныштығын бұзып алудан қорқады. Емделушілер шынымен де үңгірге кіргеннен-ақ бір тылсымды сезетіндерін айтқан. Мұның бәрі әзірге ешқандай ғылыми тұжырымы жоқ аңызға арқа сүйеген әңгімелер. Дегенмен, таңғажайып оқиғаларға тап болғысы келетіндерге таптырмайтын тақырып секілді [6].

Бүгінгі материалдық дүниенің көзімен қарағанда, «әулие» дегеніміз – көбіне-көп көзге түсе бермейтін жалғыз құлпытас, ағаш түрінде мола ғана. Сондықтан мұндай орындар ресми тарихи-сәулет ескерткіштерінің қатарына қосылмай, ресми ескерткіштер тізіміне енгізілмей қалып жатады. Өйткені әулиелерді құрметтеу бүгінгі діни оқулықтарда қарастырылмаған, қайта керісінше – жоққа шығаруға деген бейімділік байқалады.

Сондықтан олардың басын қарайтып, күніміз түскенде ғана бірдеңе дәметіп түнеумен шектелмей, олар туралы ақпарат жинап, олардың рухани болмысын тануға да әрекеттену керек. Өйткені олар жөніндегі түсініктердің басым көпшілігі бүгінде естен шығарылған, білетініміз – азын-аулақ, оның өзінде де өңін адам танымастай етіп өзгертіп алған жарым-жан аңыздар ғана. Ал шындығында, қай әулиенің болмасын, аңызының астарында ғасырлардың ғана емес, мыңжылдықтардың сыры жасырулы жатыр. «Аңыз түбі-ақиқат» деп бекер айтпаған дана халқымыз.

Қазақстанда тәуелсіздіктен кейін діни бостандыққа ерік берілді. Сол себептен де ескі дәстүр қайта жаңғырып, әулиеге табыну, қасиетті жерлерге зиярат етіп сыйыну рәсімдері әр түрлі жағдайда қоғамда көрініс тауып отыр. Бұндай шаралар емшілік-саяхаттық, сонымен бірге өлкетанушылық бағытта да әр түрлі қауымдар мен діни ұйымдар тарабынан ұйымдастырылып, рухани қажеттілікке айналды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Басилов В.Н. Некоторые пережитки культа предков у туркмен //СЭ.1968. №-5. – 53-65б.
2. Снесарев Г.П. Реликты домусулманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.М: Наука,1960.-336-б.
3. Толеубаев А.Т.Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-начало XX в.). – Алматы: Ғылым, 1991. – 214 с.
4. Ислам энци-клопедиялық анықтамалық. - Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС., 2010. 94-б.
5. Әлиханов Ш. Алтышаһарға сапар./ Аруақтар не-месе онгондар-өлген ата-бабалардың рухы - Алматы: Атамұра, 2006. - 89 бет.
6. Источник: <http://vseee.kz/novosti-v-semee/2013/06/14/iz-chudodejstvennoj-peshhery-vko-sdelali-istochnik-dokhoda/> © В Семее.kz

Ғылыми жетекші:

Үмітқалиев Ұлан Үмітқалиұлы.

Володимир Сіропол

(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ТЕРЕНАХ ЄВРОПИ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Переломні моменти в житті будь-якої країни мають колосальне значення. Зміни в суспільно-політичному житті дають можливість пройти на витримку або ж навпаки – спростування різного роду ідей та положень. Тут власне й постає питання державності. Сьогодні Україна в котре відстоює незалежність своєї держави, як і колись рівно 100 років тому. З однією відмінністю – на даному етапі ідею української державності обстоює власне не лише сам український народ, а й вся європейська та світова спільнота, за виключенням окремих держав. Тому, як ніколи питання державності нашої Батьківщини є актуальним, особливо з огляду на сьогоднішню політичну ситуацію не лише в Україні, а й в світі.

Українська боротьба тягнеться уже не одну сотню років. Найбільш гостро, на нашу думку, вона проявила себе у 1917-1921 рр., коли українцям довелося вести боротьбу не лише на військово-політичному, ідеологічному, а й на дипломатичному фронтах. Власне цей період в історії України характеризується радикальними змінами в житті українського суспільства – Перша світова війна 1914-1918 рр. та розпад по суті двох великих імперій: Російської та Австро-Угорської у 1917 та 1918 рр. відповідно [11; 9]. Вони тримали її у лещатах та не давали можливості розвитку як самостійної та незалежної держави. В Україні з'явився шанс сказати про себе в голос.

Тогочасна геополітична ситуація та географічне розташування України висувало низку вимог під час національно-визвольних змагань. Саме місце розташування української держави – сусідство з північно-східним сусідом – Росією з одного боку та Австро-Угорщиною з іншого – передбачало в порядку денному в діяльності української політичної еліти власне позиціонування України в європейському просторі. Тут можна виокремити низку обстоюваних концепцій, відповідно до яких політична українська думка розділилась. Зокрема, за даними Я. Малика тут умовно можна виокремити декілька груп: слов'янська, центрально-західна та західна, балкано- та чорноморсько-балтійська та прибічники рівноваги між Сходом та Заходом [6, с.7-11]. Це в подальшому мало вплив на формування певного союзу для

боротьби за українську державність, оскільки на той час українці не мали достатньо сил протистояти вище згаданим монстрам. Варто відзначити, що Я. Малик не відводить жодній концепції провідної ролі на той час. Це могло свідчити лише про одне, що не існувало єдиної точки зору на подальшу боротьбу за українську державність. Всі знали, що боротьба потрібна, а яким чином то тут думки розділилися. Даний стан речей по суті визначив подальшу, на нашу думку не до кінця зрозумілу політику як діячів Центральної ради так і її наступників. Ця не визначеність політичних лідерів та керівник обумовила вибір на користь одного зі складних варіантів розвитку подальших подій – політики загравання з усіма можливими військово-політичними блоками та державами. Фактично Центральна Рада протягом свого коротко тривалого існування пройшла низку етапів. Зокрема, Малик Я. виокремлює чітко 3 етапи: 1. Березень 1917 р. – листопад 1917 р. Період, коли Центральна Рада намагалась домовитися з Тимчасовим урядом більшовицької вже на той час Росії; 2. Створення УНР у листопаді 1917 р. – початок 1918 р. Час спроб налагодити тісні взаємовідносини з Англією та Францією; 3. Січень 1918 р. – квітень 1918 р. Підписання сепаратного Брестського миру 8 лютого 1918 р. та формування зовнішнього-політичного вектору на користь відносин з Німеччиною [6, с.30]. Свою точку зору відносно періодизації діяльності Центральної ради наводить О. Бойко. Власне він виокремлює два етапи: 1. Автономістичний (березень 1917 р. – січень 1918 р.); 2. Самостійницький (січень – квітень 1918 р.) [2, с.324]. Утім, дана періодизація змальовує загальні тенденції та приділяє менше уваги дипломатичним відносинам Центральної Ради на теренах Європи. На нашу думку О. Бойко подав періодизацію політичної боротьби на чолі з Центральною радою. У свою чергу, дипломатична боротьба мала свої піки активності та спаду.

Разом із тим українське питання, хоча й не так активно як серед самих українців, але також культивувалось і в політичних колах та владних кабінетах щойно згаданих країн. По суті ці три політичні сторони, які були представлені військово-політичними блоками, окрім Росії стали своєрідним бермудським трикутником, в межах якого виборювалась незалежність української держави.

Великий апетит до українських земель звісно мала Росія. Її політика відносно вирішення питання української державності була хоч і однозначною – ніякого повного відокремлення українських земель від Росії, утім зазнала певної трансформації починаючи з І Державної думи. Власне з такою позицією виступили В. Адамський, Б. Канцелярук у колективній праці Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. За думкою авторів найбільш гостро та радикально російська політика по відношенню до українського народу за часів імперії проявила себе фактично під час Першої світової війни і носила характер повної русифікації українських земель [1]. Саме в часи війни російське самодержавство переслідувало дві цілі: розширити свою територію за рахунок інкорпорації західних земель (Галичина, Буковина та Закарпаття) та раз і назавжди «вирішити» проблему українського руху на території цих же земель. Дещо відмінною була політика нових політичних сил Росії, які прийшли на зміну імперському уряду. Це були представники демократичних сил, як вони заявляли. До них можна віднести так званих кадетів на чолі яких стояв П. Мілюков. По-перше, їх політика була не послідовною. Дане положення чітко ілюструє розгляд Тимчасовим урядом питання української незалежності напередодні проголошення І Універсалу Центральної Ради 10 червня 1917 р. та польської державності, яку він підтримав на відміну від української. Зрозуміло, що така непослідовність російського уряду була викликана власною позицією їх ідейного лідера В. Леніна. «У Росії є дві нації, найбільш культурні та найбільш відокремлені в силу цілого ряду історичних та побутових умов, які найлегше і «природніше» всього могли би здійснити своє право на відокремлення. Це – Фінляндія та Польща. Досвід революції 1905 року показав, що навіть у цих двох націях панівні класи, поміщики і буржуазія, відрікаються від революційної боротьби за свободу і шукають зближення з пануючими класами в Росії і з царською монархією з боязні перед революційним пролетаріатом Фінляндії і Польщі» [5, с. 315-316.] По-друге, як не дивно буде звучати, але на початковому етапі політика представників конституційних демократів, яким підігравали ліві була більш ліберальною у порівнянні з царською добою. Зокрема, відміна віросповідальних та національних обмежень [8, с.53]. Так, своїми ліберальними поглядами ліві були відомі ще за часів царської Росії. Власне яскраві заяви лівих та конституційних демократів про демократичність українського руху у цю добу зумовили вибір серед української політичної еліти. Саме один із членів Центральної ради В. Винниченко, а він був фактичному по одну сторону з самим М. Грушевським переконував українську спільноту, що «Не своєї армії на ... треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організувати. Українському мілітаризму не було і не повинно бути» [3, с.31].

Фактично дана позиція зводила нанівець всю боротьбу українського народу з Росією, яка після жовтневого перевороту 1917 р. почала сповідувати більш радикальну та жорстку політику по відношенню до інакомислячих. Таке положення у якому опинився офіційний Київ (фактично в Україні з листопада 1917 р. перебували більшовицькі війська) змусив переглянути Центральну раду вектор зовнішньої політики. На часі постало питання добитися підтримки західноєвропейських держав, таких як Англія та Франція.

Потрібно сказати, що позиція Лондона та Парижу в офіційних кабінетах влади дещо різнилася від думки значної частини політиків Франції та Англії. Скажімо коли англійцям було запропоновано ідея створення альянсу прикордонних держав разом із Україною то вона була відкинута [4, с. 153]. Дещо по іншому було з Францією. Ж. Пеліссє, який очолював французьку експедицію по вивченню українського питання провів бездоганну роботу. Проте сам звіт було подано на вивчення занадто пізно, коли ситуація в Україні стала абсолютно іншою [6, с. 36]. Але треба сказати, що і самі діячі Центральної ради додали нових перешкод на шляху до визнання української держави на теренах Європи. Власне французька місія запропонувала посилити свої позиції Центральній раді шляхом виборів до неї. Однак дана пропозиція українським політикумом була відкинута, оскільки значну частину Центральної ради представляли

соціалісти, а вони не були впевнені у своїй перемозі. Як бачимо, це свідчить про недалекоглядність та переслідування власних політичних цілей представниками української політичної еліти. Такі цілі переслідували англійська та французька влади. Всі ці ідеї вирішення українського питання ховалися за бажанням отримати панівну роль в геополітичних процесах та певною мірою покращити позиції англійців та французів перед світом за участь у Першій світовій війні та змалювати їх як місіонерів. Обіцянки відносно надання матеріальної та військово-технічної допомоги українцям, на яку вони так сильно розраховували фактично лишилися обіцянками, а запізніле визнання українського уряду владою Франції та Англії були запізніми.

Ситуація для України у ті часи ускладнювалася фактично щодня. З одного боку Росія, яка збиралась вийти з Першої світової війни, з іншого боку Денікін на півдні та в'яльність у підтримці державами учасницями Антанти і жага до незалежності підштовхнули українську владу до зміни вектору у зовнішній політиці. На часі постало питання налагодження взаємних та дипломатичних відносин з країнами Четверного Союзу, який завершився підписанням у Бресті 9 лютого 1918 р. мирного договору між Українською Народною Республікою та країнами Четверного союзу [7]. Вкрай не популярної політики серед політичних кіл самої Європи. Це було перше та успішне випробування української дипломатії. Проте не успішне виконання умов вищезгаданого договору поставило під загрозу існування самої Центральної ради, доба якої скінчилася 29 квітня 1918 р. державним переворотом. До влади прийшов гетьман П. Скоропадський, що ознаменувало новий етап в довготривалій боротьбі українського суспільства з окупантами.

Таким чином, не визначеність та невпевненість лідерів Центральної Ради певною мірою завадили стати повноцінним виразником ідей українського суспільства та остаточно вирішити питання незалежності УНР. Та й переслідування власних амбіцій стали також на заваді у односпайному розгляді питання української державності. Разом із тим зовнішня політика самої Європи переслідувала далеко не задекларовані позиції надання допомоги малим народам, про яку фактично у свій час говорив прем'єр-міністр Великої Британії Г. Асквіт.

Література:

1. Адамський В. «Українське питання» в політичній стратегії Росії // Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов, Є. Бистрицький, О. Білий, І. Бураковський, Дж. Мейс, В. Полохало, М. Томенко та ін. – К.: Політ. думка, 1996. – 434 с.
2. Бойко О.Д. Історія України. Посібник. Видання 2-, доповнене. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 656.
3. Дещинський Л.Є. Міжнародні відносини України: Історія і сучасність: Навч. посібник. – Львів: Видавництво «Бескид Біт», 2004. – 320 с.
4. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття // Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов, Є. Бистрицький, О. Білий, І. Бураковський, Дж. Мейс, В. Полохало, М. Томенко та ін. – К.: Політ. думка, 1996. – 434 с.
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Издание пятое. – Т.23. Март-сентябрь 1913. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – 594 с.
6. Малик Я.Й. Україна у міжнародних відносинах ХХ століття. – Львів: «Світ», 2004. – 468с.
7. Михутина І. Украинский Брестский мир // Электронная библиотека http://royallib.com/book/mihutina_irina/ukrainskiy_brestskiy_mir.html (дата звернення 21.12.2014)
8. Постановление Временного правительства об отмене вероисповедных и национальных ограничений. // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы. – М., 1930. – Т.3. (1917. Февраль-октябрь). – 576 с.
9. Череда революций. Распад Австро-Венгерской империи // История наций и народов <http://www.nationshistory.ru/nhistorys-750-1.html> (Дата звернення 19.12.2014)
10. Чотири Універсали. – К., 1990. – 16 с.
11. Шестаков В. Новейшая история России // <http://oldru.com/newstory1/73.htm> (Дата звернення 10.12.2014).

Ұлан Үмітқалиев, Асқар Айтбаев
(Астана, Қазақстан)

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Жайық бойында орналасқан көне Сарайшық шаһары – қазақ тарихында аса маңызды орын алатын ескерткіштердің бірінен саналады. Ол Жайық өзенінің оң жағында, Атырау қаласынан солтүстікке қарай 55км жерде орналасқан. Тарихи деректер бойынша шаһар XIII ғ. ортасында Бату хан тұсында негізі қаланған. Қала арқылы Ұлы Жібек жолы өткен, Сарайшық шаһары туралы Әл Омари, Казвини еңбектерінде аталады. Қала XV-XVI ғғ. Ноғай Ордасының, Қазақ хандығының астанасы болған. Осы шаһарда Алтын Орданың бірнеше хандары, Ноғай Ордасының билеушілері, қазақ ханы Қасым хан жерленген. Сарайшық қаласы 1570-1580 жж. Жайық казактарының толассыз шабуылдары нәтижесінде қирап, құлдырауға ұшырады.

Сарайшық қаласы орнындағы алғашқы зерттеу жұмыстары 1950 ж. басталған болатын. Аталған жылы академик Ә.Х. Марғұлан қаланың мәдени қабаттарын Жайық өзенінің шайып жойып бара

жатқандығы жөнінде мәселе көтеріп, Сарайшық қалашығын жедел түрде кешенді зерттеу туралы ұсыныс көтереді. Осы мәселені қараған Қазақ КСР Ғылым Академиясы қаланың тарихи-мәдени құндылығын есепке ала отырып Ә.Х. Марғұлан бастаған археологиялық экспедиция жасақтайды. Бұл экспедиция сол жылы қала орнында қазба жұмыстарын бастайды, бірақ зерттеу жұмыстары бір жылмен ғана шектеледі [1, 137 б].

2004-2006 және 2009 жж. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Сарайшықтағы археологиялық зерттеу жұмыстары жаңа қарқынмен жүргізілді. Бұл жылдары қазба жұмыстары негізінен қала жұртының өзен жағалауы тұсында орналасқан бөлігінде жүргізілді.

2004 ж. басталған қазба жұмыстарының негізгі міндеті қазбада табылған жәдігерліктер бойынша қаладағы XIII-XVI ғғ. мәдени-тарихи оқиғалар желісін ғылыми түрде қалпына келтіру болып табылды. Ғалымдардың алдында сонымен қатар Алтын Орда мемлекеті ыдырағаннан кейінгі Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығы кезеңдеріне қатысты заттай деректер жинау міндеті тұрды. Зерттеу жұмыстарының жедел түрде жүргізілуіне қала орнының Жайық өзені суымен шайылып, мәдени қабаттардың жойылып бара жатқандығы да өз ықпалын тигізді.

2004 ж. зерттеулер нәтижесінде шаһардың «хана» тектес сарай құрылысының бастапқы құрылымдары анықталды. Құрылыс шикі кірпіштен тұрғызылған, қабырғаларының қалыңдығы 80-160 см аралығында болған. Қабырғаның сақталған биіктігі кей тұстарда 2 м дейін жеткен. Археологтардың болжамы бойынша аталған ғимараттың негізгі бөліктері алдын-ала жасалған архитектуралық жобаға сай бір мезгілде тұрғызылған. Зерттеу барысында хана іргетасы астындағы құрылыстың бір бөлігі аршылып, ғимараттың бұрынғы қиратылған құрылыс үстіне салынғаны анықталды. Алдыңғы құрылыстың мықты қабырғалары қалдырылып кейінгі ғимарат қабырғаларына негіз болып табылған. Ғимараттың өзі ішкі өлшемдері 3x5 м төрт бөлмеден тұрған. Бөлме ішінде төсек-софа, еден астымен жылытылатын кан арнасы және тандыр салынған. Пеш астында қол жуатын тас науа болған. Солтүстік бөліктен де өлшемі 4x5 м болатын төрт бөлме анықталған. Бұл бөлме ішіндегі заттар шаруашылық мақсатта пайдаланылған [2, 19 б].

Хананың негізгі құрылысы астында көп бөлмелі үйдің болғандығы анықталған, бірақ олардың бір бөлмесінің бір бөлігі ғана сақталған. Бөлме қабырғалары ішкі жағынан балшықпен сыланып әктелген. Бөлме орындарынан 1330 жылмен мерзімделетін тиындар табылған, бұл құрылыстардың едені астынан одан ертерек уақытқа қатысты, 1310 ж. шамасында қаланған кірпіштер байқалған.

Археологтар баспана еденін тереңдету тәсілі XII-XIII ғғ. оғыз-қыпшақ ортасында кең тараған қыстау-үйлердің құрылыс түрі болуы мүмкін деген болжам білдірді. Тұрғын жайлар XIV ғ. басына жатқызылғандықтан, құрылыс салу дәстүрінің жалғасқандығы туралы ой айтылады. Қабырғалар тегістелген жер бетіне іргетассыз жай тұрғызыла салынған, мұның үстіне осы учаскелерден балшықтан қолдан иленген қыпшақ заманында кең тараған ыдыстардың қалдықтары табылған. Зерттеушілер дәл осы жерде XIII ғ. I-жартысындағы, мүмкін одан да бұрынғы кезеңдерде қыпшақ қоныстары болған болуы мүмкін деген шешімге келді [2, 21 б].

2005 ж. Сарайшық қаласындағы қазба жұмыстары да Жайық өзені жағасындағы шайылып кету қаупі бар аймақтарда жүргізілді. 2005 ж. өзеннің оң жағалауындағы жарды зерттеудің нәтижесінде көлемі 10x5 м, биіктігі 1 м күйдірілген кірпіштерден қаланған үлкен құрылыстың орны аршылды. Құрылыс орнынан қыш ыдыстардың сынықтарымен бірге темір қазан табылған. Құрылыс жоспарын, құрылымдық және архитектуралық ерекшеліктерін зерттей келе археологтар бұл ескерткіштің моншаның орны екендігін анықтады [3, 51 б].

Бұл монша Сарайшықтың батыс шегінде, қаланың оңтүстік шекарасынан 10 м және мазардан солтүстік-батысқа қарай 60 м, қаланың маңызды құрылысы болып табылған «ханадан» 200 м жерде орналасқан. Сонымен қатар, сумен қамтамасыз ету үшін оны Жайыққа да жақын орнатқан. Орнын тазалау кезінде моншаның құрылыстық ерекшеліктері, жылыту жүйесі анықталды. Оның қабырғасы Алтын Орда кезеңінде көп қолданылған кірпіштерден және саздан қаланған, сонымен бірге әр түрлі қызмет көрсетуге арналған бірнеше бөлмеден тұрған. Бөлмелердің ішінде еден астынан жылу жүйесі жүргізілген жуынатын бөлімі де анықталды. Моншаның еденіне күйдірілген кірпіштер төселіп, су өтпейтін қоспамен сыланған. Еденді тазалау барысында су ағызатын арықтың орны, көмілген хум, су жиналатын шұңқыр орындары ашылған. Моншаны және суды тандыр пешін жағу арқылы қыздырған. Зерттеушілер ескерткішті XIV ғасырмен мерзімдеді.

Сарайшық қаласын қазу барысында үлкен мөлшерде нумизматикалық материалдар – теңгелер мен монеталар қоры жиналған. 2005 ж. қазба кезінде 84 данадан тұратын күміс теңгелер көмбесі табылған. Теңгелердің басым бөлігі ұзақ уақыттар жерде жатуына байланысты бір-біріне жабысы қалған, шүберек қалталардың қалдықтары да сақталған. Бұл монеталар моншаның саздан қаланған қабырғасы тұрғызылғаннан кейін тығылғаны анықталған.

Сарайшықтан табылған теңгелерді зерттеу нәтижесінде олардың Тоқтағу хан (1291-1313), Мұхаммед Өзбек хан (1313-1341 жж.), Махмұд Жәнібек хан (1341-1357), Бердібек хан (1357-1359) және басқа да хандар тұсында шығарылғаны белгілі болған. Алтын Орда теңгелері Сарай, Гүлістан, Азақ қалаларынан соғылған. Теңгелерде барыс пен басқа да жыртқыш аңдардың, шығып келе жатқан күннің, жапырағын жайған гүлдің, геометриялық бейнелер, ислам діні мемлекеттік маңызға ие болған кезден бастап діни белгілер де бейнеленген [3, 52 б]. Сарайшықтан табылған теңгелер мен монеталар мамандар тарапынан арнайы зерттеліп, жұмыс нәтижелері жеке кітап түрінде жарық көрді. Онда қала орнынан табылған тиындар жан-жақты зерттеліп, нумизматикалық материалдар бойынша қала тарихына сипаттама берілген [4].

2006 ж. Сарайшық орнындағы қазба жұмыстары Жайық өзенінің жағалауында қазіргі күнде қорымға айналған, қалашықтың оңтүстік-батыс бөлігіндегі мәдени қабаттарды зерттеуге бағытталған. Қала жұрты аумағынан, «хана» кешенді сарайы тұсынан құрылыстық мақсатта пайдаланылған қамыс пен кесектің, жануарлар сүйектері мен қыш сынықтары табылған. Бөлмелердің бірін тазарту кезінде полихромды қыш, жұпар иісті суға арналған арнайы кесе мен хрусталь сынығы ұшырасқан. Қорым орнынан қыш күйдіру пешінің, қоныс орнының сұлбалық іздері сақталған. Зерттеушілердің жорамалы бойынша пеш орны шыны бұйымдарын жасайтын өндірістік пеш болып табылады [5, 61 б].

Аталған жылы қалашықтың қорым орналасқан бөлігінен бірнеше құрылыстардың салынғандығы анықталған. Мұнда қызығушылық танытқан нысандардың бірі мешіт құрылысының қалдығы, әулеттік зират, қабір басына тұрғызылған сағаналар болып табылған. Мұның барлығы осы жерде топтастырылған сәулет мәдени кешенінің болғанын анықтауға мүмкіндік берген. Келесі қазба орнынан табылған қыш пештердің қалдықтары анағұрлым ерте кезеңдерге жататыны анықталған. Осы қазбадағы қызылсазды және боялған қыштың басым бөлігі XIV ғ. жатқызылған. XV-XVI ғғ. жататын глазурлы керамиканың да бірнеше үлгісі кездескен [5, 61 б].

Сарайшықтағы қыш ыдыстар, соның ішінде боялған ыдыстар сынықтары қаладан табылған негізгі бұйымдардың бірін құраған. Олардың арасында суға арналған құмандар, құмыралар, астыққа арналған хумдар, күбілер, шығырлар, шырағандар мен түбектер, сиясауыт пен майшамдар және басқа да ыдыс түрлері кездеседі. Сонымен қатар, әртүрлі суреттермен, өрнектермен әсемделген кеселер мен пиалалар, табақшалар ерекше топты құрады. Қалада көзешілік өнердің жақсы дамығандығы анықталған. Олар жасаған ыдыстар өсімдік және зооморфты бейнелермен сәнделген, олардың ішінде суда жүзген құс, бұлбұл, балық, қоян суреттері кездескен. Шаһарда шыны (әйнек) бұйымдарын жасайтын өндірістік пеш те болған. Сарайшықтың қыш бұйымдары да жеке зерттеліп, арнайы кітап түрінде жарыққа шықты [6].

2009 ж. қазба жұмыстары да Жайық өзенінің шаюы салдарынан бұзылып жатқан, жағалық алқапта жүргізілген. Бұл жылы қазба жұмысы шамамен 500 шаршы метр ауданды қамтыған. Зерттеулер барысында бес құрылыс көкжиегі рет-ретімен ашылған. Алғашқы құрылыс қабаты XV ғ. ортасы мен XVII ғ. басымен мерзімделетін жерлеу ескерткіштері құраған. Олардың бірінен мұсылман дәстүрінде жерленген адамның қабірі зерттелген. Марқұм қабірдің оң жағынан қазылған ақымға, оң қырымен, беті оңтүстікке қаратыла жерленген. Осындай жерлеу түрлері ежелгі көрханалар астынан да табылған. Бұдан зерттеушілер XV ғ. Сарайшықта ислам дінінің кеңінен таралғандығы туралы шешім шығарған [7, 38 б]. XV ғ. екінші жартысында көптеген көрханалар мен далалық салтпен байланысты жерлеу түрлері пайда болған. Бірнеше жерлеу салтының болуы XV-XVI ғғ. аралығындағы қала мен даланың қарым-қатынасын көрсеткен.

Екінші құрылыс қабаты XIV ғ. аяғымен мерзімделген. Бұл кезеңге күйдірілмеген кірпіштен салынған үйлер тән болған. Тұрғын үйлер ғимараттық түрде жобаланған, бөлмелердің ішкі көрінісі – суфалар, ішкі арналармен жылытылатын пештерден тұрған. Үшінші құрылыс қабатындағы ғимараттар қабырғаларын қайта жоспарлаудан кейін төртінші қабат құрылыстарын салуға пайдаланылған. Бөлмелердің өлшемдері 3x3, 3x4 кейде 3x5 м көлемінде болған. Жылыту жүйелері қабырғаға жапсарлана салынған қарапайым пештерден тұрған. Төртінші құрылыс қабаты өндірістік нысандардан – өндірістік пештер мен шеберханалардан тұрған. Бесінші құрылыс қабаты қазбаның материктік деңгейіне тап келген. Мұнда тандыр, ыдыстар қалдықтары, ғимарат орны, пеш орналасқан. Ғимарат қалдығы интерьері зерттеушілердің пікірінше, XII ғ. шығыс Каспий маңы мен Жетісу өңіріне тән болған [7, 39 б].

Бірнеше жылғы археологиялық зерттеулер нәтижесінде Сарайшық орнынан бірнеше құрылыстардың іздері анықталды. Олардың ішінде мешіт құрылысының қалдығы, әулеттік зират, қабір басына тұрғызылған сағаналар бар. Бұлардың барлығы көне шаһарда жақсы ұйымдастырылған сәулет мәдени кешенінің болғандығын көрсетті. Зерттеу барысында қала өмірінде бес құрылыс кезеңі анықталды. Адамдар жерленген көрханалар қаланың ең көп кездесетін құрылыстарының бірі болып табылатыны анықталды. Қазбалар барысында жерлеулердің мұсылман дәстүрінде орындалғаны белгілі болды. Жерленген адамдардың бастарын солтүстік-батысқа қаратып қоятын жаңа түрі де анықталған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Самашев З.С. Исследование золотоордынского города Сарайчик (предварительное сообщение) // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы, 1998. Сс. 137-142.
2. Самашев З.С., Лошакова Т.Н. және т.б. Сарайшық қала жұртындағы қазбалар // Мемлекеттік «Мәдени мұра-2004» бағдарламасы бойынша 2004 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. А., 2005. 19-22 бб.
3. Самашев З.С., Лошакова Т.Н. және т.б. 2005 ж. Сарайшық қаласы орнындағы қазбалар // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2005 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. А., 2005. 51-53 бб.
4. Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Н., Плахов В. Сарайшық тиындары. Монеты Сарайчика. А., 2006. - 181 б.
5. Самашев З.С., Қожа М. Және т.б. Сарайшық қалашығындағы 2006 ж. жүргізілген қазба жұмыстары // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2006 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. А., 2007. 60-61 бб.
6. Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. Керамика Сарайчика. А., 2008. - 263 б.

7. Самашев З.С., Плахов В. Және т.б. 2009 жылғы далалық маусымдағы Сарайшық қалашығындағы зерттеулер // Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2009 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. А., 2010. 38-39 бб.

Ұлан Үмітқалиев, Нұркен Әбдіғали
(Астана, Қазақстан)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚОНАҚ ҚАБЫЛДАУ ДӘСТҮРІ

Халқымыздың тарихи, әлеуметтік, тұрмыстық жағдайларындағы ең қымбат дәстүрлердің бірі – қонақжайлылық. Қонақжайлылық әрбір қазаққа тән қасиет. Қонақжайлылық дегеніміз – үйіне келген кісіге құрмет көрсетіп, ақ дастарханын жайып, керек нәрсесімен қамтамасыз ету. Қазақ халқы ежелден қонағын құдайындай күткен. Әрбір жолаушы кез-келген қазақ үйінде «бөлінбеген еншім» деп талап ете алатын болған. Қонақ болуы үшін оның туыс, теңдес болуы шарт емес. Үйіне келген қонаққа ілтипаттылық көрсетіп, мал сойып қонақасы беру – жомарттықтың, елдіктің үлкен белгісі болып есептелінеді. Қазақ халқы қойларының немесе жылқыларының арасындағы семізін, тәтті-дәмді тағамдарын «қонақ келеді» деп әдейі сақтап қояды. «Құдайым би қылмасаң да би түсетін үй қыл» деп тілек тілеген қазақ үйіне қонақ түскенді мәртебе, бақыт санаған. Қонақ кез-келген үйге түспейтін болған, үйі таза, ұл-қызы бар адамның үйіне түсетін болған. Қазақтың әр үйінде «қонақтың ырыздығы» бар деген ұғым қалыптасқан. [1,28-б.]

Қонақ асыны «бөлінбеген енші» деген дәстүрдің шығу тегін халық аңызы Алашқа апарып тірейді. Алаш қартайған кезінде қолындағы бар малды төртке бөліп, үш бөлікті үш баласы - Ұлы, Орта және Кіші жүзге беріпті-міс. Ал өзінде қалған төртінші бөлікті қонақ сыбағасы болсын деп, үшеуінің ортақ меншігіне беріпті. [2,86-б.] Себебі жол жүрген адам барлық өзіне қажетті тамақты немесе т.б. қажеттіліктерін өзімен бірге алып жүруге мүмкіндігі болмайды, осы мақсатта аңызда айтылған төртінші бөлік жолаушыға, яғни қонаққа тиесілі болған. Қазақ қонақтарды **арнайы қонақ** – ол әдейі шақырылған ағайын-туыс, дос-жаран, көрші-көлем, құда-құдағи, сыйлы, құрметті кісілер, **құдайы қонақ** – бұлар шалғай елден, алыс жерден жолаушылап жүріп сапарында көлігі бұзылып немесе адасып, шаршап, тынығу үшін, қонған тосын, бөгде қонақ, **қыдырма қонақ** – үйден-үйді, ауылдан-ауылды кезіп, «кіріп-шық» кезбе қонақтар, **Қылқыма қонақ** – ол ауыл ішіндегі, үй аралығындағы түтіні түзу шыққан үйді торып, құлқынын тойдыру үшін қолына тигенін, ауызна түскенін қылқытып жұта беретін, ар мен ұятты білмейтін, елеусіз қонақ, **құтты қонақ** – бұл мейман келген кезінде түскен отбасында бір жақсылық, қуаныш болатын қонақ, **ерулік қонақ** – қоныста отырған ауыс үстіне көшіп келген отбасын құрметтеп, ерулік асқа шақырылған қонақ деп алтыға бөледі.

Қазақтарда қалыптасқан дәстүр бойынша өз үйіне жауы қонаққа келсе де, оны құрметтеп дауын дауламайтын, себебі келген қонақ сол үйдің қамқорлығында болатын болған. Ал қонақ аттанысымен үй иесінің қамқорлығынан кететін болған. Қазақтардағы «Қонақ көзінше дау қозғама» деген сөз осындайdan қалған болса керек.

Келген қонақ үйге баса көктеп кірмей алдымен дыбыс беріп үйдегі үй иесін далаға шақырады, қонақ келген кезде үй иесі оның жасына қарамастан алдынан шығып сәлем беріп атынан түсіріп алатын болған. Бұл оның қонаққа деген құрметін білдіреді. «Алыстан алты жасар бала келсе – алпыстағы адам барып сәлем береді» деген мәтел осыдан қалған.

Қазақтарда «Түскенше қонақ ұялады, түскеннен соң үй иесі ұялады» деген мақал, үйге келгенше қонақтың ұялатындығы, ал үйге келгесін үй иесін қонақтың көңілінен шықпай қалсам қайтеді, қонақ өзін нашар көңіл күйде сезініп отырған жоқ па немесе күтімі қалай болады деген ойлар ұялтатындығы мензелген. «Қонақ аз отырып, көп сынайды» деген мәтелде осыдан қалған.

Келген қонақтан үй иесі «қонақ кәде» айтыңыз деп қолқа салуға қақы бар. Бұл «өлең айтыңыз, өнер көрсетіңіз» дегенді білдіреді.[3, 172-б.] Қонақкәденің шығуы көңілді отырудың, қонақ өнерін сынаудан шыққан мәдениеттілік белгісі болып табылады. Осы себепті әрбір қазақ өнерлі болған. «Сегіз қырлы, бір сырлы» қазақ жігіттерінің өнер десе ішкен асын жерге қоятындығының түп-тамыры осында.

Қонақтардың келу мезгілі бар және олардың келуіне байланысты ас атаулары да қойылған. «Қонбайтын қонақ түсте келеді» деген мәтел айтып тұрғандай, түсте келгеннің асы – түстік, кешке келгеннің аты қонақасы аталады. Түстіктен өзге қазақтарда түстену ғұрыпы бар, айтылуы жағынан ұқсас болғанымен мағынасы жағынан мүлде басқа. Түстену ғұрыпы қазақ ұлтының әдеті бойынша бірнеше жас жігіттер соғымы семіз, қонақасыға мырза үйге барып сәлемдеседі. Үй иесі әдетте қонақ болуға шақырады. Мұндайда келгендер: «Түсте келеміз», - деп ықыласын білдіреді немесе бір үйге келген қонақ сол үйге қолғабын, белбеуін немесе басқа бір затын қалдырады. Бұл оның сол үйдің қонағы екенін, сол жерге түстенуге немесе қонуға келетінін білдіреді. Осыған сәйкес үй иесі дастархан қамын әзірлейтін болған. [4, 129-б.] Кешке келген қонақпен Қызыр бірге келеді деген сенім бар. Егер кімде-кім қонақты қуана қарсы алып, ерекше құрметтесе, оған риза болған қонақ шын ықыласымен бата берсе әлгі үйге Қызыр дариды, байлыққа, бақытқа кенеледі деген түсінік қалыптасқан.

Үйге келген қонаққа алдымен сусын (шұбат, қымыз, айран және т.б.) ұсынылады. Сусын ұсынғанда ыдысты оң қолмен ұстап, сол қолын оң қолының білегіне тигізіп тұрып, басын сәл иіңкіреп береді. Қонақ та қос қолдап алуы керек. Мал сойылатын сыйлы қонақ болса, сойылатын мал есіктен кіргізіліп, соятын жігіт бір қолымен қойдың мойнынан орай ұстап, екі қолын жайып қонақтан бата тілейді.

Тартылатын еттің қонаққа сәйкестіріліп табаққа салынуын – бас табақ, сый табақ, орта табақ, және аяқ табақ деген төрт түрге бөлуге болады. **Бас табақ** – бас, жамбас, ортан жілік, жауырын, белдеме; **сый табақ** – жамбас, тоқпақ жілік, жауырын, сүбе қабырға т.б. қоспаларымен, **орта табаққа** (күйеу мен келін

табағы) – төстің басы, асықты жілік, ортан жілік, қабырға т.б.; **аяқ табаққа** (ауылдың бала-шағаларына) мойын, тоқбас, көрі жілік, жүрек, қарын, жөргем т.б. салынып тартылады.

Қазақта бастың кәделі асқа кіруі жөнінде мынадай бір аңыз бар. Шыңғыс хан шапқыншылығы заманында қолға түскен қазақтың бір батырын қамауда ұстап отырғанда, жаза ретінде Шыңғыс хан осыдан былай тамақтың біреуін ғана таңдап жеуді батырға бұйырыпты. Аз-кем ойланған қазақ басқа тоқтаған екен. Оған дейін қазақта кәделі ас құйымшақ болыпты. Тұтқыннан босап қайтқан батырдан бастап басты ерекше қадір тұтыпты-мыс. [5,146-б.]

Қазақ халқында мынадай мәтел бар «асың бар да ел таны – беріп жүріп, атың бар да жер таны – желіп жүріп» деген. Бұл жерде сараң болма, әрқашан ашық қолды бол, ел көр, жер көр, өзгелермен аралас деген мағынада берілген. Осындай тәрбие алған қазақ балалары жастайынан қонақжайлылыққа тәрбиеленіп өседі.

Қазақ халқының қонақжайлылығы турасында қазақ жеріне саяхат жасаған ғалымдар, саяхатшылар, елшілер жоғары баға беріп кеткен. Соның ішінде Н.Зеланд қазақтардың қонақжайлылығы турасында «... Қазақ – қызу қанды жан. Оның рухына ізгілік тән, ол ылғи жайдары жүреді, сергек. Жүйке салауаттылығы қазақтардың иманды, өнегелі бейнесінен де жақсы байқалады. Жаны жайсаң, өзгелерге іш тартқыш, ниеті ақкөңіл, барынша адал, басқаның қайғы-қасіретіне ортақтаса кетеді, балажан, қонақжай, бәрінен бұрын аса төзімді. Қатыгездік пен кекшілдік кездеспейді десе де болады. Ажалмен бетпе-бет келгенде ешқашан абыржып-абдырамайды», - дейді. [6, 66-67 б.] Ал, А.И.Левшин: «Қазақ меймандос халық: ол ең жақсы төсенішін қонағының астына төсейді, асының дәмдісін соның аузына тосады», - деген өзінің пікірін білдіреді.

Қазақ халқының өмірінде қонақ өте жоғары орын алады. Қонағын құдайындай құрметтейтін қазақ халқы әлемдегі қонақжай халықтардың бірегейі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы, «Ана тілі», 1994 – 80 бет.
2. Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 бет.
3. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: «Алматыкітап», 2010. – 312 бет, суретті.
4. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. – Алматы: «Алматыкітап», 2007. – 384 бет, суретті.
5. Ата салтынды аяла. (Қазақ салт-дәстүрлері туралы таным). (Құрастырған Наурызбай Ақбаев). – Алматы: «Ана тілі», 1998. 160 бет.
6. Н.Зеланд. «Қазақтар», - Омбы, 1885 ж. 78 бет.

Ірина Шепель
(Батурин, Україна)

ПЕРЕКЛАДАЧІ УРЯДУ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

Драгомани-грамотуни завжди шанувалися в українстві – як члени дипломатичних місій і тлумачі іншомовних книг та манускриптів. Слово “драгоман” означає “перекладач” і бере свій початок в асирійській мові. Військові перекладачі разом з протоколістами, копіїстами, загалом військовими канцеляристами входили до персонального складу Генеральної військової канцелярії – центрального органу виконавчої влади Гетьманщини, становили вищий щабель її апарату.[2, с. 94]

В обов'язки перекладачів входило виконання усних та письмових перекладів, а також вони використовувалися як кур'єри між Кошем і Кримом, збирали розвіддані. На нижній сходинці дипломатичної служби перебували товмачі (тлумачі, толмачі), які здебільшого виконували функції гетьманських гінців до керманічів і сановників інших держав, а не перекладачів. Вищу сходинку “перекладацької” ієрархії посідали перекладачі та секретарі посольства. У Генеральній військовій канцелярії перекладалися документи з польської, татарської, турецької, латинської та грецької мов. Набування досвіду перекладу канцеляристами відбувалося в Київській губернській канцелярії, Колегії іноземних справ та російській дипломатичній місії в Стамбулі. Для підвищення професіоналізму їх відряджали перекладачами на митниці [6, с. 77]. У 1735 р. при Петербурзькій Академії наук була створена Російська Асамблея – перша професійна організація перекладачів, яка виробляла правила і принципи, якими мали керуватися перекладачі.

Про діяльність перекладачів у гетьманському уряді Кирила Григоровича Розумовського збереглося не так багато інформації, адже вони не завжди були публічними особистостями. Багато імен є маловідомими широкому загалу, а сторінки їх життя і творчості й досі належним чином не досліджені. Та відомо, що співпрацювати з перекладачами доводилося Кирилу Григоровичу часто. Ще в часи навчання молодого Розумовського за кордоном його компаньйоном був Яків Борсук. Згодом він став перекладачем при іноземній колегії, флігель-ад'ютантом Олексія Григоровича, а у 1757 році вже був Стародубським полковником [4, с. 57].

Цікавим був життєвий шлях та діяльність одного із генеральних канцеляристів, видатного перекладача Опанаса Кириловича Лобисевича. Він народився близько 1732 року у родині значкового товариша Стародубського полку. Вихідець з українського козацтва, він упродовж навчання в Києво-

Могилянській академії (закінчив клас риторики), перебував у оточенні тодішньої наукової еліти – Сильвестра Ляскоронського, Георгія Щербаського, Манасія Максимовича, що, безумовно, вплинуло на формування його кругозору. У березні 1754 р. О. Лобисевич подав прохання, щоб його зарахували до Петербурзького економічного університету та успішно здав іспит. Саме у цей період Опанас Кирилович зав'язує дружні стосунки серед вищої української і російської інтелігенції в Петербурзі, які він зберіг до кінця життя. Є підстави вважати, що тоді Лобисевич зблизився і з Сумароковим, наставником молодого К. Розумовського. Під впливом цього оточення розпочалися його перші кроки у царині літератури. У журналі “Трудолюбивая пчела” він уміщує кілька своїх перекладів з латинської, зокрема “Разсужденіе о войне” (1759, серпень), “Слово М. Т. Цицерона к К. Цесарю” (1759, жовтень).

Ще студентом, у 1760 р. О. Лобисевич був призначений “переводчиком при Академії”. Все віщувало молодому Лобисевичу блискучу літературну і службову кар'єру в Петербурзі, але у 1760 р. вона перервалася і життя його пішло іншим шляхом. У червні 1760 року академічна канцелярія під тиском академіка М. Ломоносова, виключила Опанаса Лобисевича і його товариша Семена Дівовича з університету за “нехожденіе их на профессорскія лекціи”. Проте завдяки втручання президента Академії наук Кирила Розумовського О. Лобисевича та С. Дівовича було поновлено у правах студентів університету, але робота в Академії після скандалу і конфлікту з Ломоносовим уже мало приваблювала Опанаса Кириловича, та й гетьман, очевидно, не бажав відпускати від себе освіченого і тямущого “переводчика”. Таким чином, 1 вересня 1761 р. Опанас Лобисевич був звільнений зі штату Санкт-Петербурзької Імператорської Академії наук і мистецтв і взятий до гетьманського штату (згодом фельдмаршальського штабу) як перекладач. З цього часу розпочинається його багаторічна служба при К. Розумовському, яка не припинилась і після відставки. У 1765 р. О. Лобисевич був призначений секретарем фельдмаршала в ранзі капітан-поручика, при чому йому було доручено і “письменную корреспонденцію” Розумовського. Як секретар гетьмана, він подорожує з ним протягом майже двох років в далеких краях – по Німеччині, Франції, Швейцарії, Італії, Англії. Це була прекрасна школа для молодого літератора-перекладача. Взагалі служба при Розумовському, навіть і після його вимушеного зречення з гетьманства, мала велике значення для Опанаса Кириловича Лобисевича [7, с. 138].

Знанням державним діячем та перекладачем був Семен Дівович. У 1763 році він отримує посаду архіваріуса Малоросійського Генерального Архіву (перший в історії архіваріус Гетьманщини). 4 лютого 1761 р. С. Дівович був призначений перекладачем при Генеральній Військовій канцелярії. Історик О. Оглоблин висловив припущення, що Дівович написав свій твір “Разговор Великороссии с Малороссией” “під впливом, а може і за дорученням гетьмана Кирила Розумовського”.

Траплялися випадки, коли на службу в Генеральну військову канцелярію приймали осіб, які досягли вже певного становища в середовищі панівної верхівки. Так, у 1753 році до ГВК прийняли канцеляристом і перекладачем з німецької, латинської і грецької мов бунчукового товариша Якова Андрійовича Горленка, який і обіймав цю посаду понад 12 років.

Федір Іванович Манковський, син сотника Шептаківської волості, працював при Генеральній канцелярії, “правил переводческую должность на латинском и польском диалекте”. У 1751 році він отримав чин бунчукового товариша, а в 1787 р. був обраний шляхетством Глуховського повіту на місце судді в земському суді [5, с. 185-186].

Під час перебування Кирила Григоровича у Петербурзі чи Москві, при ньому завжди перебував особистий секретар-перекладач. Так, перекладачем на службі у гетьмана Розумовського у Петербурзі був Яків Борисович Княжнин, який народився у 1740 р. З 1750 р. навчався в гімназії при Академії наук, у 1755 р. став юнкером колегії в юстиць-колегії ліфляндських і естляндських справ. У 1757 р. призначений у “Канцелярию от строений” на посаду перекладача і, знаходячись на службі, переклав книгу по цивільній архітектурі. У 1762 р. він перейшов на військову службу в “німецькі секретарі” до гетьмана К. Розумовського, перекладав документацію німецькою мовою. 1764 р. призначений на посаду “за секретаря” при чергових генерал-ад'ютантах і на цій посаді залишався до 1772 р.

Володимир Ігнатович Лукин – син дворянина служив при дворі лакеєм. У 1752 р. Лукин був направлений копіїстом в Сенат, а через 4 роки перейшов на військову службу також в якості копіїста, і в 1762 р. перевівся секретарем до гетьмана К. Розумовського. Відтоді ж розпочинається його літературна кар'єра. Лукин отримав покровителя в обличчі статс-секретаря імператриці І. Єлагіна. Він активно перекладає з французької ряд комедій французьких драматургів.

Численні історичні факти свідчать, що перекладачі часто потерпали від недостатнього грошового забезпечення. Яскраво це ілюструє лист, отриманий гетьманом від колишнього “придворного філософа”, а також “старшого при академії наук переводчика” Кириака Кондратовича: “...за долговременную мою службу награжден чином коллежскаго ассессора; но остался при том же 300 рублевом жалованим, за тем что академия объявила, что я полное получаю жалование, а прибавить не из чего; а младший переводчик Лебедев в то время получал и ныне получает 350 р. в годъ. Прежде меня бывшие ассессоры, как и Россійскіе, так и иностранные и при правлении и при переводах книг все получали по 600; и в штате академическому ассессору по 600 положено...” [3, с. 288]

Таким чином, діяльність перекладачів Гетьманщини була багатогранною, включаючи в себе зовнішньополітичні і розвідувальні завдання. Також в умовах запорозько-татарського прикордоння вони були змушені перебирати на себе деякі адміністративні функції і ставати не тільки посередниками, а й учасниками відносин [1, с. 138]. Перекладачі-драгомани мали впливову роль у вирішенні важливих політичних, господарських, адміністративних справ. Військові канцеляристи-перекладачі становили особливе коло світської української інтелігенції з розвинутою національною свідомістю і демократичними

поглядами.

Література:

1. Андреева С. С. Російські перекладачі в Микитиному в часи Нової Запорозької Січі. Козацька спадщина // Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. - Вип. 1. - Нікополь-Запоріжжя, 2005. - 172 с.
2. Апанович О. М. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст.// Український історичний журнал. - 1997. №2. - 157 с.
3. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских: у 5 т. - Спб., 1880. - Т. 1. - 486 с.
4. Там само. - Т. 1. - 486 с.
5. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии (Полк Стародубский).- Т.1 - К., 1888. - 300 с.
6. Михнева Р. Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века. - М., 1985. - 183 с.
7. Оглоблин О. П. Люди старої України. - Мюнхен, 1959. - 327 с.

Науковий керівник:
Кіяшко Любов Григорівна.

Хилола Юлдашева
(Наманган, Узбекистон)

ИЖТИМОЙ ТАРАҚИЁТДА УРФ-ОДАТЛАРНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг турмуш ва тарбия жараёнида анъана, урф-одат ва маросимлар масалаларига алоҳида эътибор берилмоқда. Мустақил Республика фуқароларини ватанпарварлик руҳида тарбиялашда, улар онгида ижтимоий дунёқарашни шакллантиришда, урф-одат, анъана ва маросимлар таъсирчан воситалардан бири бўлиб қолди. Ижтимоий тараққиётда кишиларнинг урф-одат ва маросимлари шаклланди. Чунки улар муайян ғоялар, қарашлар, ахлоқ нормаларини ифодалайди. Илғор анъаналар, урф-одат ва маросимлар жамиятимиз ҳаётида, кундалик турмушимизда, меҳнат ва ишлаб чиқаришда, илмий ва бадиий ижодда, оила ва ўқув даргоҳларига тарбиявий ишларимизда, шахсий хулқ-атворда ўзига хос ижтимоий вазифаларни ўтайди.

Халқ ва жамият ўз эҳтиёжларига яраша анъана, урф-одат, маросим ва расм-русумларни яратар экан, доимо нафосат ва гўзаллик қонунларига, қахрамонлик ва улуғворлик, ижтимоий ҳамжиҳатлик принципларига қатъий амал қилади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг халқимизнинг унутилаёзган анъаналари, маросимлари ва урф-одатлари яна ҳаётга қайтарилди. Улар халқимиз турмушидаги унутилмас ҳодисаларни ўз негизда мужассамлаштирди. Шунинг учун Республикаимиз ҳукумати халқимизнинг ҳаётга тарихан сингиб келаётган анъана, маросим ва урф-одатларини қайтадан қарор топтиришга доимо аҳамият бермоқда. Урф-одат ва маросимлар барқарор бўлишига қарамай, янги давр, янги тузум эҳтиёжларига мувофиқ ўзгариб боради. Меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, дўстлик. Жасорат, меҳмондўстлик, болажонлик сингари анъаналар мамлакатимиз ҳудудида азалдан мавжуд. Аммо бу анъаналар мустақилликка эришганимиздан кейин янги маъно касб этмоқда.

Анъаналар, урф-одат ва маросимлар шаклида намоён бўлади. Урф-одат нисбатан ўхшаш, маълум даражада такрорланиб турадиган ҳолатларда муайян хатти-ҳаракатларнинг айнан такрорланиши, унга сўзсиз амал қилинишини билдиради.

Кишиларимизнинг шахсий ва оилавий ҳаётида содир бўладиган унутилмас воқеаларни, яхши кунларни хурсандчилик нишонлашга бўлган интилишлари янги-янги анъана ва маросимларни юзага келтирмоқда. Чунончи, киши ҳаётида энг муҳим даврлар – туғилган кун, мактабга бориш, балоғатга етиш, никоҳдан ўтиш ва шу қабилар фуқаролик маросимлари сақланиб, уларнинг ҳар бири киши олдига янги талаблар қўяди, янги ҳуқуқлар беради ва ниҳоят унинг жисмоний ва ақлий камолотиغا етишида муҳим босқич бўлиб ҳизмат қилади. Барча маросим ва байрамларнинг ана шу томонларига алоҳида эътибор бериш ижтимоий тараққиётда тарихий аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Урф-одатлар ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос амалий негизидир. Улар турғун ва барқарор характерга эга бўлиб, айрим ёки яқка шахслар томонидан эмас, балки кўпчилик томонидан рўйбга чиқарилади. Масалан, ота-онага ҳурмат, кексаларга эҳтиром, меҳмондўстлик қабилар халқимизнинг асосий урф-одатларидан бўлиб, буларга халқ анъаналарининг бир кўриниши сифатида амал қилинади. Маросим тушунчаси муайян сўз ва ҳаракатларнинг қайтарилишини билдиради, лекин бунда сўз ва ҳаракатлар шартли рамзийлик касб этади. Урф-одатларда сўз ва ҳаракатлар моддийлашган бўлса, маросимларда моддий оламнинг, предметларнинг ўрнини шартли – ҳаракатлар, сўзлар, тасвирлар эгаллаши мумкин бўлади. Бошқача қилиб айтганда, маросимлар, урф-одатларнинг барқарорлашган шаклидир. Маросимлар ички яхлитлилик, композицион бирлилик, шаклан бежиримликка эга бўлади. Унинг асосий хусусиятларидан бири назокат ва латофатлигидир. Масалан, ҳосил байрамларини, пахта байрамини, гул ва баҳор байрамларини, узум, қовун сайлларини, никоҳ тўйлари маросимларини олайлик. Бу сайл ва байрамлар шодлик, тўкин-сочинлик, нафосат тантанаси сифатида амалга оширилади.

Бир бутун маросим бир-бирига боғлиқ бўлган бир қанча кичик маросимларни, урф-одатларни ўз ичига олади. Булар маросимчилик деб аталади.

Расм-русум тушунчаси маросимчилик урф-одатлари доирасига мансуб бўлган конкрет сўз ва ҳаракат шакллари, уларнинг ўзаро бир-бирига нисбатан бўлган ролини, жойини, муносабатини англатади. Демак, расм-русумлар маросимчилик ва урф-одатларнинг намоён бўлиш шаклидир. Масалан: тўй, меҳмон кутиш, дафн билан боғлиқ урф-одатлар ва маросимлар умумий томонлар билан бир қаторда ҳар бир ерда, ҳар бир миллатда сўз ва ҳаракатлар билан ажралиб турадиган ўзига хос томонларга, яъни расм-русумларга ҳам эгадир.

Ҳашар, меҳмондўстлик, мардлик, жасорат, ҳалоллик, дўстлик, меҳнатсеварлик, санъатсеварлик, турли миллатларга ҳурмат ва қардошлик каби анъана, одатлар қадимий ва ижтимоий тараққиётда улар ҳақидаги бўлгани учун тарихий аҳамиятга эгадир ва доимо сақланиб бораверади.

Масалан, ҳар йили пахта йиғим-терими пайтида умумхалқ ҳашари уюштирилади. Гул ва баҳор байрами, пахта байрами, ҳосил байрами, ҳашар, узум сайли, улоқ чопиш каби урф-одатлар эса миллий характер касб этади.

Азалдан давом этиб келаётган урф-одатлар, чунончи, ҳашар, никоҳ маросимлари, наврўз, баҳор байрамлари, узум-қовун сайллари ва ҳоказолар янгича мазмун кашф этмоқда. Ҳозирги кунда чақалоқларни тантанали равишда рўйхатга олиш, ёш гўдакка ном қўйиш, 16 ёшга етган ўсмирларга паспорт топшириш, меҳнат фахрийларини тантана билан нафақага кузатиш янги анъаналардандир.

Халқимизнинг энг яхши, ажойиб миллий анъаналари қадимдан давом этиб, авлодан-авлодга ўтиб, мустақил юртимиздаги ижтимоий муносабатлар шаклланаётган жамиятда янги мазмун касб этмоқда, боймоқда, мустақиллигимизни мустаҳкамлашда ёш авлодни тарбиялашда ҳаёт мактаби бўлиб хизмат қилмоқда. Замонлар ва авлодлар ўртасидаги алоқа, анъаналар орқали амалга оширилади.

Қимматли урф-одатлар шу анъаналардан ўзининг тўла ифодасини топади. Ота-боболаримизнинг донишмандлигини акс эттирган ва азалдан оддий меҳнаткашларга хос бўлган олижаноб туйғуларни эъзозлайдиган халқ урф-одатлари бу анъаналар орасида энг фахрли ва муҳим ўрин тутди. Шунинг учун халқ анъаналарини ривожлантиришга объектив ёрдам берадиган энг яхши, энг қимматли миллий урф-одат ва маросимларни танлаб олиш керак. Кексаларни, хотин-қизларни иззат-ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, ўзаро ёрдам ва болаларга меҳр-муҳаббат туйғуларини ифода этувчи анъаналар барча халқлар ҳаётида узоқ замонлардан бери давом этиб келяпти.

Инсоннинг камол топишига ижобий таъсир кўрсатадиган анъаналардан кишиларни инсонпарварлик руҳида тарбиялашда мунтазам фойдаланиш зарур.

Халқимизнинг ижобий анъаналаридан бири – кексаларни ҳурмат қилиш жуда катта тарбиявий ҳамда ижобий аҳамиятга эга. Ҳукуматимиз кекса авлоднинг хизматларини қадрлаб келмоқда. Давлат томонидан берилётган пенсиялар, жуда кўп имтиёзлар, унвонлар, даволаниш, дам олиш учун санаторийлар, шифохоналар ва бошқа имтиёзлар мустақил юртимизнинг кексалар тўғрисидаги беқиёс ғамхўрлигининг гувоҳидир.

Одамларнинг бир-бирларига меҳр-оқибатлари, самимий, тўғри муносабати, илтифоти ва эҳтироми мустақил Ўзбекистонимиз фуқаросининг ички гўзаллигини, бой маънавий қиёфасини белгилайди. Миллий анъаналаримизнинг ижтимоий тараққиётдаги аҳамиятига эътибор берадиган бўлсак, халқимизнинг “Меҳмон отангдек улуғ”, “Меҳмондан улуғ киши йўқ”, “Меҳмон келса мушугингни ҳам пишт! дема” деган ҳикматлари меҳмондўстликка ундайди. “Меҳмон кирса эшиқдан, ризқи келар тешиқдан” деган ибораси эса ҳар қандай шароитда ҳам меҳмонни беминнат, самимий кутиб олиш кераклигини англатади.

Яна бир яхши одат – инсонпарварликдир. Чин инсон пок қалбли, софдил, диёнатли, виждонли, чуқур иродали, оқил киши бўлиши билан бирга юрт, Ватан, жамият манфаати, ташвиши йўлида жон фидо қиладиган, кишилар осойишталиги, тинчлиги ва бахт-саодати йўлида доимо қайғурадиган бўлмоғи керак. Шундагина унинг ҳақиқий инсонпарварлиги, инсонийлиги, бой маънавий гўзаллиги тўлаллиги билан намоён бўлади.

Инсонпарварлик – жамиятимизда қарор топган, тобора янги мазмун касб этаётган миллий анъаналарнинг юксак кўринишларидан биридир. Инсон мустақил Ўзбекистонда шу заминда қадр топди ва иззат-ҳурмат кўрди. Республикаимиз ҳукуматининг олиб бораётган сиёсатида “Ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун” деган ғоя амалга оширилмоқда.

Инсоннинг олийжаноблиги, одамийлиги унинг танишга ҳам, нотанишга ҳам беғараз ёрдам қўлини чўзиши билан белгиланади. Миллатимизнинг турмуш тарзи одамларнинг бир-бирига дўст, меҳрибон, ғамхўр, жонкуяр ва ҳамдард бўлишидир. Ана шу инсоний фазилатлар билан жамиятимиз янада жипслашмоқда, камолот йўлидан бормоқда. Шу борада Қирғизистон Республикаси Ош, Қорасув ва бошқа шаҳарларида бўлиб ўтган вахшиёна хунрезликларни оқибатида бегуноҳ одамлар оиласидан, уй-жойидан, яқинларидан ажради. Ўзбекистон Республикаси жуда катта инсонпарварлик ишларини олиб борди. Озиқ-овқат, ётишга бошпана ва ҳоказолар бўйича ёрдам қўлини чўзди.

Бу борада айтиб ўтиш керакки, Ўзбекистон халқи ва ҳукумати инсонпарвар, меҳр-оқибатли, самимий, диёнатли, кишилар осойишталиги, юрт тинчлиги йўлида доимо қайғурадиган юрт эканлиги яққол кўринди. Мустақил юртимиз фуқаролари қайси миллат ёки халққа мансуб бўлмасин, ҳаммасининг Ватани бир, мақсадлари, манфаатлари бир. Халқимизнинг дўстлашиши – жамиятимизнинг улуғвор кучидир, бизнинг жуда катта бойлигимиздир. Бу дўстлик асосан иккинчи жаҳон уруши йиллари чиникди. Ўзбекистон халқи бир бурда нонини бошқалар билан баҳам кўрди. Халқимизда “Дўстлик барча бойликлардан афзал”, “Арпа, буғдой бир кунингга ярайди, содиқ дўстинг ўлгунингча ярайди”, “Дўст ачитиб гапирар, душман - кулдириб”, “Дўст – дўстнинг таянчи”, “Дўст – дўстини кулфатда синар”, “Дўст ёмон кунда билинади”,

“Дўстдан молини аямаган, элдан жонини аямас” каби кўпгина мақоллар борки, буларда дўстликни қадрлаш масаласи ифодаланган. Энг яхши ўлмас урф-одатлар бора-бора анъанага айланади. Урф-одатлар одамлар турмушидаги ижтимоий муносабатларнинг барқарор бир тури сифатида намоён бўлади. Саломлашув бурчига содиқлик бизда яхши анъанага айланиб қолган. “Ассалому алайкум – ҳам қарз, ҳам фарз” мақоли замирида бурчга содиқлик анъанаси ётади.

Саломлашувда меҳр-муҳаббат, қадр-қиммат, оқибат каби инсоний хислат акс этиб туради. Салом берувчи ва алик олувчининг қиёфаси шу анъанавий одат орқали намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, анъаналар, маросимлар ва миллий урф-одатлар халқ ҳаётининг таркибий бўлагидир. Улар ўз мазмуни ва шакли билан замонага ҳам мослашиб бораверади. Урф-одатларнинг ижтимоий ҳаётда, ёшларни миллий руҳда тарбиялашда ўрни беқиёсдир. Урф-одатлар, анъана ва маросимларга ўтмиш авлодларимиз ва миллатимиз руҳи сингдирилган бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Иброхимов А, Сулаймонов Х. Ватан туйғуси. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996. –Б. 65.
2. Жабборов И. Ўзбек халқ этнографияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1994. –Б. 48.
3. Қорабоев У. Ўзбек халқ байрамлари. –Тошкент: Шарқ, 2002. –Б. 41.
4. Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. –Тошкент: Шарқ, 2002. –Б. 13.

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Зебинисо Ашурова, Нодира Жураева
(Ташкент, Узбекистан)

РАСТУЩИЕ ПОЛИГАРМОНИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ В ЧЕТНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Работа посвящена задаче Коши для полигармонического уравнения порядка n , именно рассмотрена задача продолжения полигармонической функции $u(x)$ во внутрь области когда на части границы задаются значения функции и лапласианов этой функции до $(n-1)$ -го порядка и нормальные производные от этих лапласианов.

Пусть R^m - m -мерное вещественное евклидово пространство, $x = (x_1, x_2, x_3, \dots, x_m), y = (y_1, y_2, y_3, \dots, y_m), x \in R^m, y \in R^m$

$$x' = (0, x_2, \dots, x_{m-1}), y' = (0, y_2, \dots, y_{m-1}), r = |x - y|, s = |x' - y'|, h = \frac{\pi}{\rho}, \rho > 0, \alpha^2 = s$$

D -неограниченная область, лежащая в слое $\{y: y = (y_1, y_2, \dots, y_m), (y_1, y_2, \dots, y_m) \in R, 0 < y_m < h\}$ с границей $\partial D = L \cup S, L = \{y: y_m = 0\}, S = \{y: y_m = f(y_1, \dots, y_{m-1})\}$ где $f(y_1, \dots, y_{m-1})$ имеет ограниченные частные производные первого порядка.

Задача Коши.

$$\text{Пусть } u \in C^{2n}(D) \text{ и } \Delta^n u(y) = 0, y \in D \quad (1)$$

$$u(y) = F_0(y), \quad \Delta u(y) = F_1(y), \dots, \Delta^{n-1} u(y) = F_{n-1}(y), \quad y \in S$$

$$\frac{du(y)}{d\bar{n}} = G_0(y), \quad \frac{d\Delta u(y)}{d\bar{n}} = G_1(y), \dots, \frac{d\Delta^{n-1} u(y)}{d\bar{n}} = G_{n-1}(y), \quad y \in S, \quad (2)$$

где $F_i(y), G_i(y)$ заданные на ∂D непрерывные функции, \bar{n} -внешняя нормаль к ∂D . Требуется восстановить $u(y)$ в D .

Будем предполагать, что решение $u(y)$ задачи (1)-(2) существует и непрерывно дифференцируемо, $2n-1$ раз вплоть до конечных точек границы и удовлетворяет определенному условию роста (класс корректности), который обеспечивает единственность решения.

Функции $\varphi_\sigma(y, x)$ и $\Phi_\sigma(y, x)$ при $s > 0, \sigma \geq 0$ определим следующими видами: если

$$m = 2k, k = 2, 3, \dots \text{ то } (-1)^{k-1} (k-2)! \varphi_\sigma(y, x) K(x_m) = \frac{d^{k-2}}{ds^{k-2}} \operatorname{Im} \left[\frac{K(\omega)}{\sqrt{s}(\omega - x_1)} \right], \omega = i\sqrt{s} + y_1$$

$$K(\omega) = \frac{\exp(\sigma\omega - achi\rho_1(\omega - h/2))}{(\omega + x_m + 3h)^n} \quad (3)$$

Если $m = 2k + 1, k = 2, 3, \dots$ то

$$(-1)^{k-1} 2^{-k} (k-2)! \varphi_\sigma(y, x) K(x_m) = \frac{d^{k-1}}{ds^{k-1}} \operatorname{Im} \int_0^\infty \left[\frac{K(\omega)}{\omega - x_1} \right] \frac{du}{\sqrt{u^2 + s}}, \omega = i\sqrt{s + u^2} + y_1$$

$$K(\omega) = \frac{\exp(\sigma\omega - achi\rho_1(\omega - h/2))}{(\omega + x_m + 3h)^{n+1}} \quad (4)$$

При всех нечетных $m \geq 3$, а также четных m с условием $2n < m$, полагаем

$$\Phi_\sigma(y, x) = C_{n,m} r^{2(n-1)} \varphi_\sigma(y, x), \quad C_{n,m} = (-1)^{n-1} (\Gamma(\frac{m}{2} - n) 2^{2n} \pi^{\frac{m}{2}} \Gamma(n))^{-1}$$

Теорема 1. Функция $\Phi_\sigma(y, x)$, определяемая при помощи формулы (3)-(4) является полигармонической функции порядка n по y при $s > 0$.

Определение 1. Функция $\Phi_\sigma(y, x)$, зависящая от параметра $\sigma > 0$ определенная $y \neq x$, называется функцией Карлемана для точки $x \in D$ и части $\partial D \setminus S$, если она удовлетворяет следующим условиям:

1. Функция, $\Phi_\sigma(y, x)$ представима в виде

$$\Phi_\sigma(y, x) = \begin{cases} C_{n,m} r^{2n-m} \ln r + G_\sigma(y, x), & 2n \geq m, m - \dots \end{cases}$$

где

$$C_{n,m} = (-1)^{\frac{m-1}{2}} \left(\tilde{A}(n - \frac{m}{2} + 1) 2^{2n-1} \pi^{\frac{m}{2}} \tilde{A}(n) \right)^{-1}$$

и $G_\sigma(y, x)$ регулярная по переменному y и непрерывно дифференцируема на $D \cup \partial D = \bar{D}$.

2. При фиксированном $x \in D$ функция $\Phi_\sigma(y, x)$ удовлетворяет

$$\sum_{k=0}^{n-1} \int_{\partial D \setminus S} \left[|\Delta^k \Phi_\sigma(y, x)| - \left| \frac{\partial \Delta^k \Phi_\sigma(y, x)}{\partial \bar{n}} \right| \right] ds_y \leq C(x) \varepsilon(\sigma),$$

где постоянная $C(x)$ зависит от x и \bar{n} - внешняя нормаль к ∂D , $\varepsilon(\sigma) \rightarrow 0$ когда $\sigma \rightarrow \infty$.

Теорема 2. – Функция $\Phi_\sigma(y, x)$, определяемая при помощи формулы (3)-(4) является функцией Карлемана для точки $x \in D$ и части $\partial D \setminus S$, её можно написать следующим виде

$$\Phi_\sigma(y, x) = \tilde{N}(r^{2n-m} + r^{2n-2} G(y, x)),$$

где $G(y, x)$ - гармоническая функция по переменной y включая точку x во всем пространстве R^m .

Обозначим через $B_{\rho_2}(D)$ пространство полигармонических функций определенных в D порядка n , имеющие непрерывные частные производные порядка $2n-1$ вплоть до конечных точек границы ∂D и удовлетворяющих условию:

$$\sum_{k=0}^{n-1} (|\Delta^k u(y)| + |grad \Delta^{n-k-1} u(y)|) \leq C \exp(\exp \rho_2(y')). \quad (5)$$

Теорема 3. Пусть для функции $u \in B_{\rho_2}(D)$ в любой точке $y \in \partial D$ выполняется неравенство

$$\sum_{k=0}^{n-1} |\Delta^k u(y)| + \left| \frac{\partial \Delta^{n-1-k} u(y)}{\partial \bar{n}} \right| \leq C \exp\left(a \cos \rho_3 \left(y_1 - \frac{h}{2} \right) \exp \rho_3 |y'| \right)$$

(6)

где $\rho_1 < \rho_2 < \rho_3 < \rho$.

Тогда для любой точки $x_0 \in D$ имеет место равенство

$$u(x_0) = \sum_{k=0}^{n-1} \int_{\partial D} \left[\Delta^k \Phi(y, x_0) \frac{\partial \Delta^{n-1-k} u(y)}{\partial \bar{n}} - \Delta^{n-1-k} u(y) \frac{\partial \Delta^k \Phi(y, x_0)}{\partial \bar{n}} \right] ds.$$

Теорема 4. Пусть $u(x)$ решение задачи (1)–(2), имеющий непрерывные частные производные порядка $2n-1$ вплоть до конечных точек границы ∂D . Если для любого $y \in \partial D$ выполнено условия роста

$$\text{при } \rho_1 < \rho_2 < \rho_3 < \rho \text{ и, } \left| \frac{\partial \Delta^{n-1-k} u(y)}{\partial \bar{n}} \right| + |\Delta^{n-1-k} u(y)| \leq M, \forall y \in S. \quad (7)$$

Тогда справедлива

$$|u(x) - u_\sigma(x)| \leq \tilde{N}_\rho C(\sigma) \exp(-\alpha x_m), \sigma \geq \sigma_0 > 0, \quad x \in D.$$

$$C(\sigma) = \begin{cases} \sigma^{n-1} & m = 2n, n \geq 2 \\ \sigma^n & m = 2n + 1, n \geq 1 \end{cases}$$

$$\text{Где } u_\sigma(x) = \sum_{k=0}^{n-1} \int_S \left[G_{n-k-1}(y) \Delta^k \Phi_\sigma(y, x) - F_{n-k-1}(y) \frac{\partial \Delta^k \Phi_\sigma(y, x)}{\partial \bar{n}} \right] ds$$

и C_ρ - постоянная, только от ρ и размерности пространство R_m .

Когда вместо $F_i(y), G_i(y), i=1,2,\dots,n-1$, заданы их приближения, с заданным уклонением $\delta, 0 < \delta < 1$ $F_i^\delta(y), G_i^\delta(y), \sup_S |F_i^\delta(y) - F_i(y)| < \delta, \sup_S |G_i^\delta(y) - G_i(y)| < \delta$,

Теорема 5. Предположим, что функция $u(x)$, удовлетворяет условиям (6)-(7). Пусть

$$u_{\sigma\delta}(x) = \sum_{k=0}^{n-1} \int_S \left[G_{n-k-1}^\delta(y) \Delta^k \Phi_\sigma(y, x) - F_{n-k-1}^\delta(y) \frac{\partial \Delta^k \Phi_\sigma(y, x)}{\partial n} \right] ds.$$

Тогда для произвольного $x \in D$ справедливо неравенство:

$$|u(x) - u_{\sigma\delta}(x)| \leq P_{m+2n+1}(\sigma) M^{1 - \frac{x_m}{x_0}} \delta^{\frac{x_m}{x_0}}, \sigma \geq \sigma_0 > 0, x_m^0 = \max_{x \in S} x_m,$$

где $\sigma = \frac{1}{x_0} \ln \frac{M}{\delta}$, $M > \delta$, $P_{m+2n+1}(\sigma)$ многочлен степени $m+2n+1$ с вполне определенными

коэффициентами.

Следствие. Для любого $x \in D$ справедливо предельное равенство

$$\lim_{\delta \rightarrow 0} u_{\sigma\delta}(x) = u(x) \quad \text{имеет место равномерно в любом компакте из } D.$$

Литература:

1. Соболев С.Л. *Введение в теорию кубатурных формул*. М.Наука 1974.
2. Лаврентьев М.М. О некоторых некорректных задачах математической физики.
3. Ярмухамедов Ш.Я. Задача Коши для полигармонического уравнения. Доклады РАН 2003 том 388 ст 162-165.

Лаззат Дюсембаева, Акнур Абилкасым
(Астана, Казахстан)

ОСНОВНЫЕ УРАВНЕНИЯ ПЛОСКОЙ ЗАДАЧИ ДВУХКОМПОНЕНТНОЙ ТЕОРИИ УПРУГОСТИ

Современная техника предъявляет повышенные требования к прочностным свойствам реализуемых машин, конструкций и сооружений, уменьшение их веса и размеров, что приводит к необходимости создания новых метода расчета, наиболее полно и адекватно учитывающих свойства реальных материалов. За последние годы это обстоятельство заметно усилило внимание исследователей задачам теории упругости неоднородных тел. В настоящее время композиционные материалы, состоящие из двух или нескольких материалов, обладающих различными механическими свойствами, находят все большее применение в различных областях техники.

Рассмотрим пластинку толщиной h , находящуюся в плоском напряженном состоянии. Расположим оси x и y в срединной плоскости пластинки.

Граничные условия на поверхностях пластинки $z = \pm \frac{h}{2}$ будут следующими:

$$\text{при } z = \pm \frac{h}{2} \quad \sigma_z = 0, \quad \tau_{yz} = 0, \quad \tau_{zx} = 0. \quad (1)$$

Так как это имеет место для любых x и y при $z = \pm \frac{h}{2}$, то

$$\left(\frac{\partial \tau_{zx}}{\partial x} \right)_{z=\pm \frac{h}{2}} = \left(\frac{\partial \tau_{yz}}{\partial y} \right)_{z=\pm \frac{h}{2}} = 0. \quad \text{Следовательно, из третьего уравнения равновесия (в котором}$$

надо положить $K_z=0$)

$$\frac{\partial \tau_{zx}}{\partial x} + \frac{\partial \tau_{yz}}{\partial y} + \frac{\partial \sigma_x}{\partial z} = 0,$$

вытекает, что при $z = \pm \frac{h}{2}$

$$\frac{\partial \sigma_x}{\partial z} = 0 \quad (2)$$

Пользуясь разложением в ряд, мы можем выразить напряжение внутри пластинки через его значение (и значения производных) на поверхностях

$$\sigma_z(z) = \sigma_z(z = \pm \frac{h}{2}) \tag{3}$$

Принимая во внимание выражения (1.1) и (1.2), получим:

$$\sigma_z(z) = \frac{1}{2} \left(\frac{\partial^2 \sigma_z}{\partial z^2} \right)_{z = \pm \frac{h}{2}} (z \mp \frac{h}{2})^2 + \dots \tag{4}$$

Поэтому, если толщина пластинки мала по сравнению с прочими ее размерами, то без большой погрешности можно считать во всех ее точках напряжение σ_z равным нулю.

Это предположение является основным в теории плоского напряженного состояния. Умножив первые два уравнения равновесия на $\frac{dz}{h}$ и проинтегрировав в пределах от $Z = -\frac{h}{2}$ до $Z = +\frac{h}{2}$ (при $K_y = K_x = 0$), получим:

$$\left. \begin{aligned} \frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \frac{\partial \sigma_x}{\partial x} dz + \frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \frac{\partial \tau_{xy}}{\partial y} dz + \frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \frac{\partial \tau_{zx}}{\partial z} dz = 0, \\ \frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \frac{\partial \tau_{xy}}{\partial x} dz + \frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \frac{\partial \sigma_y}{\partial y} dz + \frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \frac{\partial \tau_{yz}}{\partial z} dz = 0. \end{aligned} \right\} \tag{5}$$

Последний интеграл в каждом уравнении обращается в нуль. В самом деле,

$$\int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \frac{\partial \tau_{zx}}{\partial z} dz = [\tau_{zx}]_{z=-\frac{h}{2}}^{z=\frac{h}{2}} = 0. \tag{6}$$

Остальные члены можно преобразовать следующим образом:

$$\frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \frac{\partial \sigma_x}{\partial x} dz = \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \sigma_x dz \right) = \frac{\partial \sigma_x^*}{\partial x}, \tag{7}$$

причем

$$\left. \begin{aligned} \sigma_x^* &= \frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \sigma_x dz, \\ \sigma_y^* &= \frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \sigma_y dz, \\ \tau_{xy}^* &= \frac{1}{h} \int_{-\frac{h}{2}}^{\frac{h}{2}} \tau_{xy} dz. \end{aligned} \right\} \tag{8}$$

суть средние по толщине пластинки значения напряжений. Тогда уравнения равновесия (1.5) окончательно напишутся в следующем виде:

$$\left. \begin{aligned} \frac{\partial \sigma_x^*}{\partial x} + \frac{\partial \tau_{xy}^*}{\partial y} = 0, \\ \frac{\partial \tau_{xy}^*}{\partial x} + \frac{\partial \sigma_y^*}{\partial y} = 0. \end{aligned} \right\} \tag{9}$$

Рассуждая так же, как и в предыдущем параграфе, можем выразить все напряжения через функцию напряжений $\varphi(x, y)$:

$$\left. \begin{aligned} \sigma_x^* &= \frac{\partial^2 \varphi^*}{\partial y^2}, \\ \sigma_y^* &= \frac{\partial^2 \varphi^*}{\partial x^2}, \\ \tau_{xy}^* &= -\frac{\partial^2 \varphi^*}{\partial x \partial y}. \end{aligned} \right\} \tag{10}$$

Полагая в уравнениях, связывающих напряжения с деформациями, $\sigma_z = 0$ и беря средние значения всех членов по толщине пластинки, будем иметь:

$$\left. \begin{aligned} \varepsilon_x^* &= \frac{\sigma_x^* - \nu \sigma_y^*}{E} = \frac{\sigma_x^* - \nu \sigma_y^*}{2G(1+\nu)}, \\ \varepsilon_y^* &= \frac{\sigma_y^* - \nu \sigma_x^*}{E} = \frac{\sigma_y^* - \nu \sigma_x^*}{2G(1+\nu)}, \\ \gamma_{xy}^* &= \frac{\tau_{xy}^*}{G}. \end{aligned} \right\} \quad (11)$$

Ети формули совпадають с формулами для плоской деформации, но вместо постоянной ν в них постоянная ν .

Средние по толщине пластинки значения деформаций ε_x^* , ε_y^* , γ_{xy}^* связаны со средними значениями перемещений u^* , v^* следующими равенствами, легко получаемыми из:

$$\varepsilon_x^* = \frac{\partial u_x^*}{\partial x}, \quad \varepsilon_y^* = \frac{\partial v_y^*}{\partial y}, \quad \gamma_{xy}^* = \frac{\partial u_y^*}{\partial y} + \frac{\partial v_x^*}{\partial x}. \quad (12)$$

Для того чтобы по трем деформациям ε_x^* , ε_y^* , γ_{xy}^* можно было определить два перемещения u^* , v^* , нужно чтобы эти деформации удовлетворяли первому условию сплошности, которое для средних по толщине значений деформаций напишется так:

$$\frac{\partial^2 \varepsilon_x^*}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 \varepsilon_y^*}{\partial x^2} = \frac{\partial^2 \gamma_{xy}^*}{\partial x \partial y}. \quad (13)$$

Выражая деформации с помощью (1.11) и (1.10) через функцию напряжений φ^* и подставляя в (1.13), найдем дифференциальное уравнение для функции φ^* :

$$\frac{\partial^4 \varphi^*}{\partial x^4} + 2 \frac{\partial^4 \varphi^*}{\partial x^2 \partial y^2} = \frac{\partial^4 \varphi^*}{\partial y^4} = 0. \quad (14)$$

совпадающее по виду с уравнением (13), выведенными для задачи о деформации.

Если на контуре пластинки заданы внешние нагрузки (средние по толщине) F_{nx}^* , F_{ny}^* , то граничные условия для функции φ^* будут на основании (1.10) иметь вид:

$$\left. \begin{aligned} \frac{\partial^2 \varphi^*}{\partial y^2} \cos(n, x) - \frac{\partial^2 \varphi^*}{\partial y \partial x} \cos(n, y) &= F_{nx}^*, \\ -\frac{\partial^2 \varphi^*}{\partial x \partial y} \cos(n, x) - \frac{\partial^2 \varphi^*}{\partial y^2} \cos(n, y) &= F_{ny}^*. \end{aligned} \right\} \quad (15)$$

Сравнивая уравнения плоского напряженного состояния с уравнениями плоской деформации, мы видим, что они имеют совершенно одинаковую структуру и различаются лишь в следующем:

1) В то время, как формулы для плоской деформации входят обычные напряжения, деформации, перемещения и поверхностные силы, в формулы для плоского напряженного состояния входят средние по толщине значения этих величин;

2) Коэффициент Пуассона ν в формулах для плоского напряженного состояния соответствует несколько больший по численной величине коэффициент $\nu' = \frac{\nu}{1-\nu}$ в формулах для плоской деформации;

3) Решение задачи о плоской деформации является точным в том смысле, что при изложенных предположениях о граничных условиях все уравнения теории упругости оказываются удовлетворенными;

4) напротив, в основе решения задачи о плоском напряженном состоянии лежит неточное допущение, что $\sigma_z = 0$, поэтому если вычислить при этом предположении не только три деформации, входящие в уравнение (1.13), а все шесть и подставить их в условия сплошности, то некоторые из этих условий не будут удовлетворяться.

Практически, однако, точность решения задачи о плоском напряженном состоянии, неоднократно проверенная на опыте, оказывается вполне достаточной.

Заметим, что ни в дифференциальные уравнения (16) и (14) для функции напряжений, ни в граничные условия (19) и для случая, когда заданы поверхностные силы, не входят постоянные G , ν или ν' , характеризующие упругие свойства материала.

Если рассматриваемое тело односвязно, то дифференциальное уравнение и граничные условия вполне определяют функцию φ (или φ^*) и имеет место следующая теорема (ЛЕВИ – МИТЧЕЛА): *в плоской задаче для односвязного тела, на поверхности которого заданы внешние нагрузки, напряжения σ_x , σ_y и τ_{xy} не зависят от материала тела, а также оказываются одинаковыми при плоской деформации и при плоском напряженном состоянии.* В случае многосвязного тела (с отверстиями) должны быть выполнены дополнительные условия однозначности перемещений, в которые могут войти (но не во всех случаях входят) постоянные ν или ν' .

Доказано, что напряжения не зависят от v или v лишь в тех случаях, когда равны нулю главные векторы нагрузок, приложенных к каждому замкнутому контуру в отдельности. Упругие постоянные обязательно входят в решение, если на всей поверхности или на ее части заданы перемещения.

В следующих параграфах при рассмотрении примеров плоского напряженного состояния мы будем опускать в обозначениях звездочки, означающие усреднение по толщине.

Литература:

1. Амензаце Ю. А. «Теория упругости» -М; изд-во «Высшая школа» 1976г - с 235.
2. Ломакин В. А. «Теория упругости неоднородных тел» -М; изд-во «Высшая школа» 1980 г – с 18-20.
3. Мухелишвили Н. И. «Некоторые основные задачи математической теории упругости» -Л; изд-во АН СССР 1933 г – с 48-54.

Тетяна Крупченко
(Київ, Україна)

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ПРОГНОЗУВАННЯ ОБ'ЄМІВ ПРОДАЖІВ ТА ЇХ АКТУАЛЬНІСТЬ

Актуальність теми дослідження. Здійснення успішної комерційної діяльності на зовнішньому ринку вимагає в першу чергу задоволення потреб покупця. Щоб досягти цієї мети та отримати бажаний прибуток компанії необхідно по можливості максимально точно спрогнозувати величину попиту в часовій перспективі на товар чи послугу, яку вона пропонує для продажу. Проте, на сьогодні існує проблема прогнозування об'єму продажів унаслідок швидких, часом погано передбачуваних змін зовнішнього середовища, яка за останнє десятиліття стала особливо складною. З урахуванням цих труднощів і критичності помилок у прогнозах деякі фахівці були змушені заговорити про даремність прогнозування. Тому, дослідження, щодо виявлення основних проблем прогнозування об'ємів продажів транснаціональної компанії та виділення їх актуальності є беззаперечно актуальним в умовах сьогодення.

Постановка проблеми дослідження. Планування та проведення багатьох заходів на сучасних підприємствах вимагає наявності прогнозів якісного і кількісного характеру, що стосуються еволюції ринкової кон'юнктури. Проблема прогнозування останнім часом набуває все більш складний характер, оскільки середовище діяльності фірм стає турбулентним і невизначеним. Задачі прогнозування не є прерогативою якогось конкретного підрозділу на фірмі. За великим рахунком всі підрозділи повинні займатися прогнозуванням параметрів своєї майбутньої діяльності, але особливо це стосується маркетингових служб, тому що лівова частка всіх прогнозів діяльності фірми зводиться до визначення попиту (споживання) і факторів, що впливають на його стан. Правильність прогнозу і можливість його застосування багато в чому залежать від наявності інформації у осіб, що приймають рішення. У свою чергу, вид інформації, що зумовлює можливість використання методу, який буде використовуватися для здійснення прогнозу.

Однак вивчення наукової літератури з даного напрямку показує, що засоби реалізації прогнозування не достатньо досліджені та розкриті, що виступає проблемою при виборі механізмів реалізації методів прогнозування у більшості користувачів. Дана проблема виникла у відповідь на те, що розвиток технологій прогнозування об'ємів продажів за допомогою інтерактивних засобів відбувався диференційовано.

Аналіз досліджень та публікацій. Питанням прогнозування напрямів діяльності компаній, у тому числі і збуту товарної продукції, об'ємів продажів присвячено багато праць зарубіжних і вітчизняних вчених. Погляди вітчизняних та зарубіжних науковців на методи прогнозування багато у чому схожі. З числа зарубіжних авторів слід відзначити Багієва Г.Л., Акуліча М.В.[1], Богданову Е.Л., Зав'ялова П.С. [2], Бушуєву Л.І. [3], Мастяєву І.Н., Горбцова Г.Я., Семеніхіну О.Н., Басовського Л.Е., Голубкова Е.П. та Мазманову Б.Г..

Серед вітчизняних вчених, що спеціалізуються на питаннях прогнозування: Гаркавенко С.С.[4], Куденко Н.В., Вітлінський В.В., Верченко П.І., Сладкевич В.Г. та Чернявський А.Д. та інші.

Розглядом проблеми прогнозування об'ємів продажу займалися також такі відомі вчені, як Акімова І.М., Войчак А.В.[5], Колісник М. В їхніх працях просліджувалися різні підходи до даної проблеми.

Мета роботи: дослідити об'єми продажів транснаціональної компанії з боку проблем їх прогнозування. Навести основні методи прогнозування продажів. Запропонувати можливі шляхи подальшого дослідження проблеми прогнозування об'ємів продажів. Відокремити поняття прогнозування продажів та запропонувати застосування імітаційних моделей взаємодії компаній з ринком, метод статистичних випробувань Монте-Карло.

Виклад основного матеріалу. На основі проведеного дослідження наукової літератури за темою, вато відзначити, що погляди вчених сходяться на тому, що є велика кількість методів прогнозування об'ємів продажів, які різняться за методикою проведення, вартістю, швидкістю та достовірністю. Зважаючи на розміри, вид, форму власності, галузь діяльності та інші характеристики, можна визначити для компанії, підприємства той метод розрахунків, який буде більш прийнятний та дозволений у межах законодавства.

Насправді прогнозування – це робота, яку у явній чи неявній формі неминуче повинні виконувати всі організації.

Акімова І.М. пропонує свою версію покращення продажів при застосуванні прогнозування: «Прогнози слід розробляти окремо для кожної товарної групи, якою займається компанія, оскільки умови зростання продажу різноманітних брендів компанії можуть суттєво відрізнятись» [6, с. 26]. Колісник М. доповнює цю думку: «Прогнози варто розробляти не тільки окремо для кожного бренду фірми, але і окремо для кожного ринку чи його сегмента, де відбувається продаж даного продукту» [7, с. 138].

Таким чином, прогнози розробляються окремо для кожного ринку і товару, а потім сумуються. Отриманий результат необхідно порівняти з окремо розробленим сукупним прогнозом розвитку об'єму продажу товарів компанії в цілому. На його основі визначається кінцеві цифри прогнозованого об'єму продажу, які повинні будуть закладені безпосередньо у фінансовий план.

Варто враховувати також час на розгляд даного фінансового плану. На випадок доробки такого плану необхідно передбачити додатковий запас часу. Коли ж потрібен готовий прогноз? Якщо припустити, що наш фінансовий план починається з 1-го січня наступного року, то для того, щоб мати достатньо часу на його складання, прогнози продажу компанії повинні бути готові не пізніше середини вересня цього року. Справа в тому, що значна частина часу, потрібного для складання такого плану, буде затрачена на певні потреби різних підрозділів нашої компанії.

Вважається, що методологічно правильно варто рахувати ситуацію, коли прогноз містить значення, виходячи з оптимістичного та найбільш вірогідного результату. Важливим атрибутом такого прогнозу є присутність припущень кожного з можливих варіантів розвитку подій. Найбільш точну відповідь відносно перспектив об'єму реалізації фірми можуть дати маркетингові служби компанії.

Крім одержання можливих майбутніх оцінок тих чи інших досліджуваних параметрів, метою прогнозування є також спонукання до міркування про те, що може відбутися в зовнішньому середовищі і до яких наслідків для фірми це приведе. Прогнозування підвищує пильність менеджерів і, отже, їхню здатність реагувати на зміни. Цей ефект досягається навіть тоді, коли план не виконаний у зв'язку з тим, що деякі гіпотези, покладені в основу прогнозного сценарію, не матеріалізувалися.

На сьогодні, не зважаючи на складну ситуацію, що склалася у межах країни, методи прогнозування об'ємів продажів продовжують розвиватись. З'являються нові напрями, удосконалюються вже існуючі, розглядаються обмеження різних методів та шляхи виходу із таких ситуацій.

Так, до числа головних обмежень екстраполяційних методів прогнозування можна віднести наступне. Більшість прогнозних помилок зв'язане з тим, що в момент формулювання прогнозу в більш-менш явній формі малося на увазі, що існуючі тенденції збережуться в майбутньому, що рідко виправдується в реальному економічному і громадському житті. Екстраполяційні методи не дозволяють дійсно "пророчити" еволюцію попиту, оскільки нездатні передбачати які-небудь "поворотні пункти". У кращому випадку вони здатні швидко врахувати зміни, які вже відбулися. Тому їх називають "адаптивною прогнозою моделлю". Проте для багатьох проблем керування такий "апостеріорний" прогноз виявляється корисним за умови, що є досить часу для адаптації і фактори, що визначають рівень продажів, не піддаються різким змінам.

Так у 40-х роках нашого століття американські фахівці пророкували: виробництво легкових автомобілів у США досягне насичення і буде складати 300 000 штук на місяць. Але вже в 1969 році їх у США вироблялося більш 550 000 штук. В даний час ця цифра зросла ще в 1,2-1,3 рази.

У 1983-1984 р. на американський ринок були введені 67 нових моделей персональних комп'ютерів, і більшість фірм розраховувало на вибуховий ріст цього ринку. За прогнозами, що давали в той час маркетингові фірми, число встановлених комп'ютерів у 1988 р. повинно було скласти від 27 до 28 мільйонів. Однак до кінця 1986 р. було поставлено тільки 15 мільйонів, оскільки умови використання комп'ютерів радикально змінилися, а цього ніхто не передбачав.

Ці помилки в прогнозах носили не математичний, а чисто логічний характер: адже при прогнозуванні використовувалися часові ряди, що досить добре відбивали наявний у той час статистичний матеріал.

Розвиток суспільства визначається дуже великим числом факторів. Ці фактори сильно пов'язані між собою і далеко не усі вони піддаються безпосередньому виміру. Крім того, у міру розвитку суспільства часом зникають починають вступати в дію всі нові і нові фактори, що раніш не враховувалися.

В умовах гнітючого недостатнього знання, супроводжувачого бізнес-рішення, велика спокуса, досліджуючи ризики, залишитися в межах суб'єктивних оцінок і рихлих тверджень (по схемі «а голова – предмет темний і дослідженню не підлягає»). Але ще більша спокуса – довести справу до кількісних оцінок, до числа. Як тільки ризик отримує кількісну міру, виникають передумови для наукового управління ризиком, для ризик-менеджменту. А, щоб грамотно оцінювати ризик бізнесу, необхідно навчитися науково моделювати інформаційну невизначеність.

Сьогодні немає таких методів дослідження майбутнього, які дозволяли б отримувати абсолютно точні результати; майже завжди оцінки майбутньої ситуації є імовірнісними, містять деяку величину помилки. Це стосується, звичайно, і прогнозування об'єму продажів.

Чим довший інтервал прогнозування, тим значнішим може бути "перепад" помилок, навіть якщо прогнозист застосовує і той же метод. Розглядаючи комплекс прогнозів в часовому аспекті, необхідно звернути увагу на те, що при подовженні прогнозного періоду показники стають усе більш залежними від можливих результатів науково-технічного прогресу, від освоєння природних ресурсів, демографічних зрушень і так далі. Тобто, агреговані показники втрачають свою автономність, перетворюються на складні, багатфакторні функції.

При використанні моделей довгострокового прогнозування впливає ще так звана проблема циклічності економічних явищ, розв'язку якої ще немає.

Разом з традиційними методами прогнозування сьогодні бурхливо розвивається теорія штучних нейронних мереж, яка добре зарекомендувала себе в області управління, там, де потрібне застосування людського інтелекту, зокрема і при рішенні завдань прогнозування.

Пов'язано це з поліпшенням математики нейронних мереж (поява нових алгоритмів) і величезним зростанням продуктивності комп'ютерів. З точки зору класифікації, прогнозування з використанням нейронних мереж слід віднести в особливий клас методів: з одного боку, вони в якості входу використовують статистичну і експертну інформацію, а в якості виходу - кількісні дані; з іншого боку, алгоритм їх навчання схожий на експертну систему.

Цікавими напрямками в прогнозуванні є застосування імітаційних моделей взаємодії компаній з ринком, метод статистичних випробувань Монте-Карло, наприклад.

Відносно новим інструментом, який дозволяє вимірювати можливості (очікування), є теорія нечітких множин. Нечіткі множини в цьому сенсі можуть виступати як інструмент моделювання невизначеності, який базується на відомій розумовій здатності людини оперувати якісними категоріями і оформляти свої логічні висновки також в якісній формі.

Якщо йдеться про операції з майбутніми значеннями фінансових чинників, то зручно моделювати ці чинники як нечіткі числа і функції.

Висновки. Сучасна система прогнозування, відкриває в собі інноваційні моделі прогнозування інформації у вигляді двосторонньої взаємодії. При побудові прогнозних моделей найчастіше використовується парний і множинний регресійний аналіз; в основі екстраполяційних методів лежить аналіз часових рядів. Прогнозування розробляється окремо для кожного ринку і товару, а потім сумуються. Це додає певних проблем у загальній картині прогнозування. Так як, отриманий результат необхідно порівняти з окремо розробленим сукупним прогнозом розвитку об'єму продажу товарів компанії в цілому. І тільки потім, на його основі визначаються кінцеві цифри прогнозованого об'єму продажу.

Література:

1. Акулич М.В. Анализ структуры сбыта предприятий в контексте проблемы финансового планирования. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 496 с.
2. Завьялов П.С. Маркетинг в схемах, рисунках, таблицах : [учебное пособие] / Зав'ялов П.С. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 496 с.
3. Бушуева Л.И. Методы прогнозирования объема продаж / Л.И. Бушуева // Маркетинг в России и за рубежом. – 2002. – № 1. – С. 15–30.
4. Гаркавенко С.С. Маркетинг. – К. : Лібра, 2002. – 712 с.
5. Войчак А.В. Маркетинговий менеджмент. – К.:КНЕУ,2005. – 268 с.
6. Акимова И.М. Промышленный маркетинг. – К.:”Знання”, КОО, 2005. – 294 с.
7. Колісник М.Фінанси «Стратегії, з якими перемагають», Київ, 2006. – 330 с.

Науковий керівник:

старший викладач Мальчиков Володимир Вікторович.

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО**Іраїда Коржавих, Лідія Юришева
(Харків, Україна)****ДИРИГЕНТСЬКО-ХОРОВА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ДО РОБОТИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ**

У сучасних умовах розвитку суспільства набувають актуальності процеси реформування системи вищої професійної освіти. Нова освітня парадигма спрямована на удосконалення системи вищої освіти, мета якої – підготовка фахівців, здатних адекватно діяти у найрізноманітніших виробничих та суспільних ситуаціях, самостійно приймати необхідні рішення, оволодівати новою інформацією, усвідомлювати наслідки своїх дій і діяльності, відповідати за них. Підготовка і виховання майбутніх фахівців спрямовані на формування у них високого рівня професіоналізму у певній сфері практичної діяльності, на становлення їх як особистостей, членів колективу, соціуму.

Сучасне музичне мистецтво в Україні – це мистецтво діалогу, в процесі якого формується особистість майбутнього учителя музичного мистецтва, зокрема як і керівника шкільного хорового колективу. В диригентському мистецтві це діалог виконавської діяльності хормейстера та музичної педагогіки, у результаті якого й формується особистість майбутнього фахівця.

Метою дослідження є аналіз особливостей диригентсько-хорової підготовки майбутніх фахівців мистецько-педагогічного напрямку до роботи в загальноосвітньому навчальному закладі.

Хорове диригування є однією з головних виконавських та практичних дисциплін фахового циклу у процесі підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва та керівників позакласної вокально-хорової роботи.

Диригентсько-хорова підготовка студентів – цілісна навчальна система, спрямована на забезпечення інтегративного засвоєння знань, умінь та навичок у галузі хорового співу й методики його організації, розвитку особистісних якостей, музичних здібностей та педагогічних орієнтирів майбутньої діяльності студентів. Динамізм системи зумовлюється об'єктивними та суб'єктивними факторами готовності студентів до практичної діяльності.

Аналіз робіт з проблеми диригентсько-хорової підготовки, в основному, стосується викладачів виконавських навчальних закладів, які здійснюють підготовку диригентів до роботи з професійними колективами. В Україні детально розроблено питання оволодіння диригентською технікою виконання хорових творів (Л. Безбородова, С. Козачков, Ц. Мархлевський, І. Мусін), методи та прийоми формування диригентсько-хорових знань, умінь та навичок.

Методична система диригентсько-хорової підготовки студентів до роботи в школах України базується на багатоглибких співацьких традиціях; принципах контекстного навчання та інтеграційної єдності фахової підготовки майбутніх учителів до продуктивної діяльності; розвитку мотиваційної сфери, активності та інтересів, комунікативності, творчої сфери (уяви, фантазії, інтуїції); стимулюванні інтересу студентів до занять; відпрацюванні методів і прийомів роботи; розширенні вокального діапазону; поступовому ускладненні репертуару; художньо-образному виконанні; написанні докладних анотацій музичних творів, при цьому надаючи особливу увагу специфічним особливостям музично-художньої концепції твору, авторам музики і тексту; методам і прийомам оволодіння диригентською майстерністю.

Структура підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва до роботи зі шкільними хоровими колективами узагальнена у наступних компонентах:

- мотиваційному (пізнавально-цільовий критерій): інтерес до диригентсько-хорової діяльності, ступінь особистісної потреби у фаховому вдосконаленні, міра мотиваційної спрямованості до роботи;
- комунікативному (організаційно-регулятивний критерій): здатність до музично-педагогічної комунікації, оптимальна міра використання сугестивного впливу майбутнього вчителя у процесі співацького розвитку школярів, висока ступінь організації творчої взаємодії керівника з дитячим хоровим колективом;
- діяльнісному (виконавсько-вольовий критерій): всебічне використання набутих знань, умінь та навичок й ефективно у навчально-дієвих формах, розвинена здатність до керівництва дитячим хоровим колективом;
- творчому (креативно-праксеологічний критерій): наявність дієвої ініціативності у реалізації креативного потенціалу студента, висока ступінь розвитку творчої уяви та фантазії, уміння творчо застосовувати фаховий досвід.

Організація ефективної диригентсько-хорової підготовки студентів взаємопов'язана з комплексом ключових фахових компетенцій. У поняття «компетенція» входить сукупність взаємозалежних і взаємодоповнюючих фахових якостей особистості керівника дитячого хорового колективу, володіння певним рівнем знань, умінь, навичок, навчально-методичним досвідом, прийомами та засобами диригентсько-хорової діяльності. Завдяки врахуванню комплексу ключових фахових компетенцій, процес диригентсько-хорової підготовки студентів стає більш керованим та ефективним. Підґрунтям для опанування фаховими компетенціями визначено: впровадження найкращого передового й етнопедагогічного вітчизняного та зарубіжного досвіду, загальнокультурні цінності та музично-педагогічні здібності.

До складу ключових груп компетенцій диригентсько-хорової підготовки майбутнього учителя музичного мистецтва відносяться:

- соціально-полікультурні компетенції, що передбачають володіння студентами загальним обсягом культурологічних знань, які відносяться до нормативних в галузі вищої музичної педагогіки. Ця група спрямована на формування соціальної і загальної активності особистості фахівця мистецькими засобами (вітчизняного та світового рівнів);
- хормейстерсько-педагогічні компетенції: музично-педагогічні й диригентсько-хорові знання, уміння та навички, обізнаність в закономірностях анатомо-фізіологічного й вокального розвитку учнів;
- організаційно-методичні компетенції, що дають можливість озброїти майбутнього вчителя методичними рекомендаціями диригентсько-хорової й музично-педагогічної діяльності та інноваційними методичними технологіями;
- особистісно-фахові компетенції характеризуються як професійно значущі якості керівника дитячого хорового колективу, які є найбільш ефективними для даного фаху, адже вони визначають індивідуальний стиль виконавсько-педагогічної діяльності та поділяються нами на домінуючі та другорядні. Домінуючими якостями є: любов до цього виду діяльності, високий професійний рівень, потреба у постійному самовдосконаленні і професійному зростанні, любов до дітей, толерантність, самоконтроль. Другорядними якостями є: зовнішня привабливість, вміння подобатись тощо.

Для ефективного втілення фахових компетенцій визначено педагогічні умови як сукупність чинників, що посилюють ефективність педагогічних засобів у процесі диригентсько-хорової підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва:

- збагачення хорознавчого тезауруса – засвоєння належного обсягу знань з диригентсько-хорових дисциплін (диригування, історії української хорової музики, хорознавства, аналізу хорових творів, методики роботи з дитячим хором). Становить теоретичну основу для формування практичних здатностей здійснювати музичний розвиток школярів засобами вокально-хорового співу;
- розвиток ціннісно-аналітичного мислення – становлення ціннісно-аналітичних здібностей з метою виявлення естетичного потенціалу творів мистецтва; сприяє становленню особистості майбутніх учителів музичного мистецтва, набуттю ними здатностей сприймати й оцінювати вокально-хоровий твір за естетичними критеріями, виявляти їхньої творчої індивідуальності;
- набуття практичного досвіду – творча самореалізація студентів у практичній діяльності шляхом виявлення особистісного і професійного потенціалу, набутого у процесі диригентсько-хорової підготовки.

Під керівництвом викладача студент аналізує ідейно-образний зміст твору, вчиться трактувати його, виконує партитуру на фортепіано, робить вокально-хоровий розбір. Студенту потрібно розвивати музичний слух, ладове відчуття, відчуття ритму, техніки диригування, з успіхом проводити практичні заняття з хором. Велику увагу викладач повинен приділити вихованню комплексу технічних прийомів диригування. Початок занять має бути присвячений саме техніці диригування. Рекомендується встановлення функцій рук диригента. Вибір руху рук використовується в кожному окремому випадку, залежить від характеру твору, динаміки, темпу.

Перед тим, як розпочати вивчення метричних схем, необхідно визначити склад диригентського апарату. Це корпус, плечі, голова, ноги, руки диригента. Викладач за декілька занять має навчити студента-початківця вільно користуватися частинами диригентського апарату, використовуючи їх у залежності від характеру музики. Слушну увагу викладач має звернути на метричні схеми. Саме на початковому етапі навчання педагог повинен домогтися свідомого сприйняття студентом ролі метру, диригентських схем. Малюнок схеми – основа в диригентських рухах, він має бути доступним, простим. При відтворенні виразових музичних засобів малюнок схеми оживає, змінює напрям рухів. На музичному матеріалі студент опановує структуру схем, краще в повільних темпах. Перша стадія вивчення метричних схем тісно пов'язана з незалежністю руху рук.

Неабияку увагу викладач має звертати на засоби музичної виразності: динаміку та її контрастні елементи, фразування, акценти, тощо. Необхідною умовою виконання музичного твору є темп та його зміни. Належна увага приділяється ферматі та її різновидам, синкопі, різним за тривалістю паузам. Оволодіння студентом різними прийомами виразності жесту дозволяє диригенту, керівнику співочого колективу, творчо відтворити художні образи творів, створені композиторами різних епох.

На прикладах роботи над творами українських і зарубіжних композиторів, обробками українських пісень, дитячими піснями викладач упродовж періоду навчання вчить студента оволодівати основними прийомами з техніки диригування, знайомить студента з методикою роботи над хоровим репертуаром. Кожне заняття повинне мати зв'язки з предметами теоретичного циклу, хоровим класом, хорознавством, хоровим аранжуванням, методиками викладання музичного мистецтва.

Індивідуальні заняття з хорового диригування мають свою послідовність: розбір партитури, виконання її на інструменті; спів голосів; визначення диригентських завдань тощо. Після засвоєння студентом основних положень партитури заняття можуть бути різноманітними: аналіз партитури; відпрацювання виразових засобів, передача художнього образу.

Практика проведення заняття з хорового диригування доводить, що найпоширенішим видом є заняття, на якому наявні 2-3 компоненти. Наприклад: виконання партитури на фортепіано, її диригування,

робота над репертуаром дитячого садка, школи. Така різноманітність складових частин дає можливість педагогу активізувати студента, його розумову діяльність, пробуджувати в нього відповідні почуття відтворення художнього образу.

Методи для заключного вивчення творів можуть бути різноманітними. Перш за все, викладач домагається розуміння студентом виконавських засобів, розкриття авторського задуму, міри використання диригентських прийомів. Важливо осмислювати на заключних заняттях художній зміст творів, відтворювати виразові засоби (динаміку, агогіку, штрихи, темп, ритм тощо); керуватися авторськими вказівками, знати форму, мову творів, загострювати увагу студента до застосування різноманітних диригентських прийомів, відчувати зв'язок між фразами, частинами, вміти показати головну кульмінацію тощо. Незаперечним є розуміння студентом художньої ідеї твору, його змісту, задуму авторів літературного і музичного текстів.

Робота на заключному етапі над художнім образом вимагає від студента-диригента всебічних знань і навичок з уже вивчених предметів гармонії, аналізу музичних творів, історії музики, хорознавства в їх тісному зв'язку.

Вчити студента диригентській майстерності означає вчити оволодівати музичним слухом, духовно вживатися в хорівий твір, вчити артистизму, інтонаційному відчуттю, природній пластичності рук, рухливості обличчя.

Отже, доцільність модернізації навчально-виховного процесу диригентсько-хорової підготовки у вищих музично-педагогічних закладах полягає у забезпеченні: відповідних психолого-педагогічних умов, багатоваріативних і максимально наближених до шкільної хорової практики; цілеспрямованого формування мотиваційної і комунікативної сфери, а також особистісних фахових якостей керівника дитячого хорового колективу; формування у студентів ключових груп компетенцій якісної диригентсько-хорової підготовки майбутнього керівника дитячого хорового колективу і учителя музичного мистецтва, які є пріоритетними і спрямовані на перспективну професійну діяльність; озброєння майбутніх керівників дитячих хорових колективів сучасними ефективними методиками теоретичної й практичної роботи з дітьми шкільного віку.

Література:

1. Коваленко І.Г. Методика формування професійно-особистісних якостей майбутніх учителів музики в процесі вивчення диригентсько-хорових дисциплін: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Інна Григорівна Коваленко. – К.: НПУ ім. М.Драгоманова. – 2008. – 210 с.
4. Курлянд З.Н. Особистість вчителя сучасної школи: навч. посіб. / Зінаїда Наумівна Курлянд. – Одеса: ПДПУ ім. К.Ушинського, 2001. – С. 32-38.
5. Лінь Хай. Методичні засади диригентсько-хорової підготовки студентів до роботи в школах Китаю та України: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.02 / Хай Лінь. – К., 2007. – 23 с.
6. Михаськова М.А. Особливості й проблеми музично-освітньої діяльності студентів музичних факультетів вищих закладів педагогічної освіти / Марина Анатоліївна Михаськова; упор. О. Ростовський. – Ніжин: НДПУ, 2004. – 185 с.
7. Сегеда Н.А. Підготовка майбутнього вчителя музики до професійної самореалізації: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Наталя Анатоліївна Сегеда. - К.: НПУ ім. Драгоманова, 2002. – 209 с.

Олександр Лосєв, Олена Лосєва
(Харків, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ МИСТЕЦЬКИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Стрімкі соціальні перетворення сучасності вимагають від освітніх закладів забезпечення підготовки компетентних фахівців, здатних адаптуватися до мінливих умов соціуму, змінюватися й ефективно взаємодіяти з навколишнім світом. Пошук шляхів успішної адаптації до змінених соціальних умов та нової діяльності є важливою проблемою.

Адаптація (від лат. «adapto» – пристосовую) – це процес активного пристосування індивіда до мінливого середовища за допомогою різних соціальних засобів. Соціальна адаптація – це елемент діяльності, функцією якої є освоєння відносно стабільних умов середовища, типових проблем шляхом використання прийнятих зразків соціальної поведінки, дії. Основним механізмом адаптації є прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, стійких форм соціальної взаємодії, форм предметної діяльності [3, с. 87-96].

Педагогічні аспекти дослідження соціально-психологічної взаємодії особистості і суспільства, пошуки дієвих методів впливу на процес адаптації студентів розглядаються в працях як зарубіжних (Ч. Кулі, Г. Мід, Дж. Морено, Г. Тард, Х. Хартман, Дж. Хоуманс), так і вітчизняних психологів (А. Асмолов, Г. Андрєєва, О. Донцов, М. Корнєв, Р. Кричевський, В. Кутишенко, А. Налчаджян, Р. Немов, Л. Орбан-Лембрик, Б. Паригін, А. Петровський, М. Пірен, О. Шорохова). Однак питання адаптації до навчання не достатньо висвітлено в музичній педагогіці. Указана проблема розглядалася у дослідженнях Л. Булатової, І. Личагіної, Л. Щепотько в контексті професійної підготовки майбутнього учителя музичного мистецтва [6, с. 27].

Метою дослідження є аналіз особливостей адаптації та розгляд шляхів її вдосконалення у студентів мистецьких спеціальностей.

У зв'язку з багатогранністю діяльності вчителя музичного мистецтва як педагога, вихователя і виконавця, йому необхідно вміти не тільки високохудожньо виконувати твори, що вивчаються, а й глибоко, яскраво і зрозуміло розкривати його зміст. У зв'язку з цим перед мистецькими факультетами педагогічних вузів постають серйозні завдання: сформулювати такі якості у студента, які дозволяють йому самостійно, творчо засвоювати і переробляти музичну інформацію, що постійно поповнюється; озброїти його загальними методами оволодіння новими знаннями.

Особливою гостротою період адаптації до навчання у вищому навчальному закладі набуває саме на початковому етапі, що зумовлено зміною навчального середовища середньої школи на художньо-педагогічний простір вищої школи, особистісної системи ціннісно-пізнавальних орієнтацій, трансформацією мотивів обрання професії вчителя музичного мистецтва, опануванням нових засобів художньо-освітньої діяльності, формуванням нових типів і форм міжособистісних зв'язків і відносин. Недооцінка або ігнорування викладачами особливостей соціально-психологічної адаптації призводить до зниження зацікавленості майбутніх фахівців у отриманні професійно необхідних знань, виникнення невідповідності між очікуваними та дійсними результатами у навчанні, обумовлює розвиток невпевненості у правильності вибору професії та власних можливостях оволодіти нею [2, с. 94-95].

Важливість проблеми адаптації студентів до музичного навчання в педагогічних університетах, на відміну від адаптації до навчання в спеціальних мистецьких навчальних закладах, зумовлена багатовекторністю фахової підготовки майбутніх учителів музичного мистецтва, а саме – отриманні ними великої кількості фахових компетенцій в галузі мистецької освіти, зокрема музикознавчих, виконавських (диригентських, вокальних, музично-інструментальних), методичних тощо. Професійно насичений процес музичного навчання є причиною утрудненого «входження» студентів до нового художньо-педагогічного середовища [1, с. 180-188].

Траєкторія перебігу адаптації до музичного навчання залежить від розвиненості у студентів здібності до емоційно-осмисленого сприйняття, розуміння, «переробки» та інтерпретації художньо-освітньої інформації. Означена здібність характеризується наявністю у студентів умінь і навичок з практичної художньо-освітньої діяльності, здатністю сприймати, усвідомлювати й відтворювати навчальний матеріал, зокрема твори музичного мистецтва, інтерпретувати художньо-образний зміст музичних творів, висловлювати власне художнє ставлення до навчальної інформації тощо.

Основу адаптивних здібностей до музичного навчання складають емоційно-інтелектуальні дії, а головними факторами розвитку досліджуваного феномену є позитивна мотивація до навчання і прийняття студентами норм і цінностей майбутньої професії вчителя музичного мистецтва.

Методика розвитку адаптивних здібностей студентів до музичного навчання у вищих навчальних закладах передбачає три етапи:

- *ознайомлювальний етап* спрямований на формування позитивного ставлення до процесу музичного навчання, забезпечення комфортного «входження» майбутніх фахівців до художньо-педагогічного середовища педагогічного закладу, ознайомлення з його особливостями та вимогами і забезпечується методами, які сприяють розвитку комунікативних властивостей студентів та створенню позитивної мотивації до музичного навчання (емоційного стимулювання, створення ситуації успіху, творчих проєктів, імітаційно-моделюючої гри, художньо-педагогічної дискусії, рейтингового оцінювання навчальних результатів);

- *інтелектуально-накопичувальний етап* методики розвитку адаптивних здібностей характеризує процес «прийняття» першокурсниками художньо-педагогічного середовища через опанування способів, принципів, алгоритмів музичного навчання та фахових компетенцій у галузі музичної освіти й супроводжується методами, що сприяють розкриттю емоційно-інтелектуального потенціалу кожного студента, активізації процесу музичного навчання майбутніх фахівців відповідно до їх індивідуальних можливостей, здібностей, потреб та інтересів (проєктування індивідуальної художньо-освітньої програми, художньо-рефлексивної інтерпретації, синхронізації художньо-освітньої інформації, репетиції домашнього завдання);

- *самопроектувально-творчий етап* передбачає розвиток адаптивних здібностей майбутніх фахівців до рівня самовираження, творчих досягнень під час музичного навчання й залучення до процесу самопроектування і самомоніторингу. Зазначений етап ґрунтується на використанні методів, що сприяють усвідомленню студентами набутого художньо-освітнього досвіду, визначенні оптимальних «для себе» моделей музичного навчання й самонавчання (створення проблемної ситуації, непрямих натяків, порівняльного аналізу виконавських інтерпретацій, алгоритмізації музичного навчання, музичних еталонів) [6, с. 39-42].

Особлива роль у пошуку шляхів удосконалення професійної адаптації студентів належить куратору академічної групи. Наставник покликаний забезпечити поступову адаптацію кожного студента шляхом підбору відповідної системи заходів, зокрема, ознайомленням зі структурою та особливостями діяльності навчального закладу, традиціями, специфікою роботи кафедр, принципами навчання на факультеті мистецького напрямку, змістом позааудиторної роботи, характером навчального процесу, методами самостійної роботи та підготовки до музичних індивідуальних занять; проведенням атестації, що дозволяє контролювати самостійну роботу й допомагати першокурсникам; прагненням згуртувати студентський колектив, створити атмосферу творчості, позитиву, дружніх взаємостосунків, допомоги один одному; забезпеченням спільної діяльності; створенням студентського самоврядування у студентській групі та

наданням йому допомоги в організації культурно-масової роботи; своєчасним інформуванням батьків про життя й діяльність студентів, їх навчальні успіхи чи негаразди.

Важливою особливістю адаптації є індивідуалізація фахового музичного розвитку, що сприяє формуванню індивідуального стилю навчальної діяльності. Допомогти студентові сформувати індивідуальний стиль навчальної діяльності – означає допомогти йому знайти свої специфічні, оптимальні засоби адаптації до навчання на мистецькому факультеті. Основний ресурс для цього – засвоєння студентами базового змісту мистецької освіти, але індивідуально неповторним засобом. При цьому індивідуалізація навчання не повинна бути спрямована на селекцію і добір найбільш талановитих студентів і надання їм сприятливих умов розвитку. Необхідно створити таке навчально-формуєче середовище, в якому студенти могли б розвивати свої здібності, захоплення, творчий потенціал, реалізовувати потреби та інтереси.

У музичній педагогіці вирішального значення набуває індивідуальний творчий підхід педагога до вибору методів навчання і розвитку дитини. Неабияке значення має індивідуальний підхід до кожного студента з урахуванням комплексу характеристик його даних: наявності чи відсутності попередньої музичної освіти, задатків, навичок, ступеню володіння музичним інструментом, прагнень і власних уподобань студента. Мислячий, творчий педагог, озброєний знаннями основ методик викладання музичного мистецтва, творчо підійде до відбору прийомів і методів, доцільних для роботи зі студентами-початківцями [6, с. 51].

Упродовж усього навчального процесу особливу роль відіграють фактори, які спонукають студента до діяльності. Джерелом мотивації в найбільш загальному розумінні є потреба, що створюється на основі суперечностей між тим, що людина має, чим володіє, чого досягла і тим, чого вона ще не має, чим не володіє, чого не досягла. Бажання мати, оволодіти, досягти становить зміст потреби. І якщо в сферу таких потреб потрапляє володіння музичними навичками, прагнення до самовдосконалення як педагога, як музиканта, – вони стають мотивацією до засвоєння. З боку викладачів має відбуватися роз'яснення значущості мистецького навчання, його мети і завдань, перспектив у майбутньому [4, с. 110-115].

Важливого значення у професійній адаптації студентів набувають групові проекти, коли в процесі спільної діяльності формуються вміння працювати в колективі, брати відповідальність, аналізувати результати діяльності. У студентів мистецьких факультетів педагогічних закладів така діяльність проявляється, передусім, у роботі хорového колективу, оркестру, інструментального та вокального ансамблю, гурткової роботі. Проектна діяльність студентів забезпечує пріоритет надпредметних соціально значущих знань і вмінь, що найбільше відповідає парадигмі особистісно орієнтованої освіти, тому що саме ці знання й уміння дозволяють молоді упродовж життя успішно реалізуватись у професійній діяльності [5, с. 7-15].

Основними шляхами вдосконалення професійної адаптації студентів мистецького напрямку є: актуалізація цінності художньо-освітньої діяльності у свідомості студентів та прийняття ними норм та цінностей майбутньої професії, спонукання студентів до рефлексії навчальної діяльності та самопроєктування, ознайомлююча та спрямовуюча діяльність наставника групи, індивідуальний підхід педагогів до кожного студента через активізацію процесу музичного навчання майбутніх фахівців відповідно до їх індивідуальних можливостей та здібностей, формування позитивного ставлення до процесу музичного навчання, створення комфортного навчально-формуєчого художньо-педагогічного середовища, спільна музично-творча діяльність, позитивна мотивація до музичного навчання [7, с. 6-21].

Отже, існують дієві шляхи професійної адаптації студентів мистецького напрямку до навчального педагогічного процесу, які певною мірою можуть сприяти успішному засвоєнню норм, правил, традицій, системи взаємин, умов навчання на мистецькому факультеті, а також успішному входженню майбутнього вчителя музичного мистецтва у педагогічну професію і, як результат, сформують фахівця, здатного виявити свою індивідуальність і весь свій творчий потенціал у професійній діяльності.

Література:

1. Ашихміна Н.В. До проблеми розвитку адаптивних здібностей студентів-першокурсників музично-педагогічної спеціальності / Н.В. Ашихміна // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського: зб. наук. праць. – Спец. вип.: Мистецька освіта: Сучасний стан і перспективи розвитку. – 2007. – Ч.2. – С. 180-188.
2. Ашихміна Н.В. Художньо-педагогічне середовище як умова розвитку адаптивних здібностей студентів-першокурсників / Н.В. Ашихміна // Освіта в інформаційному суспільстві: філософські, психологічні та педагогічні аспекти: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (27-28.10. 2010 р., м. Суми). – 2010. – С. 94-95.
3. Ворожбит С.А. Проблеми загальної та навчальної адаптації студентів // Український центр політичного менеджменту. Соціальна психологія. – №4 (24), 2007. – С. 87-96.
4. Ізбаш С.С. Аналіз труднощів процесу адаптації студентів-першокурсників // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – №2. – Бердянськ: БДПУ, 2004. – С. 110-115.
5. Моїсєєва М.А. Спільна музично-виконавська діяльність як засіб формування професійних якостей учителя музики (на матеріалі концертмейстерського класу): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.02 / М.А. Моїсєєва. – К., 1998. – 16 с.
6. Олексик О.М. Музична педагогіка: [навч. посіб.] / О.М. Олексик. – К.: КНУКіМ, 2006. – 188 с.
7. Пакулина С.А. Адаптивні способності студентів педвуза: структура, фактори і средства розвитку: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / С.А. Пакулина. – М., 2004. – 24 с.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ

У руслі нового концептуального підходу до навчання музичного мистецтва основний акцент ставиться на особистісний розвиток студента, збагачення його емоційно-естетичного досвіду під час сприймання та інтерпретації музичних творів, а також формування ціннісних орієнтацій, потреби у творчій самореалізації та духовно-естетичного самовдосконалення.

У цьому контексті активізація творчого мислення студента стає основним засобом музично-творчого розвитку особистості.

Проблемі активізації мислення приділяли належну увагу відомі педагоги Б. Асаф'єв, О. Назайкінський, П. Гальперін; вчені-методисти: Н. Гродзенська, В. Шацька, О. Ростовський. Численні їх вислови дозволяють зробити висновок, що повноцінне оволодіння виконавсько-інтерпретаторською майстерністю можливе за умови максимального розвитку, активізації музичного мислення.

Граючи на музичному інструменті, студент активно включається в процес музикування, під час якого розвиваються художні здібності, творче мислення.

Музичний образ твору народжується з чуттєвого пізнання. Але щоб глибоко розкрити його зміст і втілити у виконання, потрібен не тільки чуттєвий ступінь пізнання, а й активна робота розуму, який аналізує і синтезує музичні враження, осмислює і узагальнює їх в художній цілісний образ. Створення художнього образу неможливе без участі інтелекту, без активної розумової діяльності, що забезпечує художність виконання.

Розвиток мислення – це набуття спеціальних навичок поетапної побудови виконавського образу твору. Розуміння, усвідомлення та поелементне опрацювання компонентів музично-виконавського образу, узагальнення і побудова на цій основі закінченого твору активізує творче мислення студентів, дозволяє їм досягти певних результатів виконання.

Музичне мислення являє собою процес аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, встановлення зв'язків і взаємозалежності між елементами музичної тканини. Результати аналітично-синтезуючої музичної діяльності фіксуються у виконанні твору.

У більшості студентів цілісний образ твору складається тільки наприкінці його розучування. Часто у процесі розучування студент обмежується сприйманням незначної кількості окремих явищ, засобів музичної виразності, не усвідомлюючи їх як частину цілого. Це призводить до пасивного музичного мислення, статичного характеру музично-виконавських уявлень.

Ставлячи завдання активізації творчого мислення студента, викладач має враховувати його індивідуальні особливості, здібності, характер, темперамент, рівень художнього мислення. Якщо студент демонструє недостатньо сформоване образне мислення, викладач повинен більше звертатись до його фантазії, пробуджувати увагу, прагнути зацікавити його музикою, що виконується, провести аналогії з літературними образами, навіть запропонувати програмний зміст твору з метою збагачення його емоційно-естетичного досвіду. В результаті такої кропіткої роботи, як показує викладацький досвід, у студента спостерігаються помітні позитивні зміни у музичному сприйманні твору, в розвитку асоціативного мислення.

В іншому випадку, якщо студент має нестандартне мислення, а також демонструє вміння систематизувати, узагальнювати музичний матеріал, проявляє нетипові цікаві художньо-творчі уявлення, викладач повинен розвивати самостійність інтерпретації інтонаційно-образного змісту твору, підвищувати рівень світосприймання і світовідчуття мистецького мислення виконавця.

Щоб активізувати ставлення студента до твору, активізувати його виконавську діяльність, потрібно створити таку атмосферу на занятті, щоб стимулювати розвиток уяви виконання, самостійний пошук тих чи інших засобів художньої виразності.

Процес пошуку інтерпретації проходить кілька стадій. Він розпочинається з розпізнавання використаних у творі мовних елементів, таких як ритмічна організація твору, особливості мелодії, фактури, динаміки тощо. Через конкретні звукові характеристики студент розуміє смисл музичної мови, музичну виразність, тобто усвідомлює специфіку вираження художньої інформації в музичному творі.

Одночасно йде процес пошуку виконавських засобів, з'ясовуються штрихи, ступінь активності пальців, формується слуховий контроль над необхідним співвідношенням між мелодією і супроводом, проводиться робота над пошуком фразування, тобто вдосконалюється комплекс піаністичних дій для виконання твору.

Важливу роль відіграє перше, загальне ознайомлення з музикою твору. Програвання твору педагогом, бесіда про твір є творчим зарядом щодо формування відношення до музики, її засобам виразності. На цьому етапі зароджується ескізне уявлення про образний зміст, контури, форми, вимальовуються виразні елементи музичної мови, а художній задум виникає лише у загальних рисах. Виконавець отримує поштовх для пошуків і розв'язання необхідних проблем, що сприяє розвитку мислення і його творчої активності. Поєднання різних елементів музичної мови веде до створення цілісного художнього образу.

Сприятлива ситуація для аналізу музичного твору складається тоді, коли виникають різні точки зору на твір, відбувається дискусія з викладачем. Доцільно запропонувати студенту обґрунтувати свої думки, разом з викладачем дійти до правильного сприймання. Отже, майстерність викладача полягає в

тому, щоб вміло підвести студента до правильної відповіді, пояснити неточність. Викладач показує, наприклад, кілька типів наголосів у виконанні мелодичної лінії, з'ясовує зі студентом особливості кожного, вибирає найкращий варіант виконання. Цікаво також зіставити різні динамічні варіанти виконання, пояснити їхні відмінності, а студенту запропонувати вирішити, який на його думку кращий. Пріоритетною має стати діалогова форма педагогічної взаємодії, забарвлена позитивними емоційно-естетичними переживаннями.

Одним з найістотніших критеріїв інтерпретації твору є відтворення студентом у своїй трактовці композиторської концепції, глибоке і правильне розуміння авторського задуму. Але характеризуючи образний зміст твору, його виражальні засоби, викладач має стимулювати самостійне ставлення до музики, виходити з власного її розуміння, власного відчуття.

Фундаментом розвитку твору стає направленість співвідношень динаміки, ритму, мелодії, регістру, фактури та інших засобів музичної виразності. Відсутність точно визначених кількісних показників цих засобів дає можливість створення декількох інтерпретацій одного й того ж музичного твору. Компонентами цього стає:

- ✓ композиторський задум;
- ✓ особистість викладача;
- ✓ здібність студента.

Усвідомлення музичної виразності підводить студента до того, що є основою музичної змістовності – вираженню внутрішнього світу людини, її почуттів, емоцій. Так відбувається одне із важливіших в розвитку художнього мислення явищ – встановлення асоціативних зв'язків музичних образів з особистісним життєвим досвідом. Оцінні реакції відбивають глибинні процеси сприймання твору, у ході якого він співвідноситься з усіма сторонами особистості, її психічною організацією, темпераментом, системою ідеалів тощо.

Для активізації виконавського рівня студента часто застосовують ще один метод – порівняльної характеристики різноманітних інтерпретацій твору. Деякі викладачі вимагають від студентів точного копіювання своєї виконавської концепції. На наш погляд, цей метод заважає розвитку особистості виконавця, пошуку власної інтерпретації.

Ми вважаємо, що виконання викладача слід використовувати обов'язково, а також, якщо є змога, прослухати твір у запису, адже таке прослуховування може стати зразком для студента, для створення його особистої виконавської трактовки. Зіставлення різноманітних інтерпретацій, спрямування уваги на розуміння кожної з них дає змогу студентам прийти до певного самостійного ставлення до виконання музичного твору.

Таким чином, інтерпретація твору передбачає пошук студентами особистісно-значущих смислів, співзвучних власному духовному сприйманню.

Розуміння, усвідомлення та поетапне опрацювання компонентів музичного образу, узагальнення й побудова на цій основі закінченого твору, активізує творче мислення студентів, дозволяє їм досягти певних успіхів у засвоєнні та виконанні музичного твору, створює умову для пошуку власної інтерпретації.

Література:

1. Асафьев В. Музыкальная форма как процесс. 2-е изд. Л.1971, книги 1,2. –Л.: Музгиз, 1963. – 378с.
2. Баренбойм Л.А. За полвека. / Статьи, очерки, материалы. / – Л.: Сов.композитор, 1989. – 368с.
3. Гродзенская Н.Л. Школьники слушают музыку. – М.: Просвещение, 1969. – 77с.
4. Коган Г.М. У врат мастерства. Работа пианиста. 3-е изд. М., 1969. – 116с.
5. Назайкинский Е.О психологии музыкального восприятия. – М.: Музыка, 1972. -384с.
6. Ростовський О.Я. Методика викладання в початковій школі. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 216с.
7. Ростовський О.Я. Методика викладання музики в основній школі. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 272с.

Серафима Школьник, Тетяна Бесшапошнікова
(Харків, Україна)

ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Постановка проблеми. Предмет «Музичне мистецтво» у системі загальної освіти школярів є одним із найважливіших. Сформувати художній смак, спрямувати молодь на активну життєву позицію є завданням усієї системи естетичного виховання. Вирішення цієї актуальної задачі може бути здійснено тільки при наявності висококваліфікованих учителів, які володіють системою знань, умінь і навичок на рівні сучасних вимог. Молодий вчитель має знати специфіку професії, яка передбачає поєднання педагогічних знань з професійними, тобто демонструвати наявність освітніх компетенцій, а саме: загальнокультурної, предметної, особистісного самовдосконалення, комунікативної, творчо-діяльній, інформаційної та навчально-пізнавальної, ціннісно-орієнтаційної, духовно-виховної. Базою для розкриття загальнотеоретичних основ професії вчителя музичного мистецтва слугували досягнення видатних діячів

педагогічної науки: О.О. Апраксіної, Б.В. Асаф'єва, В.Д. Остроменського, Н.Л. Гродзенської, В.М. Шацької, Д.Б. Кабалецького.

Метою статті є освітлення основних складових діяльності вчителя музичного мистецтва, які спрямовані на вирішення ним наступних задач: розкрити творчий характер діяльності фахівця, визначити здібності, які зумовлюють його придатність до музично-педагогічної діяльності; визначити знання, вміння та навички, якими має володіти вчитель музичного мистецтва; розглянути деякі специфічні види діяльності педагога-музиканта. У статті окреслені наступні шляхи удосконалення професійно-педагогічної кваліфікації вчителя музичного мистецтва: системність у надбанні необхідних фахових навичок; використання можливостей проблемного навчання; самовдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи національні музично-педагогічні традиції та сучасні тенденції розвитку музичної культури в Україні, програмними вимогами передбачено реалізацію домінуючої змістової лінії «Музичне мистецтво» державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, яка ґрунтується на засадах особистісно- зорієнтованого та компетентнісного підходів і включення до неї таких основних змістових блоків: художньо-естетичне сприймання музики українських та зарубіжних композиторів; набуття вокально-хорових навичок; елементи гри на музичних інструментах; застосування музики як засобу комунікації та творчого самовираження особистості; практичне засвоєння основних музичних понять; виховання вміння осмисленого, уважного слухання музики. Основними напрямками роботи вчителя музичного мистецтва є надання учням початкової музичної освіти, розвиток музичних здібностей, формування естетичних смаків, надання стимулу для самоосвіти.

Вирішення завдань музичного виховання можливо при певних умовах. По-перше, цікавих, захоплюючих уроків; по-друге, створення атмосфери емоційного сприйняття програмних музичних творів. Робота вчителя музичного мистецтва характеризується багатоплановістю його діяльності, він має володіти методами шкільної музичної педагогіки, а саме методом порівняння, словесним, наочно-слуховим, наочно-зоровим, методом роздумів під музику. Вміти цікаво та яскраво розповідати дітям про музику, охоплюючи такі ключові естетичні категорії, як види, жанри й стилі; бути обізнаним і вміти емоційно подати навчальний матеріал про сучасні музичні явища (джаз, рок, поп, шансон, авторська пісня); вміти професійно виконувати пісенний програмний репертуар та акомпанувати собі на музичному або електронному інструменті; виконувати програмні твори зі сприйняття музики та розвивати в учнів уміння їх сприймати; дати теоретичні знання про музичні стилі, форми, жанри; вміти використовувати медіа ресурси; вести різні види позакласної роботи; виховувати в учнів емоційно-ціннісне ставлення до мистецтва; формувати здатність до різних видів активної музично-творчої діяльності. Одними з головних рис сучасного педагога-музиканта має бути його любов до дітей та наявність належного інтелектуального рівня.

Учитель музичного мистецтва повинен вміти проводити традиційні та нетрадиційні за формою уроки: комбінований, урок введення в тему, урок поглиблення теми, урок узагальнення теми, синтетичний урок (бінарний, інтегрований), урок-екскурсія, урок-вистава, урок-гра, урок-концерт, урок-дискусія, урок-диспут, урок-вікторина, урок-монографія. Важливим при проведенні нетрадиційних форм уроків музичного мистецтва є натхнення, фантазія, творча уява, урахування природи музичного мистецтва, музичного досвіду учнів. Важливою вимогою для вчителя музичного мистецтва є вміння керувати різноманітними ситуаціями, що виникають на уроці, застосовуючи для цього теоретичні узагальнення та методичні прийоми роботи.

У чому ж є специфіка професійно-педагогічної спрямованості щодо формування особистості вчителя музичного мистецтва? Перш за все в синтезі педагогіки та музичного мистецтва. Система індивідуальної спеціальної підготовки вчителя музичного мистецтва, яка передбачає вивчення таких дисциплін, як «Спеціальний музичний інструмент», «Додатковий музичний інструмент», «Диригування», «Акомпанемент», «Вокал», дисциплін музично-теоретичного циклу, виникла під впливом аналогічних курсів навчання у консерваторії. Але, якщо метою навчання на музичних факультетах сучасної академії мистецтв є підготовка студентів до діяльності не тільки викладача, але й виконавця, то метою музично-педагогічних факультетів ВНЗ є підготовка, перш за все, вчителя музичного мистецтва у дошкільному та загальноосвітньому навчальних закладах. Тому для вчителя володіння інструментом, диригентською технікою, класичним репертуаром є лише однією із умов успіху його майбутньої фахової діяльності. Професійний багаж творів програмного репертуару разом із виконавською культурою та педагогічною майстерністю має відповідати завданням його різнобічної діяльності у школі як на уроці, так і при проведених позакласних заходах.

Спеціальна підготовка повинна спрямувати майбутніх учителів музичного мистецтва до особистісного розвитку, здатності до індивідуального своєрідного творчого самовираження, адже професійного успіху досягають не тільки висококваліфіковані фахівці, але й яскраві професіонали-особистості, які здатні до індивідуально-неповторного осмислення і вирішення професійно-педагогічних проблем. Особливістю професійної діяльності є наявність у педагога художньо-творчого начала, яке виявляється в умінні креативно проводити уроки, позакласні заходи, зацікавлювати дітей музичною діяльністю, впроваджувати інноваційні методи та прийоми навчання. Творча природа музичного мистецтва має багато можливостей для творчості вчителя-музиканта. Вона проявляється не тільки у створенні, але й у інтерпретації музичних творів на основі заглиблення у композиторський задум, ідею, художній образ. Вирішальну роль у цьому процесі відіграють музично-слухові уявлення, інтелект музиканта, його досвід, володіння засобами художньої виразності. У ході вирішення завдань навчання педагог використовує різні методи, але особливе значення набувають методи стимулювання мотивації навчально-пізнавальної діяльності школярів.

Особливо важливим в емоційному напрямку професійної майстерності вчителя музичного мистецтва є вміння знайти правильний тон уроку. Поняття «знайти правильний тон» виконання музичного твору, проведення бесіди, здавна має місце в мистецтві. Це поняття пов'язується з емоційним центром творчого процесу. Знайти правильний тон для кожного уроку – є одним із найскладніших завдань підготовки вчителя в наш час.

Творча діяльність учителя музичного мистецтва особливо яскраво проявляється у виконавстві. Проведення уроку неможливо уявити без широкого використання різних форм виконавства: співу, диригування, гри на музичному інструменті, акомпанування. Велику роль у процесі вирішення виконавських завдань мають орієнтовно-дослідницькі дії, які підказують саме таку інтерпретацію у відповідності до можливостей та досвіду виконавства. Вчитель має знати, що при цьому виникає три типи розумових дій: орієнтовні, виконавські та контрольні, що дає можливість проаналізувати поетапність формування дій у роботі над музичним твором. Орієнтовні дії виникають у процесі ознайомлення з музичним твором, його первинного сприйняття та роботи над нотним текстом. Виконавські дії – це робота над музичним твором (шляхом повторень, на основі музичних уявлень виконавець добирає необхідні дії, які найбільш точно вирішують звукові та технічні завдання, які поєднані з індивідуальним втіленням художньої думки); слуховий самоконтроль підсумовує результати, отримані після виконання перших двох дій. Виконання музичного твору – процес складний: тут переплітаються свідоме та інтуїтивне, оригінальне та займане, уява й мислення, емоційна захопленість та праця.

Основою музичного виховання є активне сприйняття музики. Цьому підпорядкована тематична побудова програми «Музичне мистецтво». Проблеми музичного сприйняття присвячено багато досліджень психологів, мистецтвознавців та педагогів. Л. С. Виготський, наприклад, вважав, що для сприйняття мистецтва недостатньо пережити лише ті почуття, які володіли автором твору, розібратися у структурі, треба додати і своє творче ставлення до музичного твору. Глибина музичного сприйняття залежить від художнього досвіду, уяви та від типологічних якостей особистості. Музичне сприйняття пов'язано із складним процесом мислення, внаслідок якого у свідомості народжується музичний образ. Він формується на основі уявлень про єдність мелодійних інтонацій, ритмічної структури, динамічного розвитку, тембрової характеристики тощо. Передумовна базується на виникненні зацікавленості до твору, основна – це слухання, розуміння й переживання музики, її інтерпретація та оцінка. Завершується цей процес створенням та осмисленням образів твору.

Професія вчителя музичного мистецтва потребує поєднання педагогічних та музичних здібностей, які, розвиваючись у процесі діяльності, впливають на саму діяльність, підвищуючи її якість. Для розвитку здібностей велике значення мають анатомо-фізіологічні якості організму: будова його нервової системи й функціональна мозкова діяльність; вроджені якості типологічної особливості людини, а саме: стійкість, рівновага та рухливість нервових процесів. Відзначаються наступні компоненти педагогічних здібностей: конструктивні, організаторські, комунікативні, а також педагогічні уявлення, спостережливність, вимогливість, педагогічний такт, розподіл уваги. Особливо важливими є конструктивні вміння такі, як вміння аналізувати, узагальнювати та систематизувати навчальний матеріал. Якщо у педагога гармонійно поєднуються кілька здібностей при ведучій ролі педагогічних, можна казати про його талант.

Результативність педагогічної діяльності вчителя музичного мистецтва може бути забезпечена при достатньому рівні музично-педагогічних здібностей, а також артистизмі, комунікативності, креативності, що допомагає здійсненню більш оригінального та творчого підходу до роботи. Якщо основні якості особистості вчителя формуються у процесі його психолого-педагогічної підготовки, то конкретні професійні знання – шляхом вивчення дисциплін спеціальної спрямованості, а також засвоєння різних видів практичної діяльності. Професіоналізм педагога визначається в умінні: грамотно обирати педагогічний матеріал згідно орієнтовному програмному репертуару; володіти виразним мовленням, як засобом впливу на розумову та емоційну сферу учнів; чітко розподіляти час між окремими частинами уроку, швидко перебудовуватися відповідно до ситуації на уроці; контролювати свої дії, а саме: діяти послідовно та осмислено; знаходити правильну манеру спілкування з учнями, враховуючи їхній вік та ступінь підготовленості до сприйняття знань. На кожному з етапів навчання вирішуються послідовно або одночасно наступні завдання: пробудження в учнів зацікавленості музичним мистецтвом; систематичний розвиток сприйняття музики шляхом організації емоційно-пізнавальної діяльності; передача ключових знань про музику; залучення до музично-виконавської діяльності. У діяльності вчителя музичного мистецтва можна виділити кілька напрямів: організаційний, пізнавальний, емоційний, дослідний. Організаційний напрям пов'язаний із цілеспрямованими діями вчителя з планування й організації навчально-виховного процесу. Це добір навчального матеріалу, організація різних форм роботи, планування власних дій та дій учнів. Пізнавальний напрям пов'язаний з діями вчителя щодо розвитку розумової діяльності школярів та підвищенням власного інтелектуального рівня. Емоційний напрям пов'язаний із здібностями вчителя реагувати на усе прекрасне у житті, з бажанням формувати високі почуття у дітей, захопленість музичним мистецтвом. Дослідницький напрям пов'язаний з діями вчителя щодо удосконалення навчального процесу й підвищення рівня своєї педагогічної майстерності. Це пов'язано з аналізом власної музично-педагогічної діяльності й узагальненням досвіду вчителів-новаторів, застосуванням ефективних методик, потребою здійснювати на практиці педагогічний експеримент.

Висновки. Таким чином, сучасний вчитель має орієнтуватися у методичних проблемах, діяти правильних висновків щодо застосування кращих музично-педагогічних досягнень у своїй практичній роботі. Він мусить відчувати педагогічний пульс сьогодення і спрямовувати свою професійну діяльність у русло постійного творчого пошуку. Отже, головне завдання вчителя – створити захоплюючу емоційно-

піднесена атмосферу, щоб кожний урок став справжнім уроком мистецтва, надихав учнів на творчість в особистісній та соціокультурній діяльності.

Література:

1. Асафьев Б.В. Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании / Б.В. Асафьев. — Л.: Музыка, 1973. — 144 с.
2. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С. Выготский. — М.: Искусство, 1986. — 583 с.
3. Програма «Музичне мистецтво» / авт. Хлебнікова Л., Дорогань Л.О., Івахно І.М., Кондратова Л.Г., Корнілова О.В., Лобова О.В., Міщенко Н.І. / веб-сайт МОНУ www.mon.gov.ua
4. Програма «Мистецтво» / авт. Масол Л.М., Гайдамака О.В., Очеретяна Н.В., Дмитренко О.М. / веб-сайт МОНУ www.mon.gov.ua
5. Ростовський О.Я. Методика викладання музики в основній школі / О.Я. Ростовський. — Тернопіль. Навчальна книга - Богдан, 2001. — 272 с.

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА**Ш. Абдусаматова, С. Кубаев
(Гулистан, Узбекистан)****ОПТИМАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ**

В современной педагогике все чаще говорится о выборе и использовании интерактивных методов обучения, потому что эти методы являются частью инновационной педагогической технологии. Инновационное образование - это внедрение новых технологий, новых образовательных процессов в обучение. Интерактивные методы помогают учащимся раскрыться как личность, хорошо усвоить изучаемый материал, развить в себе творческие способности, а также интерактивные методы позволяют определить личные качества каждого учащегося, и тем самым подобрать наиболее подходящую методику обучения.

Существуют как традиционные, так и инновационные методы обучения. Традиционные методы - это лекция, диспут, дискуссия и др. К инновационным методам же относятся рефлексия, имитация, дебаты, кластер, мозговой штурм и другие.

Мы не можем не согласиться с тем, что сейчас большое внимание уделяется именно оптимальному выбору интерактивных методов в развитии творческих способностей учащихся. Что же такое творчество? Как проявляются творческие способности? Эти вопросы интересуют многих, но прежде всего педагогов, поставивших своей целью создание творческой обстановки в школе.

В 1959 году американский психолог Фромм предложил следующее определение понятия творчества (креативности): «Это способность удивляться и познавать, умение находить решения в нестандартных ситуациях, это нацеленность на открытие нового и способность к глубокому осознанию своего опыта». Таким образом, следуя этой формулировке, критерием творчества является не качество результата, а характеристики и процессы, активизирующее творческую продуктивность. Учитывая результаты многократных наблюдений, можно заявить, что это определение творчества применимо и в отношении детей дошкольного возраста. Составители учебных программ единодушно подчеркивают, что сам процесс участия ребенка в экспериментировании гораздо более важен для развития детских творческих способностей, нежели получаемый конечный результат их деятельности.

Необходимо поддерживать способности ребенка к творчеству. Проявлять сочувствие к ранним неудачам, избегать неодобрительных оценок в творческих попытках ребенка. Не следует говорить ребёнку, что его произведение можно улучшить: "Это неплохо, но могло быть гораздо лучше, если бы..." В этом случае, как бы ни старался ребенок, результат все равно недостаточно хорош.

Помогайте ребенку ценить в себе творческую личность! Однако его поведение не должно выходить за рамки приличного. (Острая словесная карикатура на знакомого может быть очень точной и остроумной - но и не очень доброй.) Найдите слова для поддержки новых творческих начинаний ребенка, избегайте критиковать первые опыты - как бы ни были они неудачны. Относитесь к ним с симпатией и теплотой, потому что ребенок стремится творить не только для себя, но и для тех, кого любит.

Очень важно верить в способности ребенка. Из позитивного окружения, которое вы создаете, он возьмет то, что ему необходимо. Для него ваша вера в его силы достойная уважения предпосылка. Ни у кого не вызывает сомнения, что прогресс цивилизации зависит от исключительно одаренных людей, и самые большие надежды на улучшение условий жизни и будущее всей планеты связаны именно с творчески мыслящими молодыми людьми.

Интерактивные методы обучения позволяют активизировать и использовать громадный образовательный потенциал обучающихся, внести в учебный процесс элементы состязательности и использовать свойство синергии, присущее позитивно функционирующим системам: интеллектуальная сила группы обучающихся больше суммы сил ее членов (т.е. групповой результат всегда выше, чем сумма индивидуальных результатов).

При общем числе свыше 400 факторов, определяющих продуктивность обучения Гарвардских оценочных семинаров, что интерактивные вопросы, учение и работа сообща являются двумя из шести факторов, в наибольшей степени влияющих на качество обучения.

Что представляют собой формы интерактивного обучения? В настоящее время методистами и преподавателями-практиками разработано немало форм групповой работы. Наиболее понятными, очевидно, будут примеры по одной из гуманитарных дисциплин, например, по праву. Наиболее известные из интерактивных методов – "большой круг", "вертушка", "аквариум", "мозговой штурм", "дебаты". Эти формы эффективны в том случае, если на занятии обсуждается какая-либо проблема в целом, о которой у учащихся имеются первоначальные представления, полученные ранее на занятиях или в житейском опыте. Кроме того, обсуждаемые темы не должны быть закрытыми или очень узкими. Так, например, нет смысла в групповом обсуждении вопроса о том, каким должно быть наказание за хищение или какой должна быть ставка налога. Важно, чтобы уровень обсуждаемой проблемы позволял перейти от узко экономических (правовых, политических и пр.) вопросов к широкой постановке проблемы. При обсуждении правовых аспектов предметом группового обсуждения может стать, например, спорная законодательная норма, судебное решение или документ (фрагмент из Гражданского, Семейного, Трудового, Уголовного, УП кодексов). В этом случае учащиеся совместными усилиями будут решать вопрос о соответствии правовых норм или судебных решений международным стандартам в аспекте защиты прав и свобод человека. Уместнее начинать с наиболее простых форм групповой работы ("вертушка", "большой круг",

"аквариум"). Ценное в этих формах в том, что они позволяют ученику не только выразить свое мнение, взгляд и оценку, но и, услышав аргументы партнера по игре, подчас отказаться от своей точки зрения или существенно изменить ее. Это особенно актуально, ибо вопросы политики, права всегда неоднозначны и требуют от человека не только логического мышления, но и толерантности, уважения к чужому мнению.

Интерактивные методы обучения дают реальную возможность создать в аудитории атмосферу партнерства. Преподаватель, получивший в руки технологию, основанную на интерактивных методах, а не готовые рецепты хороших занятий, обучается работать в режиме творческого соавторства, в готовности к обоснованным изменениям и принятию нестандартных и ответственных решений. Интерактивные методы обучения позволяют педагогу:

- обеспечить интерес к теме занятия,
- достигнуть более прочного усвоения учебного материала,
- развивать аналитическое мышление,
- формировать коммуникативные навыки,
- создавать условия для вовлечения всех обучаемых в активную учебную деятельность
- обеспечить благоприятный психологический микроклимат в учебной группе и др.

Мозговой штурм – это действие по свободной выработке множества идей относительно темы, первоначально без их критики. Метод мозгового штурма претендует на универсальность применения. Задача "мозгового штурма": использовать силу малой группы для генерирования идей (в целом малые группы более сильны, чем сумма сил отдельных ее участников). Мозговой штурм призван подтолкнуть людей, занятых решением проблемы, к выдвижению большого числа идей, в том числе, самых невероятных и фантастических. Принцип, заложенный в основу этой стратегии, заключается в том, что чем больше количество высказанных идей, тем больше вероятность, что, по крайней мере, одна из них окажется удачной. Приводится алгоритм мозгового штурма при разработке каталога целей и задач занятия на основе педагогической технологии. Правила "мозгового штурма":

- высказывание предложений без всяких ограничений, чем громче, тем лучше;
- всякая идея позволительна
- идеи высказываются без мотивировки, только по существу задачи не допускается критика идей, их обсуждение и оценка до прекращения поступления предложений;
- все предложения фиксируются.

После проведения мозгового штурма перечень возможных решений должен быть изучен, чтобы найти лучшее из них.

К методам развития опыта творческой деятельности относятся методы, активизирующие творческое мышление, помогающие выработать умения решать новые проблемы, ведущие к целенаправленному сознательному поиску решения проблемы.

Г.С. Альтшуллером, О.Г. Богдановой, А.В. Брушлинским, Г. Мелхорном, Б. Мироновым, П. Якобсоном и др. разработаны методы развития творческой деятельности. К ним относятся:

-Методы с применением затрудняющих условий:

-Метод временных ограничений основывается на учете существенного влияния временного фактора на конструкторскую деятельность: у одних временные ограничения вызывают повышение активности и достижение даже более высоких результатов, чем в «спокойной» обстановке; другие (их больше всего) в различной степени меняют свое поведение, снижают результаты, и не всегда достигают конечного решения; на третьих, временные ограничения оказывают тормозящее, своего рода шоковое влияние, они приходят в замешательство, поддаются панике и более или менее отказываются от решения задачи.

-Метод внезапных запрещений заключается в том, что на том или ином этапе запрещается использовать в своих действиях какие-то механизмы (детали и т. д.), что способствует разрушению штампов в конструкторской деятельности, возможности применения хорошо известных типов устройств, узлов, деталей.

-Метод скоростного эскизирования, в процессе которого требуется, как можно чаще рисовать все то, что представляют студенты в тот или иной момент конструкторской деятельности, изображать все конструкции, которые приходят в голову, что способствует более строгому контролю своей деятельности, регулированию посредством образов процесса конструкторского творчества.

-Метод новых вариантов заключается в требовании выполнить задание по-другому, найти новые варианты его выполнения, когда уже имеется несколько вариантов решения.

-Учебная дискуссия - метод обучения сообща, применяемый для исследования проблем, которые могут иметь множество интерпретаций. Преимущества этой процедуры состоят в том, что все до единого ученики вовлечены в дискуссию, независимо от размера класса (недостаток состоит в том, что преподаватель минимально общается с учениками в ходе их работы).

Преподаватель представляет проблему и задает учащимся "бинарный" вопрос (предполагающий ответы: согласен/не согласен; верно/неверно; да/нет). Ученики разбиваются на "исходные" группы по четыре человека в каждой. Внутри каждой группы они разбиваются попарно, и ученики, составляющие пару, должны защищать противоположные точки зрения на поставленную проблему. Сначала вся группа целиком в течение нескольких минут обсуждает проблему, чтобы удостовериться, что они понимают ее одинаково, затем каждая пара начинает работать над списком доводов в поддержку мнений, которые они должны защищать. Спустя пять минут пары распадаются, и каждый ученик ищет того члена другой пары,

который защищает ту же самую точку зрения, что и он сам. Эти новые пары делятся своими доводами, обсуждают аргументы, а затем возвращаются к своим первоначальным партнерам, чтобы сообщить, что они узнали. После этого пары подбирают самые сильные аргументы, чтобы использовать их в неофициальных дебатах против пары, изначально входившей в их четверку. В качестве варианта, после приблизительно десяти минут дебатов, преподаватель может позволить ученикам привести доводы в пользу той точки зрения, которую они теперь действительно разделяют. Эти методы целесообразно применит у учащихся 15-18 лет.

Динамика представлений о центральном звене психологического механизма творческой деятельности тесно связана и с развитием методов исследования творчества. Существуют методы, приспособленные для исследования процессов творчества, творческих способностей и качеств личности. К этим методам относятся:

- 1) самонаблюдение учащихся за ходом собственного творчества;
- 2) изучение биографических данных учащихся (включая сюда и факты, непосредственно связанные с ходом творческого процесса);
- 3) анкетирование;
- 4) интервьюирование.
- 5) экспериментальные методы (приуроченные к изучению процесса творчества)
- 6) метод тестов (предназначенный для изучения творческих способностей и качеств личности учащегося).

Ведущее место в методах традиционной психологии творчества отводилось самонаблюдению творцов.

Правильный выбор и использование интерактивных методов в процессе обучения проявляет интеллектуальные возможности учащихся.

Ш. Абдусаматова, М. Дёмина
(Гулистан, Узбекистан)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СОПРОВОЖДЕНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В последнее десятилетие в системе образования усилиями ученых и практиков складывается особая культура поддержки и помощи ребенку в учебно-воспитательном процессе – психолого-педагогическое сопровождение. Разрабатываются вариативные модели сопровождения, формируется его инфраструктура. Важнейшей задачей модернизации является обеспечение доступности качественного образования, его индивидуализация и дифференциация, что предполагает:

- защиту прав личности обучающегося, обеспечение его психологической и физической безопасности, педагогическую поддержку и содействие ребенку в проблемных ситуациях;
- квалифицированную комплексную диагностику возможностей и способностей ребенка, начиная с раннего возраста;
- реализацию программ преодоления трудностей в обучении, участие специалистов системы сопровождения в разработке образовательных программ, адекватных возможностям и особенностям учащихся;
- участие специалистов сопровождения в психолого-педагогической экспертизе профессиональной деятельности педагогов образовательных учреждений, образовательных программ и проектов, учебно-методических пособий и иных средств обучения;
- психологическую помощь семьям детей групп особого внимания и др.

Задача формирования самостоятельной, ответственной и социально мобильной личности, способной к успешной социализации в обществе и активной адаптации на рынке труда, определяет необходимость широкого использования в системе сопровождения соответствующих программ развития социальных навыков, способности к личностному самоопределению и саморазвитию.

При таком подходе объектом сопровождения выступает образовательный процесс (учебно-воспитательный процесс), предметом деятельности являются ситуация развития ребенка как система отношений ребенка: с миром, с окружающими (взрослыми и сверстниками), с самим собой.

Психолого-педагогическое сопровождение развития ребенка может рассматриваться как сопровождение отношений: их развитие, коррекция, восстановление.

Целью психолого-педагогического сопровождения ребенка в учебно-воспитательном процессе является обеспечение нормального развития ребенка (в соответствии с нормой развития в соответствующем возрасте).

Задачи психолого-педагогического сопровождения:

- предупреждение возникновения проблем развития ребенка;
- помощь ребенку в решении актуальных задач развития, обучения, социализации: учебные трудности, проблемы с выбором образовательного и профессионального маршрута, нарушения эмоционально-волевой сферы, проблемы взаимоотношений со сверстниками, учителями, родителями;
- психологическое обеспечение образовательных программ;

- развитие психолого-педагогической компетентности (психологической культуры) учащихся, родителей, педагогов.

Некоторые виды работ по психолого-педагогическому сопровождению:

Психологическое просвещение и образование: формирование психологической культуры, развитие психолого-педагогической компетентности учащихся, администрации образовательных учреждений, педагогов, родителей.

В системе развивающего образования возможным становится различение коррекционной и развивающей работы.

Если в коррекционной работе специалист системы сопровождения имеет определенный эталон психического развития, к которому стремится приблизить ребенка, то в развивающей работе он ориентируется на средневозрастные нормы развития для создания таких условий, в которых ребенок сможет подняться на оптимальный для него уровень развития. Последний может быть как выше, так и ниже среднестатистического. За коррекционной работой закрепляется смысл «исправления» отклонений, а за развивающей – смысл раскрытия потенциальных возможностей ребенка.

Сегодня в системе психолого-педагогического сопровождения наряду с рассмотренными выше традиционными видами деятельности реализуется такое комплексное направление, как разработка (проектирование) образовательных программ.

Подобные возможности открываются в связи со складывающимся различием учебной и образовательной программ. В учебной программе акцент делается на овладение знаниями, умениями, навыками. В образовательной программе основное внимание уделяется становлению, развитию и воспитанию личности в совокупности ее когнитивных, эмоциональных характеристик. Таким образом, образовательная программа в отличие от учебной должна выполнять не только обучающую, но и диагностическую, прогностическую, коррекционную функции, что предполагает изучение стартовых возможностей и динамики развития ребенка в образовательном процессе и, следовательно, предполагает построение системы психолого-педагогического сопровождения образовательного процесса.

Психолого-педагогическое сопровождение сегодня является не просто суммой разнообразных методов коррекционно-развивающей работы с детьми, но выступает как комплексная технология, особая культура поддержки и помощи ребенку в решении задач развития, обучения, воспитания, социализации.

Это предполагает, что специалист по психолого-педагогическому сопровождению не только владеет методиками диагностики, консультирования, коррекции, но обладает способностью к системному анализу проблемных ситуаций, программированию и планированию деятельности, направленной на их разрешение, организацию в этих целях участников образовательного процесса (ребенок, сверстники, родители, педагоги, администрация).

При этом особое внимание необходимо уделять переходным этапам в развитии и образовании детей, что предполагает выделение уровней сопровождения.

Уровень класса (группы). На данном уровне ведущую роль играют учителя и классный руководитель, обеспечивающие необходимую педагогическую поддержку ребенку в решении задач обучения, воспитания и развития. Основная цель их деятельности – развитие самостоятельности в решении проблемных ситуаций, предотвращение дезадаптации ребенка, возникновения острых проблемных ситуаций.

Специалист сопровождения принимает участие в разработке образовательной программы учреждения. Программы развития, проектирования системы управления, проводит экспертизу и анализ планов учебной и воспитательной работы. Решений, принимаемых педагогическими советами и руководством образовательных учреждений, а также текущего состояния образовательного процесса с точки зрения их психологической обоснованности и практической эффективности в развитии и воспитании личности и учебных групп, вносит соответствующие предложения руководству, отдельным работникам по управлению учреждением.

На сегодняшний день ресурсы системы психолого-педагогического сопровождения недостаточно задействованы в решении актуальных задач воспитания. В этом направлении необходимо:

- обеспечить активное участие педагогов-психологов в разработке и сопровождении программ воспитания;
- осуществлять поиск и апробацию форм эффективного взаимодействия классных руководителей, классных воспитателей и учителей-предметников, социальных педагогов и педагогов-психологов, педагогов дополнительного образования, педагогов-организаторов в образовательных учреждениях всех типов и видов;
- расширить использование в воспитательном процессе методов работы с ценностно-смысловыми ориентациями учащихся; тренингов личностного роста, межличностного общения, бесконфликтного взаимодействия, методов развития критического мышления, противостояния негативным социальным влияниям, групповому давлению и манипуляциям.

Такое важнейшее направление воспитательной работы, как создание и поддержка детских и молодежных объединений, требует адекватного психолого-педагогического сопровождения. В современной практической психологии имеется значительный арсенал методов работы с малыми группами и коллективами, методов формирования лидерских способностей и качеств, процедур инициации и т.д., которые следует шире использовать для решения задач воспитания и социализации детей в деятельности детских объединений.

Важнейшим направлением психолого-педагогического сопровождения развития учащихся является сохранение и укрепление здоровья детей.

Конкретными задачами работы в данном направлении являются:

- формирование установок на здоровый образ жизни;
- развитие навыков саморегуляции и управления стрессом;

Современные подходы к построению эффективных профилактических программ утверждают необходимость не только давать учащимся информацию о поведенческих рисках, опасных для здоровья, но формировать навыки здорового жизненного стиля. Необходимым условием эффективности обучения здоровому образу жизни становится использование широкого диапазона интерактивных видов деятельности: тренинги, ролевые игры, моделирование ситуации и т.д.

Специфическим предметом психолого-педагогического сопровождения ребенка являются отношения ребенка с сообществом сверстников.

На сегодняшний день четко установлена связь между социально-эмоциональным благополучием ребенка в сообществе, учебном коллективе и его успешностью в учебной деятельности.

Психолого-педагогическое сопровождение перехода на профильное обучение в старшей школе должно включать в себя организацию всестороннего изучения индивидуальных и личностных особенностей выпускников основной школы, их интересов и склонностей.

Необходимо обеспечить внутреннюю дифференциацию обучения в старшей школе. В основу определения профиля должен лечь учебный профиль школьника как субъекта образовательного процесса, его субъектный опыт. Исследования показывают, что если выбранное направление в обучении находится в соответствии с указанными характеристиками, то повышение требований и увеличение учебной нагрузки не влечет утомления и связанных с ним невротических явлений, а, наоборот, способствует повышению эффективности обучения.

Психолого-педагогическое сопровождение профилизации обучения в старшей школе позволит организовать профильное обучение как вид личностно-ориентированного обучения, эффективную форму индивидуализации обучения, позволяющие раскрыться и реализоваться потенциалу каждого учащегося.

Вместе с тем профильное обучение должно строиться как подлинно развивающее, где профильность, вариативность образования в старшей школе напрямую связана с вариативностью развития, а индивидуальная траектория профессионализации с индивидуальной траекторией развития.

Решение задач психолого-педагогического сопровождения ребенка не может быть ограничено областью непосредственного взаимодействия психолога с ребенком, но требует организации работы с педагогами и родителями как участниками учебно-воспитательного процесса.

Традиционно данное направление определялось как психологическое просвещение. Утверждение парадигмы развивающего, личностно-ориентированного образования, задачи повышения профессионализма педагогических кадров требуют перехода от традиционной модели психологического просвещения к модели развития психологической компетентности педагогов, позволяющими решать актуальные задачи развития и воспитания ребенка.

В настоящее время педагогам приходится работать с неоднородным контингентом детей. Реальная практика образования испытывает потребность в педагоге-профессионале, способном к работе с различными категориями, в соответствии с различными типами норм развития: среднестатистической, индивидуально-личностной.

В современной ситуации возрастает роль и ответственность семьи (родителей) за воспитание детей. Однако, как свидетельствует практика, многие родители, ориентированные на активное участие в воспитании собственных детей, испытывают недостаток знаний в области педагогики и психологии, имеют низкую педагогическую и психологическую культуру. Работу с родительской общественностью, таким образом, следует рассматривать как важнейшую задачу, решаемую в системе психолого-педагогического сопровождения как в традиционных формах консультирования и просвещения, так и в достаточно новой для системы сопровождения форме совместных (родители и дети) семинаров-тренингов по развитию навыков общения, сотрудничества, разрешения конфликтов.

Выявление и поддержка одаренных детей видится важной целью психолого-педагогического сопровождения ребенка в основной системе и системе дополнительного образования детей.

Интенсивное развитие теории и практики психолого-педагогического сопровождения в последние годы связано с расширением представлений о целях образования, в число которых включены цели развития, воспитания, обеспечения физического, психического, психологического, нравственного и социального здоровья детей.

При таком подходе психолого-педагогическое сопровождение уже не может рассматриваться как «сфера обслуживания», «сервисная служба», но выступает как неотъемлемый элемент системы образования, равноправный партнер структур и специалистов иного профиля в решении задач обучения, воспитания и развития нового поколения.

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ НАУЧНО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ

Анализ проблемы развития творческих способностей во многом будет предопределяться тем содержанием, которое будем вкладывать в это понятие. Очень часто в обыденном сознании творческие способности отождествляется со способностями к различным видам художественной деятельности, с умением красиво рисовать, сочинять стихи, писать музыку и т.д.

Очевидно, рассматриваемое нами понятие теснейшим образом связано с понятием «творчество», «творческая деятельность». Под творческой деятельностью человека мы понимаем такую деятельность его, в результате которой создаётся нечто новое, будь это предмет внешнего мира или построение мышления, приводящее к новым знаниям о мире, или чувство, отражающее новое отношение к деятельности.

Творческие способности – это индивидуальные особенности качества человека, которые определяют успешность выполнения им творческой деятельности различного рода. Так как элемент творчества может присутствовать в любом виде человеческой деятельности, то справедливо говорить не только о художественных творческих способностях, но и о технических, научных творческих способностях.

Прежде чем рассмотреть вопросы проявления научно-творческих способностей, мы хотим раскрыть суть понятия «научности», понимание научных понятий учащимися.

Речь идёт о научных понятиях, усваиваемых в процессе обучения, ибо у учащихся имеются и так называемые «житейские» понятия, которые в процессе накопления личного опыта и повседневного общения с другими людьми складываются вне специального обучения.

В процессе обучения у учащихся, во-первых, растёт круг понятий и, во-вторых, сами понятия становятся более полными и точными, расширяется их содержание.

Формирование научных понятий начинается обычно с наблюдений за частными, единичными явлениями, ознакомления с фактами, накопления опыта. Обобщающая деятельность учащихся постепенно совершенствуется – вначале она часто строится на внешней аналогии – сопоставлении внешних признаков и выделении одного общего признака. Затем на основе сопоставления внешних признаков выделяется ряд общих признаков, которые классифицируются.

Известно, что активная, самостоятельная работа мысли начинается тогда, когда перед человеком возникает проблема, вопрос.

Поэтому учителя должны стараться так проводить занятия, чтобы перед учащимися чаще возникали хотя бы несложные проблемы, и побуждать их к попыткам самостоятельно решать проблемы. Это и составляет сущность проблемного обучения. Учащиеся строят гипотезы, намечают и обсуждают способы их истинности, аргументируют, проводят наблюдения, анализируют их результаты, рассуждают, доказывают. Сюда относится, например, задача на самостоятельное «открытие» правил, законов, формул.

Когда Родители обнаруживают одарённость ребёнка, его творческие способности, они остро чувствуют себя обязанными сделать всё возможное для развития его талантов. Некоторые родители становятся чересчур обременёнными этой заботой и испытывают чувство вины, если им кажется, что они не совсем с этим справляются. Но главный вклад в воспитании заключается в развитии здорового и положительного самовосприятия ребёнка. Родители играют важнейшую роль в формировании концепции «Я»- и, хотя окружающие могут внести свой вклад в развитие способностей ребёнка, приоритет родителей в воспитании личности неспорим. Подтверждением этой мысли мы можем вспомнить слова И.А.Каримова «Со дня рождения человек живёт в семейной среде. Семейные традиции, ценности, уклад формируют основу характера ребёнка. Самое главное, через семейную жизненную школу дети постигают и ощущают требования общества».

Родители обязаны стремиться развивать в своих детях следующие личные качества:

1. Уверенность, самооценка;
2. Понимание достоинств и недостатков в себе самом и в окружающих;
3. Интеллектуальную любознательность и готовность к исследовательскому риску;
4. Уважение к доброте, честности, дружелюбию, сопереживанию, терпению и душевному мужеству;
5. Привычку опираться на собственные силы и готовность нести ответственность за свои поступки;
6. Умение помогать находить общий язык и радость в общении с людьми.

Родители создадут прекрасные условия для развития этих качеств, если своим собственным поведением продемонстрируют, что:

1. Они ценят то, что хотят привить ребёнку в моральном, социальном или интеллектуальном плане;
2. Они точно рассчитывают момент и степень реакции на потребности ребёнка;
3. Они опираются на собственные силы и позволяют ребёнку самому искать выход из сложившейся ситуации, решать каждую задачу, которая ему под силу, даже если сами могут сделать всё быстрее и лучше;

4. Они практически не оказывают давления на ребёнка в его школьных делах, но всегда готовы прийти на помощь в случае необходимости и предоставить дополнительную информацию в сфере, к которой ребёнок проявляет интерес.

Итак, родителям следует принимать детей, какие они есть, а не рассматривать в качестве носителей талантов. Их таланты произрастают из индивидуальности личности, а достижения, в конечном счёте, зависят от того, как эта личность разовьётся.

Исходя из этих обязательств, можно предложить целую серию полезных советов родителям, заботящимся об умственном здоровье и счастье своих детей. С помощью этих советов родителям предоставляется возможность сдать своего рода авто экзамен.

1. Создайте устную и безопасную психологическую базу ребёнку в его поисках, к которой он мог бы возвращаться, если будет напуган собственными открытиями.

2. Поддерживайте способности ребёнка к творчеству и проявляйте сочувствие к ранним неудачам. Избегайте неодобрительной оценки творческих попыток ребёнка. Не следует говорить ребёнку, как его произведение можно улучшить. В этом случае, как бы ни старался ребёнок, результат всё равно не будет хорош.

3. Будьте терпимы к странным идеям, уважайте любопытство, вопросы и идеи ребёнка. Старайтесь отвечать на все вопросы, даже если они кажутся дикими или «за гранью».

4. Оставляйте ребёнка одного и позволяйте ему, если он того желает, самому заниматься своими делами. Избыток «шефства» может затруднить творчество.

5. Помогайте ребёнку учиться строить его систему ценностей, не обязательно основанную на его собственных взглядах, чтобы он мог уважать себя и свои идеи наряду с другими идеями и их носителями. Таким образом, он, в свою очередь, будет и сам, ценить другими.

6. Помогайте ребёнку в удовлетворении основных человеческих потребностей (чувство безопасности, любовь, уважение к себе и окружающим), поскольку человек, энергия которого скована основными потребностями, менее способен достичь высот самовыражения.

7. Помогайте ему справляться с разочарованием и сомнением, когда он остаётся один в процессе непонятного сверстникам творческого поиска: пусть он сохранит свой творческий импульс, находя награду в себе самом и меньше переживая о своём признании окружающими.

8. Объясните, что на многие его вопросы не всегда можно ответить однозначно, для этого требуется время, а с его стороны – терпение. Ребёнок должен научиться жить в интеллектуальном напряжении, не отторгая идей, которые его создадут.

9. Помогайте ребёнку ценить в себе творческую личность. Однако его поведение не должно выходить за рамки приличного.

10. Помогайте ребёнку глубже познать себя, чтобы не упустить мимолетную (подсознательную) идею. Проявляйте симпатию к его первым неуклюжим попыткам выразить такую идею словами и сделать её понятной для окружающих.

11. Находите слова поддержки для новых творческих начинаний ребёнка, избегайте критиковать первые опыты – как бы ни были они неудачны. Относитесь к ним с симпатией и теплотой: ребёнок стремится создать, творить не только для себя, но и тех, кого любит.

12. Помогайте ребёнку стать «разумным авантюристом», порой полагаться в познании на риск и интуицию: наиболее вероятно, что именно это поможет совершить действительное открытие.

13. Поддерживайте необходимую для творчества атмосферу, помогая ребёнку избежать общественного неодобрения, уменьшить социальные трения и справиться с негативной реакцией сверстников. Таким образом, он сможет стать конструктивным скорее, чем неконструктивным неконформистом.

14. Непременно постарайтесь найти ребёнку компаньона такого же возраста и таких же способностей. Не позволяйте ребёнку погрузиться в одиночество и избегать общения.

Исследуя проблему одарённости, Л.С. Выгодский выдвинул очень интересную мысль о том, что одарённость, как и характер, - не статистическое, но динамическое образование, развитие которого идёт противоречиво. Такое понимание даёт возможность рассматривать одарённость и дефективность как два разных исхода процесса компенсации, как плюс и минус одарённости.

Анализируя связь одарённости с культурным развитием ребёнка, он говорил о том, что культурное развитие имеет тенденцию, с одной стороны, к нивелированию отдельных различий естественной одарённости, а с другой – к увеличению масштаба и расширению разброса различных степеней одарённости. То есть разброс одарённости у животных и детей больше, чем у взрослых культурных людей. Но, с другой стороны, именно культура, воздействуя на одарённость, на творческие способности, усиливает разницу в развитии детей с разным уровнем способности, так как отсталые дети, например, не могут даже овладеть грамотой или счётом, а талантливые достигают вершин в науке и раздвигают её горизонты.

Исследования Л.И. Божович были связаны с процессом формирования личности детей, которого она понимала как развитие независимости от окружающей ситуации, когда поведение человека определяется не внешней ситуацией, но внутренними мотивами. Она выделяет личностные компоненты в каждом возрастном кризисе. Говоря о превращении ребёнка из объекта в субъект в конце первого года жизни, о появлении осознания себя субъекта действия в три года, как субъекта в системе социальных отношений в семь лет и, наконец, об осознании своей личностной уникальности и ценности в подростковом и юношеском возрасте.

Идеи о том, какими должны быть истинные взаимоотношения между ребёнком и взрослым, и как эти взаимоотношения воздействуют на проявление индивидуальных свойств личности ребёнка, легли в основу работ известного учёного Б. Спока. Он в своих книгах писал о том, как родители должны ухаживать за детьми, не нарушая их истинной самооценки и помогать их социализации.

Однако, родители, по мнению учёного, не так часто соблюдают эти правила и не прислушиваются к своему ребёнку.. Чаще всего это происходит под давлением взрослых, у которых имеется своё собственное представление о ребёнке, его способностях и предназначении. Свою оценку они навязывают ребёнку, стремясь, чтобы он её принял и сделал своей самооценкой. Некоторые дети начинают протестовать против навязываемых им действий, интересов и представлений, вступая в конфликт с окружающими, что рождает негативизм и агрессию. Стремление во что бы то ни стало отстоять себя, преодолеть давление взрослых также может нарушить истинную самооценку, так как в своём негативизме ребёнок начинает протестовать против всего, что идёт от взрослого, даже в том случае, если это соответствует его истинным интересам. Естественно, такой путь развития не может быть позитивным и необходимо вмешательство психотерапевта, чтобы наладить общение ребёнка с окружающими.

Исходя из выше перечисленных исследований, можно сделать вывод о том, в формировании всесторонне развитой личности, её научно-творческих способностей целесообразнее следовать рекомендациям для родителей. Воспитатели, педагоги, которые ответственны в формировании личности ребёнка обязаны принимать всё это во внимание.

Очень важно верить в способности учащегося. Из позитивного окружения, которое вы создаете, он возьмет то, что ему необходимо. Для него ваша вера в его силы достойная уважения предпосылка. Ни у кого не вызывает сомнения, что прогресс цивилизации зависит от исключительно одаренных людей, и самые большие надежды на улучшение условий жизни и будущее всей планеты связаны именно с творчески мыслящими молодыми людьми.

Р.Ш. Абитаева (Жезказган, Казахстан)
А.Ш. Муталиева (Астана, Казахстан)

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ПОДГОТОВКИ МЕНЕДЖЕРОВ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ, СНГ И РАЗВИТЫХ СТРАНАХ

Модернизация системы образования в Казахстане, вызванная необходимостью вхождения ее в мировое образовательное пространство, глобализация социально-экономических и политических процессов, определяют сегодня современную образовательную политику нашего государства.

Разработанная в Республике Казахстан нормативно-правовая база (Закон РК «Об образовании», Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы, Квалификационные характеристики работников образования и др.) [1-2], является тем механизмом, который способствует обеспечению качественного уровня профессионального развития работников образования как в системе вузовской подготовки будущих специалистов, так и в системе повышения квалификации педагогов-практиков.

Изучение состояния управленческой деятельности в республике Казахстан (интервью, наблюдения, опрос педагогов, директоров школ) показал, что на сегодняшний день среди директоров средних общеобразовательных учреждений нет специалистов с базовым образованием «менеджер в образовании». Более того, анализ существующего классификатора специальностей свидетельствует о том, что эта педагогическая профессия в перечне отсутствует.

Изучая опыт работы школ, анализируя состояние управленческой деятельности современных директоров, мы выявили, что их роль кардинально изменилась: современные руководители интуитивно начали предпринимать попытки ухода от административного командования и тотального контроля к стремлению оказать профессиональную помощь и поддержку педагогическому персоналу. Директора школ начинают понимать, что на эффективность и качество их образовательной деятельности успешно влияют методы оперативного и эффективного управления, в основе которого изучение потребностей заказчиков в лице детей и родителей. Более того, руководители школы осознают тот факт, что им придется работать в новой социокультурной ситуации, реакции которой практически невозможно предвидеть.

Существенно возросла роль директора и в условиях увеличивающейся автономности школ, снижения мотивации и социального дискомфорта в педагогической деятельности учителей. В связи с этим важное место в организации и становлении эффективного образовательного процесса занимает проблема подбора директоров школ.

В настоящее время при отборе руководителей производства во всем мире широко используются и интенсивно развиваются различные методы оценки и отбора управленческих кадров. Очевидно, это связано с тем, что в ряде стран (Япония, США, Канада, Германия и др.) появились специальные консультационные фирмы и оценочные центры, занимающиеся только оценкой возможных кандидатов на замещение тех или иных управленческих должностей.

Деятельность в системе повышения квалификации директоров школ показывает, что проблемы отбора директоров общеобразовательных школ, существуют не только в нашей стране, но и в странах дальнего и ближнего зарубежья. Одну из причин такого положения мы видим в недостаточной

разработанности показателей, критериев и методов оценки профессионально-важных качеств директоров школ, поскольку в нашей стране пока отсутствует законодательная база, которая узаконила бы эти процедуры.

Изучение реального состояния управленческой деятельности руководителей образовательных учреждений и исследования Т.И.Шамовой [3], Ю.А.Конражевского [2], Е.П.Тонконогой [4] и др., показывают, что большинство руководителей организаций образования - это вчерашние учителя, не имеющие специальную подготовку или специализацию менеджера-руководителя.

В связи с этим совершенствование системы подготовки и повышения квалификации руководителей школ в образовании многими казахстанскими учеными рассматривается как общенациональный приоритет. В действующей в настоящее время системе повышения квалификации руководителей организаций образования продолжает преобладать знаниецентристский подход. Процесс их обучения носит преимущественно информационный характер, а результативность курсов определяется выявлением и оценкой уровня усвоенных знаний, умений и навыков слушателями. Существующее положение дел не может не сказаться на эффективности развития тех профессиональных компетенций, которые на сегодняшний день необходимы современному менеджеру образования. Как показали исследования специалистов, посвященных изучению проблем управления [2-5], директора организаций образования зачастую оказываются неготовыми к управленческому решению многих задач, обусловленных переходом к новой национальной модели образования, ориентированной на результат. Аттестация же руководителей организаций образования показывает, что основная их масса не готова и к реализации 12-летнего обучения.

Изучение теории и практики управления показало [3-5], что сегодня имеется потребность в менеджерах образования, обладающих высоким уровнем управленческой культуры, готовых к управлению развитием образовательного учреждения на основе современных подходов к управлению: деятельностного, компетентностного. Появляется необходимость в руководителе-лидере, владеющего инновационными методами и формами работы с коллективом, реализующего механизмы мотивации педагогических работников на успех, менеджере, способного непрерывно развивать человеческие ресурсы и в наиболее полной мере раскрывать и использовать педагогический потенциал для достижения основного результата деятельности в школе - социально ориентированного и подготовленного к профессиональному выбору, психологически и физически здорового, конкурентоспособного на рынке труда выпускника.

К сожалению, в практике работы наших отделов образования процедура отбора директоров школ по-прежнему проводится только эвристическим путем, без подробного анализа возможностей и способностей кандидатов. Подобная субъективная оценка кандидатов в руководители, опирающаяся главным образом на их жизненный опыт и интуицию, в современных условиях развития образования все чаще дает сбой.

Проведенный нами опрос руководящих работников районных, городских и областных отделов образования, имеющих стаж управленческой работы от 8 до 26 лет, учителей школ показал, что ошибки в выборе директоров школы в последние годы увеличились. Причем, главными причинами этих ошибок большинство опрошенных назвали отсутствие конкурса и отсутствие критериев и методики отбора на должность руководителя школы. 60% опрошенных отметили, что должности директоров школ занимают недостаточно квалифицированные в профессиональном отношении и не обладающие нужными личностно-деловыми качествами, бывшие учителя. Личные качества многих директоров школ также не соответствуют требованиям времени. Исследования, проведенные среди педагогов Карагандинской области, свидетельствуют о том, что конфликтные ситуации, возникающие в школах, в большинстве своем связаны с личностью директора.

В последние годы не во всех управлениях образования республики созданы и функционирует резерв для назначения на должность директора общеобразовательного учреждения. Подбор в эти группы педагогов был случаен, претенденты не проходили психологический отбор, психолого-педагогическое тестирование, выявляющее уровень и готовность к управленческой деятельности. Основное количество претендентов (90%) женщины. Такое положение не могло сказаться как на качестве, так и эффективности образовательной деятельности общеобразовательных учреждений. Об этом свидетельствуют результаты количественных и качественных показателей обучения и воспитания обучающихся (ЕНТ, ПГК, PISA, TIMSS). Такое же положение наблюдается в большинстве учреждений технического и профессионального образования.

Более того, процедура назначения на должность директора школы зачастую идет в разрез с Законом Республики Казахстан «Об образовании», в котором речь идет о том, что руководителя должны назначать по результатам конкурса.

В нашей республике предпринимались попытки решить данную проблему. Например, в Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2005-2010 годы одной из задач являлась «подготовка менеджеров образования».

Анализ показал, что эта задача к концу 2010 года оказалась не реализованной, хотя ее решение уже в тот период позволило бы создать эффективную систему подготовки менеджеров образования, которая повысила бы качество и эффективность управления системой образования на всех ее уровнях. Понимание необходимости подготовки менеджеров для образования, поиск механизмов ее реализации отражен в Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы,

где предполагается решение задачи, связанной с совершенствованием менеджмента в образовании, в том числе внедрение принципов корпоративного управления [2].

Мы выявили, что существует ряд негативных тенденций, так или иначе отражающихся на процедуре отбора претендентов на должность директора школы. В Казахстане, например, в ходе опроса учителей выявили, что при отборе претендентов на должность директора школы необходимо учитывать наличие высшей категории, стаж работы не менее 10-15 лет, учеников-участников и победителей олимпиад, проектов областного, республиканского и международного уровней. Эти пожелания учителей свидетельствуют о том, что в большинстве своем при назначении на должность директора преобладает субъективный фактор.

В России, например, в этом плане ситуация, на наш взгляд, более благоприятная - имеются вузы, готовящие специалистов этого профиля еще с 1990 годов.

Исследование управленческой подготовки работников образования в странах Запада имеет много общих черт, схожих с нашей системой повышения квалификации директоров школ и системой стран СНГ. Так, она обычно осуществляется в рамках самой системы образования и носит курсовую форму. Претендент на пост директора школы должен обладать достаточно длительным стажем преподавательской деятельности и опытом работы управленцем.

Однако в некоторых государствах, например в Канаде, от директора школы требуется еще степень магистра либо по управлению образованием (Educational administration), либо по руководству/лидерству (leadership), либо по учебному плану (Curriculum). Она присуждается после окончания полного курса университета (как правило, учеба длится 5 лет), в котором есть специализация по менеджменту в образовании. Обычно магистерская степень со специализацией по управлению образованием дает право на получение свидетельства директора без сдачи каких-либо дополнительных экзаменов. В провинции Онтарио, например, в этом случае требуется прохождение специального курса, одобренного министерством образования.

Таким образом, можно выделить два пути получения должности директора школы. Первый - когда руководитель приходит на эту должность «из учителей» и получает менеджерскую подготовку на курсах, организованных либо при университетах, либо местными органами управления образованием. Второй - это путь получения университетского образования по управлению и соответствующего диплома (бакалавра, магистра). В ряде стран (США, Канада) могут быть использованы оба эти способа, в других (Англия, Шотландия) - только первый. Особняком стоит в этом ряду Швеция, где будущие администраторы заканчивают 30-дневные курсы и затем занимаются 2-3 года по специальной программе, уже работая директором школы. В некоторых государствах необходимо получение сертификата (например, в США), в других такое требование отсутствует.

Нашей же системе образования еще предстоит найти свой путь подготовки и развития компетентности руководителей организации образования. Надеемся, что лучший опыт дальнего и ближнего зарубежья станет отправной точкой в решении этой проблемы.

Литература:

1. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы, Астана, 2011 г.
2. Ахметкаримова К.С., Абиатаева Р.Ш. Развитие управленческой компетентности руководителей организаций образования в системе повышения квалификации. Уч. пос. - Изд-во АО «ЖезУ», -2008. -141 с.
3. Шамова Т.И., Леванова Е.А., Литвиненко Э.В. Модернизация системы подготовки и повышения квалификации руководителей образовательных учреждений в современных условиях. Материалы 2-ых пед. чтений. МПГУ., Москва. - 2010.
4. Инновационные процессы в повышении профессиональной компетентности организаторов народного образования / Под ред. Е.П.Тонконогой. – СПб.: ИОВ РАО, 1994.- 137 с.
5. Гришина И.В. Профессиональная компетентность директора школы. [Электронный ресурс]: (Теория и практика формирования): Дисс... д-ра пед. наук/ СПб., 2004.- 443с РГБ ОД.71:05-13/144

**Светлана Аржанухина, Валентина Булгакова
(Харьков, Украина)**

ДИАЛОГ КАК ОСНОВА КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА

Одной из приоритетных задач государственной образовательной политики на современном этапе является подготовка новой генерации педагогов, которые будут творчески воплощать в реальную практику принципы гуманизации, гуманитаризации, демократизации, индивидуализации обучения. Решение этих заданий под силу только педагогам, имеющим высокий уровень общей педагогической культуры. Одной из составляющих педагогической культуры является культура общения, то есть коммуникативная культура. Знаменитое выражение Р. Декарта «Communico ergo sum» (Общаюсь, делаю совместно, связываюсь) в настоящее время выступает необходимым способом и целью процессов социального взаимодействия. Образование, являясь социально-обусловленным феноменом, также осуществляется и развивается в процессе коммуникации.

Ещё на заре истории человечества великий мыслитель Сократ показал пример наиболее целесообразного пути к Истине. Его знаменитые диалоги со своими учениками, воспроизведённые Платоном, показывают, сколь плодотворен поиск Истины во взаимообогащающей беседе, в диалоге, в анализе доводов другого человека, в способности слушать и слышать доводы своего оппонента.

Вся жизнь человека связана с общением. Становление и развитие личности человека – это вступление его в контакт с окружающим миром, познание этого мира. Гармоническое существование личности в мире – это способность к диалогическому общению, способность и желание познания другого человека. «Человек – это самое великое чудо из всех чудес, которые есть на Земле. В течении многих столетий перед этим чудом останавливались с благоговением философы и писатели, стремясь познать, описать, выразить сущность и механизмы поведения человека» [3, с. 7-8].

Вся история человечества, насчитывающая множество кровопролитных войн, межнациональных и межрелигиозных конфликтов, миллионы жертв с разных сторон, вызывает к современному человеку, обретшему в результате научного прогресса огромные возможности, как для процветания, так и для самоуничтожения. XX век – век атомного, водородного, бактериологического, химического оружия, показал, что проблема диалога стала уже не только философской или психологической категорией, а обрела глобальное значение, на что указывает в своих работах один из крупнейших современных философов М. Каган. Он выдвигает концепцию диалога как условие выживания человечества на современном этапе его развития. И действительно, сегодня, когда весь цивилизованный мир объединился в борьбе с терроризмом, когда понимание многополярности мира становится повсеместным, концепция диалога вызывает пристальное внимание и философов, и психологов, и политиков, и педагогов.

Для Украины, движущейся в сторону демократизации и либерализации общественного устройства, концепция диалога становится платформой, на которой строится новое общество: свободное, независимое, процветающее, обретшее новые ценностные ориентиры, среди которых личность человека, её потребности, возможности самореализации в окружающем мире, становятся главным приоритетом. Это чрезвычайно важно, так как глубокие демократические преобразования в нашей стране вызвали к жизни пробуждение творческого самосознания людей, раскрепощение их творческого потенциала и способностей, коренным образом изменив современную социокультурную и экономическую ситуацию.

В современной педагогической реальности наметилась проблемная ситуация, сводимая к ряду противоречий между актуальными для отечественного социокультурного пространства категориями плюрализма и интеграции и существующим уровнем отражения в педагогическом сознании необходимости переориентации от монологической к диалогической концепции общения. Препятствием педагогические схемы и приоритеты в изменившихся условиях утратили своё значение, механизмы их реализации в значительной мере потеряли свою эффективность. Это требует в контексте педагогической науки серьёзного переосмысления установок, которые оставались незыблемыми долгие годы. Одной из таких установок является «знаниевая парадигма», строящаяся на приоритете получения знаний как цели учебного процесса, в то время как формирование и становление личности в нём отходит на второй план. Новые подходы не исключают необходимость получения знаний (иначе учебный процесс теряет всякий смысл), но выдвигают на первое место проблему формирования и становления личности студента (ученика), как высшей цели образования, то есть декларируют новую гуманистическую парадигму образования.

Современная социокультурная ситуация отличается стремлением к контактам: Запада и Востока, различных религиозных конфессий, объединения усилий международного сообщества в области науки, искусства, техники, она «обостряет необходимость выработки новой стратегии вхождения человека в мир, готовности вести с ним конструктивный диалог» [2, с. 3]. Монологический стиль общения предполагает что, общение неравноправно. Тот, кто главенствует, доносит в «монолог» (в форме приказов, указаний, инструкций, в том числе и в форме педагогической – на лекции или уроке) свои убеждения, представления о мире, науке, искусстве, как истину «в последней инстанции». Диалогический стиль общения противоположен. Он предполагает равноправие партнёров, каждый из которых имеет свои убеждения, свои представления о мире, науке, искусстве. Стремясь к достижению истины, партнёры по коммуникации при диалогическом общении обмениваются мнениями, сближают свои позиции, ищут не различия, а точки пересечения.

В XX веке знаменитый физик Нильс Бор сформулировал принцип дополнительности, который требовал от учёного умения посмотреть на изучаемую проблему с разных сторон, чтобы выявить дополнительные черты, порой меняющие всю картину изучаемого явления. Другой великий учёный, филолог Ю. Лотман спроецировал этот принцип на пространство культуры, утверждая, что партнёр по коммуникации тем и интересен, что он «Другой», что смотрит на окружающий мир в другом ракурсе, что его убеждения, представления, система ценностей отличаются. Именно тогда и возникает продуктивный диалог, ведущий к взаимообогащению, взаимопересечению, взаимовлиянию и, наконец, к взаимопониманию различных культур.

Таким образом, концепция диалога как пути к взаимопониманию зиждется на принципе дополнительности, открывающем многомерность окружающего мира, необходимость познавать его в разных ракурсах и проекциях. Монологический стиль в педагогике не приводит к общению в полном смысле слова, так как общение предполагает активное участие сторон. Может ли быть успешной педагогика при монологическом стиле управления учебным процессом? Несомненно, если показателем успешности является объём полученных знаний и хорошие отметки, проставленные в студенческих ведомостях или школьных журналах. Если же обратиться к качеству обучения, к подготовке творчески

мыслящих людей, то при монологическом стиле преподавания вряд ли мы найдём оригинальность и яркость, неожиданные решения, то есть то, что мы ищем в партнёре по коммуникации – интересного собеседника.

Педагог, для которого диалогический стиль общения стал платформой в его профессиональной деятельности, каждого студента (ученика) воспринимает как партнёра по коммуникации, который ему интересен. Он стремится не только преподать ему знания и умения, но и понять, что может помочь обучаемому в его становлении, какие, ещё самим юным «собеседником» не осознанные мотивы, могут сыграть в его дальнейшей судьбе решающую роль, что может стать для него стартом для успешной реализации задатков и способностей, которыми его наградила природа.

Проблема общения – одна из важнейших проблем современной педагогики. Долгие годы настроенная на «знаниевую парадигму», то есть на передачу студентам (ученикам) как можно большего объёма знаний (а это и сейчас остаётся важной функцией образования, как и передача умений – функцией обучения), педагогика не фиксировала внимание на важнейшей функции – функции воспитания, которое, в сущности, представляет собой формирование системы ценностей у студента (ученика). Именно это становится центром внимания гуманистической парадигмы образования. В современной социокультурной ситуации значение ценностей приобретают такие качества личности, как толерантность, дискуссионная и диалоговая культура, дивергентное мышление, широта воззрений, творческая активность. Как пишет в своей работе «Философская теория ценности» один из крупнейших современных философов и культурологов М. Каган, «суть воспитания – в приобщении воспитуемого к ценностям воспитателя, а не в информировании о ценностях, не в их изучении и не в их навязывании» [1, с. 176]. Приобщении, а не навязывании – вот ключевые слова, поясняющие разницу между монологическим стилем преподавания и диалогическим. Монологический стиль навязывает студенту (ученику) ценности педагога, не интересуясь тем, близки ли они обучаемому, находят ли у него отклик, в то время как диалогический стиль преподавания ищет пути для выработки совместными усилиями общих позиций, убеждений и устремлений.

Таким образом, диалоговая культура является одним из основных педагогических условий, благодаря которому может успешно осуществляться учебно-воспитательный процесс, ориентированный на реализацию принципов личностно-ориентированной педагогики.

Литература:

1. Каган М.С. Философская теория ценности. – С. – П., 1997. – 205 с.
2. Надинова Л.Л. Теоретические основы и методы формирования эмпатии у студентов музыкально-педагогических вузов (автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора педагогических наук). – М.; 2000. – 426 с.
3. Рогов Е.И. Психология познания. – М., 2002. – 448 с.

Олександр Артеменко
(Київ, Україна)

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ АКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ДЛЯ СТИМУЛЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

Оновлення змісту навчання іноземних мов у загальноосвітніх навчальних закладах пов'язується насамперед із деякими змінами в стратегічних напрямках розвитку сучасної шкільної освіти — спрямуванням навчальної діяльності на вироблення в учнів необхідних життєвих компетентностей, що у майбутньому давали б можливість випускникам школи комфортно почуватися в сучасному світовому мультинаціональному просторі. Це об'єктивно зумовлено низкою чинників, пріоритетним серед яких є тенденція на постійну глобалізацію та інтенсифікацію розвитку міжнародних контактів у різноманітних сферах життєдіяльності. Важливе місце в цих трансформаційних процесах належить питанню визначення та реалізації оновленого змісту навчання. Першочергово це забезпечується активною переорієнтацією шкільної іншомовної освіти на комунікативно-діяльнісне, особистісно-орієнтоване та культурологічне спрямування навчального процесу. Саме цей аспект змушує різнобічно переосмислити теоретичні підходи до вибору ефективних технологій і засобів навчання іноземної мови. [4, с.2].

Класифікують методи навчання з урахуванням того, що вони мають вирішувати дидактичне завдання. У класифікації повинна виявлятися внутрішня сутність методу, форма взаємопов'язаної діяльності вчителя та учнів як засіб управління їх пізнавальною діяльністю.

У дидактиці існують різні критерії, підходи до класифікації методів навчання:

- за джерелами передачі й характером сприйняття інформації: словесні, наочні та практичні (С. Петровський, Е. Талант);
- за основними дидактичними завданнями, які необхідно вирішувати на конкретному етапі навчання: методи оволодіння знаннями, формування умінь і навичок, застосування отриманих знань, умінь і навичок (М. Данилов, Б. Єсіпов);
- за характером пізнавальної діяльності: пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемного викладу, частково-пошукові, дослідницькі (М. Скаткін, І. Лернер).

Відомий дослідник педагогіки Ю. Бабанський виділяє три великі групи методів навчання (кожна передбачає декілька класифікацій), в основу яких покладено:

- а) організацію та здійснення навчально-пізнавальної діяльності;
- б) стимулювання і мотивацію навчально-пізнавальної діяльності;
- в) контроль і самоконтроль навчально-пізнавальної діяльності. [19, с.119].

У психолого-педагогічній літературі методам активного навчання присвячено чимало досліджень і публікацій.

Психологічні основи для розробки цілісної концепції розвиваючого навчання були закладені ще в 30-х роках минулого століття в роботах Л.С. Виготського, В.В. Давидова, А.Н. Леонтьєва та ін. [2, 3, 7]. Проте систематичні основи активних методів навчання стали широко розроблятися в другій половині 60-х та на початку 70-х років в дослідженнях психологів та педагогів з проблемного навчання. Значний внесок у розвиток активних методів навчання внесли І.Я. Лернер, А.М. Матюшкін, М.І. Махмутов та ін. [8, 12, 13]. Велику роль у становленні та розвитку активних методів навчання відіграють роботи А.А.Вербицького, В.І. Лозової, В.Ф. Комарова, А.М. Смолкіна та ін. [1, 9, 6, 11].

У процесі навчання іноземної мови пізнавальний інтерес проходить у своєму розвитку три етапи. Перший етап характеризується новизною досліджуваного матеріалу, нестійкістю умінь і навичок, що формуються ситуативною обумовленістю мовного матеріалу. Підтримання пізнавального інтересу на цьому етапі залежить від творчих можливостей вчителя, його вміння пов'язати досліджуваний матеріал з історичною та культурною спадщиною країни досліджуваної мови. Другий етап характеризується появою стійкого інтересу до предметного змісту того чи іншого виду іншомовної мовленнєвої діяльності, а також їх сукупності. Стійкий інтерес формується на базі відповідних мотивів, потреб та активізації методів навчання. Третій етап характеризується включенням пізнавального інтересу до іноземної мови в загальну систему ціннісних орієнтирів особистості, в систему її життєвих планів і цілей. На всіх трьох етапах найбільш ефективним засобом Олександр активізації пізнавальної діяльності студентів є новизна і активізація методів навчання.

Активні методи навчання мають наступні особливості:

- вища ступінь свідомості в активізації мислення, сприйняття і поведінки учнів;
- високий ступінь залученості до процесу навчання і обов'язковість взаємодії між собою;
- високий рівень мотивації і творчості в навчанні;
- ефективність розвитку професійно-прикладних навичок і вмінь у стислі терміни [1, с. 41-48].

Розглянемо класифікацію методів активного навчання запропоновану Смолкіним А.М.. Він розрізняє імітаційні методи активного навчання, тобто форми проведення занять, в яких навчально-пізнавальна діяльність побудована на імітації діяльності. Всі інші відносяться до не імітаційних. Імітаційні методи діляться на ігрові та неігрові залежно від прийнятих студентами умов, виконуваних ними ролей, взаємин між ролями, встановлюваних правил, наявності елементів змагальності при виконанні завдань.

До ігрових відноситься проведення ділових ігор, ігрового проектування і т. д., а до неігрових - аналіз конкретних ситуацій, рішення ситуаційних завдань та інші.

Методи активного навчання можуть використовуватися на різних етапах навчального процесу:

1 етап - первинне оволодіння знаннями. Це можуть бути проблемна лекція, евристична бесіда, навчальна дискусія і т.д.

2 етап - контроль знань (закріплення), можуть бути використані такі методи, як колективна розумова діяльність, тестування і т.д.

3 етап - формування професійних умінь, навичок на основі знань і розвиток творчих здібностей, можливе використання модельованого навчання, ігрові та неігрові методи.

Застосування тих чи інших методів не є самоціллю. Тому для вчителя будь-яка класифікація має практичний сенс в тій мірі, в якій допомагає йому здійснювати цілеспрямований вибір відповідного методу навчання або їх поєднання для вирішення конкретних дидактичних завдань. Тому дана класифікація пропонує розглядати активні методи навчання за їх призначенням у навчальному процесі.

Але також слід зазначити, що більшість активних методів навчання має багатофункціональне значення в навчальному процесі. Так, наприклад; розбір конкретної ситуації можна використовувати для вирішення трьох дидактичних завдань: закріплення нових знань; вдосконалення вже отриманих професійних умінь; активізація обміну знаннями та досвіду. [11, с. 30 – 32].

Розглянемо докладніше деякі методи:

Проблемна лекція

Відрізняється від звичайної тим, що починається з постановки проблеми, яку в ході викладення навчального матеріалу вчитель послідовно і логічно вирішує або розкриває шляхи її вирішення. Постановка проблеми спонукає учнів до роботи думки, до спроби самостійно відповісти на поставлене запитання, викликає інтерес до викладання матеріалу, привертає увагу слухачів.

Евристична бесіда

(від лат. еврика - відкриття) являє собою ряд питань викладача, спрямованих на виявлення думок і відповідей учнів. Успіх бесіди залежить від правильної постановки серії питань і вміння передбачати відповіді учнів. Бесіда може починатися з повідомлення фактів, опису явищ, подій, демонстрації фрагментів кінофільмів, що показують проблемні ситуації, які необхідно вирішити.

У ході евристичної бесіди викладач шляхом вміло поставлених питань змушує студентів на основі наявних знань, спостережень, життєвого досвіду, логічних міркувань формулювати нові поняття, висновки,

правила. Учні самі «роблять відкриття», отримують нові знання, що приносить їм творчу радість і стимулює їх пізнавальну активність.

Навчальна дискусія.

Навчальна дискусія є організаційно складною формою роботи. Вона вимагає певної підготовленості учнів - вміння вести обговорення, достатнього кругозору, запасу знань і уявлень.

Суть її полягає в тому, що викладач викладає дві різні точки зору, що стосуються однієї і тієї ж проблеми, і пропонує учням вибрати і обґрунтувати свою позицію. Педагог підтримує дискусію, розкриваючи, уточнюючи аргументи суперечки, вводячи додаткові питання, оскільки завдання учасників дискусії полягає не тільки в тому, щоб відстояти свою точку зору, але і спростувати протилежну. Виявлення позицій учнів, їх правильних і помилкових суджень дає можливість більш обґрунтовано і переконливо затвердити в їхній свідомості основні теоретичні положення й висновки.

Для дискусії вибирають такі питання, в яких наявність двох точок зору може бути природною. Не слід створювати штучні ситуації, коли хтось відстоює завідомо неправдиву точку зору, будучи переконаним в тому, що вона помилкова.

Пошукова лабораторна робота.

З певної частини навчальних предметів вивченню теоретичного матеріалу може передувати пошукова лабораторна робота згідно з інструкцією, у ході якої учні самі повинні зробити висновки про властивості тих чи інших речовин, взаємозв'язку і залежності між ними, способах виявлення цих властивостей. [13, с.45-48].

Сучасна школа висуває свої вимоги до методів навчання. Це стосується і розбудови української школи взагалі, вдосконалення методики навчання зокрема. Не випадково в Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») одним із шляхів реформування загальної середньої школи названо науково-дослідну та експериментальну роботу щодо впровадження педагогічних інновацій, інформатизації загальної середньої освіти. Ефективність навчання в сучасній школі залежить від уміння вчителя обрати метод чи прийом навчання в конкретних умовах для кожного уроку.

Аналіз стану досліджуваної проблеми в теорії розвитку педагогіки показав, що метою використання активних методів навчання є створення дидактичних умов для максимального розкриття потенціалу особистості, що забезпечує всім учням оптимальний – з урахуванням їхніх здібностей і потреб – інтелектуальний і духовний розвиток, оволодіння вміннями творчого використання знань під час розв'язання нових проблем.

Література:

1. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: Контекстный подход. – М., 1991. – 207 с.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
3. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. – М.: Интор, 1996. – С.517.
4. Іноземна мова. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів 5 – 9 класи. – Київ: «Поліграфкнига», 2012. – 110 с.
5. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии. (Анализ зарубежного опыта). – Рига, НПЦ «Эксперимент», 1995 – 176 с.
6. Комаров В.Ф. Управленческие имитационные игры и АСУ. – Новосибирск: Наука, 1979. – 234 с.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 437 с.
8. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Просвещение, 1981. – 165 с.
9. Лозова В.І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів. – Харків: «РЦНІТ», ХДПУ, 2000. – 175 с.
10. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. Современные способы активизации обучения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 4-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 176 с.
11. Смолкин А.М. Методы активного обучения. Научно-методическое пособие. – М.: Высшая школа, 1991. – 176 с.
12. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 528 с.
13. Якутова Я.Р. Активные формы обучения – фактор интенсификации учебного процесса // Высшее образование сегодня. – 2007. - №10. – с.45 – 48.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор Мартиненко Світлана Миколаївна.

**Олена Баранчук, Юлія Євдокімова
(Харків, Україна)**

НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Відродження національної освіти і культури, яке відбулося завдяки соціально-історичним перетворенням у нашій державі викликало активізацію музично-естетичних видів діяльності в аспекті їх соціально-художньої та виховної ролі в системі засобів гармонійного розвитку особистості.

Сфера освіти має найбільші можливості щодо втілення стратегічних завдань, продекларованих у «Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти» (Затверджено колегією Міністерства освіти України 28.02.96), де пріоритетним завданням виховання є успадкування молодими поколіннями духовних надбань українського народу. Сьогодні потребує формування нової людини, яка б сполучала в собі системні знання в галузі національної культури і позитивно-емоційне відношення до неї, гармонійну національну самосвідомість, орієнтацію на етнокультурні духовні цінності, а разом з тим, толерантність та здібність до міжкультурного спілкування.

Проблеми національного виховання підростаючого покоління привертала увагу багатьох діячів освіти й культури, зокрема таких, як М. Грушевського, М. Драгоманова, О. Духновича, С. Русової, Г. Сковороди, В. Сухомлинського та інших.

Провідними умовами національного компонента у вихованні молоді М. Грушевський вважав здійснення освітніх процесів на засадах традиційної народної культури, з урахуванням ментальних особливостей етносу, виховання національної самосвідомості.

Ще перший президент Академії наук України В.Г. Вернадський приділяв зростанню української національної самосвідомості і розвитку української культури вагоме місце.

Важливі положення про національне виховання сформулював письменник Микола Євшан (1889-1920). Він зазначав, що українська національна ідея мусить увійти в основу виховання українських поколінь, стати для них новою релігією, увійти в їх кров. Микола Євшан визначив завдання національного виховання: «Пробудження і відтворення історичної свідомості, усвідомлення та показ історичного буття нації – це головне завдання національного виховання – це використання всіх культурних цінностей нації, творіння і підготування ґрунту, на якому ці цінності могли б примножуватись» [1, с. 10].

Саме перед освітою, передусім гуманітарними науками стоїть надзавдання розробки механізму впливу на молодь з метою підвищення рівня її духовності і національної ідентичності. У сучасних умовах зростає роль музичної культури як складової загальної культури. У свою чергу її формуванню і розвитку сприяє музично-педагогічна освіта, яка гармонійно поєднує музичне навчання, виховання і розвиток дітей та молоді засобами музичного мистецтва. На виховний потенціал музичного мистецтва акцентували увагу в своїх працях вітчизняні композитори: М. Лисенко, М. Леонтович, С. Воробкевич, Ф. Колесса, К. Стеценко. В розробці ідейно-концептуальних, теоретико-методологічних положень сучасної загальної музичної освіти в Україні брали участь такі вчені, методисти, як А. Авдієвський, А. Болгарський, О. Гайдамака, М. Демчішина, З. Жовчак, Л. Мосол, Н. Миропольська, О. Ростовський, О. Рудницька, Л. Хлебнікова.

Діючи нині програми з музики для загальноосвітніх шкіл є основним нормативним документом, який визначає зміст музичного навчання та виховання школярів України. У програмах з музики для ЗОШ, підготовлених під керівництвом О. Ростовського реалізована концепція музичного виховання на основі української національної культури, суть якої в узагальненому вигляді полягає у «... ставленні до музичного фольклору як невід'ємної частини духовного життя українського народу; у визначенні провідної ролі фольклору у музичному вихованні дітей; зверненні до народної музичної творчості через призму її життєвих зв'язків з духовним, матеріальним і практичним світом людини, у розкритті естетичного змісту народної музики на основі осягнення школярами суті й особливостей музичного мистецтва» [2, с. 91-92]. Мета упорядників програм – надати учасникам навчально-виховного процесу художньо-різноманітний музичний матеріал, за допомогою якого учні знайомляться з особливостями художньо-образного мислення свого народу, пізнають його пісенно-танцювальну культуру з її характерними музичними елементами і національною своєрідністю. Фахівці вважають, що кожна нація має своєрідний і неповторний характер, своє національне обличчя, систему поглядів та уявлень, свою творчість і починати привчати дітей до прекрасного потрібно з музичного фольклору, який історично, протягом століть, накопичував свої скарби. Фольклор (від англ. Folklore – народна мудрість, знання) – це художнє відображення дійсності у словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, нерозривно пов'язаної з життям і побутом народу.

У розпорядженні вчителя музики існують різноманітні складові уроку: музичне виховання на уроці реалізується завдяки таким видам музичної діяльності як хоровий спів (вправи, послівки, пісні), сприймання музичних творів, гра на музичних інструментах, музична творчість (вокальна, інструментальна, ритмічна, рухо-пластична і театральна імпровізація), музично-ритмічні рухи (ігри), декламації. До кожного виду музично-творчої діяльності додається відповідний музичний матеріал, який складається із зразків українського музичного фольклору, творів сучасних українських композиторів та українських і зарубіжних композиторів-класиків. Серед різних видів музичної діяльності важливе місце належить співу. На думку Ростовського вокально-хорова робота вчителя музики є одним з основних засобів музичного виховання, тому від вчителя залежить спрямування цієї роботи у векторі духовного виховання, орієнтації на справжні духовні цінності, що створив український народ.

Український дитячий музичний фольклор включає в себе численні пісні, різноманітні ігри та хороводи, які є найдоступнішим видом творчої діяльності молодших школярів. В основу дитячого українського фольклору покладена музично-ігрова діяльність, тому й активізація творчості учнів проявляється безпосередньо в діях та рухах, у таких формах музичного виховання, як інсценізація народних пісень, пісні-ігри, пісні-танці. У процесі хорового співу, колективного обговорення музичного твору, театралізації народних пісень за допомогою рухів, молодші школярі засвоюють музичну мову, пізнають жанрові особливості пісні; у них розвиваються музичні здібності, й емоційний відгук на музику, активізується образне мислення, збагачується їх життєвий і художній досвід. Народнопісенний музичний репертуар, який складається не тільки з автентичних пісень, а й їх інструментальних та хорових обробок,

створених українськими композиторами, корисний дітям не лише змістом, а й красою мелодій, звуковою, ритмічною та жанровою різноманітністю. Це такі пісні, як «Іди, іди дощику», «Ой там на веселім базарі», «І шумить, і гуде», «Ой, продала дівчина курку», сюжетно-рольові пісні: «Господарство» Я. Степового, «Веселий музикант» А. Филипенка, пісні-ігри із збірок: «Молодощі» М. Лисенка, «Весняночка» В. Верховинця і «Дитяча розвага» С. Титаренка.

Значний емоційний вплив справляють народні пісні, де оспівується природа. Через естетику слова та виразну музичну мову таких пісень, як «Ой є в лісі калина», «Щебетала пташечка», «Зоре моя вечірняя», «Зацвіла в долині» (муз. А. Филипенка), у школярів пробуджується любов до краси, до природи рідного краю, до тварин, в їх довірливих серцях проростають зерна милосердя, жалю, добра.

Найважливіші складові духовного життя народу – свята та обряди, які протягом століть регламентували всі сфери життя українського народу: суспільну, виробничу і сімейну. З давніх давен український народ зберігав свої звичаї, обряди та пов'язані з ними пісні річного землеробського циклу, якими супроводжувались зустріч нового року, прихід весни, збирання урожаю тощо.

Значне місце у навчальних програмах з музики посідають колядки і щедрівки, які були невід'ємною музичною складовою найулюбленіших зимових свят українців: Нового Року, Різдва, Хрещення. У поетичних текстах колядок і щедрівок оспівувались господарі та їх діти, їм бажали щастя і здоров'я, достатку у господарстві, доброго врожаю. Це такі колядки та щедрівки, як «Коляд, коляд, колядниця», «Щедрівочка щедрувала», «Я маленький хлопчик», «Ой, сивая та і зозуленька» та інші.

Наступним фольклорно-пісенним циклом, що подається у програмах усіх класів є народні веснянки («Вербова дощечка», «Пускайте нас», «Подольночка», «Ми кривого танцю йдемо» та ін.). Учням розповідається про історію створення цих пісень, які безпосередньо пов'язані з календарем весняних сільськогосподарських робіт і родинним побутом селян, із такими християнськими святами як Благовіщення, Великдень, Трійця.

Отже, вивчення зразків українського народного музичного мистецтва поширює знання та уявлення молодших школярів щодо історичного минулого нашого народу, розвиває їх художньо-емоційну сферу, музичні інтереси та смаки, формує духовні ідеали, завжди притаманні нашому народу, тобто засобами народного музичного мистецтва формується національна самосвідомість молодших школярів.

Література:

1. Журнал «Україна». Київ. 1991. № 10.
2. Ростовський О.Я. Методика викладання музики в основній школі: Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Навчально-книга – Богдан, 2000. – 272с.

Науковий керівник:

старший викладач кафедри фортепіано комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради Аржанухіна Світлана Василівна.

**Г.А.Битенова, Х.Т. Ауезова
(Жезказган, Казахстан)**

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОБЛЕМНОЙ СИТУАЦИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Одним из приоритетных задач системы образования является развитие творческих, духовных и физических возможностей личности, формирование прочных основ нравственности и здорового образа жизни, обогащение интеллекта путем создания условий для развития индивидуальности.

Для того чтобы постоянно поддерживать и развивать у учащихся интерес к русскому языку как к средству общения и как к учебному предмету, стимулировать развитие их творческих способностей используются различные методы и приемы.

Умелое использование проблемно-поисковых методов на уроке русского языка в казахской школе позволяет создать систему работы, направленную на воспитание у школьников познавательного интереса к изучаемому материалу, активизацию их мыслительных способностей, на поиск и нахождение ответов на вопросы, возникающие в ходе усвоения новых языковых закономерностей, важных для овладения устной и письменной русской речью.

Сущность проблемного обучения заключается:

- в создании проблемных ситуаций, в результате которых возникают и формируются учебные проблемы;
- в решении проблем учащимися путем самостоятельного поиска знаний и способов их приобретения;
- в осознании и принятии этих проблем учащимися;
- в овладении обобщенными знаниями и принципами решения проблемных задач и проблемных вопросов.

Отличительной особенностью проблемного обучения является создание проблемных ситуаций. Проблемная ситуация – это осознание человеком того, что в известном есть нечто неизвестное, которое может быть понято и объяснено путем самостоятельного поиска.

На уроках русского языка в казахской школе можно реализовать нижеследующие типы проблемных ситуаций:

- проблемная ситуация создается в том случае, когда учащиеся не могут дать объяснения новому факту, возникшему в ходе анализа языкового материала. Это вызвано тем, что их прежних знаний недостаточно для осмысления нового факта.
- проблемная ситуация возникает при столкновении учащихся с необходимостью использовать ранее усвоенные знания в новой учебной ситуации.

Рассмотрим это на материале урока по теме “Причастие”, так как это тема представляет некоторые трудности для учащихся-казахов.

Цель урока: ознакомление учащихся с особой формой глагола, раскрытие способов образования причастий.

ХОД УРОКА

Психологическая подготовка учащихся к восприятию нового материала. Работа по тексту (текст проецируется по графопроектору).

КАЛИНА

Калина, броская и нарядная, краснеет лишь к осени. При зеленых плодах это малозаметный кустик. А пришла осень – калина раскаляется докрасна. Ветви под тяжестью кистей гнутся. Плоды сочные, красивые, красные но в рот, не просятся – слишком горьки. Но вот ударили первые заморозки, и горечь почти пропадает, в плодах чувствуется сладость. В большом почете у людей калина, с краснеющими ягодами – невеста осеннего леса. Веточками с ягодами калины украшали на Руси пышные свадебные караваи... Возможно, яркое убранство свадебных караваев да румяные лица невесты и всех веселившихся послужила поводом рождения самой популярной русской народной песни “Калинка”. (по А. Удoviцкому, Ю. Лаптеву, Ю. Тринклеру)

Краснеет (что делает?)	Красные (какие?)	Краснеющими – ?
Глагол	Имя прилагательное	
настоящее время	качественное	
несовершенный вид	множествен. число	
невозвратное сказуемое.	именительн. падеж	
	определение.	

Задания по тексту:

1. Выразительное чтение текста учащимися;
2. Смысловый и лингвистический анализ текста;
3. Выявление однокоренных слов (краснеет, красные, краснеющими)
4. Морфологический анализ однокоренных слов:

При анализе слова **краснеющими** выясняется, что это не глагол, так как в нем выделяются и признаки прилагательного. Но это и не прилагательное, так как выделяются и признаки глагола. Какие особенности вы можете в нем отметить? Учащиеся делают вывод о том, что это слово имеет признаки глагола и признаки прилагательного, т.е. причастное к имени и глаголу. (при какой-то части речи). Наверное, причастие?

– Да, это причастие. А какие особенности вы можете в нем отметить?

Учащиеся делают вывод о том, что причастие имеет признаки глагола и признаки прилагательного, называют их.

Учитель: Давайте задумаемся, что обозначает это слово?

– Одновременно обозначает действие и качество предмета.

Учитель: А если точнее?

– Обозначает признак предмета по действию. Имеет признаки глагола: вид, время – и признаки прилагательного: род, число, падеж.

Учитель: Но при какой части речи?

Мнение разделились: одни говорят, что при глаголе, другие – что при прилагательном

Учитель: Проаргументируйте свои предположения.

– Это особая форма глагола, так как имеет вид, время, обозначает признак предмета по действию

– Это особая форма прилагательного, имеет признаки прилагательного (род, число, падеж обозначает признак предмета)

На помощь приходит учитель:

– Как видите, у тех и у других равносильные доказательства. Значит к истине ведет какой-то третий путь. Что еще надо учесть?

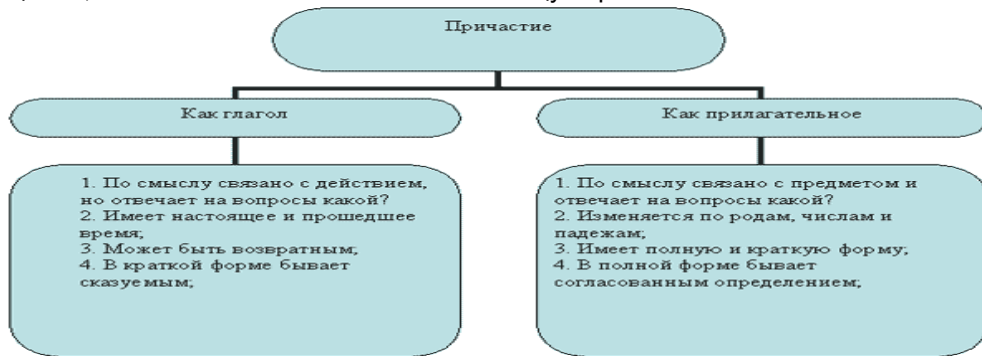
– Как оно образуется?

– От глагола.

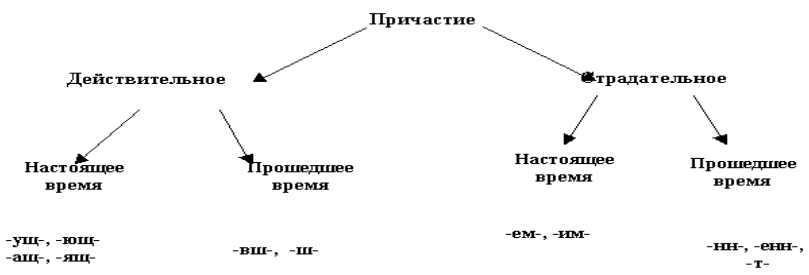
– Это особая форма глагола.

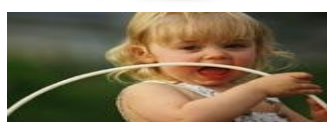
Ученики сверяют свои выводы с материалом в учебнике

Таким образом, создавая проблемные ситуации, ученики сами делают выводы, активно участвуют в процессе общения, самостоятельно составляют таблицу «Причастие»:

Слово учителя о действительных и страдательных причастиях при помощи иллюстрированной таблицы.

	,	украшающие		украшенный ,
	,	разбившая		разбитая

Выполнение лексико-грамматических заданий

1. Найти лишнее слово. Объяснить, почему оно лишнее
 - Придуманный, прочитанный, приглашенный, снежный;
 - Рассказанная, основанная, черная, организованная;
 - Умное, рожденное, связанное, внесенное.
2. Графический диктант

Причастие	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Действительное			+	+	+	+		+		+
Страдательное										

Прочитанная книга, разбитый стакан, любящий муж, распухшая нога, погибшие воины, два осиротевших человека, разбитое корыто, темнеющее поле, решаемая задача, усиливающаяся боль.

3. Используя таблицу, от данных глаголов образовать возможные формы причастий

Глагол	Настоящее время		Прошедшее время	
	Действительное	Страдательное	Действительное	Страдательное
Любить	любящий	любимый	любивший	–
решать				

надеть лежать создать связать				
--	--	--	--	--

4. Списать, вставляя суффиксы причастий

“Горький отрадный дым костров тут и там таял в ясном неощ...аемом воздухе... Стая прилете...их из леса и готов...ихся в путь скворцов спустилась в поле... Белая колокольня разговор...ной церкви явственно выделялась на спокойном, по-осеннему кротком небе” (В. Белов)

“Только там, при легком шуме бег...ей реки, посреди цвет...их и зелене...их деревьев и кустов, теплом и благовоением дыш...ей ночи, имеют полный смысл и обаятельную силу соловьиные песни...” (С. Аксаков)

5. Проблемные задания.

Как могут “встретиться” в одном слове:

- существительное, прилагательное?
- прилагательное, глагол?

Ответы:

- субстантивированное прилагательное,
- причастие

Вопросы к схеме образования причастий:

а) Почему причастия наст.вр. (действительное и страдательное) образуются лишь от глаголов несовершенного вида, а от глаголов совершенного вида не образуются?

б) Почему действительные причастия образуются от глаголов переходных и непереходных, а страдательные только от переходных?

в) От каких глаголов можно образовать лишь одно причастие?

Ответы:

а) Совершенный вид не имеет настоящего времени.

б) Действительные причастия могут указывать на процессуальный признак действия и безотносительно к его объекту (спящий человек и т. д), страдательные причастия обязательно связаны с распространением их действия на предмет; подобным свойством обладают лишь переходные глаголы.

в) Одно причастие – от непереходных глаголов совершенного вида.

Решение таких познавательных задач требует от ученика хорошего знания. Параллельно с приобретением знаний такой подход активно формирует у школьников умения наблюдать факты и явления, обобщать, делать выводы, высказывать собственные мысли и обосновывать суждения, отстаивать их.

Таким образом, обеспечивается активность, сознательность, самостоятельность учебной деятельности школьников.

Необходимо чаще создавать на уроке проблемные ситуации, ставить учащихся перед необходимостью доказывать, аргументировать, убеждать, критиковать; чаще практиковать формы самостоятельной работы школьников на уроках, учить их рациональным приемам организации учебной деятельности.

Литература:

- Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. Москва; Рольф; Айрис-пресс, 2000 год
- Подгаецкая И.М. Воспитание у учащихся интереса к изучению русского языка” Москва, Просвещение, 1985 год
- Махмутов М.И. Современный урок, Москва, Просвещение, 1985 год

Тетяна Булгакова
(Мелітополь, Україна)

ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

На сучасному етапі становлення громадянського суспільства проблема художньо-естетичного виховання набуває дедалі більшої гостроти. Як учень буде сприймати естетичне в житті, в такому напрямі буде формуватись особистість. Усі процеси, що відбуваються в політично-економічному житті країни, відбиваються на освітній системі, тому дуже важливо виховати художньо-естетичну культуру підростаючого покоління на основі взаєморозуміння та толерантності. Успішне формування здатності сприймати та перетворювати дійсність за законами краси залежить від аналізу та критичної переробки теоретико-методичних аспектів цієї проблеми, що накопичені в минулому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що філософський аспект художньо-естетичного виховання відображено у працях Т. Андрущенко, М. Бахтіна, В. Ванслова, Г. Гадамера, Г. Гегеля, О. Леонтьєва, А. Лебедевої, А. Лосєва, В. Мовчан та ін.

Метою статті є проаналізувати особливості організації художньо-естетичного виховання учнів в загальноосвітніх закладах України другої половини ХХ століття.

Виховний процес у своєму історичному розвитку був завжди пов'язаний з формуванням особистості, в якій рівень художньо-естетичної вихованості забезпечує засвоєння основних ціннісних орієнтацій, оволодіння внутрішнім інструментарієм для аналізу та прийняття оптимальних рішень у конкретних ситуаціях життєдіяльності. Ця проблема, в міру своєї актуальності, завжди була одним із важливих чинників наукових пошуків у педагогічній науці і практиці. Т. Д. Полозова у 1968 році цілком естетичного виховання визначає формування естетичних відношень до дійсності, називаючи особливо важливим творчий аспект естетичного виховання – розвиток у дітей та молоді потреби і вміння вносити естетичний початок у всі галузі реальної дійсності, в тому числі, в матеріальне виробництво, науково-технічну творчість, в побут [8, с. 409]. Т. М. Мілушева визначає вміння, що потрібні для освоєння художніх творів: виокремлення естетичних сторін художніх творів, визначення їх настрою, виділення основної ідеї художнього твору, залучення особистого досвіду до освоєння художніх творів, оперування засобами художньої виразності, естетичне судження (оцінка) про художні твори [6, с. 8 – 10].

Досліджуючи систему естетичного виховання учнів, вчена із Риги Дьоміна Н. Д. відносить до неї відвідування театру, кіно, концертів, регулярне читання музичних журналів, книг, ознайомлення в оригіналі та перекладах із зарубіжними виданнями по музиці, мистецтву, кіно тощо; естетичне відношення до свого вигляду, естетику спілкування з оточуючими. Система естетичного виховання буде вважатись ефективною, коли вихованець буде любити будь-який вид мистецтва [2, с. 24].

Н. С. Миропольська вважає, що в критеріях художньо-естетичної вихованості школярів, з однієї сторони, необхідна фіксація об'єктів пізнання (знання, уміння, навички, якими повинен володіти кожен учень) а з другої – відношення його до естетичної сфери дійсності [7]. О. Буров і Ю. Петрова пропонують систему естетичного виховання у школі, яка гармонійно втілюється у підсистеми викладання не тільки предметів художнього циклу, а й всіх дисциплін, у позакласній роботі і в суспільно-корисній трудовій діяльності. Дослідники доводять, що можливості кожної підсистеми необхідно урахувати при організації навчально-виховного процесу в школі, виявляючи їх особливості та специфіку естетичних елементів у кожній із підсистем [9]. Бриліна В. Л. у 1985 році досліджує формування естетичного ідеалу в процесі вокальної роботи з підлітками та зазначає, що естетичний ідеал як один із важливих ціннісних орієнтирів активізує та направляє всі форми творчої діяльності школярів [1].

Американський вчений-педагог Ч. Гейтскел досліджує формування естетичних якостей на заняттях з мистецтвознавчих, гуманітарних, природно-математичних дисциплін та естетичне виховання обдарованих дітей [11]. Англійські вчені Д. Брунер, П. Еббс, Л. Рейд, Р. Скраттон в кінці 80-х рр. досліджували значення естетичного виховання для розвитку людини [10; 13; 14]. У 1986 році канадські вчені, викладачі вузів, учителі, студенти колективно створили працю «Від дев'яти до дванадцяти. Посібник для вчителів», в якій розробили педагогічні технології, націлені на формування в учнів почуття естетичного задоволення від процесу пізнання, творчої діяльності та активізацію сприймання, мислення, уяву й фантазію. Її особливістю є те, що вона може реалізуватися в змісті будь-якої шкільної дисципліни [12].

В 90-х роках ХХ століття нагальною необхідністю постало звернення школи до мистецтва, як до одного з найважливіших засобів розкриття духовного потенціалу особистості. Джола Д. М. і Щербо А. Б. досліджують теорію і методику естетичного виховання школярів, вивчають методологічну основу естетичного виховання через естетичні цінності та естетичне ставлення людини до дійсності. Приділяють велику увагу питанням теорії, практики та організаційних основ естетичного виховання учнів; виключну роль приділяють мистецтву як унікальному засобу акумулювання духовного досвіду поколінь [4]. Дем'янчук О. Н. виокремлює в методиці формування художньо-естетичних інтересів компоненти, які сприяють ефективному засвоєнню знань з основ мистецтва: мотиваційний компонент (мотиви творчості, цілеспрямованість та емоції); зміст орієнтаційного компонента (прийняття учнем мети своєї діяльності, її планування і прогнозування); змістовно-орієнтаційний компонент (система знань про мистецтво і способи застосування цих знань на практиці); ціннісно-вольовий компонент (увага, воля, емоційна забарвленість художньо-творчої праці); оцінний компонент (систематичне отримання зворотної інформації про хід розвитку знань і художньо-творчих здібностей учнів на основі зіставлення результатів їх діяльності з виконуваними результатами) [3, с. 9].

Про актуальність проблеми естетичного ставлення особистості до дійсності, яке передбачає суб'єктивне привласнення нею об'єктивно естетичного в навколишньому світі, є надійним засобом гармонізації духовної і творчо-практичної діяльності людини наголошено у дослідженні Лебедевої А. В. Відзначено, що процес формування цілісного сприйняття і правильного розуміння прекрасного у мистецтві та дійсності потребує належного місця в усій системі навчально-виховного процесу, що пояснюється не тільки розвитком естетичних якостей особистості, але і в цілому її естетичних потреб, інтересів, ідеалів, смаків, музично-творчих здібностей, особистих і суспільних відносин, формуванням світогляду [5].

Література:

1. Брылина В. Л. Формирование эстетического идеала в процессе вокальной работы с подростками : автореф. дисс. ... канд пед. наук : 13.00.01 / В. Л. Брылина. – Киев, 1985. – 20 с.
2. Демина Н. Д. О системе эстетического воспитания учащихся / Н. Д. Демина. – Рига : Звайгзне. – 1978. – 152 с.
3. Дем'янчук О. Н. Педагогічні основи формування художньо-естетичних інтересів школярів : навч.-метод. посіб. / О. Н. Дем'янчук. – К. : ІЗМН, 1997. – 64 с.

4. Джола Д. М. Теорія і методика естетичного виховання школярів : навч.-метод. посібник / Д. М. Джола, А. Б. Щербо. – К. : ІЗМН, 1998. – 392 с.
5. Лебедева А. В. Формування у школярів естетичного ставлення до дійсності у позаурочній музично-творчій діяльності: дис. ... канд. пед. наук 13.00.07 / А. В. Лебедева – Мелітополь, 2011. – 387 с.
6. Милушева Т. Н. Влияние обобщенных художественных умений на формирование эстетического интереса младших подростков : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Т. Н. Милушева. – Л., 1977. – 20 с.
7. Миропольська Н. С. Критерії художньо-естетичної вихованості учнів /Н. С. Миропольська // Початкова школа. – 1982. – № 6.
8. Педагогика : [Учебное пособие для студентов пед. ин-тов] / Н. И. Болдырев, Н. К. Гончаров, Б. П. Есипов, Ф. Ф. Королев. – М. : Просвещение, 1968. – 526 с.
9. Система эстетического воспитания школьников / [Под ред. С. А. Герасимова]. – М. : Педагогика, 1983. – 264 с.
10. Bruner J. Myth and Identity / J Bruner, Ed. P. Abbs // The Symbolic Order. – London, 1989. – P. 174 – 182.
11. Gaitskell Ch. Children and Their Art: Methods for the Elementary School / Ch. Gaitskell, Al. Hurwitz. – New York, 1982. – 527 p.
12. Hunt G. Active Learning / G. Hunt, M. Deineka. – Ontario, 1986. – 112 p.
13. Reid L. The Arts Within a Plural Concept of Knowledge / L. Reid // The Symbolic Order. – London, 1989. – P. 12 – 20.
14. Scrutton R. Modern Philosophy and the Neglect of Aesthetics / R. Scrutton, Ed. P. Abbs // The Symbolic Order. – London, 1989. – P. 21 – 36.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Люріна Таніта Іванівна.

Володимир Долгіх
(Київ, Україна)

ПРОБЛЕМИ ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ ЗДОРОВ'Я ТА ЇХ ЗДОРОВИХ ОДНОЛІТКІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Сьогоднішня парадигма освіти в Україні консолідує у собі різні педагогічно-виховні теорії, пріоритетне місце в яких належить сучасній теорії художньо-естетичного виховання як здорових дітей, так і дітей з вадами здоров'я. У Методичному листі Міністерства освіти і науки України від 07.04.2004.№ 1/9-173 «Про впровадження Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах» (2004 р.) зазначається, що «...стан вихованості дітей і молоді взагалі і рівень їх естетичної культури зокрема мають тривожні тенденції, а вчителі не мають чіткої, науково обґрунтованої програми яка б поєднувала навчальну і виховну роботу в галузі мистецтва освіти» [1].

У другій половині минулого століття та на початку ХХІ ст. питання теорії і методики художньо-естетичного виховання досліджували М. Ганнусенко, О. Комаровська, Л. Масол, Н. Миропольська, О. Отич, Г. Падалка та ін. Педагогічний аспект впливу мистецтва на дитину розглядали І. Бех, Е. Белкіна, І. Зязюн, С. Коновець, О. Щолокова та ін.

На жаль, у сучасному освітньому просторі на фоні масової культури набули розповсюдження сумнівні постмодерністські художньо-естетичні теорії, технології та нетрадиційні арт-практики, які раніше не використовувалися, або були маргінальними (знаходилися на межі використання), що ігнорують класичні поняття естетики й педагогіки і в своїй основі не мають концепту художнього образу або руйнують його, використовуючи лише симулякри – копію того, що насправді не існує, які далекі від реалістичного мистецтва і не мають жодного стосунку до дійсності.

У комплексній програмі художньо-естетичного виховання загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладів наголошується про значущість мистецтва у формуванні інтелектуального і духовного рівня дитини. Як відомо, художньо-естетичне світосприйняття дитини концентрується на мистецтві й мистецькому середовищі, яке його оточує і яке повинно мати виховну реалістичну основу, орієнтуючи дитину на реалістичний художній образ.

З огляду на сказане попередньо, зазначимо, що навколишній світ і природа повинні стимулювати образне світвідчуття дитини і відображення реалістичного художнього образу через образотворче мистецтво. Про це наголошував в своїх педагогічних працях В. Сухомлинський, зазначаючи, що «ми турбуємося про накопичення у дітей естетичних вражень – з цього починається турбота про естетичне оточення» [4, с. 160]. На думку відомого педагога, дитина повинна спілкуватися з мистецтвом, а тому «перша і сама важка мета вихователя – викликати у дітей почуття насолоди, потребу милуватися природою і творами мистецтва... Діти не просто переносять на папір щось з оточуючого світу, але й живуть у цьому світі, вступаючи в нього, як творці краси, насолоджуючись цією красою» [4, с. 156, с. 183].

На думку Б. Неменського, мета художньо-естетичного виховання визначається «ствердженням права художнього образу бути провідним засобом навчання в масовій школі» [8, с. 242]. Учений визначає, що художній образ виникає у творчому процесі, в єдності форми і змісту художнього твору (малюнка).

Розглядаючи проблеми художньо-естетичного виховання особистості, І. Бех у збірнику «Естетика і етика педагогічної дії» визначає, що «одиницею художнього розвитку є художній образ. Він виникає на основі естетичного сприймання як специфічного пізнання об'єктивної дійсності» [3, с. 42].

С. Соломаха розглядає художнє пізнання світу і мистецтва учнями як формування їх художньо-естетичного світогляду, в якому концентрується «художньо-естетична культура особистості» [10, с. 158]. На думку О. Отич, ефективність художньо-естетичного виховання залежить від рівня художньо-естетичної культури учнів, розвиток якої забезпечує мистецтво, а саме художньо-естетична діяльність в мистецтві [10].

Визначаючи роль художнього образу у формуванні естетичного світогляду дитини, І. Ликова підкреслює, що «художній образ лежить в основі переданого дітям естетичного досвіду і є центральним, сполучним поняттям у системі естетичних знань» [7, с. 3].

Видатний учений-педагог І. Зязюн стверджував, що «...значущість мистецтва визначається рівнем впливу художніх образів на внутрішній світ людини, на всі напрямки її соціальної діяльності» [5, с. 22]. Він зазначає, що «мистецтво – найпотужніший засіб естетичного виховання, а художня культура людини – серцевина її художньої культури» [5, с. 31]. О. Рудницька розглядає здатність учнів до розуміння мистецтва через художнє сприйняття творів мистецтва і розвиток засобами мистецтва в процесі художньої діяльності [13].

Як стверджує Г. Падалка, художня діяльність спонукає до творчого самовираження і художні образи є потенціалом розвитку особистості. Учена підкреслює, що «в процесі творчості предметом художньої діяльності стає дійсність, співвіднесена з внутрішнім індивідуальним світом творця» [4, с. 342].

Таким чином, образотворчість є необхідним елементом художньо-естетичного виховання й атрибутом творів мистецтва, а саме образотворчого мистецтва (малювання) для гармонійного розвитку як здорової дитини, так і дитини з вадами здоров'я.

Однак, слід зазначити, що сучасний постмодернізм має негативну тенденцію спотворювати реалістичне мистецтво, поєднуючи його з «технічними засобами творчості – електронно-естетичний синтез (фото, кінематограф, відеозапис, звуко-, світлотехніка тощо)» [6, с. 192]. Арт-практики, до яких відносяться відео-арт, інтернет-арт, боді-арт, ленд-арт, візуальне мистецтво, графіті та ін., є носіями глобалізму, який проникає в усі сфери людського життя завдяки мультимедійним і інформаційним технологіям, уніфікує і нівелює культурні національні та мистецькі народні традиції, що призводить до деестетизації і дегуманізації сучасної культури взагалі. Так, В. Панченко констатує, що «сучасні арт-практики прямо відмовляються від естетичної, а тим більше виховної функції. В Україні положення філософської естетики та естетичного виховання як академічної дисципліни є досить сумнівним» [9, с. 425]. Таким чином, вищеназвані арт-практики не мають ні навчального, ні виховного художньо-естетичного потенціалу. Так, «деестетизація як поняття, означає, що створення естетичних форм перестає бути кінцевою метою мистецтва. Інакше кажучи, культура перестає бути самоціллю» [2]. Як підкреслює В. Бокань, уніфікація і комп'ютеризація культури «збіднює культурно-мистецький процес, призводить до загибелі гуманістичних ідеалів» [1, с. 128].

Слід зазначити, що «сучасний дискурс у царині теорії мистецтва все частіше будується на нових методах, без чітко визначених моделей чи ідеологічних ліній. Усталені методологічні принципи піддаються трансформаціям. Пошук і впровадження нових мистецько-освітніх технологій повинен унормовуватися лише з орієнтацією на особистість школяра» [15, с. 86].

На нашу думку, саме така орієнтація, в основі якої лежить особистісно орієнтований підхід (І. Беґа) на основі екзистенційно-гуманістичних принципів виховання (В. Сухомлинського) сублімується в інклюзивному навчанні, при використанні арт-терапії, у процесі художньо-естетичної діяльності. Мета Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах трактує художньо-естетичне виховання «як універсальний засіб особистісного розвитку школярів на основі виявлення індивідуальних здібностей, різнобічних естетичних потреб та інтересів. Мета художньо-естетичного виховання полягає в тому, щоб у процесі сприймання, інтерпретації творів мистецтва і практичної художньо-творчої діяльності формувати в учнів особистісно-ціннісне ставлення до дійсності та мистецтва, розвивати естетичну свідомість, загальнокультурну і художню компетентність, здатність до самореалізації, потребу в духовному самовдосконаленні» [12]. Необхідно зазначити що художньо-естетичний розвиток і виховання дітей різних вікових категорій відбувається в процесі художньо-естетичної діяльності, яка супроводжує всі етапи художнього зростання особистості. Художньо-естетична діяльність – це діяльність, спрямована на естетичне виховання дітей засобами мистецтва і яка стимулює їх художньо-естетичний розвиток. У плідному спілкуванні з мистецтвом, в процесі художньо-естетичної діяльності (малювання) дитина набуває естетичного досвіду, потенціюються умови для її всебічного гармонійного розвитку, формуються спеціальні індивідуальні якості, здатність до естетичного освоєння дійсності, що і є метою художньо-естетичного виховання.

Останнім часом в сучасних підходах художньо-естетичного виховання дітей з вадами здоров'я і їх здорових однолітків універсального застосування і значення для дивергентного розвитку особистості, набуває арт-терапія – терапія мистецтвом – відносно новий метод психотерапії, заснований на образотворчій і творчій діяльності. Діапазон сучасного застосування арт-терапії різноманітний і виходить за межі закладів медицини. Арт-терапія знайшла широке застосування як в шкільному так і в позашкільному навчально-виховному і художньому процесі як дітей з вадами здоров'я так і їх здорових однолітків. Така терапія спрямована на допомогу в навчанні, на розвиток і корекцію особистості дітей різного віку, а також допомагає при аналізі та виявленні різних психічних розладів у дитини, які,

трапляються дедалі частіше. Так, у процесі ізотерапії у дітей розвивається дрібна моторика пальців, поліпшується робота мозку, і, як наслідок, пам'ять, логіка, координація. Головним універсальним принципом, покладеним в основу ізотерапевтичного малювання є створення вільного художнього образу, в якому не лише діти з вадами здоров'я, але й здорові діти, можуть виражати і досліджувати свій світ і творчі можливості, використовуючи власний художньо-естетичний досвід та втілюючи свої переживання (часто тривожні) у зримі образи. Під час такого малювання активізуються самосцілюючі резерви психіки. Терапія мистецтвом допомагає діалогу у спілкуванні педагога й учня з вадами здоров'я, полегшує спілкування між учнями в процесі художньо-естетичної діяльності, сприяючи адаптації і соціалізації дитини у соціумі.

Отже, сучасне художньо-естетичне виховання орієнтоване на інклюзивне виховання й повинно базуватися на традиційних художньо-естетичних цінностях культури і мистецтва, в яких дитина знаходить джерело духовного збагачення, культурного вдосконалення, наснагу для художньо-естетичного розвитку своїх творчих й інтелектуальних сил і здібностей, задоволення від самого процесу художньо-естетичної діяльності, яка, використовуючи феномен арт-терапії, налаштована на ізотерапевтичну практику і є одним із засобів корекції порушень дітей з вадами здоров'я.

Література:

1. Бокань В. А. Культурологія: Навч. посіб. 3-тє вид., стереотип. / Володимир Бокань. – К. : МАУП, 2004. – 134 с.
2. Деестетизация опыта и его принятых репрезентаций. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.link/chapter.php/1004520/31/Sobolev_Denis_-_Evrei_i_Evropa.html.
3. Естетика і етика педагогічної дії. Збірник наукових праць. / І. Д. Бех. – Київ-Полтава, 2012. – Вип.3. – 211 с.
4. Етика. Естетика : навч. посіб. / за наук. ред. Панченко В. І. – К. : «Центр учбової літератури», 2014. – 432 с.
5. Зязюн І. А. Краса педагогічної дії : навч. посіб. для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів. / Зязюн І. А. Сагач Г. М. – К. : Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. – 302 с.
6. Кодратова Л. Г. Художня культура 9 кл. : метод. посіб. – Х. : Вид. група «Основа», 2011. – 208 с. : таб., схеми. – (Серія «Моя методика»).
7. Ликова І. О. Програма художнього виховання, навчання й розвитку дітей 2-6 років «Кольорові долоньки». / І. О. Ликова. – Х. : Веста: Вид-во «Ранок», 2007. – 128 с.
8. Неменский Б. М. Мудрость красоты: о проблемах эстетического воспитания : Кн. для учителя. / Борис Неменский. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1987. – 255 с.
9. Панченко В. І. Етика. Естетика : навч. посіб. / за наук. ред. Панченко В. І. – К. : «Центр учбової літератури», 2014. – 432 с.
10. Педагогічна майстерність як система професійно-мистецьких компетентностей : Зб. матеріалів ІХ Міжнародних педагогічно-мистецьких читань пам'яті професора О. П. Рудницької / гол. ред.: І. А. Зязюн. – Вип. 3 (7). – Чернівці : Зелена Буковина, 2011. – 640 с.
11. Про впровадження Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: torsing.ua/download/library_teacher/kniga_zastupnika_direktora.pdf
12. Про затвердження Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах та Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах. / Масол Л. М., Ганнусенко Н. І., Комаровська О. А., Ничкало С. А., Оніщенко О. І., Рагозіна В. В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawua.info/bdata2/ukr2571/index.htm>
13. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посіб. / О. П. Рудницька. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2005. – 360 с.
14. Сухомлинский В. А. О воспитании. / В. А. Сухомлинский. – Изд. 2-е. – М. : Политиздат, 1975. – 272 с.
15. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта й мистецтво в культуротворчому процесі ХХ-ХХІ століть : навч. посіб. / Р. Шмагало, Г. Покотило, П. Ляшкевич, І. Гнатишин, Т. Бей ; за заг. ред. Р. Шмагала. – Львів : ЛНАМ; Тернопіль : Мандрівець, 2013. – 292 с.

Науковий керівник:

Молодиченко Наталія Алімджанівна.

**Тетяна Журавель, Анастасія Труш
(Київ, Україна)**

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ОБЛІКУ В КРИМІНАЛЬНІЙ МІЛІЦІЇ У СПРАВАХ ДІТЕЙ

У продовж останніх років кількість підліткових правопорушень в Україні зменшується. Це дійсно позитивна динаміка, проте на обліку в кримінальній міліції у справах дітей (далі по тексті – КМСД) й досі перебуває значна кількість підлітків, які вчиняють правопорушення (станом на 1.12.2014 року за даними Міністерства внутрішніх справ України на обліку в КМСД перебуває 5 768 неповнолітніх).

Підлітковий вік – це один з найважливіших етапів життя людини. У ньому закладені основи всього подальшого становлення особистості. Цей вік більше, ніж інші періоди життя, залежить від реальностей довкілля – зовнішніх факторів, що чинять вплив на підлітка. Окрім того, підлітки переживають багато нових відчуттів, які іноді провокують їх на негативні вчинки та проступки. Водночас, вчасна та організована профілактична робота, спрямована на усунення таких факторів та підсилення ресурсів дитини, може запобігти поведінковим відхиленням.

Метою статті є здійснення аналізу теоретичних засад та практичного досвіду соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків, які перебувають на обліку в кримінальній міліції у справах дітей, на основі чого – розроблення відповідних рекомендацій.

У широкому значенні делінквентна поведінка – це правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог [6, с. 121]. Поступово делінквентна поведінка може трансформуватися в злочинну. Кримінальна (злочинна) поведінка особистості виявляється у вчинках, що суперечать нормам права і, водночас, нормам карного законодавства [4, с. 324].

Формування передумов протиправної поведінки підлітків пов'язане зі складними життєвими обставинами їхніх сімей, порушенням педагогічної позиції батьків та неадекватним стилем сімейного виховання, нехтуванням батьками проблем і потреб дитини та сімейним насильством. У навчальних закладах такими передумовами є надмірно жорсткі вимоги до успішності навчання, застосування щодо учнів надмірних дисциплінарних санкцій, незалучення учнів до соціально-корисної діяльності, практика стигматизації й дискримінації тих, хто відстає в навчанні та поведінці. У результаті делінквентна поведінка може призвести до потрапляння на внутрішні обліки у навчальних закладах та на профілактичний облік до КМСД, що працює з підлітками, схильними до правопорушень.

Поставленню на профілактичний облік у КМСД підлягає дитина: засуджена судом до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; яка за рішенням суду звільнена від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру; яка за рішенням суду звільнена від кримінальної відповідальності та покарання на підставі Закону України «Про амністію»; яку повідомлено про підозру в учиненні кримінального правопорушення; звільнена зі спеціальної виховної установи Державної пенітенціарної служби України; якій винесено офіційне попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї; яка вчинила адміністративне або кримінальне правопорушення і якій закладом охорони здоров'я встановлено діагноз «наркоманія», «токсикоманія», «алкоголізм»; яка два і більше разів учинила адміністративне правопорушення [3].

Соціально-психологічний портрет підлітка з делінквентною поведінкою формується під впливом факторів зовнішнього середовища та індивідуальних особливостей особистості підлітка. Зокрема, можна виділити такі характеристики: 1. Специфічні психологічні особливості, пов'язані з підлітковим віком: а) акцентуації характеру підлітків (переважно – гіпертимний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий); б) підліткові психологічні реакції, насамперед, реакція емансипації від виховного впливу дорослих, реакція групування з однолітками; в) амбівалентність почуттів; г) брак функції прогнозу; д) нестійка, занижена самооцінка. 2. Недостатній рівень сформованості мотиваційної та емоційно-вольової сфери, зокрема розгальмованість, підвищена збудливість, послабленість механізмів самоконтролю, страх, інші негативні переживання, неадекватність емоційних реакцій. 3. Високий рівень соціальної та педагогічної занедбаності, а як наслідок – соціальна дезадаптація: відсутність багатьох важливих життєвих навичок, зокрема прийняття рішень, протистояння тиску, відповідальної поведінки, недостатня сформованість комунікативних навичок тощо. 4. Психічні порушення. Так, Н. Ю. Максимова зазначає, що серед неповнолітніх правопорушників є значна кількість осіб з відхиленнями у психічному розвитку (від 57% до 76% неповнолітніх, яких вже було засуджено за злочини, мали психічні аномалії). 5. Алкоголізація та наркотизація, що впливає на вибір ризикованих моделей поведінки та на успішність процесів ресоціалізації [2].

Все вище зазначене зумовлює доцільність проведення цілеспрямованої та організованої профілактичної роботи, фактори делінквентної поведінки та особливості підлітків, яким вона притаманна, впливають на завдання, зміст на форми профілактики.

Під профілактикою делінквентної поведінки серед підлітків слід розуміти діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, сім'ї, підприємстві, установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання [3].

Соціально-педагогічна профілактика делінквентної поведінки підлітків – це система заходів соціального виховання, спрямована на створення сприятливих соціально-педагогічних умов нейтралізації негативних впливів на підлітків та попередження таких впливів з метою запобігання антисуспільних та антигромадських проявів у їх поведінці підлітків, що можуть класифікуватися як «проступок» або «правопорушення» [5].

З огляду на особливості делінквентної поведінки можна виділити комплекс наступних провідних завдань соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків, які перебувають на обліку в КМСД: 1) формування/відновлення позитивної системи цінностей, переконань, установок; 2) розвиток знань, умінь та навичок для проживання в громаді, зокрема: навичок ефективного спілкування самообслуговування, підтримки стану власного здоров'я; знання власних прав і обов'язків та вміння їх застосовувати; 3) формування/відновлення якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в

суспільстві та засвоєння відповідних соціальних ролей; 4) збільшення ступеня самостійності підлітків, їх здатності контролювати своє життя та ефективно вирішувати життєві проблеми соціально прийнятним шляхом; 5) формування поваги до закону, моральних норм і цінностей суспільства; 6) формування здорового способу життя та ненасильницької поведінки.

Відповідно, зміст профілактики делінквентної поведінки дітей і молоді можна окреслити так: правова освіта, розповсюдження інформації щодо правових можливостей подолання проблем; надання консультативної допомоги у вирішенні проблем; надання кризової соціально-психологічної допомоги; соціально-педагогічна допомога сім'ям таких підлітків та робота з батьками; сприяння зайнятості підлітків, особливо тих, чиї сім'ї перебувають у складних життєвих; створення умов для змістовного проведення дозвілля (творчі гуртки та студії, спортивні секції, дозвільні заклади, конкурси, вуличні ігрові майданчики); соціально-психологічні тренінги (тренінг дає змогу краще пізнати себе, підвищити впевненість у собі, розвинути комунікативні якості, вміння вирішувати складні ситуації, формувати навички відповідальної поведінки); навчання на рівних (підготовка волонтерів з підлітків та молоді, які поширюватимуть профілактичну інформацію в середовищі однолітків, зокрема під час неформального спілкування). Цей метод дає можливість подолати упередження ставлення молоді аудиторії до профілактичної інформації [1].

Отже, основний зміст профілактики полягає у формуванні та розвитку позитивних якостей підлітка та збільшення ступеня самостійності, а її ефективність залежить від того, як виконуються поставлені завдання.

З метою визначення особливостей та специфіки проведення профілактичної роботи з підлітками, які перебувають на обліку в КМСД, нами було проведено опитування у формі інтерв'ю з спеціалістами, які працюють у цій сфері. У інтерв'ю взяло участь 6 фахівців – експертів у галузі роботи з такою категорією підлітків. Серед опитаних були соціальні працівники НДО (ВГЦ «Волонтер»), працівник управління кримінальної міліції у справах дітей МВС України, головний спеціаліст відділу профілактичної роботи Служби у справах дітей КМДА, провідний спеціаліст відділу соціального супроводу та консультування дітей та молоді кризових категорій Київського міського ЦСССДМ.

За результатами проведеного опитування можна виділити наступні рекомендації щодо організації профілактичної роботи з підлітками, які перебувають на обліку в КМСД:

1. Метою соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки підлітків є сприяти всебічному та гармонійному розвитку підлітків та сформувати відповідальне ставлення щодо власного здоров'я та життя.

2. Соціально-педагогічна профілактика делінквентної поведінки має здійснюватися у тісній співпраці соціальними працівниками, психологами, держслужбовцями державних організацій (зокрема ЦСССДМ та ССД), співробітниками органів внутрішніх справ, фахівцями, які працюють з підлітками-підобліковцями у громадських організаціях, освітянами (психологами, соціальними педагогами, класними керівниками у ЗНЗ, майстрами у ПТНЗ, кураторами у ВНЗ).

3. Під час складання та проведення програми соціально-педагогічної профілактики важливо враховувати наступне: індивідуальні особливості кожного підлітка (вік, стать, рівень розвитку, умови проживання, причини, які впливають на розвиток делінквентної поведінки тощо); рівень взаємодії з батьками; наявність у підлітка ризикованої щодо здоров'я поведінки (зокрема, вживання наркотиків), та приналежність до субкультури.

4. Методи та форми соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки: активні та інтерактивні методи (відео-лекторії, тренінги, рухливі та настільні розвиваючі ігри); індивідуальні мотиваційні бесіди; метод «рівний – рівному»; різноманітні спортивні змагання, конкурси; різні види терапії (казкотерапія, футболотерапія тощо).

5. Специфіка проведення профілактичних занять за програмою: заняття потрібно проводити 1-2 рази на тиждень, тривалістю до 2х годин, впродовж 5-6 місяців; перед тим, як розпочати програму, слід встановити контакт з підлітком шляхом проведення первинної мотиваційної зустрічі, що дозволить зняти певний рівень тривожності та сприятиме більше ефективному проведенню вступного заняття за програмою; важливо дотримуватися запропонованої програми, однак необхідно включати у неї й інші актуальні для конкретної групи підлітків теми, встановлені шляхом їх опитування (яке можна провести під час первинної мотиваційної зустрічі); схвалювати позитивні прояви поведінки, заохочувати до соціально-активної поведінки; у ході всіх занять за програмою окрему увагу приділяти технікам уникнення ризикованих ситуацій та правилам безпеки; для проведення окремих профілактичних занять можна залучати деяких підлітків до співпраці у якості ко-тренерів або асистентів.

6. До тематичних блоків можна включити такі: Здоровий спосіб життя як усвідомлений вибір; Здоров'я людини та адиктивна поведінка / наркоманія; Нікотинова та алкогольна залежність; Стосунки між статями: дружба та кохання; Ефективна комунікація та вирішення конфліктів; Життя без проявів ворожості та агресії; Попередження правопорушень; Професійне самовизначення: я та моє майбутнє; Побудова життєвої перспективи.

7. Проблеми при здійсненні соціально-педагогічної профілактики делінквентної поведінки, що потребують першочергового вирішення: відсутність якісних профілактичних програм, апробованих та затверджених на державному рівні; первинна невмотивованість підлітків до співпраці (часто підлітки вважають, що профілактика – це покарання); відстороненість та /або байдуже ставлення з боку батьків та небажання співпрацювати.

Отже, вважаємо, що розроблені рекомендації щодо здійснення профілактичної роботи, сформовані на основі проведеного нами дослідження, можуть використовуватись фахівцями, які працюють з підлітками, які перебувають на обліку в УМСД, у напрямі попередження делінквентної поведінки. Надалі дані рекомендації можуть бути розширені та деталізовані.

Література:

1. Дети социального риска и их воспитание : учеб.-метод. пособ. / Под. ред. Л. М. Шипициной. – СПб. : «Речь», 2003. – 144 с.
2. Журавель Т. В. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми в установах пенітенціарної системи / Т. В. Журавель // Соціальна педагогіка : навч. посібник / за заг. ред. О. В. Безпалько; авт. кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверєва, Т. Г. Веретенко та ін. – К. : Академвидав, 2013. – 312 с.
3. Інструкція з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, № 1176 від 19.12.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0121-13>
4. Капська А. Й. Соціальна педагогіка : підручник / Капська А. Й., Безпалько О. В., Вайнола Р. Г. ; за ред. А. Й. Капської. – 4-те вид. випр. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 488 с.
5. Поляновська О. Р. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку у навчально виховних закладах інтернатного типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / О. Р. Поляновська. – Київ, 2012. – 22 с.
6. Теорії і методи соціальної роботи : підруч. для студ. вищих навч. закл. / за ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. – К. : Академвидав. – 2005. – 328 с.

Олеся Закраєвська
(Чернівці, Україна)

ЗМІСТОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК СКЛADOVA МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ УМІННЯ ВЧИТИСЬ

Постановка проблеми. Сучасні суспільні, соціально-економічні та інформаційно-технологічні зміни ставлять досить вагомі вимоги до підготовки вчителя нової генерації, що потребує створення та застосування нових освітніх систем, зміни освітнього процесу, його змістово-методичного забезпечення: форм, методів і засобів навчання. З огляду на це виникає необхідність у розробленні сучасної моделі підготовки майбутнього педагога, готового до формування в учнів умінь вчитись. Таким чином, модернізація змісту освіти є нагальною проблемою, що потребує вдосконалення існуючої підготовки вчителя, здатного активно застосовувати здобуті знання й умінь в професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі професійної підготовки педагога завжди приділялася належна увага як на державному, так і науково-методичному рівнях (Н. Бібік, С. Гончаренко, І. Зязюн, О. Рудницька, О. Савченко, В. Семиченко). Основні положення про завдання, зміст професійно-педагогічної підготовки у ВНЗ розглядали (В. Бондар, О. Глузман, С. Мартиненко, О. Пехота, В. Радул, О. Семенов, І. Шапошнікова). Останнім часом значно зросла зацікавленість вітчизняних науковців до проблеми модернізації мети, завдань і змісту психолого-педагогічної підготовки майбутнього педагога (О. Біда, Н. Волкова, І. Гавриш, О. Дубасенюк, О. Кучерявий, С. Мельничук), її орієнтації на реалізацію особистісного (І. Бех, В. Рибалка, С. Сисоєва) і компетентісного (Н. Бібік, О. Овчарук, О. Савченко, О. Сухомлинська, С. Трубачева) підходів у навчанні та вихованні учнів. Значно зріс інтерес вітчизняних науковців (Т. Бака, А. Булда, Т. Ладиченко, Н. Лалак, С. Нікітчина, О. Пометун, Г. Фрейман) до теоретико-методологічних та методичних засад підготовки вчителів суспільствознавчої галузі та визначення історичної освіти як основи формування особистості учня, вироблення у нього певних компетенцій, зокрема вміння вчитись (Я. А. Коменський, Й. Песталоцці, Й. Герbart, А. Дістервег, Г. Сковорода, М. Пирогов, К. Ушинський).

Мета написання статті. Проведений аналіз наукових джерел дає змогу стверджувати, що недостатньо теоретично та методично дослідженим залишається такий аспект, як підготовка майбутніх учителів початкової школи до формування в учнів умінь вчитись. З урахуванням цього метою статті є опис змістово-методичного забезпечення підготовки педагога до формування в учнів умінь вчитись.

У дослідженні виходимо з того, що модель підготовки майбутнього педагога, яка є базовою ціннісною орієнтацією фахівця, містить у собі сукупність взаємозалежних установок на ставлення до самого себе, колег, роботодавців, організації взаємодії є найважливішою змістовною характеристикою професійної спрямованості особистості майбутнього фахівця.

Виклад основного матеріалу. У філософській науці, а саме в словнику за редакцією А. Грицанова під моделлю (з гр., лат. – *modulus* – мірило, зразок) подано «об'єкт-замісник, який у визначених умовах може замінити об'єкт-оригінал, відтворюючи властивості, що цікавлять, і характеристики оригіналу» [4, с. 435]. Зокрема, відомий філософ В. Штофф визначає модель як систему, яка «відображає й відтворює об'єкт дослідження та здатна замінити його так, щоб вивчення цієї системи дало нам нову інформацію про об'єкт» [9, с. 19].

На нашу думку, моделювання дає змогу наочно уявити об'єкт, проникнути в його глибину, розпізнати складові й описати важливі теоретичні питання досліджуваної проблем. Так, В. Томашевський визначає моделювання як «спосіб дослідження будь-яких явищ, процесів або об'єктів шляхом побудови та

аналізу їх моделей» [8, с.15]. Ми погоджуємося з думкою, що в широкому розумінні моделювання є однією з основних категорій теорії пізнання та чи не єдиним науково обґрунтованим методом наукових досліджень систем і процесів будь-якої природи в багатьох сферах людської діяльності.

Згідно з енциклопедією професійної освіти (за С. Батишевим) модель підготовки спеціаліста розглядається як «система, що відображає або відтворює існуючі чи проєктовані структури, склад, зміст та організацію навчання спеціаліста, що забезпечує їх реалізацію» [10, с. 78].

У педагогіці модель розглядають як «уявну або матеріально-реалізовану систему, що відображає або відтворює об'єкт дослідження (природний чи соціальний) і здатна змінювати його так, що її вивчення дає нову інформацію стосовно цього об'єкта» [2, с. 516].

Ефективне функціонування моделі можливе, якщо вона відповідає таким вимогам до інших «учасників» процесу моделювання, а саме:

- *інгерентність* (до середовища, в якому вона існує) – достатня узгодженість з науковим середовищем, у якому вона функціонуватиме;
- *простота* (до суб'єкта, який створює або застосовує модель) – чим простіша модель, тим ближча вона до змодельованої реальності, тим зручніша для використання;
- *адекватність* (до об'єкта, який вона моделює) – повнота, точність та істинність моделі для реалізації поставленої цілі [5].

Саме остання вимога – адекватність – тобто відповідність реальній дійсності за основними, суттєвими параметрами, на думку науковців, є «ключовою у забезпеченні ефективності реалізації будь-якої моделі» [2, с.516].

Під час моделювання підготовки майбутнього вчителя початкової школи до формування в учнів уміння вчитись ми орієнтувалися на сформульовані С.Мартиненко вимоги до розроблення моделі, серед яких виокремлюємо такі, як:

- «модель має відображати цілісність процесу підготовки;
- відповідати реальним властивостям структурних елементів змодельованого об'єкта;
- повинна мати відтворювальний характер, що уможливило її експериментальну перевірку» [3, с. 177].

На думку О.Дахіна, процесу моделювання притаманна низка процедур, які ми вважаємо за доцільне розглядати як основні етапи розроблення і впровадження моделі підготовки майбутнього вчителя, а саме:

- аналіз розвитку педагогічної ситуації і формулювання проблеми, визначення завдань моделювання;
- конструювання моделі підготовки майбутнього вчителя до формування в учнів уміння вчитись із уточненням залежності між її основними елементами, описом основних параметрів і критеріїв їх зміни та вибір методик вимірювання;
- дослідження валідності моделі у вирішенні поставлених завдань;
- розроблення етапів та встановлення критеріїв оцінювання очікуваних результатів;
- використання моделі під час педагогічного експерименту;
- змістовна інтерпретація результатів моделювання» [1, с. 26].

Під моделлю підготовки майбутнього вчителя у професійній діяльності розуміємо комплекс взаємопов'язаних складових (блоків), що забезпечують оптимальний шлях досягнення поставленої мети – підвищення ефективності професійно-педагогічної підготовки майбутнього педагога, розвиток умінь і навичок, необхідних для здійснення відповідної діяльності.

Розроблену нами модель підготовки подаємо як цілісну систему, елементи якої мають функціональне призначення, взаємо впливають один на одного, перебуваючи у тісній взаємодії та спрямовані на досягнення поставленої мети.

Основними складовими моделі підготовки майбутнього вчителя початкової школи до формування в учнів уміння вчитись стали такі, як: мета підготовки, теоретико-методологічний, операційно-діяльнісний, результативний блоки та її результат. Детальніше зупинемось на їх характеристичі.

Метою підвищення ефективності підготовки майбутніх учителів початкової школи визначено формування і розвиток їхніх умінь і навичок, необхідних для успішної професійної діяльності.

Теоретико-методологічний блок поєднує у собі завдання, принципи та організаційно-педагогічні умови, які сприятимуть підвищенню ефективності підготовки педагога до технологізації навчально-виховного процесу.

Підготовка майбутнього вчителя, як і будь-який освітній процес, будується на основі певних закономірностей і принципів. З огляду на особливості мети і завдань підготовки майбутнього вчителя у професійній діяльності, нами було виділено найбільш доцільні в аспекті нашого дослідження загально-дидактичні (науковості; доступності, системності і послідовності; свідомості, активності, самостійності; зв'язку теорії з практикою) та специфічні (неперервності та цілісності, практико орієнтованої підготовки) принципи [7]. Реалізація цих принципів сприятиме підвищенню ефективності, вдосконаленню змісту, форм і методів підготовки майбутнього вчителя початкової школи до формування в учнів уміння вчитись.

До *організаційно-педагогічних умов*, що забезпечать ефективну підготовку майбутнього вчителя до професійної діяльності належать: збагачення мети, змісту і форм викладання ідеями та концепціями в структурі професійно-педагогічної підготовки; трансформація форм і напрямів роботи у контексті формування вміння вчитись; вироблення мотивації до організації роботи в майбутній професійній діяльності та вмінь, що забезпечать її реалізацію; формування навичок власної педагогічної діяльності.

Операційно-діяльнісний блок моделі підготовки майбутнього вчителя початкової школи до професійної діяльності охоплює форми та методи навчання у ВНЗ, які забезпечать ефективну реалізацію поставленої мети. Цей компонент передбачає форми і методи організації начального процесу, які дозволять майбутньому педагогу оволодівати базовими знаннями, вміннями та навичками під час формування вміння вчитись.

До основних форм навчання віднесено: лекційні, семінарські, практичні, індивідуальні та тренінгові заняття, всі види практик та консультацій, виконання самостійних завдань.

Серед методів, які застосовуються у процесі підготовки майбутнього педагога до означеного виду діяльності, можна виділити:

- традиційні – вербальні (лекція, розповідь-пояснення, бесіда дискусія); практично-демонстраційні (ілюстрація, демонстрація, спостереження, метод вправ), самостійна робота;
- нетрадиційні – імітаційні (моделювання педагогічних ситуацій, вирішення ситуаційних педагогічних завдань, ділові ігри), інтерактивні («мозковий штурм», навчаючи навчаюсь, навчання у групах, «ажурна пилка», проблемна лекція, евристична бесіда, «запрошення фахівців»), особистісно орієнтовані тощо.

Результативний блок поєднує прогнозований результат підготовки майбутнього вчителя: сформована потреба цілеспрямовано застосовувати вміння вчитись у майбутній професійній діяльності; розвинені зовнішні та внутрішні мотиви майбутньої професійної діяльності (прагнення до професійного розвитку та особистісної самореалізації); володіння цілісною системою знань, високим рівнем умінь організації і керівництва навчанням учнів – уміти вчитись; вміння оптимального вибору змісту навчального матеріалу і засобів навчання, виходячи з особливостей у навчанні.

Результатом відповідної професійно-педагогічної підготовки є сформованість готовності майбутнього вчителя початкової школи до формування в учнів уміння вчитись у професійній діяльності та її компонентів (мотиваційного, когнітивного, операційно-діялісного, компетентнісного).

Запропоновану модель розглядаємо не як сукупність її складових, а як цілісну педагогічну систему, спрямовану на реалізацію результату – формування готовності майбутнього вчителя до ефективного формування в учнів уміння вчитись. Зважаючи на те, що сучасний вчитель має не передавати знання, а навчати їх здобувати, підсумуємо функції, які є важливими елементами моделі сучасного вчителя: діагностична, прогностична, проєктивна, конструктивна, організаційна, стимулювальна, комунікативна, розвивальна, виховна, дослідно-творча, аналітико-оцінна тощо.

Майбутні вчителі початкової школи, що будуть працювати в швидкозмінному інформаційному просторі, мають володіти певними якостями, а саме: гнучко адаптуватися в життєвих ситуаціях, самостійно отримуючи потрібні знання та вміло застосовуючи їх на практиці; критично мислити, бачити труднощі та шукати шляхи їх подолання, використовуючи нові методи, форми і технології; чітко усвідомлювати, де та яким чином можуть бути використані здобуті знання; бути спроможними генерувати нові ідеї, творчо мислити; грамотно працювати з інформацією; самостійно підвищувати свій культурний рівень [6].

Висновки. Запропонована нами модель підготовки вчителя початкової школи розкриває особливості змістово-методичного забезпечення, компонентів, етапів підготовки, їх послідовний зв'язок, загалом особливості конструювання змісту підготовки вчителів до формування в учнів уміння вчитись, використання сформульованих умінь у нестандартних ситуаціях та нових інформаційних умовах праці, розвиток особистісних якостей, які сприяють постійному саморозвитку та вдосконаленню особистості.

Література:

1. Дахин А. Н. Педагогическое моделирование: сущность, эффективность и неопределенность / А. Н. Дахин // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 21–26.
2. Енциклопедія освіти / [головний редактор В. Г. Кремень]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Мартиненко С. М. Система підготовки вчителя початкових класів до діагностичної діяльності: дис. доктора пед. наук: 13.00.04 / Світлана Миколаївна Мартиненко. – К., 2009. – 476 с.
4. Новейший философский словарь / [сост. А.А. Грицанов]. – Мн.: Изд. В.М. Скаун, 1998. – 896 с.
5. Новиков А. М. Методология научного исследования / А.М.Новиков. Д.А.Новиков. – М. : Либроком, 2009. – 280 с.
6. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. пед. вузов и системыповыш. квалиф.пед.кадров / [Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева и др.]. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 272 с.
7. Самойленко Н. Б. Підготовка вчителів гуманітарних дисциплін до застосування методу проєктів у професійній діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти» / Н. Б. Самойленко. – К., 2008. – 20 с.
8. Томашевський В.М. Моделювання систем / В.М. Томашевський. – К.: Видавнича група BVH, 2005. – 352 с.
9. Штофф В.А. Моделирование и философия / В.А.Штофф. – М.–Л.: Наука, 1966. – 301 с.
10. Энциклопедия профессионального образования: в 3-х т. / [под ред. С.Я. Батышева]. – М.: АПО. – 1999. – Т.2.– 1999. – 440 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Братко Марія Василівна.

Назира Иманбекова
(Тараз, Қазақстан)

БОЛАШАҚ МАМАН ДАЯРЛАУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРАКТИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ

Бүгінгі студент – ертеңгі жас маман. «Қазақстан 2050» жаңа стратегиялық бағытын жүзеге асыруда болашақ мамандарға айрықша жауапкершілік жүктеліп отыр. Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің басты мақсатымыз – 2050 жылға қарай мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру болып отыр» - дей келе [1,8б.], қолжетімді және сапалы білім беруді дамыту бағытын дәйекті жүргізу басымдықтарын нақтылауды тапсырды.

Осы орайда, болашақ педагогикалық мамандардың шығармашылық әлеуетін қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздерін айқындау ХХІ ғасырдың ортасына қарай әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарында енуімізге септігін тигізери анық.

Қазақстан Республикасының «Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын» іске асыру бағытында еліміздің білім беру саласы келелі табыстарға қол жеткізді[2,4б.]. Ұлт Көшбасшысының білім беруді жаңа сапаға көтеру, оқытудың тиімді жүйесіне көшу, ғылыми зерттеулерді инновациялық процесстерге қосу арқылы әлемдік деңгейге көтеру туралы тапсырмаларын басшылыққа ала отырып, мемлекетіміздегі білім жүйесі ұтымды модернизациялануда.

Қазақтың ұлттық білімінің теориялық-әдіснамалық негізін, ғылыми-тұжырымдамалық ұстанымдары мен парадигмалық модельдерін, даму процесін анықтап, қоғамымыздың басты бағытына қарай бұру –білім жүйесінің бүгінгі және болашақтағы ісі. Осыған орай, еліміздің білім саласына қатысты ірі мемлекеттік көлемде жасалған қадамдар шығармашылық әлеуеті қалыптасқан құзыретті болашақ педагогтың кәсіби мәнді тұлғасын жетілдірудің өзекті екендігін дәлелдейді.

Бүгінгі таңда қалыптасқан еңбек нарығы білімді, шығармашылық деңгейі жоғары, әрекеттің сан түрлі саласында өз білімі мен біліктілігін қолдана алуға қабілетті мамандардың кәсіби даярлығының деңгейіне және сапасына қойылатын талаптарға өз әсерін тигізуде. Осы орайда жоғары оқу орындарының үлкен жауапкершілікті сезініп, білікті, өз ісінің шебері, бәсекеге қабілетті, кең ауқымды, жан–жақты дамыған, кәсіби құзыретті маман дайындауға ұмтылуы, өзінің бүкіл қызметін осы бағытта құруы заңды құбылыс. Себебі қоғам өзінің әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуының мазмұны мен сипаттарының өзгеруіне және еңбек сапасына талаптың жоғарылауына байланысты өз ісін жетік білетін, кәсіби білігі мол мамандарды қажет етеді.

Қазіргі кезде әрбір қоғам алдына қойған талаптарына сәйкес "маман моделін" маман профессиограммасын жасау міндеті — ғалымдардың назарын өзіне аударуда. Бұл міндетті шешуге байланысты ғылыми зерттеулер жүргізіп жүрген ғалымдар, педагогтар, психологтар бар (Н.В.Кузьмина, Ф.Н.Гоноболін, В.А.Сластенин, А.И.Щербаков, Н.А.Сорокин). В.А.Сластениннің пікірі бойынша, мұғалім профессиограммасы мыналарды қамтиды [3,62б.]:

- 1) қоғамның саяси сапалары;
- 2) әлеуметтік-психологиялық, этикалық-педагогикалық және ұстаздың жеке басының сапалары;
- 3) психологиялық және педагогикалық даярлық;
- 4) мамандық бойынша даярлық;
- 5) пән бойынша даярлық.

Болашақ маманның кәсіби құзыреттілігінің құрамына келесі мұғалімге тән кәсіби, даралық, қасиеттер болуы керек:

- іргелі және кіріктірілген білімдердің жоғары деңгейінің болуы;
- түйінделген іскерлікті, дағдыны, қабілетті меңгеруі;
- кәсіптік-педагогикалық қасиетке жаңаша көзқараспен қарауы;
- инновациялық технологияларды меңгеруі;
- педагогикалық міндеттерді шешудегі кәсіптік, шығармашылық іскерлігі;
- шығармашылық шеберлігі.

Сондықтан жоғары оқу орындарында кәсіби маман даярлауда педагогикалық практикаға ерекше көңіл бөлінеді. Мұғалім кадрларын кәсіби оқыту жүйесінде педагогикалық практика өте маңызды орын алады. Ол жоғары оқу орнындағы оқу-тәрбие үрдісінің басты бір бөлігі болып табылады да, болашақ мұғалімдердің теориялық дайындығы мен практикалық іс-әрекетін біріктіруін қамтамасыз етеді.

Кәсіби практика – білім алушының оқу пәні дәрежесінде білім кеңістігін құрайтын және оның кәсіби біліктілігін жетілдіруге мүмкіндік беретін маңызды сала.

Жоғары оқу орындарында кәсіби практика оқыту үдерісінде алынған, практикалық дағдысының қалыптасуын, теориялық білімді бекітуге, сонымен қатар озық тәжірибені игеруге бағытталған.

Оқыту үдерісінде кәсіби практика әр түрі мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына және жұмыс оқу жоспарына сәйкес ұйымдастырылады: оқу – таныстыру оқу тілдік, үздіксіз, педагогикалық, өндірістік, диплом алды және т.б.

Оқу, оқу - таныстыру практикасының мақсаты – білім алушыларды жоғары оқу орнының қызметінің бағыттарымен таныстыру, жоғары оқу орнының іске асырылған білім беру бағдарламаларымен, оқылған мамандығы, болашақ кәсіби қызметінің мақсатымен және қызмет түрлерімен таныстыру. Оқу және оқу - таныстыру практикасының негізі оқу мекемелері, оқу шеберханалары, тағы басқа жоғары оқу орындарының оқу- қосымша бөлімшелері, сонымен қатар болашақ кәсіби қызметіне сәйкес ұйымдары болып табылады.

Сонымен қатар Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша білім алушылар тілдік практикалардан да яғни, фольклорлық, диалектологиялық және тілтанымдық өтеді.

Педагогикалық практиканың бағдарламасы білім алушылардың кәсіптік-маңызды дағдыларына және құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған:

- жоспарлау, болжалдау, оқыту мен тәрбиелеу үдерістерінің негізгі компоненттерін талдауға;
- оқыту құралдарының дидактикалық мақсаты мен қызметі және қолданылатын әдісіне сәйкес дәрежесін анықтауға;
- әдістемелерді ұйымдастыру мен әртүрлі формаларын қолдану және оқуға;
- танымдық, еңбектік, қоғамдық, табиғатты қорғау, денсаулық сақтау, ойындық және басқа да оқушылар іс-әрекетінің түрлерін;
- оқушыларға оқу кезінде және тәрбие жұмысы барысында оның жеке дамуын іске асыруға;
- педагогикалық үдеріс жағдайына педагогикалық диагностика өткізуге;
- білім алушылардың іс-әрекет қорытындысы педагогтердің және өздерінің жасаған қызметтері бойынша бағаланады.

Өндірістік практиканың мақсаты түйінді құзіреттілігін бекіту, оқыту мамандығы бойынша практикалық дағды мен кәсіптік тәжірибе қалыптастыру болып табылады.

Диплом алды практикасының аралығында білім алушылардың практикалық базасына тиісті кәсіптік қызметі туралы нақты мағлұмат жиынын, диплом жұмысы тақырыбы бойынша практикалық мағлұматтарды іске асырады.

Болашақ маманның міндеті ғылым мен техниканың қарқынды дамып келе жатқан заманда өмір сүруге икемді, қоғам пайдасына қарай өзін - өзі толық жүзеге асыруға дайын білімді, шығармашылыққа бейім, құзіретті және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру.

Әр курстағы практиканың тапсырмалар жүйесі жыл сайын психологиялық-педагогикалық циклдар пәндерінің мазмұнына қарай біртіндеп күрделенеді. Олар ең алдымен болашақ мұғалімдердің мүмкіндігінше кәсіби бағытының деңгейін кетеруді (педагогикалық мамандыққа қызығушылығын, балаларға деген сүйіспеншілігін, жұмысқа жауапкершілік және шығармашылық қарым-қатынасты) қалыптастырады.

Педагогикалық практика үрдісінде келесі міндеттер шешімін табады:

- студенттерді мұғалім мамандығына деген қызығушылық пен сүйіспеншіліктің тұрақтылығына тәрбиелеу;
- нақты педагогикалық міндеттерді шешу барысында психологиялық-педагогикалық және арнайы білімдерді пайдалану үрдісін тереңдету, бекіту;
- болашақ мұғалімдердің кәсіби іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыру және дамыту: педагогикалық қызметке шығармашылық, зерттеушілік ыңғайға бейімдеу.

Педагогикалық практиканың тиімділігінің негізгі шарттары - оның кәсіби бағыты, теориялық негізділігі, оқыту және тәрбиелеу сипаты, педагогикалық практиканың мазмұнына және ұйымдастырылуына комплексті тұрғыдан қарау, жүйелілік, оны өткізудегі қажеттілік. Педагогикалық практика кезінде студент келесі кәсіби-педагогикалық іскерлік негіздерін меңгеруі тиіс:

- оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін және ұжымның әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, нақты оқу-тәрбие міндеттерін анықтау;
- оқушылардың дамуы мен тәрбиесін диагностикалау және жобалау мақсатында оқушы тұлғасы мен ұжымды зерттеу;
- педагогикалық қызметтің ағымдағы және болашақтағы жұмыстарды жоспарлауын жүзеге асыру (пән бойынша оқу және сыныптан тыс жұмыстар, әртүрлі іс-әрекеттерде т.б.);
- оқушылардың оқу-танымдық қызметінде басқарудың әртүрлі формалары мен әдістерін пайдалана алу және білім-тәрбие міндеттерін шешу;
- балалар ұжымын алға қойған міндеттерді орындауын ұйымдастыру (өз іс-әрекеті мен оқушылар іс-әрекетінің жүйелілігін анықтау, белсенділерді анықтау, ұжым мен белсенділердің қарым-қатынасын үйлестіру, бақылауды жүзеге асыру, жұмыстың қорытындыларын шығарып, оны талдау);
- мұғалімдермен, сынып жетекшілерімен, ата-аналармен және тәрбиесіне қатысы бар барлық адамдармен дұрыс қарым-қатынаста болу;
- оқу-тәрбие жұмысын бақылау және талдау;
- ата-аналар арасында педагогикалық насихат жұмыстарын жүргізу.

Қорыта айтқанда, болашақ мұғалімнің кәсіби қалыптасуында практиканың алатын орны ерекше. Ол педагогикалық оқу орны мен мектеп арасындағы тығыз байланыстың нәтижесінде жүзеге асырылады. Нақты жүзеге асырудың тікелей жолы - студенттер үшін "Мектеп күні" өткізіледі. Бұл педагогикалық оқу орындарының студенттерінің алдына қойған міндеттерге жетудің тікелей жолы.

«Қазақстан 2050» стратегиясында баса көрсетілгеніндей, білім алушыларымыздың білімін педагогикалық практика арқылы сапалы меңгеруі мақсатында, институт педагог мамандарды даярлауда, жас ұрпақты тәрбиелеуде студенттер практикасына үлкен көңіл бөліп, білім ордасында алған теориялық білімдерін тәжірибеде ұштастыруы үшін бар мүмкіндіктер жасалуда.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.А. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы - қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана, 2012.

2. Қазақстан Республикасы Білім беруді дамытудың 2011- 2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011

3. Сластенин В.А. и др. Педагогика: уч. пособие. - Москва: Академия, 2004.

Гаухар Қамза
(Алматы, Қазақстан)

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА МУЗЫКА АРҚЫЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Қазіргі таңдағы педагогика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі - жеке тұлғаны жан-жақты дамытуда эстетикалық тәрбие беру арқылы шығармашылық жұмыс істеуге қабілетті, дүниетанымдық көзқарасы кең, рухани бай азамат даярлау.

Болашақ ұрпақты дайындауда әр тәрбиеші өз шеберлігін оқу-тәрбие үрдісінде жаңа педагогикалық технологияны жетік меңгерумен қатар, шығармашылықпен жұмыс жүргізуде.

Қоғам мұратына сай жан-жақты жарасымды дамыған тұлға тәрбиелеуде, әсіресе музыка өнерінің үлкен маңызы зор. Музыка (саз) өнері баланың эстетикалық дүниетанымын, соның негізінде мәдениетін қалыптастыру құралы.

Қазақстанның ХХІ ғасырдағы басты даму жолын белгілеп берген Елбасының “Қазақстан-2030” стратегиялық жоспарында халықтың рухани жаңаруына ерекше маңыз берілген. Сондықтан жан-жақты жетілген, жан дүниесі бай, белгілі дәрежеде ғылыми білім жүйесін игерген және оны бағалай, талдай алатын, өзге халықтардың тарихын, мәдениетін, тілін меңгерген, өздігінен денсаулығын нығайтуға, адамгершілік қасиеттерін, эстетикалық талғамын дамытуға ынтызар, өмірдің әрқилы кезеңдерінде дербес еңбек етуге даяр ұрпақты тәрбиелеу – ең басты өзекті мәселе. Ол біріншіден, білім мазмұны арқылы іске асса, екіншіден, тәлім-тәрбие мазмұны арқылы бойға сіңеді.

Адами қадір-қасиет, адамгершілік пен жақын адамға деген сүйіспеншілік сезімі идеялары музыкалық өнерде де жандандырылады. Оның ерекшелігі, ол эмоциялық-мағыналық интонацияның өнері болып табылады. Басқа өнерлер секілді әуен де адамның эмоциялық өмірін және ойдан туған қызметтерін, адам санасының тұтастығын қамтиды. Мектепке дейінгі балалар білім берудің барлық деңгейлерінде білімді тез қабылдап, жалпы өмірде табысты болып келетіндіктен, мектепке дейінгі ұйымдағы оқыту мен тәрбиелеу үдерісі оларды алғашқы біліммен қаруландырып, қоғам талабына сай тұлғаны қалыптастырудағы алғашқы негіз болады. Музыка өнерінің ерекшелігі – адамның жан дүниесіндегі сөз бен тіл жеткізіп айта алмайтын құбылыстарды, сезімді дыбыс арқылы беруге мүмкіндік тудыруында.

Балаға арналған музыка - қуанышты толғанулар әлемі. Оның осы әлемге есік ашу үшін қабілеттерін, ең алдымен музыкалық есту және эмоциялық үн қосу қабілеттерін дамытады. Музыкалық сабақтарда балалардың іс-әрекеті шығармашылық тапсырмаларды орындауға бағытталған. Балаларды жан-жақты дамыту эстетикалық тәрбиенің адамгершілік, ақыл-ой, дене тәрбиелерімен өзара тығыз байланысы арқасында қамтамасыз етіледі. Идеялық адамгершілік ықпалды жүзеге асыруда дұрыс іріктелген шығармалар жәрдемдеседі. Бірақ ең бастысы – “сезім мектебі” ол музыканың айрықша қасиетінің - тыңдаушылардың бірлесіп толғануын тудыру арқасында қалыптасады.

Музыка сабақтарында таным және ақыл-ой іс-әрекеттері де жетіледі. Оқушылар шығарманы тыңдап отырып, көп нәрселерді біледі. Дегенмен, олар оның жалпы сипатын, жарқын бейнелерін қабылдайды. Мұның өзінде, егер баланың алдына беріле тыңдау, айыра білу, салыстыру, мәнерлеу құралдарын бөліп қарау міндеттері қойылатын болса, эмоциялық үн қосу өз мәнін жоғалтпайды. Осындай ақыл-ой іс-әрекеттері олардың сезімдер өрісі мен әсерленуін байыта және кеңейтеді, ойлы мән береді.

Музыкалық-эстетикалық тәрбиенің үйлесімділігіне балалардың жас ерекшеліктеріне ыңғайлы музыкалық іс-әрекеттің барлық түрі, олардың шығармашылық мүмкіндіктері пайдаланылғанда қол жететіні дәлелденді. Осыған сәйкес музыка мұғалімінің мынадай міндеттерді шешуі қажет деген пікірдеміз:

Музыкаға деген сүйіспеншілік пен ынтаны тәрбиелеу. Тек эмоциялық үн қосу мен қабылдауға бейімділікті дамыту ғана музыканың тәрбиелік әсерін кең пайдалануға мүмкіндік береді.

Оларды белгілі дәрежеде ұйымдасқан әр түрлі музыкалық шығармалар және қолданылатын мәнерлеу құралдары бар жүйеде таныстыра отырып, оқушылардың әсер алушылығын байыту.

Музыканы қабылдау және ән салу, ырғақты түсіну, аспаптарда ойнау саласындағы қарапайым орындаушылық дағдыларды қалыптастыра отырып, балаларды музыкалық іс-әрекеттің әр алуан түріне тарту. Музыкалық сауаттылыққа үйрету. Осының бәрі оларға саналы, мәнерлі, нәтижелі әрекет етуге көмектеседі.

Балалардың жалпы музыкалық сезімін (сенсорлық қабілеттерін, дыбыстың төмен-жоғарылығын естуін, ырғақты сезінуін) дамыту, әншілік дауысты және қимыл мәнерлілігін қалыптастыру.

Музыкалық талғамын дамыту. Музыка жайлы алған әсерлер және ұғымдар негізінде орындалған шығармаларды таңдау, бағалау.

Музыкаға шығармашылық көзқарасты бейнелерді музыкалық ойындар мен би қимылдарында қолдану сияқты оларға оңай тиетін іс-әрекеттерді дамыту. Мұндай жатталған репертуарды күнделікті өмірде пайдалануда, аспаптарда ойнауда, ән салуда, билеуде дербестікті, белсенділікті, ұмтылысты анықтауға көмектеседі.

Балалардың көркемдік іс-әрекеттерінің барлық түрлерін дамытудағы ерекше маңызды буын – музыкалық-сенсорлық қабілеттерді қалыптастыру болып табылады.

Н.В.Ветлугина музикалық толғаныс жаратылысы жөнінен әрқашанда сенсорлы екені, өйткені музыка (қарапайым үн үйлесімділігі де күрделі образдар да) ең алдымен сезім арқылы қабылданатынын атап көрсетеді [1, 125].

Мектепке дейінгі балаларға берілетін тәрбие саласының бірі-эстетикалық тәрбие. Эстетикалық тәрбие өнер құралдары арқылы, яғни музыкада – дыбыс арқылы жасалынған көркем бейнелер негізінде баланың дүниетанымын арттырып, өмірдің шындығы мен әсемдікті сезіну қабілетін дамытады. Музыкалық эстетика - өмір шындығын музыкада бейнелеудің өзіндік тәсілдері мен формаларын; музыкалық бейненің сипаты мен мәнін; музыкадағы әсемдік категорияларын, мазмұн мен түрді, объективтік пен субъективтікті, типтілік пен дербестікті, логикалық пен эмоциялықты, мәнерлеушілік пен бейнелеушілікті зерттейді. Музыкалық эстетика сонымен қатар музыкалық ойдың, музыкалық тілдің, музыкалық форманың жалпы заңдылықтарын, музыканың, өнердің басқа да салаларының ара-қатынасын және байланысын зерттейді.

Ғалымдар пікіріне сүйенсек дарынсыз, мүлде қабілетсіз бала болмайды. Сол қабілеттің көзін ашу оны әрі қарай дамыту - әрбір тәрбиешінің қасиетті борышы.

Эстетика элементтерін балалардың бүкіл оқу және тәрбие жұмысында, балалар ұжымын ұйымдастыруда пайдаланудың жолдары мен әдістері әлі де болса аз зерттелінген. Оның эстетикалық тәрбиенің тұтас жүйесін анықтауға тікелей қатысы бар.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың эстетикалық іс-әрекетін ұйымдастыру формалары сан алуан. Олар – ойындар, сабақтар, саяхаттар, мерекелер, көңіл көтерулер т.б.

Балалардың шығармашылық қабілеттері музыкалық аспаптармен ойнағанда, ән айтқанда, музыка тыңдағанда дамиды.

Бүгінгі таңда балаларға эстетикалық тәрбие беру, халықтың мәдени мұрасы, соның ішінде халықтық музыка шығармалар арқылы дамыту жаңа қоғамның сұранысынан туындап отыр.

Музыка арқылы эстетикалық тәрбие беру, біріншіден, балалардың жүргізілетін жүйелі іс-әрекетке, екіншіден, ұйымдастырылған іс-әрекеттің мазмұны мен әдістеріне, үшіншіден, әсемдікті эмоционалдық тұрғыда, әсерлі сезіммен қабылдауына байланысты айқындалатындығы айғақталды.

Баланың музыкалық мәдениетінің, эстетикалық талғамының қалыптасуына музыканың тигізер әсері орасан зор.

Балабақшада тәрбиеленіп жүрген балалардың музыканы тыңдау, есте сақтау, әнді жеке және қосылып орындау, әннің сөзін анық, дұрыс айту, музыкаға деген сүйіспеншілігін, қызығушылығын қалыптастыру – музыка жетекшісінің шеберлігіне байланысты.

Музыкалық тәрбиенің негізгі мақсат-міндеттерін сәбидің жас ерекшеліктеріне сай музыкалық репертуарларды біртіндеп күрделендіре отырып, жүзеге асыру қажет.

Музыка тәрбие беру барысында ұлттық негіздегі ән-күйлер калссикалық музыка, қазіргі жаңа ән-өуендерді тыңдату – баланың музыка әлеміндегі тыныс-тіршілігін кеңейтіп, таным қабілетін дамытады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ветлугина Н.А. Музыкальное воспитание и всестороннее развитие ребенка в советском детском саду. //В кн. Музыкальное воспитание в современном мире. -М.: Советский композитор, 1973.- 450с.
2. Иванченко Г.В. Психология восприятия музыки: подходы, проблемы, перспективы. -М.: Смысл, 2001.- 264с.
3. Кабалецкий Д.Б. Музыка и музыкальное воспитание. -М.: Знание, 1984.- 64с.

**Наталія Кипиченко
(Київ, Україна)**

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ

На сучасному етапі реформування системи педагогічної освіти актуальною є принципово інша організація педагогічної практики майбутніх учителів початкової школи. Сучасними дослідниками (Л. Бірюк, Н. Волкова, С. Кара, Л. Кацова, С. Мартиненко, О. Підгурська, Л. Савенкова, Л. Хомич, О. Яковлева) переконливо доведено, що педагогічна практика займає одне з центральних місць у професійній підготовці вчителя. Водночас О. Савченко справедливо наголошує на існуючій диспропорції між теоретичною і практичною підготовкою майбутнього педагога, що «спотворює бачення молодим учителем педагогічної діяльності [3, с. 2].

Проведений аналіз засвідчив, що в діючій Освітньо-професійній програмі (2012) в циклі професійної та практичної підготовки на проходження педагогічної практики в початковій школі відведено 810 годин, із них: 216 годин – на навчальну (психолого-педагогічну) практику і 540 – на педагогічну. Означені години складають, на жаль, лише 11,42% від загальної кількості.

Ми погоджуємось із думкою С. Мартиненко, яка зазначає, що «важливою складовою особистісно-професійного зростання майбутнього вчителя початкової школи, його професійної компетентності є комунікативна, яка забезпечує ефективну педагогічну взаємодію» [2, с.85]. У межах досліджуваної проблеми нас цікавить те, яким чином формується комунікативна компетентність педагогів у процесі проходження практики в школі, тому зупинимось детальніше на характеристиці основних етапів означеного процесу.

Загальновідомо, що управління діяльністю студентів викладачами і вчителя-класоводами відбувається шляхом вирішення системи завдань педагогічної практики. Аналіз джерельної бази дослідження засвідчив, що питання, пов'язані з організацією, проведенням і змістом практики майбутніх учителів початкової школи, знаходяться в центрі уваги науковців. На підставі аналізу сучасних психолого-педагогічних досліджень із проблем практичної підготовки фахівців (О. Абдуліна, С. Білоконний, Н. Казакова, С. Кара, Г. Кіт, С. Мартиненко, О. Пехота, О. Підгурська, О. Савченко, С. Сисоєва, О. Хомич та ін.), а також мети, завдань і змісту різних видів педагогічної практики, встановлено етапи формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи у процесі її проходження, зокрема: *вступний* – навчальна (психолого-педагогічна) (III курс, V семестр, 4 тижні); *основний* – педагогічна (літня) (III курс, VI семестр, 3 тижні); педагогічна (виробнича) (IV курс, VII семестр, 5 тижнів); *підсумковий* – педагогічна (виробнича) (IV курс, VIII семестр, 3 тижні).

Вступний етап охоплює проходження студентами психолого-педагогічної практики в V семестрі (III курс) і характеризується початковим залученням студентів до безпосередньої професійної діяльності. Майбутні вчителі мають змогу здійснювати психолого-педагогічне спостереження, проводити бесіди, анкетування, аналізувати педагогічну та комунікативну діяльність учителів початкової школи у реальних умовах навчально-виховного процесу. Під час практики студенти знайомляться з педагогічним досвідом учителів, аналізують та оцінюють його ефективність, а також демонструють власні вміння встановлювати необхідні контакти зі всіма суб'єктами навчально-виховного середовища. Це «зустріч» студентів із об'єктивною цінністю педагогічного спілкування у навчально-виховному процесі. Свідомо наголосимо саме на «зустрічі» уявлень, поглядів, орієнтацій, цінностей, досвіду студента з об'єктивними цінностями, відображеними в змісті педагогічного спілкування, оскільки більшість студентів зазначають, що вивчення різних аспектів педагогічного спілкування під час аудиторних занять, загалом, полягає у завчанні фактичного матеріалу на рівні понять, водночас під час проходження цього виду педагогічної практики вони починають усвідомлювати власну відносну самостійність і відповідальність за подальший особистісно-професійний розвиток, а також визначають ступінь значущості пропонованих знань та цінностей.

Цінною для нас є думка Н. Волкової, яка стверджує, що «суб'єкт зіставляє засвоєні комунікативні знання, досвід і цінності з новими, з'ясовує можливості їх співіснування. Означений процес є суперечливим і неоднозначним, це своєрідна дискусія, внутрішній діалог, у результаті якого формується емоційне ставлення до комунікативної компетентності й первинне її прийняття або відкидання» [1, с.127].

Нами визначено завдання цього виду практики, зокрема для формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи: усвідомлення студентами цінності педагогічного спілкування та значущості формування їхньої комунікативної компетентності; конкретизація засвоєних категорій, понять, принципів, закономірностей, етапів і фаз ефективного педагогічного спілкування з усіма учасниками навчально-виховного процесу; аналіз студентами організації педагогічного спілкування вчителем відповідно до комунікативної мети й у різних мовленнєвих ситуаціях; формування вмінь застосовувати засоби невербального і вербального спілкування, слухати співбесідника (учнів, колег, батьків), визначати мету та задачі педагогічної комунікації, складати загальний план та поетапну програму її реалізації, розподіляти ролі під час професійно-педагогічного спілкування, обирати засоби педагогічної комунікативної діяльності.

Грунтовне вивчення змісту і завдань програми проходження навчальної (психолого-педагогічної) практики засвідчило, що в ній на належному рівні не акцентується увага студентів на важливості педагогічного спілкування, його особливостях, специфіці комунікативної діяльності вчителів початкової школи. Зважаючи на попередньо зазначене, реалізація визначеної нами мети в умовах експериментального навчання здійснювалась за допомогою включення до програми навчальної (психолого-педагогічної) практики системи професійно-педагогічних завдань, які охоплюють:

1. Спостереження та аналіз 10 уроків, проведених учителями початкової школи (студенти спостерігають за комунікативними прийомами і засобами, які застосовує педагог).

2. Підготовку виступів перед учнівським колективом: інформування; переконання; заклик до дії; надихання.

3. Розроблення питань для індивідуальних бесід (втішання, порада, переконання, навіювання, прохання, подяка) з учителями, учнями, їхніми батьками, адміністрацією школи та провести їх.

4. Письмовий аналіз організації педагогічного спілкування вчителем відповідно до комунікативної мети та мовленнєвих ситуацій.

Таким чином, виконання завдань проходження навчальної (психолого-педагогічної) практики студентів III курсу створює необхідну базу для формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи на наступних етапах.

Основний етап охоплює педагогічну (літню) практику на III курсі (VI семестр) та педагогічну (виробничу) – IV курс (VII семестр). Проходження означених видів практики має на меті: вдосконалити подальший розвиток спрямованості студентів; аналіз процесу навчання в початковій школі задля встановлення місця, завдань і особливостей педагогічного спілкування; формування вмінь: продукувати тексти науково-навчального та виховного змісту в різних ситуаціях педагогічного спілкування; здійснювати навчальну комунікацію за допомогою мовних засобів, які реалізують естетичну функцію; дотримання норм педагогічної етики у педагогічному спілкуванні; спрямовувати спілкування на розв'язання педагогічних завдань; прогнозувати реакції всіх суб'єктів навчально-виховного середовища під час педагогічного спілкування, уникаючи тих, що заважатимуть досягти мети навчання та виховання; оцінювати емоційний

стан учня та відповідно будувати власну мовленнєву поведінку в навчально-виховному середовищі; прогнозувати «перебіг» педагогічного спілкування на основі першого враження; встановлювати, підтримувати та зберігати необхідні позитивні контакти зі всіма суб'єктами навчально-виховного середовища під час педагогічного спілкування (вихованцями, їхніми батьками та колегами).

З метою вдосконалення формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи вважаємо за доцільне включити до програми проходження педагогічної (літньої) практики такі завдання, як:

1. Спостереження за тим, як діти спілкуються в тимчасовому колективі. На нашу думку, варто спрямувати студентів на те, які особливості має спілкування учнів поза навчально-виховним процесом.

2. Підготувати сценарій та провести загальношкільне свято. Це завдання є досить необхідним, адже часто студенти відчувають острах, виступаючи перед великою аудиторією слухачів.

Програму проходження педагогічної (виробничої) практики студентів IV курсу (VII семестр), вважаємо, необхідно доповнити завданнями, які передбачають:

1. Спостереження п'яти уроків учителів початкової школи і п'яти уроків, проведених студентами-практикантами, їх письмовий аналіз (аналізується те, яким чином застосовуються педагогом вербальні засоби спілкування).

2. Спостереження п'яти уроків учителів початкової школи і п'яти уроків, проведених студентами-практикантами, їх письмовий аналіз (аналізується те, яким чином застосовуються педагогом невербальні засоби спілкування).

3. Консультування батьків учнів із метою вирішення проблем, що виникають під час спілкування з дітьми.

4. Виступ на методичному об'єднанні вчителів початкової школи з проблеми педагогічного спілкування.

5. Письмовий аналіз досвіду комунікативної діяльності вчителя початкової школи.

Відтак, зміст завдань, включених до програми проходження педагогічних практик, спрямований на формування у студентів позитивних соціально-ціннісних установок під час спілкування, а також на оволодіння конкретними вміннями та навичками.

Педагогічна (виробнича) практика студентів IV курсу (VIII семестр) є основною формою організації підсумкового етапу. Її мета полягає в подальшому розвитку професійно-педагогічної спрямованості та позитивно-діяльностного ставлення до педагогічного спілкування шляхом залучення майбутніх фахівців до активної самостійної діяльності; забезпеченні взаємозв'язку та інтеграції загальнопедагогічних, конкретнодидактичних, мовно-мовленнєвих знань та знань з основ педагогічного спілкування і вмінь студентів задля здійснення ефективної комунікативної діяльності; формуванні індивідуального стилю педагогічного спілкування.

Безумовно, під час проходження означеного виду практики студенти виконують усі професійні функції та завдання вчителя початкової школи, тому їхня комунікативна діяльність охоплює проведення індивідуальних бесід з учнями, їхніми батьками, вчителями (втішання, порада, переконання, навіювання, прохання, подяка тощо); консультування молодших школярів; порівняння ефективності комунікативної діяльності різних фахівців; підготовку та проведення обговорень – дискусій та диспутів з окремих аспектів педагогічного спілкування в умовах навчально-виховного процесу початкової школи. Варто зазначити також, що результати проходження педагогічної (виробничої) практики є показниками відповідних рівнів сформованості комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи.

Таким чином, підсумовуючи попередньо зазначене, вважаємо, що поетапне формування комунікативної компетентності у процесі педагогічної практики дозволить майбутнім учителям початкової школи оволодіти системою соціально-ціннісних установок у сфері спілкування, мотивів, ставлень, переконань, знань, умінь, навичок, а також здобути необхідний комунікативний досвід, а, отже, досягти високого рівня означеної компетентності.

Література:

1. Волкова Н.П. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх учителів до професійно-педагогічної комунікації : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Волкова Наталія Павлівна ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Луганськ, 2006. – 432 с.
2. Мартиненко С.М. Сучасні підходи до формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкової школи / Н.С. Кипиченко, С.М.Мартиненко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки : педагогічні науки. – Луцьк. – № 14 (239), 2012 – С. 85 – 89.
3. Савченко О.Я. Підготовка вчителя в контексті інновацій шкільної освіти / О.Я. Савченко // Шлях освіти. – 2003. – №3. – С.2 – 6.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор, Мартиненко Світлана Миколаївна.

Наталія Кошляк
(Харків, Україна)

ПРОБЛЕМНЕ НАВЧАННЯ НА ЗАНЯТТЯХ ІСТОРІЇ

Особливістю проблемного навчання є те, що воно змінює мотивацію пізнавальної діяльності: провідними стають пізнавально-спонукальні (інтелектуальні) мотиви. Інтерес до навчання виникає у зв'язку з проблемою і розгортається у процесі розумової праці, пов'язаної з пошуками та знаходженням рішення проблемного завдання або сукупності завдань. На цих засадах виникає внутрішня зацікавленість, що перетворюється у чинник активізації навчального процесу та ефективності навчання.

Основою діяльності викладача історії ми вважаємо розвиток *історичного мислення* студентів, що передбачає здатність розглядати події та явища з точки зору їх історичної обумовленості, співставляти різні версії оцінки історичних подій та особистостей, визначати та аргументувати власне ставлення до дискусійних проблем [1, с.191].

З точки зору сучасної методики навчання доцільно розрізнити основні способи організації проблемного навчання на заняттях історії: проблемний виклад навчального матеріалу та розв'язання проблемних ситуацій [2, с.8-12].

Проблемний виклад – це повідомлення викладачем нового матеріалу за умови залучення студентів до активної розумової діяльності шляхом подання інформації у вигляді проблемних завдань або запитань. Схема проблемного викладу є такою: формулювання викладачем проблеми, виявлення внутрішніх суперечностей, що виникають під час її розв'язання, висловлювання припущення (гіпотези), його обговорення, доведення істинності за допомогою історичних фактів, формулювання висновків.

В своїй практичній діяльності проблемний виклад навчального матеріалу в залежності від порядку зростання складності та збільшення частки самостійної роботи студентів на занятті та позаурочній діяльності поділяємо наступним чином:

1) проблемний виклад під час пояснення нового матеріалу (самостійність студентів невелика, вони лише слідкують за пошуком, який веде викладач);

2) пошукова бесіда (передбачає зростання самостійності студента, який залучається до діалогу з викладачем, відповідає на запитання, висловлює власне ставлення до поданої нової інформації, пробує аргументувати власну позицію);

3) пошуково-дослідницька діяльність студента (самостійність студента досягає вищого рівня: під керівництвом викладача опрацьовує запропоновані ним історичні документи та матеріали для пошуку аргументів своєї позиції, висловлює певні припущення, здійснює певні прогнозування, моделює наслідки історичних подій, що вивчаються на занятті).

Особливу цінність у виробленні вмінь творчо застосовувати знання на практиці становлять *проблемні запитання*, які мають чітку спрямованість і дають змогу глибше з'ясувати сутність знайомих предметів та явищ. Зміст питання добирається відповідно до наступних критеріїв: науковість (відповідність сучасним досягненням історичної науки), відповідність навчальній та робочій програмі, новизна, проблемність (питання має містити приховану або пряму суперечність). Так, студентам I курсу під час вивчення теми «Україна в період десталінізації» ми пропонуємо для обговорення наступне питання: «Хрущовська «відлига» – період кардинальних реформ для людей чи епоха втрачених можливостей та змарнованих зусиль?». Під час обговорення проблемне питання може перетворитись у проблемну ситуацію шляхом його розширення, пошуку нових шляхів вирішення, зіставлення гіпотез, пропонування альтернатив. Таким чином, після вивчення теми студенти мають необхідні знання не тільки для того, щоб відповісти на запропоноване проблемне запитання, але й для формування власного ставлення до подій періоду «відлиги».

Крім проблемних запитань студентам можна пропонувати виконати *проблемні завдання*, які представляють собою різноманітні за змістом та обсягом види самостійної навчальної роботи із розв'язання конкретної проблеми, що виконуються студентами за вказівкою викладача. Як приклад можна подати опис вивчення теми «Україна в роки Другої світової війни». На початку заняття студентам було поставлено завдання – після викладу викладачем навчального матеріалу відповісти самостійно на запитання: «Хто вони - палії війни?». Викладаючи новий навчальний матеріал, викладач не дає прямих відповідей на запитання проблемного характеру, але використовує форми та методи проблемного навчання (критичне опрацювання текстів міжнародних угод та договорів, оцінка міжнародної ситуації учасниками подій, спогади та мемуари сучасників, перегляд історичної хронічки, тощо), за допомогою яких студенти зможуть самостійно відповісти на проблемне запитання в кінці заняття. Така організація роботи студентів на занятті дає можливість викладачу не тільки закріпити вивчення нового матеріалу, але й перевірити ефективність та доцільність використаних форм та методів навчання.

Пропонуючи різні види *пізнавальних задач*, допомагаємо активізувати самостійну пошукову діяльність студентів, водночас діагностуючи рівень розвиненості певних вмінь та навичок [3, с.141]. Наприклад, при вивченні теми «Визвольна війна українського народу середини XVII ст.» можна запропонувати проблемні завдання різних типів:

- * установлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій та явищ (*Яких проблем вдалось уникнути Богдану Хмельницькому при укладанні угоди з Іслам-Гіреєм III?*)
- * з'ясування тенденцій розвитку суспільного явища (*Які підстави мав Б.Хмельницький для того, щоб вважати Українську козацьку державу правонаступницею Київської Русі?*)

- * визначення сутності події (*Які положення програми розбудови козацької держави, проголошеної Б. Хмельницьким, вплинули на розбудову української державності?*)
- * співвідношення факту та події (*Яким чином зміна міжнародної ситуації в 1655 році вплинула на перебіг подій в Гетьманщині?*)
- * періодизація розвитку події (*Чи погоджуєтесь ви з періодизацією Національно-визвольної війни, запропованою авторами підручника?*)
- * оцінка характеру і значення явища (*Чи означало укладання українсько-московської угоди 1654 року фактичну ліквідацію суверенітету Гетьманщини?*)
- * визначення загальних і часткових взаємозв'язків історичного розвитку (*Папа Римський Інокентій X закликає католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій у боротьбі з українським козацтвом. Чому ж Венеціанська республіка на чолі з Альберто-Віміні відверто демонструвала позитивне ставлення до визвольної боротьби українського народу?*)
- * з'ясування специфіки явища, визначення різного смислу подібних явищ у різних народів (*Чи розумів Владислав IV, що запитавши у Богдана Хмельницького: "У тебе що, шаблі немає?", він фактично давав козакам дозвіл на війну з польською шляхтою?*)
- * визначення рівня прогресивності явища, події, особистості (*П.Куліш оцінював діяльність Хмельницького як «один руйніницький вибух темних соціальних сил, викликаний купкою егоїстів-авантюристів, котрим народні маси послужили тільки зряддям, «гарматним м'ясом», обдуреним свободолюбними гаслами, а в результаті наш квітучий край обернув на пустиню, засипану попелом і засіяну квітками наших предків». Видатний філософ Г.Сковорода писав так: «Будь славен вовік, о муже ізбранне, вольності отче, герою Богдане!». Сформулюйте власне ставлення до діяльності Богдана Хмельницького*)
- * винесення уроків історії фактів минулого (*Які положення «Березневих статей» викликають суперечливе ставлення в сучасному суспільстві?*)

Отримання певних теоретичних знань в процесі проблемного викладу навчального матеріалу не є самоціллю, предметом цього способу організації навчальної діяльності повинна стати зміна ставлення студента до процесу навчання, його саморозвиток, оволодіння новими способами діяльності, формування нових здібностей [4, с.191].

Практичні результати нашої роботи переконливо свідчать про те, що історичне мислення виникає саме тоді, коли на заняттях створюється *проблемна ситуація* – певне інтелектуальне ускладнення, що обумовлює початок мислення в процесі постановки та розв'язання проблеми [5, с.112].

Цікавим методичним прийомом розв'язання проблемних ситуацій є історичне прогнозування: ускладнена процедура історичного дослідження, що частково моделює процес створення інтерпретацій історичних фактів та їх взаємозв'язку. Використовуючи вказаний методичний прийом, ми не тільки активізуємо пошукову діяльність студентів, але й застосовуємо інші прийоми вивчення матеріалу на теоретичному рівні: узагальнення та систематизація матеріалу, міркування, доведення, аргументування, тощо. При вивченні теми «Повоєнне облаштування світу» студентам можна запропонувати спрогнозувати подальшу долю Української держави в разі визнання країнами-учасницями Паризької мирної конференції законним право українського народу на самовизначення внаслідок розпаду Російської імперії.

Найцікавіше прогнозувати розвиток певної історичної події, яка вже має певне логічне завершення. В даному випадку студенти спробують дізнатись, співпадає їхній прогноз з історичними реаліями життя.

Отже, систематична робота в системі технології проблемного навчання допомагає студентам розвинути інтелектуальні вміння. Студенти досягають якісно нового результату – високого рівня пізнавальної самостійності, володіння системою умінь здійснювати пошукову діяльність, готовність до самостійної роботи в режимі технології розвивального навчання.

Історія – це дисципліна, що формує національну самосвідомість, активну громадянську позицію студентів. Ми, викладачі історії, досягаємо успіху саме тоді, коли студенти виявляють небайдужість до історії власного народу, коли процес оволодіння знаннями стає результатом активної самостійної пізнавальної діяльності. У сучасному світі знання стають все більше доступними для тих, хто хоче оволодіти ними, тому переосмислюється їх самоцінність. Натомість зростає роль умінь добувати та обробляти інформацію, отриману з різних джерел, самостійно інтерпретувати та застосовувати її для індивідуального розвитку та самовдосконалення. Формування та розвиток історичного мислення студентів забезпечує їхню високу ефективність навчання і розвитку, а головне – перетворює традиційне заняття історії в справжній пошук Істини.

Література:

1. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории: пособие для учителей / И.Я. Лернер. – Москва: Просвещение, 1982. – 191с.
2. Терно С.О. Історичне мислення: як його розвивати? / С. Терно // Історія в школах України. – 2007. - №5. – С. 8-12.
3. Десятов Д.Л. Методика розвитку історичного мислення засобами наочності / Д.Л.Десятов. – Київ: Основа, 2008. – 141 с.
4. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні: Книга для вчителя / А.В. Фурман. – Київ: Радянська школа, 1991. – 191 с.

5. Левітас Ф.Л., Салата О.О. Методика викладання історії. Практикум для вчителя / Ф.Л.Левітас. – Харків: ВГ «Основа», 2007. – 112 с.

Алла Лебедєва
(Київ, Україна)

ТВОРЧИСТЬ УЧИТЕЛЯ ЯК ФАКТОР УСПІШНОГО УПРАВЛІННЯ ПЕДАГОГІЧНИМ ПРОЦЕСОМ

Одним із найзагадковіших явищ у житті кожної людини і суспільства в цілому є творчість, яка забезпечує цілеспрямований розвиток особистості шляхом зміни навколишнього середовища, пристосовуючи його до себе, даючи можливість при цьому реалізувати творчий потенціал. Перетворюючи і вдосконалюючи навколишнє оточення, людина створює власний «штучний» світ, що вносить якісно новий, невідомий елемент у її життєдіяльність.

Виступаючи як потреба людини, творчість спонукає до здобуття нових знань, до дій, які підтримуються і задоволенням від творчого процесу, які людина отримує в період процесу створення якісно нових продуктів власної діяльності, і, при успішному завершенні справи, тріумфом над навколишнім світом. Отримання нових знань, співпраця з оточуючим середовищем, задоволення від боротьби з тими труднощами, що виникають під час творчого процесу, радість першопрохідця, задоволення від досягнення нових вершин і звершень – ті надбання, результати творчої праці, що так необхідні людині для усвідомлення себе повноцінним членом суспільства.

Як зазначає С. Сисоєва, «люди, здатні до творчості, легко адаптуються в будь-якому соціальному середовищі, життєвій і професійній ситуаціях. Здатності і можливості до адаптації знаходяться в них самих, у їхньому умінні абстрагуватися від другорядних моментів, виділяти головне й істотне, бачити цікаве й перспективне, вибудовувати можливі варіанти вирішення проблем, практичних шляхів їх розв'язання, зосереджуватися на їхній реалізації» [9, С. 10]. Автор вказує, що для людини могутнім творчим потенціалом, підтримкою і захистом, засобом адаптації до змін мінливого світу повинна стати творча професійна діяльність, що має велике значення для сучасного вчителя, як носія передового педагогічного досвіду [9, с. 10].

Особливе місце серед творчих видів діяльності посідає педагогічна творчість. Досліджуючи творчу діяльність учителя, необхідно уточнити значення понять, які використовуються для його характеристики як креативної людини, а саме: творчість, творча та інноваційна діяльність, креативність. Адже саме здатність до творчої, інноваційної діяльності через креативне мислення й є тим стержнем педагогічної творчості вчителя.

Потрібно визнати факт антиномічної чи парадоксальної природи творчості. Антиномічна природа ознак творчості пояснюється відсутністю єдиної теорії творчості та складністю її дослідження, оскільки єдина загальноприйнята дефініція творчості відсутня.

Різні теоретичні концепції творчості з'являються внаслідок різних поглядів дослідників на предмет творчого процесу, його джерел та творчих продуктів. Це, відповідно, пов'язано з домінуючими психологічними, фізіологічними, психологічними, соціологічними педагогічними теоріями.

Визначаючи природу творчості, відомий психолог С. Грузенберг відзначає дві типові тенденції тлумачення творчої яви – інтелектуалістичну й містичну. Інтелектуалістична чи раціоналістична концепція творчості визнає першість розуму й досвіду перед почуттям і розглядає творчість як чисто розумову побудову і переробку даних індивідуального й колективного досвіду. Друга тенденція – містична концепція творчості – висуває пріоритетом творчості інтуїцію і визнає першість почуттєвої сфери особистості, що розглядається як мимовільна й неусвідомлена діяльність, свого роду стихійний спалах інтуїції творця [4].

У сучасному онлайн-словнику «Вікіпедія» творчість визначається як «діяльність людини, спрямована на створення якісно нових, невідомих раніше духовних або матеріальних цінностей (нові твори мистецтва, наукові відкриття, інженерно-технологічні, управлінські чи інші інновації тощо). Необхідними компонентами творчості є фантазія, уява, психічний зміст якої міститься у створенні образу кінцевого продукту (результату творчості)» [12].

У «Новому тлумачному словнику сучасної української мови» творчість тлумачиться як «діяльність людини, спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей» [6, с. 651].

Сучасними науковцями щораз більше використовується слово «креативність» як синонім слова «творчість», що означає творчу новаторську діяльність.

Ще не менш популярним поняттям, наближеним до творчості, є інноваційність (інновація, інноваційний). Інновація належить до найбільш поширених термінів сучасної гуманістики. У багатьох галузях суспільної практики і наукових дисциплінах це поняття трактують по-різному: нововведення; комплекс заходів, спрямованих на впровадження в економіку нової техніки, технологій, винаходів.

Різні аспекти творчості, креативності, інноваційності досліджували О. Акімова, М. Бердяєв, Г. Гарднер, Л. Виготський, В. Моляко, Г. Нойнер, Я. Пономарьов, К. Тейлор, Е. Торренс, М. Чиксентміхайи, Р. Шмідт та інші [1; 2; 3; 5; 7; 8; 11].

Педагогічна наука зацікавлена усіма аспектами творчості, однак найбільший інтерес викликає аспект стимуляторів– інгібіторів творчості. Знання характеристик творчої особистості і середовища, яке сприятиме розвитку творчої особистості, та чинників, які впливають на зміст, інтенсивність, перебіг і результати творчої діяльності, необхідні для професійної діяльності викладача [9].

У праці «Розмова з молодим директором школи» В. Сухомлинський зазначив: «Досвід багатьох років переконує, що суттю педагогічної творчості є думка, ідея, яка пов'язана з тисячами повсякденних явищ. Педагогічна ідея – це, образно говорячи, повітря, на якому плывуть крила педагогічної майстерності» [10, с. 426].

З огляду на сказане попередньо, необхідно визначити структуру та шляхи формування педагогічної майстерності як передумови професійної творчості вчителя. У зв'язку з тим, що педагогічна діяльність здійснюється в різних напрямках, тому можна говорити про педагогічну майстерність в широкому сенсі: майстерність виховання, майстерність навчання, майстерність організації та управління навчально-виховним процесом. Розкриваючи структуру педагогічної майстерності слід опиратися на загальні основи і принципи навчально-виховного процесу в школі. Загалом можна поділити структуру педагогічної майстерності на чотири групи (за С. Сисоєвою):

1. *Гуманістична спрямованість* – спрямованість на іншу людину за законом дитино центризму, ствердження найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки та взаємовідносин, прояв професійної ідеології вчителя, ціннісне ставлення до педагогічної діяльності, її змістовного наповнення, мети, засобів навчання й виховання підростаючого покоління; суб'єкт-суб'єктні відносини.

2. *Професійна компетентність* – знання, вміння, навички, критичні погляди і оцінки, постійне самовдосконалення, високий рівень загальної культури.

3. *Педагогічні здібності*: комунікативність, перцептивність, активність і гнучкість впливу на вихованців і самого себе, емоційна стабільність, оптимістичне прогнозування, віра в кожну людину, у перспективу її розвитку, креативність, творчість, здібності до інновацій та використання сучасних педагогічних методик у роботі.

4. *Педагогічна техніка* як форма організації поведінки вчителя, що полягає у: вмінні використовувати свій психофізичний потенціал як інструмент виховного впливу (володіти своїм фізичним, психічним, емоційним станом; голосом, мімікою, пантомімікою); комунікативна компетенція; внутрішня і зовнішня техніка спілкування.

Оволодіти всіма якостями в стінах навчального закладу не можливо, тому процес формування педагогічної майстерності продовжується і в період самостійної діяльності. Тому, система професійно-педагогічних умінь і знань повинна охоплювати зміст освіти учнів; особистість учнів та особливості їх діяльності; педагогічну діяльність; знання себе як особистості і як педагога; специфіку педагогічного процесу. А це здійснюється через самовиховання загальної та педагогічної культури (потреба, самопізнання, планування, реалізація, контроль, корекція); засвоєння професійних знань, вмінь, навичок; громадську активність; педагогічну практику; вивчення передового педагогічного досвіду і використання його у власній професійній діяльності.

Осередком багатокomпонентної взаємодії різних структур у навчальному закладі є навчально-виховний процес, управління яким невідривно пов'язане із застосуванням законів педагогіки і психології. Згідно з основним соціальним завданням школи першорядними в її діяльності є виховання, навчання, розвиток особистості учня. Звідси випливає, що одним із першочергових завдань для вчителя має бути педагогічне управління саме вихованням, навчанням, розвитком особистості дитини.

Педагогічне управління творчою діяльністю учнів будується на результатах психолого-педагогічного моніторингу діяльності педагога щодо відбору, вдосконалення і застосування системи цілей, змісту, форм і методів планування, організації, координування і коригування, контролю і діагностики навчально-виховного процесу, що сприяє розвитку творчих можливостей як окремого учня, так і учнівського колективу, а також підвищенню рівня творчої педагогічної діяльності самого вчителя. За таких умов здійснення періодичного моніторингу за розвитком творчих можливостей учня в навчально-виховному процесі стає необхідною умовою ефективності розвитку його особистості. Учителю необхідно враховувати навчальні можливості кожного учня, планувати навчально-виховний процес на розвиток дитини, на перспективу подальшого удосконалення інтелектуальних і творчих можливостей учнів, яке здійснюється на основі самоуправління окремого учня, а також самоуправління колективу. Отже педагогічний процес – це діалектична єдність педагогічного управління й самоуправління особистості і колективу вихованців у різних видах діяльності з метою всебічного й гармонійного розвитку останніх.

Отже, сучасний урок забезпечується індивідуальним стилем вчителя і особистісною своєрідністю учнів. Але крім творчої неповторності, майстерності в уроці має бути видна і просто грамотність вчителя:

- знання того, які фактори визначають зміст і сутність сучасного уроку,
- вміння планувати, проводити і аналізувати урок.

На уроці, як фокусі, концентрується вся діяльність педагога, його наукова підготовка, педагогічні навички, методичні вміння, здатність організувати самостійну роботу всіх школярів.

Реальна цінність уроку – це його результат; ступінь засвоєння матеріалу учнями. Якими б зовнішніми ефективними прийомами не користувався педагог, але, якщо учні не засвоїли тему, урок не буде ефективним.

Отже, в умовах модернізації освіти поряд з традиційними функціями педагога (навчання, виховання, допомога в розвитку, оцінка, робота з батьками тощо) актуалізуються такі професійні функції, як прогнозування, проектування, стають затребуваними комунікативні функції (вміння вести соціальний діалог, забезпечувати соціальне партнерство). Сьогодні від педагога, потрібна критична співучасть, уміння «співдумати».

Література:

1. Акімова О.В. Деякі фактори розвитку креативності / О.В.Акімова // Наукові записки. – Серія: Педагогічні та історичні науки: зб. наук. статей / МОН України, Нац. пед. ун-т імені М.П.Драгоманова; укл.: П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко. – К., 2007. – Вип. НПУД 67. –С. 34- 44.
2. Бердяев Н. А.Смыслтворчества / НиколайАлександровичБердяев. – М. : Хранитель, 2007. – 668 с.
3. Гарднер Г. Структура раз ума: теориямножественноинтеллекта. / Говард Гарднер. – М. : ООО «И. Д. Вильямс», 2007. – 512 с.
4. Грузенберг С. О.Гений и творчество. Основы теории и психологии творчества. Изд. 2-е. / Семен Осипович Грузенберг. – М. : КРАСАНД, 2010. – 264 с.
5. Моляко В. О. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень. / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир : Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
6. Новий тлумачний словник сучасної української мови: довідкове видання. / Уклад. Радченко І. О., Орлова О. М. – К. : ПП Голяка В. М., 2010. – 768 с.
7. Пономарев Я. А.Психология творчества. / Яков Александрович Пономарев. – М. : Изд-во «Наука», 1976. – 304 с.
8. Резерв успеха – творчество. / Под ред. Г. Нойнера, В. Калвейта, Х. Клейна; Пер. с нем. – М. : Педагогика, 1989. – 118 с.
9. Сисоєва С. О. Основы педагогічної творчості: підручник. / Світлана Сисоєва. – К. : Міленіум, 2006. – 344 с.
- 10.Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5-ти тт. / Василь Олександрович Сухомлинський. – Т. 4. – К. : Радянська школа, 1976. – 640 с., С. 426
- 11.Csikszentmihalyi M. Creativity. FlowandthePsychologyofDiscoveryandInvention. / MihalyCsikszentmihalyi. – NewYork : HarperCollins, 1996. – 387 s.
- 12.<http://uk.wikipedia.org/wiki/%D2%E2%EE%F0%F7%B3%F1%F2%FC>

Галина Лук'яненко
(Мелітополь, Україна)

**МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРЕСИВНОГО ДОСВІДУ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
СТАРШОКЛАСНИКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ В
СУЧАСНИХ УМОВАХ**

Актуальність теми зумовлена проблемами, з якими стикається Україна на шляху модернізації освіти. Необхідність вирішення невідповідності між сталими стратегіями морального виховання та культурними реаліями сьогодення вимагає принципово інших підходів. Ознайомлення і вивчення історичного минулого має велике пізнавально-виховне значення. Створення нового має базуватись та поєднуватись із успадкованими надбаннями попередніх поколінь свого та інших народів.

Питання морального виховання вивчали І. Бех, Г. Ващенко, О. Вишневський, О. Дубасенюк, М. Євтух, Т. Люріна, Н. Миропольська, О. Сухомлинська та інші.

Метою статті є виявити можливості використання в сучасних умовах прогресивних здобутків морального виховання старшокласників у загальноосвітніх школах України другої половини ХХ століття.

В радянський період другої половини ХХ століття навчально-виховний процес у школах проходив відповідно директив ЦК КПРС, в яких усвідомлювалося і використовувалося значення освіти як ключового фактору у формуванні нового типу особистості. Ідейно-політичними орієнтирами були непохитність соціалістичних ідеалів, гаряча любов до Батьківщини, комуністична мораль, колективізм, інтернаціоналізм, відповідальність за все, що відбувається навколо. В моральному вихованні старшокласників керувались гаслом Леніна, виголошеному на третьому з'їзді комсомолу, що комуністична мораль – це мораль, яка сприяє зміцненню і розвитку комунізму. В підручниках кінця 40-х років сутністю морального виховання є формування комуністичної свідомості, почуттів і навичок поведінки, відповідних до інтересів боротьби трудящих за побудову комуністичного суспільства. В підручнику «Педагогіка» за 1956 рік моральне виховання дещо відокремлюється від комуністичного виховання, визначаючись як планомірний вплив на дітей з метою формування у них моральної поведінки, моральних понять і рис характеру [2, с. 73 – 74].

У грудні 1958 року Верховна Рада СРСР ухвалила «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958 р.). Орієнтиром виховання визначалась людина, в якій повинні гармонійно поєднуватися духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість. Визначним моментом подальшого розвитку навчально-виховного процесу було політехнічне навчання в загальноосвітній школі. Важливим досягненням стає поширення загальної середньої освіти, для чого вводиться ряд шкіл заочних і вечірніх загальноосвітніх для навчання без відриву від виробництва. Продовжується виховна робота по формуванню людини комуністичного типу, що вихована в ідеалах колективізму, інтернаціоналізму. Особливого значення набуло моральне виховання – керуючись ленінськими ідеями, необхідно навчити молодь правильно розуміти, що таке добро і що таке зло. Вимогливість учня до себе стало важливим фактором його ідейно-політичної і моральної зрілості. Вимогливий учень прагне до того, щоб бути на рівні вимог, які ставить перед ним школа і суспільство. Він знає ці вимоги, відповідно до них аналізує результати своєї діяльності, вболіває за свою роботу і робить висновки щодо їх удосконалення. Почуття обов'язку – найбільш дійова риса особистості. Для людини з

високо розвиненим почуттям відповідальності характерні стійкість переконань, прагнення до здійснення поставленої мети, принципиальність. Свій повсякденний труд, усю свою діяльність вона розглядає через призму обов'язків перед Батьківщиною, перед народом. Завдяки роботі молодіжних організацій формувались соціальні ідеали, комуністичні установки в душі колективізму, взаємодопомоги, зміцнення дисципліни, зацікавленість у спільній позакласній роботі.

Зміст «Морального кодексу будівника комунізму» (1961 р.) дав можливість встановити принципи морального виховання: відданість справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини, до країн соціалізму; сумлінна праця на благо суспільства; піклування кожного про збереження й примноження суспільного надбання; високе розуміння суспільного обов'язку, нетерпимість до порушення суспільних інтересів; колективізм і товариська взаємодопомога, гуманні стосунки й взаємоповага між людьми; чесність і правдивість, моральна чистота, простота й скромність у суспільному й особистому житті; взаємоповага в родині, піклування про виховання дітей; непримиренність до несправедливості, дармоїдства, нечесності, кар'єризму, користолюбства; дружба й братерство всіх народів СРСР, нетерпимість до національного й расового неприйняття [7].

Найважливішим обов'язком радянської школи й громадськості в 60-х роках було формування нової людини комуністичного суспільства, яка б гармонійно поєднувала в собі духовне багатство, моральну чистоту й фізичну досконалість. В цей час з'являється вирізнення вікових та індивідуальних особливостей у моральному вихованні: особливості темпераменту і характеру, вияву почуттів та звичок, ставлення до соціалістичної власності, до праці, спрямованість інтересів і здібностей [3, с. 32]. З середини 50-х років починає наростати неконтрольованість педагогічного процесу, в який потроху почали проникати незапрограмовані цінності й орієнтири, що не відповідали партійним установкам, але відповідали потребам дитини, вчителя та педагогічного процесу загалом. Це найяскравіше виявилось у 60-х роках у діяльності В. Сухомлинського, який мораль, етику взяв за основу духовного життя дитини, інтелектуального і фізичного розвитку, а трудове й естетичне виховання поставив у пряму залежність від ціннісних орієнтацій, ціннісного світосприймання, як корінь духовності взагалі.

На протязі декількох років лабораторія морального виховання НДІ загальних проблем виховання АПН СРСР проводила дослідження морального виховання школярів. В результаті на початку 70-х років були сформульовані наступні принципи системи морального виховання: 1) моральне виховання повинно пронизувати всі сфери діяльності школяра; 2) моральне виховання повинно захоплювати почуття і поведінку дітей; 3) в центрі морального виховання має знаходитись ціленаправлене формування взаємовідносин школярів; 4) у кожного учасника виховного процесу повинна бути можливість самостійно приймати рішення морального вибору; 5) моральна самостійність перш за все формується у колективі; 6) процес виховання тоді приведе до морального розвитку, коли він буде враховувати неповторність, індивідуальність особистості дитини. Ці принципи відображали основні педагогічні параметри цілісного підходу до морального виховання, єдність формування свідомості і поведінки, розвиток моральної самостійності учнів [2, с. 86 – 87].

В кінці 80-х років О. Богданова і С. Черенкова акцентували увагу педагогів на відношенні старшокласників до життя. Як зазначають вчені, в реальності існує два паралельних відношення до життя: перший визначає те, що потрібно говорити в повсякденному шкільному житті, а другий вчить скептицизму, розрахунку і жорстокої боротьби за краще місце в житті [1, с. 32 – 33]. Зміст морального виховання було закладено в навчальні програми і підручники, взаємозв'язок морального та ідейно-політичного виховання здійснював направленість ідеалів школяра, організацію їх моральної поведінки в навчальній, трудовій і суспільній діяльності. Моральне виховання передбачало правове виховання особистості, ознайомлення учнів з законами і нормами соціалістичної держави, з правами і обов'язками громадян СРСР [6, с. 399 – 406].

Віддзеркалює основні тенденції розвитку морального виховання 90-х років в українській національній школі дослідження Т. Люріної. На думку вченої, процес морального виховання учнів у національній школі ґрунтується на 5 компонентах: соціальні умови життєдіяльності; джерела морального виховання учнів національної школи; рушійні сили морального виховання (народні казки, прислів'я, приказки, музика тощо); робота педагогів; учень як об'єкт виховного впливу [5, с. 231.]

Проблеми морального становлення сучасної молоді, творчо-орієнтованої особистості майбутнього випускника, гуманістичних цінностей молоді розглядалися на міжнародній науковій конференції «Сучасна молодь: духовність, мораль, громадянськість», що відбулась у квітні 2014 року в Севастополі. Зокрема, Єлєцька А. А. та Моторна С. Є. зазначають, що в сучасній молоді дуже великі розходження у визначенні цінностей, ідеалів. Тому моральні цінності мають пронизувати матеріал, що вивчається, бути розчинені в особі вчителя, в оформленні навчального простору, підборі дидактичного матеріалу тощо [4].

Отже, у вітчизняній педагогіці другої половини ХХ століття було багато цінного, що можна використовувати в системі морального виховання сьогодні. Зі зміною соціального строю в Україні і появою та посиленням гуманістичної парадигми освіти багато із розробок радянського періоду стали анахронізмом. Але накопичений досвід створення виховних педагогічних технологій потребує поважного ставлення і відбору найціннішого. Непогано б було, щоб сучасні старшокласники мали більш сформовані почуття обов'язку та відповідальності. Відійшовши від авторитарної системи, навчання і виховання має носити творчий характер. Важливою умовою якісного морального виховання є формування нового бачення ролі вчителя, здатного правильно оцінити виховний рівень телебачення, періодики, сучасної музики та інших зовнішніх чинників, що впливають на формування моральних цінностей підростаючого покоління.

Література:

1. Богданова О. Нравственное воспитание старшеклассников: Книга для учителя / О. Богданова, С. Черенкова. – Москва : Просвещение, 1988. – 206 с.
2. Гаврилов В. А. Проблемы развития теории нравственного воспитания школьников в советской педагогике (1945 – 1985). / В. А. Гаврилов – Кишинев : Штиинца, 1990. – 169 с.
3. Гусак М. П. Моральне виховання старшокласників / М. П. Гусак. – К. : Радянська школа, 1970. – 68 с.
4. Єлецька А. А. Формування загальнолюдських цінностей в освітньому процесі / Єлецька А. А., Моторна С. Є. // Сучасна молодь: духовність, мораль, громадянськість : Матеріали міжнар. наук. конф., 4 – 5 квітня 2014 р. – Севастополь : Вебер, 2014. – 137 с. – С. 31 – 33.
5. Люрина Т. И. Нравственное воспитание подростков средствами фольклора : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Т. И. Люрина. – Киев, 1992. – 172с.
6. Педагогика: Учебное пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. Ю. К. Бабанского. – М. : Просвещение, 1983. – 608 с.
7. [http://uk.wikipedia.org/wiki/Моральний кодекс будівника комунізму](http://uk.wikipedia.org/wiki/Моральний_кодекс_будівника_комунізму)

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Молодиченко Наталія Алімджанівна.

Таніта Люріна
(Мелітополь, Україна)**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ АДАПТИВНОЇ СИСТЕМИ
НАВЧАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

На сьогодні актуалізується проблема реформування освіти як основи інвестиції в наше майбутнє. У проекті «Концепції розвитку освіти України на період 2015-2025 років» зазначено, що «освіта має перетворитися на ефективний важіль економіки знань, на інноваційне середовище, в якому учні і студенти набувають навички і вміння самостійно опановувати знання упродовж життя, та застосовувати ці знання у практичній діяльності» [8]. Зі зміною часу змінилися погляди на завдання освіти, змінилася концепція підходу до її реформування, яка з практичної точки зору «має продукувати індивідів, здатних забезпечити прискорене економічне зростання і культурний розвиток країни, свідомих, суспільно активних громадян, конкурентоспроможних на європейському і світових ринках праці» [8].

У контексті цієї концепції змінюються вимоги до учня загальноосвітньої школи: не «навченість», а «освіченість» людини, що володіє цілісною системою знань, умінь, навичок, що визначає індивідуальне сприйняття світу, готовність до творчого перетворення дійсності на основі особистісно значущих цінностей і внутрішніх установок [2]. «Освіченість» не можна розуміти у відриві від інтелектуального, емоційного, морального потенціалу особистості. інтелектуального, емоційного, морального потенціалу особистості.

Отже, завдання модернізації освіти не можуть бути вирішені лише реалізацією когнітивної функції навчання. «Необхідно створити таке єдине освітнє середовище, яке б забезпечило би спадкоємність різних ступенів освітньої системи та стало невід'ємною складовою загальної культури високотехнологічного інформаційного суспільства, однією з функцій якого є не тільки надання знань з різних напрямів, а й формування свідомості особистості, духовного його розвитку. Тобто у підґрунті повинні бути покладені моральні цінності та загальна система моральних орієнтирів, які поєднують різні народи. Головним завданням освіти на сучасному етапі стає організація процесу багатогранного становлення людини, створення його образу та творчого гармонійного розвитку на різних рівнях, підвищення «духовного імунітету» проти небезпечних та аморальних тенденцій сучасного світу» [9].

Особистісні якості, пов'язані із самостійністю, ініціативністю, відповідальністю, критичністю, креативністю можуть бути більш якісно сформовані в контексті адаптивної системи навчання. Адаптивна система навчання передбачає пристосування всіх елементів педагогічної системи: цілей; змісту; методів, способів, засобів навчання; форм організації пізнавальної діяльності учнів; діагностики результатів. Учнів з різним рівнем готовності до навчальної діяльності не можна вчити однаково. До кожного з них варто підбирати необхідну саме для нього систему педагогічних впливів, розрахованих на «зону найближчого розвитку» [3]. Для успішного здійснення особистісного підходу в процесі навчання виникає необхідність створити такі педагогічні умови, які максимально сприяли б розкриттю можливостей загального розвитку особистості та розвитку її творчого потенціалу.

Аналіз джерельної бази нашого дослідження показав, що психолого-педагогічні проблеми побудови адаптивної системи навчання і виховання учнів на основі особистісно орієнтованого підходу знайшли своє відображення у працях І. Д. Беха, Н. М. Бібік, М. С. Вашуленка, А. С. Границької, М. П. Гузика, А. В. Лебедевої, В. В. Мороза, О. Я. Савченко, В. Ф. Шаталова та ін., згідно яким розкриття індивідуальності кожного учня у навчально-виховному процесі забезпечує побудова освіти в сучасній школі. Незважаючи на значну кількість робіт у даній галузі, питання, пов'язані з адаптивним навчанням школярів потребують подальшого розгляду і є актуальними в сучасних умовах.

Мета даної статті полягає у розкритті сутності адаптивного навчання і виховання учнів у системі початкової освіти.

Формуючи цілісний погляд на освіту, фокус нашої уваги переміщується на завдання навчання і виховання учнів початкової школи. Роки навчання у початкових класах – це цілий період морального, інтелектуального емоційного, фізичного, естетичного розвитку, який постає реальною справою, а не пустими розмовами, лише у тому випадку, коли учень живе багатим життям сьогодні, а не тільки готується до оволодіння знаннями завтра. Діти наслідують дорослих, грають і навчаються у грі. Шкільне навчання – це лише одна з багатьох різноманітних форм навчання. І якщо навчання цілеспрямоване, якщо воно застосовується, що є типовим для даного віку, то діти досягають високих рівнів розвитку основних психічних процесів – сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, набувають практичних умінь.

Основним новоутворенням молодшого шкільного віку є довільність пам'яті й уваги, внутрішній план дій, рефлексія своєї навчальної діяльності, усвідомлення себе, як суб'єкта навчання, поява нової життєвої позиції школяра. Становлення цих новоутворень відбувається у процесі навчально-виховної діяльності: Молодший школяр, як суб'єкт навчально-виховної діяльності, сам розвивається і формується в ній, освоюючи у процесі адаптивного навчання нові способи мислення. При цьому важливими складовими адаптивного навчання учнів є умови, структура і форми педагогічної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу.

Мета адаптивного навчання полягає у постійному підвищенні якості знань, умінь та навичок учнів за допомогою своєчасної адаптивної реакції на зміну освітнього середовища школи та внесення корективів у роботу, що забезпечує ефективність активного процесу навчання. Усі прояви активності мають одне й те ж постійне джерело – потреби. Багатообразність людських потреб породжує і багатообразність видів діяльності для їх задоволення [5, с. 92].

У теоретичному та практичному розгляді проблеми нашого дослідження ми спираємося на основу концепції адаптивної системи навчання авторки А. С. Границької [3]. Розглянемо її. Адаптивна система навчання виникла на основі аналізу тенденцій удосконалення навчального процесу під впливом дії новітніх психологічних теорій на формування творчого мислення вчителя. В основі концепції навчання лежить насамперед принципово нова модель організації навчання. Організаційна структура уроку дає змогу збільшити час самостійної роботи учнів, що в свою чергу потребує переходу до безперервного управління, яке забезпечує надійну реалізацію на практиці основних положень теорії діяльності. Учіння, як один з видів діяльності людини, в умовах адаптивної системи навчання стає переважно активною самостійною діяльністю, яка управляється шляхом використання самообліку. В адаптивній системі навчання створюються умови для розумового включення в навчальний процес передового досвіду вчителів та результатів теоретичних досліджень учених і педагогів-практиків. Адаптивна система навчання в процесі її становлення вбирала в себе не тільки досконалиші організаційні форми. Орієнтовна модель: учитель навчає всіх учнів; учитель працює індивідуально; учні працюють самостійно. У цій моделі вчитель частину часу, як і завжди, працює з усіма учнями класу, навчає їх. Решта часу в навчальному процесі і взагалі на уроці зокрема, використовується для самостійної роботи учнів. Суть, однак, у тому, що ефективність уроку помітно підвищується тоді, коли вчитель не просто спостерігає за самостійною роботою учнів, а й працює в цей час з окремими школярами індивідуально.

Учитель пояснив нове, дав учням завдання для самостійної роботи, а сам у цей час почав працювати з одним з учнів біля дошки, або за партою. На кожному уроці вчитель навчає всіх (повідомляє нове, пояснює, демонструє, показує, одночасно тренує), а потім працює в індивідуальному режимі (керує самостійною роботою, здійснює включений до самостійної роботи контроль і працює індивідуально, відключаючи учнів від самостійної роботи за чергою). Учні відповідно можуть працювати в трьох режимах: 1. Спільно з учителем. 2. З учителем індивідуально. 3. Самостійно під керівництвом вчителя.

Самостійна робота продовжується вдома. Однак, може виникнути ситуація, коли деякі учні за тих чи інших причин не виконують завдання, призначене для самостійної роботи вдома. Але і в цьому випадку, прийшовши до класу, вони можуть включитися в окремі види роботи на уроці, тому що не всі з режимів роботи на уроці базуються на домашньому завданні, яке виконується за особливою програмою.

Час уроку максимально використовується для усної самостійної роботи за умови, що для кожного, хто говорить, забезпечений той, хто слухає (робота в статичних, динамічних і варіаційних парах, робота в малих групах). Для відокремленої самостійної роботи, яка включає читання письма, розв'язання задач, виконання практичних і лабораторних завдань, створюються багаторівневі програми, які виконуються у класі і частково вдома незалежно від решти видів діяльності.

Контроль учителя, включений до самостійної роботи учнів, орієнтований на допомогу їм у формуванні вміння працювати самостійно, здійснювати взаємоконтроль та самоконтроль, допомагати товаришеві при виникненні труднощів. Під час індивідуального контролю вчитель оцінює творчу діяльність учнів в момент її прояву або за її результатами. Посилення контролювання всього процесу, поєднання виконання завдання з його контролем підвищують якість навчання, роблять його надійно керованим і результативним.

В умовах адаптивної системи навчання відбувається не тільки повідомлення нової інформації, але й навчання прийомам самостійної роботи, самоконтролю, взаємоконтролю, прийомам дослідницької діяльності, вмінню добувати знання, узагальнювати і робити висновки, фіксувати головне у згорнутому вигляді. Уміння самостійно працювати – це те, чого учень повинен навчитися у школі [3].

Основні задачі адаптивного управління навчанням учнів можна класифікувати за такими функціями: планування процесу організаційного навчання, визначення потреби в навчанні; організація та координація навчального процесу; забезпечення належного рівня мотивації учнів до навчання; забезпечення контролю за процесом навчання; визначення та аналіз ефективності навчально-виховного процесу [4]. Адаптивне управління навчальним процесом є умовою саморозвитку і самоорганізації його учасників [6, с. 26]. Принципи технології адаптивної системи навчання: 1. Пояснення нового матеріалу. 2. Закріплення і відпрацювання матеріалу. 3. Робота в парах: статистична пара; динамічна пара; індивідуальна робота в парах.

Великі можливості для становлення і розвитку інтелектуально-творчої особистості в адаптивній системі навчання має застосування ІКТ (формування інтересу до предмета; розвиток навичок самоаналізу та самоконтролю; розкриття творчих здібностей та творчого потенціалу).

Ознаками адаптивної системи навчання є: цілеспрямованість; наявність сукупності компонентів (елементів); наявність структури, тобто певних зв'язків і відношень між компонентами; наявність функціональних характеристик системи та її компонентів; наявність зв'язку із середовищем та іншими системами; динамічність; здатність до розвитку і вдосконалення; інтегративність; керованість; цілісність. Застосовуючи адаптивну систему навчання, необхідно створити умови для самостійного, усвідомленого вибору кожною особистістю своєї стратегії поведінки, способу життя, напрямів самореалізації та самовдосконалення на уроках та в позаурочній діяльності (визначення потреби у навчанні, визначення цілей навчання та критеріїв оцінювання, вибір форми та змісту навчання, організація навчання учнів і як результат – оцінка набутих компетенцій) [1]. Якщо при адаптивній системі навчання виховний процес будується відповідно до концептуальних ідей (розвиток цілісного виховного процесу та складових його компонентів, гуманітарно-культурологічного підходу, вільного розвитку, творчості, рефлексивності), то він забезпечить формування особистості, здатної адаптуватися до соціального життя на даному рівні культури з урахуванням вікових особливостей.

Отже, в основі адаптивної системи особистісно орієнтованого навчання і виховання учнів початкової школи лежить індивідуально-діяльнісний підхід, відповідно до якого учень стає суб'єктом саморозвитку, самоосвіти, самореалізації й самоактуалізації, а навчальний процес, його категорії (мета, зміст, методи, форми, засоби та ін.) сприймаються учнями як особистісно значущі орієнтири.

Педагогічне управління навчально-виховним процесом в адаптивній системі особистісно орієнтованого навчання і виховання учнів початкової школи на основі національних, духовних та культурних традицій соціуму будується на результатах психолого-педагогічного моніторингу діяльності педагога щодо відбору, вдосконалення і застосування системи цілей, змісту, форм і методів планування, організації, координування і коригування, контролю і діагностики навчально-виховного процесу [7]. Це уможливіє інтелектуальний розвиток учня, підвищення рівня розвитку його творчого потенціалу, а також сприяє вирішенню нагальної на сьогодні проблеми формування системи базових національних цінностей, які характеризують самосвідомість, пріоритети суспільного і особистісного розвитку, ставлення людини до сім'ї, суспільства, праці, сенсу людського життя.

Література:

1. Гузик М.П. Індивідуальний розвиток дитини: діюча модель сучасної авторської школи / Микола Петрович Гузик // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2001. – №1. – С. 6-39.
2. Гузик М.П. Як не втратити таланти? Технологія навчання обдарованих / Микола Петрович Гузик // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2001. – №2. – С. 26-52.
3. Границкая А. С. Научить думать и действовать: Адаптивная система обучения в школе / Антонина Степановна Границкая. – М.: Просвещение, 1991. – 175 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rasym.ru
4. Ельникова Г. В. Наукові основи адаптивного управління закладами та установами загальної середньої освіти: дис. доктора пед. наук.: 13.00.01 / Галина Василівна Ельникова. – К., 2005. – 443 с.
5. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. / И.П. Подласый. - М.: Владос, 1999. – .Кн.1 : Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
6. Полякова Г. Адаптивне управління навчальним процесом як умова саморозвитку і самоорганізації його учасників / Г. Полякова // Рідна школа: – 2003. – N 2. – С. 26 – 28.
7. http://business-inform.net/pdf/2012/10_0/183_187.pdf
8. <http://osvita.ua/news/43501/>
9. <http://education-ua.org/ua/draft-regulations/319-proekt-kontseptsiya-rozvitku-osviti-ukrajini-na-period-2015-2025-rokiv>

Наталія Молодиченко
(Мелітополь, Україна)

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Сучасні перетворення в життєдіяльності людини і суспільства актуалізують істотні психолого-педагогічні зміни парадигми сучасної освіти. Це пов'язано з тим, що в останні роки помітно змінилася система морально-духовних цінностей студентства. Від молодого покоління, чия моральна свідомість активно формується саме в цей період, в глобальному плані залежить розвиток суспільства в цілому. Суспільство є динамічною системою, якій притаманний нелінійний процес розвитку, постійна зміна, рух усередині її, взаємодія між усіма її елементами. Основні якості, значущі для розвитку суспільства згалом і для розвитку окремої особистості, продуктивно формуються в освітньому середовищі в площині ціннісних орієнтацій, що базуються на поняттях «вічних» цінностей: добро, краса, порядність, гідність, совість і т.д.

Аналіз наукових досліджень і публікацій показав, що сучасні тенденції змін такого роду розглядали В. І. Абрамов [1], В. С. Біблер [2], Л. В. Романюк [6] та інші вчені. Більшістю з них виявлено, що у свідомості молоді, її моральних орієнтирах чітко спостерігаються як елементи поновлення духовних сфер особистості

на основі оволодіння загальнолюдськими цінностями, так і негативні тенденції, які існують у суспільстві. Очевидним в самоактуалізації сучасної молоді людини є процес відторгнення міфологізованих цінностей минулої соціальної епохи і формування якісно оновленої свідомості.

Традиційні взаємини в соціумі детермінують вироблення системи моральних взаємин, впливів та виховання підростаючої зміни в цілому. Однак це не застерігає від усіх проблем. Однією з них є те, що студент, вихований у дусі глибокої поваги до традицій, моральних норм, які іноді пов'язані з досить специфічними культурними умовами, володіє відносно унікальною, соціально обмеженою сукупністю стереотипів і уявлень. Потрапляючи в інноваційну систему соціалізації, в інші умови становлення та виховання, що вимагають високої адаптивності, готовності сприймати і засвоювати багато стереотипів і уявлень, які можуть суперечити засвоєним раніше, він може розгубитися, опинитися нездатним самостійно все осмислити. При відсутності кваліфікованої допомоги це може викликати девіантну поведінку.

Основу формування світогляду молоді людини становлять соціальні та моральні цінності - узагальнення про мету і норми поведінки. Вони є проміжною ланкою, що регулює відповідність між власною поведінкою, діями, інтересами, потребами та інтересами суспільства. Моральні цінності визначають сенс існування людини, духовно збагачують його. На думку А. Здравомислова, духовно-моральні цінності розвиваються в суспільстві спонтанно: моральні норми, також як і матеріальні інтереси, пронизують собою всі сфери суспільних відносин. «Вони проходять по всі ролі діяльності людей, пропонуючи вироблені, закріплені в досвіді зразки регулювання людських відносин» [4, с. 180]. У моральній свідомості людини інтегруються вищі цінності - добро, істина, краса, любов до свободи і справедливості.

Розвиток у студентської молоді якостей громадянина, суспільно-орієнтованих цінностей, пріоритетів набуває особливої гостроти в умовах кардинальних соціально-економічних змін, трансформації суспільства в цілому. Це вимагає від особистості динамічної адаптації до скороминущим змінам життя, які далеко не завжди відповідають ідеалам, загальнолюдським цінностям, наприклад, рівності, справедливості, толерантності. Цілеспрямований збір фактів для вивчення пріоритетів цінностей студентів здійснювався за допомогою таких методик (методів):

1) аналіз документації щодо основних тенденцій та вимог Болонського процесу, ступеневої освіти України, зокрема особливостей вимог до професійної підготовки студентів різних освітньо-кваліфікаційних рівнів у частині циклу суспільних, філософських, економічних, гуманітарних дисциплін певних спеціальностей;

2) вивчення продуктів навчальної діяльності - академічна успішність студентів як у традиційному 5-ти бальній, так і в рейтинговому оцінюванні; ознайомлення зі статусними особливостями академічних груп за спеціальностями: списковий склад, статеве співвідношення, типи загальноосвітніх закладів, які закінчили абітурієнти в рік вступу до професійного навчального закладу;

3) вивчення пріоритетів цінностей студентів здійснювалося за допомогою адаптованого варіанту методики М. Рокича.

У студентському віці поєднуються два вікових періоду розвитку людини - рання юність і молодість (чи рання дорослість). Цей вік є одним з найважливіших періодів у становленні особистісних якостей, зокрема, системи ціннісних орієнтацій. У цей період відбуваються зміни в усіх сферах активності особистості: побуті та дозвіллі, освіті, соціально-професійній сфері, міжособистісних відносинах. Саме активні взаємодії в різних сферах суспільного життя зумовлюють зміни поглядів, інтересів, переконань, відносин-переживань особистості до тих чи інших явищ дійсності. Внаслідок змінюється і система ціннісних орієнтацій. Отже, в контексті духовного освітнього простору можна простежити певну закономірність між такими двома факторами, як ціннісні орієнтації особистості і продуктивна професійна діяльність, і зрозуміти їх взаємозумовленість.

Ціннісні орієнтації студентства формуються в процесі соціалізації під час засвоєння нових знань та соціально-психологічного досвіду і виявляються в цілях, інтересах, переконаннях, спілкуванні і діяльності особистості. Реалізуються вони в процесі життєдіяльності і підтверджуються або відкидаються життєвим досвідом. На основі індивідуального досвіду, що є адекватною або неадекватною умовою духовного освітнього простору, конкретні ціннісні орієнтації або набувають особистісного сенсу, або витісняються як такі, що не забезпечують успішного функціонування особистості в соціумі. Зміни в духовному освітньому просторі певним чином відображаються в свідомості молодих людей, викликаючи зміни в системі їх ціннісних орієнтацій. У порівнянні з минулими поколіннями сучасні студенти раціонально сприймають життя, більш самостійні [3].

Сьогодні процес соціалізації молоді ускладнюється переоцінкою традицій, норм і цінностей. Якщо раніше молодість спиралася на досвід попередніх поколінь, то тепер їй доводиться творити новий соціальний досвід, покладаючись в основному на себе, значною мірою зумовлює суперечливі тенденції в її свідомості та поведінці. Без урахування моральних норм і свідомого виявлення власної моральної позиції процес соціалізації відбуватися не може. Тільки завдяки наявності моральних переконань, суджень, інтересів і потреб особистість здатна спілкуватися з іншими і проявляти себе в діяльності. Різні соціально-психологічні чинники - матеріальні умови життєдіяльності, індивідуально-типові риси особистості, схильності, здібності, комунікативні вміння, якість навчально-виховного впливу вищого навчального закладу, сім'ї, інших інститутів соціалізації - активно впливають на процес формування ціннісних орієнтацій студента. Всі вони обумовлюють систему інтересів і потреб особистості, які існують в певній ієрархії життєвих цінностей. Завдяки наявності такої ієрархії особистість починає надавати перевагу одним

цінностям і заперечувати інші, тобто диференціювати об'єкти і явища за їх особистісно значущими показниками.

Моральний компонент навчальної діяльності передбачає наявність моральних норм і принципів, культурних досягнень і соціально-морального досвіду, яким керуються викладач і студенти в освітньому процесі і який має ефект зворотного зв'язку. Є. Климов виділяє 5 елементів самосвідомості людини-професіонала: усвідомлення своєї приналежності до певної професійної спільноти; знання, думка про свою відповідність професійному еталону; знання людини про ступінь його визнання у професійній групі; знання про свої сильні і слабкі сторони, шляху самовдосконалення; уявлення про себе та свою роботу в майбутньому [5]. Ці елементи професійної самосвідомості свідчать про наявність у студента моральних цінностей справедливості, добровільності, відкритості, рівності, свободи, активності, ініціативності, самостійності, а також про постійну потребу в їх дотриманні, самовдосконаленні. Наявність цих цінностей у свідомості особистості робить її навчальну діяльність більш ефективною і професійно спрямованою.

Таким чином, для забезпечення ефективності навчання та якості професійної підготовки необхідно, щоб організація педагогічного процесу та управління ним стимулювали високі рівні мотиваційної сфери студентів, актуалізували стійкі потреби в пізнанні, самоорганізації та моральної самоактуалізації. Духовно-моральні мотиви усвідомлення мети навчання та інтересу до нього є передумовами результативного навчання, а також критеріями формування майбутнього професіонала.

Література:

1. Абрамов В. І. Духовність суспільства: Методологія системного вивчення : [монографія] / В. І. Абрамов. – К. : КНЕУ, 2004. — 236 с.
2. Библер В. С. Нравственность. Культура. Современность / В. С. Библер. –М. : Знание, 1990. – 64 с.
3. Дубасенюк О. А. Теоретичні і методичні основи виховної діяльності педагога: дис....д-ра пед. наук : 13.00.04 / О. А. Дубасенюк. – К., 1996.– 527 с.
4. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 233 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М. : Институт практической психологии, 1996. – 174 с.
6. Романюк Л. В. Ціннісні орієнтації студентів: сутність, структура і психологічні механізми розвитку / Л. В. Романюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. – 188 с.

Ф. Ниязов, Ш. Абдусаматова
(Гулистан, Узбекистан)

ФОРМЫ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ

Формы организации и проявления учебно-воспитательных ситуаций также могут быть исключительно разнообразны. Многие в процессе их возникновения и развития будет зависеть как от объективных обстоятельств учебного процесса, так и от собственно субъекта педагогической деятельности - учителя, педагога.

Рассмотрим на примере отдельных учебно-воспитательных ситуаций в процессе учебной деятельности их содержание и особенности проявления.

Игровая ситуация способствует вовлечению обучаемых в условную, увлекательно-развлекательную деятельность, обладающую большим внушающим, суггестивным воздействием, содержащую изучаемые знания, умения и навыки. Функции игры в учебном процессе состоят в обеспечении эмоционально-приподнятой обстановки воспроизведения знаний, облегчающей усвоение учебного материала, оказывающей внушающее воздействие. Игровая деятельность порождает в учащихся разнообразные эмоционально-психические состояния, переживания, углубляющие познание, возбуждение, внутренние стимулы, влечения к учебной работе, снимающие напряжение, усталость, ощущение перегрузок при изучении любых предметов учебного плана. В процессе обучения игра моделирует любые жизненные ситуации или условные взаимодействия людей, вещей, явлений.

Элементы игры могут быть введены в любую форму обучения как часть в целое. Обучающее значение игры состоит в облегчении усвоения учащимися сложного материала с помощью яркой, эмоционально насыщенной увлекательной формы его воспроизведения. Развивающий эффект игры достигается за счет импровизации, естественного включения свободных творческих сил учащегося в процесс воспроизведения - усвоения учебного материала. В воспитательном отношении игра помогает учащимся преодолевать внутреннюю неуверенность, способствует самоутверждению, раскрепощенному, наиболее полному проявлению своих сил и возможностей.

Диагностический смысл игры в том, что она позволяет учителю увидеть ученика в свободном, раскрепощенном проявлении, получить информацию о его воображении, фантазии, творческих способностях и одновременно о степени его активности, готовности к деловому взаимодействию, о самочувствии в коллективе.

Рассмотренные ситуации создают условия для развития еще одной формы учебно-воспитательных ситуаций - ситуации успеха. По утверждению В.А.Сухомлинского, "...единственный

источник внутренних сил, рождающий энергию для преодоления трудностей, желания учиться" - успех в учении.

Ситуация в данном случае будет выступать как сочетание условий, обеспечивающих успех, а сам успех - результат подобной ситуации.

В педагогике не существует универсальных средств и методов обучения и воспитания. Это в полной мере относится и к ситуации успеха. На первый взгляд, кажется, что педагогу достаточно пару раз организовать ситуацию, при которой обучаемый испытает успех и удовлетворение, - и высокий уровень отношения к учебе обеспечен. Но такое отношение к ситуации успеха может привести к обратному результату: постоянное обеспечение успешности может развить ситуацию индифферентного отношения к учебной деятельности. Мало того, постоянное ожидание положительного результата чревато развитием неспособности к преодолению трудностей, отказом от действий в сложных учебных и жизненных ситуациях.

Необходимо отметить следующие позитивные моменты, связанные с развитием данной ситуации:

- переживание успеха внушает человеку уверенность в собственных силах;
- появляется желание вновь достигнуть хороших результатов, чтобы еще раз пережить радость от успеха;
- положительные эмоции, рождающиеся в результате успешной деятельности, создают ощущение внутреннего благополучия, что, в свою очередь, благотворно влияет на общее отношение человека к окружающему миру.
- Ситуация успеха создается педагогом в учебной деятельности. Но, как и любую деятельность, учение можно представить в виде достаточно простой последовательной цепи:
- установка на деятельность (эмоциональная подготовка учащегося к решению учебной задачи);
- обеспечение деятельности, операций (создание условий для успешного решения);
- сравнение полученных результатов с предполагаемыми (осознанное отношение к результату своего учебного труда).

Моделируя учебную ситуацию, необходимо помнить, что решение любой учебной задачи предполагает подготовку, исполнение и оценивание. Поэтому выделим в развитии ситуации успеха несколько этапов. (См. дополнительный иллюстративный материал.)

1. Мотивационный этап, или установка на предполагаемую деятельность. Педагог ставит перед собой задачу сформировать у учащегося стремление как можно успешнее выполнить учебное задание, ощутить себя "творцом обстоятельств", преодолеть трудности, которые могут встретиться в ходе работы, другими словами, сформирует мотив достижения успеха.

Формируя мотив достижения как основу определенной атмосферы среди обучаемых, педагог вправе предложить различные варианты мотивов. Стремление самостоятельно решить интересные задачи, попытаться завоевать авторитет в глазах своих товарищей, стать первым, рассматривать свою деятельность с точки зрения ее пользы для других людей, установить новые контакты в ходе выполнения и т.д.

В итоге, на мотивационном этапе, учитель организует определенные ситуации с целью актуализировать или нейтрализовать эмоции для предстоящей деятельности. Необходимо отметить, что ситуация успеха, связанная с мотивационной сферой, на данном этапе в большей степени определяется психологическими аспектами. В этом ее принципиальное отличие от ситуаций, возникающих на следующих этапах деятельности.

2. Организационный этап, или обеспечение деятельности. Задача учителя - обеспечение учащегося заданием, которое учитывало бы его индивидуальные способности и доставило бы ему удовольствие в ходе выполнения работы. На данном этапе ситуацию успеха можно рассматривать как частный случай проблемного обучения, как одно из средств формирования умственных действий в процессе оптимизации обучения.

На этом этапе у некоторых учащихся наступает такой период, когда непосредственный интерес к работе переживает состояние конфликта: с одной стороны, необходимость выполнить работу, а с другой - недостаток условий для реализации задачи.

Психологи и педагоги к таким условиям относят четыре аспекта: недостаток способностей; трудность задания; отсутствие везения; слабость волевых усилий.

Первые два условия учитель может учесть заранее, стоит лишь подобрать задачи в соответствии с индивидуальными способностями ученика.

Везение зависит от внешних условий, в то время как волевые усилия являются фактором подконтрольным (прежде всего для самого субъекта деятельности), в отличие от способностей, везения и трудности задания.

Следовательно, волевое усилие, или самоорганизация, является единственной контролируемой попыткой улучшить результат деятельности.

Таким образом, на данном этапе достижения ситуации успеха задачей учителя является создание условий для успешного выполнения учебного задания.

Перед учителем стоит задача организовать работу таким образом, чтобы обратить результат предыдущей деятельности в эмоциональный стимул, в осознанный мотив для выполнения следующего учебного задания.

Для этого учащийся должен осознать и проанализировать результат, полученный им на предыдущих этапах деятельности.

Как показывает практика, результативный этап менее всего исследован педагогами. Итог учебной работы обычно сводится к отметке. Известно, что мнения учителя и ученика в данном вопросе чаще всего расходятся. Почему?

Дело в том, что педагог оценивает итог деятельности: грамотность, аккуратность, правильность и пр., а учащийся помнит о степени затраченных усилий, концентрации внимания и т.д. Другими словами, ученик ждет, что оценят не только итог, но и его усилия в процессе деятельности.

Существуют, по мнению педагогов, два общих варианта соотношения усилий, затраченных обучаемым на выполнение задания, и результата его учебной деятельности.

Наиболее оптимальный вариант для обеих сторон - первый, когда степень затраченных усилий соответствует итогу работы, а значит, и отметке. В этом случае учителю достаточно похвалить учащегося, подчеркнуть его достижения, тем самым стимулируя его к дальнейшей деятельности.

Второй вариант: при минимальных затраченных усилиях со стороны ученика итог его работы удовлетворяет основным требованиям - требует от учителя знания индивидуальных особенностей учащегося, умения анализировать ситуацию, которую можно классифицировать как "мнимый" или "опасный" успех. Прежде всего, следует продумать систему индивидуальных заданий с повышенным уровнем сложности для конкретного ученика; предложить такую форму работы, когда налицо вклад каждого учащегося в общее дело, и оценивание производится группой учеников, а не одним учителем. Кроме того, возможны личные беседы, где учитель прямо, но без свидетелей говорит ученику о его недостатках: равнодушии, лени, попытке списать и т.п.

На первый взгляд, возникает парадокс: учитель намеренно ставит ученика в ситуацию неуспеха. Но цель подобной тактики состоит в том, чтобы в сознании учащегося родилась радость не столько от отметки, сколько от самого процесса открытия истины. Произойдет же это только в том случае, если школьник преодолеет определенные трудности учебного, нравственного, коммуникативного характера.

Вариант третий, наиболее безболезненный для обеих сторон, - учащийся уверен, что "выложился", но отметка, выставленная учителем, не соответствует его ожиданиям. Здесь возможны серьезные конфликты с педагогом, которые могут, в свою очередь, наложить негативный отпечаток на отношение учащегося ко всему учебному процессу в целом. В данном случае требуется глубокая индивидуальная работа со стороны педагога. Следует предложить ученику попытаться найти свои ошибки, а затем с помощью учителя распределить их по видам: механические, на внимание, на логику вычисления, грамматические, орфографические и т.п. Не стоит стремиться исправить все ошибки сразу. Сначала можно предложить ученику поработать над определенным видом. И очень важно впоследствии отметить достижения учащегося, показать свое уважительное отношение к труду, чтобы у него появилось желание с охотой учиться дальше.

Четвертый вариант напоминает первый - количество затраченных усилий соответствует итогу деятельности, но результат - неудовлетворительный. Данный вариант является свидетельством того, что организация условий деятельности на предыдущих этапах строилась без учета индивидуальных способностей конкретного ученика. Тогда учителю придется начинать все сначала.

Таким образом, результативный этап деятельности учителя является диагностирующим в его работе, определяющим прогнозы на будущее. Ученик также корректирует свою деятельность с помощью учителя: его осознанное отношение к итогам должно стать стимулом к предстоящей деятельности.

Результативный этап, синтезируя черты первых двух, носит психолого-педагогический характер, поскольку логически следует из результатов исполнительного этапа и служит основой для формирования мотивов будущей деятельности.

Однако учебная деятельность не заканчивается получением отметки за выполненную работу - перед ним ставится новая задача, требующая применения новых знаний и усилий. Обостренное чувство удовлетворения приносит успех, доставшийся ценой особых усилий, напряжения умственной деятельности. Борьба с трудностями способствует созданию устойчивого положительного отношения к деятельности, но эта борьба должна обязательно подкрепляться успехом.

Как показывает практика, в силу индивидуальных особенностей учащиеся по-разному реагируют на предложенные учителем ситуации. В этом случае можно встретиться с иным видом индивидуального подхода, проявляющегося в ситуации, - направленным не от учителя к ученику, а наоборот. Структура такого урока должна опираться на ситуацию выбора: ученик может определить цель учебного задания в конкретном материале. В то же самое время выбор учебного задания является своего рода показателем отношения учащегося к своей учебной деятельности: умения соотносить трудности задачи со своими возможностями.

Ситуация успеха для учащегося на исполнительно-активном уровне заключается в том, что учитель, анализируя самостоятельную работу ученика, видит и подчеркивает в ней недочеты и достижения, создавая перспективу работы, обеспечивает развитие сильных сторон: необычность замысла, неординарность хода решения, усидчивость, настойчивость и т.п.

ОҚЫТУШЫНЫҢ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Бүгінгі таңда білім берудің ұлттық жүйесі өте маңызды, қарқынды өзгерістердің сатысында тұр. Қазіргі кезде қоғам дарынды, қабілетті адамдарды қажет етеді. Сондықтан әр мұғалімнің алдындағы мұраты, ең қасиетті міндеті – рухани бай, жан-жақты дамыған жеке, дарынды тұлға қалыптастыру және өз пәнінен білім беріп қана қоймай, әр баланың мүмкіндігін ашу, оны шығармашылық тұлғаға жетелеу. Адамзат баласының өз ұрпағын оқыту, тәрбиелеудегі ең озық, тиімді ізденістерін, тәжірибелерін жалғастырып, тағы да тың жолдар іздеу, классикалық педагогиканың озық үлгілерін жаңа заман талабына сай дамыта отырып еңбектену жалғаса бермек.

Елімізде болып жатқан өзгерістер, дүниежүзілік қауымдастықтағы білім беру процесінің даму үрдісі қоғамның алға қарай дамуындағы білім берудің стратегиялық маңыздылығын дәлелдейді. Білім беру аясында әлеуметтік халақалдың өзгеруі мұғалімге жаңаша талаптар қояды, олардың негізгі мәні оқытудың жаңа сапалық деңгейін қамтамасыз етуге бағытталған. Бүгінгі таңда білім беру жүйесін дамытпалы оқу технологиясына ыңғайлау қажеттігі туып отыр. Мұның өзі ұстаздардан шығармашылықпен, ізденушілікті, жаңа шылдықты талап етеді. Оқушыларға білімді терең әрі тиянақты беру үшін оқыту әдісін жетілдіру, түрлендіру әр ұстаздың негізгі міндеті.

Тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңі ұрпақтың рухани байлығы мәдениеті, саналы ұлттың ойлау қабілетімен біліміне, іскерлігіне байланысты[1].

Білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету үшін жасалынып жатқан талпыныстар оқытудың әр түрлі әдіс – тәсілдерін қолдана отырып, терең білімді, ізденімпаз, барлық іс - әрекеттерінде шығармашылық бағыт ұстанымын, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын жеке тұлға тәрбиелеу ісіне ерекше мән берілуде. Жаңа заман талаптарына ХХІ ғасыр ақпарат ғасыры болғандықтан адамзатқа ақпараттық сауаттылық қажет, сондықтан білім беру үшін оқыту үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану аясын кеңейту оқытушылардың үлкен кәсіби даярлығын және үнемі әдістемелік ізденісті талап етеді. Бүгінгі күні инновациялық әдістермен оқытудың ақпараттық технологияларын қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ақпараттық технологиялар негізінде ізденушілігін дамытып, құзыреттілігін қалыптастыру ең негізгі мақсат болып айқындалады. Бастауыш сыныптарда ақпараттық технологияны пайдалану компьютерлік сауаттылықтың алғашқы негізін қалауға, оқушылардың логикалық ойлауын шығармашылық ойлауға жеткізуге бағытталады. Бастауыш сынып оқушыларын оқыту процесінде ақпараттық технологияларды қолдану оқытуды интенсификациялау, оқушылардың жеке және дифференциалдық тұлғасын дамытуға, шығармашылық іс-әрекетке баулуға, оқушыны ақпараттық кеңістік жағдайында үйлесімді өмір сүруге даярлауға мүмкіндік береді.

Ақпараттық технологияны оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру үшін пайдалануда төмендегідей талаптарды орындау қажет:

- қазіргі білім беру жүйесіндегі ақпараттық кеңістік туралы біртұтас түсінікті қалыптастыру мақсатында ақпараттық ресурстарға бағдарлау, ақпараттарды іздеу алгоритмі;
- ақпараттық сауаттылық тапсырмаларды түрлендіру мен технологияларды қолдану әдістерін меңгеру;
- ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін пайдалану; білім беру процесінің ерекшеліктерін ескере отырып, бағдарламалық құралдарды қолдану;

Жаңа ақпараттық технологиялар мұғалім мен оқушы арасындағы қарым қатынасты өзгертуге ықпалын тигізеді. Қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең, білгір болу емес, тарихи танымдық, педагогикалық-психологиялық сауатты, саяси экономикалық білімді және ақпараттық технологияны жан-жақты меңгерген ақпараттық құзырлы маман болу талап етілуде. Ақпараттық технологиялардың келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол [2].

Ақпараттандырудың негізгі бағыты ХХІ ғасырдың талаптарына сәйкес қоғамды дамытудың жоғары тиімділікті технологияларына сүйенген жаңа білім стратегиясына көшу болып табылады. Заман ағымына қарай ақпараттық технологияларды қолдану айтарлықтай нәтижелер беруде. Кез келген сабақта электрондық оқулықты пайдалану оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шағармашылық пен еңбек етуіне жағдай жасайды. Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңа технологияларды пайдалана отырып, білім берсе, оқушылардың қызышулығы арта түсері анық. Ақпараттық технологияны оқу тәрбие үрдісіндегі қолдану оқушының өз мамандығына қызығышулығын арттырып, шығармашылық шабытын шымдап, ғылыми көзқарасын қалыптастырып, мамандық сапасын арттырып, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілетті мамандар даярлауда үлесі мол.

Ақпараттық технологияларды игеру қазіргі заманда әрбір жеке тұлға үшін оқу және жазу қабілеті сияқты сапалармен бірқатарға және әрбір адам үшін қажетті шартқа айналды. Бүгінгі таңда мектепте қойылатын талаптарының бірі – заман талабына сай сабақты тиімді өткізу, оқумен тәрбиелеудің тиімді әдістерін таңдау, өмірмен байланыстылығын нығайту оқытудың негізгі мақсаты - өз бетінше іздене алатын жеке адамды қалыптастыру, оқушыны дара тұлға етіп тәрбиелеу. Олардың білім сапасын, таным – білім белсенділіктерін, іскерліктерін шығармашылық қабілеттерін дамытуда әр мұғалім оқытудың жаңа технологиясын күнделікті сабаққа енгізіп, сабақ берудің тиімділігін өз тәжірибелеріне енгізу қажет.

Білім – ел қазынасы, халқымыздың білімділігі – ел байлығы. Оқушылардың алатын негізгі білімдерінің айнасы оқыту дәрежесіне тәуелді. Сондықтан әрбір мұғалім өз ісінің шеберлігін жетілдіру үлесін өз алдына белгілі бір мақсат қоя отырып, жұмыс жүргізеді. Ондай мақсат:

- сынып оқушыларының кәсіптік қызығушылығы мен шығармашылық қабілетін дамыту;
- әр оқушының дұрыс білім алу үшін жағдай жасау;
- оқушының әртүрлі өмірлік жағдайлардан мектепте алған білімін, білігі мен икем дағдыларын тиімді пайдалана отырып, нәтижелі шығуына жағдай жасау.

Осындай мақсатты негізге ала отырып, оқытудың ең басты ерекшеліктеріне көңіл бөлу. Оқытудың ерекшеліктері:

- оқушының жеке даралық ерекшеліктеріне мән беру;
- оқушының әлеуметтік мүмкіндігін кеңейту;
- ата-аналар мен мектеп, оқушы мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты кеңейту.

Білім беру жүйесі – мұғалімнің тынымсыз іс-әрекеті. Ондай әрекеттерге мұғалімнің кәсіби білімі, ғылыми – эрудициясы, жалпы білім деңгейі, әдістемелік шеберлігі ұйымдастырушылық қабілеті, шығармашылық биігі жатады [3].

Білім мазмұнын жаңарту – бүгінгі күннің ұстаздарының басты міндеті. Қорыта келгенде, оқу үрдісінде компьютер мен телекоммуникацияны пайдалану білім алушылардың шығармашылық жұмысының өнімділігін арттыруға ықпалы нтигізеді. Бірақ компьютер оқытушыны алмастыра алмайды, себебі оқу үрдісінің орталық тұлғасы бола тұра білім алушыға тек бағыттаушы ретінде әсер етеді, оқу материалын дайындайды, көмек беру деңгейін анықтайды. Бүгінгі күні білім жүйесіне жаңа құрылым беру үшін телекоммуникация жүйелерін толықтырылуы қажет, сонымен қатар білім үрдісіне ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың енгізуі де жоғары біліктілікке ие мамандар керек [4].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2010 ж.
2. Қазақстан Республикасының 2015- жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. Астана, 2004 ж.
3. Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенности. — М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2007
4. Тоффлер Э. Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century, 1990. – М.: АСТ, 2004. – 672 с.

Ріта Овчаренко
(Харків, Україна)

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ МЕТОДИ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ ФІЗИКИ

Характерною рисою проблемно-пошукових методів навчання є поставлена перед студентами проблема, на яку вони самостійно шукають відповідь, ніби самі створюють нові знання, «здійснюють відкриття», формують теоретичні висновки. Проблемно-пошукові методи потребують активної розумової діяльності студентів, творчого пошуку, уміння узагальнювати. Пізнавальна діяльність студентів відбувається під керівництвом викладача, який підводить студентів до висновку. Використання проблемно-пошукових методів вимагає від викладача фундаментальних знань навчального матеріалу, широкої ерудиції, уміння встановлювати контакти й підтримувати дух співробітництва щодо пошуку відповідей на проблемні питання.

Проблемна лекція відрізняється від звичайної тим, що починається з постановки проблеми. Так, наприклад, під час вивчення теми «Електромагнітна індукція», викладач ставить проблему «Як перетворити магнетизм в електрику?». Розв'язання навчальної проблеми починається зі створення проблемної ситуації, яка виникає внаслідок опорного експерименту – демонстрування дослідів Фарадея, які допомагають виявити пізнавальне протиріччя і неможливість за допомогою тих знань і способів діяльності, якими володіють студенти, вирішити це протиріччя [2, с. 25].

Під час проблемного викладання викладач ставить студентам низку питань: пояснити взаємодію провідників при проходженні по них струму; пригадати основні властивості магнітного і електричного полів; пояснити створення магнітного поля рухомими електричними зарядами або електричним струмом; пояснити теорію Ампера; пояснити гіпотезу Максвелла. При розгляді цих питань застосовується мислений експеримент – це теоретичний аналіз експериментальної ситуації, яку ніколи не можна створити в дійсності. Він веде до глибокого розуміння експериментів, до більш свідомого проникнення в сутність фізичних явищ. Мислені експерименти Максвелла, будучи уявним повторенням дослідів Фарадея з витком, що стягується в точку, дали змогу вивести закони, що пов'язують зміни магнітного й електричного полів у будь-який момент часу і в будь-якій точці простору. Спостерігаючи зв'язок між струмом у провіднику і магнітним полем, ставимо завдання, як за допомогою магнітного поля створити у замкнутому провіднику електричний струм [3, с.25].

Проблема в тому, що студенти знають про те, що магнітне поле не діє на нерухомі заряди у провіднику. Але ж струм, як напрямлене переміщення заряджених частинок під дією електричного поля, існує і це фіксує амперметр. В просторі ж немає нерухомої зарядженої частинки, яка б створювала електричне поле. Починаємо мислений експеримент, який спонукає студентів до порівняння, узагальнення, висновків із ситуацій, співставлення фактів. Частково-пошукова діяльність і мислений експеримент студентів під керівництвом викладача розкривають шлях вирішення проблеми, демонструють хід наукового мислення, змушують їх слідкувати за діалектичним рухом думки до істини, робить студентів немовби співучасниками наукового пошуку. Проблемні питання викладач ставить і під час лекції, і в ході самостійної роботи студентів. У пам'яті студентів відновлюються і встановлюються міцні зв'язки між різними логічними переходами, від одного відкриття до іншого.

Таким чином, відкриття явища електромагнітної індукції встановило принципово новий фундаментальний факт: змінне магнітне поле супроводжується виникненням у навколишньому просторі індукційного електричного поля, яке виникає не обов'язково в провідниках. Цей факт студенти не можуть пояснити на основі раніше вивчених електричних явищ.

Нарешті ми підвели студентів до протиріччя, яке спонукає їх до аналізу суперечливих фактів. Визначаємо причинно-наслідкові зв'язки суперечностей і формулюємо гіпотезу. Перша суперечливість – твердження про існування в даній точці простору лише електричного чи лише магнітного поля, позбавлене сенсу, якщо не вказано відносно якої системи відліку ці поля розглядаються. Друга суперечливість – електричне або магнітне поле можна «знищити» або «створити» вибором системи відліку. В одній системі відліку поле існує, а в іншій його немає. Ці роздуми суперечать уявленню про об'єктивну реальність електромагнітного поля як одночасної періодичної зміни взаємозв'язаних між собою електричного і магнітного полів. Отже, електричне і магнітне поля не існують поодиноці, незалежно одне від одного.

Евристична бесіда полягає в тому, що викладач ставить низку питань, які спрямовують мислення та відповіді студентів. Бесіду можна почати з демонстрації дослідів Фарадея, опису явища електромагнітної індукції, фрагменту кінофільму з проблемною ситуацією, яку необхідно вирішити.

У ході евристичної бесіди студенти роблять висновки «відкриття» на основі знань, спостережень, життєвого досвіду, логічних міркувань, що стимулює їх пізнавальну активність. Евристична бесіда – основний метод проблемного навчання. Ступінь проблемності в бесіді може бути виражений по-різному: демонстраційний експеримент і питання до нього; постановка проблеми; висунення гіпотези та обговорення можливих шляхів її рішення: підтвердження чи спростування проблеми. Керуючи бесідою, викладач підводить студентів до висновку про сутність проблеми «Перетворення магнетизму в електрику» [4, с. 94].

Навчальна дискусія – один з методів проблемного навчання, суть її в тому, що викладач пропонує студентам дві різні точки зору, які стосуються однієї і тієї ж проблеми, і пропонує студентам вибрати та обґрунтувати свою позицію [4, с. 95]. Викладач підтримує дискусію, розкриваючи та уточнюючи аргументи дискусії, ставлячи додаткові питання, оскільки завдання учасників дискусії полягає не лише в тому, щоб відстояти свою точку зору, але й спростувати протилежну. Для дискусії вибирають такі питання, коли наявність двох точок зору є природним. Так, при ознайомленні студентів з теорією Максвелла дуже переконливо постає питання про відносність і абсолютність істини при розгляді вчення про електромагнітні явища. Спочатку електричні і магнітні явища вважались не пов'язаними між собою. Потім, в результаті робіт Ерстеда, Ампера, Фарадея, цей висновок був відхилений. Нарешті, розгорнуту систему знань про електромагнітні явища дала теорія Максвелла. Але і теорія Максвелла не дала вичерпного опису електромагнітних явищ, так як вона не врахувала квантової структури поля. Отже, відносність істини полягає в тому, що істина конкретна. Навчальна дискусія – організаційно складна форма роботи. Вона вимагає певної підготовленості – уміння вести судження, аргументувати, доводити, мати достатній кругозір, запас знань, щоб знаходити потрібні аргументи. Навчальна дискусія сприяє розвитку пізнавальної активності студентів і самостійності.

Пошукова лабораторна робота. Вивчення теми «Електромагнітна індукція» можна почати з пошукової лабораторної роботи, на підставі якої студенти самостійно повинні зробити висновки про взаємозв'язок і взаємозалежність між електричним та магнітним полями. За пошуковою лабораторною роботою слідує евристична бесіда, в ході якої під керівництвом викладача студенти на підставі спостережень і дослідів висловлюють узагальнення та теоретичні висновки. Пошукова лабораторна робота збагачує досвід студентів, робить теоретичні положення більш обґрунтованими, переконливими [4, с. 96].

Дослідницький метод. В основі використання дослідницького методу на заняттях часто присутній ілюстративний матеріал, спостереження дослідів, фізичних експериментів, наприклад: взаємодія провідників зі струмом; провідника з струмом і постійного магніту; магнітних полів. Студенти здійснюють навчальне дослідження, а потім доповідають про його результати і обґрунтовують або підтверджують цим матеріалом теоретичні положення курсу [4, с. 97].

Технологія проблемного навчання сприяє не тільки набуттю необхідної системи знань, умінь і навичок студентів, але й досягненню ними високого рівня розвитку, формуванню в них здатності до самостійного оволодіння знаннями шляхом власної творчої діяльності, розвиває інтерес до навчальної праці, забезпечує ґрунтовні результати навчання.

Таким чином, проблемно-пошукові методи пізнавальної активності студентів – це є психологічний стан, що виникає в результаті мисленої взаємодії студента з навчальним матеріалом, який викликає пізнавальну потребу розкрити суть явища, що вивчається.

Література:

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 576 с. (Альма-матер).
2. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій/ Автор-укладач Н.П. Наволокова. – 2-ге. вид. – Х.: Вид. група «Основа», 2014. – 176 с. – (Серія «Золота педагогічна скарбниця»).
3. Лобань В.П. Вид. «Радянська школа». 1976. Логічні вправи з фізики як один із засобів активізації пізнавального процесу і поглиблення знань.
4. Семущина Л.Г., Ярошенко Н.Г. Содержание и методы обучения в средних учебных заведениях: Учеб.-метод. пособие. – М.: Выш. Шк., 1990. – 192 с.:ил.

Вера Омарова
(Павлодар, Казахстан)

ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ СОЗДАНИЯ ПРОФИЛЬНЫХ ШКОЛ ПРИ ВУЗАХ КАЗАХСТАНА

Согласно Государственной программе развития образования на 2011-2020 годы [1] Министерством образования и науки Республики Казахстан реализуется программа профильного обучения «Бейіндік мектеп». Предполагается, что будут определены 40 вузов в Казахстане, на базе которых рассматривается возможность размещения и обучения в профильной школе (11-12 классы).

Одной из причин создания профильных школ при вузах является сохранение интеллектуальной элиты в республике и регионах в лице наших лучших выпускников.

Ежегодно определенная часть выпускники казахстанских школ (в частности, специализированных школ и школ для одаренных детей) становятся студентами престижных высших учебных заведений. Большая часть из них отдает предпочтение вузам дальнего и ближнего зарубежья.

Географии поступления выпускников в вузы достаточно разнообразна: это российские вузы (Москва, Санкт-Петербург, Омск, Томск, Тюмень, Новосибирск), вузы дальнего зарубежья (Корея, Малайзия, Сингапур, Франция, Америка). Как свидетельствует практика, студенты, проявившие свои исключительные способности в ходе обучения в вузах, получают предложения о будущем трудоустройстве уже в высших учебных заведениях. Склонность к научной деятельности порождает предложение заняться наукой, остаться в вузе и продолжить дальнейшее обучение. Креативное мышление, способность решать проблемы привлекают зарубежные компании, которые делают выпускникам выгодные экономические и социальные предложения. В связи с чем, и Казахстан, и регионы теряет свой интеллектуальный потенциал. Говорить о том, что большая часть выпускников этих престижных вузов возвращаются в свои регионы не приходится говорить. Все это не обеспечивает конкурентоспособность Казахстана и укрепление его национальной безопасности.

Следует отметить, что, к сожалению, пока не ведется целенаправленная профориентационная работа, в том числе, и по формированию будущей педагогической элиты. Профориентационная работа, проводимая в школах, ориентирует выпускников на различные, кроме педагогической, предметные области. Результаты профдиагностики девятиклассников показывают, что в городских школах лишь 3-6% учащихся выражают желание и готовность поступать в вузы на педагогические специальности, в сельских – до 10%. В итоге происходит отрицательная селекция: в педвузы попадают маломотивированные студенты с недостаточной академической подготовкой.

Необходимость ранней педагогической профориентации объясняется тем, что профессионально значимые качества современного учителя сложно воспитать только за время обучения в педагогическом вузе. Основа их должна быть заложена в школьный период. От уровня постановки педагогической подготовки в школе зависит решение вопроса, кто пойдет в учителя. В связи с этим система образования стоит перед задачей: обеспечить себя будущей педагогической элитой

Модель «Профильная школа при вузах» создается на базе высших учебных заведений и реализует программу профильного обучения, используя кадровый потенциал и материально-техническую базу вуза: технопарки, научные лаборатории, информационные ресурсы. Данная модель ориентирована на обучение детей в городских условиях.

Основная цель открытия профильной школы при вузе – это создание целостной системы кластера непрерывного образования (профильная школа вуз), ориентированного на создание инновационной модели общего среднего образования, позволяющего уже в рамках данной модели приобщать учащихся к научно-исследовательской и экспериментальной деятельности, воспитывать высокообразованную личность с осознанным профессиональным самоопределением.

Профильная школа при вузе является структурным подразделением высшего учебного заведения, деятельность которого направлена на подготовку учащихся общего среднего образования. Она осуществляет профессиональное обучение по трем направлениям: естественно-математическому, общественно-гуманитарному и психолого-педагогическому, ориентированному не только на поступления в педвузы, но и обладающее свойством формировать метазнания и компетенции, которые пригодятся личности в ее жизни.

Для создания профильных школ при вузах необходимо:

- разработать нормативно-правовую базу по профильной школе при высших учебных заведениях Казахстана;

- определить статус профильной школы при вузах;
- решить вопросы финансового и материального обеспечения функционирования профильных школ;
- определить штат педагогических работников и обслуживающего персонала для профильной школы;
- разработать квалификационные требования к педагогам профильных школ. Приравнять преподавателей вуза, имеющих стаж педагогической работы, ученую степень и звание, к специалисту высшей категории;
- определить перечень вузов, при которых будут функционировать профильные школы;
- предусмотреть заключение договоров вузов с издательствами, выпускающим учебную литературу для профильной школы.

Прием школьников на обучение следует осуществлять на конкурсной основе: отбора по результатам ВОУДа (итоговой аттестации за 9-й класс), а также на основе психологического тестирования.

В будущих профильных школах при вузах старшеклассники будут проходить всю обязательную школьную программу плюс курсы, связанные с будущей специальностью. Отличительной особенностью педагогического процесса станет основательная психологическая подготовка.

Следует четко определиться в следующем вопросе, предусмотрев один из вариантов:

- при дальнейшем поступлении в вуз никаких привилегий для учеников профильной школы при вузах не предоставлять;
- либо ученики профильной школы при вузе могут зачисляться сразу на второй курс.

При принятии второго варианта необходимо разработать рабочие планы для 10(11)-11 (12) классов, предусматривающие изучение вузовского цикла общеобразовательных дисциплин (ООД). При отборе содержания профильного образования следует учитывать преемственность между уровнями общего среднего образования и высшего образования.

У учеников профильной школы будет возможность полного погружения в вузовскую среду: учебную, учебно-исследовательскую, воспитательную.

На наш взгляд, системный характер работы с учащейся молодежью позволит расширить вертикальные связи, договорные отношения с работодателями с целью решения задач профессиональной подготовки, профориентации и трудоустройства выпускников.

Образование, как любой объект вложения в человеческий капитал, дает обществу эффект с определенным временным лагом. Это обстоятельство отталкивает потенциальных инвесторов от вложения средств в образование. Поэтому назрела необходимость формирования такого экономического механизма в сфере образования, который заставит потребителей данного блага платить за него, участвовать как региону в целом, так и находящимся в рамках региона хозяйствующим субъектам, вкладывать ресурсы в подготовку специалистов высшей квалификации, обеспечивать экономику региона трудовыми ресурсами, наделенными творческим потенциалом, способными решать задачи его устойчивого развития.

Соглашение о целевой контрактной подготовке в системе следует заключать еще на этапе школьного образования и носить тройственный характер, определяться договорными обязательствами между сторонами: «предприятие – профильная школа при вузе – личность»

Одним из средств в выборе представителями хозяйствующих субъектов кандидатов будущих специалистов, из числа еще обучающихся в профильной школе при вузах, могли бы стать самопрезентации (устно, размещение на стенде, демонстрация портфолио через кейс-папку), в которых они представляли бы свои достижения в личностном росте. В портфолио, например: план действий после окончания школы, автобиография, достижения, демонстрация конкретных результатов (резюме, эссе, видеоматериалы, образцы работ, письма поддержки, награды и другие примеры достижений), общественная работа и прочее.

Возможно проведение устных собеседований с целью уточнения интересов, перспектив дальнейшего развития одаренной личности, возможностей использования имеющегося потенциала для подготовки элитных специалистов, формирования кадрового потенциала региона, Казахстана для исследовательской, производственной, социально-политической, административной и предпринимательской деятельности.

Работодатель тем самым сможет оказывать существенное влияние на профессиональный рост молодежи, создавая предпосылки для органичного включения ее в будущую профессиональную деятельность путем:

- ориентации школьников (а затем студентов) на приоритетные научные исследования и разработки, связанные с будущей профессиональной деятельностью;
- ориентации школьников (студентов) на исследование проблем, имеющих непосредственную связь с деятельностью предприятий (выполнение научных проектов, курсовых и дипломных работ по заказам работодателей);
- организации учебных, производственных практик, стажировок на предприятиях работодателей.

Финансовая поддержка в виде грантов, стипендий молодежи на разных ступенях образования: в системе «профильная школа – вуз – трудоустройство», основанная на договорной основе, позволит более

целенаправленно осуществлять подготовку именно того специалиста, который необходим заказчику в лице будущего работодателя.

Целенаправленная и систематическая профориентационная работа профильной школой при вузе позволит сформировать осознанные мотивы выбора школьниками будущего пути профессионального развития, предусмотреть подготовку профессионально определившихся будущих специалистов, сохранить интеллектуальную элиту в регионе, обеспечить конкурентоспособность Казахстана и укрепление его национальной безопасности.

Литература:

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118. – Астана, МОН РК, 2010. – 61 с.

К.С. Омарова
(Жезказган, Казахстан)

АБАЙТАНУ КУРСЫН ОҚЫТУДА ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАРДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Сабақ беру-үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер
(Ж.Аймауытов)

Еліміз тәуелсіздік алып, дамыған елдердің қатарына қосылуы үшін білім, мәдениет саласы бойынша жүргізіліп жатқан игі шаралар баршылық. Әрбір өркениетті елдің көрсеткіші – білімді ұрпағы, мәдениеті, рухани байлығы. Халықтың бүкіл тыныс-тіршілігі, өткен тағдыры мен тарихы, болашақ келбеті оқу-біліммен тікелей байланысты.

Қазіргі өскелең ұрпаққа жүйелі, нақты, жан-жақты білім беру – заман талабы. Оқушыларға терең теориялық білім беру барысында оларды шығармашылықпен айналыса білетін, іскерлік дағдысы қалыптасқан, біліктілігі жоғары, мәдениетті, сауатты азамат етіп тәрбиелей білуіміз керек. «Білім мен тәрбие егіз» деген ұғым тегін айтылмаса керек. Білімді жалаң күйде берумен шектелмей, сабақ үстінде оқушыға әрбір сіңірген біліміміздің бастауы тәрбие, ұрпақ тәрбиесі болуға тиіс. «Ақылды адам білімді, білімді адам ілімді» деген ғұлама қағидасындағы «ілім» сөзінің берер мағынасы да тәрбиеге келіп тіреледі емес пе? Баланы отбасында ата-ана, білім ошақтарында тәрбиешілер мен мұғалімдер тәрбиелейді. Отбасындағы ата-анасы баланың өздеріне көмектесу, айтқанын орындау-орындамау, адамдармен қарым-қатынас, жақсы-жаман қасиеттері арқылы бір қырынан ғана танып біледі. Ал, мұғалім алдындағы оқушыға білім бере отырып, олардың білім деңгейлерін, белгілі бір ғылым саласына, кәсіпке икемділігін, тапсырылған жұмыстарға жауапкершілік, белсенділігін, талап-таланттарын, ойлау өрістерін танып біле алады және жоғарыда аталған қасиеттерді оқушы бойына сіңіруге ерекше қызмет етеді.

Заман талабына сай оқытудың сан салалы әдіс-тәсілдері пайда болды. Әдіс-тәсілдердің ішінен тиімділерін елеп-екшеп алу, сол әдіс-тәсілдерді өз пәндерін жүргізу барысында орынды пайдалана білу мұғалімнен асқан шеберлікті, білімділікті, біліктілікті қажет етеді. Әрбір мұғалім өз пәнінде оқушының интеллектуалды дамуын жетілдіру мақсатында үздіксіз, қажырлы еңбек етуге тиіс. Сонда ғана мұғалімнің еңбегі жарыққа шығады, өз нәтижесін береді. Мектеп қабырғасында білім алған әрбір оқушы «бүкіл білімнің бастауы» болып табылатын ана тілінің қыры мен сырын, халқымыздың салт, санасын, тарихы мен шежіресін, әдеби мұралары мен рухани құндылықтарын игеріп шығуға тиіс. Игерген білімдері мен біліктіліктерін өмірлік азық етуге, оны теориялық және практикалық жақтан барынша меңгеруге талпыныс жасап, алған білімдерін қорытып, өмір тәжірибелеріне енгізулері керек. Мектеп бағдарламасына ана тілі, қазақ тілі, қазақ әдебиеті пәндерімен қоса, мектептің вариативті сағаттарына «Абайтану», «Сәкентану», «Ахметтану», «Шәкәрімтану» сынды курстар енгізіліп отыр.

«Абайтану» курсының өту барысында данышпан ақынның ақындық, шығармашылық кемелдену бағытынан адаспай эволюциялық өсу жолымен жүріп, шығармаларындағы ішкі логикалық ой сабақтастығын жүйелеп, ақынды толғандырған замана мен халық тағдырын ақын көзімен қарап, шәкірттерімізді Абайдың адам сүйгіштік асқақ мұратына бастау. Осы мақсаттарды орындау жолында мынандай міндеттер алға қойылады: 1) ақынның шығармашылығының негізгі тірегі, сарқылмас қайнар көзі болған халықтың сан ғасырлық бай әдеби мұрасын, яғни фольклорды меңгеруі; 2) жыршылық, жыраулық дәстүрден алған үлгі-өнеге; 3) шешендік өнерді еркін меңгеріп, шешендік сөз үлгілерін қара сөздерде молынан пайдалануы; 4) шығыс әдебиетінің қыр-сырын меңгеріп, Батыс әдебиетінен үлгі-өнеге алуы.

Абай қазақ әдебиетіндегі ұлы тұлға, мандай алды ақын екені, тандаулы туындылары дүние жүзі поэзиясының озық үлгілерімен деңгейлес тұрғаны - білген адамға айқын шындық. Сан ғасырлық бай поэзиясы, ел қамын жоқтаған жүздеген ерен жүйрік жырау, жыршы ақындары бар қазақ әдебиетінде Абай орнының ерекше болуы тегін емес.

Абай қазақтың жазбаша әдебиетінің негізін салды. Абайдың шындық дарыны аса қуатты және сан қырлы. Ақынның өмір, адам тағдыры, дүние, заман ағымы жайлы пікірлері, дүние - танымы көбірек көрінетін өлеңдерінде ақынның ойшылдығы, философиялық ой – пікірлері айқын көрінеді.

Ақын поэзиясы сол замандағы қоғамдық өмір салтының ой - сана, ұғым - түсінігінің бірнеше ғасыр бойы қалыптасқан ұлттық мінез - құлқын тарихи тұрғыдан кең арнада алып, қоғам көшінің жеткенімен өткенін шебер суреттей алған. Абай шығармашылығын тек өз дәуірінің шеңберінде ғана қалатын, осы мағынада біз үшін тек тарихи маңызы бар, өткінші құбылыс деп санауға болмайды, ол - заман ауысып, уақыт озған сайын қоғамдық ой - санаға ықпал- әсері арта түсіп, өркендеп, дамып отыратын асыл мұра. Абайдың осындай асыл мұраларын мектеп бағдарламасы бойынша Қазақ әдебиеті пәнінде толық меңгердік, оқушыларға меңгерттік деп айта алмаймыз. Өйткені, «Абайды оқы, таңырқа» дегендей, Абай шығармаларын оқып, Абай шығармаларының мазмұнымен танысқан сайын Абай әлемінің жұмбақтарына келіп тірелгендей боласың. Шығармаларын оқыған сайын ұлы Абайды әлі де зерттеп, зерделеп, оқып-үйреніп, санамызға сіңіре түсу қажеттігін түйсінеміз. Заман ағымына қарай Абай жаңа қырынан таныла түседі. Абайды таныған сайын бүкіл қазақты, қазақ болмысын, халқымыздың салт-санасын, дәстүрін, тарихын тани түсеміз.

Сабағын Абай өмірін әңгімелеуден бастаған курсты жүргізуші маман, мұғалім оқушының Абай туралы мәліметтерін жинақтап, еске түсіруден бастайды. Абай өмірін әңгімелей отырып, ақынның шыққан тегі, руы, қоршаған ортасы жайында да тың мәліметтер, естеліктер айтып өткені жөн. Руы, тегі жөнінде мәлімет беруді бір жақты қарап, тек білім беру мақсатында ғана емес, қазақтың шыққан текке, өскен ортасына ерекше көңіл бөлетіндігін ескеру керек. Қазақ халқы адамды «тегіне» қарай тектеп, «текті», «тексіз» деп, мақтауын жеткізер болса, «текті жерден шыққан», «текті жердің баласы», «текті тұқымнан» деп, тәрбиесіне көңілі толмаса, «тексіз», «тегі жаман» деген. Осындай дәріптеу арқылы оқушыларға Абай өмірінен, оның шыққан тегінен мәлімет бере отырып, оларға ұлттық тәрбие береміз. Өзінің туғанын, ата-анасын, қанын сыйламаған ұрпақ өзгені, жатты сыйламайтындығы, өзгеге сый құрмет көрсете алмайтындығы аян. «Қанына тартпағанның қары сынсын» деген нақыл осыдан айтылса керек.

Абай - өзінің шығармаларындағы тамаша ойлары арқылы оқырманын, оқушысын ерекше қызықтырып, тарта білген ақын. Оның:

Жүрегімнің түбіне терең бойла,

Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла,-деп, өзінің ішкі әлеміне, өз құпиясына тартады. Ақын шығармаларын оқи отырып, оқырман, оқушы «осы бір жұмбақ адамның құпиясын шешсем, құпиясының кілтін тапсам» деп, ақын шығармашылығына ынтыға түседі [1,48].

Енді бір өлеңінде:

Құлақтан кіріп бойды алар,

Әсем ән мен тәтті күй.

Көңілге түрлі ой салар,

Әнді сүйсең, менше сүй, -деп «ән» мен «күйді» ерекше бағалап, «көңіліңе түрлі ой салатындығын» ескертеді. Шын мәнінде, көңілің құлазыған сәттерде жақсы ән тыңдасаң, бойың сергіп, жаның тазарады. Әрине, әнді де Абайша сүйе білу керек. Осы сынды өлеңдерін талдау арқылы оқушыға эстетикалық тәрбие беруге болады [1,15].

Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған,-деп төрелігін айтқан Абай ақынның бізге берген еншісі кейінгі ұрпағына қалдырған өлеңдері, қара сөздері. Ақынның әрбір өлең жолдары мен қарасөздерінен үлгі-өнеге, өмірлік сабақ боларлық тәлім-тәрбие алып, Абай шығармашылығынан нәр алып өскен аға буын өкілдері келер ұрпаққа, Абай айтып өткен адам болар баланың «бес асыл ісі» мен «бес дұшпанын» нақты атап көрсете білген [2,88].

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңі – ақынның кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиеті. Өлеңде айтылған «бес асыл іс» -талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақымды келер ұрпаққа өнеге ретінде ұсынса, «бес дұшпан» -өсек, өтірік, мал шашпақ, мақтаншақ, еріншектен аулақ болуға шақырады.

«Әсемпаз болма, әрнеге» өлеңінде:

Ақырын жүріп, анық бас,

Еңбегің кетпес далаға.

Ұстаздық қылған жалықпас,

Үйретуден балаға-деп, Абай Құнанбайұлы өз оқушысын білімге, шынайы еңбекке, адамгершілікке шақырады [2,89].

Ұстаз еңбегінің жетістігі, жемісі -әр оқушының жүрегіне жол тауып, әрбір баланың бойындағы қабілетті дамыту, шығармашыл оқушымен бірлестікте жұмыс істей білу. Санамалаған жетістіктер шыңына көтерілу үшін мұғалім оқушының дара тұлға болып қалыптасуына, өзін тұлға ретінде тани білуіне ерекше әсер ету, көмектесу. Оқушының бойында өзін, өзін қоршаған әлемді танып білуге деген қажеттіліктерді оята білуде жаңа технология түрлерінің (сын тұрғысынан ойлау, дамыта оқыту, деңгейлеп саралап оқыту) маңызы ерекше.

«Нашар ұстаз шындықты қайталайды, жақсы ұстаз сол шындықты іздеп, табуға үйретеді» (Адольф Дистерверг), «...Түсінгендіктің шын белгісі-«иә» деген жауап емес, шәкірттің жүзіндегі қуаныш болып табылады» (Абу-ль-Фарадж ал-Исфахани), «Ұстаз ізденгіш болуы, ойлай білуі, қандай істі болсын, бар ынтасымен атқара білуі керек (В.Маяковский), «Ұстаз болу, яғни жақсы оқытушы болу үшін, оқытатыныңды да сүйің керек» (В.О.Ключевский) сынды қанатты сөздерді жадында ұстаған әрбір мұғалім Абай мұраларын парасатты ой, зерделі санамен үйрете білгені абзал!

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай/ шығармалар жинағы/ 1-2 т. А., 2004

2. Абай шығармашылығын жаңаша оқыту (оқу-әдістемелік құрал). –Жезқазған, 2006.

Нуриддин Саидкулов
(Гулистан, Узбекистан)

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА МОЛОДЁЖЬ

Многие проблемы в жизни современных обществ тесно связаны с мировыми процессами глобализации. Сталкиваясь с проблемами молодёжь часто оказывается перед фактом уже принятых без её участия решений. А это может подтолкнуть молодёжь к участию в протестных движениях и привести к утрате приверженности общему благу.

Одним из существенных аспектов глобализации для молодёжи является возможность и потребность более широкой мобильности. Глобализация, конечно, это больше, чем мобильность. Глобализация заставляет молодых людей, как и остальное население, конкурировать со своими сверстниками, которые порой живут в дальних странах, что на практике имеет часто неожиданные и нежелательные последствия. Всё больше и больше молодых людей ощущают необходимость продемонстрировать свои академические успехи уже в раннем возрасте. Молодые люди, которым не удаётся вовремя получить необходимые навыки и конкурентные преимущества над другими, сталкиваются с трудностями в поиске достойного места на рынке труда независимо от положения родителей или от системы государственной поддержки. Это выдвигает новые требования перед нашей молодёжной политикой, призванной обеспечить выполнение гражданских обязательств перед представителями молодого поколения даже под экономическим давлением глобализации и гарантировать поддержку тех, кто подвергается риску стать её жертвами.

Глобализация вызывает далеко не одинаковый пространственный эффект. Быть молодым в США, или в одной стране, совсем не то же самое, что быть молодым в какой-либо стране Азии, или в странах СНГ. Некоторые страны способны инвестировать в молодое поколение значительные средства, а некоторые не в состоянии это сделать. Поэтому в каждой отдельно взятой стране должна быть своя молодёжная политика, которая учитывает этот аспект.

Сегодня в молодёжной политике одно из важных мест занимает культурное разнообразие и межкультурный диалог. Растущее культурное разнообразие – это вызов, затрагивающий ориентированную в будущее молодёжную политику. Эту проблему можно решить через межкультурный диалог [1]. Молодые люди первыми ощущают на себе воздействие растущего культурного разнообразия в повседневной жизни – в учебном заведении, в молодёжном клубе, в музыкальной сфере. В «Белой книге Совета Европы по межкультурному диалогу» [2] подробно разъясняется, что подразумевается под межкультурными компетенциями, в том числе связанными с религиозной составляющей межкультурных коммуникаций. Молодежная политика и молодежная работа в сфере неформального обучения и самообразования особенно несут ответственность за воспитание молодежи в духе открытости к межкультурному диалогу. Глобализация и культурное многообразие тесно взаимосвязаны и влияют на социальную сплоченность.

При разработке молодёжной политики важно учитывать такие аспекты, как равные возможности, полная реализация прав человека и защита человеческого достоинства; участие молодежи; полноценное гендерное равенство, высокая осведомленность об окружающей среде и международном сообществе, облегчение доступа к информации и консультированию. В молодежной политике следует опираться на универсальные ценности плюралистической демократии и права человека, преследовать такие цели, как справедливость, уважение к личности, доступ к собственной культуре, равных возможностей, в том числе мужчин и женщин, а также социальной сплоченности.

На современном этапе важное значение приобрёл вопрос о социальной ответственности бизнеса, так как социальные проблемы молодежи в условиях рыночной экономики нельзя решить только усилиями государства, необходима также социальная ответственность бизнеса. Трудоустройство молодёжи является важным аспектом социальной сплоченности. Между учреждениями, ведающими молодёжной политикой, учреждениями профессионального образования и работодателями необходимо создать эффективное взаимодействие. Следует разработать инструменты использования возможностей и ресурсов бизнеса, которые должны опираться на заинтересованность самого бизнеса в получении квалифицированных, хорошо воспитанных, а в условиях инновационной экономики и новейших технологий и творчески активных молодых людей.

При разработке молодежной политики следует особое внимание уделить проблемам шоу-бизнеса, СМИ, информационно-коммуникационных технологий (Интернет), под влиянием которых растёт современная молодёжь. Некоторые телепрограммы выходят за рамки моральных стандартов, в СМИ и в Интернет – сайты, виртуальные сети и чаты вторгаются материалы, просмотр которых ведёт к проблемам в области воспитания молодежи. Эти проблемы, ведущие к деградации общества, следовало бы рассматривать в общемировом масштабе.

В заключение следует отметить, что в молодёжной политике велика роль гражданского общества и молодёжных организаций. Гражданственность, образование, участие молодежи, неформальное обучение – все эти аспекты молодежной политики нуждаются в регулировании, которое органы государственной власти на национальном и местном уровнях не в состоянии обеспечивать

самостоятельно. Только при условии сотрудничества с гражданским обществом мы сможем обеспечить приверженность молодёжи его ценностям и ее вовлечённость в общественную жизнь этого общества, что придаст демократизации необходимую стабильность. Политическая культура общества базируется на активности гражданского общества, особенно на активности молодежи. Кроме того, важнейшими элементами молодёжной политики являются организация спортивного движения, профилактика девиантного поведения, вовлечение молодёжи в различные социально значимые проекты на международном, региональном и местном уровнях (например, участие молодежи в волонтерском движении).

Во Всемирном докладе по вопросам молодежи Организации Объединённых Наций говорится, что прогресс цивилизации «во многом определяется тем, в какой мере каждый человек имеет возможность внести свой вклад в развитие и улучшение жизни общества. В мире 1,2 миллиарда молодых людей... являются неотъемлемой частью этого процесса... молодые люди предлагают уникальные способности и перспективы, которые должны быть ассимилированы в более широком контексте модели развития и эффективно реализованы на местах». В докладе также говорится, что: «К сожалению, негативное восприятие молодежи, неспособность помочь ей развивать свой потенциал, неспособность признать, что инвестиции в молодежь являются приоритетом национального развития, и, как следствие, нежелание и неспособность общества в полной мере вовлекать молодых людей в социальную жизнь фактически лишили мир бесценного ресурса. Если не будут предприняты планомерные усилия в целях обеспечения того, чтобы молодые люди имели возможность внести свой вклад в благосостояние своих обществ, цель достижения «общества для всех» ... никогда не будет достигнута [2].

Таким образом, новые потребности общества ставят новые задачи в сфере молодежной политики. Общества и экономики, основанные на знаниях, требуют от современной молодежи не просто наличия классического образования, основанного на приобретенных знаниях, но и компетентного подхода к современным проблемам.

Источники:

1. Council of Europe. 2008. White Paper on intercultural Dialogue – «Living Together as Equals». Strasbourg: Council of Europe.
2. United Nations Department of Economic and Social Affairs. 2007. World Youth Report 2007. Young People's Transition to Adulthood: Progress and Challenges. New York: United Nations publication (www.un.org/esa/socdev/unyin/wyr07.htm)
3. Высшее образование сегодня. М., 2008. № 11-12

Карима Сергазинова

(Қазақстан Республикасы, Алматы облысы, Алакөл ауданы, Қамысқала ауылы)

МУЛЬТИМЕДИА-РЕСУРСТАРЫН ҚҰРАСТЫРАТЫН ЖӘНЕ ҚОЛДАНАТЫН ПЕДАГОГТАРҒА ТАЛАПТАР

Оқытуда заманауи әртүрлі типті ақпаратқа негізделген мультимедиа-технологиялар мен арнайы құралдарды жалпы орта білімге педагогтардың арнайы құрылған дайындығынсыз қолдану керекті әсер бермейді. Заманауи мұғалім сапалы мультимедиа-ресурстарды қолдануды кәсіби тұрғыда әсерлі жүзеге асыру үшін барлық білім, дағды мен білікті игеруі керек.

Мультимедиа-ресурстарын қолданып сабақ беру әсерлі болуы үшін заманауи мұғалім келесі қасиеттерді игеруі керек:

- жалпы педагогикалық білік;
- мультимедиа-құрал және мультимедиа-технологияларды игеру білігі;
- ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар мен мультимедиа-технологияларын жалпы орта мектеп жүйелерінде қолдану біліктілігі.

Жалпы орта білім саласында жұмыс жасайтын мұғалімдер телекоммуникациялық желідегі мультимедиа-ресурстары оқулықтарын таба білуі, әртүрлі білім саласында және оқытуда осы желілерді қолдана білуі, мультимедиа-технологияда оқу мазмұнын ұсына және мультимедиа-құралдарын оқушыны оқытуда қолдана білуі керек [1, 25 б.].

Келесі қосымшаға сүйене отырып оқыту потенциалы мультимедиа-құралдарды әсерлі қолдану мұғалімнің осы саладағы дайындығын талап етеді:

- білім берудің мультимедиа-құралдарында жұмысқа үйрету педагогикалық оқыту мазмұнының бір бөлігі;
- мультимедиа-құрал оқыту мәселе шешімінің бір ғана бөлігі, бұндай құралдар мен технологияларды қолдану өздік мақсатты жоғарылатпауы тиіс;
- мультимедиа-құралды қолдану мәселені шешуде адамның ойлау қабілетін дамытады;
- мультимедиа-құралдарды үйрету жұмыстары ойлау қабілетін дамытудағы әдіс болып табылады.

Заманауи мультимедиа-құралдарды жалпы орта білім беру саласына енгізу мектеп мәдениетіне және де мұғалімнің оқу үрдісіндегі рөліне де өзгерістер алып келеді. Өздігінен білім алу мұғалімнің оқушыға

кеңес беру мен жол сілтеу білімін жоғарылатады. Оқушыға заманауи мультимедиа-технология арқылы ұсынатын ғылыми және оқу ақпарат шарттарында мұғалімді кәсіби тұрғыдағы негізгі және ағымдағы оқу салаларында дамыту көзделеді. Сонымен қатар мұғалімнің даралық, жалпы мәдени, коммуникативті қасиеттеріне де назар аударады.

Көптеген мектеп мұғалімдері оқытуда компьютерлік техника мен әдетте, мультимедиа-құралдар мен мультимедиа-технологиялар педагогикалық мүмкіндіктерін маскалаптын мультимедиа-ресурстарды қолдануды меңгеруде психологиялық барьер бар деп сезінеді. Кейде бұл кемшіліктер білімді ақпараттандыру үрдісімен дұрыс таныспауымен түсіндіріледі.

Оқуды ақпараттандырудың және мультимедиа-ресурстарды білім саласына қолданудың алғашқы қадамдарының бірі мұғалімдердің дайындығы болып табылады. Заманауи мұғалімдерді мультимедиа-ресурстарды қолдануға оң әсер тигізуіне көмек көрсететін алғашқы тапсырмалар да бар. Мұғалім біліктілігін көтеру үшін бірнеше деңгейлі жүйе құру мәселесі де пайда болады.

Білімді ақпараттандыру мақсаты бойынша мұғалімдерді екі негізгі санатқа бөлеміз: дайын мультимедиа-ресурстарды қолданушы-мұғалім және педагогикалық мақсатты мультимедиа-құрал құрушы-мұғалім. Көрсетілген деңгей бойынша дайындық кезінде бірінші топ мұғалімдерін жоғарғы деңгейге дейін дайындау көзделуі тиіс. Мұғалім компьютермен жұмыстың қарапайым дағдыларын, ең көп тараған әмбебап бағдарламалармен жұмыстың алғашқы қадамдарын, мәтіндік редактор, электрондық кестелермен жұмысты, өз пәніне байланысты дайын мультимедиа-құралдармен жұмысты меңгеруі керек, сонымен қатар әріптестерімен және оқушылармен қатынасты телекоммуникациялық жүйелермен, әлемдік ақпарат көздеріне рұқсаты бар мультимедиа-ақпарат құралдарымен жұмыс жасай алуы тиіс [2, 87 б.].

Оқу үрдісінде мультимедиа-құралдарды қолданатын қолданушы мұғалімге оқу технологиясы негізінде психология-педагогикалық дәріс курсы ұсынылады. Бұл курсты тәжірибелік тұрғыда жүзеге асыру бірнеше қиындықтар туғызады, себебі оның негізі психология-педагогика пәнімен, компьютер мен телекоммуникациялық технологияларды бағдарламалық және аппараттық жабдықтау пәндерімен байланысты.

Өз пәніне қажетті мультимедиа-ресурстарды құратын екінші топ мұғалімдерді дайындау білікті қолданушы немесе программистерді дауындау деңгейіне пара-пар келуі тиіс. Бұл мультимедиа-ресурстарды түсіну мен құрылымын жобалау үшін қажетті. Құрушы-мұғалімдер біліктілікті көтеру үшін оқу шегінде немесе өздігінен дайындық кезінде оқуда мультимедиа-құралдарын қолдану мен құру негіздерімен қоса, осыған керекті алғашқы психологиялық және педагогикалық негіздермен де танысу керек.

Мультимедиа-ресурстарды құру кезінде жүйелі және құрушы программистер, дизайнерлер, эргономика бойынша мамандар керек екенін ескеру керек, алайда сапасына бұл шарт аздық етеді. Білім беру саласындағы мультимедиа-ресурсты құру кезінде мазмұны мен негізгі ойды пән мұғалімі ұсынуы, жақсартуы тиіс. Ал ол өз кезегінде ойын аппарат мүмкіндіктерімен, бағдарламалық қамсыздандырумен, құраушы топтың кәсіби даярлығын елеуі тиіс. Мультимедиа-құралдарды құратын және қолданатын мектеп мұғалімдері оқу үрдісінде білім берудің ақпараттандыру құралдарын қолдану үшін жоғары деңгейлі дайындыққа ие болуы керек.

Білім берудегі мультимедиа құралдарды әсерлі қолдану үшін педагогқа керекті білім, білік және дағды.

Оқушыларды оқытуда мультимедиа-құралдарды қолдануда мұғалімге қойылатын талаптар кез-келген педагогқа ұсынатын дәстүрлі сұраныстар және оқу үрдісін ақпараттандыратын заманауи ақпараттық жүйелермен байланысты арнайы құралдардан шығуы тиіс.

Дәстүрлі сұраныстарға келесілер жатады:

- ұйымдастырушылық (жұмысты жоспарлау, оқушыларды ұйымдастыру және т.б.);
- дидактикалық (оқу материалы мен құралдарды нақты таңдай білуі; оқу материалын нақты, түсінікті, анық, сенімді және кезекпен түсіндіруі; қызығушылығы мен жан қажеттілігін дамытуы);
- перцептивті (оқушының жан дүниесін түсінуі, психика ерекшеліктерін тану, эмоционалды жағдайын объектілі түрде бағалау);
- коммуникативті (оқу мекемесіндегі басшылармен, әріптестермен, оқушылармен, олардың ата-анасымен педагогикалық мақсатты қарым-қатынас жасай алуы);
- суггестивті (оқушыларға эмоционалды-еркін әсер ету);
- зерттеушілік (педагогикалық жағдайлар мен үрдісті объектілі бағалау және тану мүмкіндігі);
- ғылыми-танымдық (таңдалған бағытта ғылыми білімді меңгеру мүмкіндігі);
- пәндік (оқу пәнін кәсіби білу).

Заманауи мультимедиа-құралдарды қолдану барысында жоғарыдағы сұраныстар біршама жеңілдейді. Осы уақытта мультимедиа-ресурстарды және ақпараттандыру құралдарын қолдану қажеттілігінен арнайы сұраныстар пайда болады. Бұл сұраныстар ішінде, мысалға, мұғалімнің дидактикалық қасиеттері мен мультимедиа-құралдарды оқуда қолдану жатады [2, 115 б.].

Педагогикалық қоғамды заманауи мультимедиа-технологияны құру және білім беру саласына енгізу мәселесіне бұру арнайы шығарылымның мақсатты мақаласы. Ондай шығарылым кәсіпқойлардың кең шеңберіне бағытталуы тиіс:

- барлық бағыттағы және дайындық деңгейіндегі педагогтар;
- жалпы орта білім беру жүйесінің администраторлары;
- әртүрлі пәндердің мұғалім-әдіскері;

- адам мен компьютерді байланыстырушы интерфейс, графикалық қосымша, жасанды интеллект, есептеуіш техника, телекоммуникация сияқты информатика салаларының мамандары;
- психологтар;
- эргономдар;
- әлеуметтанушылар;
- лингвистер.

Заманауи мультимедиа-құралдар мен ресурстарды тәжірибелік қолдануда және құру мәселелерімен айналысу үшін білім мен білікті құратын және беретін, барлық пәндерді біріктіретін осы шығарылымдар жұмыс айналымы үшін негізгі болуы мүмкін.

Ақпаратты ұсынатын мультимедиалық құралдарды болашақта және қазіргі кезде меңгерудің белсенді әдістерінің ең әсерлілері білім берудің мультимедиа-ресурстарын құрайтын негізгі жобалар.

Жалпы орта білім беруде Интернет-ресурстарды қолдану және құру үшін педагогтарды дайындаудағы мақсаттар.

Мультимедиа-ресурстарды қолдану мен құру мақсатында білім жүйесіндегі педагогтарды дайындауда екі топты атап өтсек болады:

- мұғалімдердегі заманауи телекоммуникациялық құралдар мен мультимедиа-ресурстармен жұмыс жасай алуын құру;
- оқушыларды оқытуда мультимедиа-технологияларды қолдану дағдысын құру.

Осындай топтарды анықтау үшін, біріншіден мұғалімдер мультимедиа-ресурстар мен Интернет сайттармен, негізгі танымал бағдарламалық құралдармен (Front Page, Internet Explorer, Netscape Navigator, Outlook Express және т.б. сияқты), іздеу жүйелері және мультимедиа-ресурс каталогтарымен технологиялық қолданылулық жұмыс жасау дағдысын игеруі тиіс. Екіншіден, әртүрлі ақпаратпен интеллектуалды жұмыс жасау да керекті: мультимедиа-ақпаратты мақсатты бағытта таба алу; ақпараттың бөлшектерін ғана емес, бүтіндей көру, оқушыға нақты әсер ететін нақты ақпаратты әртүрлі психологиялық тұрғыдан бағалау, түзетілген аргументті айыру, ақпаратты сыни тұрғыда қарау, оны әр кәсіби пән саласына қолдану, әрі сақтау; Интернет мультимедиа-ресурстарын қайта жасау және мазмұнын ұсыну; мультимедиа-технологияны пайдаланып жоғарғы кәсіби деңгейде білім беру [3, 84 б.]. Дайындық барысында педагогтар оқудағы мультимедиа-құралдарды құру барысында ескеретін бірнеше негізгі ережені білуі тиіс. Олар:

- оқыту мультимедиа-құралдарына мазмұнды және әдістемелік кеңестер, түсініктемелер және әртүрлі жағдайды түсіндіретін түсіндірмелер қосу;
- педагогикалық мультимедиа-ақпаратты қолдану кезеңдерінің әр кезең мақсатын жабдықтау, мультимедиа технология мен телекоммуникация жайлы жалпы бастамасынан бастап, оқушының жалпы ақпараттық мәдениетті өзгерте отырып, сол немесе басқа мультимедиалық ақпаратты көз алдына елестете алуына дейін;
- жеке режимде технологиялық және интеллектуалды оқытуға мультимедиа-құралдар мен ресурстарды мақсаттау;
- ақпараттық технологияның жағымсыз қатынасына қарсы тұруға бағыттау;
- эргономикалық талаптарға жауап беретін мультимедиа-құралдарды қолдану;
- мультимедиа-ресурстарды жекеленген тәжірибелік сабақтарда қолдану барысында мұғалім орнын нақты анықтау, әртүрлі оқушы топтарына сай келетін оқу тапсырмалары мен әдістерін таңдау, оқушылардың жеке қасиеттерін ескеру және олардың ақпаратты қабылдаудың психологиялық ерекшеліктері, өзара көмек пен топ ерекшеліктері;
- оқушы мен мұғалімнің және жүргізуші ретіндегі мұғалімнің сөзсз алмасу мәселесі арасындағы байланысты жақындата түсу;
- интерактивті режимді сақтау, жеке ритмде білім беру тапсырмаларын шешу [3, 156 б.].

Әдебиеттер:

1. К.Өстеміров, Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. – Алматы, 2007 ж.
2. А.Қ. Бекболғанова, Жаңа педагогикалық технологиялар [Мәтін]: Оқу құралы / А.Қ. Бекболғанова.- Талдықорған: ЖМУ баспасы, 2013.- 121б.
3. Ф. Бөрібекова, Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар [Мәтін]: Оқу құралы / Ф. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова.- Талдықорған: Жетісу университеті, 2013.- 289б.

Эльвира Сергазинова, Карлыгаш Шетиева
(Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы)

БІЛІМ БЕРУДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ МУЛЬТИМЕДИА-РЕСУРСТАР

Білім берудің мультимедиа-ресурстары. Мультимедиа-ресурстарды оқу үрдісіне енгізу екі негізгі бағытқа сәйкес орындалады. Бірінші бағытқа сәйкес енгізілетін білім берудің мультимедиа-ресурстары оқу үрдісіне білім беру жүйесінің тарихи қалыптасқан дәстүрлі әдістері шегінде «қолдаушы» құралдар ретінде қосылады. Мультимедиа-ресурстарды енгізудің *екінші бағыты* білім беру мазмұнын өзгертуге, оқу үрдісін

ұйымдастырудың әдістері және формаларын қайта қарауға, жеке пәндерде ақпараттық көздерді мазмұнды толықтыруды қолдануға негізделген толық курстарды құруға әкелетін күрделі үрдіс[1, 25 б.].

Бұл жағдайда, мультимедиа-ресурстарды құру, сипаттау, бөлу және қолдану үшін негіз ретінде қызметтің психологиялық принципі және өсірудің психологиялық принципі қызмет атқаратыны туралы сөз болуда. Бірінші принципке сәйкес, білім алушыны дамыту мұғалім қызметтің қоғамдық-тарихи әдістерін немесе қатынас құралдарын оған белсенді меншіктеумен анықталады. Бұл принципті жүзеге асыруда мультимедиа-ресурстарды бірінші, сонымен қатар екінші бағыт бойынша енгізуге болады.

Екінші принципке сәйкес, педагогикалық әсер етудің екілік сипаты анықталады. Бір жағынан, әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыра отырып мұғалім тұлға қалыптасуын басқарады, басқа жағынан – басқару педагогпен оқушының жеке дара сапаларын есепке алу негізінде жүзеге асырылады.

Білім алушының өзгерісі жалпы субъективті өздігінен өзгерген болады, мұғалім тек онымен қатынаста нақты шарттарды құра отырып қажет өзгеріске ықпал ете алады. Мультимедиа-ресурстарды бұл принциптерді жүзеге асыру барысында енгізу жоғарыда аталған екінші бағыт бойынша жүзеге асады.

Көрсетілген принциптер білім берудің тұлғалық-бағытталған моделінде адекватты және толық бейнеленген. Оның мақсаты – білім алушының тұлға ретінде дамуына ықпал ету, онда оқу және өмірлік жағдайларда тұлғалық жауаптылықты ескере отырып өздігінен даму және өздігінен анықталу қажеттілігін құру. Бұл модельде білім, білік және дағды мақсат ретінде емес, білім алушының тұлғалық дамуы құралы ретінде қарастырылады. Бұл ақпараттық бастауларда білім беру жүйесінің арнайы қажеттіліктерін туындатады[1, 87 б.].

Мультимедиа-ресурстар және олардың компоненттерінің бөлінуі. Мультимедиа-технологияларды қолдануға негізделген білім беру міндетінің электрондық ақпараттық ресурстарының негізгі түрлері келесілер болады:

- ақпараттық-іздеу және анықтамалық мультимедиа-жүйелер;
- қолданбалы мультимедиа-энциклопедиялар;
- оқушылардың білім, білік және дағды деңгейін бақылау және өлшеу үшін мультимедиа-құралдар;
- электрондық тренажерлар;
- математикалық және имитациялық модельдеу үшін мультимедиа-құралдар;
- қашықтықтан рұқсат лабораториясының және виртуалды лабораторияның мультимедиа-құралдары;
- автоматтандырылған оқыту жүйелері;
- электрондық мультимедиа-оқулықтар;
- эксперттік оқыту жүйелері;
- зияткерлік оқыту жүйелері.

Бұл барлық мультимедиа-ресурстардың негізгі топтарының сипаттамасын береді. Мұнда мультимедиа-ресурстардың әрбір мүмкін стандартты түрлері төмендегі сипаттауларда кездеседі.

Ақпараттық-іздеу және анықтамалық мультимедиа-жүйелер мұғалімдерге, оқушыларға және ата-аналарға ақпаратты енгізу, сақтау, іздеу және ұсыну үшін арналған. Мұндай жүйелер қатарына, материалдың иерархиялық ұйымдастырылуын және қандай да бір қасиеттері бойынша мультимедиа-ақпаратты жылдам іздеуді қамтамасыз ететін әртүрлі гипермедиа бағдарламалар жатады. Үлкен қолданысқа деректер қоры да ие. Деректер қорын басқару жүйесі мультимедиа-ақпаратты іздеу және сорттау мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Деректер қоры оқу материалының мазмұнын ұсынуды және талдауды ұйымдастыру үшін оқу үрдісінде қолданыла алады. Қазіргі заманғы оқу үрдісі қажет ақпаратты іздеу және талдау мақсатымен өз бетімен жұмыс істеуге бейімделген арнайы оқу деректер қорына қажетті.

Ақпараттық-іздеу жүйесі түсінігінен сәйкес басқару жүйесімен оқу ақпараттық модульді білдіретін телекоммуникациялық жүйелер және қолданбалы мультимедиа-энциклопедия түсінігі порталын кеңейтумен байланысты қазіргі заманғы және таралған түрлері шығады. Қолданбалы мультимедиа-энциклопедиялар білім берудің мультимедиа-ресурстарын құру үшін таралған формаларының бірін туындатады.

Қолданбалы мультимедиа-энциклопедия бір пәнге, сонымен қатар пәндер тобына сәйкес келе алады. Бұл жағдайда оқу модулі оқу пәнінде қарастырылған нақты тақырып немесе түсінікке арналуы мүмкін. Мысалы, модуль дәстүрлі оқулықтың тек бір параграф мазмұнына сәйкес келетін материалды қамтиды немесе бірнеше пәндерді оқытуда қолданылатын түсінікті сипаттау.

Білім берудің қазіргі заманғы вариативті жүйесі әр тақырып немесе түсінік үшін білім берудің әртүрлі жағдайларына бейімделу мүмкіндігін қамтамасыз ету мақсатында бірнеше альтернативті модульдерді қарастыратын мультимедиа-энциклопедияларға қажеттілікті туындатады. Модульдер мұғалімдер немесе оқушылар тобының әртүрлі топтарына бағытымен, әдістемелік ерекшеліктерімен, материалды ұсыну нақтылығымен және стилімен, әртүрлі мысалдарға сілтемемен және т.с.с. ерекшеленуі керек. Энциклопедияларды жаңашаландыру жаңа модульдерді құру және қосумен, ескі материалды түзету немесе жою, басқару жүйесін дамытумен ерекшеленеді. Мұнда жаңашаландыру өздерінің мультимедиа-ресурстарының нұсқаларын құратын алдын ала анықталған авторлар тобымен немесе осы пән облысындағы мамандармен ғана емес, сонымен қатар қатардағы мұғалімдермен мүмкін болады. Тәжірибеде энциклопедияны осылай кеңейту нақты педагогтармен және білім алушылар компьютерлерінде аймақтық немесе телекоммуникациялық құралдар көмегімен энциклопедияны жариялау орнында орындалады. Қолданбалы мультимедиа-энциклопедияны басқару жүйесі келесідей

функціяларды орындайды, ақпараттық мультимедиа-ресурстардың нұсқаларын басқару, сөздіктерді енгізу, гиперсілтемелерді басқару, деректер пішімін келісу, синоним терминдерді алмастыру және бір ресурс нұсқасы шегінде түсініктерді ортақ атау үшін ұсынылатын шамаларды белгілеу, нақты жақын тілде интерфейсті қамтамасыз ету. Қолданбалы электрондық энциклопедияны құру және бөлу үшін негіз болып білімді құрылымдандыру, пәндік облыс түсініктерін және олардың арасындағы қатынасты ерекшелік табылады. Осының бәрі энциклопедияның құрылымдық білімін басқару жүйесін құру негізінде жатыр және берілген мультимедиа-ресурстың нұсқасын құру кезінде модульдер интерфейсін унификациялау үшін қолданылады[2].

Білімді бақылау және өлшеу үшін мультимедиа-құралдар телекоммуникациялық орталарда кең ұсынылған және оларды құру жеңілдігі шегінде білім беруде кең қолданыс тапты. Оқытушы бағдарламалау негіздерін білмесе де бағдарламаның осы не басқа оқу тақырыбы бойынша сұрақтар және жауаптар тізімін жинақтай алатын құралдық жүйе-қабықшалар бар. Ереже бойынша, білім алушының тапсырмасы ұсынылған жауаптар қатарынан бір дұрыс жауапты таңдау болып табылады. Білім беру жүйесінің мұндай мультимедиа-ресурстарға қажеттілігі мұғалімдерді жеке дара бақылау тапсырмаларын беру және оларды орындау дұрыстығын тексеру бойынша ұсақ-түйек жұмыстардан босатумен шартталған. Бұл әсіресе жалпы дайындау жағдайында және білім беру нәтижелерін мемлекеттік білім беру стандарттарының талаптарымен сәйкестендіру қажеттілігімен өзекті болып табылады. Білімді көп рет немесе жиі бақылау, сонымен қатар өзін-өзі бақылау қайталауды, сәйкесінше оқу материалын бекітуді стимулдайды.

Электрондық тренажерлар тәжірибелік білікті және дағдыларды өңдеу үшін арналған. Мұндай мультимедиа-ресурстар дайындалу үшін нақты орнатулар көптеген себептерге байланысты қажет емес болғанда, аварияға қарсы әрекеттерді өңдеуде күрделі және одан да қиын жағдайларда әрекеттерге оқыту үшін оқу үрдісінде қажет. Сонымен қатар, электрондық тренажерлар тапсырманы шешу білігі және дағдыларын өңдеу үшін қолданылады. Бұл жағдайда олар теория, өздігінен жұмыстың әртүрлі деңгейлерінде дайындық, бақылау және өзін бақылауды қамтамасыз етеді.

Математикалық және имитациялық модельдеу үшін мультимедиа-құралдарды білім берудің мультимедиа-ресурстары ретінде қарастыруға болады, өйткені олар эксперименттік және теориялық зерттеулер шекарасын кеңейтуге, физикалық экспериментті есептеу экспериментімен толықтыруға, оқышы және педагогқа қосымша ақпараттық деректерді ұсынуға мүмкіндік береді. Бір жағдайда мұндай ресурстар көмегімен зерттеу объектілері, ал басқа жағдайда – өлшеуіш орнатулары модельденеді. Білім беру жүйесі қымбат лабораториялық құрылғыларды алуға шығынды азайту, оқу лабораторияларында қауіпсіздік деңгейін төмендету мақсатында мұндай мультимедиа-ресурстарға жедел қажеттілікті өткереді. Модельдейтін мультимедиа-құралдарға нақты класстағы модель-объектілерді жеделдету мүмкіндігін қамтамасыз ететін пәндік-бағытталған бағдарламалық құралдарды жатқызуға болады.

Автоматтандырылған білім беру жүйелері салыстырмалы үлкен емес көлемдегі оқытушы мультимедиа-ресурстарды ұсынады. Мұндай мультимедиа-ресурстар теориялық материалмен танысуды, дайындық және білім деңгейін бақылауды қамтамасыз етеді. Электрондық мультимедиа-оқулықтар мультимедиа-энциклопедиялар сияқты негізгі білім берудің мультимедиа-ресурстары болып табылады. Электрондық оқулықтар жоғары ғылыми және әдістемелік деңгейде құрылады және білім беру стандартының пәніне толық сәйкес болуы керек. Сонымен қатар, мультимедиа-оқулықтар интербелсенді кері байланысты жүзеге асыру жағдайында білім беру үрдісінің дидактикалық циклінің үзіліссіздігін және толықтығын қамтамасыз етуі керек. Тәжірибе көрсеткендей, оқу үрдісінде дәстүрлі «қағаз» оқулықтардың электрондық көшірмесін қолдану, білім беру тиімділігінің артуына әкелмейді, керісінше қарапайым баспалық басылымдарды қолдануға қатысты негативті болып табылады. Осыған байланысты оқу үрдісі қажеттілігі есебінен мультимедиа-оқулықтарға қойылатын талаптардан, мұндай оқулықты «қағаз» нұсқаға редукция, мультимедиа-оқулықтарға тән арнайы дидактикалық қасиеттердің жоғалуына әкеледі.

Эксперттік оқыту жүйелері жасанды интеллект идеялары және технологиялары негізінде жүзеге асырылады. Мұндай мультимедиа-ресурстар күрделі тапсырмаларды шешу кезінде эксперттер қызметін модельдейді және жаңа білімді қабылдауға әсер етеді, білім алушы сұранысына жауап, сонымен қатар мектеп білім алушының нақты пәндік облысының тапсырмаларын шешу. Мультимедиа технологияларға негізделген эксперттік оқыту жүйелері тапсырманы шешуді диалогтік орындауда тапсырманың стратегиясын және тактикасын түсіндіруді қамтамасыз етеді. Өкінішке орай, мұндай жүйелермен жұмыс істеуде білім алушылардың білім алу үрдісінің дидактикалық циклінің білім алушылармен алынған алғашқы білімді қолдану және кері байланыс орнатуды ұйымдастыру сияқты бағыттары жүзеге асырылмайды. Эксперттік оқыту жүйелерімен жұмыс істеуде оқушылардың өздері шешім іздемейді, сәйкесінше кері байланыс орнату сияқты дидактикалық циклдің бағыты жүзеге аспайды.

Зияткерлік оқыту жүйелері жоғары деңгейдегі білім берудің мультимедиа-ресурстарына жатады және жасанды интеллект идеялары қорында жүзеге асырылады. Мұндай ресурстар тапсырманы қою және шешімді табудан бастап және шешімнің тиімділігін бағалаумен аяқтап, оқу тапсырмасының барлық кезеңдерінде басқаруды жүзеге асыра алады, оқышы деңгейінің ерекшеліктерін ескере отырып. Мұндай мультимедиа-ресурстар диалогтік қарым-қатынасты нақтыға жақын тілде қамтамасыз етеді. Білім берудің қазіргі заманғы жүйесі интеллектуалдық оқыту жүйелеріне қажеттілікті талап етеді, оқу диалогі кезінде қандай да әрекеттердің дұрыстығы ғана емес, сонымен қатар шешімді табу стратегиясы, әрекеттерді жоспарлау, бақылау тәсілдері және т.б. талқыланады. Мұндай жүйелерде білім алушы моделі негізінде білім беруді рефлективті басқару жүзеге асырылу керек. Мультимедиа-ресурстар білім беру стратегиясын деректердің жинақталуы бойынша жаңашаландыру керек. Зияткерлік оқыту жүйелерінің ерекше қасиеті

болып олардың негізгі және қосымша оқыту әрекеттестігін дайын түрде қамтитыны және генерациялайтыны болып табылады [3].

Әдебиеттер:

1. Есжанов А. Электрондық мультимедиа: ресурстары мен құралдары. // Қазақстан мұғалімі, 16 сәуір, 2008.
2. Роберт И.В. О понятиином аппарате информатизации образования // Информатика и образование, 2003. - №1. - С.2-9, - №2. - С.8-14.
3. Егорова Ю.Н. Теоретические и практические аспекты мультимедиа технологии: монография. - Ч.: НАНИ ЧР, 2000. - 189 с.

А.К. Умирбекова, Г.Ж. Байгелова
(Жезказган, Казахстан)

К ВОПРОСУ О ЛИЧНОСТНОМ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РОСТЕ ПЕДАГОГА

Преобразования, происходящие во всех сферах нашего общества, востребуют человека активного, инициативного, обладающего высоким потенциалом саморазвития - субъекта жизни, профессиональной деятельности и поведения. Образовывать такого человека - значит помочь ему стать субъектом культуры, исторического процесса, собственной жизни, то есть научить жизнотворчеству. А. Н. Леонтьев в этой связи замечает, что субъект действует через внешнее и этим сам себя изменяет, т.е. человек сам обладает внутренним источником активности, а углубление процесса саморазвития и продвижения индивида по ступеням своего совершенствования невозможно без укрепления его субъектности во взаимодействии с окружающим миром, культурой и людьми» [1].

В Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы говорится о том, что базовым принципом нового содержания образования будет создание в каждой школе гуманной образовательной среды, стимулирующей развитие нравственно - духовных качеств личности: самопознания, самоопределения и самореализации, «ГОСО будет ориентирован на результаты, обеспечивающие личностное развитие» [2, 33].

Само время предъявляет к педагогам такие требования как профессионализм, мобильность, способность к творческому использованию все возрастающего потока информации на практике. От уровня профессионально-педагогической культуры педагога, его способности к постоянному личностному и профессиональному росту зависит и качество образования молодого поколения, его подготовленность к жизни. Выполнение сложных функций образования в современных условиях, связанных с повышением качества образования и стимулированием личностного развития детей требует постоянного самообразования и саморазвития личности педагога.

Деятельность педагога в условиях изменяющейся среды становится все более инновационной по своей сути, что позволяет ему иметь личностный вектор профессионального развития, как признака определенного уровня его педагогической культуры. Поэтому самообразование педагога является социальным заказом общества по отношению к образованию и фактором его личностно-профессионального роста. Стало очевидным, что научный и социальный прогресс нашего общества зависит и от степени подготовленности специалиста к самообразованию и развитию. Все сказанное и предопределило нашу деятельность по определению роли саморазвития в профессионально - личностном росте педагога.

Одними из первых обосновали отличительные признаки саморазвития и дали ее определение известные психологи В.И. Слободчиков и Е.И.Исаев, которые считали, что саморазвитие - это фундаментальная способность человека становиться и быть подлинным субъектом своей жизни, превращать собственную жизнедеятельность в предмет практического преобразования.

Саморазвитие - это одна из сложных форм работы внутреннего мира личности, связанная с переработкой собственных позиций и убеждений, постановкой жизненных целей, поиском путей самоопределения.

Мы считаем, что для анализа процесса саморазвития наиболее общим является понятие *жизнедеятельности*, как процесса целеполагания, деятельности и поведения человека. Не менее важной характеристикой саморазвития является активность личности, которая может проявляться как социальная активность или реактивность. Наконец, определяющей характеристикой саморазвития является уровень развития самосознания, способности к самопознанию.

Наиболее важными формами саморазвития, описывающими саморазвитие в своей совокупности достаточно полно, являются - самоутверждение, самосовершенствование и самоактуализация. Самоутверждение дает возможность заявить о себе в полной мере как о личности. Самосовершенствование выражает стремление человека приблизиться к идеалу. Самоактуализация проявляется в выявлении в себе определенного потенциала и использования его в жизни. Все три формы саморазвития позволяют выразить личность и реализовать себя в жизненной перспективе в различной степени.

В русле целостного подхода к исследованию педагогических явлений "саморазвитие" рассматривается как нелинейный, неоднородный процесс качественных преобразований, включающий накопление новых возможностей, появление новообразований, связанных с повышением уровня

целостности, возрастаніем способности продуктивно и адекватно осуществлять себя в более сложной системе отношений и воспринимать по-новому мир - более структурированным, интегрированным и содержательным.

Современные исследователи (В. Г. Маралов, В. А. Петровский, Г. А. Цукерман и др.) [3;6] приходят к общему выводу, что саморазвитие ребенка возможно лишь во взаимодействии с саморазвивающимся педагогом. Новая парадигма образования требует и нового педагога, творческая индивидуальность которого должна проявляться, прежде всего, в способности к самоизменению. Поэтому все более значимой становится задача обеспечения профессионального саморазвития педагога как субъекта профессиональной деятельности, поведения и отношений, ибо профессиональное саморазвитие воспитателя - неотъемлемое условие саморазвития воспитанника: увлечь чем-либо других может только сам увлеченный, научить - умеющий, обогатить духовными ценностями - имеющий их [4].

Между тем, изучение проблемы самообразования педагогов в научной литературе и на практике показало, что многих педагогов характеризует недостаточный уровень потребности в самообразовании, педагоги затрудняются в освоении педагогического опыта, оценке эффективности своей работы» [3]. Процесс саморазвития сопряжен и с определенными трудностями, которые осознанно или неосознанно воспринимаются личностью как барьеры саморазвития.

Маралов В.Г. [3,58-59] выделяет шесть барьеров саморазвития педагога. В качестве самого серьезного барьера (препятствия для саморазвития) является тот факт, что далеко не всегда человек становится субъектом собственного развития, эту функцию за него выполняют другие люди [6, 232]. Для выявления и расширения взглядов на психологические барьеры, с которыми сталкиваются педагоги, воспитателям дошкольного образовательного учреждения нами была предложена анкета, целью которой было выявление способности педагога к саморазвитию, а так же выявление факторов, стимулирующих и препятствующих обучению, развитию, саморазвитию педагогов.

В исследовании принимало участие 72 педагога. В результате обработки анкет было выявлено три категории воспитателей в соответствии со степенью их готовности к саморазвитию:

- 1) педагоги с активным уровнем саморазвития;
- 2) педагоги с несложившимся саморазвитием;
- 3) педагоги с остановившимся развитием.

Таблица 1

№	Категории воспитателей	%
1.	Педагоги с активным уровнем саморазвития	58
2.	Педагоги с несложившимся саморазвитием	39
3.	Педагоги с остановившимся развитием	3

К уровню *активного саморазвития относятся 58% педагогов*. Эта категория педагогов стремится изучить себя и оставляет время для развития, как бы ни были заняты работой и домашними делами. Они владеют содержанием личностного саморазвития, используют комплекс методов для анализа и критического осмысления опыта своей работы и деятельности членов коллектива; проявляют активность и самостоятельность в решении педагогических задач, в деятельности по саморазвитию, способны реализовать свой творческий потенциал; они успешно реализуют программы своего индивидуально-личностного и профессионального роста; характеризуется потребностью обобщать и предоставлять свой опыт профессиональной деятельности в коллективе, на научно-практических семинарах, конференциях. Возникающие препятствия стимулируют их активность, они ищут обратную связь, рефлексируют свою деятельность, для того, чтобы узнать и оценить себя; они анализируют свои чувства и опыт, много читают, дискутируют по интересующим их вопросам; верят в свои способности и возможности. Эти педагоги стремятся быть более открытыми и осознают то влияние, которое оказывают на них окружающие люди; занимаются профессиональным развитием и имеют положительные результаты, получают удовольствие от освоения нового; их не пугает возрастающая ответственность, они положительно относятся к своему продвижению по службе.

Таблица 2

Результаты ранжирования стимулирующих и препятствующих факторов саморазвития педагогов с несложившимся уровнем саморазвития

№	Стимулирующие факторы	Препятствующие саморазвитию факторы
1.	Интерес к работе	Отсутствие поддержки со стороны руководителей, ограниченные ресурсы и стесненные жизненные обстоятельства
2.	Методическая работа и доверие	Собственная инерция
3.	Пример и влияние коллег, пример и влияние руководителей, возрастающая ответственность	Недостаток времени
4.	Занятия самообразованием	Разочарование в результате имевшихся неудач
5.	Организация труда в детском саду, новизна деятельности, условия работы и возможность экспериментирования	Состояние здоровья

6.	Обучение на курсах	Неадекватная обратная связь с членами коллектива и руководителями, т.е. отсутствие объективной информации о себе
7.	Внимание к этой проблеме руководителей	Враждебность окружающих, плохо воспринимающиеся перемены и стремления к новому
8.	Возможность признания в коллективе	

Таблица 3

Результаты ранжирования стимулирующих и препятствующих факторов саморазвития педагогов с остановившимся развитием

№	Стимулирующие факторы	Препятствующие саморазвитию факторы
1.	Пример и влияние коллег	Собственная инерция
2.	Пример и влияние руководителей, занятия самообразованием	Разочарование в результате имевшихся неудач, ограниченные ресурсы, стесненные жизненные обстоятельства
3.	Доверие, интерес к работе	Недостаток времени
4.	Методическая работа, возрастающая ответственность	Отсутствие поддержки и помощи в этом вопросе со стороны руководителей
5.	Обучение на курсах, новизна деятельности, условия работы и возможность экспериментирования; возможность получения признания в коллективе	Состояние здоровья
6.	Внимание к этой проблеме руководителей	Враждебность окружающих, плохо воспринимающиеся перемены и стремление к новому
7.	Организация труда в детском саду	Неадекватная обратная связь с членами коллектива и руководителями, т.е. отсутствие объективной информации о себе

Педагоги с остановившимся развитием составляет группу риска и нуждается в оказании всесторонней поддержки и помощи. В качестве эффективных форм поддержки самопознания и саморазвития педагогов выступают: теоретические семинары, семинары-практикумы, научно-практические семинары, обсуждение проблем саморазвития на заседаниях метод. объединений, в проблемных группах, индивидуальные консультации и помощь в построении индивидуальной программы саморазвития, деловые игры, специальные социально-психологические тренинги и др.

Таким образом, личностно - профессиональный рост и самосовершенствование на протяжении всего периода педагогических будней - неперемное условие успешной деятельности представителей педагогической профессии, так как здесь любой спад и сбой активности отрицательно сказывается на результатах педагогического труда.

Литература:

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020г.г. Астана, 2011г.
3. Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития. М., « Академия», 2004г.
4. Берне Р. Развитие « Я-концепции» и воспитание. – М.1986г.
5. Маслоу А. Мотивация и личность. – Сб.: Евразия, 1999г.
6. «Менеджмент в управлении школой» (ред. Т.М. Шамова. – М.: № В – Магистр, 1992)
7. Цукерман Г.А., Мастеров Б.М. Психология саморазвития. – М.,1992г.

**Анастасія Шкіль
(Харків, Україна)**

ВЗАЄМОДІЯ ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ З РОДИНОЮ В КОРЕКЦІЙНО-ЛОГОПЕДИЧНІЙ РОБОТІ

Мовлення – найважливіший засіб спілкування, значення якого важко переоцінити в житті людини і суспільства в цілому. Воно є засобом вираження думки, обміну досвідом, передачі інформації, а для дитини - це ще й один з найбільш потужних факторів і стимулів для її розвитку. Проте, однією із найактуальніших проблем кінця ХХ — початку ХХІ ст. стало неухильне збільшення кількості дітей з порушеннями мовлення.

Мовлення у своєму розвитку проходить певні етапи. На кожному з етапів елементи мовленнєвої системи формуються в певній закономірності. Однак якщо ці закономірності порушуються, мовленнєва система дитини формується непослідовно, і, як наслідок, веде до мовленнєвої патології, виправити яку може тільки мовленнєвий фахівець, спираючись на підтримку батьків. Образна, багата синонімами,

доповненнями й описами мова у дітей дошкільного віку - явище дуже рідке. А оволодіння мовленням у віці від 3 до 7 років має ключове значення, адже цей період найбільш сприятливий до її засвоєння. Батьки давно визнані головними вихователями своєї дитини. Однак часто вони не приділяють належну увагу тим або іншим мовленнєвим порушенням. Це пов'язане із двома причинами:

- батьки не чують недоліків мовлення своїх дітей;
- не надають їм серйозного значення, думаючи, що з віком вони виправляться самі собою.

Дуже важливо зробити батьків активними учасниками педагогічного процесу, навчити їх адекватно оцінювати й розвивати свою дитину. По-перше, батьки є авторитетом для неї, а по-друге, вони щодня можуть закріплювати навички в безпосередньому спілкуванні. Корекційна робота дає позитивний результат лише в тому випадку, якщо логопед, вихователі й батьки діятимуть узгоджено.

Питаннями сімейного виховання дітей із проблемами розвитку мовлення займалися Г. А. Волкова, Ю. Ф. Гаркуша, Г. В. Гуравець та ін. Автори підкреслюють роль найближчого оточення (родини) у процесі корекційно-педагогічного впливу на дошкільників, що мають мовленнєві порушення, і вважають організацію правильного сімейного виховання таких дітей однією з умов створення для них середовища розвитку.

Педагогічний процес для дітей з порушенням мовлення організується відповідно до вікових потреб й індивідуально-психологічних особливостей розвитку вихованців. Безперечно, ключові позиції в організації корекційно-мовленнєвої роботи в умовах дошкільного закладу для дітей з порушеннями мовлення належать логопедові, у діяльності якого виявляються властиві досить широкі й різноманітні функції: діагностична, профілактична, корекційно-педагогічна; організаційно-методична, консультативна, координуюча, контрольо-оціночна. Ігнорування хоча б однієї з них неминуче приводить до дефіцитарності інших і зниженню якості корекційної роботи з дітьми в цілому. Однак, не слід забувати й про досить сильний потенціал інших учасників корекційно-освітнього процесу - педагогічного колективу дошкільного закладу, батьків, інших близьких дитині людей й, нарешті, самої дитини, що істотно впливає на строки й результативність логопедичної роботи.

Для уточнення причин і механізмів формування недоліків мовленнєвого розвитку у дітей використовуються дані бесід з батьками, педагогами, результати медичного обстеження дітей тощо.

Форми роботи логопеда з батьками й педагогічним колективом дошкільного закладу на організаційному етапі можуть бути наступні:

1. Тематичні педради, консультації для фахівців дошкільного закладу;
2. Міні педради за участі педагогів, що працюють у групі, які присвячуються аналізу недоліків мовленнєвого розвитку й вибору засобів колекційного впливу стосовно кожного вихованця групи;
3. Індивідуальні бесіди й консультації з педагогами, проведені в робочому порядку;
4. Батьківські збори й тематичні консультації для батьків;
5. Індивідуальні консультації для батьків.

Робота із взаємодії з батьками вихованців групи з загальним недорозвиненням мови містить у собі наступні заходи. Індивідуальні зустрічі що систематично проводяться протягом року. Метою їх є: донести до батьків результати обстеження мовного розвитку дитини; заручитися їхньою підтримкою в наступній роботі. Бесіди проводяться з кожною родиною окремо (індивідуально). У процесі бесіди з батьками логопед тактовно розповідає про сильні й слабкі сторони мовленнєвого розвитку дитини, просить близьких поділитися своїми спостереженнями за мовою дитини, що радує, що засмучує, а також розробляється план спільних дій з розвитку мовлення на найближчий час, даються конкретні рекомендації й завдання батькам для їхньої дитини.

Надалі зустрічі проводяться у встановленому порядку. Частота зустрічей залежить від рівня мовленнєвого розвитку дитини, від її наступних успіхів або проблем. Як показав досвід цієї роботи, зустрічі-бесіди з батьками плануються в середньому один раз у два місяці. Якщо буде потреба (за бажанням батьків або педагогів) проводяться проміжні зустрічі-консультації.

Кожна зустріч (крім першої) містить у собі: констатацію динаміки мовленнєвого розвитку дитини (із чим вона впоралася, що ще викликає труднощі); обмін враженнями й спостереженнями за мовленням дитини; корегування плану спільної діяльності з розвитку мовлення дитини (якщо є необхідність); рекомендації й завдання батькам дитини; призначення приблизної дати наступної зустрічі.

Підсумок роботи на організаційному етапі – складання індивідуальних і підгрупових корекційно-мовних програм, розкладу (графіка) індивідуальних і підгрупових занять із дітьми, плану роботи з батьками.

Для рішення поставлених завдань використовуються наступні методи дослідження: теоретичний – аналіз й узагальнення наукової літератури з проблеми; емпіричний – аналіз анамнестичних даних, вивчення медичної й педагогічної документації, спостереження; контрольні експерименти, методи діагностичного аналізу – тестування, діагностичні завдання, анкетування, методи якісної й кількісної обробки результатів проведених експериментів.

Велике значення у виборі тієї або іншої форми роботи будуть мати ступінь корекційно-педагогічної компетентності вихователів і батьків й їхня зацікавленість у результатах логопедичної роботи. Виходячи з даних, які має вихователь-логопед про родину дитини й педагогів групи, визначаються способи поступового розширення ступеня їх задіяності в реалізацію індивідуальних корекційних програм роботи з дітьми. Домінуючою при цьому повинна стати тактика активного включення освоєння мовних еталонів у ситуацію природного спілкування, тобто така організація спільної діяльності дорослих і дітей, що стимулювала б останніх до мимовільного вправлення й закріплення нових мовленнєвих навичок. Посильна праця, гра, заняття з образотворчої й конструктивної діяльності, аплікації, ліплення забезпечують

повноцінну мотивацію мовлення.

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо що неухильний ріст числа дітей з загальним недорозвиненням мовлення актуалізує проблему охоплення їх адекватною корекційно-логопедичною допомогою. Сучасні підходи до організації корекційно-логопедичної допомоги дошкільникам вимагають удосконалення. Досвід взаємодії освітніх установ і родин в області загальної й спеціальної педагогіки дозволяє стверджувати, що активне включення батьків у корекційний процес дає можливість забезпечення підвищення ефективності роботи з дітьми, що мають проблеми, з розвитку мовлення. Необхідною умовою ефективності педагогічної взаємодії є готовність батьків до спільної з логопедом роботи.

Отже, поетапне співробітництво логопеда й батьків дітей з проблемами мовленнєвого розвитку забезпечує підвищення результативності подолання порушень у дітей в умовах дошкільного закладу загально-розвиваючого виду.

Література:

1. Богуш А.М. Запрошуємо до розмови: Посібник для роботи з дошкільниками/Г.І. Григоренко.– К.:Освіта,1997.–152с.
2. Богуш А.М. Дошкільна лінгводидактика: Хрестоматія.Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навч. закладів. — К.: Слово, 2005. — 720 с.
3. Волковская Т.М. Возможные способы организации и содержание работы с родителями в условиях коррекционного дошкольного учреждения. /Т.М.Волковская //Дефектология.4(70)-К.: Преса України, 1999.-с. 66-72.

Науковий керівник:

практичний психолог, викладач кафедри теорії та методики дошкільної освіти комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Durdona Eshboyeva, Mahzuna Boqiyeva
(Gulistan, Uzbekistan)

STRATEGIES FOR DEVELOPING LISTENING SKILLS

Listeners use metacognitive, cognitive and socio-affective strategies to facilitate comprehension and to make their learning more effective. Metacognitive strategies are important because they oversee, regulate or direct the language learning process. Cognitive strategies manipulate the material to be learned or apply a specific technique to a listening task. Socio-affective strategies describe the techniques listeners use to collaborate with others, to verify understanding or to lower anxiety. Research shows that skilled listeners use more metacognitive strategies than their less-skilled counterparts [3;5].When listeners know how to analyze the requirements of a listening task; activate the appropriate listening processes required; make appropriate predictions; monitor their comprehension; and evaluate the success of their approach, they are using metacognitive knowledge for successful listening comprehension. This is critical to the development of self-regulated learning [9].

[2]Notes a gap between the interests of listening researchers and classroom practitioners in that classroom materials do very little to develop metacognitive knowledge through raising learners' consciousness of listening processes. It is imperative to teach students how to listen. This shifts the emphasis of listening practice from product to process and the responsibility of learning from the teacher to the student, thereby helping students become self-regulated learners.

The following pedagogical sequence [7] can develop an awareness of the process of listening and help students acquire the metacognitive knowledge critical to success in listening comprehension. A pedagogical sequence for development of two-way listening skills used largely in interaction with another speaker can be found in [4] or [6].

Pre-listening activities help students make decisions about what to listen for and, subsequently, to focus attention on meaning while listening. During this critical phase of the listening process, teachers prepare students for what they will hear and what they are expected to do. First, students need to bring to consciousness their knowledge of the topic, their knowledge of how information is organized in different texts and any relevant cultural information. Second, a purpose for listening must be established so that students know the specific information they need to listen for and/or the degree of detail required. Using all the available information, students can make predictions to anticipate what they might hear.

During the listening activity itself, students monitor their comprehension and make decisions about strategy use. Students need to evaluate continually what they comprehend and check: consistency with their predictions, and internal consistency; i.e., the ongoing interpretation of the oral text or interaction.

Teacher intervention during this phase is virtually impossible because of the ephemeral nature of listening. Periodic practice in decision-making skills and strategy use can sharpen inference skills and help students to monitor more effectively.

Students need to evaluate the results of decisions made during a listening task. The teacher can encourage self-evaluation and reflection by asking students to assess the effectiveness of strategies used. Group or class discussions on the approach taken by different students can also stimulate reflection and worthwhile

evaluation. Students are encouraged to share individual routes leading to success; e.g., how someone guessed the meaning of a certain word or how someone modified a particular strategy.

In order to help students consciously focus on planning, monitoring and evaluation before and after the completion of listening tasks, teachers can develop performance checklists [7; 8]. Instruments such as these help students prepare for a listening task and evaluate their performance. Foreign language listening competence is a complex skill that needs to be developed consciously. It can best be developed with practice when students reflect on the process of listening without the threat of evaluation. Using listening activities to only test comprehension leads to anxiety which debilitates the development of metacognitive strategies. Strategy use positively influences self-concept, attitudes, about learning and attributional beliefs about personal control [1]. Guiding students through the process of listening not only provides them with the knowledge by which they can successfully complete a listening task; it also motivates them and puts them in control of their learning [8].

Writing skill, besides its cognitive process, requires mechanical attempts to initiate it, so children need to be cognitively and physically prepared to embrace this skill at school age. Oral/aural (listening and speaking) skills construct learning bricks and mortar to build writing systems upon far sooner than reading skill. Secondary language skills, reading and writing, rely highly on the primary language skills, speaking and listening. The reasons are language acquisition begins with aural development at birth and oral at 12–18 months and reading orientation initiates at 60–84 months old and writing instruction at school age. As aural/oral skills have already been the central focus of childhood, the writing instruction begins during school period. Very recently, a study conducted by shows that the foundation of receptive (reading) and expressive (writing) skills is built upon aural and oral skills. They argue that written language skills hardly develop without realizing the infrastructure of a language—the sounds. They conclude that listening ability strongly influences speaking, reading, and writing ability. Contrary to this idea, argued that a distinction is drawn between oral and written language but is not adequate nor is sufficiently documented between receptive language (processing language input) and expressive language (producing language output). However, some researchers attribute poor listening to (a) inadequate attention to the auditory information, (b) inappropriate listening situations: distractions and noises, (c) difficulty to distinguish speech sounds, and (d) incompetence in recalling phonemes and manipulating them explicitly. Instruction of auditory skill contributes to the process of decoding of graphic images or sounds effectively because it is a sound giving meaning to the letter and graphic image.

The correlation between oral language development and writing is congruent. Returning to the relationship between listening and writing skills, argued that the theory of efficient writing relies on the structure of oral language development. Shanahan emphasizes that writing depends highly on linguistic perspectives such as phonological awareness, lexicons, morphemes, syntactic structures, discourse organizations, and pragmatics. Similarly, point out that aural/oral language instruction improves the acquisition of phonological-orthographic mapping underlying spelling systems in that explicit strategy implication leads to learning consciousness and awareness.

This review of the research argues that limited evidence has been found in assessing the relationship between listening and other communicative macro skills in first language, at large and various listening effectiveness in second/foreign language learning, in particular. The paper also demonstrates that there are inadequate investigations focusing on the contributions of listening skill in the development of other language skills.

Practice might be especially important in active listening, which few people, native or nonnative speakers, really know how to do, as we are used to either sitting quietly while a speaker finishes his speech (or diatribe, if he or she is angry), or interrupting, when we think he or she is wrong, or sitting and planning what we will say in response, etc. Active listening takes practice, but is worth it in terms of improved listening skills and relationships.

This review of the research argues that limited evidence has been found in assessing the relationship between listening and other communicative macroskills in first language, at large and various listening effectiveness in second/foreign language learning, in particular. The paper also demonstrates that there are inadequate investigations focusing on the contributions of listening skill in the development of other language skills.

Afterward, having created these composite IELTS discrete and overall scores, I followed a correlation design to measure the relationship among communicative macroskills: listening, speaking, reading, and writing all together.

References:

1. Borkowski, J.G., M. Carr, E. Rellinger, & M. Pressley (1990). Self-regulated Cognition: Interdependence of Metacognition, Attributions, and Self-esteem. In Jones,
2. Mendelsohn, D. (1998). Teaching Listening. *Annual Review of Applied Linguistics* 18:81-101.
3. O'Malley, J. M. & A. U. Chamot (1990). *Learning Strategies in Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Ross, S. & Rost, M. (1991). Learner Use of Strategies in Interaction. *Typology and Teachability. Language Learning* 41:235-73.
5. Vandergrift, L. (1997a). The Strategies of Second Language (French) Listeners: A Descriptive Study. *Foreign Language Annals* 30:387-409.
6. Vandergrift, L. (1997b). The Cinderella of Communication Strategies: Receptive Strategies in Interactive Listening. *Modern Language Journal* 81:494-505.

7. Vandergrift, L. (1999). Facilitating Second Language Listening Comprehension: Acquiring Successful Strategies. *ELT Journal* 53:168-76.
8. Vandergrift, L. (2002). 'It was nice to see that our predictions were right': Developing Metacognition in L2 Listening Comprehension. *Canadian Modern Language Review* 58:555-75.
9. Wenden, A. (1998). Metacognitive Knowledge and Language Learning. *Applied Linguistics* 19:515-37.

Scientific manager:
Xamdamov ErkinErgashevich.

Дурдона Эшбоева
(Гулистан, Узбекистан)

КОММУНИКАТИВНЫЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Любой дом, как известно, начинается с архитектурного плана. Сейчас нас все меньше пугает огромная крепость под названием "Иностранный язык", на вершине которой гордо реет флаг (чаще всего британский). И, в данном случае, этим необходимым планом послужит знание современных методик изучения.

В последнее время, когда рынок образовательных технологий изобилует предложениями по самым разнообразным приемам изучения английского языка, вопрос "По какой методике вы преподаете?" становится все более актуальным, что свидетельствует о повышении культуры потребления интеллектуальной продукции. Озадаченный абитуриент, студент или бизнесмен (впрочем, тоже студент) все чаще застывает перед книжными полками с лингвистической литературой и медиа-пособиями или задумчиво просматривает длинный список рекламных объявлений. Один из критериев выбора - цена, а вот главный... "Английский за две недели", "Коммуникативная методика преподавания английского языка", "Эффективный экспресс-метод", "Английский на уровне подсознания", в конце концов [1]. Так много нового и неизвестного! А это рождает сомнения в результатах. Можно ли доверять современным технологиям? Или отдать предпочтение хорошо зарекомендовавшим себя "брендам" - таким, как "Бонк", "Eckersley" или "Headway", постепенно переходящим в разряд методической классики?[1]

Первую строчку в рейтинге популярности методик активно удерживает коммуникативный подход, который, как следует из его названия, направлен на практику общения. Эта методика отлично "работает" в Европе и США.

Коммуникативная методика, как следует уже из ее названия, направлена именно на возможность общения. Из 4-х "китов", на которых держится любой языковой тренинг (чтение, письмо, говорение и восприятие речи на слух) повышенное внимание уделяется именно двум последним [3]. Вы не услышите на занятиях особенно сложных синтаксических конструкций или серьезной лексики. Устная речь любого грамотного человека достаточно сильно отличается от письменной. Попробуйте последить за собой в течение дня: много ли вы употребили длинных предложений? Конструкций в сослагательном наклонении? К сожалению, эпистолярный жанр уходит в прошлое, и если наши потомки будут судить о нас только на основе e-mail'ов и других "памятников" сетевой литературы, то их мнение вряд ли будет лестным...

Однако ошибкой было бы думать, что коммуникативный метод предназначен только для легкой светской беседы. Те, кто хочет быть профессионалом в конкретной области, регулярно читают публикации по своей тематике в иностранных изданиях. Обладая большим словарным запасом, они легко ориентируются в тексте, но поддержать беседу с иностранным коллегой на ту же тему им стоит колоссальных усилий. Коммуникативный метод призван, в первую очередь, снять страх перед общением. Человек, вооруженный стандартным набором грамматических конструкций и словарным запасом в 600-1000 слов, легко найдет общий язык в незнакомой стране. Однако есть и обратная сторона медали: клишированность фраз и небогатый лексикон. Добавьте к этому массу грамматических ошибок, и вы поймете, что единственный способ не прослыть, скажем, так, неумным собеседником - повышенное внимание к партнерам, знание этикета и постоянное желание совершенствоваться. Те, кто учится по коммуникативной методике - "легкая кавалерия". Они гарцуют под стенами крепости, совершают стремительные атаки и хотят сорвать флаг, не замечая, как красива посаженная цитадель.

Не стоит упускать из виду то, что еще одна четкая градация методик преподавания английского проходит по линии "наша-зарубежная". Зарубежных не так уж много. Если отбросить американский английский и тест TOEFL как некий индикатор итогов изучения языка, то остаются два монополиста в сфере преподавания британского английского - Оксфорд и Кембридж. С определенными издательствами работают как эти университетские центры, так и другие образовательные учреждения, поэтому под той или иной маркой может быть предложен, например, учебник, разработанный в Бирмингеме или Лиддсе [1]. Оба издательства стремятся сохранить свой престиж, поэтому в том, что на российский рынок идет продукция мирового стандарта, можно не сомневаться. Их взаимная конкуренция - залог качества.

Оксфордский и кембриджский подходы к языку объединяет то, что в основу работы большинства курсов положена коммуникативная методика, интегрированная с некоторыми традиционными элементами преподавания [1]. Она предполагает максимальное погружение студента в языковой процесс, что достигается с помощью сведения апелляции учащегося к родному языку до минимума. Основная цель этой методики - научить студента сначала свободно говорить на языке, а потом думать на нем.

Немаловажно и то, что механические воспроизводящие упражнения тоже отсутствуют: их место занимают игровые ситуации, работа с партнером, задания на поиск ошибок, сравнения и сопоставления, подключающие не только память, но и логику, умение мыслить аналитически и образно. Часто в учебниках приводятся выдержки из англо-английского словаря. Именно англо-английского, а не англо-русского, французского, итальянского и т.д. Весь комплекс приемов помогает создать англоязычную среду, в которой должны "функционировать" студенты: читать, общаться, участвовать в ролевых играх, излагать свои мысли, делать выводы. Оксфордские и кембриджские курсы ориентированы на развитие не только языковых знаний, но также креативности и общего кругозора студента. Язык очень тесно переплетен с культурными особенностями страны, следовательно, курсы непременно включают страноведческий аспект. Британцы считают нужным дать человеку возможность легко ориентироваться в поликультурном мире, и это легко осуществляется с помощью такого мощного объединяющего фактора, как английский язык. Мы еще не настолько преодолели изоляцию, чтобы понять важность и неизбежную необходимость этого аспекта. Для Британии же при всей ее легендарной традиционности глобализация - отнюдь не пустой звук, а серьезная проблема, решение которой пытаются находить уже сейчас.

Если спуститься "с небес на землю" и вернуться к проблеме организации курса, то это легко можно сделать на примере учебника Headway, который занимает одно из ведущих мест в рейтингах российских курсов. Это курс (или система изучения английского), специально разработанный лондонскими методистами Джоном и Лиз Соарз для молодежи и взрослых. Каждый из 5 уровней (Elementary, Pre-Intermediate, Intermediate, Upper-Intermediate) имеет свой "методический комплект", куда входят учебник, книга для студентов и для учителя, аудиокассеты, и может быть освоен в течение примерно 120 академических часов. Поскольку Лиз Соарз имеет огромный опыт работы экзаменатором при сдаче TheCambridge RSA Dip TEFL, по окончании изучения любого уровня курса студент может попробовать сдать аттестационный экзамен и получить сертификат. [2]

Каждый урок состоит из нескольких разделов. Первый обычно посвящен развитию навыков разговорной речи (например, обсуждается fact-file какого-либо знаменитого человека) и анализу некоторых грамматических конструкций, выполнению письменного задания по практике общения, обсуждению в парах определенных тем, практике составления диалогов на основе предложенных подсказок, прослушиванию аудио-кассеты, а также закреплению и повторению материала, пройденного на предыдущих занятиях. Второй нацелен на развитие языковых навыков (skillsdevelopment): "оттачивание" вокабуляра посредством выполнения устных и письменных упражнений. Далее следует работа с текстом (характерная для английских учебников подача - небольшие пронумерованные абзацы), причем чтение тоже разнообразно (scanreading, readingforgist, summaryreading и т.д.). Работе над текстом, как правило, предшествуют занятия в парах, ответы на вопросы, заполнение таблиц. Все это хорошо ориентирует студента на восприятие последующей информации, стимулирует интерес к чтению. Урок обычно завершает аудиочасть, которую тоже предваряют различные упражнения, позволяющие легче воспринять новый материал. Отличительная особенность курса "Headway" - изучение грамматики на двух уровнях: сначала в контексте урока, а затем более полно в рабочей книге студента (упражнения на self-study и revision); она также суммирована в конце учебника в особое приложение. В состав комплекта входит и книга "HeadwayPronunciation", позволяющая практиковать как произношение слов, так и интонацию - не менее важный аспект языковой палитры.[3]

Итак, если подвести итоги, или, выражаясь по-английски, сделать summary, британские методики имеют ряд отличительных черт. Большинство их разработано на основе интеграции традиционных и современных методов преподавания. Дифференциация по возрастным группам и многоуровневый подход дают возможность развития отдельной человеческой личности, влияют на ее мировоззрение, систему ценностей, самоидентификацию, умение мыслить. Проще говоря, во главу угла ставится популярный ныне индивидуальный подход. Все без исключения британские методики нацелены на развитие четырех языковых навыков: чтения, письма, говорения и аудирования. При этом большой акцент делается на использование аудио-, видео- и интерактивных ресурсов. Благодаря разнообразию методических приемов, в числе которых одно из ведущих мест занимают языковые технологии, британские курсы способствуют формированию навыков, необходимых человеку в современной деловой жизни (умение делать доклад, проводить презентации, вести переписку и т.д.). Неоспоримые "плюсы" британских разработчиков - составление курса на базе аутентичного материала, большое внимание к стилистике, стремление преподавать "ситуативный" и "живой" английский через "жизненные" примеры полуреальных персонажей. Некоторые (но далеко не все) методики отличаются хорошей систематизацией материала. Пожалуй, британские методики - лучший вариант для тех, кто хочет изучать "realEnglish" или преследует узкоконкретную цель лингвистической подготовки.

Особую популярность приобретает интенсивная методика обучения английскому. Она выручает всех, для кого фразы "время - деньги" и "деньги - время" равнозначны. Изучать английский интенсивно позволяет высокая степень шаблонности - этот язык состоит из клише на 25% [1]. Запоминая и отрабатывая определенный круг "устойчивых выражений", вы в принципе сможете объясниться и понять собеседника. Конечно, избравшему интенсив не удастся получить удовольствие от чтения Байрона в подлиннике, но ведь и цели этого курса совсем иные. Интенсивный метод направлен на формирование "выразительного речевого поведения", и поэтому часто имеет языковой характер. На хороших курсах вам, скорее всего, обеспечат возможности неограниченного общения и максимальной реализации потенциала, а "в фокус" курса попадут ваши потребности. Каждый студент сможет почувствовать себя личностью. А учебными приемами, скорее всего, будут диалогическое общение и тренинги.

Что касается сроков, то выучить английский даже на самом простом уровне "за две недели" сложно и в фантастическом сне, а вот за 2-3 месяца - уже реальнее.

"Что есть наш курс? - Игра, игра..." [2] Да простят нас поклонники "Пиково́й дамы" - слишком велик был соблазн переиначить хрестоматийную фразу. Методик, чьим девизом может быть такая строка, множество. Их объединяют под общим словом нетрадиционные. На самом деле ни одна из методик не является системой, непроницаемой для внешних воздействий.

Литература:

1. Leithwood Kenneth and D. Duke 1999. A century's quest to understand school leadership, in J. Murphy and K.S. Louis (eds.) Handbook of Research on Educational Administration. Washington: AERA: 45-72.
2. Johnson, Jean and Ann Duffett 2003. Where We Are Now. 12 Things you need to know about public opinion and public schools. Washington D.C: Public Agenda.
3. Kalantzis Mary and Andrew Harvey 2003. The vital role of educators in developing a knowledge economy. In Frank Crowther (ed.) Teachers as Leaders in a Knowledge Economy. College Year Book. Australian College of Educators.

Научный руководитель:
Хамдамов Эркин Эргашевич.

Дурдона Эшбоева, Эркин Хамдамов
(Гулистон, Ўзбекистон)

«АУТЕНТ МАТЕРИАЛЛАР» НИНГ МОХИЯТИ ВА КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Чет тилларини ўқитиш методикасида аутент тушунчасини тушуниш учун турли-туман мавжуд йўналишларнинг анъанавий талқинларидан фойдаланамиз [1;2;3;4]. Аутент материаллар сифатида маълум бир тил эгалари томонидан яратилган, кейинчалик ҳеч қандай қисқартириш ва ўзгартиришларсиз қабул қилиниб, ўша тилни ўрганаётганлар учун коммуникатив асосга мўлжалланган ўқув жараёнида қўлланила бошланган материаллар тушунилади.

Ҳозирги пайтда аутент материалларнинг бир қанча турлари мавжуд бўлиб, улардан баъзиларини кўриб чиқамиз.

К. С. Кричевскаянинг таърифига кўра, аутент тушунчаси сифатида адабий, фолклор, муסיқий асарларнинг асл нусхаси, кийимбош, мебел, идиш-товоқ каби кундалик жиҳозлар ва уларга берилган безаклар тушунилади.

К. С. Кричевская кундалик ва маиший материалларни прагматик материалларнинг мустақил гуруҳига ажратади. Эълонлар, анкета сўровномалари, йўриқномалар, этикеткалар, меню ва ҳисоблар, хариталар, туризм, дам олиш, кенг исьтемомол моллари, бўш иш ўринлари бўйича реклама баёнлар тушунарлилиги ва маиший қўлланилиши томонидан ўша тилнинг маҳаллий сўзлашувчилари мулоқот муҳити ҳақида иллюзия пайдо қилиши билан аҳамиятлидир. Гарчанд ҳажми жиҳатидан кичик бўлса ҳам уларнинг роли аутент матнлар ва дарсликлардан баландроқдир.

Биз «Прагматик материаллар» тушунчасига аудио ва аудиовизуал материалларни киритишимиз лозим. Аудио ва аудиовизуал материалларга эса теледастурлар, янгилıklar, об-ҳаво маълумотлари, эълонлар, вокзал ва аэропортларда радио орқали бериладиган эълонлар киреди. Бундай материаллардан фойдаланиш жуда аҳамиятлидир. Негаки улар замонавий чет тилларининг намунаси ҳисобланиб, ҳаётимизда иллюзия пайдо қилади ва мотивацияни ошириш учун қўшимча туртки вазифасини ўтайди.

К. С. Кричевская куйидаги прагматик материаллар классификациясини беради:

1. Професионал-ўқув мулоқот муҳити;
2. Ижтимоий-маъданий мулоқот муҳити;
3. Маиший мулоқот муҳити;
4. Савдо-сотикқа оид мулоқот муҳити;
5. Оилавий-маиший мулоқот муҳити;
6. Спорт-соғломлаштириш мулоқот муҳити;

К. С. Кричевскаянинг [2] аутент материалларга берган классификацияси Г.И. Воронинанинг [1] ўша тил эгаларининг мулоқот тажрибасидан ўзлаштирилган аутент матнларига берган таърифлари билан ўхшаш. Г. И. Воронина томонидан турли жанрдаги аутент матнларнинг икки тури аниқланган:

Кундалик эҳтиёжда кўрсатма берувчи, тушунтирувчи, реклама берувчи, огоҳлантирувчи вазифадаги матнлар: кўрсатмалар, йўл белгилари, чизмалар, диаграммалар, расмлар, театр дастурлари ва бошқалар;

Маълумот берувчи матнлар, маълумот бериш вазифасини бажарувчи ва доимо янгиланиб турувчи хабарлар: мақола, интервью, фикрлар сўрови, босма нашрларга йўлланган газетхонлар хати, долзарб шов-шувли маълумотлар, эълонлар, статистик маълумотлар, графика, реклама, шарҳлар, репортаж ва бошқалар.

Мана К.С. Кричевская ва Г. И. Воронинанинг таърифларини кўриб чиқдик. Аммо бизнинг фикримизча уларнинг классификацияси аутент материалларнинг мазмунини тўлалигича ёрита олмайди.

Ж. Г. Гебхард куйидаги классификациларни таклиф қилади:

Аутент-аудиовизуал материаллар – телевизион реклама, хужжатли ва бадий филмлар, телешоулар, мультфилмлар, янгиликлар, клиплар;

Аутент-аудио материаллар – аудио китоблар, қўшиқлар, рекламалар, радиоэшиттириш ва бошқалар;

Аутент-визуал материаллар – расмлар, фотосуратлар, слайдлар, йўл белгилари, безаклар, аткриткалар, марка ва бошқалар;

Аутент-босма материаллар – газета мақолалари, спорт рукнлари, қўшиқ матнлари, дастурлар, телефон маълумотнома китоби, сайёҳлар учун брошюралар, комикслар, чеклар, билет ва бошқалар;

Реал предметлар – тангалар, ниқоблар, ўйинчоқлар ва бошқалар;

Ватандошларимиз ва чет эллик муаллифлар томонидан аутент материаллар таълим воситаси сифатида кенг ёритилган [4].

Аутент материаллардаги тиллар реал мулоқот воситасисифатида қўлланилиб, реал ҳақиқатни акс эттиради. Тилнивазифалаштиришда энг муҳими уни табиий шароитдаги алоқа воситасиеканлигидир.

Аутент материалларни қўллаш ўрганилаётган тилни бузиб ишлатилишини камайтиради. Улар (аутент материаллар) тили ўрганилаётган мамлакатдаги замонавий цивилизациянинг гувоҳи ҳисобланиб, ўша жамиятда тарқалган ғоя ва фикрларни ўзларида акс эттиради.

Дидактик йўналишлар йўқлиги туфайли аутент материаллар орқали берилган маълумот ўша тилда сўзлашилмайдиган муҳит учун юқори баҳоланади. Табиийлик ўрганувчанлик фаоллигини оширади. Айни пайтда ўқув материаллар ўқув вазифасини бажариб, ўзида юзаки вазиятларни акс эттиради ва тақдим этилган маълумотларнинг ишончилигини пасайтиради. Улардан фойдаланиш маълумотларнинг ҳаққонийлигини тушунишни қийинлаштиради.

Аутент материалларнинг кўплаб қулайлик томонлари бўлишига қарамай, улардан фойдаланиш хусусида аниқ бир тўхтама келинмаган. Талабаларнинг тил билиш даражаси ва ижтимоий-маъданий режадаги қийинчиликлар туфайли чет тилларини ўргатиш олийгоҳларида аутент материалларни қўллаш чегараланган. Елухина Елухина Н.В., Носонович Е.В. ва бошқа муаллифларнинг таъкидлашларича, аутент материалларни қўллашдаги қийинчиликлар куйидагилардан иборат:

- визуал, вербал ва товушлар ҳақидаги маълумотларнинг кўплиги ва уларни ўрганиш дарс рамкасига сиғмаслиги;
- тематик кўп режалик, лексик мавзу бўйича ишланаётган материалларнинг мослашувини қийинлашуви;

Бундай қийинчиликларни ҳисобга олган ҳолда, баъзи бир муаллифлар дарсдан ташқари қўллаш учун методик ишланмалар чиқарадилар. Бу ишланмаларда аутент ўқув ишлаб чиқариш жиҳатлари ҳисобга олинади. Чет эллик ва ватандош олимларимизишларида матнларни номлаш борасидаги ҳар хил терминларни учратамиз:

- яримаутентматнлар - semi-authentic texts;
- тахрирқилинган аутентматнлар – edited authentic texts;
- мослаштирилган аутентматнлар – roughly-turned authentic texts;
- аутентматнларга яқинлаштирилган матнлар – near-authentic texts;

Шундайқилиб,

хулосақилишайтганда,

олимларимиз вачет элликларнинг методикасида аутент материалларнинг классификацияси ва уларнинг таърифи,

чет тилларини ўрганишда аутент материаллардан унумли фойдаланиш хусусида ҳам ягона тўхтама вужуд эмас.

Бизнинг тадқиқотларимиз учун аутент аудио-визуал материаллардан (кўпроқ филмлардан) ўқувжараёнида фойдаланиш кўпроқ қизиқиш уйғотади.

Адабиётлар:

1. Воронина, Г.И. Организация работы с аутентичными текстами молодежной прессы в старших классах школ с углубленным изучением немецкого языка/ Г.И. Воронина// Иностр. языки в школе.
2. Кричевская, К.С. Прагматические материалы, знакомящие учеников с культурой и средой обитания жителей страны изучаемого языка/ К.С. Кричевская// Иностр. языки в школе. – 1996.
3. Носонович Е.В., Параметры аутентичного учебного текста/ Е.В. Носонович, Р.П. Мильруд// Иностр. языки в школе. – 1999.
4. Носонович Е.В., Критерии содержательной аутентичности учебного текста/ Е.В. Носонович, Р.П. Мильруд// Иностр. языки в школе. – 1999.

Илмий раҳбар:

Катта ўқитувчи Хамдамов Эркин Эргашевич.

Дурдона Эшбоева
(Гулистон, Узбекистон)

ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИШТИШДА КОМПЬЮТЕРДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА КОММУНИКАТИВ ЁНДАШУВНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Замонавий компьютер ақлий меҳнат шароитларини оптималлаштириш борасида самарали восита ҳисобланади. Чет тили машғулоти ва компьютерли ўқитиш дастурлари билан ишлаш ўз ичига лексикани ўрганиш, талаффуз устида ишлаш, диалогик ва монологик сўзлашишга ўрганиш, ёзувни ўрганиш, граматик ходисаларни тушуниб олиш каби вазифаларни киритади. Машғулотларда компьютердан фойдаланиш бир қатор дидактик вазифаларни ечишга кўмаклашади: ўқиш кўникмалари шаклланади ёзув малакалари такомиллашиб боради, талабаларнинг луғавий захираси тўлдирилади, уларга инглиз тилини ўрганишга қизиқиш барқарорлашади. Компьютерлар талабалар томонидан турли кўринишдаги - ахборотли, ўйинли, тадқиқот, ижодий лойиҳаларни бажаришда қўлланилади. Лойиҳаларни тайёрлаш учун Интернет имкониятларидан ҳам фойдаланилади. Машғулотларда компьютердан фойдаланиш талабаларнинг билим олишига қизиқтиради. Бу эса тафаккурнинг ривожланиши билан бирга ташаббускор сўзлашувни ҳам ривожлантириб боради.

Юлий ўқув юртларида чет тилини ўрганишнинг асосий мақсади - коммуникатив лаёқатни шакллантиришдан иборат бўлиб, барча бошқа мақсадлар (таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи) мазкур асосий мақсадни амалга ошириш жараёнида хал қилинади. Коммуникатив ёндашув мулоқот кила олишга ўргатиш ва маъданиятлараро ўзаро ҳаракат қила олиш қобилиятларини назарда тутати.

Чет тилини ўқитишда коммуникатив йўналтирилганликка эришиш учун машғулотда компьютер ёрдамида WORD режимдаги матн муҳарриридан фойдаланиш мумкин. Бу муҳаррир матнли процессорлар синфидаги энг замонавий дастурлардан бири бўлиб, юзлаб операцияларни бажара олади. Унинг ёрдамида осонликча матн устида муҳим коммуникатив хатти- ҳаракатларни ва амалларни амалга ошириш мумкин. Матнли процессорлардан турли машқларни яратиш, талабаларни ўрганилаётган тилда матнларни яратиш устида фаолиятни раҳбатлантириш учун муҳим восита сифатида ҳам фойдаланса бўлади.[2]

Масалан, топшириқлар қуйидагича бўлиши мумкин:

- матнни теринг, унга ўзгартиришлар киритинг;
- матнни қисқартиринг, унда фақат энг муҳим ахборотни қолдиригинг;
- матндан фойдаланиб, берилган саволларга жавобларни топиш ва ажратиб кўрсатиш;
- матнни маъноли қисмларга ажратинг;
- гапларни тўғри изчиллик тартибини тиклаш;
- матнда тиниш белгилари, бош ҳарфлар, сузлар ўртасидаги очик жойлар йук, матнни тиклаш;
- пассив конструкцияларни топиш, уларни курсивда ажратиб кўрсатинг;

Бундан ташқари, талабалар коммуникатив муҳим матнларни яратишади: табрикномалар, анкеталар, таржимаи ҳоллар, рефератлар, лойиҳалар.

Инглиз тили ўқитувчисига ва инглиз тилини ўрганаётган талабаларга ёрдам берувчи кўплаб компьютер дастурлар мавжуд. Улар турли фаолият кўринишларини машқ қилишга, уларни турли комбинацияларда уйғунлаштиришга имкон беради, тилдаги ходисаларни англаб олишга кўмаклашади, лингвистик қобилиятларни шакллантиради, коммуникатив вазиятларни яратишга кўмаклашади, тил ва сўзлашув жараёнларини автоматлаштиришга кўмаклашади, ҳамда талабалар мустақил ишларига индивидуал ёндашувни амалга оширилишини таъминлайди.

Ҳозирги даврда ҳар бир ўқитувчи ўзи таълим бераётган йигит-қизда олий ўқув юрти талабасини эмас, балки шахсни кўра олиш, уни ҳурмат қилиш, ўқувчилар билан ўзининг муносабатини таҳлил этиши, шу асно билан улар билан ҳамкорлик қилишга эришиши зарур.

Ахборот технологияларининг таълим жараёнига тадбиқ этилиши билан интерфаол метод бўйича барча мавзулар юзасидан дарслар олиб бориш такомиллашмоқда. Шу боис, талабалар нафақат дарслик, балки интернетдан олинган кўшимча манбалар орқали ўз билимларини ишириш имкониятига эга бўлишяпти.

Фан ва техниканинг жадал суратлар билан ривожланиши ҳозирги даврда талаба ва ўқитувчининг меҳнат унимдорлигини ошириши, яъни ўқув тарбия жараёнини интенсивлаштириш муаммоси чет тили ўқитиш методикасининг асосий вазифаси ҳисобланади. Ўқитувчиларга берилаётган зарур миқдори ниҳоят даражада кўпайиб бормоқда. Бу ахборотнинг талабаларга аънанавий усулда етказиб бериш мураккаблашмоқда. Шу сабабли оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш фанидан талабаларнинг интерфаол усуллари бўйича ўқитиш улар билимининг шакллантиришда таъсирчан воситалардан бири бўлиб қолади. Ўқув жараёнига “зигзак”, “кластер”, “синквейн” каби ўнлаб педагогик технологияларнинг кириб келиши таълим сифатини оширишга хизмат қилади.

Масалан, “зигзак” методик жамоа бўлиб ўрганиш стратегияси ҳисобланиб, кооператив ўқишдир. Бунда ҳар бир талаба гуруҳга берилган вазифаларнинг алоҳида бир бўлагини олади. Шунинг ҳисобига шахсий жавобгарлик ҳисси шаклланади ва ўрганишга қизиқиш ортади. [1]

Бу усул талабалар гуруҳининг барча аъзолари фаоллигини таъминлайди, шу билан биргаликда ўқитишда ҳамкорликни ташкил этади. Бунда талабалар кам вақт ичида кўп ўқув матиреалларини ўрганиб чиқиш имкониятига эга бўлади Ушбу етод орқали, ижтимоий кўникмалар, аналитик ва синтактик кўникмалар (биринчи даражали ғояларни ажратиш, ўзаро алоқалар мавжудлиги) ривожланади.[1]

“Бинго мільйонер” ўйини жараёнида эса уч бўғинли сўзлар иштирок этмайди уларнинг ўрнига “Бинго” сўзи ишлатилади.

Бинго сўзи ўрнига 3 бўғинга бўлинадиган сўзни ишлатган ўқувчи ўйинни тарк этади. Бу ўйин талабанинг ақл салоҳиятини, хотирасини чархлайди. Масалан: 1,2 бинго, 4,5 бинго.

Баҳс-мунозара бунда танланган мавзу бўйича талабалар ўз фикр-мулоҳазаларни навбати билан билдиради. “Баҳс мунозара” ўтказиш тартиб қоидаси аввалдан, белгилаб олинади, хулосалар айтилади.

“Ролли ўйинлар” касб-хунар мавзуида касбларни жонли тарзда тенгдошлари эътиборига ҳавола этилади.

Таълимда сифатни асосий устунни бу фаол ўқитувчидир. Агар ўқитувчи янги педагогик технология билан қуролланган бўлса, уни замонавий, фаол ўқитувчи дея оламиз. Ўқитувчи ҳар бир дарсга долзарб масалаларни кўтара олиш, дарсни охирига қадар қизиқарли олиб бориш зарур. Интернет билан доимо ошна бўлмаган ўқитувчи бугунги кундаги шиддатли жараёнга эриша олмайди. Таълим сифатини тامينловчи яна бир омил-бу фаол ўқитувчидир. Бугунги кунда бутун дунё услубчилари коммуникатив дарс ўтишда ўқитувчи ўз олдига вазифаларни қуйдаги тартибда қўяди: “Талаба дарсда нимани ўрганиши лозим?”

Грамматик таржима усулида – “Мен дарсда ўқитувчи сифатида нима қиламан? Деган масала биринчи ўринда туради ва ўқитувчи талабаларга нималарни тушунтириш ҳақида” кўпроқ ўйлайди. Ушбу усулда дарс давомида атига 4-5 фаол талаба билан ишлаш мумкин ва ўқитувчи асосий ҳуқумрон бўлади. Коммуникатив услубда эса дарс марказида талаба туради. Ўқитувчи эса фақатгина фаоллаштириб, йўналтириб туради, холос. Бу каби замонавий услублардан кўзда тутилган энг асосий мақсад талабаларнинг ўзига, билимига бўлган ишончни ошириш, уларнинг дунё қаррашли ва фикрлаш тарзини кенгайтиришдан иборат.

Хозирги кунда Ўзбекистондаги глобаллашув жараёнлари ҳаётимизнинг деярли барча жабҳаларини қамраб олмоқда. Таълим жараёнини ахборотлаштириш, замонавий компьютер технологиялари таълим жараёнига жорий этилмоқда. Бунда ёш мутахассисни шакллантириш олий таълим муассасаларида ўқитишнинг энг янги воситалари билан жиҳозланган аудиторияларда, компьютер синфларида мультимедия марказларида олиб борилмоқда. Кадрларни тайёрлаш эса бўлажак битирувчи малакаси даражасини белгилаб берувчи натижаларга эришадиган ўқитиш методикаларига асосланмоқда. Олий таълим муассасалари ўқитувчилари олдига талабалар ижодий салоҳиятини фаоллаштиришга, уларни ўқишга (яъни билим олишга) ва илм билан шуғулланишга қизиқишларини, истаklarини рағбатлантиришга қаратилган ўқитишнинг усул ва услубларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш вазифаси турмоқда. Бунда демократик давлат ва фуқаролик жамияти фуқароси шахсини ҳамда унинг қадриятларини шакллантириш, ҳар томонлама ривожланган ёш мутахассисни тарбиялаш каби вазифалар ҳал қилиниши лозим, чунки олий ўқув юртидаги ўқитиш жараёни инсон ҳаётидаги таълим жараёнининг асосий таркибий қисми ҳисобланади.

Маълумки, ўқитиш жараёни бевосита ўқитиш методикаси каби тушунча билан узвий боғланган. Ўқитиш методикаси-бу талабалар ва ўқитувчининг ўқитиш жараёнидаги ўзаро ҳаракатлари шаклидир. Ўқитиш жараёни, ўз навбатида, ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги ўзаро ҳаракатлар жараёни ҳисобланиб (машғулот, дарс), унинг мақсади талабаларни у ёки бу билимлар, кўникмалар ва қадриятларга яқинлаштиришдан иборатдир. Интерфаол ёки интерактив (inter-ўзаро, акт-ҳаракат қилиш)-ўзаро ҳаракат қилиш, бирон-бир киши билан суҳбат, диалог тизимида бўлишни билдиради. (Актив) усуллардан фарқли ўлароқ, интерфаол (интерактив) усуллар талабаларнинг нафақат ўқитувчи билан, балки бир-бирлари билан ҳам кенгрок, ўзаро ҳаракат қилишига, ўқитиш жараёнида талабалар фаоллигининг етакчи ўрин тутишига қаратилган бўлади [3]. Интерфаол машғулотларнинг асосий таркибий қисмлари бўлиб, талабалар томонидан бажариладиган интерфаол топшириқлар ҳисобланади. Бунда талабалар нафақат ўрганган мавзунини мустаҳкамлаб олишади, балки янги мавзунини ҳам ўрганадилар. Интерфаол машғулотларнинг тарқалган тузилмаларадан бири педагогикада ва ўқитиш методикасида Колб схемаси деб номланади. Колб модели - катталарни ўқитиш психологияси бўйича мутахассис Девид Колбнинг назарияси бўлиб, [3] у ақлий ҳатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантиришга бағишланган. У турли кўриниш - вариацияларидан интерфаол машғулотлар давомида кенг қўлланилмоқда. Олий ўқув юртларида муаммоли баён, тақдимотлар, баҳслар, кейс-стади, гуруҳларда ишлаш, ақлий ҳужум усули, танқидий фикрлаш усули, викториналар, мини-тадқиқотлар, ишчи ўйинлар, ролли ўйинлар, Инсерт (ассоциатив эссе) усули, блиц-суров, "Бинго" усули ва бошфа интерфаол усулларни қўллаш тарқалган. Ахборотни ўтказиш жараёнининг ўзи эса ўқитувчи ва талабаларнинг ўзаро ҳаракати тамойилига қурилган. Бу тамойил ўқитилаётган талабаларнинг катта фаоллигини, олган маълумотларни ижодий жиҳатдан англаб олинишини тақозо этади. Ўқитишнинг интерфаол моделининг асосий мезонлари бўлиб, маъруза соатларининг камлиги ва семинар ёки амалий машғулотларнинг кўплиги, талабалар ташаббускорлиги, микрогуруҳларда ишлаш учун топшириқларнинг мавжудлиги, билимларни доимий назорат қилиниши, ёзма ишларнинг бажарилиши ҳисобланади. Яна шуни айтиш керакки, сўнгги йилларда интерфаол усулларни қўллашда ахборот-коммуникатив технологиялардан фойдаланиш машғулотлар самарадорлигини ошириб, ўқув материални ўзлаштиришини осонлаштиради. АКТлардан барча фанларни ўқитишда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Замонавий талабалардан келиб чиқиб инглиз тилини ўқитиш ўқитувчиларни замонавий ахборот-коммуникатив технологиялар (АКТ) билан ишлашга тайёр эканлигини ва улардан ўқув-тарбиявий жараёнда самарали фойдалана олишларини тақозо этади. АКТларни чет тилини ўқитиш амалётига татбиқ этиш улардан фақат ўқув мотивациясини қўллаб-қувватлаш воситаси ва ёрдамчи дидактик восита сифатида фойдаланиш билан чегараланмай, балки АКТлар таълимий

муаммоларни ҳам ҳал қилишга қаратилиши лозимлигини унутмаслик зарур. Шуни ҳисобга олиш зарурки, олий таълим муассасаси профессор-ўқитувчиларнинг АКТ-компетентлиги фақат АКТлардан фойдалана олиш кўникмаси билан чегараланиб қолиши мумкин эмас. Методик нуқтаи назардан АКТ-компетентлик нафақат янги техник восита, балки ўқитишнинг янги шакл ва усуллари, ўқитиш жараёнига янгича ёндашув ҳисобланмиш янги ахбарот технологиялари (ЯАТ) билан ишлашни ҳам назарда тутати. Инглиз тили машғулотида ЯАТдан фойдаланиш ўқув жараёни интенсивлигини анча ошириб, унинг шахсга йўналтирилганлиги ўқитувчилари талабаларни ўқитиш жараёнида юксак самарага эришишини таъминлашга имкон яратиб беради.

Адабиётлар:

1. Gairns and Redman. Oxford Word Skills. Oxford University Press, 2008.
2. Patricia Richard-Amato. Making it happen: From Interactive to Participaty Language Teaching – Evolving Theory and Practise (4th edition). New York, 2010.
3. Ю. Г. Фокин «Преподавание и воспитание в высшей школе. Методология, цели и содержание, творчество»

Илмий раҳбар:

Катта ўқитувчи Хамдамов Эркин Эргашевич.

Галина Якушкина
(Орёл, Россия)

НАУЧНАЯ РАБОТА В СИСТЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ В ВУЗЕ ИСКУССТВ И КУЛЬТУРЫ

Современная ситуация в сфере высшего образования социально-культурного профиля требует вновь осмыслить местоположение научной работы в процессе профессиональной подготовки выпускника в вузе.

Что же изменилось в организации высшего образования за последние годы? Из российской образовательной практики высшей школы исчезло понятие «послевузовское образование», целью которого являлась сугубо научная подготовка кадров, для многих впервые начинавшаяся именно за рамками вуза. Разные формы образования в аспирантуре и докторантуре – очная, заочная, соискательство, были призваны предоставить аспирантам, докторантам и соискателям условия для подготовки диссертации на соискание учёной степени кандидата и доктора наук. При этом учебно-образовательная составляющая практически была на втором плане и выполняла вспомогательную роль, в основном обеспечивая подготовку и сдачу кандидатских экзаменов, а также (по усмотрению вуза) освоение аспирантами дисциплин из модуля «Преподаватель высшей школы».

Со вступлением в силу нового закона «Об образовании в Российской Федерации» с 1 сентября 2013 г. в нашей стране произошёл переход на трёхступенчатую систему высшего образования, которая состоит из направлений подготовки обучающихся по программам бакалавриата, магистратуры и аспирантуры. Освоение обучающимися каждого из этих образовательных уровней подтверждается выдачей диплома государственного образца.

Новые ФГОС (третьего поколения) конкретизировали квалификационные требования к выпускнику высшей школы посредством подробной характеристики объектов и разных видов профессиональной деятельности будущего работника социально-культурной сферы. Каждый стандарт содержит компетентностную модель выпускника, состоящую из конкретных профессионально-личностных характеристик, выраженных в терминах – универсальные, общекультурные и профессиональные компетенции, в освоении которых он должен достичь, как минимум, порогового уровня выполнения в своей профессиональной области.

Требования к реализации задач научно-исследовательской деятельности, её содержанию и особенностям занимают достаточно высокие позиции в общем рейтинге как видов профессиональной деятельности, так и перечня компетенций во ФГОС по каждому уровню высшего образования.

Проанализировав материалы ФГОС по направлению подготовки «Социально-культурная деятельность» (уровни: бакалавриат и магистратура) и ФГОС по направлению «Образование и педагогические науки» (уровень: аспирантура; профиль: Теория, методика и организация социально-культурной деятельности) можно сделать следующие выводы. Во ФГОС бакалаврской подготовки среди шести видов профессиональной деятельности выпускника представлена «научно-методическая деятельность», во ФГОС магистерской подготовки – «научно-исследовательская» и «научно-методическая деятельность» (всего видов деятельности – семь). ФГОС следующего, более высокого уровня образования – аспирантура – первое место в системе подготовки научно-педагогических кадров отводит именно научно-исследовательской деятельности, вслед за которой даётся характеристика педагогической деятельности выпускника в качестве преподавателя высшей школы.

Обращает на себя внимание и то, что представленное в разделе ФГОС «Характеристика профессиональной деятельности...» выпускника содержание научно-исследовательской работы занимает

разный объём, по сравнению с другими видами профессиональной деятельности, что напрямую связано с уровнем образования в вузе:

- у выпускника бакалавриата – 17 %,
- у выпускника магистратуры – 29 %,
- у выпускника аспирантуры – 50 %.

Если выпускник-бакалавр должен быть готов к выполнению научной работы под чьим-либо руководством, в составе исследовательской группы или коллектива, магистр – уметь самостоятельно формулировать проблему, тему и выполнять научное исследование, то аспирант по окончании своего уровня образования должен быть готов к функциям организатора и руководителя научной работы, выполняемой как исследовательским коллективом, так и в индивидуальной форме.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что обладание научно-исследовательскими компетенциями входит в состав квалификационных требований, а, следовательно, и требований потенциальных работодателей к выпускнику высшей школы вне зависимости от осваиваемого уровня (бакалавриат, магистратура, аспирантура) и является неотъемлемым компонентом профессиональной деятельности в социально-культурной сфере.

В организации научно-исследовательской подготовки обучающихся в вузе, естественно, возникает ряд проблем. В общем плане данные проблемы связаны:

- с наличием (нехваткой) дополнительного объёма времени, поскольку основной его объём тратится студентами на посещение учебных занятий и подготовку к разным формам их проведения, сдачу зачётов и экзаменов по дисциплинам;
- с наличием (нехваткой) материальных средств и затрат на проведение конкретных исследовательских работ, привлечение ведущих специалистов и организацию сотрудничества, участие в научно-практических конференциях и публикацию статей;
- с наличием профессорско-преподавательских кадров, заинтересованных и способных осуществлять систематическое научное руководство обучающимися;
- с наличием у обучающихся личностных качеств самоорганизации и профессионально-деловой коммуникации, со степенью выраженности интеллектуальных (информационно-интегративных, аналитико-синтетических, проектировочных, прогностических, диагностических и др.) и творческих способностей.

Вместе с тем в вузе искусств и культуры определяются свои особенности, которые нельзя не учитывать в планировании и реализации данного процесса. Рассмотрим некоторые из них. В отличие от учебного процесса, который отражен в стабильном расписании занятий и учебной нагрузке преподавателей, дисциплинарных и зачётно-экзаменационных требованиях к обучающимся, их научная работа может быть организована только в свободное от основных учебных занятий время. При этом в вузе искусств и культуры большое место отведено художественно-творческой подготовке обучающихся, которая требует интенсивного репетиционного процесса, регулярных концертных выступлений и, соответственно, дополнительной занятости студентов.

Неудивительно, что для того, чтобы заниматься научной работой и студент и преподаватель должны обладать особой мотивацией и интересом к исследовательской деятельности, понимать её личностный смысл для самого себя и видеть возможности своей творческой самореализации как профессионала в конкретной области.

Научная работа в вузе организуется через разнообразные формы, которые осуществляются на кафедральном и межкафедральном, факультетском и межфакультетском, общеинститутском и межвузовском уровнях. Это:

- научные лаборатории,
- научные кружки,
- поисково-экспедиционные исследования,
- научно-исследовательские семинары,
- научно-практические конференции,
- круглые столы и др.

В рамках работы данных организационных форм и проводимых мероприятий происходит представление результатов НИР посредством разных способов и видов научной деятельности, которыми могут выступить:

- научный отчёт,
- научная статья,
- научный доклад,
- мультимедийная презентация,
- письменные работы, выполняемые на разных уровнях высшего образования (курсовая работа, выпускная квалификационная работа, магистерская диссертация, кандидатская диссертация).

Таким образом, видно, что занимающийся научной работой исследователь, будь то студент, будущий бакалавр либо магистр, или аспирант, будущий кандидат наук, постепенно подключается к общеуниверситетской научно-исследовательской деятельности и под руководством научного наставника вносит в неё свой скромный, но общественно и лично значимый вклад.

Что же даёт занятие научной работой выполняющему её исследователю на личностном уровне?

Во-первых, более глубокое формирование своей общей и профессиональной культуры, включающей в себя такие составляющие как информационно-аналитическая культура, организационная и самоорганизационная культура, профессионально-коммуникативная культура.

Во-вторых, формирование целостного мировоззрения и системного мышления как основы позитивного восприятия и гибкого понимания, адекватной оценки выполняемой профессиональной деятельности и своего места в ней.

В-третьих, более реальные возможности для дальнейшего карьерного роста в профессиональной сфере на основе развитых личностных качеств целеустремлённости, продуктивности своего труда и ответственности за его результат, способностей принимать управленческие решения, работать в команде, преодолевать возникающие трудности и др.

Данный профессионально-личностный портрет работника социально-культурной сферы весьма актуален и востребован в современных условиях модернизации и развития инновационных тенденций в деятельности учреждений образования и культуры.

Литература:

1. Гедримович Г.В., Ежов М.В., Климов С.М. Научно-исследовательская, образовательная и информационная деятельность высшей школы на примере социально-экономического образования: монография. – СПб.: Издательство ИВЭСЭП, 2012. – 384 с.
2. Паршиков Н.А. Системный подход к основным видам деятельности в вузах искусств и культуры: монография. – М.: МГУКИ, 1999. – 208 с.
3. Попков В.А., Коржув А.В. Теория и практика высшего профессионального образования: учебник. – М.: Академический проект, 2010. – 452 с.

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Адам Бодюк, Віталій Бодюк, Юрій Стельмашук
(Київ, Україна)

ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми. За Конституцією України кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами як об'єктами права власності народу відповідно до закону та на проживання в умовах безпечного довкілля.

За статтею 16, «Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи - катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави» [1].

Однак в Україні навіть набули поширення факти протиправного розміщення різних видів відходів на землях сільськогосподарського призначення, лісового, водного, навіть природно-заповідного фонду. Хоча за такими фактами порушуються кримінальні справи, виносяться протести, направляються приписи, подання і т.д. Але такі заходи не завжди приносять очікувані результати. Оскільки, як показує практика, карні заходи не надто впливові, їх можна частково або повністю не виконувати і т.д.

Загалом же рівень компенсацій правопорушниками шкоди, завданої довкіллю внаслідок недотримання природоохоронних норм, в Україні надто низький. До речі, як відомо, навіть населення несвоєчасно було попереджено про Чорнобильську катастрофу та її наслідки.

Отже, процеси глобалізації та поглиблення екологічної кризи ставлять на перший план питання захисту екологічних прав людини. При цьому роль інститутів громадянського суспільства набуває особливої ваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми екології широко досліджуються в різних аспектах, у тому числі як актуальні для громадянського суспільства.

У літературних джерелах громадянське суспільство розглядається як сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів вільних громадян через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних) відносин. Воно описується і як суспільство вільних громадян-власників. В основі їх свободи лежить суверенне право на володіння та розпорядження власністю, свободу економічного вибору [6].

Громадянське розглядається і як «суспільство з ринковою економікою, яке дотримується принципів свободи власності і підприємництва та розвивається за власними об'єктивними законами, з якими рахується демократична держава» [7]. Підтверджуючи об'єктивність положення щодо ролі права на власність для формування і розвитку громадянського суспільства, його всебічно обґрунтовують В. Копейчиков та О. Цельєв [8].

Отже, громадянське суспільство об'єктивно має регулювати і проблеми раціонального природокористування, зокрема надкористування, землекористування, вирішувати еколого-економічні проблеми у використанні права власності на природні ресурси.

До речі, як показує практика, нерідко порушення екологічних та економічних прав відбувається саме через порушення прав політичних і моральних. Тому, вирішуючи проблеми захисту політичних прав, громадські організації (асоціації, ініціативні групи) захищають економічні права населення і свої.

Метою написання статті є дослідження положень окремих законодавчих актів щодо захисту екологічних прав людини у громадянському суспільстві та актуалізація посилення екологічного контролю на діяльність ресурсних суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу. Якщо розглядати проблему в макромасштабі, то слід відмітити наступне. З процесами глобалізації економік та поглиблення екологічної кризи набирають гостроту дослідження питань захисту екологічних прав людини, у тому числі разом з економічними та соціальними правами.

Роль інститутів громадянського суспільства у вирішенні екологічних проблем все більше набуває особливої ваги, бо порушуються умови життя населення, деградується навколишнє природне середовище, виснажуються або нераціонально використовуються надра, по територіях розливаються паливно-мастильні матеріали, зростають затрати на екологічні заходи.

Оскільки ні державні органи, ні великі підприємства, які порушили екологію, нерідко навіть не зацікавлені в оприлюдненні відповідної інформації. Мають місце і несвоєчасність повідомлень щодо реального екологічного стану та тих загроз, які можуть викликати порушення екології та екологічних прав громадян.

За таких ситуацій збереження природи для майбутніх поколінь реально залишається перспективною діяльністю громадських організацій і безпосередньо населення.

Тому необхідні офіційно визначені заходи посилення ролі громадських організацій в захисті екологічних прав людини в Україні відповідно до норм чинного законодавства.

У Законі України «Про екологічну експертизу» чітко визначено:

громадські організації можуть бути одним із суб'єктів, які здійснюють екологічну експертизу;

гарантії в участі громадськості у проведенні екологічної експертизи. Зокрема, у ст. 11 даного Закону установлені такі важливі норми:

а) суб'єкти екологічної експертизи проводять публічні слухання або відкриті засідання з метою врахування громадської думки, треба розуміти, збирають фактичну інформацію і логічні бачення населення;

б) громадкість має право приймати участь у проведенні екологічної експертизи, виступаючи у засобах масової інформації, поданням письмових зауважень, пропозицій і рекомендацій, включенням представників громадськості до складу експертних комісій або груп з проведення громадської екологічної експертизи.

в) формування висновків екологічної експертизи щодо стану екологічного об'єкта здійснюється з урахуванням громадської думки, тобто з урахуванням фактичної інформації і побажань населення;

г) прийняття за висновками «рішень щодо подальшої реалізації (використання, застосування, експлуатації тощо) об'єкта екологічної експертизи здійснюються з урахуванням громадської думки» [2].

Далі, різноманітні неурядові правозахисні організації також належить до сфер формування громадянського суспільства в Україні. Тому їх активний розвиток може забезпечити суттєвий вплив на процес захисту прав і свобод населення. Неурядові організації мають право безпосередньо виходити на міжнародний рівень та приймати участь у роботі міждержавних організацій щодо діяльності в галузі захисту екологічних прав людини. Така масштабна діяльність, як правило, є успішною.

До речі, зростання численості та ваги неурядових організацій є ознакою підвищення рівня розвитку громадянського суспільства, здатності до саморегулювання та самоврядування громадян та їх об'єднань, зокрема у вирішенні екологічних проблем окремо або у поєднанні з економічними, соціальними, адміністративними.

Правову основу виходу громадських організацій на міжнародний рівень визначає Статут ООН. За ст. 71 Статуту, Економічна та Соціальна Рада уповноважені проводити відповідні заходи для консультацій з неурядовими організаціями в питаннях компетенції Ради.

Неурядові організації в забезпеченні дотримання норм екологічних прав громадян мають право взаємодіяти з Радою Європи, співпрацювати з Європейською комісією з прав людини та іншими структурами. Зокрема, за потребами забезпечення прав і свобод всіх членів суспільства неурядові організації мають реальний доступ до Підкомісії з заохочення та захисту прав людини, а також різноманітних робочих груп, які вивчають окремі аспекти захисту прав людини, зокрема екологічних.

Поряд з співпрацею з організаціями на міжнародному рівні, безумовно, в Україні узагалі необхідне сприяння з боку місцевих органів влади розвитку правозахисних неурядових організацій та підвищенню рівня співпраці між ними та органами державної влади. Держава має більш значимо визнавати необхідність та надзвичайну користь у правозахисній діяльності неурядових організацій.

Отже, на Україні у зв'язку з глобальною нестабільністю порушення економічних прав та невирішення екологічних проблем відбувається саме через порушення політичних прав населення. Тому захищаючи політичні права, громадські організації мають захищати і економічні та екологічні права населення.

Функціонально норми національної та міжнародної законодавчої бази для вирішення або недопущення екологічних проблем в Україні не дотримуються за ряду причин, у тому числі через слабкість або й недовіру державного контролю та невідповідність покарань за екологічні порушення наслідком екологічної шкоди довкіллю, населенню, суб'єктам господарювання, економіці країни. безпеці держави. Особливого вдосконалення екологічного законодавства потребує Україна у зв'язку з військовими подіями на Сході України.

Потребується державне посилення фінансового й екологічного контролю за виробничою діяльністю ресурсних суб'єктів господарювання, зокрема з екологічно шкідливими видами виробництва.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. - К.: Велес, 2006. – 48 с. (із змінами).
2. Закон України «Про екологічну експертизу» від 09.02.1995 № 45/95-ВР: http://kodeksy.com.ua/pro_ekologichnu_ekspertizu.htm
3. Статут ООН: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_010
4. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації: Указ Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012
5. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку/за заг. ред. Ф.М. Рудич.– К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.
6. Права людини в Україні 2011. XIX. ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА. Розглянуто Колегією Рахункової палати «Локальний «Чорнобиль» з масштабними загрозами»: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16736847>.
7. Права людини в Україні 2011. XIX. ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА: <http://www.menr.gov.ua/content/article/9819>.
8. Права людини в Україні 2011. XIX. ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА: <http://www.menr.gov.ua/content/article/9879>.

ПРЕДМЕТ РЕГУЛИРОВАНИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРАВА

Хозяйственное право – система норм, регулирующих хозяйственные отношения, т.е. отношения, в которые вступают организации или предприниматели в процессе своей хозяйственной деятельности. Хозяйственные отношения в сфере экономики Украины составляют предмет хозяйственно - правового регулирования.

Предмет хозяйственного права определяется двумя основными понятиями: «народное хозяйство» и «хозяйственная деятельность» [4].

Понятие "хозяйственная деятельность" следует определять исходя из позиции законодателя. Хозяйственная деятельность как предмет хозяйственно-правового регулирования - это изготовление и реализация продукции, выполнение работ, оказание услуг для получения прибыли. Предприятия - субъекты хозяйственного права могут осуществлять все виды хозяйственной деятельности, не запрещенные законодательством Украины и не противоречат их уставам [4].

Под хозяйственной деятельностью понимается деятельность субъектов хозяйствования в сфере общественного производства, направленная на изготовление и реализацию продукции, выполнения работ или предоставления услуг, имеющих ценовую определенность.

Хозяйственная деятельность, осуществляемая с целью достижения экономических и социальных результатов и получения прибыли, является предпринимательством, а субъекты предпринимательства - предпринимателями.

Хозяйственная деятельность может осуществляться и без цели получения прибыли (некоммерческая хозяйственная деятельность).

К общим принципам хозяйственной деятельности относятся:

- Обеспечение экономического многообразия;
- Свобода предпринимательской деятельности в пределах, установленных законом;
- Свободное движение капиталов, товаров и услуг на территории Украины;
- Ограничение государственного регулирования экономических процессов в связи с необходимостью обеспечения социально направленных областей экономики, добросовестной конкуренции в предпринимательстве, экологической защиты населения, защиты прав потребителей и безопасности общества и государства;
- Защита национального товаропроизводителя;
- Запрет незаконного вмешательства органов государственной власти и органов местного самоуправления в хозяйственную деятельность.

Сферу хозяйственных отношений, регулиющую предмет хозяйственно-правового регулирования составляют хозяйственно-производственные, организационно-хозяйственные и внутрихозяйственные отношения [4].

Хозяйственно-производственными являются имущественные и иные отношения, которые возникают между субъектами хозяйствования при непосредственном осуществлении хозяйственной деятельности.

Под организационно-хозяйственными отношениями в Хозяйственном кодексе понимаются отношения, складывающиеся между субъектами хозяйствования и субъектами с организационно-хозяйственными полномочиями в процессе управления хозяйственной деятельностью.

Внутрихозяйственными являются отношения, складывающиеся между структурными подразделениями предприятия, а так же отношения субъекта хозяйствования с его структурными подразделениями.

Хозяйственный кодекс проводит классификацию хозяйственной деятельности по критерию ее направленности на два вида:

- а) хозяйственная коммерческая деятельность (предпринимательство), субъектами которой являются предпринимателями (субъекты предпринимательства),
- б) хозяйственная некоммерческая деятельность, основной целью которой не является получение прибыли.

Хозяйственно-производственные отношения могут иметь как имущественный, так и неимущественный характер, при этом имущественные хозяйственные отношения являются преобладающими. Хозяйственно-производственные отношения являются отношениями горизонтального типа между равноправными субъектами хозяйствования, которые не подчинены друг другу.

Отличительной чертой организационно-хозяйственных отношений является то, что это отношения между неравноправными субъектами, один из которых наделен властными полномочиями в отношении другого субъекта. В частности, такие отношения возникают при осуществлении компетентными государственными органами функций контроля над деятельностью субъектов хозяйствования. Это отношения вертикального типа, складывающиеся в сфере управления.

Хозяйственное право Украины развивается как система норм, регулирующих три сектора экономики. Доминирующим является государственный сектор, к которому относятся различные хозяйствующие субъекты, основанные на государственной собственности. Второй сектор составляют предприятия, основанные на коллективной собственности. Это коллективные предприятия,

производственные кооперативы, хозяйственные общества. Третьим, быстро развивающимся, является частный сектор.

Следует учитывать также и то, что хозяйственное право регулирует отношения по государственному регулированию экономики, которое осуществляется в определенных правовых формах и с помощью определенных методов. Объективными факторами, которые обуславливают необходимость государственного регулирования хозяйственной жизни, являются:

- выполнение государством социальных функций – обеспечение условий для нормальной жизнедеятельности общества, в том числе в сфере экономики;
- наличие у государства на праве собственности части имущества.

Как носитель политической власти и как собственник части средств производства государство осуществляет государственное регулирование экономики в следующих основных формах:

1. Государственном прогнозировании и разработке программ экономического и социального развития Украины. Государственное прогнозирование экономического и социального развития – это научно обоснованное предвидение направлений развития страны, отдельных отраслей экономики или отдельных административно-территориальных единиц, возможного состояния экономики и социальной сферы в будущем, а также альтернативных путей и сроков достижения параметров экономического и социального развития. Прогноз экономического и социального развития является средством обоснования той или иной стратегии и принятия конкретных решений органами законодательной и исполнительной власти, органами местного самоуправления по регулированию социально-экономических процессов.

Программа экономического и социального развития Украины – это документ, в котором определяются цели и приоритеты экономического и социального развития, средства и пути их достижения, формируется взаимосогласованная и комплексная система мер органов законодательной и исполнительной власти, органов местного самоуправления, направленных на эффективное решение проблем.

Контроль над отдельными сторонами деятельности предприятия осуществляет государственная налоговая инспекция, а именно за соблюдением налогового законодательства, правильностью исчисления, полнотой и своевременностью уплаты в бюджеты, государственные целевые фонды налогов сборов (обязательных платежей), а также неналоговых доходов, установленных законодательством [3].

2. Нормативное регулирование как правовая форма государственного регулирования экономики означает установление компетентными государственными органами правил осуществления хозяйственной деятельности. Оно осуществляется путем определения правового статуса субъектов хозяйствования, правового режима их имущества; правовых основ и гарантий предпринимательства; правил конкуренции и норм антимонопольного регулирования; порядка заключения и исполнения хозяйственных договоров, мер имущественной ответственности за нарушение в осуществлении хозяйственной деятельности; основ внешнеэкономической деятельности и таможенного дела и т.д.

Правовые формы государственного регулирования экономики реализуются с помощью определенных способов воздействия на поведение субъектов хозяйствования. Такие предусмотренные законодательством способы воздействия государства на поведение субъектов хозяйственной жизни с целью получения необходимого обществу результата можно назвать методами государственного регулирования.

Традиционно в науке хозяйственного права выделяют две группы методов воздействия государства на экономику, на поведение субъектов хозяйствования – административные и экономические. Исходя из этого, административные методы – это такие способы воздействия государства, при которых необходимый обществу результат достигается путем прямого приказа компетентного органа, подлежащего исполнению субъектом хозяйствования независимо от того, выгодно ли это исполнение ему экономически, или нет [4].

Экономические методы – это такие способы воздействия государства на экономику, на субъектов хозяйствования, при которых необходимый обществу результат достигается путем стимулирования общественного производства, через экономический интерес исполнителей.

Административные и экономические методы применяются в рамках действующего хозяйственного законодательства в зависимости от конкретных экономических, политических и других условий, а также исходя из целей и задач, стоящих перед государством и обществом на определенном историческом промежутке времени.

Со временем элемент государственного регулирования уменьшается, нормы хозяйственного права Украины будут "коммерциализироваться". Оно превратится в коммерческое право, которое будет действовать параллельно с гражданским.

Следовательно, хозяйственная деятельность, охватывая предпринимательскую, к ней не сводится. То есть правовое регулирование предпринимательской деятельности является лишь частью хозяйственного законодательства.

Определенным образом деятельность субъектов хозяйствования регулирует государство путем:

- Государственного заказа на изготовление продукции или товаров;
- Лицензирование, патентование и квотирование;
- Сертификации и стандартизации;
- Применение нормативов и лимитов;
- Регулирование цен и тарифов;
- Предоставление инвестиционных, налоговых и других льгот;

- Использование дотаций, компенсаций, целевых инноваций и субсидий.

Ограничения в осуществлении хозяйственной деятельности, а также перечень видов деятельности, по которым запрещается предпринимательство, устанавливается Конституцией Украины [4].

Таким образом, самостоятельность той или иной отрасли в системе права связывается с наличием предмета и метода правового регулирования, а также принципов правового регулирования.

Предметом хозяйственно-правового регулирования являются общественные отношения в сфере предпринимательской деятельности, а также тесно связанные с ними некоммерческие отношения.

Эти отношения подразделяются на две группы: предпринимательские отношения (горизонтальные отношения, т.е. отношения предприниматель-предприниматель) и некоммерческие отношения (вертикальные отношения, т.е. отношения предприниматель-орган управления), образуя в своей совокупности хозяйственно-правовые отношения, единый хозяйственно-правовой оборот.

Предпринимательская деятельность, это – самостоятельная деятельность, осуществляемая на свой страх и риск, направленная на систематическое получение прибыли. Кроме того, эта деятельность должна быть зарегистрирована в установленном законом порядке. Ко второй группе отношений, входящих в предмет предпринимательского права, относятся отношения некоммерческого характера, но тесно связанные с предпринимательскими отношениями.

Литература:

1. Конституция Украины: Принята на пятой сессии ВРУ 28.06.96 // Ведом. Верх. Рады Украины – 1996 - № 30 - ст.141.
2. Хозяйственный кодекс Украины от 16.01.2003 г. № 436-IV.
3. В.К. Мамутова. Комментарий к Хозяйственному кодексу Украины. - М.: Интер. – 2004, с. 394.
4. Щербина В. С. «Хозяйственное право», Киев, Интер, 2008, с.389.
5. В.М. Попович, В.И. Шакун. Коммерческое право. - М. "Правовые источники". – 1997, с. 780.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Остапенко Олена Геннадіївна.

**Михайло Маций, Денис Колодинський
(Харків, Україна)**

СИСТЕМА ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ДОГОВОРОВ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ УКРАИНЫ

Статья 173 Хозяйственного кодекса Украины дает общее определение хозяйственного обязательства – им признается обязательство, которое возникает между субъектом хозяйствования и другим участником (участниками) отношений в сфере хозяйствования на основаниях, предусмотренных Хозяйственным кодексом Украины, в силу которого одна сторона (должник) обязана совершить определенное действие хозяйственного или управленческо-хозяйственного характера в пользу другой стороны (кредитора) или воздержаться от определенных действий. Также в ст. 179 Хозяйственного кодекса Украины содержится определение хозяйственно-договорных обязательств как возникающие между субъектами хозяйствования или между субъектами хозяйствования и не хозяйствующими субъектами - юридическими лицами на основании хозяйственных договоров [1].

Ввиду того, что хозяйственный договор является разновидностью гражданско-правовой сделки, т. е. – по своей юридической природе является согласованным действием двух или более сторон, направленных на приобретение, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей (ст. 202, 626 Гражданского кодекса Украины), на него распространяются общие положения гл. 16, глав 47-53 и другие положения Гражданского кодекса Украины относительно соглашений (обязательств) в случае, если они не противоречат положениям хозяйственного законодательства Украины [1]. Подтверждением этого является ч. 7 ст. 179 Хозяйственного кодекса Украины, согласно которой хозяйственные договоры заключаются по правилам, установленным Гражданским кодексом Украины с учетом особенностей, предусмотренных настоящим Кодексом, другими нормативно-правовыми актами относительно отдельных видов договоров [2].

Понятие хозяйственного договора выступает в двух аспектах: 1) под понятием «договор» понимаются правоотношения, возникающие из договора как юридического акта; 2) имеется в виду правовой документ, которым зафиксировано возникновение договорного обязательства по воле его участников.

Хозяйственный договор опосредствует отношения (обязательство), возникающие между субъектами хозяйствования или между субъектами хозяйствования и не хозяйствующими субъектами – юридическими лицами, а также органами государственной власти, органами местного самоуправления, наделенными хозяйственной компетенцией. Другими словами, характерным признаком хозяйственного договора является то, что он заключается между субъектами хозяйственной (в том числе предпринимательской) деятельности или между одним или несколькими такими лицами и не хозяйствующим юридическим лицом, в том числе органами власти. Обязательства имущественного характера, возникающие между субъектами хозяйствования и не хозяйствующими субъектами –

гражданами, не являються хозяйственными и регулируются иными актами законодательства (ч.2 Из ст. 175 Хозяйственного кодекса Украины) [1].

Теория обязательственного права классифицирует хозяйственные договора по нескольким критериям.

По субъектному составу различают дву- и многосторонние договоры. Примером первого является поставка продукции (стороны - поставщик и покупатель; ст. 245 Гражданского кодекса). Примером второго договора являются перевозки грузов: в нем принимают участие перевозчик, грузоотправитель и грузополучатель - лицо, уполномоченное получить груз (ст. 358 Гражданского кодекса Украины) [2].

В зависимости от юридического основания заключения договора различают две разновидности хозяйственных договоров:

- хозяйственные договоры, которые заключаются на основании государственных заказов и содержание которых должны отвечать этим заказам. Эти хозяйственные договоры определены и регулируются как государственные контракты. Настоящие договоры поставки продукции, выполнение работ, предоставление услуг тем потребителям, нужды которых финансируются за счет государства и заказчиками в которых выступают центральные государственные органы (министерства, ведомства). Госконтракты объединяют в себе юридические свойства госзаказов (актов централизованного планирования) и собственно хозяйственных договоров. Особым их признаком является то, что государство гарантирует оплату продукции, работ, услуг по государственным контрактам, а также то, что государство может предоставлять экономические льготы исполнителям настоящих договоров. Исполнители государственного контракта обеспечивают себя материально-техническими ресурсами самостоятельно путем заключения прямых договоров с поставщиками, государственными снабженческо-бытовыми и другими посредническими организациями.;

- хозяйственные договоры, которые заключаются на поставку продукции, выполнение работ, предоставление услуг на основании хозяйственных намерений сторон, юридически выраженными существенными условиями договоров (регулируемые договоры).

В зависимости от способа возникновения различают формальные, реальные и консенсуальные хозяйственные договоры. Для заключения формального хозяйственного договора необходимы два момента: согласование волеизъявления сторон (консенсус) и выражение воли в определенной (законом) форме. Форма хозяйственных договоров – письменная, причем, большей частью регулируется императивными нормами. Это их важный признак.

Для заключения реального хозяйственного договора необходимы не только согласование воли сторон, а и передача предмета договора.

Консенсуальные договоры возникают в момент реальных намерений сторон, недвусмысленно выраженных словами или конклюдентными действиями. Консенсуальные хозяйственные договоры должны иметь письменную форму.

По видам оферты и определения содержания договоры делятся на:

– договоры присоединения, в которых одна сторона заведомо определяет существенные условия будущего договора. Другой стороне остается или принять их, или не вступать в договор;

– договоры, содержание которых стороны определяют при их заключении. По степени важности условий различают простые и сложные хозяйственные договоры. В простых договорах присутствует имущественные элементы лишь одного вида договора. В сложных – объединяются имущественные элементы двух и более договоров.

Нормативная классификация хозяйственных договоров осуществляется по предметным признакам, т. е. в зависимости от видов имущественных отношений, которые являются предметом соответствующих договоров [3].

Как правило, хозяйственный договор составляется в письменной форме (ст. 181 ХК Украины и ст.207 ГК Украины). Вместе с тем ст. 154 ГК Украины дает возможность сторонам выбирать определенную письменную форму хозяйственного договора. В частности, такие хозяйственные договоры, как договор поставки, купли-продажи, могут составляться в форме одного письменного документа, который подписывают стороны [2]. Это так называемая полная письменная форма. Кроме того, договорные отношения между сторонами могут быть установлены в так называемой сокращенной письменной форме – путем обмена письмами, радиосообщениями, телеграммами и т. д. Письменной формой договора поставки является также заказ покупателя, принятый к исполнению. Имеется в виду, что поставка продукции, которая не распределяется в централизованном порядке, осуществляется непосредственно в зависимости от заказа покупателей, которые не отклонены поставщиками в течение 20 дней после их получения, если в указанных заказах есть данные о количестве, номенклатуре, качестве продукции, сроках поставки, цены, других необходимых для осуществления поставки данных.

Относительно отдельных видов договорных хозяйственных отношений договорная документация является типовой (Типовой договор транспортировки природного газа, Типовой договор аренды государственного имущества и т. п.).

При составлении ряда хозяйственных договоров применяют не типичные произвольные, а унифицированные (стандартные) формы договорных документов, для которых действуют специальные правила их составления и которые имеют точно определенные официальные названия. В частности, это касается формы договоров перевозки грузов.

Так, согласно ст. 6 Устава железных дорог Украины накладная является основным перевозочным документом установленной формы, оформленным согласно Уставу и Правилам перевозки грузов и

предоставленным отправителем вместе с грузом. Накладная является обязательной двусторонней письменной формой соглашения на перевозку груза, которая составляется между отправителем и железной дорогой в пользу третьей стороны – получателя. Накладная одновременно является договором на залог груза для обеспечения гарантии внесения надлежащей платы и других платежей за перевозку. Накладная сопровождает груз на протяжении всего пути перевозки на станцию назначения.

На автомобильном транспорте формой договора является товарно-транспортная накладная. На морском транспорте перевозку грузов оформляют накладной. Для других договоров морских перевозок грузов применяют такие формы, как рейсовый чартер и коносамент (ст. 134 Кодекса торгового мореходства).

Несоблюдение установленной законом формы хозяйственного договора не влечет за собой его недействительность, если иное не предусмотрено законодательством. В частности, недействительными, вследствие несоблюдения простой письменной формы, считаются соглашения о неустойке и поручительстве (статьи 180 и 191 ГК Украины) [2].

Роль хозяйственных договоров наиболее полно раскрывается через их функции – основные направления действия хозяйственных договоров, т. е. экономические результаты, достижение которых обеспечивается в случае применения правовой формы хозяйственного договора.

Хозяйственному договору присущи общие договорные и специфические, т. е. хозяйственно-договорные, функции.

Общими функциями договора являются:

– инициативная (договор как акт проявления инициативы и согласованной воли сторон урегулировать определенные отношения);

– программно-координационная (договор как программа поведения сторон относительно осуществления хозяйственных отношений и средство согласования, координации их действий согласно экономическим интересам и намерениям);

– информационная (договор благодаря формальной определенности его условий включает в себя информацию о правовом положении сторон в договоре, которая необходима сторонам, в соответствующих случаях – органам, третьим лицам);

– гарантийная (лишь благодаря договору включаются в действие такие правовые гарантии выполнения договорных обязательств, как неустойка, задаток, залог и т. п.);

– правозащитная (договор является правовой формой отношений, т. е. формой, в пределах которой обеспечивается принудительное выполнение обязательств сторон путем использования имущественных санкций, средств оперативного влияния) [4].

Также хозяйственному договору присущи следующие функции:

– правового обеспечения экономических нужд тех потребителей, нужды которых централизованно учитываются государством и финансируются за счет государственного бюджета. Эту функцию выполняет такой особый хозяйственный договор, как государственный контракт;

– правового средства реализации государственных заказов. Государственные заказы – это обязательства для исполнителей юридических актов централизованного планирования производства. В форме госзаказов планируются: производство дефицитной продукции; задачи по развитию приоритетных областей народного хозяйства; выполнение межгосударственных экономических соглашений; экспортно-импортная деятельность; решение социальных проблем и т. п. Государственный заказ реализуется путем подписания хозяйственных договоров (государственных контрактов) между его исполнителями и потребителями продукции, услуг, заказчиками работ.

Таким образом, наличие у всех договоров общих признаков – совпадения воли и волеизъявления, правомерность действия, действия принципа допустимости и свободы договора – не исключает возможность их классификации. Классификация договоров позволяет решать ряд важных задач. Выявление общих типичных черт договоров и различий между ними облегчает для субъектов правильный выбор вида договора, обеспечивает его соответствие содержанию регулируемой деятельности, создает возможность на научной основе систематизировать законодательство о договорах, повышать согласованность нормативных актов.

Литература:

1. Хозяйственный кодекс Украины // Ведомости Верховной Рады. – 2003. – № 18, № 19-20, № 21-22. – Ст. 144.
2. Гражданский кодекс Украины // Ведомости Верховной Рады. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
3. Дашков Л.П., Брызгалин А.В. Коммерческий договор: от заключения до исполнения. – К., 2002.
4. Обязательственное право: теория и практика / Дзера О.В., Кузнецова Н.С., Луць В.В. и другие / Под ред. О.В.Дзеры. – К., 1998. – 912 с.

Евгений Мезрин
(Краснодар, Россия)

ПРОКУРАТУРА РФ КАК ОРГАН ГОСУДАРСТВЕННОГО НАДЗОРА, РЕАЛИЗУЮЩИЙ ФУНКЦИЮ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ

В настоящее время широко распространены нарушения трудовых прав, которые приводят к дестабилизации общества. В этих условиях возрастает роль прокурорского надзора за соблюдением законодательства о трудовых правах граждан, целью которого является реальное обеспечение и защита трудовых прав и интересов граждан, общества и государства.

Трудовые права гражданина – это основа правового статуса личности, одни из основополагающих прав человека. Правовую основу трудовых прав граждан составляет ст. 37 Конституции Российской Федерации (далее – Конституция РФ) [1], которая закрепляет основные гарантии работникам при осуществлении трудовой деятельности, в частности, труд свободен, каждый имеет право свободно распоряжаться своими способностями к труду, выбирать род деятельности и профессию, устанавливается запрет на принудительный труд, закрепляется право на труд в условиях, отвечающих требованиям безопасности и гигиены, на вознаграждение за труд без какой бы то ни было дискриминации и не ниже установленного федеральным законом минимального размера оплаты труда, а также право на защиту от безработицы. Значимость указанных положений Конституции РФ следует оценивать с учетом признания человека его прав и свобод высшей ценностью, а, следовательно, признание, соблюдение и защита прав и свобод человека и гражданина – обязанность государства (ст. 2 Конституции РФ).

Следует отметить, что в рамках соблюдения предписанных Конституцией РФ положений относительно трудовых прав граждан, в ст. 352 Трудового кодекса Российской Федерации (далее – ТК РФ) определена система основных способов защиты трудовых прав и свобод граждан, включающая: самозащиту трудовых прав самими работниками; защиту трудовых прав и законных интересов работников профессиональными союзами; государственный надзор и контроль за соблюдением трудового законодательства и иных нормативных правовых актов, содержащих нормы трудового права; судебную защиту[2]. Исходя из содержания ст. 352 ТК РФ, защита трудовых прав и свобод может быть определена как совокупность способов, перечисленных в этой норме, использование которых полномочными субъектами происходит с применением процессуальных правил. Целями данного исследования будет выявление содержания и специфики прокурорского надзора за соблюдением и исполнением трудового законодательства. По мнению О.А. Фирсова, среди всех способов защиты трудовых прав деятельность прокурора носит промежуточный характер, поскольку данная деятельность, наряду с иной деятельностью контрольно – надзорных органов, обладает свойствами обязательности[3, с. 10].

Между тем, следует отметить, что ранее в действовавшей редакции статьи 353 ТК РФ перечислены органы, осуществляющие государственный надзор и контроль за соблюдением трудового законодательства и иных нормативных правовых актов, содержащих нормы трудового права. Среди них в первую очередь выделялась федеральная инспекция труда[4], далее иные органы федерального надзора и органы, осуществляющие внутриведомственный контроль в подведомственных организациях. И только на последнем месте законодатель «расположил» прокуратуру. Хотя на практике органы прокуратуры имеют особое значение в осуществлении государственного надзора.

Так, первоочередная задача прокурора по обеспечению законности в сфере трудовых прав граждан заключается в обеспечении надлежащей работы органов контроля и надзора. Основным контролирующим органом в сфере труда является Федеральная служба по труду и занятости и ее территориальные органы – государственные инспекции труда. В ходе прокурорских проверок выполнения такими инспекциями возложенных на них задач и функций и надлежащего выполнения инспекторами их должностных обязанностей, прокурор выясняет ряд вопросов: осуществляется ли инспекцией сбор информации о состоянии законности в контролируемой сфере; полностью ли охвачены мероприятиями по контролю организации, расположенные на закрепленной территории; осуществляется ли планирование работы инспекции и выполняются ли эти планы; соответствует ли принимаемые меры характеру и тяжести правонарушений.

На Генерального прокурора Российской Федерации и подчиненных ему прокуроров возложен государственный надзор за точным и единообразным исполнением трудового законодательства и иных нормативных правовых актов, содержащих нормы трудового права. Следует отметить, что предмет надзора, осуществляемого федеральной инспекцией труда и органами прокуратуры, практически идентичен, что на практике приводит к трудностям при определении задач в сфере обеспечения трудовых прав граждан органами исполнительной власти, с одной стороны, и органами прокуратуры – с другой. Практические работники отмечают, что во многих случаях «прокуратура систематически подменяет органы исполнительной власти и контроля», так как в ст. 21 Федерального закона от 17.01.1992 № 2202 – 1 «О прокуратуре Российской Федерации» [5] (далее – закон «О прокуратуре») нет «четкого ограничения пределов предмета надзора за исполнением законов» [6, с. 15].

Между тем, в научной литературе господствует мнение о том, что, «осуществляя свою деятельность, в том числе и по надзору за исполнением и соблюдением трудового законодательства, прокуратура не может подменять органы государственного и хозяйственного управления и контроля и не вмешивается в оперативно-хозяйственную деятельность. Проверки в отрасли общего надзора проводятся на основании поступившей в органы прокуратуры информации о фактах нарушения законов, требующих

принятия мер прокурором» [7, с. 35]. Поэтому ряд авторов (в частности, Т. Ю. Сабельфельд) высказывают мнение о необходимости четкого разделения 1) органов надзора и 2) органов контроля за исполнением трудового законодательства. По ее мнению, функцию надзора могут осуществлять только органы прокуратуры, причем в сферу их деятельности попадают и органы контроля. Контрольные же функции реализуют контролирующие органы, каждый в пределах предоставленных ему законом полномочий [8, с. 11]. Действующее трудовое законодательство (ст. 354 ТК РФ) наделяет контрольные органы одновременно и надзорными, и контрольными функциями. Представляется, что данное несоответствие необходимо устранить.

Федеральным законом «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросам осуществления государственного контроля (надзора) и муниципального контроля» от 18.07.2011 № 242 – ФЗ были внесены изменения в ст. 353 ТК РФ, согласно которым, прокуратура вышла из системы органов осуществляющих надзор и контроль за соблюдением трудового законодательства[9]. Между тем, согласно ст. 1 закона «О прокуратуре» прокуратура Российской Федерации представляет собой единую федеральную централизованную систему органов, осуществляющую от имени Российской Федерации надзор за соблюдением Конституции Российской Федерации и исполнением законов, действующих на территории Российской Федерации[10]. Она играет важную и активную роль в охране и защите конституционных прав и свобод граждан, осуществлении надзора за исполнением законов, укреплении законности и правопорядка, осуществляя государственный надзор за исполнением законов на всей территории России, принимая меры по устранению нарушений законности, в том числе в трудовой сфере, и привлекая виновных лиц к установленной законом ответственности.

Спорной является точка зрения, согласно которой, одной из мер прокурорского реагирования в рамках надзора за исполнением трудового законодательства является право прокурора обращаться в суд с иском заявлением, предусмотренное ст. 45 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации (далее – ГПК РФ) [11]. Указанной нормой процессуального закона установлено, что прокурор вправе обратиться в суд с заявлением в защиту прав, свобод и законных интересов граждан, неопределенного круга лиц или интересов Российской Федерации, субъектов Российской Федерации, муниципальных образований. При этом закон установил ограничительное условие, состоящее в том, что заявление в защиту прав, свобод и законных интересов гражданина может быть подано прокурором только в случае, если гражданин по состоянию здоровья, возрасту, недееспособности и другим уважительным причинам не может сам обратиться в суд.

Федеральным законом «О внесении изменений в статьи 45 и 131 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации» от 05.04.2009 № 43 – ФЗ было установлено, что указанное ограничение не распространяется на заявления прокурора, поданные на основании обращений к нему граждан о защите нарушенных или оспариваемых социальных прав, свобод и законных интересов, в том числе и в сфере трудовых (служебных) и непосредственно связанных с ними отношений [12]. Данное изменение законодательства, существенно расширившее полномочия прокурора на обращение с заявлением в защиту нарушенных трудовых прав граждан, встречается в научной литературе неоднозначную оценку. Так, Т. Ю. Сабельфельд в своем диссертационном исследовании безусловно поддерживает подобное расширение полномочий прокурора по предъявлению исков[13, с. 168].

Иную позицию по данному вопросу занимает И. Н. Тризно, который считает, что решение законодателя, снимающее ограничение на подачу иска прокурором только случаями невозможности для гражданина самостоятельно подать иск, приведет к злоупотреблениям со стороны отдельных граждан, не лишенных возможности самостоятельной защиты своих прав в суде, полномочиями прокурора с целью уклонения от уплаты государственной пошлины и необходимости доказывания своей позиции. Такое расширение, по мнению И. Н. Тризно, повлечет за собой обязанности прокурора по судебной защите прав полностью дееспособных граждан, и дополнительным грузом ляжет на органы прокуратуры[14, с. 175].

Полагаем, что эта мера направлена на реализацию защитной функции прокуратуры, но не надзорной. В данном случае целью является восстановление нарушенного права лица или группы лиц. Функцией же надзора является выявление и пресечение нарушений трудового законодательства и трудовых прав граждан. Представляется, что внесенные в ч. 1 ст. 45 ГПК РФ изменения являются целесообразными, правомерными. Поскольку, подавляющее большинство граждан, страдающих от нарушений их трудовых прав работодателем, – это дееспособные лица, материальное положение которых позволяет самостоятельно оплатить юридическую помощь, но не решающихся обратиться в суд от своего имени из-за опасения санкций со стороны работодателя – нарушителя (вплоть до увольнения). В такой ситуации прокурор не может и не должен мириться с массовыми нарушениями трудовых прав работников.

Таким образом, прокуратура как орган государственного контроля и надзора за исполнением трудового законодательства имеет большое значение в обеспечении законности в сфере трудовых правоотношений. В целях совершенствования государственного надзора за соблюдением трудового законодательства и иных нормативных правовых актов, содержащих нормы трудового права, необходимо более точно урегулировать разграничение полномочий и способов взаимодействия контрольных и надзорных органов в сфере трудового законодательства, увеличить количество проводимых проверок для предотвращения нарушений и предупреждения поступления жалоб работников в органы прокуратуры. Данные действия позволят в дальнейшем гарантировать гражданам эффективную защиту от нарушений в

области реализации права на труд, а также устранить неправомерное вмешательство одних контролирующих и надзорных органов в сферу деятельности других.

Литература:

1. Конституция Российской Федерации, принята всенародным голосованием 12 декабря 1993г. (с учетом поправок, внесенных Законами РФ о поправках к Конституции РФ от 30 декабря 2008 № 6 – ФКЗ, от 30 декабря 2008 № 7 – ФКЗ, 5 февраля 2014г. № 2 – ФКЗ, от 21 июля 2014г. № 11- ФКЗ) // СЗ РФ. – 2014. – № 31. – Ст. 4398.
2. Трудовой кодекс Российской Федерации: Федеральный закон от 30 декабря 2001г. № 197 – ФЗ (в ред. от 4 ноября 2014г.) // СЗ РФ. – 2002. – № 1 (Ч.1). – Ст. 3.
3. Фирсова О.А. Реализация прокурором полномочий по защите трудовых прав граждан в гражданском судопроизводстве: Дис. канд. юрид. наук. – М., 2009. – С. 240.
4. О прокуратуре Российской Федерации: Федеральный закон от 17 января 1992г. № 2202 – 1 (в ред. от 21 июля 2014г.) // СЗ РФ. – 1995. – № 47. – Ст. 4472.
5. Об утверждении Положения о Федеральной службе по труду и занятости: Постановление Правительства РФ от 30 июня 2004 г. № 324 (ред. от 30 июля 2014г.) // СЗ РФ. – 2004. – № 28. – Ст. 2014.
6. Говорков Н. Прокурорский надзор: трудности практики // Законность. – 2007. – № 5. – С. 14-16.
7. Анисимов А. Л. Прокурорский надзор за исполнением законодательства о трудовых правах российских граждан // Трудовое право. – 2006. – № 4. – С. 49 – 60.
8. Сабельфельд Т. Ю. Прокурорский надзор за соблюдением трудового законодательства в Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург. – 2009. – С. 209.
9. О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации по вопросам осуществления государственного контроля (надзора) и муниципального контроля: Федеральный закон от 18 июля 2011г. № 242 – ФЗ (в ред. от 16 октября 2012г.) // СЗ РФ. – 2011. – № 30 (ч. 1). – Ст. 4590.
10. О прокуратуре Российской Федерации: Федеральный закон от 17 января 1992г. № 2202 – 1 (в ред. от 21 июля 2014г.) // СЗ РФ. – 1995. – № 47. – Ст. 4472.
11. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон от 14 ноября 2002г. № 138 – ФЗ (в ред. 6 августа 2014г.) // СЗ РФ. – 2002. – № 46. – Ст. 4532.
12. О внесении изменений в статьи 45 и 131 Гражданского процессуального кодекса Российской Федерации: Федеральный закон от 5 апреля 2009г. № 43 – ФЗ // СЗ РФ. – 2009. – № 14. – Ст. 1578.
13. Сабельфельд Т. Ю. Прокурорский надзор за соблюдением трудового законодательства в Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург. – 2009. – С. 209.
14. Тризно И. Н. Прокурорский надзор за соблюдением законодательства о трудовых правах граждан Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2009. – С. 251.

Научный руководитель:

кандидат юридических наук, старший преподаватель Васильева Евгения Григорьевна.

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Жанат Абдугулова
(Астана, Казахстан)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ В ОБРАЗОВАНИИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ В ВУЗАХ КАЗАХСТАНА

Информационные технологии открывают перед людьми новые горизонты – не только в работе, но и в обучении. С распространением интернета организация образования претерпела существенные изменения.

Эта система осуществляет информационное сопровождение и контроль обучения каждого студента с момента поступления до выдачи диплома, электронную идентификацию студентов при проведении аттестации и академическое администрирование.

Использование компьютерных технологий вносит изменения в цели и содержание обучения, появляются новые методы и организационные формы обучения. КТ позволяют использовать на практике психолого-педагогические разработки, обеспечивающие переход от механического усвоения знаний к овладению умением самостоятельно приобретать новые знания, развивать информационную компетентность будущего специалиста.

Послание Президента страны Н.А Назарбаева народу Казахстана «Казахстан-2030» и Государственная программа Президента «Информатизация системы среднего образования Республики Казахстан», предусматривающие полное оснащение школ современными компьютерами. Постановка задачи в таком ракурсе требует новых подходов в системе образования в условиях информатизации.

Развитие информационных технологий прослеживается в различных областях и отраслях их применения. Особое значение это имеет для системы образования. Внедрение компьютерных и информационных технологий имеет здесь первостепенное значение. В систему образования активно внедряют локальные и глобальные компьютерные сети, что обеспечивает доступ к мировым информационным ресурсам, а это поднимает применение компьютерных и информационных технологий в образовании на должный уровень.

Виды информационных технологий различаются в зависимости от той информации, которую обрабатывают, и в зависимости от предметной обработки. Существуют различные системы управления базами данных, алгоритмические языки, табличные процессоры. Для обработки текста существуют текстовые процессоры, гипертекст, для графических изображений — графические процессоры. Для различных знаний существуют экспертные системы, которые относятся к числу интеллектуальных вычислительных систем и являются практической реализацией методов и идей искусственного интеллекта. Такие системы призваны оказывать помощь специалистам, когда их собственных знаний, опыта и интуиции недостаточно для самостоятельного решения возникающих проблем. Для объектов реального мира разработаны средства мультимедиа, т.е. интерактивная технология, которая обеспечивает работу с неподвижными изображениями, видеоизображением, анимацией, текстом, звуковым рядом и т.д. Все эти виды информационных технологий также могут объединяться в интегрированные пакеты.

Отечественная система образования, имеющая соответствующую нормативную базу, направлена на подготовку квалифицированных компетентных специалистов. Развитие общекультурных и профессиональных компетенций сегодня невозможно без использования новых информационных технологий.

Для достижения этих целей применяются следующие информационные технологии:

- предоставление учебников и другого печатного материала;
- пересылка изучаемых материалов по компьютерным телекоммуникациям;
- дискуссии и семинары, проводимые через компьютерные телекоммуникации;
- видеопленки;
- трансляция учебных программ по национальной и региональным телевизионным и радиостанциям;
- двусторонние видеотелеконференции;
- односторонняя видеотрансляция с обратной связью по телефону;
- электронные (компьютерные) образовательные ресурсы.

Использование компьютерных технологий вносит изменения в цели и содержание обучения, появляются новые методы и организационные формы обучения.

Все современные технологии призваны сделать нашу жизнь удобнее и информационные – не исключение. Не удивительно, что самые передовые технологии используются и в образовательном процессе, позволяя получать более высокие результаты.

- сбор, хранение, систематизация и выдача учебной информации;
- моделирование технических объектов и процессов;
- обработка текстовой и графической информации;
- оформление и презентация итогов поисковой, аналитической и системообразующей деятельности;

- самостоятельный поиск обучающимися основного и дополнительного учебного материала, с использованием поисковых систем и сайтов сети Интернет, мультимедийных энциклопедий и специальных баз данных и т.д.

Во многих учебных заведениях Казахстана информационные технологии до сих пор считаются инновационными – то есть новыми, способными существенно изменить, оптимизировать учебный процесс. И хотя ежедневное использование компьютера уже давно стало нормой, но постоянное появление усовершенствованных программ значительно расширяет образовательные возможности.

Некоторые процессы в обучении, которые значительно упрощают инновационные технологии:

- Получение необходимой информации и повышение уровня знаний;
- Систематизация информации, благодаря справочникам и электронным библиотекам;
- Отработка различных навыков и умений, проведение удаленных лабораторных экспериментов;
- Визуализация информации и ее демонстрация (презентациях);
- Проведение сложных расчетов и автоматизация рутинных операций;
- Моделирование объектов и ситуаций с целью их изучения;
- Обмен информацией между несколькими пользователями, находящимися на большом расстоянии друг от друга.

Для совершенствования информационных технологиях в образовании, не редко подразумевают мультимедийные технологии. Мультимедиа представляет собой текстовую, видео, звуковую и фото-информацию, представленную в одном цифровом носителе, а также предполагающую возможность интерактивно взаимодействовать с ней. В образовательном процессе мультимедиа используется и для проведения мультимедийных презентаций, и для создания обучающих курсов, и в дистанционном обучении.

С помощью компьютерных сетей и других, аналогичных им средств ИКТ образование приобрело новое качество, связанное в первую очередь с возможностью оперативно получать информацию из любой точки земного шара. В сети доступны и другие распространенные средства ИКТ, к числу которых относятся электронная почта, списки рассылки, группы новостей, чат. Разработаны специальные программы для общения в реальном режиме времени, позволяющие после установления связи передавать текст, вводимый с клавиатуры, а также звук, изображение и любые файлы. Эти программы позволяют организовать совместную работу удаленных пользователей с программой, запущенной на локальном компьютере.

Новые алгоритмы сжатия данных доступное для передачи по компьютерной сети качество звука существенно повысилось и стало приближаться к качеству звука в обычных телефонных сетях. Как следствие, весьма активно стало развиваться относительно новое средство ИКТ – Интернет-телефония. С использованием специального оборудования и программного обеспечения через Интернет можно проводить аудио и видеоконференции.

Для обеспечения эффективного поиска информации в телекоммуникационных сетях существуют автоматизированные поисковые средства, цель которых – собирать данные об информационных ресурсах глобальной компьютерной сети и предоставлять пользователям услугу быстрого поиска. С появлением поисковых систем можно искать документы всемирной паутины, мультимедийные файлы и программное обеспечение, адресную информацию об организациях и людях.

Процессы модернизации системы образования в Казахстане предопределили необходимость реформирования системы оценивания в целях приведения ее в соответствие с современными тенденциями развития образования в мире. Во многих странах мира уже хорошо развита модель внешней оценки, в Казахстане на данное время ВОУД находится в разработке. В связи с принятием Государственной программы развития образования ВОУД будет проводиться после окончания основного среднего, общего среднего и высшего образования. ВОУД осуществляется в целях оценки качества образовательных услуг и определения уровня освоения обучающимися образовательных учебных программ и объема учебных дисциплин, предусмотренных государственными общеобязательными стандартами высшего образования. Внешняя оценка учебных достижений будет проводиться методом компьютерного тестирования. Результаты дадут возможность оценить насколько успешно учащиеся осваивают образовательные программы, а также качество образовательных услуг, представляемых учебными заведениями Казахстана.

Использование информационных технологиях в образовании приводит к совершенствованию организации преподавания в том числе:

- Повышение индивидуализации обучения;
- Повышение продуктивности самоподготовки студентов;
- Индивидуализация работы самого преподавателя;
- Ускорение тиражирования и доступа к достижениям педагогической практики, усиление мотивации к обучению;
- Активизация процесса обучения, возможность привлечения студентов к исследовательской деятельности;
- Обеспечение гибкости процесса обучения в вузе.

Таким образом, государственная политика в области информатизации образования стала определяющей в совершенствовании национальной модели образования Республики Казахстан. Формирование современной инфокоммуникационной культуры будущих специалистов, адекватной уровню

развития ИКТ, соответствующим международным индексам конкурентоспособности являются важной социально-педагогической задачей, от степени реализации которой в будущем зависит их готовность к созданию новых технологий и определению новой траектории экономического развития государства.

Литература:

1. Програма по развитию информационных и коммуникационных технологий в Республике Казахстан на 2010-2014 годы утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от «29» сентября 2010 года № 983. (Дата обращения:10.12.13).
2. Титоренко Г.А. и др. Информационные технологии в маркетинге: Учебник для вузов / Под ред. проф. Г.А. Титоренко — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
3. Материалы круглого стола: «Государственная программа развития образования в Республике Казахстан до 2010 года» // Проблемы высшей школы. Алматы, 2004. 10 ноября.
4. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2012 годы. г.Астана, 7 декабря 2010 г.
5. Ешметова Г. История развития профессионального образования в Республике Казахстан. г. Алматы, 2011.

**Айдана Шамуратова, Манат Иманқұл
(Астана, Казахстан)**

RFID ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН БОЛАШАҒЫ

RFID (Radio Frequency IDentification) – радиожиліктік идентификация (ұқсастыру). RFID жүйелер өртүрлі функционалды, қуатты және күрделікті сымсыз құрылғылардың кең ауқымды спектрлерінен тұрады. Сондықтан оларды санкцияланбаған қолжетімділіктен қорғауда қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша автоматтандырудың күрделі жүйелері тобына жатқызуға болады. RFID жүйесінің айналымындағы деректерді қорғау және ақпаратты сақтау – іскерлік тәжірибе және технологияның қажеттілігі үшін өте маңызды ескерілетін сұрақтардың бірі болып табылады. Ақпаратты қорғау – ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған шаралар кешені. Сонымен қатар, ақпараттың сыртқа кетуінің, оны ұрлаудың, жоғалтудың, рұқсатсыз жоюдың, өзгертудің, контенттіне тимей түрлендірудің, рұқсатсыз көшірмесін жасаудың, бұғаттаудың алдын алу үшін жүргізілетін шаралар кешені.

RFID жүйесінің ең басты артықшылығы – бірнеше ондаған метрге дейін объектінің (нысанның) идентификациялық ақпаратын радиотолқындар көмегімен жазу/алу мүмкіндігі. RFID жүйесі үш негізгі компоненттерден тұрады [1]: санауыш (сканер, reader); тег (tag, белгі); деректерді өңдейтін компьютерлік жүйелер.

Тег және сканер бір-бірімен радиожиліктік арна арқылы байланысады. Тегтің негізгі компоненттері: сканермен байланысты басқаратын чип; антенна. RFID-тегінен ақпаратты сенімді оқудың жалғыз шарты, оның RFID санауыш аймағында табылуы. Сканер екі негізгі міндетті атқарады: тегке энергия беру және іске қосу үшін электромагниттік тербелістің генерациясы; тегке ақпаратты және командандаларды жіберу, тегтен деректер алу.

Объектінің (нысанның) түпнұсқалықтылығы туралы тек оған бекітілген тегтің ақиқаттылығы негізінде қарастыруға болмайды. Кей жағдайда жадтың шектелген көлемі бар тегтерде де тегтің дәл осы объектіге бекітілгендігін растайтын объект туралы деректер (нақты салмағы, оның форм-факторы, үстірт талдауы) сақталуы мүмкін.

Объектінің түпнұсқалықтылығы туралы деректер жинағы құрамы: тегті өндіру процесінде оның программаланатын нөмірі; сауда белгісінің иесімен тағайындалатын объектінің бірегей сериялы нөмірі; объект туралы деректер; қолтаңба әдісі: қолтаңба мәнін есептеу кезінде қолданылатын криптографиялық тәсілдердің комбинациясын анықтайтын биттер тізбегі; қолтаңба мәні; деректер базасы объект туралы мәліметтерді сақтайды, қолжетімділікті басқарады және сериялық нөмірдің түпнұсқалықтылығын тексереді.

Дәстүрлі есептеуіш жүйелерде көптеген ақпарат қауіпсіздік мәселелері криптографиялық тәсілдердің қолданылуымен шешіледі. Криптография –мәліметтерді алмастыру әдістерінің жиынын көрсетеді, қарсы жақ үшін бұл мәліметтерді пайдасыз ету үшін бағытталған. Алайда, бюджеттік RFID-тегтерде кейбір шектеулер қойылған және олар қуаттық криптографияны қолдауға қабілетсіз. Егер RFID-тегтерде қорғаудың криптографиялық тәсілдерін қолдайтын құралдарды және басқа да ақпараттық қауіпсіздікті арттыру тәсілдерін орнатса, онда RFID-тегтерінің құны артары сөзсіз. Мұндай қымбат шешімнің кең қолданыс табуы екіталай. Құн – барлық қауіпсіздік жүйелердің толғандыратын мәселесі. Ал, қауіпсіздік үшін төлем жасау арзанға соқпайды. MD5 (Message Digest 5) немесе SHA-1 (Secure Hash Algorithm-1) сияқты стандарты криптографиялық хэш-функцияларды ендірудің өзі бюджеттік RFID-тегтер үшін мүмкін емес.

[2]-жұмыста тег аутентификациясы үшін бюджетті RFID-жүйелерінде қолдануы мүмкін “сұрату-расту” типтегі аутентификация бар жеңілдетілген хаттама сипатталған. Тег аутентификациясы – жетілдірілген қорғау жүйелерінде негізгі қызмет бөлік міндетін атқаратын маңызды элемент. Мысалы, ұрлықтан қорғау жүйелерінде RFID-тег қорғалатын объектілерге бекітіледі, ал RFID-сканер периодты түрде әрбір тегтің аутентификациясын жүргізеді. Жүйе, RFID-сканер тегті табуды және жалғандықты

бақылауды жүргізуді жалғастыра алатындай, тегтің көшірмесін (клонның) орнату арқылы ұрлық жасау мүмкіндігін болдырмайтындай етіп жасалуы керек.

RFID-жүйелерді жасауда басты әрі міндетті элементтер – потенциалды қауіп-қатер сараптамасы мен деректерді өңдеудің физикалық деңгейінде ақпарат қорғауды қамтамасыз ету, жүйе элементтерін бұрмаланудан, жасандылықтан және санкцияланбаған әрекеттерден қорғау. Сонымен қатар, ақпараттық қауіпсіздікті және өңдеудің логикалық (ақпараттық) деңгейін контактсыз инфо-телекоммуникациялық жүйелердің дамуы мен таралу шамасына қарай деректерді өңдеудің физикалық деңгейімен анықталатын ақпараттар ағыны мен транзакция санының экспоненциалды артуынан жеңілдетуді қамтамасыз ету болып табылады [3].

RFID жүйелердегі ақпаратты қорғау бұл – құпиялық пен аутентификацияны қамтамасыз ету тапсырмасы. EPC(Electronic Product Code) Global технологиясының негізінде жасалатын радиожилікті идентификация жүйелері келесідей қауіп-қатерге ұшырасуы мүмкін: сканер мен тег арасындағы электромагниттік сәулеленуді қағып алу; тегтегі ақпаратқа қолжеткізу; тег ақпаратын бұрмалау.

Осы аталған кезеңдерді жүзеге асыру үшін жоғары технологиялы радиожилікті құралдар және сканер мен радиожилікті тег арасындағы авторизацияланған “тыңдау” операциясы жүргізілетін стандартты лабораториялық-бақылау-өлшеу құралдары жеткілікті. Мұндай жабдықтар көмегімен EPC Gen2 стандарттағы шу кедергілері бар радиожиліктік тегтер немесе саны жағынан көп тіркелген радиожиліктік тегтер қолданатын 860-930 МГц диапазонын кеңейту арқылы радиожиліктік жүйенің инфрақұрылымына қызмет көрсетуден бас тартуды шақыратын шабуылдарды, яғни былайша айтқанда DoS(Denial of Service)-шабуылдарды ұйымдастыру мүмкіндігі бар.

IoT (Internet of Things) концепциясы RFID технологиялары және Интернет арқылы сымсыз байланыс негізінде құрылады [4]. Оның таралуы шынайы және виртуалды әлемнің бірігуіне әкеледі. Қолжетімділіктің көптеген сымсыз нүктелерінен тұратын глобалды желі көмегімен заттар бір-бірімен қашықтықта әсерлесе алады. Олардың микрочиптарында құпияланған (шифрленген), сонымен қатар ашық ақпарат сақталады.

IoT концепциясының басты принципі – қазіргі таңда мемлекеттік, іскерлік және жеке қолданыс үшін керемет мүмкіндік беретін кез келген ақпараттың кез келген жерде, шынайы уақытта қолжетімділігі болып табылады.

Болашақта ғаламдық RFID-позициондау периоды тек заттарға қатысты емес, сонымен қатар адамдарға да қатысты болуы әбден мүмкін. Соңында бұл бүкіл әлем көлемінде әркімнің және барлығының орналасқан жерін сымсыз байланыс және спутникті (жерсерікті) навигация көмегімен бақылауға мүмкіндік беретін болады.

IoT концепциясының дамуына өндірушілер де өз үлестерін қосуда. 2011 жылы Apple компаниясы RFID датчигі орнатылған iPhone құрастырып шығарды. Бұл аппарат RFID-ақпарат негізінде ақша аударымдарын жасауға мүмкіндік беріп отыр. Басқа да өндіруші компаниялар да қалыс қалар емес. Мысалы Samsung компаниясы сол өндірістің ұялы құрылғыларын жандандыратын, онымен қоса, басқа да ұялы техника өндірушілеріне ұсынуға болатын көпшілік қолданысқа арналған, RFID-тегтерді санауға (оқуға/тануға) мүмкіндік беретін чип жасап шығарды.

Бірегей RFID стандартын жасау саласында көптеген табыстарға қол жеткізілді. Бірақ IoT үшін ешқандай стандарт әлі жоқ. Осыған байланысты Еуропада жұмыс қарқынды жүріп жатыр, бірақ нәтижелері туралы айту әлі ертерек [4]. Көп жағдайда әлемдік қолданыс табуына IoT концепциясы тұжырымдамасының анық еместігі және реттеушілер санының көптігі мен олардың нормативті актілері кедергі келтіруде.

RFID-жүйе арқылы бірқатар күрделі ұйымдастырушылық-техникалық мәселелер шешіліп жатады. Қазіргі таңда әртүрлі күрделілік деңгейдегі RFID жүйелердің кейбір шектеулері бар. RFID технологиясы дамуының заманауи деңгейінде бір-бірінен жақын қашықтықтағы тегтерді санау мүмкін болмай отыр. Олар бір жиілікте жұмыс істейді, сондықтан олардың сигналдары айқасады (қабысуға ұшырайды).

RFID жүйелердің универсалды қолданыс табуы ақпарат қауіпсіздігінің жаңа мәселесіне әкеліп соғуы мүмкін. Потенциалды тәуекелділіктер қатарына өндірістік шпионаж, тұтынушылардың меншігіне басып кіру немесе өміріне араласу кіреді. Контактсыз инфо-телекоммуникациялық жүйелердің таралуы мен дамуы бойынша деректерді өңдеудің деңгейлеріне терең еніп жатқан ақпараттық қауіпсіздіктің қауіп-қатерлігі ауқымды түрде артып жатыр. Сондықтан, радиожилікті жүйелерді құрастыру және жаңарту кезінде ақпараттық ортаның қауіпсіздік пен ақпаратты қорғау жүйесін жасау сұрақтарына аса көңіл бөлген жөн.

Әдебиет:

1. Финкенцеллер К. Справочник по RFID. Теоретические основы и практическое применение индуктивных радиоустройств, транспондеров и бесконтактных чип-карт / К. Финкенцеллер; пер. с нем. Союнханова Н.М. – М.: Додэка – XXI, 2008. – 496 с.
2. Стариковский А.В., Михайлов Д.М. Обеспечение безопасности бюджетных RFID-меток с использованием специального облегченного протокола аутентификации // bit_2_2010.
3. Васильев С.В., Силкин А.Т., Тикменова И.В., Уткин А.В. Организация противодействия техническим средствам разведки в автоматизированных системах управления с элементами радиочастотной идентификации // Научно-методические материалы исследований, труды семинаров и НТК 3 ЦНИИ МО РФ. Книга 12. – М.: ЗНЦТИ МО РФ, 2008. – с. 38-41.
4. Интернет вещей: новые вызовы и новые технологии // Открытые системы. - №4, 2013.

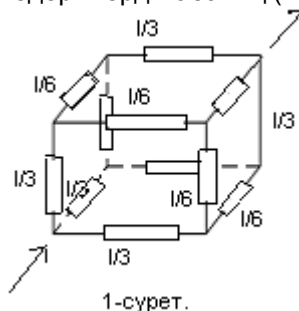
БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ПАКЕТТІ ПАЙДАЛАНЫП, КУБТЫҢ ТОЛЫҚ КЕДЕРГІСІН АНЫҚТАУ

Біздің бұл программада 8-сыныптағы электр тарауынан, атап айтқанда «Өткізгіштерді қосу» және «Кирхгофтың ережелері» тақырыптары бойынша типтік есептерді осы әдіспен шығару жолдары қарастырылған. Мектепте Кирхгофтың заңы оқылмайды, сағат аз бөлінген, тек өткізгіштерді тізбектей және параллель қосу тақырыптары оқытылады. Ал талапкерлердің ЖОО түсуге арналған 2013 жылғы тест жинағын осы біз қозғаған мәселеге қарастырылған. Кедергісі R болатын сымнан құралған куб берілген. Куб тізбекке 1-суреттегідей қосылғанда, толық кедергісі неге тең болады. Осы сияқты есептерді тәуір оқитын оқушылардың өздері шығара алмай қалады, себебі оқыту кезеңінде оқушылар пән ішіндегі және пән аралық қатынастарға көңіл аз бөлінеді. Бұл кемшілікті жою үшін берілген есепті әр түрлі тәсілмен шығарған өте пайдалы. Есеп жалпы жағдайда Кирхгофтың әдісі бойынша шығарылады, яғни кез-келген контур мен түйін үшін сызықты теңдеу құрылады. Түйін деп үштен кем емес өткізгіштер тоғысатын кез-келген нүктені айтатынын біз білеміз. Алайда кубтың толық кедергісін үш жағдайда ғана анықтауға болады (1-7, 1-4, 1-8 нүктелері аралығында). Осы ереже көмегімен есепті шығарған оқушылар кубтың қалай айналып тұрғанын мен токтың қалай бағытталғанын, басында бөлініп артынан бір түйінге жинақталғанын көреді. Мұндай есептердің біртіндеп қиындап отыруы олардың алға қарай ұмтылып өз бетімен жетілуіне, шығармашылық қабілетінің дамуына көмектеседі, сөйтіп табиғат құбылыстарын модельдеу әдісіне қалыптасады. Мұнда оқушының өз бетімен белсенді қызмет жасауы басты мақсат етіп алынған. Оқушылар компьютер көмегімен осындай есептерді шығаруда, алдыңғы сабақтағы өткен материалды соңғымен байланыстыра алады.

Біздің бағдарламамызда бұл есептің Кирхгоф ережесімен және түрлі жағдайда шығару жолдары көрсетілген. Олар:

1. Симметриялы режим
2. Қабырғасы бойымен
3. Диагональ бойынша

Енді 1-ші әдіс, яғни симметриялы режимді қарастырайық. Бұл әдісте (1,7) нүктелер арасындағы кедергілерді табайық (1-сурет).

Бірінші нүктеден кірген ток сызба бойынша 3-ке бөлінеді, сол сияқты әрбір $1/3$ ток 2-ге бөлінеді. Енді осы $1/6$ токтары 3,6,8 нүктелерінде бірігіп, бұл нүктелерден олардың қосындысы шығады

$$\frac{I}{6} + \frac{I}{6} = \frac{I}{3}.$$

Бұл токтар қайтадан 7 нүктесінде бірігіп, I ток сыртқа шығады. Осы кубтың толық кедергісін кез-келген жолмен есептеуге болады. Оның бір жолы 1,4,8,7 нүктелері аралығы, екіншісі 1,4,3,7 және т.с.с. Біз 1,4,8,7 нүктелері арасындағы жолды таңдайық. Резистор бойымен $1/3$, $1/6$, $1/3$ ток жүріп тұр. Осы тізбектің кернеуі

$$U = R\left(\frac{I}{3} + \frac{I}{6} + \frac{I}{3}\right).$$

Осы өрнектен I токты жақшаның сыртына шығарып жазайық

$$U = I\left(\frac{R}{3} + \frac{R}{6} + \frac{R}{3}\right).$$

Біз кубтың толық кедергісін P әрпімен белгілейік, сонда кернеу

$$U = IP.$$

Ал жоғарыда айтқандай

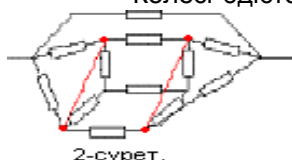
$$U = I\left(\frac{R}{3} + \frac{R}{6} + \frac{R}{3}\right).$$

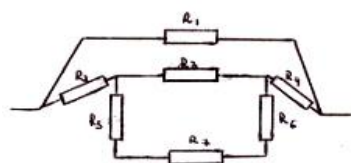
Бұл екі теңдікті теңестіру арқылы

$$P = \frac{5R}{6}.$$

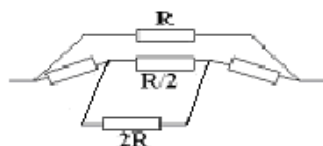
Сонымен, кубтың толық кедергісі $5R/6$.

Келесі әдісте (1,4) нүктелер арасындағы кубтың толық кедергісін анықтаймыз. Ол үшін кубтың бір қабырғасын созайық, одан кейін кубтың жоғары және артқы қабырғаларын жазықтыққа проекциялайық. Кейін созылған қабырға мен резисторды проекциялауға кедергі келтірмес үшін параллель жоғары көшірейік (2-сурет). Схемада көрсетілген нүктелердің потенциалдары бірдей, сондықтан бұл нүктелерді сәйкесінше біріктіріп, өзімізге жеңілдетілген түрдегі схеманы аламыз. Сол кезде кубымыз 3-суреттегідей оңай түрге келеді.

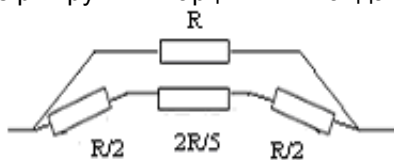

3-сурет.

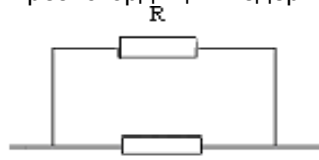

4-сурет.

Пайда болған резистордың кедергілері R емес, $R/2$ -ге тең, себебі схеманы біріктірген кезде бір-бірімен параллель жалғадық, сондықтан әрқайсысының кедергілері R -дің орнына $R/2$ болады. 5-суретте көрсетілген резисторлар өзара тізбектей жалғанған және олардың кедергілерін қосып, бір резисторға біріктіруге болады. 4-суретте параллель жалғанған екі резистордың кедергілері $2R$ және $R/2$ кедергілерді біріктіру арқылы пайда болған резистордың кедергісі $2R/5$ тең болады (5-сурет).

5-сурет.

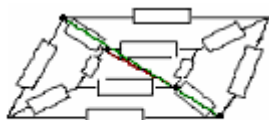
6-сурет.

Енді тізбектей жалғанған үш резисторды қоссақ, онда

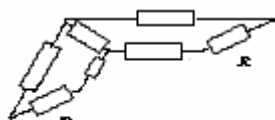
$$\frac{R}{2} + \frac{2R}{5} + \frac{R}{2} = \frac{7R}{5}.$$

Бұдан параллель жалғанған екі резистор аламыз (6-сурет), бұларды біріктірсек кубтың толық кедергісі $7R/12$ тең болады.

Үшінші әдіс бойынша (1,3) нүктелер арасындағы кубтың толық кедергісін табуымыз керек. Ол үшін кубтың төменгі табанын созаық және кубтың жоғарғы бөлігін табанына проекциялайық (7-сурет). Суретте көрсетілген нүктелердің потенциалдары бірдей болғандықтан, біз бұл нүктелерді қорықтастан біріктіруімізге болады. Потенциалы бірдей нүктелерді біріктіру арқылы өзімізге жеңілдетілген түрдегі электрлік схеманы аламыз (8-сурет).

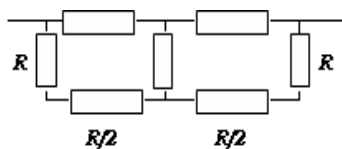
7-сурет.

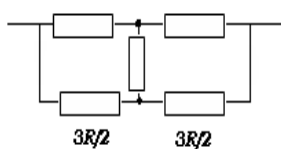
8-сурет.

Б

ұл резисторларды параллель жалғағандықтан, пайда болған резисторлардың кедергілері R емес, $R/2$ -ге тең, себебі біріктіру кезінде параллель жалғадық. Енді кедергілері R және $R/2$ -ге тең тізбектей жалғанған екі резисторды біріктірейік (9-сурет).

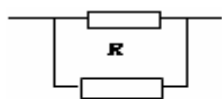

9-сурет.

10-сурет.

Суретте көрсетілген нүктелер арасындағы потенциал айырмасы 0-ге тең, сондықтан бұл резистор бойымен ток жүрмейді және оны алып тастауымызға болады (10-сурет). Сонда әр тармақты бір резисторға біріктіру арқылы параллель жалғанған схема аламыз (11-сурет). Нәтижеде кубтың толық кедергісі $3R/4$.

11-сурет.

Қорытынды

Сонымен, компьютерді физикалық есептерді шығаруда қолдану оқушыларға практика жүзінде кез-келген заттың моделін жасап, өз бетінше ізденіп, ойланып, әрекеттеніп барып жетістікке жетуіне мүмкіндік туғызатын дидактикалық тәсілдің қолайлысы деп білеміз. Бұл программаның ерекшеліктері:

1. Компьютер көмегімен физиканы оқыту, оқушылардың пәнге қызығушылығын оятып, күрделі материалды оқушының жеңіл, тез меңгеруіне мүмкіндік береді.
2. Оқушылардың өз бетімен шығармашылық бағытта жұмыс істеуіне, әсіресе құбылысты зерттеуге мүмкіндік береді.
3. Табиғи жағдайда көзге көрінбейтін кейбір құбылыстарды экранда көруге мүмкіндік береді (Иоффе-Милликен тәжірибесі, Резерфорд тәжірибесі және т.б.).

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Дамитов Б.К., Фридман Л.М. Физические задачи и методы их решения. Москва, 1989 г.
2. Бурсиан Э.В. Задачи по физике для компьютера. Москва, «Просвещение» 1991 г.
3. Абыканова Б.Т., Ақылбеков Ә.Т. Физикалық есепті компьютерде шығарудың бір жолы. «Поиск-Ізденіс» 1997 ж. №2.

Ғылыми жетекшісі:
Б.Т.Абыканова.

Дәметкен Байғожанова, Әсия Самбетова, Набира Еркемова
(Астана, Талдықорған, Қазақстан)

АҚПАРАТТЫ ҚОРҒАУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бүгінгі өркениетті заманда, шексіз ақпараттармен қаруланған әрбір мемлекет өзінің ақпараттарға соншалықты тәуелді болуын мойындамасқа шарасы жоқ. Өйткені, бір күн түгілі, бір минут жаңа ақпаратсыз қалудың соншалықты қауіпті екендігін сезінуде. Сол себепті, әрбір маңызды ақпаратты алу қаншалықты қымбат болса, оны сақтау, өңдеу, қорғау мен қауіпсіздендіру соншалықты қиындай және күрделене түсуде. Бұл аталған мағлұматтардың маңызды екендігін Елбасының 1997-жылғы 10-қазандағы «Қазақстан – 2030 барлық қазақстандықтардың өніп - өркендеуі, қауіпсіздігі және әл – ауқатының артуы» – атты Қазақстан халқына жолдауында ұзақ мерзімді басымдық ретінде *ұлттық қауіпсіздік* айқындалды, оның құрамының бірі *ақпараттық қауіпсіздік* болып қарастырылғандығынан көруге болады [1].

Жолдауды жүзеге асыру барысында, бүгінгі қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірдегі ақпараттық технологиялардың даму серпіні –*ақпараттық қауіпсіздік* жөніндегі келелі мәселелерді шешуге жоғары талаптар қойды.

Біз жоғарыда аталған мәселелерді шешуге септігін тигізер деген сеніммен зерттеу жұмысымызды «*Ақпаратты қорғау мен ақпараттық қауіпсіздік әдістерін зерттеуге теориялық негіздеме жасау*» - ға арнағанды жөн көрдік. Ендігі жерде, алдымен «*ақпаратты қорғау*» және «*ақпараттық қауіпсіздік*» ұғымдарына қысқаша анықтама беріп өтелік.

«Ақпаратты қорғау» – мәселесі заң шығарушы орындардан бастап нақты техникалық құрылғыға дейін кең ауқымды қамтиды. Бағдарламаны өңдеушілер ақпараттың жоғары деңгейде қорғалуын қамтамасыз ететін қорғаудың құралдарының қажеттілігін ұсынады.

- Қорғау құралдары пайдаланушыға ол көшірмесін жасағанша, орындағанға дейін белгісіз болуы керек.
- Бір пайдаланушының екінші пайдаланушыға кедергі келтіруіне жол бермеу;
- Заң шығару нормаларымен анықталатын, дербес қол жеткізуді реттеуші жеке ақпарат құпиясын қорғау;
- Ақпаратқа қол жеткізу ережесін анықтайтын ақпарат құпиялылығын сақтау;
- Құпиялылықтың сақталуын қамтамасыз ететін әдістер мен құралдардың ақпарат қауіпсіздігіне жол ашуы.

Ғылыми әдебиеттерде «ақпараттық қауіпсіздік» түсінігіне көптеген анықтама берілген. Мысалы, ақпараттық қауіпсіздік дегеніміз мемлекет, қоғам және тұлғаның мүдделер жиынтығымен анықталатын ақпараттық ауқымда ұлттық мүдделердің қорғаныс жағдайы.

«*Ақпараттық қауіпсіздік* – мемлекеттің, қоғамның, әлеуметтік топтың, тұлғаның ресурстар мен ақпараттық ағымдар үшін өміршеңдікті, тұрақты даму мен қызмет етуді, ақпараттық қауіпке адамдардың психикасы мен қоғамдық және жеке санаға кері әсер ететін ақпараттық ықпалға және компьютерлік желілер мен басқа технологиялық ақпараттық бастауларға қарсы тұруды білдіреді» - дейді Ресей зерттеушісі Л.И.Шершнев.

Ал белгілі қазақстандық саясаттанушы Г.Ж.Ибраева ақпараттық қауіпсіздікке мынандай анықтама береді: «*Ақпараттық қауіпсіздік* – қоғам субъектілері мен мемлекетке тұлға мен қоғам мүдделерін қорғауға дұрыс шешім қабылдау үшін шұғыл, объективті ақпаратты алу мүмкіндігіне ие болу» .

Ақпараттық ағымымен тығыз жұмыс жасайтын мемлекеттерде қауіпсіздіктің дамыған мемлекеттік жүйесі мен заңның - құқықтық негізі, аудит және заң жүзінде қызмет ету, сервистік қызмет ету, қаржылық қолдау жоспарлауымен бірге ақпараттық қорғаудың кешенді шараларын жүзеге асыратын белсенді қызмет етуші мемлекеттік басқару органдары бар.

Қазақстан Республикасында ақпараттық қауіпсіздікті жүзеге асыратын саясат жақында ғана жүзеге аса бастады. Мысалға қауіпсіздікті қамтитын заңдарды көрсетуге болады: «Ұлттық қауіпсіздік туралы»; «Мемлекеттік құпиялар туралы» және т.б.

Ақпаратты, оның ішінде мемлекеттік *ақпарат ресурстарын қорғаудың* ұлттық жүйесін жетілдіру және нығайту *ақпараттық қауіпсіздікті* қамтамасыз ету үшін негіз болып табылады. Мемлекеттік ақпарат ресурстарының жеткіліксіз қорғалуы маңызды саяси, экономикалық, ғылыми-техникалық ақпараттың орны толмас жоғалуына әкеп соғуы мүмкін. Қазіргі заманғы ақпараттық жүйелер ұлттық қауіпсіздікке қатер төнуін болдырмайтын ақпараттық орта мен ақпараттық кеңістіктің тиімді қорғалуын қажет етеді. Жоғарыда аталған мәселелердің қазіргі жағдайына талдау жасар болсақ:

Құпиялылығы әртүрлі деңгейдегі ақпараттың үлкен көлемдерін жинақтауды, өңдеуді және беруді қамтамасыз ететін телекоммуникациялар құралдарын қолдану арқылы жаңа компьютерлік жүйелердің кеңінен таралуы жағдайында ақпараттарға рұқсатсыз қол жеткізуден: атап айтсақ, әдейі және кездейсоқ қорғауды қамтамасыз етуге деген талап күрт өсті. Осы уақытқа дейін республикада моральдық және физикалық жағынан ескірген кеңес өкіметі кезінде шығарылған ақпаратты қорғау құралдары пайдаланылады, оларға техникалық қызмет көрсету қажетті конструкторлық және технологиялық құжаттаманың жоқтығынан, көбінесе, мүмкін емес. Соңғы уақытта әкелінетін шетелдік техникалық қорғау құралдары сызбатехникалық құжаттармен жинақталмаған, мұның өзі оларды пайдалануды қиындатады және регламенттік жұмыстар жүргізу мүмкіншілігін болдырмайды. Бұл ретте шет елде шығарылған әрбір техникалық құралдар шет елде берілген қауіпсіздік сертификаттары болуына қарамастан, орнату алдында техникалық сипаттамаларына сәйкестігі және ақпаратты рұқсатсыз алу үшін әдейі орнатылған құрылғылардың жоқтығы тексеріледі. Осы жұмыстар, тасымалдауға кеткен шығыстар сияқты шет елден сатып алынатын қорғаудың техникалық құралдарының түпкі құнын едәуір арттырады.

Қолда бар ақпараттандыру құралдарын және ақпараттық ресурстарды әлсіз болуын айқындайтын негізгі проблемалар ақпаратты қорғау саласында бірыңғай мемлекеттік саясаттың жоқтығы болып табылады. Проблемалық мәселелерге, сондай-ақ:

- ақпаратты өңдеу, сақтау және тарату құралдарының, ақпаратты қорғау құралдарының өз өндірісінің болмауы;
- республикада пайдаланылатын ақпараттық қорғау құралдарының түрлері, әдістері, құралдары және тактикалық-техникалық сипаттамалары бойынша мониторинг деңгейінің төмендігі;
- техникалық барлау мүмкіндіктерін объективті талдау,
- ақпаратты қорғаудың техникалық құралдарының ұлттық жүйесін жасау саласындағы мақсатты ғылыми-зерттеу және тәжірибелік –құрастырушылық жұмыстардың жеткіліксіздігі жатады.

Ақпараттық қауіпсіздіктің мұндай жай-күйі мемлекеттің ақпараттық қауіпсіздігін сақтауда елеулі қатер төндіреді. Проблеманы шешуге ақпаратты қорғау саласында ғылыми зерттеулер мен техникалық өзгерістер жүргізуді көздейтін кешенді мақсатты бағдарламаларды қажет етеді.

Компьютерлік жүйелердегі ақпаратты қорғау проблемасына арналған зерттеулерді талдау, ақпаратты талдау, ақпаратты өңдеу, сақтау және беру процестерінің негізгі кезеңдерін ескеретін және берілген өлшемдерге сәйкес қорғаудың әдістері мен құралдарын талдауды қамтамасыз ететін кешенді көзқарас оны тиімді шешудің маңызды шарты болып табылатынын көрсетеді [2,31 б.].

Қазіргі кезеңде тәуелсіз еліміздің өзіндік ақпараттық қорғалуына баса назар аударылып, бұл істе бірқатар оң қадамдар жасалып жатқанын айту керек. Мұны осы заманғы ұлы ғұлама ғалымдарымыздың бірі М. Өтелбаевтың С. Зәуірбеков және Ә.Адамовпен авторлық бірлестікте жазған «Ақпарат қорғау мен криптография негіздері» атты оқу құралының бүгінде еліміздің жоғары оқу орындарында кеңінен пайдалануынан көруге болады. Авторлар осы білімнің жалпы даму негіздерін қамты отырып, еліміздің ұлттық ақпарат қорғауы мен криптографиясының қалыптасуына өздерінің үлкен ғылыми үлестерін қосып отыр. Олар өз зерттеулерінде: Қазіргі заманғы электрондық есептеу жүйелерінің тез дамуына байланысты ақпаратты қорғау қиындап, оның жаңа салалары пайда бола бастағандығын, сондай салалардың бірі – интернет арқылы қорғанудың қажеттілігін айтады. Сонымен қатар, біздің мемлекетіміздің ақпарат қорғау жүйелерінде көптеген кемшіліктердің бар екендігін, оны қолдануда ақпарат қорғау саласындағы қызметкерлердің математикадан білім дәрежесі өте төмен екендігін, математиканы дұрыс меңгермей тұрып, ақпараттық қорғауды меңгеру мүмкін еместігін қынжыла тілге тиек етеді. Сондықтан математикаға болашақта үлкен көңіл бөлудің қажеттілігін дәлелдейді [3].

Ақпаратты қорғау мәселесін шешуде біз «құпиялылық» ұғымына, оның даму тарихына қысқаша тоқтап өтуге болады. Ежелден бері «құпия сақтау» тәсілі «криптография» бүгінде адамзат өмірінің барлық салаларында кеңінен қолданылып отыр.

Батыстық ғалымдар Уитвелд Диффи мен Мартин Хеллмэнның «Криптографиядағы жаңа бағыттар» - деп аталатын 1976 жылы жарық көрген еңбегінен кейін криптографияның шын мәніндегі жаңа эрасы басталды деуге әбден болады. Осы оқиғадан соң-ақ, планетаның барлық аймақтарында криптографияға деген қызығушылық өзге де жаңа қарқында сәт санап арта түсіп, ол бүгінгідей «ақпараттар жарылысы» заманының ажырамас бір құндылығына айналды [4, 226.].

Аталмыш өзекті дүниелердің бәрі де, сайып келгенде, криптографиямен тығыз байланысты. Олай болса, өзектілігі күн өткен сайын артып отырған криптография дегеніміз не? Оның пайда болуы мен даму тарихы. Криптографияның қазіргі замандағы өзектілігі нендей факторлармен өлшенеді? Қазіргі даму үрдісі хақында қандай пікірлер бар? ... және т.б. сұрақтарға қысқаша тоқталып өтелік.

«Криптография» дегеніміз – ежелгі гректердің *Kryptos* – құпия, *жасырын* және *grapho* – жазу сөздерінен құралған тек қана шартты тұлғаларға ғана мәлім құпия жазу тәсілі немесе құпия жазу.

Криптография терминінің авторы Д. Валлис. Криптография, яки құпия жазу тәсілі, ежелгі Рим тарихшысы Плутархтың айтуына қарағанда, Элладада б.з.д. V-IV ғасырларда белгілі бір интеллектуалды ортада кеңінен қолданылған екен. Мұнда, Эллада ұлдары, яғни гректер 6 арнайы шифрлаушы құралдың көмегіне сүйенген. Аталмыш құрал екі таяқтан тұрады. Біреуін өзіне қалдырып, екіншісін кететін адамға берген. Бұл таяқшалар *сцитал* деп аталынған.

Ғұлама ғалым Аристотельдің құпияны ашу кереметі төмендегідей: алдымен ұзын конус дайындап алып, онан соң оны түбінен бастап конустың ұшар басына жеткенше шифры бар лентамен орау керек. Белгілі бір сетте жазылған мәліметтің кесек-кесек бөліктері айқындала бастайды. Осылай сциталдың

нақты диаметрін анықтап, Аристотель алғашқы “құпия кілтке” қол жеткізіп, жаудың сырын айқындап алуға айтарлықтай үлес қосқан [5, 9 бет].

Бүгінгі күні заман талабына сай көптеген зерттеуші ғалымдар арасында құпиялылықты қайткен күнде ешбір жан аша алмайтындай жағдай шифрмен қамтамасыз етуге бола ма? Шынында да, құпиялылығы мінсіз шифрлар бар ма? – деген сұрақтарға жауап беру үшін тарихи ғұламалардың кейбір пікірлерін келтіріп өтелік.

Ағылшын математигі Чарльз Беббидж: «Әрбір адам, тіпті ол шифрларды шешу техникасы мен тәсілдерінен мүлдем махрұм болса да, оның тек өзіне ғана мәлім, абсолютті берік шифр ойлап таба аламын деп есептейді. Бұл пікір осы адам неғұрлым ақылды әрі тапқыр болса, соғұрлым күшейе түседі. Менің өзім де көптеген жылдар бойы осы ойдың жетегінде болдым» – деген екен. Ал, бүкіл ғылымның атасы «Кибернетика» болса, оның негізін қалаушы ғалым Норберт Виннер: «Егер ақпарат аса құнды болса және оны алу үшін жұмсалған қаржы, күш-қуат пен уақыт өзін-өзі ақтай алса, кез-келген шифрдың құпиясына жетуге болады...» – деген құнды пікірлерін айтқан [6,4 бет].

Қорыта айтқанда, криптография дегеніміз - алдымен тәсілдеу ғылымы. Ол математиканың ең соңғы жетістіктеріне арқа сүйейді. Криптографияның әлемдік деңгейдегі беделінің өскендігі сонша, бүгінде Халықаралық криптографиялық зерттеулер Ассоциациясы бар екендігін естен шығармағанымыз жөн.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан-2030 Стратегиясы – ел дамуының 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған стратегиялық бағдарламасы. 1997 жылы, Қазан.
2. Өтелбаев М., Зәуірбеков С., Адамов Ә. Ақпарат қорғау мен криптография негіздері (оқу құралы). – Астана: Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ, 2012. -104 б.
3. Шонбаева Ж.С. Қорғаныс істері жөніндегі департаментінің ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін объектіге бағытталған бағдарламалау көмегімен жобалау. // Маг.дисс.рефераты. Қызылорда, 2011ж.
4. Диффи У., Хеллмен М. Защищенность и имитостойкость. Введение в криптографию. - ТИИЭР, 1976.- № 3.-71-109 сс.
5. Нечаев В.И. Элементы криптографии. - М: Высшая школа. - 1999. - 109 с.
6. Анохин М.И., Варновский Н.И., Сидельников В.М., Яценко В.В. Криптография в банковском деле. - М.: МИФИ, 1997 г.

Айгуль Елепбергенова
(Талдықорган, Қазақстан)

KVISOFT FLIPBOOK MAKER PRO БАҒДАРЛАМАСЫМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ НЕГІЗДЕРІ

Қазіргі таңда оқу процесінде пәндерді оқытуда үйрету және тестілеу бағдарламалары кеңінен қолданылады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандартында электронды басылым - программалық басқару құралдары мен құжаттамалары бар және кез келген электрондық ақпарат тасымалдаушысында орналасқан немесе компьютерлік желілерде жарық көрген сандық, мәтіндік, графикалық, аудио, видео және басқа ақпараттар жиынтығы деген анықтама берілген. Ал электрондық оқулық дегеніміз - құрамында оқу курсының немесе оның бөлімінің жүйелі мазмұны бар және берілген басылым түріне мемлекеттік мекеме беретін арнайы дәрежеге ие электрондық оқу басылымы [1].

Уақыт өтуімен қатар бағдарламалар ескіреді, сонымен қатар оқу материалдары мен оның берілу формасы да өзгереді. Соған орай электронды оқу құралдарын құруға арналған бағдарламалармен жұмыс істеу тәсілдерін қарастырып кетейік. Электрондық оқулықтар құру үшін бірнеше жүйе топтарын бөліп қарастыруға болады: Дәстүрлі алгоритмдік тілдер негізінде құрылған жүйелер. Мысалы: Delphi, C++, Visual Basic, Java программалау тілдері. *Программалау тілінде жасалған оқулықтардың артықшылықтары:* өңдеудің жоғары жылдамдығы (визуалды бөлігі, кітапханаларды пайдалану); жасалған өнімнің өлшемі үлкен емес; компьютер ресурстарын пайдалану мүмкіндігі. *Кемшіліктері:* программалау тілдері бойынша жоғары дәрежеде білімі болуы қажет; жабдықтау және сүйемелдеудің қиындығы.

Қорытынды: бұл топ негізінде электронды оқулық құру үшін программисттің көмегі қажет.

Ортақ мақсаттағы аспаптық құралдарды пайдалануға негізделген жүйелер. Мысалы - Microsoft Office пакеті. *Артықшылықтары:* программалаудан арнайы білімді қажет етпейді; өңдеудің жоғары жылдамдығы; басқа программалық пакеттерден объектілер қою мүмкіндігі. *Кемшіліктері:* интерфейсі қызығарлық емес; нәтижесі электронды түрдегі құжат болады.

Қорытынды: өңдеменің нәтижесі электрондық оқулық емес, қарапайым электронды түрдегі құжат болып табылады.

Заман ағымына қарай қазіргі кезде әртүрлі программалық жасақтамалар шығып жатыр. Соның бірі электрондық оқулық құруда программалау тілдерін меңгермеген қолданушыларға *Kvisoft FlipBook Maker Pro* программасын ұсынғым келеді. *Kvisoft FlipBook Maker Pro* — PDF файлдарды беттерін парақтап ашатын құжаттарға айналдыруға арналған кәсіби утилит болып табылады. Бұл программаның көмегімен PDF файлдардан беттерін парақтап ашатын, аудио эффектісі бар; видео, гиперсілтеме және басқа да мультимедиа-объектілер қосатын, сонымен қатар кез-келген компьютерде немесе мобильді (iPhone, iPad, etc.) құрылғыда орындалатын құжаттар құра аласыз.

Программаның негізгі мүмкіндіктері:

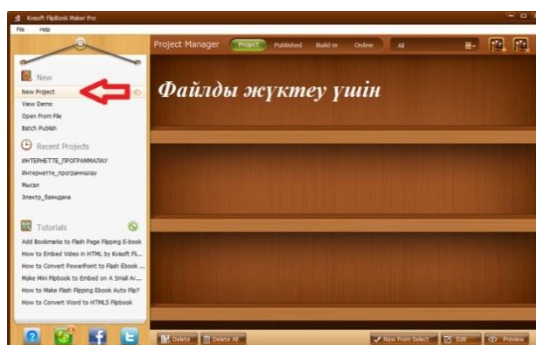
- JPG, PNG, BMP, JPEG, GIF форматтағы кескіндерді, FLV, F4V, MP4, SWF форматтағы флэш-роликилерді импорттау;
- құрылатын құжатта мультимедиа объектілерді интеграциялау, сіз мәтін, гиперсілтеме, видео (YouTube роликилерін де қосуға болады), кескіндер, суреттер және дыбыстарды қоса аласыз;
- iPhone, iPad, iPod, Android – мобильді құрылғылар;
- бапталатын тақырып құру;
- беттердің дайын шаблондары, сонымен бірге өз шаблоныңызды (батырманы баптау, фондық сурет, пиктограмма стилі, дыбыс және басқа да құралдар) құруға арналған құрал-саймандар жиынтығы;
- дайын құжатты әлеуметтік желілерде жариялауға арналған құралдар;
- мультитілді шығу форматы (соңғы құжатты өз тіліңізде алу үшін, мына нұсқауды пайдаланыңыз: <http://www.kvisoft.com/tutorials/how-to-change-display-language-flipbook.html>) [2].
- құжатты жариялауға арналған ыңғайлы құралдар: HTML-форматқа айналдыру, Mac-та қарау үшін APP орындалатын файлына айналдыру, PDF-файлдарды басқа форматқа айналдыру, дайын құжатты ехе-қосымшаға айналдыру, ZIP-архив құру және оны электронды пошта арқылы жіберу.

Программаның ерекшеліктері: бетті басқару үшін келесі, алдыңғы, бастапқы бет және т.с.с батырмаларды пайдалану; жүктеліп жатқан беттерді күтпей-ақ, қажетті бетті алдын-ала жүктелген түрі арқылы тез қосуға болады; үлкейту / екі бет; беттерді ауыстыруда болатын дыбысты өшіру немесе қосу; толық экранды режим; іздеу функциясы қосылған; электронды оқулықтың URL электронды пошта арқылы; әлеуметтік желіде flipbook ауысу; жүктеп алу; құжатты баспаға жіберу т.б.

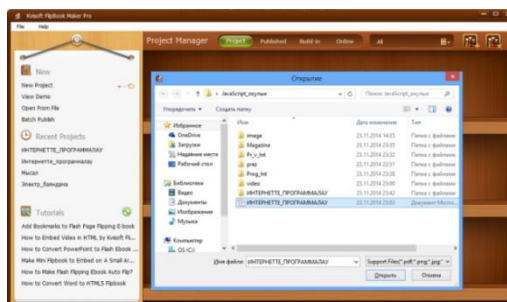
Kvisoft FlipBook Maker Pro-ның негізгі беті:

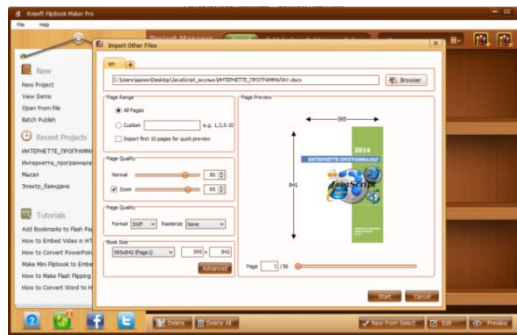
Кәсіби мультимедиа-құжат, электрондық оқулық құру үшін, төмендегі қадамдарды орындау керек:
1. Файлды жүктеу:

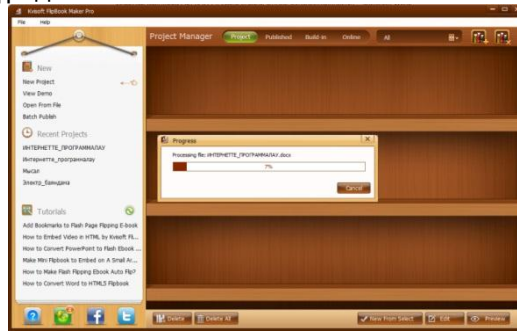
Файлды таңдап (файл мәтіндік құжат немесе PDF форматындағы құжат болуы мүмкін), «Открыть» батырмасын шертеміз:

Import Other Files терезесі ашылады, қажетті баптауларды енгізіп, Start батырмасын шертеміз:

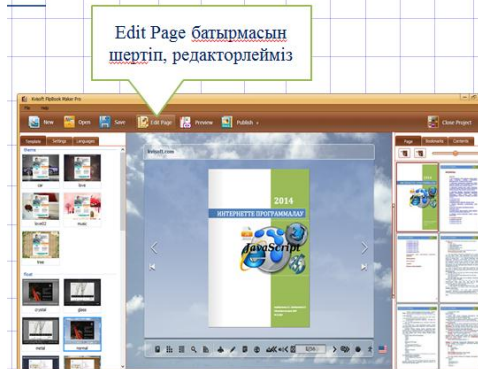
Файлдың жүктелу процесі жүреді:

Конверттелген құжаттың түрі:

2. Бетті редакторлеу. Құжатқа өзгерістер енгізу үшін Edit Page батырмасын қолданамыз:

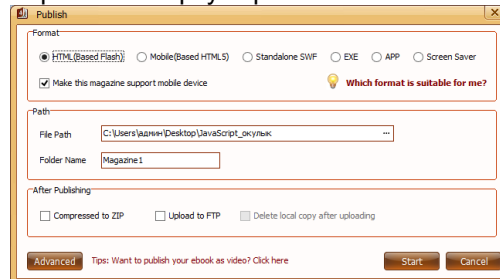
3. Бет дизайны, сол жақ бөлікте орналасқан ішкі беттердің көмегімен орындалады:

4. Жариялау. Құжатты жариялау үшін Publish батырмасын шертеміз:

HTML, exe, SWF, APP форматтарының бірін, сақталатын орынды таңдау және файлға ат беру, архивтелген құжатты таңдап, Start батырмасын шерту керек:

Міне осы қадамдарды орындау арқылы біз өзімізге қажетті электрондық оқулықты жасап алуымызға болады.

Қорытындылай келе, жаңа технологиялардың дамуы оқытуға қажетті электрондық оқулықтарды өзірлеуге баса көңіл аударуды талап етіп отыр. Міне, осы мақсатта сіздердің назарларыңызға Kvisoft FlipBook Maker Pro бағдарламасымен жұмыс істеу туралы жазылған мақаламды ұсынып отырмын. Жас ұрпаққа білім беру жолындағы ортақ міндетті өз мәнінде шешу үшін, оқыту бағдарламаларын, электрондық оқулықтарды жасауда бір-бірімізбен тәжірибе алмасып, компьютерлік бағдарламалардың мүмкіндіктерін тиімді пайдалану әдістемесін ғылыми негізде жасап, ұсынсақ оқытушының еңбегін жеңілдетуге тиімді болады деп есептеймін.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ҚР Ст 34.017-2005 «Ақпараттық технологиялар. Электрондық басылым»
2. <http://jpnsoft.ru/utilites/9429-kvisoft-flipbook-maker-pro.html>

Ж.Е. Зулпыхар, Н.Т. Шындалиев, К.У. Нигметов
(Астана, Қазақстан)

WINDOWS ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІН КОМАНДАЛЫҚ ҚАТАР КӨМЕГІМЕН ЖҮЙЕЛІК АДМИНИСТРАЦИЯЛАУ

Компьютерді жүйелік администрациялау операциялық жүйені басқару және диагностика жасаудан тұрады. Командалық қатарды қолдана отырып көптеген тапсырмаларды автоматтандыруға және соның нәтижесінде қолмен жасалынатын жұмыстарды азайтуға болады. Біз бұл мақалада Windows операциялық жүйесін командалық қатарлар көмегімен администрациялауда қолданылатын кейбір маңызды командаларды қарастырамыз.

Systeminfo – компьютер туралы толық жүйелік ақпаратты шығарады.

Driverquery – операциялық жүйеде тіркелген (орнатылған) барлық драйверлердің тізімін және олар туралы ақпаратты береді, мысалы `c:\driverquery /SI` командасы таңбаланған драйверлер туралы мәліметтерді береді.

Операциялық жүйені администрациялау кезінде жүйелік реестрмен жұмыс жасай білудің маңызы өте зор. Жүйелік реестрге өзгерістер енгізу сақтықты қажет етеді. Командалық қатар көмегімен де реестрге өзгерістер енгізуге болады, ол үшін **reg**, **reg add**, **reg delete** командалары қолданылады. Reg командасы Windows операциялық жүйесінің реестрін басқаруға, ал **reg add** қажет типті мәліметтерді енгізуге мүмкіндік береді. Мысалы, **reg add HKLM\Software\Acronis\lv data /t reg_binary /d 345000re.fe340ead** деген мәнге ие **reg_binary** типті **data** атаулы параметрді қосады.

Реестрден мәліметтерді импорттау немесе экспорттау үшін, сәйкесінше **reg import**, **reg export** командаларын қолдана аламыз. Мысалы, **reg export HKLM\Software\Acronis\Disclnspector acronis.reg** - командасы Disclnspector бөлімінің барлық ішкі бөлімдерін және параметрлерінің мәндерін **acronis.reg** файлына экспорттайды.

Windows операциялық жүйесінің реестрінің мәліметтерін қалпына келтіру үшін **reg restore** командасы қолданылады. Reg командасы туралы толық мәліметті алу үшін **reg /?** командасын енгізсе жеткілікті.

Windows операциялық жүйесін қалпына келтіруде жүйе күйлерін архивациялау маңызды рөл атқарады. Архивация командалық қатардан **ntbackup** командасын және оның параметрлерін қолдана отырып жүзеге асырылады.

Жүйені адміністрациялауда қажетті құралдардың бірі ол - қызметтер. Командалық қатар көмегімен қызметтермен және қызметтерді басқару диспетчерімен байланысу үшін **sc** командасы қолданылады. Жүйелік қызметті іске қосу үшін **sc start**, ал тоқтату үшін **sc stop** командаларын қолдансақ болады. Мысалы, **sc start Hamachi2Svc** командасы Hamachi2Svc қызметін іске қосады, ал оны тоқтату үшін **sc stop Hamachi2Svc** командасын орындасақ жеткілікті. Сонымен қатар қызметтерді автоматты іске қосу немесе қолмен қосу режимдеріне қоюға болады. Қызметті режимдерді таңдай отырып іске қосу үшін келесі команда қолданылады:

sc config Қызметаты start= жалауша, мұнда жалауша – іске қосу режимінің типі. Қызметтер үшін жалауша келесідей мәндерді қабылдайды:

- Auto – қызметті жүйе қосылғанда іске қосу;
- Demand – қызметті қолмен іске қосуға мүмкіндік береді;
- Disabled – қызмет жұмысын тоқтатады.

Сонымен, Hamachi қызметін автоматты түрде іске қосуға баптау үшін:

sc config Hamachi2Svc start= auto командасы орындалады.

Операциялық жүйенің тұрақты және тиімді жұмыс жасауы үшін қосымшалар (іске қосылған процестер) және қызметтер (фондық режимде іске қосылған процестер) жұмысына мониторинг жасау маңызды орын алады. **Tasklist** командасы жергілікті немесе қашықтағы компьютерде орындалып жатқан барлық тапсырмалар үшін арналған процесс кодымен (PID) бірге қосымшалар және қызметтер тізімін көрсетеді. Процестердің жұмысын тоқтату үшін **taskkill** командасы арналған. **tasklist** командасы туралы толық мағлұматты алу үшін **tasklist /?** командасын енгізу керек. Мысалы, Paint бағдарламасын ашыңыз. Енді, процесс жұмысын аяқтау үшін **taskkill /IM mspaint.exe** командасын орындаңыз. Сондай-ақ процестерді PID –ті қолдана отырып та тоқтата аламыз. Ол үшін тізімнен қажетті процестің кодын қарап алуымыз керек. Осыдан кейін **taskkill /PID 4604** командасын орындап, қажетті процестің жұмысын тоқтата аламыз.

Литература:

1. Уильям Р. Станек // Командная строка Microsoft Windows. Изд.: Русская Редакция. Серия: Справочник администратора, 2004. - 480с.
2. Payette B. Windows Powershell in Action. – Manning Publications Co. 2007

Алия Иманбекова
(Тараз, Қазақстан)

АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ МӘЛІМЕТТЕРДІ ҚОРҒАУ

Ақпараттық жүйеде ақпараттар қауіпсіздігін жабдықтау позициясындағы жүйе бір-біріне өзара әсер ететін біріңғай түрдегі үш түрлі компонентті қарастырады: ақпарат; техникалық және программалық құрал; қызмет көрсетуші персонал және пайдаланушылар.

Кез келген АЖ–ні құрудың мақсаты болып уақытылы ақпаратты дұрыс және оның құпиялылығын сақталынған түрінде алынуымен пайдаланушының қажеттілігін қанағаттандыру табылады. Ақпарат АЖ сонғы «тұтыну продуктiсi» болып табылады және жүйенің орталық компоненті түрінде шығады. АЖ деңгейіндегі ақпарат қауіпсіздігі жүйенің екі басқа компонентімен жабдықталады. Бұл есеп ішкі және сыртқы рұқсатсыз әрекеттен қорғау жолымен шешіледі. Компоненттердің өзара әрекетінің ерекшелігі келесідегі сыртқы әрекет әруақытта жүйенің басқа компоненттеріне әсер ету жолымен ақпаратқа рұқсатсыз әсер етуді көрсетеді. Келесі ерекшелік қызметкерлер мен пайдаланушыларға қызмет ететін программалы, техникалық құралдар жағындағы ақпараттық қатынастағы ішкі себептерді шақыратын рұқсатсыз әрекет мүмкіндігі табылады. Мұнда ақпаратпен бірге осы компоненттердің қарама – қарсы өзара әрекеті шешіледі. Осы жерде қызмет етуші қызметкер және пайдаланушылар салалы түрде ақпаратқа рұқсатсыз әрекетті іске асыруы мүмкін. Мұндай жағдайда АЖ ақпараттық қауіпсіздігін жабдықтау ішкі және сыртқы әрекеттен барлық компоненттерді қорғау қарастырылады. Ақпаратты қауіптен қорғауда потенциалды мүмкін оқиға, құртуға алып келетін процесс енемесе құбылыс, бүтінділікті жоғалту, ақпараттың құпиялылығы енемесе ашықтығы түсіндіріледі. АЖ–гі барлық потенциалды қауіптегі ақпарат қауіпсіздігі екі топқа бөлінеді.

Кездейсоқ қатер. Қастандықпен істелінген әрекетпен байланыспаған және кездейсоқ уақытта ұйымдастырылған қауіпті кездейсоқтық немесе әдейі емес қауіп деп атайды.

Бұл кластағы қауіпті ұйымдастыру үлкен ақпаратты жоғалтуға алып келеді(статистикалық мәлімет бойынша АЖ ақпарат ресурсының 80% - тен өшіруге дейінгі қауіп).

Стихиялық апат және авария. АЖ үшін қолайсыз жағдай туғызатын бұзушы салдар, соңы функционалдық бұзуға алып келеді, ақпарат жоғалады немесе оған ену мүмкін болмай қалады.

Істен шығу және тоқтап қалу. Күрделі жүйенің шарасыздығы істен шығу және тоқтап қалу қорытындысында техникалық құралдардың жұмыс қабілеті бұзылады және мәліметтер және программалар құртылады және бұзылады, құрылым жұмысының алгоритмі бұзылады. Жеке түйіндегі және құрылымдағы жұмыс алгоритмінің құруы құпия ақпараттардың құруына да алып келеді. Мысалы, ақпаратты тарату құралының істен шығуы және тоқтап қалуы баспаға беру жолымен ақпаратқа рұқсатсыз енуіне алып келеді және т.с.с.

Ақпараттық жүйедегі (АЖ) өңдеу барысындағы қателер, алгоритмдік және программалық қателер техникалық құралдардың аналогиялық салдардан істен шығу және тоқтап қалуына алып келеді. Сонымен қатар мұндай қателер АЖ ресурсына әсер ету үшін қаскүнемдермен пайдалануы мүмкін қателердің негізгі қатері операциялық жүйеде және ақпаратты қорғаудағы программалық құралдарда көрсетіледі.

Көп жағдайда ақпарат қауіпсіздігінің бұзылуы пайдаланушы және қызмет көрсетуші қателері қорытындысында болады. Қызметкерлердің функционалдық міндеттерін орындау барысында жете білмеуі, ұқыпсыздығы немесе тиянақсыздығы ақпараттың бүтінділігін және құпиялылығын бұзуға алып келеді. Қасақана қауіп. АЖ – гі ақпарат қауіпсіздігінің қаупінің екінші класына қасақана құрылған қауіп жатады. Бұл кластағы қауіп олардың ұйымдастыру механизміне байланысты бес топқа бөлінеді:

- дәстүрлі немесе универсалды шпиондық және диверсия;
- ақпаратқа рұқсатсыз ену;
- электромагниттік сәулелену және тарту;
- АЖ модификациялық структурасы;
- зиянды программалар.

Дәстүрлі шпиондық және диверсия. Көпшілік жағдайда бұл тәсіл АЖ – ге ену мақсатында жүйені қорғау туралы мағлұмат алу үшін, сонымен қатар ақпараттық ресурстарды бұзу және ұрлау үшін қолданылады.

Шпиондық және диверсия тәсіліне мыналар жатады:

- тыңдау;
- көзбен шолып бақылау;
- құжаттарды және машиналық тасымалдаудағы ақпаратты ұрлау;
- программа және жүйені қорғау атрибутын ұрлау;
- қызметкерлердің параға сатылуы және шантаж;
- машиналық тасымалдаудағы ақпарат қалдығын талдау және жинау;
- өрт қою;
- жарылыстар.

Қаскүнемге тыңдау үшін объектке кіру міндетті емес. Қазіргі құралдар әңгімені бірнеше 100 метр қашықтықтан тыңдауға мүмкіндік береді. Жабық терезелі ғимаратта 1 км қашықтықта әңгімені жазып алуға мүмкіндік беретін тыңдау жүйесі байқаудан өткізілді. Қалалық шартта құрылым әрекетінің қашықтығы фондық шу деңгейіне байланысты 100 – ден және 10 метрге қысқарады. Мұндай құрылым әрекетінің принципі дыбыстық толқыннан тербелетін ғимарат терезесінің әйнегінен сәуле лазерінің шағылысуын талдауға негізделген. Ғимараттағы акустикалық толқыннан терезе әйнегінің тербелуі терезе әйнегімен бекітілген арнайы құрылым көмегімен қашықтықта алынуы және берілуі мүмкін. Мұндай құрылым радиоканал бойынша оны беруде электрондық сигналда әйнектің механикалық тербелуімен сипатталады.

Аудиоақпараттар жоғары жиілікті таңу арқылы алынуы мүмкін. Бұл әдістің мәні жоғары тиімділікті электромагнитті өрістермен немесе электрлік сигналдармен осы өрістерді модельдей алатын элементтерге немесе сөздік ақпараты бар акустикалық сигналдарға әсер етуде. Мұндай элементтер ретінде акустикалық толқындар әсерінен өзгеретін таратылып орналасқан параметрлері бар жоғары жиілікті контур түрінде көрінетін электр өткізу беті бар әртүрлі қуыстар қолданылуы мүмкін. Контур жиілігімен таңу жиілігі (навязывания) сәйкес келгенде және қуыс бетіне акустикалық толқындар әсер еткенде контур қайта сәулеленеді және сыртқы өрісті модельдейді (жоғары жиілікті электрлік сигнал). Тың тыңдаудың мынадай әдісі көбіне телефон желісінде қалу. Бұл кезде моделдеуші элемент ретінде телефон сымы арқылы жоғары жиілікті электрлік сигналдар жіберілетін телефон аппараты қолданылады. Телефон аппаратының линиялық емес элементтері сөздік сигналдар әсерінен жоғары жиілікті сигналдарды моделдейді. Моделденген жоғары жиілікті сигналдар қаскөй адамның қабылдағышында демоделденуі мүмкін.

Дыбыстық ақпараттардың сыртқа кетуінің тағы бір мүмкін арнайы байланыс құралдары арқылы жүргізілетін келіссөздерді тың тыңдау Сымдық арналарда радиоарналарда қолдануы мүмкін. Сымдық және радио арналар арқылы тың тыңдау қымбат құралдарды және қаскөйдің жоғары кәсібилігін қажет етпейді.

АЖ-де ақпарат алу үшін арақашықтық видеобарлаудың қолдануы тар әрі қосымша сипатты. Видеобарлау негізінен ақпаратты қорғау жұмысы ережесінің және механизмдерінің арналарын анықтау үшін ұйымдастырылады. АЖ-ден ақпарат объектіде экран, табло, пакет қолданылса, егер терезе болса және жоғарыда келтірілген құралдар мұндай қауіпке қарсылық қоюды ескерусіз орналаса алады.

Объектке кіруге рұқсаты бар қаскөйлер суретке түсірудің, видео және аудио жазып алудың кішкентай құралдарын қолдана алады. Бөлмені аудио және видеоқадағалау үшін және онда қаскөйдің жоқ кезінің өзінде де қыстырма құрылғылар немесе «қоңыз (жучок)» қолдануға болады. АЖ объектілері үшін бөлмені тың тыңдауға жәрдемдесетін қыстырма құрылғылары болуы мүмкін. Қыстырма құрылғылар сымдық және сәулеленуші болып бөлінеді. Практикада қолданылып жүрген «радиоқыстырмалардың» көпшілігі (90% жуық) 50-800 метр қашықтық диапазонындағы жұмысқа есептелінген. Кейбір АЖ объектілеріне террористік және диверсиондық топтардың қарулы шабуылы қаупі бар. Бұл кезде атыс қарулары қолданылады.

Ақпаратқа рұқсатсыз ену. «Ақпаратқа рұқсатсыз ену» терминінің анықтамасы штаттық есептеуіш техника құралдарын немесе автоматтандырылған жүйелерді қолдану арқылы ену. Ақпараттарға ену

шектеуі тәртібі ретінде ақпарат бірліктеріне тұлғалармен процессордің кіру құқықтарын реттестіретін ережелер жиынтығы түсініледі.

АЖ ресурстарына ену құқын басшылық әрбір қызметкердің функционалдық міндетіне сәйкес жеке анықталады. АЖ-гі процесстер белгілі-бір тұлғалардың мүддесінде атқарылатындықтан оларға да ресурстарға ену бойынша шектеулер қойылады.

АЖ-де ақпараттарға ену шектеудің белгіленген тәртібін атқару енуді шектеу жүйесін (ЕШЖ) құру есебінен жүргізіледі.

Штаттық аппараттық және бағдарламалық құралдарға рұқсатсыз ену төмендегі жағдайларда болуы мүмкін:

Енуді шектеу жүйесі жоқ;

- АЖ-гі бұзылу немесе қарсылық;
- пайдаланушылар немесе АЖ-не қызмет көрсетуші персоналдың қате әрекеттер;
- енуді шектеу жүйесіндегі қателер;
- өкілеттіліктерді жалған пайдалану[1,117б.].

Егер ЕШЖ болмаса, онда АЖ жұмыс істей алатын қаскөй адам кез келген ақпаратқа ешбір шектеусіз ене алады. АЖ-гі қызмет көрсетуші персоналдың қате әрекеті салдарынан жүйеде ақпаратқа рұқсатсыз ену оңайланатын жағдай туындайды. Қаскөй ЕШЖ-гі қателіктерді анықтап, оларды ақпаратқа рұқсатсыз енуге пайдалану мүмкін.

Зиянды прораммалар. АЖ-гі ақпараттарға негізгі қауіп «зиянды программалар» деген жалпы атау алған арнайы программаларды қолдану болып табылады. Зиянды программалар әрекет механизміне қарай: Логикалық бомбалар; Құрттар; Троян аттары;Компьютерлік вирустар болып бөлінеді.

«Логикалық бомбалар» - бұл ЭЕМ немесе есептеу жүйелерінде тұрақты тұратын және тек белгілі бір жағдайларды сақтаған кезде ғана атқарылатын программалар немесе олардың бөліктері. Мұндай жағдайларға мысал ретінде: берілген мерзімнің келуі, АЖ-нің белгілі бір жұмыс ережесіне көшуі, белгіленген ретпен кейбір оқиғалардың қайта келуі т.б.

«Құрттар» деп жүйені әрбір жүктеген кезде атқарылатын өзі өндіру қабілетіне ие программалар. Программалардың толқын тәрізді көбеюі байланысты каналдарының, жадының шектен тыс жүктелуіне ақырында жүйенің бұзылуына алып келіп соғады[2,65б.].

«Троян аттары» – бұл пайдалану программаларында командаларды өзгерту немесе қосу арқылы алынған программалар. Пайдалану программаларын одан әрі пайдалану кезінде берілген функциямен қатар рұқсат етілмеген, өзгертілген немесе қандай да жаңа функциялар атқарылады.

«Компьютерлік вирустар» – бұл ЭЕМ-ге енгізген кезде өз көшірмесін жасау арқылы өздігінен тарайтын, ал белгілі жағдайлар атқарғанда АЖ-ге зиянды әсер ететін кішкентай программалар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тульбасова Б.К. Ақпараттық қауіпсіздік және ақпаратты қорғау: электрондық оқулық.- Алматы, 2012
2. Балапанов Е., Бөрібаев Б., Мадьярова Г., Жаңа ақпараттық технологиялар. –Алматы, 2010

Віталій Калінчик
(Київ, Україна)

СИСТЕМА БЕЗПЕРЕРВНОГО КОНТРОЛЮ НЕБЕЗПЕЧНИХ ТА ШКІДЛИВИХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄКТІВ

Загальні положення. Технічні засоби здійснюють контроль тих або інших параметрів, що характеризують рівень безпеки виробничих систем, і при перевищенні цими параметрами заданих величин здійснюється попередження. Цим шляхом у багатьох випадках запобігається виникнення і розвиток аварій у виробничих системах.

Все частіше для контролю режимів роботи виробничої системи використовуються мікро-ЕОМ. Об'єднання ряду функцій контролю в ЕОМ дозволяє спростити експлуатацію, підвищити гнучкість системи, забезпечити ефективність перевірок, поліпшити фіксацію несправностей, а у ряді випадків підвищити швидкодій автоматички. Нові комплекси забезпечують адаптацію до нових умов і розширення комплексу завдань.

Метою роботи є удосконалення структури управління охороною праці за рахунок ефективного контролю небезпечних та шкідливих факторів виробничих систем.

Викладення основного матеріалу. У системах контролю параметрів, що характеризують рівень безпеки виробничих об'єктів важливим є оперативне отримання достовірної інформації, що значною мірою здійснюється пропускнуою спроможністю каналів зв'язку. Нині існують багатоканальні системи передачі даних за принципом фіксованого розподілу пропускнуої спроможності каналу зв'язку між джерелами повідомлень і адаптивні системи.

У системах фіксованого розподілу кожному джерелу інформації виділяється доля пропускнуої спроможності розрахована з максимально можливе значення смуги частот процесу цього джерела. Такий принцип розподілу пропускнуої спроможності істотно знижує ефективність використання каналу зв'язку, що призводить до зменшення числа обслуговуваних джерел.

Для збільшення ефективності використання каналів зв'язку важливим є виключенням з передачі повідомлень, що не представляють інтересу для одержувача. При цьому доля пропускної спроможності каналу зв'язку, що виділяється кожному джерелу повідомлення, величина змінна.

Принципи перерозподілу пропускної спроможності каналу зв'язку між джерелами повідомлень реалізують адаптивні системи збору і передачі інформації [1,2].

Враховуючи характер контрольованої нами інформації (ненормальні або близькі до них режими), доцільно в основу побудови системи контролю небезпечних та шкідливих факторів покласти принципи реалізації адаптивних систем збору і передачі інформації.

Виходячи з поставленого завдання і на підставі проведених досліджень розроблена узагальнена структура системи контролю небезпечних та шкідливих факторів, представлена на рисунку.

У цій системі:

$D_1, \dots, D_k, \dots, D_n$ - датчики контрольованих параметрів;

$P_1, \dots, P_k, \dots, P_n$ - регулятори інтенсивності потоку відліків;

БЗП – буферний запам'ятовуючий пристрій,

АЦП - аналого-цифровий перетворювач;

БУ - блок управління;

БОІ - блок обробки інформації;

БІР - блок індикації і реєстрації;

ВО - виконавчі органи.

Інформація $\xi_1(t), \dots, \xi_k(t)$ з датчиків $D_1, \dots, D_k, \dots, D_n$ (наприклад, датчики шуму, вібрації, електромагнітних випромінювань та інших) поступає на регулятори $P_1, \dots, P_k, \dots, P_n$ інтенсивності потоку відліків. Робота регуляторів інтенсивності потоку відліків в адаптивній системі контролю заснована на автоматичному перерозподілу пропускної спроможності каналу зв'язку між окремими джерелами з урахуванням поточної смуги їх спектру.

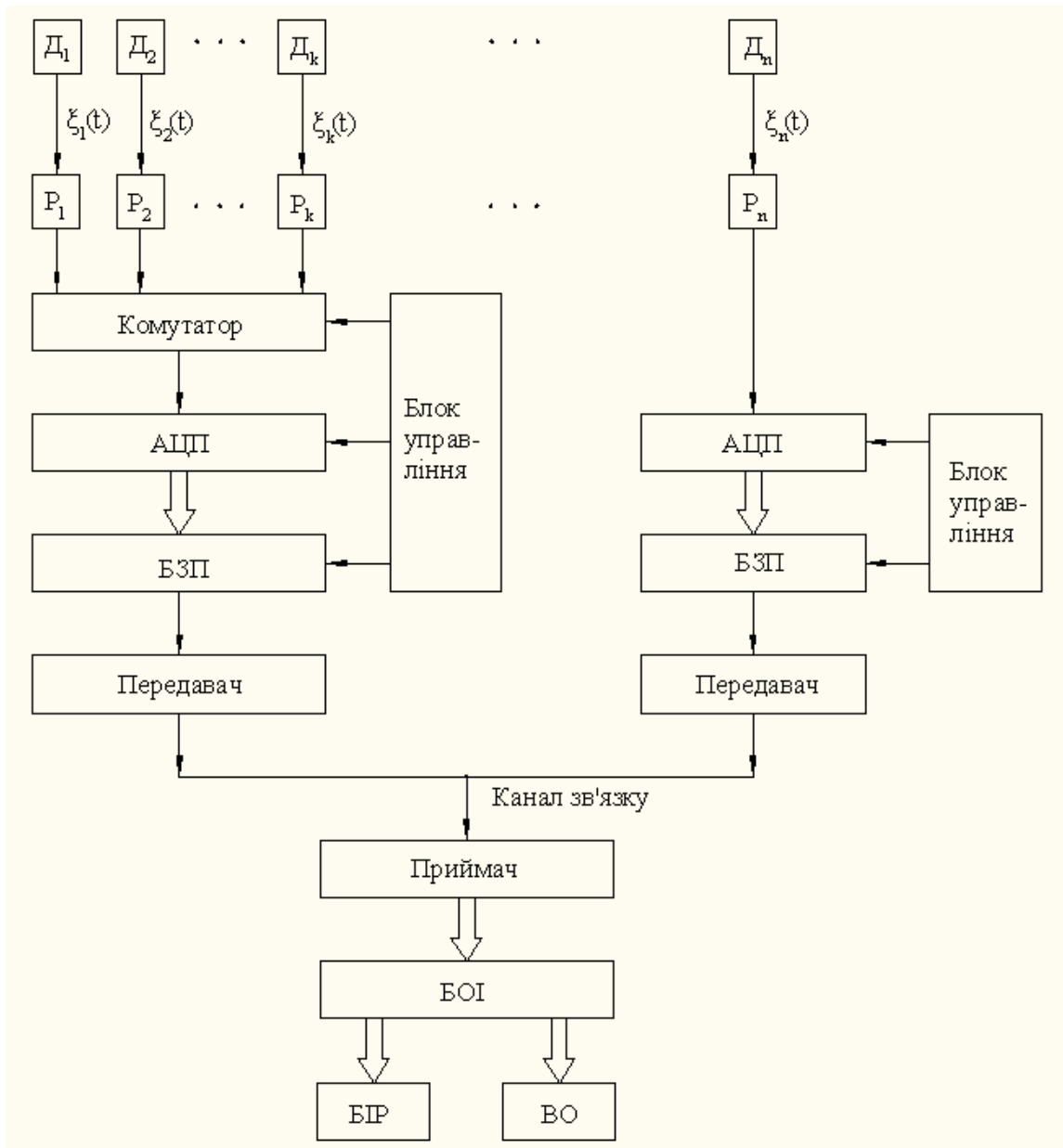

Рисунок. Узагальнена структура системи безперервного контролю небезпечних та шкідливих факторів виробничих об'єктів

При досягненні контрольованим параметром $\xi_1(t), \dots, \xi_k(t)$ деяких рівнів регулятор виробляє сигнал на формування відліку. Комутатор забезпечує опитування усіх регуляторів інтенсивності з періодом $\bar{\Delta}$ визначеним в [3].

Інформація поступає через комутатор в АЦП перетворюється в цифровий код і фіксується у БЗП. Із заданою циклічністю, що формується блоком управління БУ, інформація з БЗП поступає в послідовному коді на передавач і по каналу зв'язку в приймач. На виході приймача формується повідомлення $\xi_1^*(t), \dots, \xi_n^*(t)$ згідно [1]. Інформація з приймача поступає у блок БОІ обробки інформації (як правило, персональний комп'ютер). Необхідна інформація відображається і реєструється у БІР. При виконанні певних умов формуються управляючі сигнали, які підсилюються виконавчим органом.

Представлена узагальнена структура системи контролю небезпечних та шкідливих факторів припускає як багатоканальне опитування датчиків D_1, \dots, D_k , так і багатоканальний D_n . Для об'єднання каналів використовується багаточастотна модуляція сигналів.

Висновок. Запропонована структура системи досить гнучка і дозволяє реалізувати різні алгоритми роботи, має високу міру адаптації до зміни умов (рівнів нормальних і аварійних режимів роботи виробничої системи).

Література:

1. Ключев Н. И. Информационные основы передачи сообщений/ Ключев Н. И. - М.: Советское радио, 1966. - 360с.
2. Антонюк Е. М. Оптимальный выбор передающего устройства адаптивной телеизмерительной системы/ Антонюк Е. М., Чекмарев О. А. // Приборостроение, 1983. - №8. - С. 3-7.
3. К.Н. Ткачук. Контроль состояния электротехнического оборудования/ К.Н. Ткачук, В.В. Калинин // Энергетика: економіка, технологія, екологія – 2013. - № 1. – С. 64 – 70.

Науковий керівник:

доктор технічних наук, професор Ткачук Костянтин Никифорович.

**Назия Қалыбекова, Манат Иманқұл
(Астана, Қазақстан)**

СЫМСЫЗ БАЙЛАНЫС ЖЕЛІЛЕРІНДЕГІ VPN

Сымсыз құрылғылардың бағаларының тұрақты түсуі, олардың көп өрістегендігі, қолдану қарапайымдылығы олардағы ақпаратты байсалды лағу арнасына апарды. VPN (Virtual Private Network, виртуальдық жекеменшік желі) – қазіргі таңда барлық шифрлеу технологияларының ішіндегі ең үнемдісі және тиімдісі. VPN қорғалған байланысты құруға мүмкіндік береді. Таратылатын ақпараттың қорғанышы инкапсуляцияланған пакеттің шифрленуі арқылы қамтылады. Сымсыз желі арқылы туннельдеудің қолданылуы қауіпсіздік проблемасын шешеді. VPN – өзге желінің үстінен құрылатын логикалық желі. Ол байланыстың физикалық арналарымен ұйымдастырылмаған және деректерді тарату үшін қолданыстағы желілерді пайдаланады.

VPN ұйымның бірнеше кеңсесін олардың арасында бақылаусыз арналардың пайдаланылуымен бірегей желіге біріктіруге мүмкіндік береді. VPN өз мағынасы жағынан бөлектелген желінің көптеген қасиеттеріне ие. VPN іске асырудың үш әдісіне негізделеді: туннельдеу; шифрлеу; аутентификация. VPN жұмыс қағидасы желілік технологиялар мен протоколдарға қарсы келмейді. Алыстағы пайдаланушы мен туннельдің шеткі қондырғысы арасындағы тікелей байланыс PPP (Point-to-Point Protocol) протоколы бойынша орнатылады. VPN желілері ортақ пайдаланылатын Интернет желісі арқылы деректерді туннельдеудің протоколдарын қолдану арқылы құрылуы мүмкін. VPN желілерін құру үшін арналық, желілік, келіктік (транспорттық) деңгейлі протоколдар пайдаланылады.

Арналық деңгейде деректерді туннельдеудің авторизация мен аутентификацияны пайдаланатын L2TP (Layer 2 Tunneling Protocol, екінші деңгейлі туннельдеудің протоколы) және PPTP (Point-to-Point Tunneling Protocol, екі нүктелі туннельді байланыстың протоколы) протоколдары пайдаланылуы мүмкін [1]. Сонымен бірге туннельдерді ұйымдастыру үшін арналық деңгейде MPLS (Multiprotocol Label Switching, белгілер бойынша мультипротоколды коммутация) технологиясы пайдаланылуы мүмкін.

Желілік деңгейінде деректер шифрленуі мен құпиялылығын жүзеге асыратын, сонымен бірге абоненттердің аутентификациясын жүргізетін IPSec (Internet Protocol Security, Интернет желісіндегі ақпаратты қорғау механизмі) протоколы пайдаланылады. IPSec протоколының пайдаланылуы корпоративті желіге физикалық түрде қосылумен тең толық қызметтік қолжеткізуді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. VPN-ді орнату үшін әр қатысушы IPSec белгілі бір параметрлерін конфигурациялауы керек, яғни әр клиенттің IPSec жүзеге асыратын программалық қамтамасыз етуі болуы керек.

Келіктік деңгейде қабылдаушы мен жіберушінің тасымал деңгейлері арасында шифрлеу мен аутентификацияны жүзеге асыратын SSL/TLS (Secure Socket Layer/Transport Layer Security) протоколы

пайдаланылады. SSL/TLS болса TCP (Transmission Control Protocol) трафигін қорғау үшін қолданыла алады, ал UDP (User Datagram Protocol) трафигін қорғау үшін қолданыла алмайды. VPN болса SSL/TLS негізінде қызмет етуі үшін арнайы программалық қамтамасыз етуді жүзеге асырудың қажеті жоқ, себебі кез келген браузер мен пошта клиентінің мұндай протоколдары бар. SSL/TLS тасымал деңгейінде жүзеге асырылғандықтан, қорғалған байланыс «бір шеттен екінші шетке» орнатылады.

Техникалық жүзеге асыру жағынан VPN келесі топтары ажыратылады: маршрутизатор негізіндегі VPN; желіаралық экрандар негізіндегі VPN; программалық шешімдер негізіндегі VPN; енгізілген шифр процессорлары бар арнайы аппаратты құралдар негізіндегі VPN.

Мысалы, маршрутизатор негізіндегі VPN-ді құрудың әдісі қорғалған арналарды құруға арналған маршрутизаторларды қолдануды қарастырады. Жергілікті желіден шығатын барлық ақпарат маршрутизатор арқылы өтетін болғандықтан, оған шифрлеу мәселелерін арту да толығымен заңды. Ал программалық шешімдер негізіндегі VPN-нің күмәнсіз артықшылығына оның қолданыстағы иілгіштігі мен ыңғайлылығы, сонымен бірге арзан құны жатады. Арнайы аппараттық құралдар негізіндегі VPN-нің басты артықшылығына олардың жоғары өнімділігі жатады. Осы VPN-жүйелерінің неғұрлым тез әрекет етуі ондағы арнайы микросхемалар арқылы жүзеге асырылады. Арнайы VPN-қондырғылар қауіпсіздіктің жоғарғы деңгейін қамтамасыз етеді, алайда олар барынша қымбат.

VPN-ді құрудың түрлі нұсқалары бар. Шешімді таңдау кезінде VPN құру құралдарының өнімділігі факторларын ескеру талап етіледі. Мысалы, маршрутизатор өз процессорының қуаты шегінде жұмыс істей берсе, онда VPN туннельдерін қосу мен ақпаратты шифрлеу мен дешифрлеуді қолдану сол маршрутизатордың VPN туралы айтпағанда қарапайым трафиктің өзіне әлі жетпейтін болғандықтан бүкіл желінің жұмысын тоқтатуы мүмкін. VPN құру үшін арнайы жабдықты пайдаланған жақсы, алайда егер құралдар жағынан шектеулер болса, онда таза программалық шешімге көңіл аударуға болады. VPN құрудың кей нұсқаларын қарастырайық.

Көптеген өндірушілердің брандмауэрлері туннельдеу мен деректерді шифрлеуді қолдайды. Бұл тәрізді өнімдердің барлығы брандмауэр арқылы өтетін трафиктің шифрленуіне негізделген. Өз брандмауэріміздің программалық қамтамасыз етуіне шифрлеу модулі қосылады. VPN құрудың өзге тәсіліне қорғалған арналарды құру үшін маршрутизаторларды құру жатады. Себебі жергілікті желіден шығатын ақпарат маршрутизатордан өтетін болғандықтан, бұл маршрутизаторға шифрлеу мәселелерін де арту дұрыс болады.

VPN құрудың келесі тәсіліне таза программалық шешімдер жатады. Мұндай шешімді жүзеге асыру кезінде жеке бөлінген компьютерде жұмыс істейтін және көптеген жағдайда проху-сервердің ролін атқаратын арнайы программалық қамтамасыз ету пайдаланылады. Мұндай программалық қамтамасыз етуі бар компьютер брандмауэрдің артына орналасуы мүмкін.

Желілік операциялық жүйе (ОЖ) базасындағы шешімдерді Microsoft компаниясының Windows NT жүйесінің мысалында қарастырайық. VPN Microsoft-ты құру үшін PPTP протоколы пайдаланылады, Windows NT жүйесіне біріккен. Бұл шешім Windows-ты корпоративті ОЖ ретінде пайдаланатын ұйымдар үшін тиімді. Мұндай шешімнің құны өзге шешімдердің құнынан әлдеқайда төмен.

Туннель арқылы жіберілетін ақпаратты бұзушылардың жолдан қағып алуы мүмкін. Егер ол құпия болса, онда олардың жария етілуі қауіп бар. Осы мәселе ақпаратты криптографиялық қорғаудың қазіргі заманғы құралдарымен шешіледі. Деректері бар пакетке оның тарату кезінде тіркелмеген өзгерістердің енгізілуін болдырмау үшін электронды сандық қол (ЭСҚ) қою әдісі қолданылады. Әдістің мәні: әр жіберілетін пакет ақпараттың қосымша блогымен жабдықталатынында, ол асимметриялы криптографиялы алгоритмге сәйкес шығарылып, пакет ішіндегі нәрсе және жіберушінің ЭСҚ құпия кілті үшін бірегей. Бұл ақпарат блогы пакеттің ЭСҚ болып табылады. [1]

Аутентификация – өзінің идентификаторы бар абонентке нақты бір қолжетімділік құқығын беру. Ол қауіпсіздікті қамтамасыз ету VPN-нің негізгі қызметі болып табылады. PPTP пайдаланушыларын аутентификациялау үшін қолданылатын протоколдардың кез келгенін іске қосуға болады [2]. PPTP қауіпсіздіктің жеткілікті деңгейін қамтамасыз етеді, бірақ IPSec үстіндегі L2TP сенімдірек. IPSec үстіндегі L2TP «пайдаланушы» мен 'компьютер' деңгейінде аутентификацияны қамтамасыз етеді және сонымен бірге деректер аутентификациясы мен деректер шифрленуін жүзеге асырады.

«Туннельдеу+аутентификация+шифрлеу» орамы локальді желі жұмысын үлгілендіре отырып, деректерді екі нүкте арасында ортақ қолданыс желісі арқылы жіберуге мүмкіндік береді. VPN-қосылудың қосымша ұнамды әсеріне локальді желіде қабылданған адресация жүйесін пайдалану мүмкіндігі жатады.

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін деректерді шифрлеудің механизмі ретінде криптографиялық шифрлеу құрылғысы бойынша ақпаратты криптографиялық қорғау (АКҚ) болады. АКҚ бойынша деректер қайтымды түрлендіру тобы көмегімен шифрленеді. Түрлендірулердің әрқайсысы «кілт деп аталатын» параметрлермен және әр түрлендіру кезектілігінің қолданысын анықтайтын тәртіппен бейнеленеді. Кілт түрлендірудің таңдауы мен оның орындалу ретіне жауапты болады. Кілт – АКҚ жүйесінің шифрленетін және дешифрленетін алгоритмдерін баптайтын символдардың тізбегі. Шифрді ашу үшін міндетті түрде паролін немесе кілттің өзін білу керек. Кілт неғұрлым ұзын болса, оны ашу соғұрлым қиын болады. Ережедегідей АКҚ белгілі бір алгоритм бойынша орындалады және арнайы математикалық формула бойынша бір немесе бірнеше шифрлеу алгоритмінен тұрады [1].

VPN технологиясы өзін шифрлеу және аутентификациялаудың сенімділігі бойынша өте жақсы ұсына алады, бірақ желіге әкімшілік жасауды талап етеді. Сымсыз желілер үшін сервер мен клиенттік жүйенің байланыс қауіпсіздігі үшін орнатылған туннельдерді құратын программалық немесе аппараттық VPN-шлюзді сервердің алдында орнату керек болады.

VPN-дағы трафіктің шифрлеуінің технологиясы авторизациялау мен аутентификациялауды қолданатын PPTP мен L2TP протоколдарымен, сонымен қатар IPSec шифрлеуге, деректер жасырылуына, абоненттің аутентификациялауына әсер ететін, DES (Data Encryption Standard, деректерді шифрлеу стандарты), Triple DES (үштік DES), AES (Advanced Encryption Standard), MD5 (Message Digest 5 – саппликанттың (желіге қосылуға тырысатын клиенттік машинаға жіберілген софт) біржақты аутентификациялауының процедурасы) шифрлеу алгоритмімен сипатталады. Ал аутентификациялау сервері пайдаланушының атын растайтын MD5 хэш-суммасы мен RADIUS (Remote Access Dial In User Service) серверіне парольді растауды қолдануға негізделген.

VPN-нің құрылуындағы құралдарды қолдануда OSI (Open System Interconnection, ашық жүйелер өзара әрекеттесуі) арналық деңгейі қауіпті деп есептеледі, ал барлық сымсыз желілер Интернет желісіне теңеледі. Ал Интернет желісінен корпоративтік желіге қолжетімділік туннельдік режимдегі PPTP, IPSec немесе L2TP+IPSec негізіндегі VPN құралдарымен қорғалатын арналар арқылы ғана мүмкін болады.

Сымсыз байланыс желінің әлсіз жерлері неғұрлым осал болып табылады. Мысалы, желіге мүмкін парольді тауып алған өзге адам авторизацияланбаған (қауіп) түрде кіруі мүмкін. Желінің осал жерлерінің азаюы немесе шектелуі желіге төнетін қауіптерді азайтады немесе мүлде жояды. Мысалы, пайдаланушыға сенімді пароль таңдауға көмектесе алатын құрал пайдаланушылардың әлсіз парольдерді пайдалану мүмкіндігін төмендетіп, осы арқылы желіге рұқсатсыз кіру қауіпін төмендетеді.

Қорғаныс қызметі желіні нақты қауіптерден қорғауға көмектесетін механизмдер мен ұйымдастыру шараларының жиынтығы болып табылады. Мысалы, аутентификациялау мен идентификациялау қызметі пайдаланушының өзін идентификациялауын және дәл өзі екенін растауын талап ете отырып, желіге авторизациясыз кіруден қорғауға көмектеседі. Қорғаныс құралы оны құрайтын механизмдер, үдерістер мен т.б. қаншалықты сенімді болса ол да соншалық сенімді болады. Қорғаныс механизмі байланыс желіні қорғауға қажет қорғаныс қызметтерін қамтамасыз ету үшін жүзеге асырылған қорғаныс құралдары болып табылады. Аутентификациялы ақпараттың құпиялылығын қолдауға көмектесетін өзге механизмдер идентификациялау мен аутентификациялау қызметінің бір бөлігі болып та саналуы мүмкін.[2]

Көптеген компаниялар арналық (L2TP), желілік (IPSec) және транспорттық (SSL/TLS) протоколдарының деңгейлері мен олардың үйлесімдеріне негізделетін шешімдерді әлдеқашан ұсынды. VPN-да трафікті шифрлеу үшін көбінесе IPSec протоколы қолданылады. Қазіргі уақытта VPN практикалық жүз пайыздық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді, сонымен қоса VPN-ді бұзу жағдайы белгісіз. VPN нашар қорғалған немесе сенімсіз желілерде қолданылатын технологиялардың қиылысуы. VPN құндылығы – бұл оның қолданыста бар жабдықтар мен программалық өнімдерді қолдана отырып іске асыру мүмкіндігі.

Әдебиет:

1. Мао, Венбо. Современная криптография: теория и практика.: Перевод с англ.- М.: Издательский дом «Вильямс», 2005 – 768 с.
2. Филимонов А.Ю. Протоколы Интернета. – СПб.: БХВ-Петербург, 2003. – 528 с.

**Абдухалил Курбанов, Эшманов Иброхим
(Самарканд, Узбекистан)**

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БАЗЫ ЗНАНИЙ КАК СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ

Современный этап развития информационных технологий позволяет развивать исследование в различных сферах деятельности человека. В этом плане совершенствование и развитие баз знаний приобретает также, как и развитие других систем, насущную актуальность.

Следует отметить, что на протяжении последних десятилетий было построено несколько типов компьютерных систем, способных выполнять многие виды умственной деятельности человека, такие, как написание программ для вычислительной машины, занятие математикой, ведение рассуждений на уровне здравого смысла.

Здесь можно выделить такие разработанные системы, которые способны диагностировать заболевания, планировать синтез сложных синтетических соединений, решать дифференциальные уравнения в символьном виде, анализировать электронные схемы, понимать ограниченный объем человеческой речи и естественного языкового текста. Это позволяет заключить, что такие системы обладают, в некоторой степени, искусственным интеллектом.

Исследование по разработке таких систем включают в себя понятия и концепции из области искусственного интеллекта. При реализации и оценке интеллектуальных функций непременно присутствует информация, называемая знаниями. Иначе говоря, интеллектуальные системы являются в то же время системами обработки знаний.

Совершенствование интеллектуальных систем во многом определяется тем, насколько успешно будут решаться задачи представления знаний.

В настоящее время в исследованиях по искусственному интеллекту выделились следующие основные направления: представление знаний, манипулирование знаниями, общение, восприятие, обучение, поведение [2].

Отметим, что интеллектуальная информационная система (ИИС) является одним из видов

автоматизированных информационных систем, обусловленная комплексом программных, лингвистических и логико-математических средств, направленных на реализацию основной задачи - осуществление поддержки деятельности человека и поиска информации в режиме продвинутого диалога на естественном языке.

Согласно [1], для разработки ИИС раньше использовались логические языки, а сейчас используются различные процедурные языки. К примеру, логико-математическое обеспечение разрабатывается как для самих модулей систем, так и для состыковки этих модулей. Однако на сегодняшний день не существует универсальной логико-математической системы, которая могла бы удовлетворить потребности любого разработчика ИИС, поэтому приходится либо комбинировать накопленный опыт, либо разрабатывать логику системы самостоятельно.

Интеллектуальная информационная система решает следующий тип задач:

1. *Интерпретация данных.* Это одна из традиционных задач для экспертных систем, где под интерпретацией понимается процесс определения смысла данных, результаты которого должны быть согласованными и корректными.

2. *Диагностика.* Под диагностикой понимается процесс соотношения объекта с некоторым классом объектов и/или обнаружение неисправности в некоторой системе. Важной спецификой является здесь необходимость понимания функциональной структуры («анатомии») диагностирующей системы.

3. *Мониторинг.* Основная задача мониторинга — непрерывная интерпретация данных в реальном масштабе времени и сигнализация о выходе тех или иных параметров за допустимые пределы.

4. *Проектирование.* Проектирование состоит в подготовке спецификаций на создание «объектов» с заранее определенными свойствами. В задачах проектирования тесно связываются два основных процесса, выполняемых в рамках соответствующей ЭС: процесс вывода решения и процесс объяснения.

5. *Прогнозирование.* Прогнозирующие системы логически выводят вероятные следствия из заданных ситуаций. В прогнозирующей системе обычно используется параметрическая динамическая модель, в которой значения параметров «подгоняются» под заданную ситуацию. Выводимые из этой модели следствия составляют основу для прогнозов с вероятностными оценками.

6. *Планирование.* Под планированием понимается нахождение планов действий, относящихся к объектам, способным выполнять некоторые функции. В таких ЭС используются модели поведения реальных объектов с тем, чтобы логически вывести последствия планируемой деятельности.

7. *Обучение.* Под обучением понимается использование компьютера для обучения какой-то дисциплине или предмету. Системы обучения диагностируют ошибки при изучении какой-либо дисциплины с помощью ЭВМ и подсказывают правильные решения.

8. *Управление.* Под управлением понимается функция организованной системы, поддерживающая определенный режим деятельности. Такого рода ЭС осуществляют управление поведением сложных систем в соответствии с заданными спецификациями.

9. *Поддержка принятия решений.* Поддержка принятия решения — это совокупность процедур, обеспечивающая лицо, принимающее решения, необходимой информацией и рекомендациями, облегчающие процесс принятия решения.

Развитие информационных технологий в образовании обусловило разработки новых подходов к основополагающему процессу проектирования интеллектуальных систем дистанционного обучения. Если раньше такие системы могли представлять собой набор гипертекстовых, мультимедийных электронных материалов и тестов, то теперь становится крайне необходимо строить подобные системы на основе принципов гибкости, адаптивности и динамичности.

Развитие всемирной сети Интернет приводит к тому, что уже сейчас большинство компьютерных систем в мире объединены в единую информационную инфраструктуру, содержащую огромное число общедоступных сервисов и гигантские объемы информации.

В рамках Интернет становится возможным представлять не только пассивную текстовую и мультимедийную информацию, но и более сложные процедурные структуры, взаимодействующие с пользователем на уровне локальных приложений с достаточно развитой функциональностью [3].

Клиент-серверные архитектуры позволяют осуществлять доступ клиентов к одному централизованному ресурсу сервера. Однако более сложные ситуации могут потребовать объединения нескольких вычислительных или информационных ресурсов для совместного функционирования в рамках сети, что приводит к возникновению более сложного класса распределенных систем с несколькими серверными узлами. Для создания таких систем оказывается недостаточным использование традиционных WWW-технологий, а требуются более сложные механизмы удаленного взаимодействия.

С другой стороны, в настоящее время, понятие "новые информационные технологии" оцениваются только интеллектуализацией компьютерных приложений. Здесь отмечается растущий интерес к таким областям, как экспертные системы и интеллектуальные системы принятия решений, интеллектуальное тестирование, системы общения на естественном языке, интеллектуальные пользовательские интерфейсы и др. Таким образом, особую актуальность приобретают вопросы применения технологий искусственного интеллекта в компьютерных сетях.

Возможность обмена знаниями по сети является достаточно привлекательной, так как позволяет концентрировать различные знания в различных узлах сети и затем комбинировать эти знания, используя их совместного решения поставленной задачи.

Это позволит поднять содержательность информационных ресурсов сети на принципиально новый уровень, где сетевые ресурсы будут содержать не слабоструктурированную текстовую информацию, а

также будут отождествлять знания, пригодные для использования в процессе логического вывода решаемых задач.

Литература:

1. Гаврилова Т.А., Хорошевский В.Ф. Базы знаний интеллектуальных систем. – СПб.: Питер, 2000.
2. Норенков И.П., Зимин А.М. Информационные технологии в образовании. – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2004.
4. Астанин С.В., Курейчик В.М., Попов Д.И., Кузьмицкий А.А. Интеллектуальная образовательная среда дистанционного обучения // Новости искусственного интеллекта. – Москва, 2003. №1.

А.А. Нургазинова, М.Ж. Сеитбаев,
(Талдықорған, Қазақстан)

МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ЭЛЕКТРОНДЫ БАСЫЛЫМДАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАЛАПТАР

Мультимедиялық электронды оқу құралдарына қойылатын мемлекеттік стандартқа сәйкес осындай басылымдар төмендегідей талаптарға жауап беруі керек:

- *Бүтіндік.* МЭОҚ бүтіндігі осы пән (курс) бойынша білім берудің мемлекеттік стандартына сәйкес оқылатын пәннің мазмұнын МЭОҚ жан-жақты көрсетеді және мазмұнына және оқу мақсатына сәйкес қосымша материал болады.

- *Ғылымдылық.* Ғылымдылық пәндік білімнің оқылатын облысында қазіргі ғылыми талаптарға сәйкес келетін терминологияның қолданылуын түсіндіреді.

- *Жүйелік.* Жүйелік деген оқу құралының бөлімдерге және қосымша бөлімдерге (модульдер және микромодульдер) бөлу және бөлімдердің (модульдердің) өзара логикалық байланысты болуын талап етеді.

- *Көрнекілік.* Көрнекілік оқу құралын есте сақтау, түсіну, ұғынуға көмектесетін иллюстрациялардың тиімділігін айтады.

- *Функциональдылық.* Функциональдылық нақты тәжірибелерді алуға бағытталған, нақты функциялардың виртуалды орындалу мүмкіндігін айтады.

- *Виртуальдылық.* МЭОҚ виртуальдығы өндірістік үрдістерді, кинофильм фрагменттерін, белгілі ғалымдардың, саясаткерлердің сөз бастауларын және т.б. көрсетуге мүмкіндік береді.

- *Интерактивтілік.* Интерактивтілік – бұл компьютер арқылы жасалынатын МЭОҚ-дағы интерактивті тәжірибелік тапсырмалардың бар болуы.

- *Тестердің және тәжірибелік тапсырмалардың адекваттылығы.* тестердің және тәжірибелік тапсырмалардың адекваттылығы дегеніміз тест сұрақтарының және нұсқа тапсырмаларының мазмұны оқылатын материалға сәйкестігін тексеру болып табылады.

- *Түсті ассоциациялардың тұрақтылығы.* МЭОҚ бір түсті композициялар негізінде орындалуы тиіс; түстік палитра жұмсақ және эргономикалық талаптарға жауап беруі керек.

- *Ақпаратты көрсетудің базалық нормативтері.* Ақпаратты көрсетудің базалық нормативтері келесі талаптарды қамтиды:

- Мәтіндік ақпаратты көрсету;
- Анимациялық роликтер;
- Бейнероликтер;
- Графикалық суреттер және цифрлық фотографиялар;
- Материалдың файлдық көрсетілімі;
- Материалдың шкіл логикалық көрсетілімі;
- Мультимедиялық электронды оқыту құралының көлемі;
- Бағдарламаның инсталляциясы [1].

Мәтінді ақпаратты көрсету. Мәтін оқу бағдарламаларының материалдарын, авторлық ұжым, теориялық, лабораториялық, тәжірибелік және бақылау жұмыстары, курстық жоба және басқа деректерді сипаттап көрсету үшін қолданылады.

МЭОҚ мәтінді көрсету үшін төмендегі көрсетілген шрифтерді қолданған жөн:

А) Times New Roman (Times New Roman Kaz);

Б) Tahoma;

В) Arial.

Мәтіннің түсі көк немесе көкшіл болуы керек.

Мәтіндік ақпаратты орналастыру кезінде

«Кітаптуралы»

бөлімінде көрсетілген жолдарды ақпаратты көркем көрсету үшін ұстану керек.

Лекцияның бір файл мәтінінің көлемі ереже бойынша

6

баспалық беттен аспауы керек,

яғни лекцияның ортақ көлемінен аспауы керек.

Бұл көлемнен асқан жағдайда материалды бөлімдерге бөлу керек және кітаптың мазмұнында оларға сілтеме көрсету керек.

МЭОҚ бөлімдеріндегі мәтін Times New Roman шрифтімен, 14 өлшеммен терілуі керек.

Гипермәтіндік сілтеме Tahoma шрифтінің 14 өлшемімен терілген.

Бөлімдердің тақырыптары Таhoma шрифтінің 16 өлшемімен теріледі, «қою» стилмен және көлденеін орталықтанған болып керкшеленеді.

Бөлімдердің, пункттердің, қосымша пункттердің нөмірленуі қолданылады. Қосымша бөлімдердің (қосымша пункттердің) нөмірі бөлімнің нөмірін қамтуы керек және одан нүктелер қылы ажыратылуы керек. Мысалы: Қосымша бөлімдер үшін - 1.1, 1.2, 1.3 және т.б.

Пункттер үшін - 1.1.1, 1.1.2, 1.1.3 және т.б.

Қосымша пункттер үшін - 1.1.1.1, 1.1.1.2, 1.1.1.3 және т.б.

Егер бөлім немесе қосымша бөлімдер бір пункттен тұрса, онда пунктін нөмірлеу қажет [2].

Анимация. Анимацияланған суреттердің динамикасының иллюстрациясы үшін (мысалы, машина деталдерінің арабайланысы, функциялардың графиктерін түрлендіру, тәжірибелерді өткізу), МЭОҚ интерфейсін түрлендіру және теоретикалық материалды түсінуді жеңілдету қолдануға болады.

Анимацияланған суреттер "Анимацияланған "GIF", немесе "Flash-анимация (SWF)" форматтарында орындалуы тиіс.

GIF форматының растрлық графикасы керек ше жағдайда ғана қолдануға болады, себебі графикалық файлдардың көлемі берілген форматта SWF форматтың векторлық графика файлдарының көлемінен асып түседі.

Анимацияланған файлдарды [5] құру келесі тәсілдермен жүзеге асыру мүмкін:

А) GIF-файлдарын құру үшін - Ulead Gif Animator бағдарламасымен және т.б;

Б) SWF-файлдарын құру үшін - Macromedia Flash (5.0 версия және жоғары);

Бейнетаспа. Бейнежазба өндірістік үрдістерді, кинофильмдердегі фрагменттерді, оқытушылар мен ғалымдардың сөз сөйлеуін, тәжірибелерді өткізу және сол сияқты материалдарды көрсетуге мүмкіндік береді.

Барлық бейнеқойылымдар MPEG4 форматында көрсетілуі керек.

Бейнефайлды құрайтын бар зат ойнау кезінде анық ажыратылымды болуы керек. МЭОҚ жасау кезінде лекция қатарынан, технологиялық үрдістерден, тәжірибелерді жүргізу және тағы басқа көрсетілімді материалдардан [7,9] бейнежазба құру керек [3].

Бейнежазбаны келесі тәсілдермен жүзеге асыруға болады:

А) Ұқсас бейнекамерамен: Бұл жағдайда бейнетаспаға жазба SVHS форматында жазылады. Жазба аяқталғаннан кейін «бейнежазбаға қабылдану» («видео захват») («video capture») технологиясының көмегімен бейне көріністерді цифрлау (оцифрование) керек.

Б) Цифрлы бейнекамерамен: бұл жағдайда жазба бейнетаспаның жинақтауышына DV цифрлы форматында жазылады. Жазба аяқталғаннан кейін дайын файлды бейнекамераны қолдайтын дербес компьютердің қатты магнитті диск жинақтауышына интерфейс арқылы жібереміз (USB, IEEE 1394 «FireWire»).

Дайын AVI-файлын MPEG4 форматында жинау үшін VirtualDub бағдарламасымен немесе осыған ұқсас бағдарламамен жасайды.

Титрларды, «жүгіртпе жол» және басқа арнайы эффектілерді құру үшін Adobe Premiere (6.0 версиясынан төмен емес) және Adobe AfterEffect (5.5 версиясынан бастап) бағдарламаларын қолдануға болады [4].

Графикалық кескіндер және цифрлы фотосуреттер. Графикалық кескіндер мен цифрлы фотосуреттерді формулаларды, графиктерді, машиналардың детальдерін, схемаларды, құралдарды және т.б. көрсету үшін қолдануға болады. Бұдан басқа, графикалық кескіндер мен цифрлы фотосуреттерді МЭОҚ интерфейсін түрлендіру үшін және теоретикалық материалдарды түсінуді жеңілдету үшін қолдануға болады.

Барлық графикалық кескіндер GIF немесе JPG (JPEG) форматында, рұқсаттығы 72 пиксель/дюйм (28 пиксель/см) кем болмауы керек; сонда ғана GIF форматы дұрыс болады. Цифрлы фотосуреттер JPG форматында, рұқсаттығы 300 пиксель/дюйм (118 пиксель/см) кем болмауы керек.

Графикалық файлдар мүмкіндігінше минимумға дейін бөліп және палитра ауысымы (GIF-файлдары үшін) технологияларының көмегімен оптимизациялануы керек. Графикалық файлдардың барлық элементтері нақты ажыратымды және жақсы оқылымды болуы керек; графикалық файлдарды қысқанда үнемі пайда болатын қажетсіз суреттер болмауы керек.

Графикалық файлдарды келесі әдістермен құруға болады:

а) GIF-файлдар – Corel Draw (7.0 версиясы және жоғары), Adobe Photoshop (4.0 версиясы және жоғары), Ulead Gif Animator;

б) цифрлы фотосуреттер – сканер немесе цифрлы фотоаппараттың көмегімен, соңынан Adobe Photoshop (4.0 версиясы және одан жоғары) редакторының көмегімен өңделеді [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Государственный стандарт по разработке МЭОС.
2. Методические указания по разработке электронных учебников КарГТУ, 2005.
3. Леонтьев Б. Web дизайн: тонкости, хитрости и секреты. М.: Познавательная книга плюс, 2007.
4. Деревских В. Синтез и обработка звука на PC. СПб.: BHV-СПб, 2005.
5. Резник Ю.А. Графика, звук, видео на ПК. Популярный самоучитель. М.: Наука и техника, 2005.

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Неля Безотечеська
(Богуслав, Україна)

ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ СПЕЦІАЛЬНОЇ МЕДИЧНОЇ ГРУПИ

В Україні настала гостра потреба виховання в молоді свідомого ставлення до збереження і зміцнення свого здоров'я. Адже аналіз досліджень і публікацій свідчить про зниження рівня індивідуального здоров'я всіх груп населення. Особливу турботу викликає те, що стабільно погіршується стан здоров'я і фізичної підготовленості молодого покоління. За даними МОЗ України серед учнівської та студентської молоді збільшується загальна захворюваність, перехід хвороб у хронічні форми. Тому зрозуміло, на скільки важливо виховувати у студентів свідоме ставлення до фізичного розвитку, стану свого здоров'я, розуміння його як найвищої цінності, дотримання правил здорового способу життя.

З давніх-давен фізичні вправи використовуються не тільки для розвитку рухових якостей людини, тренування сили, швидкості та витривалості, вони здобули визнання як незамінний засіб розширення й розвитку функціональних можливостей організму людей різного віку, профілактики й лікування захворювань, досягнення довголіття. Ще у глибоку давнину лікарі і філософи відзначили необхідність фізичного навантаження для здоров'я людини. Підкреслювалося, що немає таких ліків, які можуть замінити рух, у той час як рухова активність здатна замінити багато ліків. Аристотель вважав найзгубнішою для здоров'я людини бездіяльність, Авіценна вказував, що якщо займатися фізичними вправами, то непотрібно приймати ліки. Платон говорив: «Гімнастика є цілющою частиною медицини».

Дослідження науковців показали, що систематичні заняття різноманітними фізичними вправами здійснюють всебічний позитивний вплив на весь організм людини в цілому. В результаті цього впливу покращується функціональна діяльність нервової, серцево-судинної та дихальної систем, всього апарату травлення, зміцнюється м'язева система, покращується тканинний обмін, а в цілому підвищується загальна стійкість і працездатність організму.

У Богуславському гуманітарному коледжі велика увага приділяється організації занять фізичною культурою та фізичним вихованням студентів, які за станом здоров'я віднесені до спеціальної медичної групи. У цьому навчальному році 103 студента коледжу надали довідки, що вони за станом здоров'я потребують переведення до спеціальної медичної групи, що складає 12,1% від загальної кількості студентів. Створено 8 спеціальних медичних груп.

Головна мета роботи зі студентами спеціальної медичної групи:

- Досягти індивідуального стійкого поліпшення самопочуття.
- Спланувати і реалізувати шляхи виходу з хвороби тимчасового або довготривалого характеру.
- Використати та поліпшити потенційні можливості студентів для повноцінного входження в доросле життя.

Розроблено навчальну програму з фізичної культури і фізичного виховання для студентів спеціальної медичної групи, яка затверджена методичною радою коледжу. Ця програма, створена на підставі існуючої програми для основної медичної групи з певними змінами і доповненнями, що випливають з особливостей стану та функціональних особливостей організму студентів цієї категорії. На заняттях фізичної культури та фізичного виховання студенти спеціальної медичної групи отримують знання про вплив занять фізичними вправами на здоров'я і працездатність людини; як вести контроль навантаження за показниками частоти серцевих скорочень і дихання; як визначити хід відновлення організму після навантаження; який має бути руховий режим студента; про заходи щодо запобігання інфекційних захворювань; використання природних шляхів – сонця, повітря, води; про правила техніки безпеки під час виконання фізичних вправ у спортивному залі, на майданчику і під час самостійних занять удома та багато ін. На практичних заняттях викладачами приділяється увага формуванню основних рухових умінь і навичок необхідних у повсякденному житті; профілактиці і корекції плоскостопості; формуванню правильної постави, а також прищепленні навичок і вихованню звичок особистої та громадської гігієни, які необхідні у побуті, навчанні та праці. На кожному занятті використовуються дихальні вправи і вправи на розслаблення, ці вправи уведено до навчальної програми, як обов'язковий розділ.

Під час практичних занять звертається увага на те, що:

- студенти, які мають відхилення в серцево-судинній системі (функціональні зміни в серці, неактивна фаза ревматизму, тощо) в співвідношенні вдиху і видиху за часом має бути відповідно 1/3, 1/2, а для студентів із захворюванням органів дихання (специфічними – бронхоаденіт, туберкульозна інтоксикація і неспецифічними – бронхіт, запалення легенів, хронічний катар верхніх дихальних шляхів, хронічний риніт, тонзиліт) 3/1, 2/1.
- студенти з порушенням обміну речовин (легкі форми діабету, ожиріння) виконують вправи в помірному темпі, але тривало, приводячи в рух великі м'язові групи. Доцільно використовувати вправи в опорі і з обтяженням (гантелями, набивними м'ячами тощо).
- студенти з хронічними захворюваннями шлунково-кишкового тракту, жовчного міхура, печінки обмежують кількість стрибків і підскоків, навантаження на м'язи черевного преса має бути помірним, краще використовувати вправи з вихідних положень лежачи на спині, животі, сидячи.

- студенти зі зниженим зором виключають вправи, пов'язані із струсом тіла (стрибки, підскоки), бо вони можуть спричинити крововиливи до сітківки ока.

Вплив фізичних вправ на людину звичайно складний і багатогранний. Слід твердо пам'ятати, що організм людини являє собою не механічне поєднання клітин і частин, а цілісний організм, всі органи і системи якого знаходяться в тісному взаємозв'язку між собою, і всі функції яких регулюються єдиною центральною нервовою системою. Життєдіяльність організму завжди (в тому числі і під час виконання фізичних вправ також) знаходяться в тісному і складному взаємозв'язку з навколишнім середовищем. Всі впливи на організм, які сприймаються нервовою системою людини, відбиваються на всьому організмі. Ось чому навіть при невеликих фізичних навантаженнях (ходіння, присідання тощо) ми одразу ж об'єктивно відмічаємо зміни функцій майже всіх органів та систем організму. Впливаючи фізичними вправами на ту чи іншу групу м'язів, ми примушуємо тренуватися не тільки цю групу м'язів, але й серце, і легені, і інші системи нашого організму.

Під час виконання фізичних вправ внаслідок поглиблення дихання збільшується життєва ємкість легенів, і організм засвоює більше кисню. А це важливо при захворюваннях легенів і серця.

У діяльності серцево-судинної системи відмічається така реакція на фізичні вправи: трохи прискорюється пульс (на 40–50% від вихідного) і збільшується різниця між максимальним (сistolічним) і мінімальним (діастолічним) артеріальним тиском. Таке збільшення амплітуди артеріального тиску свідчить про збільшення ударного об'єму серця (кількість крові, яку серце викидає за одне скорочення). Отже, збільшується й хвилинний об'єм крові (кількість крові, яка надходить у судини за 1 хвилину). Органи й тканини одержують за одиницю часу більшу кількість збагаченої киснем крові, що поліпшує їх харчування.

Під впливом систематичних занять фізичними вправами виникають помітні зміни і в обміні речовин. Підвищується здатність організму розщеплювати і синтезувати глікоген, активізується функція ферментативних систем, поліпшується функція залоз внутрішньої секреції. Усі функції шлунково-кишкового тракту, як-то: моторна, секреторна та хімічна — нормалізуються.

Саме на основі набутих знань формується переконання в необхідності самостійних занять фізичними вправами, що дає можливість зробити фізичну культуру супутником життя, формувати звичку до щоденної рухової діяльності.

Невід'ємною частиною заняття є самоконтроль. Самоконтролем називають заходи, що проводяться особою, яка займається в цілях активного спостереження за станом свого здоров'я під час занять різними видами фізичних вправ. Самоконтроль – цінне доповнення до лікарського огляду і регулярному спостереженні за станом здоров'я. Він має велике освітнє та виховне значення, будучи показником свідомого ставлення студентів до занять фізичними вправами.

При оцінці фізичного розвитку і його змінах в цілях самоконтролю студенти спеціальної медичної групи використовують слідуєчі антропометричні показники (об'єктивні дані самоконтролю): зріст, вага, окружність грудної клітки, частота дихання, частота серцевих скорочень (ЧСС), динамометрія кистей, хід відновлення організму після навантаження. Суб'єктивні дані самоконтролю: самопочуття, настрої, сон, втома, працездатність, апетит, бажання займатися.

Кожний студент визначає свій рівень фізичної працездатності.

Проба Руф'є – це спосіб визначення адаптаційних і функціонально-резервних можливостей організму, які інформують про стан здоров'я з урахуванням індивідуальних особливостей розвитку і є об'єктивними критеріями дезадаптації навантаження у дітей. Вважається, що чим вище функціональний резерв, тим менше потребується зусиль для адаптації організму до умов навколишнього середовища і фізичного навантаження.

Проба Руф'є - є простим непрямим методом визначення фізичної працездатності, у якій використовуються значення частоти серцевих скорочень у різні часові періоди відновлення після відносно невеликих навантажень. Студент, що знаходиться у положенні сидячи після 5 хвилин відпочинку вимірює ЧСС (пульс) за 15 с (ЧСС 1), потім він виконує 30 глибоких присідань, з витягнутими руками вперед, протягом 45 секунд при цьому гучно підраховує кількість присідань, щоб уникнути затримок дихання, відразу ж сідає на стілець. Підраховується ЧСС за перші 15с після навантаження (ЧСС 2), потім в останні 15с першої хвилини після навантаження (ЧСС 3). Індекс Руф'є розраховується за формулою:

$$\text{Руф'є} = \frac{4 \cdot (\text{ЧСС}1 + \text{ЧСС}2 + \text{ЧСС}3) - 200}{10} \quad \text{Проба}$$

Рівні функціонально-резервних можливостей фізичної працездатності визначаються з урахуванням 5 градацій:

1) менше 3- висока працездатність, 2) 4- 6 - гарна, 3) 7- 9- середня, 4) 10 - 14 - задовільна, 5) 15 і вище - погана.

Студенти спеціальної медичної групи свої самоспостереження відображають в щоденнику фізичного розвитку та фізичної підготовленості. Такі показники, як частота дихання та частота серцевих скорочень реєструються перед початком заняття, після самої напруженої його частини і в кінці заняття. Якщо на початку заняття ЧСС більша за 90 уд./хв., дихання частіше за 24 раз./хв. і в другій половині основної частини ЧСС більша за 120 уд./хв., дихання частіше за 27 раз./хв., то для таких студентів фізичне навантаження зменшується і вони працюють під пильним наглядом викладача. Якщо ці показники не покращуються декілька занять поспіль, то такий студент направляється до лікаря.

Самоспостереження, які проводяться систематично протягом тривалого періоду, дають чітку картину функціонального стану організму. Так, з їх допомогою можна проаналізувати зміну цілого ряду

реєстрованих показників протягом навчального процесу. За три роки занять у спеціальній медичній групі знизилась ЧСС у спокої у 36.4% студентів, знизилась ЧСС після фізичних навантажень у 51.7% студентів, покращились показники проби Руф'є у 81.3%. Крім того, відзначається уповільнення дихання, збільшення м'язової сили, покращення гнучкості, підвищення фізичної працездатності.

Фізичне навантаження студентів, які віднесені до спеціальної медичної групи не обмежуються фізичною підготовкою, яку вони отримують під час занять у групах, воно підкріплюється правильним режимом дня, зокрема фізкультурно-оздоровчими заходами (ранковою гігієнічною гімнастикою дома, загартовувальними процедурами як вдома, так і в навчальному закладі). Ці студенти залучаються до посильних форм позанавчальної роботи, участь в масових виступах, спортивних святах і вечорах.

Література:

1. Дубогай О.Д., Завацький В.1., Короп Ю.О. Методика фізичного виховання студентів, віднесених за станом здоров'я до спеціальної медичної групи, навчальний посібник – Луцьк; Надстирря, 1995 р.
2. Методика фізичного виховання школярів / під ред.. Б.І. Шияна, 2002.
3. Дубогай О.Д., Тучак А.М., Костікова С.Д., Сфімов А.О. Основні поняття і терміни оздоровчої фізкультури та реабілітації – Луцьк 1997р.
4. Физическая реабилитация / под. ред.. Проф. С.Н. Попова. Высшее образование, - 2005.

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Валентина Александрова
(Київ, Україна)

**КОМУНІКАТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ТЕКСТІВ НА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ З КУРСУ
«УКРАЇНСЬКА МОВА (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ)» СТУДЕНТАМИ НЕФІЛОЛОГІЧНИХ
СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ**

Потреби суспільства визначають якісно новий зміст, мету освіти й необхідність досконалого володіння українською мовою як важливим компонентом професійної підготовки фахівців різного профілю. Міцні знання української мови сприяють ефективному засвоєнню фахових дисциплін, творчому зростанню особистості, формуванню національного менталітету громадянина України.

В умовах соціально-економічних реформ одним із найважливіших завдань вищої освіти є розробка й реалізація особистісно орієнтованої моделі розвитку українського професійного мовлення студентів-нефілологів вищих навчальних закладів, розрахованої на підготовку висококваліфікованого спеціаліста, здатного виявляти стійкі фахові знання українською мовою та професіоналізм у ділових ситуаціях спілкування, бути конкурентоздатним.

Проблема формування майбутніх фахівців має особливе значення, оскільки від рівня їхньої підготовки й компетентності залежить успішність розвитку науково-природничого та суспільного виробництва й готовності сучасної молоді до розв'язання завдань, що ставить перед ним ринок праці. Тому одним із пріоритетних завдань вищої школи є запровадження викладання навчальних дисциплін у вищому навчальному закладі нефілологічного профілю державною мовою.

Мета статті: охарактеризувати основні види комунікативного аналізу прецедентних текстів на прикладі виконання різноманітних вправ на заняттях з української мови(за професійним спрямуванням) під час вивчення курсу.

Для того, щоб навчання у вищому педагогічному навчальному закладі було успішним та ефективним, студентам необхідно досконало оволодіти вміннями адекватно сприймати науково-навчальні тексти, чітко розмежовувати в них головну і другорядну інформацію, відтворювати їх зміст у перекодованому викладі плану, конспекту, анотації, реферувати науково-навчальну літературу, критично оцінювати тощо.

Спрямованому комунікативному навчання української мови і дослідженню якостей мовлення присвятили свої праці провідні лінгвісти і лінгводидакти, такі як Н.Бабич, Ф.Бацевич, М.Вашуленко, Б.Головін, П.Дудик, С.Єрмоленко, С.Караман, О.Караман, С.Яворська, Л.Мацько, М. Пентиліук, О.Горошкіна, З.Бакум, М.Барахтян, Н.Дика, О.Доценко, А.Радченко, О.Остапченко, Н.Кондратенко, Р.Дружененко, С.Олійник, С.Дубовик, О.Захарчук-Дуке, О.Герлянд, В.Заєць, Т.Бурлака, та інші.

Для досягнення успіхів у комунікативній діяльності, яка починається мотивом і повинна завершуватись плідними результатами, викладачі кафедрні української мови, які є авторами навчального посібника для студентів вищих навчальних закладів «Українська мова за професійним спрямуванням»: навч. посібник [для студ.вищ. навч. закл.] /С.О.Караман, О.А.Копусь, В.І.Тихоша та ін.; за ред. С.О.Карамана, О.А.Копусь.-К.: Літера ЛТД, 2013.-544 с. і читають цю дисципліну, на лекційних і на практичних заняттях залучають студентів до роботи саме з цим посібником, бо в ньому «...висвітлено основні закономірності фонетичної і граматичної систем української мови, проаналізовано відповідно до сучасних наукових принципів питання лексикології та фразеології, проблеми перекладу та редагування наукових текстів, теоретичні засади термінознавства; описано норми професійного мовлення, обґрунтовано правила ведення ділової документації у різних сферах діяльності, запропоновано завдання і вправи проблемно-наукового характеру» [2, с.2].

У навчальному посібнику комунікативною змістовою лінією визначено зміст роботи над формуванням у студентів умінь сприймати, відтворювати і створювати усні і писемні висловлювання різних жанрів, типів і стилів мовлення, формувати мовленнєві уміння і навички, необхідні їм для майбутньої професійної діяльності.

Для формування у майбутніх фахівців нефілологічних спеціальностей комунікативної компетентності студенти повинні засвоїти, що це:

- умінь доцільно використовувати засоби рідної(української) мови в практиці живого спілкування;
- умінь наводити переконливі аргументи в процесі розмови;
- здатність орієнтуватися в ситуації спілкування, комунікативно виправдано добирати вербальні і невербальні засоби і способи для оформлення думок, почуттів у різних сферах спілкування;
- умінь встановлювати і підтримувати контакт із співрозмовником, змінювати стратегію, мовленнєву поведінку залежно від комунікативної ситуації;
- досвід особистої відповідальності за власну комунікативну поведінку, вимогливість до свого мовлення.[1,20 с.].

Авторським колективом дібрано й ефективно використовується система мовних засобів із конкретною метою та в конкретних умовах і обставинах, бо саме спілкування визначає рівень культури мовлення людини і загальний рівень духовної культури нації. Тому дуже важливо «озброїти» сучасного студента, якого б фаху він не здобував, знанням стилістичного багатства літературної мови та вміннями

послугуватися ними для активного спілкування з діловими партнерами, веденням документації, під час публічних виступів.

Вивчення курсу, який здійснюється за пропонованою концепцією посібника, змістовий аспект розроблено відповідно до чинної програми «Українська мова (за професійним спрямуванням)» нормативного курсу усіх вищих навчальних закладів України, сучасних концепцій викладання української мови професійного спрямування і зорієнтовано на формування у студентів мовнокомунікативних компетенцій та вмінь самостійно продукувати різноманітні документи за професійними потребами.

Студенти на прикладі прецедентних текстів знаходять відмінності між науковим і офіційно-діловим стилями (це відбувається на запланованих практичних заняттях, де конкретніше розглядаються всі стилі української мови та їх підстили), і, відповідно, чітко усвідомлюється визначення, що «Науковий стиль реалізує передусім мислетвірну і номінативну функції мови. Це стиль наукових праць із різних галузей науки і техніки, виробничого й господарського життя, навчальної літератури, науково-популярних видань, який характеризується широким використанням абстрактних понять, наукових і технічних термінів, номенклатурних назв» [3, с.39], а «Офіційно-діловий стиль – це мова ділових паперів, розпоряджень, програм, заяв, автобіографій, резолюцій, протоколів, актів, наказів, анкет, розписок тощо...Сфера вживання ділового стилю зумовлює його жанрову розгалуженість. Обслуговуючи потреби суспільства в державному, громадському, економічному й політичному житті, тексти офіційно-ділового стилю вимагають точності формулювань, не припускають двозначності тлумачення змісту» [4, с.10].

Авторами посібника «Українська мова за професійним спрямуванням» дібрані тексти спеціальної тематики, які передбачають засвоєння галузевої термінології, студювання особливостей побудови та оформлення документів, що найбільше використовуються у певній професійній сфері.

Отже, на виконання комунікативної змістової лінії у згаданому посібнику внесені завдання, спрямовані на покращення якості текстотвірних навичок студентів, котрі передбачають формування, шліфування, закріплення та вміння застосовувати знання про комунікативні якості літературної мови, вміння продукувати та використовувати засоби зв'язку між компонентами тексту. Це завдання, які студенти нефілологічних спеціальностей виконують під час вивчення тем: «Мова – явище суспільне», «Українська мова – мова професійного спілкування», «Фонетичні й орфоепічні норми професійного мовлення», «Орфографічні норми сучасної української літературної мови», «Лексико-фразеологічні норми», «Лексикографія», «Термінологія як система», «Самостійні частини мови», «Службові частини мови», «Дотримання синтаксичних норм у професійному спілкуванні», «Пунктуаційні норми сучасної української мови», «Проблеми перекладу і редагування наукових текстів».

Викладачі кафедри української мови, які є авторами довгоочікуваного підручника нового покоління, читаючи вищезгадану дисципліну, створюють свої лекційні курси з власними підходами, структурою, уподобаннями, а також використовують різну навчальну і методичну літературу, наукові статті, фахові журнали, сайти Internet.

Зміст і методику практичних занять словесники кафедри української мови будуть так, щоб вони захоплювали студентів, містили елементи творчості, приваблювали можливістю застосування набутих знань. Основними видами завдань є творчі роботи, спрямовані як на вироблення у студентів практичних умінь продукувати зв'язні висловлювання, так і дотримання високої культури ділового писемного й усного мовлення. Наприклад: «Чому я обрав(обрала) саме цю професію?» (менеджера, журналіста, працівника реклами, вчителя математики, історії і т.п.); «Що таке мистецтво спілкування? Як Ви його розумієте?»; «Портрет моєї сім'ї» (з використанням фразеологізмів); «Культура діалогу вчителя» (відповідно до фаху); «Ввічливість як основа спілкування», «Кращий приклад педагогічного спілкування у моєму житті»; «Мій перший репортаж» для журналістів» тощо.

Для успішного засвоєння й поглиблення комунікативної вправності по засвоєнню розділів дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» на практичних заняттях студенти (далі мова йде про вправи у навчальному посібнику за ред. С.О.Карамана) виконують **репродуктивні вправи**, що мають на меті визначати мету і завдання спілкування, удосконалювати вміння пояснювати лінгвістичні поняття, вжиті в мовленні, редагувати, конструювати. Це вправи на розгорнуте пояснення наукових понять, на аналіз мовних засобів поданого тексту, на добір заголовку та складання плану тексту, на переклад, тлумачення термінів чи незрозумілих слів тощо. Виконання вправ такого типу сприяє формуванню мовленнєвої компетентності студентів, у них розвивається увага, пам'ять, толерантне ставлення до співрозмовника, удосконалюється вміння критично мислити, виникає бажання виступати з власними висловлюваннями, презентаціями тощо.

Основні завдання найефективніших **репродуктивних вправ навчального посібника**:

- переказати матеріал попередньої лекції(дати відповіді на питання), вживаючи фахову термінологію;
- усно дати тлумачення фаховим термінам (заздалегідь попрацювавши з термінологічним словником свого майбутнього фаху);
- скласти термінологічний словник до тексту з фахового підручника (історії України, математики, менеджменту, філософії) тощо;
- перекласти чи відредагувати науково-технічний чи гуманітарний текст.

Виконання цих вправ вимагає дотримання блочної системи.

Авторами внесені пояснення:

1 блок – теоретичний матеріал;

2 блок – формування практичних умінь і навичок;

Кожен блок має 2 рубрики: «Етика ділових паперів» та «Культура мовлення» (розділи подаються за :Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.-К.,1994.

Приклади:

1.Теоретичний блок

***Вправа 1.7** Дайте відповіді на запитання.

1. Які основні характеристики поняття «мова»? 2.Що таке національна мова? 3.Чим літературна мова відрізняється від загальнонародної? 4.Яка специфіка писемної форми літературної мови? 5. Яку мову називають сучасною? 6. У яких формах функціонує літературна мова? Схарактеризуйте їх особливості. 7. Що має враховувати майбутній фахівець відповідної галузі, продукуючи тексти усної та писемної форм літературного мовлення для використання їх у професійній діяльності?

2.Практичний блок

***Вправа 1.12** Складіть словник вашої майбутньої професійної лексики (учителя історії, вчителя математики, вчителя фізкультури, менеджера, журналіста, працівника реклами, книговидавця, бібліотекаря тощо).

3.Етика ділових паперів

***Вправа 1.22** Сформулюйте усі відомі вам визначення документа. Обґрунтуйте доцільність кожного з них. У який період, на вашу думку, документи стають власне українськими за походженням і змістом. Обґрунтуйте основні функції документа.

4.Культура мовлення (с.23)

***Дебошир, deboширство, бешкетник, бешкет**

Наші газетярі вподобали слова *дебошир, deboширство*. Так, часто читаємо на шпальтах газет: «З *дебоширами* треба повести рішучу боротьбу»..., хоча немає ніякої потреби вдаватися до неукраїнських слів тоді, коли є всім відомі власне українські слова: *бешкетник* («*Бешкетники* свистіли пронизливо й неприємно». – О.Ільченко), *бешкет* (Ідіть, хлопці, не чиніть *бешкету*». –С.Васильченко), *бешкетувати* («Сором ховатися – умів *бешкетувати*, зумій і відповідь казати».- С.Васильченко).

На практичних заняттях студенти різних спеціальностей виконують **вправи порівняльно-зіставного типу**, спрямовані на удосконалення умінь зіставляти й аналізувати тексти і порівнювати висловлювання різних стилів, типів, жанрів; порівнювати мовні засоби висловлювань наукового чи офіційно-ділового стилю в українській і російській мовах; визначати спільні та відмінні ознаки текстів різних стилів; рецензувати повідомлення, презентацію одногогрупника чи свою власну щодо актуальності, правильності побудови, чіткості, логічності, урахування норм сучасної української літературної мови. Ці вправи сприяють розвитку культури мовлення і культури спілкування, уникненню калькування.

***впр.1.16(с.15)** Проведіть спостереження за мовленням своїх однокурсників. Які риси усного мовлення під час повідомлення якої-небудь теми чи демонстрації презентації на SMART-дошку ви помітили? Чи помітили ви у матеріалі презентації або почули помилки у висловлюваннях? Запишіть кілька цих висловлювань. Проведіть діалог з однокурсником про культуру мовлення студентів університету(інституту).

***впр.5.89(с.175)** Складіть текст листа-повідомлення, використовуючи подані слова та мовні звороти: *повідомляємо, сподіваємося, пропозиція зацікавить Вас, плакаємо надію, зможемо стати успішними партнерами, із найкращими побажаннями та ін.*

***впр.13.3(с.431)** Перекладіть словосполучення українською мовою. У тих випадках, де можливо, подайте кілька варіантів перекладу.

а)экономические трудности, национальная интеллигенция, современный мир, ограничивает возможности, реформа судопроизводства, упразднить привилегии, экологическое равновесие, многоотраслевое хозяйство, разорительный налог, соответствующий указ.

***впр.13.12.(с.433)** Оберіть науковий текст іноземною мовою (на вибір). Випишіть і перекладіть українською мовою усі терміни. Які з них не мають українських відповідників? З яких мов вони запозичені? Складіть речення з українськими відповідниками.

Студенти самостійно готують повідомлення, доповіді, презентації, здійснюють їх аналіз, при написанні письмових робіт(ІНДЗ, рефератів тощо) не тільки добирають відповідну наукову літературу, а й вчать правильно письмово оформлювати її за законами бібліографії. Виголошення чи представлення в аудиторії перед однокурсниками своїх робіт сприяє розвитку культури спілкування студентів, а отже, і виробленню умінь доречно будувати своє висловлювання відповідно до теми, стилю та жанру мовлення, розвитку логічного мовлення студентів.

У посібнику досить велика кількість **креативних вправ (вправи творчого спрямування)**, які значно складніші і передбачають більшу самостійність студента при їх виконанні. Це опрацювання різних ділових паперів за допомогою навчально-тренувальних вправ творчого характеру (складання текстів документів за опорними словами, самостійне складання (усне та письмове) текстів ділових паперів, що стосуються сфери обраного фаху. Наприклад:

- складіть усне висловлювання фахового спрямування, використовуючи професійну термінологію;
- складіть діалог виробничої тематики, насичений вашою фаховою термінологією;
- за допомогою словника доберіть до термінів антоніми, складіть з ними речення;
- прочитайте тест, виправте терміни, що вжиті з невласливим для них значенням.

***впр.2.18(с.37)** Доберіть синоніми до формул мовного етикету, які використовуватимете, спілкуючись з колегами (Добрий день; дякую, вибачте; шановний; дозвольте; я не погоджуюсь.

***впр.2.21(с.38)** Побудуйте діалог за правилами спілкування на тему: «Моя улюблена передача».

***впр.7.8(с.195)** 1.Проаналізуйте два-три тексти з фахового підручника щодо вживання в них термінів. Яким термінам (іншомовним чи українським) надається перевага? Проведіть, де можливо, заміну запозичених термінів власне українськими. Зробіть належні висновки. 2.Перекажіть текст, використовуючи найбільш прийнятні і зрозумілі вам слова-терміни.

***впр.7.10(с.196)** Складіть текст, у якому опишіть свою майбутню спеціальність. Використовуйте слова-терміни.

Викладачами-мовниками проводиться велика робота зі студентами по дотриманню мовних норм та підвищенню культури мовлення. Адже сучасний спеціаліст із менеджменту, маркетингу, соціології, засобів масової інформації, журналіст не повинен припускатися стилістичних помилок.

Наприклад, з майбутніми журналістами під час практичних занять у вигляді ділових ігор проводяться радіо- чи телерепортажі, передачі на злободенні теми сьогодення, інтерв'ю на соціально-політичні теми, повідомлення, присвячені темі культури мовлення тощо. Майбутні працівники реклами не тільки вчать скласти оригінальні тексти рекламних оголошень з точки зору граматики, але й демонструють невичерпний потенціал сучасної української реклами.

Висновки:

Сучасний спеціаліст повинен володіти достатнім рівнем професійної мовнокомунікативної компетенції, тобто бути здатним спілкуватися в типових умовах професійної діяльності, володіти потенціалом дидактичного курсу, репрезентувати нормативні та доступні для сприйняття навчальні тексти, бути зданим розв'язувати комунікативні завдання в ситуаціях професійної комунікації.

Використання запропонованої системи завдань та вправ для аналізу прецедентних текстів студентами нефілологічних спеціальностей дає можливість удосконалювати вміння та навички з формування дискурсивного мовлення, спрямованого на підвищення рівня комунікативних умінь і навичок як передумови виховання країномовної мислячої особистості.

Література:

1. Кучерук О. Уміння – передусім. Компетентнісний підхід до формування національно-мовної особистості.//Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах.-2008.-№ 10.- С.18-24.
2. Українська мова за професійним спрямуванням: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / С.О.Караман, О.А.Копусь О.А., В.І.Тихоша та ін.;за ред. С.О. Карамана,О.А.Копусь. - К.: Літера ЛТД,2013.-544с.
3. Мозговий В.І. Українська мова у професійному спрямуванні. Модульний курс. Видання 3-є, перероблене та доповнене. Навчальний посібник.-К.: Центр учбової літератури, 2008.-592.
5. Шевчук С.В. Українське ділове мовлення. Навч. посібник.- К.:Літера, 2000.-480.

Айше Алиева, Мухає Мусурманкулова
(Гулистан,Узбекистан)

РОЛЬ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В РАЗВИТИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КУРСОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОЛЛЕДЖЕЙ СЕРВИСНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ

Современная действительность предъявляет высокие требования к профессионализму молодого поколения. С одной стороны, процессы компьютеризации и глобализации, которые активно внедряются во все сферы жизнедеятельности человека. С другой, гуманизация образования, которая выводит будущего специалиста на межкультурное взаимодействие. Поэтому важно понимать, что культура речи является одной из составляющих профессиональной подготовки специалистов сервисного обслуживания.

Английский язык является ещё одной составляющей личности будущих выпускников, специалистов сервисного обслуживания. Это язык международного и делового общения, изучаемый на данный период в коммуникативных целях, и вопрос о том, как вести беседу и как строить диалог особенно значим на сегодняшний день в преподавании иностранных языков (далее ИЯ)[1,с.27]. Изучать ИЯ - значит обогащать интеллектуальный потенциал и эмоциональную сферу учащихся посредством развития индивидуальности в диалоге культур. Используя свой лингвокультурный опыт и свои национально-культурные традиции и привычки, субъект межкультурной коммуникации одновременно пытается учить не только языковой код, но и иные обычаи и привычки, иные нормы социального поведения, осознавая при этом факт их чужеродности.

Поэтому, деятельность педагога в изучении ИЯ должна быть направлена не только на развитие у учащихся навыков осознания принципов общения, особенно речевого, с целью воздействовать на собеседника, вызвать у него интерес и доверие, но и употреблять ИЯ в аутентичных ситуациях межкультурного общения. Следовательно, целесообразным будет приблизить процесс обучения ИЯ по его характеру к процессу реальной коммуникации. При этом необходимо научить учащихся грамотно и точно излагать свои мысли в процессе общения, правильно говорить и писать, а также умение употреблять слова и выражения в соответствии с целями и ситуацией общения. Иными словами, важно повысить уровень развития иноязычной коммуникативной компетенции учащихся. Предметность процесса коммуникации должна выражаться в тщательном отборе речевых интенций, тем и ситуаций общения, отражающих практические интересы и потребности учащихся. Это могут быть ситуации

официального и неофициального общения, а также учебная, социально-бытовая, профессиональная, культурная, административная сферы коммуникативного взаимодействия. При этом в центре внимания находится развитие культуры устной и письменной речи на иностранном языке, углубление культуроведческих знаний об образе и стилях жизни в странах изучаемых языков.

Важно четко определить цель задания, чтобы побудить обучающихся к активному использованию ИЯ в процессе общения. Преподаватель должен стремиться вовлечь учащихся в речевую ситуацию, которая побуждает человека к речевому действию, порождает мотив высказывания, который в отдельных случаях перерастает в потребность совершения этого действия.

Первостепенное значение в развитии речевой коммуникации учащихся имеет и контекст, при котором осуществляется коммуникация. В зависимости от контекста высказывание может привести к различным результатам и влиять на процесс общения.

Общий контекст речевого общения включает в себя явный и скрытый. Явный (или эксплицитный) контекст - всё то, что подлежит непосредственному наблюдению. Выделяют вербальный и невербальный контекст.

Скрытый (или имплицитный) контекст – это то, что не поддается непосредственному наблюдению. Скрытый контекст характеризуют мотивы, цели, намерения и установки коммуникантов, их личностные характеристики (уровень образования, социальная принадлежность, характер и т. п.).

В развитии межкультурной коммуникации учащихся принято выделять внутренний и внешний контекст коммуникации.

В качестве внутреннего контекста выступают совокупность фоновых знаний, ценностные установки, культурная идентичность и индивидуальные особенности индивида. К этому контексту можно отнести настрой, с которым коммуникант вступает в общение и который составляет психологическую атмосферу коммуникации.

Внешний контекст коммуникации составляют время, сфера и условия общения. Для межкультурной коммуникации важным обстоятельством является место проведения коммуникации, определяющее фон коммуникативного процесса. Так, коммуникант, находящийся на своей территории, чувствует себя более комфортно и лучше ориентируется в пространстве собственной культуры, чем иностранец. Характер коммуникации на рабочем месте и дома будет различаться по степени углубления в бытовую культуру и влияния личностных факторов.

Различают временной контекст - это хронологический период, в котором происходит коммуникативная ситуация. В различные периоды времени взаимоотношения между участниками (партнерами) коммуникации складываются по-разному. Хронологически различают коммуникации: одновременные, которые происходят путем личных контактов, по телефону, сети Интернет в режиме on-line, и разновременные — все остальные коммуникативные ситуации. В рамках такого контекста преподаватель креативно подходит к представлению материала учащимся, воспитывая гибкость и терпение в своих подопечных [2, с.62]

Нам представляется важным использовать интерактивные методы в развитии речевой деятельности учащихся в условиях межкультурной коммуникации, так как такие уроки активизируют познавательную деятельность учащихся и целенаправленно готовят их к осознанному выбору будущей профессии. Это могут быть развивающие игры, с целью углублять мотивацию к учению, ролевые игры, развивающие навыки говорения, презентации учащихся, тренирующие их ораторские способности.

Замечательную возможность закреплять знания, полученные на уроке английского языка даёт применение интегративного подхода в изучении ИЯ, как на взаимосвязанном формировании умений во всех видах речевой деятельности. В качестве примера можно привести использование кинематографа на уроках ИЯ, как представление аутентичной ситуации на уроках ИЯ. Это один из способов комплексного развития речевых навыков учащихся. Посредством воспроизведения и имитации живой иноязычной речи учащиеся практикуются в артикуляции звуков, логическом ударении и темпа речи, свойственном тому или иному языковому стилю; развивают навыки аудирования; могут организовать диспут по теме представленного материала, могут развивать критическое мышление в решении данной проблемы (навыки говорения); могут овладеть навыками структурированного письма (резюме, аннотации, критические статьи, короткие рассказы, письма, эссе). Учащиеся могут найти образцы текстов по данной тематике в качестве домашнего чтения. Таким образом, использование интегративного подхода способствует овладению учащимися языковыми единицами, необходимыми для коммуникативных целей: для выражения мыслей, пробуждения у учащихся потенциала языкового творчества, поиска своих собственных языковых форм, конструирования текста.

Большое значение в развитии речевых навыков играют парная и групповая работа. Практика показывает, что учащиеся чувствуют себя более комфортно в сотрудничестве с однокурсниками т.к. предоставляется возможность «отрепетировать» текст со своими партнёрами [3, с.5], а потом эффективно презентовать материал всей аудитории.

Литература:

1. Gabay L. Opening Up Opportunities// English Teaching Professional.- 2014.№91.-с.61-62
2. Hankiewicz J. Socially Responsible Teaching// English Teaching Professional.- 2014.№91.-с.26-28
3. Westbrook F. Lessons from the Other Side of the Teacher's Desk: Discovering Insights to Help Language Learners//English Teaching Forum с.2-7

ҒЫЛЫМИ ТІЛДЕР МӘСЕЛЕСІ

Ғылыми тілі мәтіндерінде арнаулы кәсіби терминдер қолданылады. Метатіл мәселелерін зерттеуші мамандардың ортақ пікірі бойынша, терминология-ғылыми мәтіндердегі орталық зерттеу нысаны болып табылады. Ол бірнеше қабат құрайтын ғылыми тіл сөздігінің құрамдас бөлігі ретінде қаралады.

Шетелдік ғылыми ортада бұл кезде халықтық тілдің ерекше бір түрі ретіндегі *арнайы мақсатта қолданылатын тілдер* (LSP – language for special purposes) туралы зерттеулер жасалды. Л.Дрозд осы зерттемелерге тоқтала отырып, арнаулы мақсатты тілдердің жалпыхалықтық тіл мен оның түрлеріне негізделген жартылай автономды, кешенді семиотикалық жүйелер ретінде білімнің бір саласында немесе туыстас білім салаларында жұмыс жасайтын мамандар арасында болатын тілдік қатынаспен шектелген, арнаулы білімді қажет ететін тілдер болып табылатындығын жазды [1, 266.]. Шындығында, ұғымдардың нақты салаларда қалыптасқан жүйесін ашып көрсету үшін қолданылатын тілдік құралдардың жиынтығын **арнайы мақсатта қолданылатын тіл** деп те, **кәсіби тіл** деп те атауға болады.

Арнайы мақсатта қолданылатын тіл мәселесін алғаш рет сөз еткен 70-жылдары көтерген Еуропадағы неміс тілді елдердегі ғалымдар болды. ГДР мен ГФР-де, Швейцарияда, Австрияда, Бельгияда қолданылатын неміс тілінде фонетикалық және лексикалық деңгейдегі айырмашылықтардың көп болуы себепті аталған елдердегі ғалымдардың бірін-бірі ұғынуы қиын болып, бұл үлкен мәселеге айналады. Осындай жағдайда, неміс тілінің бүтіндігін ең болмаса ғылым тілінде сақтауды ойлаған бірқатар терминолог ғалымдар Австрияда 1979 жылы «Fachsprache» атты журнал шығарып, осы журналдың беттерінде арнаулы ғылыми мәтіндерде ұшырасатын морфемалардың, синтаксистік құрылымдардың, синтагмалардың тізбесін, жаңа ғылыми ұғымдарды атау үшін қажетті сөзжасам үлгілерін жариялап отырады. Осы тілде терминологиялық сөздіктер, терминологиялық стандарттар, терминологиялық жүйелер жасалады.

С.Е.Никитина **арнайы мақсатта қолданылатын тіл** бойынша қажетті талдаудың төрт түрін атайды: философиялық, стилистикалық, терминологиялық және статистикалық. «Философиялық талдау тұрғысынан ол тілдің ғылыми идеяларды бейнелеуге жарамдылығы мәселесін қарастырғанда, кәсіби ойды беруде негізгі қызметті табиғи тілдің атқаратыны белгілі болған. Кәсіби тілдің құрамдас бөлігі ретіндегі жасанды символикалық тілдердің бұған жарамсыздығы, олардың табиғи тілдің орнын баса алмайтындығы, табиғи тілді толық ауыстыра алмайтындығы анықталған. Стилистикалық талдау жасаған кезде ғылыми тілге тән «дәлдік», «объективтілік», «экспрессияның болмауы» тәрізді белгілердің стилистикалық белгілер болып саналмайтындығы, олардың нақты мәтінге жасалған талдаудың нәтижесі болмай, керісінше, *жалпы ғылыми ойлауға тән* белгілер екендігі анықталған. Терминологиялық талдаудың нәтижелері кәсіби тілге өте қажетті, пайдалы болғанымен, бұл жерде ескерілуге тиісті жағдай: кәсіби тіл ұғымыменен терминология ұғымы бірдей емес, терминология кәсіби тілдің лексикалық деңгейіне кіретін құрамдас бөлік қана. Статистикалық талдау кәсіби тілдің негізгі деңгейлерінің көпшілігін қамтиды, алайда семантикада қолданылмайды. Кәсіби тілге жасалатын толық кешенді зерттеу талдаудың аталған төрт типін сабақтастыра қолданған кезде ғана мүмкін болмақ» [2]. Ғылыми метатіл мәселесін зерттеуші Ж.Мұсаева ғылымның кәсіби тілі туралы төмендегідей қорытынды жасайды: «Біріншіден, кәсіби ғылым тілінің негізін табиғи тілдің құрайтындығы, ал символикалық таңбалардың қосалқы ғана қызмет атқаратындығы белгілі болады. Екіншіден, кәсіби ғылым тілінің стиль болып саналмайтындығы және онда қолданылатын кәсіби белгілердің стилистикалық белгілер болып саналмайтындығы айқындалады. Демек, әдеби тіл тұрғысынан жалпылама мәнде айтылатын ғылыми стиль терминін салалық кәсіби ғылым тіліне қатысты қолдану жөн болмайды. Салалық ғылым тілі – стиль емес. Үшіншіден, терминдердің ғылымның арнаулы, кәсіби тілінің, яғни метатілінің құрамдас бөлігі ғана болып табылатындығы, ғылыми тілдің терминдерден ғана құралмайтындығы белгілі болады. Демек, «салалық метатіл дегенше, салалық терминология деп неге айтпаймыз» деушілік ғылыми тұрғыдан дұрыс болмайды. Төртіншіден, ғылыми метатіл арқылы жасалатын семантикалық талдау нәтижелерінің статистикалық тұрғыдан есептеуге келмейтіндігі белгілі болып отыр» [3, 9-10 бб.] – деген қорытындыға келеді.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдардан, біріншіден, кәсіби ғылым тілінің негізін табиғи тілдің құрайтындығы, ал символикалық таңбалардың қосалқы ғана қызмет атқаратындығы белгілі болды. Екіншіден, кәсіби ғылым тілінің стиль болып саналмайтындығы және онда қолданылатын кәсіби белгілердің стилистикалық белгілер болып саналмайтындығы айқындалады. Демек, әдеби тіл тұрғысынан жалпылама мәнде айтылатын ғылыми стиль терминін салалық кәсіби ғылым тіліне қатысты қолдану жөн болмайды. Салалық ғылым тілі – стиль емес. Үшіншіден, терминдердің ғылымның арнаулы, кәсіби тілінің, яғни метатілінің құрамдас бөлігі ғана болып табылатындығы, ғылыми тілдің терминдерден ғана құралмайтындығы анықталды. Төртіншіден, ғылыми метатіл арқылы жасалатын семантикалық талдау нәтижелерінің статистикалық тұрғыдан есептеуге келмейтіндігі белгілі болып отыр. Ғылым тіліндегі мәтіндерде арнаулы кәсіби терминдер қолданылады. Метатіл мәселелерін зерттеуші мамандардың ортақ пікірі бойынша, терминология ғылыми мәтіндердегі орталық зерттеу нысаны болып табылады. Ол бірнеше қабат құрайтын ғылыми тіл сөздігінің құрамдас бөлігі ретінде қаралады.

Жалпыхалықтық тіл негізгі қатынас құрал ретінде өмірдің барлық саласында қолданылады. Жалпыхалықтық тілді белгілі бір жүйелілікке, нормаға салатын – әдеби тіл. Қоғамда қарым-қатынас түрлері әртүрлі болуына байланысты тіл де бірдей пайдаланылмайды. Сондықтан тілді жүйелі түрде пайдалану

ушн белгілі бір тәртіпті қажет етеді. Тілдік белгілердің дұрыс қолданылуын зерттейтін ғылым саласы стилистика деп аталады. Адамдар күнделікті қарым – қатынас кезінде стильдердің әр түрін қолданады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айтбайұлы Ә. Қазақ сөзі: қазақ терминологиясының негіздері. – Алматы: Рауан, 1997. – 240 б.
2. Қайдаров Ә.Т. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы: Рауан, 1993. – 42 б.
3. Мұсаева Ж. Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метатілдік табиғаты: филология ғыл. канд. автореф. /Ғылыми жетекшісі М.Малбақов. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты.– Алматы,2006.– 29 б.

Юрій Горожанов
(Луцьк, Україна)

ПРОБЛЕМИ ЕРГОНІМІКИ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній лінгвістиці власні назви різних об'єктів дійсності вивчають з точки зору їхніх словотворчих особливостей, специфіки функціонування, прагматичного навантаження, когнітивного потенціалу, реалізації механізмів мовної гри тощо. Складається й постійно уточнюється термінологічна типологія. Чеський дослідник М. Гарвалік підкреслює, що “основні труднощі, з якими ми стикаємося при укладанні окремих ономастичних термінологій, пов'язані з використанням декількох різних термінів на позначення одного й того ж явища чи типу іменуванням, з різним розумінням (змістом) одного й того ж терміна в різних ономастичних школах, а також з конкуренцією міжнародних і вітчизняних термінів” [1, с. 7].

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. В останні роки спостерігаємо зростання дослідницької активності, спрямованої на описання ергонімів. Зокрема, їх вивчали такі українські, російські та білоруські мовознавці, як Ф. Алістанова, І. Астаф'єва, О. Белей, А. Беспалова, З. Бузинова, Ю. Вайрах, Л. Годуйко, Н. Гусейнова, Л. Дубровіна, С. Земскова, Г. Зимовець, І. Ільченко, Р. Козлов, І. Крюкова, Н. Кутуза, Н. Лесовець, А. Мезенко, О. Мікіна, Т. Новожилова, Т. Романова, В. Стародубцева, С. Шатьор-Шалюта, С. Шестакова, М. Шимкевич, Л. Щетинін, Д. Яловець-Коновалова та ін. Вагомий доробок з цієї проблеми бачимо й у чеських, словацьких та польських дослідників (М. Čechová, J. Horecký, M. Imrichová, M. Knappová, E. Breza, E. Rzetelska-Feleczko, M. Kuřakowska). Але немає єдиного усталеного термінологічного апарату в ергоніміці й сьогодні.

Мета та завдання статті – проаналізувати стан дослідження ергонімів у працях зарубіжних мовознавців і з'ясувати, які проблеми виникають при формуванні термінологічного апарату ергоніміки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Слід зауважити, що сьогодні існує проблема визначення поняття *ергонім*, про що свідчить термінологічне розмаїття в позначенні цієї одиниці в ономастичних дослідженнях. На думку О. Трифонової, “кожен автор вводить власний термін і доводить право на його існування” [3, с. 15].

Ми погоджуємося з О. Суперанською в тому, що з усіх наявних термінів “для цієї категорії імен найкраще підійшов би термін *ергонім*, оскільки й підприємства, і заклади, й компанії створені насамперед для визначення діяльності, пор. гр. ἐργάζομαι “працювати, трудитися, створювати, творити,” ἔργον - “справа, діяльність, обов'язок” [2, с. 26].

У зарубіжних дослідженнях, присвячених вивченню різноманітних об'єднань людей, також немає усталеності в ономастичній термінології. “Особливо показова різноманітність в позначенні окремих класів хрематонімів та в їхній класифікації. Цей факт значною мірою зумовлений тим, що вивчення вказаної онімічної системи більшою мірою проводиться тільки в останні роки, отож у її вивченні немає такої тривалої традиції, як у дослідження антропонімів чи топонімів” [1, с. 7]. М. Гарвалік зауважує, що в слов'янській ономастичній системі хрематонім визначають як “власну назву речі, створеної людиною і не закріпленої за конкретною територією: а) власна назва суспільного явища (свята тощо), б) власна назва суспільного інституту, в) власна назва предмета чи продукту” [1, с. 7]. Зокрема, термін *хрематонім* вживає більшість чеських, болгарських, словацьких, сербських, польських дослідників. Крім найменування одиничних предметів (власне – хрематонімів), він включає й ергоніми, хроніми тощо. Польські мовознавці в дискусії щодо цього терміну поділилися на максималістів та мінімалістів.

У позначенні власних назв фірм, підприємств, магазинів тощо також спостерігаємо варіанти термінів. У чеській мові поряд з терміном з більш широким значенням *institucionima* (інституціоніми) застосовують також найменування *firemni nazvy* (фірмові назви), *obchodni iména* (комерційні назви), *hospodářská chrématonyma* (господарські хрематоніми). У словацькій мові в останні роки входить у вжиток термін *logonyma* (логоніми), який стосується перш за все назв суб'єктів господарювання. Марія Імріхова, зокрема, дає таке визначення: “Логонімами вважаємо власні назви магазинів, комерційних та виробничих компаній, фірм” [5], але вказує, що вони належать до класу *хрематонімів* (імена об'єктів, які створено в результаті діяльності людини).

У польській мові використовують словосполучення *nazwy firm*, *nazwy firmowe* (назви фірм, фірмові назви) [7], але П. Зволінський назви фабрик, підприємств, установ, вважає хрематонімами. З ним не погоджується Ч. Косиль, вважаючи, що несправедливо долучати власні назви таких об'єктів, як кінотеатри, театри, будинки відпочинку, заклади харчування, продовольчі та промислові магазини, військові частини та назви музичних колективів до хрематонімів. Він, досліджуючи польські найменування, виділяє їх в окрему

групу *ергоніми* [8, т. 2, с. 370–410]. Його підтримує і Е. Бреза, хоча пропонує й інші — *інституціонім* та *універсонім* (загальний термін для найменування фірм, фабрик, установ і підприємств — *універсоніми* [4]. М. Кулаковська, з'ясовуючи особливості назв дошкільних закладів, вважає, що їх можна вважати *ергонімами* (чи *інституціонімами*) — як назви організацій чи державних установ, військових, громадських, освітніх, культурних, релігійних тощо. Але і вона вважає, що ергоніми як назви неживих реалій, пов'язаних з діяльністю людини, є частиною *хрематонімії* [6, с. 303].

А. Галковський в «Оновленому переліку основних визначень ономастичної термінології в польській мові» (*„Aktualizowana lista podstawowych haseł terminologii onomastycznej w języku polskim”*) також не подає усталеного терміна, а пропонує кілька дефініцій для називання різних об'єктів дійсності — *хрематонім*, *ергонім*, *фірмонім*, *урбанонім* [9].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, проаналізувавши дослідження зарубіжних мовознавців, ми з'ясували, що й дотепер не існує усталеного терміна для найменування підприємств, установ, фірм тощо, оскільки в ергоніміці ще немає такої тривалої традиції, як у дослідженні інших груп онімів.

Література:

1. Гарвалик М. К вопросу о современной ономастической терминологии / М. Гарвалик // Вопросы ономастики. – 2007. – № 4. – С. 5–10.
2. Суперанская А. В. Аpellятив-онома / А. В. Суперанская // Имя нарицательное и собственное. – М. : Наука, 1978. – С. 5–33.
3. Трифонова Е. А. Названия деловых объектов: семантика, прагматика, поэтика: (На материале рус. и англ. эргонимов) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е. А. Трифонова; Волгогр. гос. пед. ун-т. - Волгоград, 2006. - 20 с.
4. Breza E. Nazwy obiektów i instytucji związanych z nowoczesną cywilizacją (chrematonimy) / E. Breza // Polskie nazwy własne. Encyklopedia : Red. : E. Rzetelska-Feleszko. – Warszawa–Kraków : Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, 1998. – S. 343–361.
5. Imrichová M. Logonymá v systéme slovenčiny / M. Imrichová. – Prešov : Prešovská univerzita, 2002.
6. Kulakowska M. Nazewnictwo przedszkoli w województwie podkarpackim / M. Kulakowska // Jednotlivé a všeobecné v onomastice : 18 Slovenská onomastická konferencia, Prešov 12–14 septembra 2011 / Red. Martin Ološtiak. – Presov : Prešovská Univerzita, 2012. – S. 302– 312.
7. Rzetelska-Feleszko E. W świecie nazw własnych / M. Rzetelska-Feleszko. Warszawa–Kraków : Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 2006. – 248 s.
8. Słowiańska onomastyka : encyklopedia / pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko, A. Cieślukowej, J. Dumy. – Warszawa-Kraków : Tow. Naukowe Warszawskie, 2002.
9. Gałkowski A. Aktualizowana lista podstawowych haseł terminologii onomastycznej w języku polskim, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://onomastyka.uni.lodz.pl/strona-glowna/terminologia-polska>

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент Левчук Ірина Петрівна.

Орест Грех
(Дубляни, Україна)

MOTYWACJA DO NAUKI JĘZYKA POLSKIEGO NA UCZELNIACH WYŻSZYCH ZACHODNIEGO REGIONU UKRAINY

„ Tell me and I will forget,
Show me and I will remember,
But involve me and I will learn.”
Chinese proverb

Pracując wykładowcą na wydziale języków obcych Lwowskiego Narodowego uniwersytetu rolniczego często-gęsto spotykam się z zażartym zainteresowaniem studentów nauką języka polskiego na naszej uczelni. Świadomość tego dała mi impuls szerszego zrozumienia tematu motywacji do nauki języków obcych na nieprofilowanych uczelniach, czyli na uczelniach, które nie mają fakultetów języków obcych, a studenci uczą się ich w ramach przepisowego nauczania języków obcych na uczelniach wyższych. Staralem poszerzyć moją wiedzę, skąd bierzy się motywacja, zagłębiając się w literaturę fachową oraz dowiadując się o stanie rzeczy w tej kwestii od kolegów z innych uczelni zachodniego regionu Ukrainy.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie siły, zakresu i rodzaju motywacji studentów do nauki języka polskiego.

Samo pojęcie motywacji bywa ujmowane wielorako. W związku z tym mówimy o wielu jej rodzajach, takich jak np. pozytywna i negatywna, integrująca i instrumentalna, zewnętrzna i wewnętrzna, obowiązku (moralna) i użyteczności, materialna i uznaniowa, sukcesu, komunikacyjna, poznawcza i estetyczna. [1, c. 93]

W opracowaniu przyjęto definicję socjologiczną zakładającą, że „motywacja jest zespołem uświadomionych lub nieświadomych czynników, nadających kierunek jednostkowemu, grupowemu, moralnym,

słownym działaniom, postawom i reakcjom uczuciowym. To jest również dążność do osiągnięcia określonych celów lub zaspokojenia potrzeb (nierzadko traktowanego jako motyw podjęcia działania, jak także unikanie pewnych sytuacji i zachowań”. [2, c. 134.] Założono, że motywacja taka „jest jedynym z najważniejszych czynników decydujących o powodzeniu w uczeniu się języka obcego”. [3, c. 59.]

Ponadto zrozumiałem, że motywacja ma zdolność transformacji od jednego typu na inny, w zależności od tego w jakim środowisku student był wychowywany, jakie zasady wyznaniowe były u niego kulturowywane, jaką wartość użyteczności przyswaja uczeń uczeniu się języka, a nawet w jakim jest wieku.

Przeprowadzone przeze mnie odpytywania wśród studentów fakultetu mechanizacji rolnictwa i enegetyki Lwoskiego Narodowego uniwersytetu rolniczego potwierdzają to, że studenci wykazują się motywacją pozytywną i bardzo praktyczną do nauki języka polskiego. Z badań wynika też szereg wniosków szczegółowych, m.in. im studenci dłużej uczą się języka, tym ich motywacja do nauki jest wyższa. Przykładem może być postawa jednej z grup studentów, która w przyszłości poprosiła o wyznaczenie przez rektorat dodatkowych zajęć z tego przedmiotu, motywując swoją prośbę przydatnością lektoratu w przyszłej pracy zawodowej, a zatem wystąpił tu przykład motywacji instrumentalnej. [4, c. 108.]

Należy tutaj podkreślić, że studenci ci, byli jedną z najstarszych grup, a zatem wystąpił tutaj element, o którym wspomina w swojej pracy m.in. Marek Szalek – „uwzględnienie wiekowych właściwości ucznia w procesie kształcenia i wychowania” [5, c. 28.]. Należy przypuszczać, że im starszy jest student, tym jego postawa, a zarazem motywacja wobec nauki języka są silniejsze.

Należy zwrócić uwagę na to, że opytani studenci chcą uczyć się języka polskiego z własnego wyboru, gdyż uważają, że kultury polska i ukraińska są do siebie zbliżone, prawie tożsame.

Kolosalną motywacją dla naszych studentów jest jeszcze to, iż dzięki staraniom rektoratu naszej uczelni, dziekanom fakultetów oraz wykładowców, udało się nam nawiązać stałą i owocną współpracę z uczelniami zagranicznymi, szczególnie z uczelniami polskimi, niemieckimi, francuskimi, angielskimi, celem których jest wymiana studentami, praktyki i staż naszych studentów, podjęcie prac naukowych na zaprzyjaźnionych z nami instytucjach naukowych. Ponadto, nasi studenci mają możliwość odbycia praktyk na gospodarstwach rolnych wielu krajów Unii Europejskiej. A jeśli tak, nie ma nic dziwnego w tym, że wynika u nich bariera językowa, której chętniej chcieliby się pozbyć. Geograficznie obwarunkowano jest tak, że najbliższymi i najbardziej nam zaprzyjaźnionymi uczelniami są uczelnie polskie, a więc potrzeba w tym języku jest bardzo wysoka.

Wśród naukowców „przeważa opinia, że największy wpływ na ogólną postawę ucznia i uzyskiwane przezeń wyniki wywiera jego stosunek do danej społeczności językowej i reprezentowanej przez nią kultury.

U postaw tego nastawienia leżą określone – pozytywne lub negatywne – stereotypy, funkcjonujące w najbliższym otoczeniu studenta. Stereotypy pozytywne, których przejawem jest bezkrytyczny stosunek do reprezentowanego przez dane społeczeństwo modelu cywilizacyjnego, są czynnikiem wybitnie sprzyjającym osiągnięciu dobrych wyników w nauce języka...”[6, c. 78.]

W tym przypadku mamy do czynienia z motywacją integrującą, w której „uczeń opanowuje język obcy ze względu na swą fascynację wzorami kulturowymi wypracowanymi przez społeczność, która posługuje się językiem, a więc niejako dla własnej przyjemności i poszerzenia swych horyzontów”[7, c. 107.]

W związku z tym, że badania dotyczyły jedynie studentów 1-2 lat studiów większości fakultetów naszej uczelni, (gdyż tylko oni mają wprowadzony lektorat języków obcych), eksplorację należałoby w przyszłości powtórzyć i w celu porównawczym przeprowadzić ją na innej próbie respondentów, np. wśród uniwersyteckiej społeczności studenckiej po bakalawracie lub w innym ośrodku edukacyjnym, i zbadać, czy studenci lub uczniowie, którzy nie mają styczności z językiem polskim ani z kulturą polską, wykazują jakieś chęci do podjęcia nauki języka i czy mają już ukształtowane motywacje i aspiracje do nauki tego języka. Reasumując, w badaniach dostrzegalne są następujące rodzaje motywacji: pozytywna, integrująca, instrumentalna – zarówno zewnętrzna, jak i wewnętrzna.

Badania dowiodły, że studenci wykazują zainteresowanie nauką języka polskiego, a motywacje, jakie z tego wynikają są następujące: język polski jest potrzebny w przyszłości, ciekawy i potrzebny już teraz oraz piękny. Okazuje się również, że lektorat języka polskiego dla studentów jest – dobrym uzupełnieniem programu nauczania, mile spędzonym czasem, poza tym dodają, że jest rozwinięciem własnych zainteresowań, okazją do porównania języków polskiego, rosyjskiego i ukraińskiego oraz okazją do poznania nowych doświadczeń.

Dodam jeszcze, iż należałoby zwracać się z wnioskiem do rektorów wszystkich uczelni wyższych, usytuowanych na zachodnich granicach Ukrainy w szczególności, o wprowadzenie języka polskiego jako języka obowiązkowego na uczelniach wyższych, w równej mierze ważnego, jak języki Europy zachodniej.

Piśmiennictwo:

1. M. Szalek, Sposoby podnoszenia motywacji na lekcjach języka obcego, Poznań 1992, c. 93.
2. K. Olechnicki, P. Załęcki, Słownik socjologiczny, Toruń 1997, c. 134.
3. J. Arabski, O przyswajaniu języka drugiego (obcego), Warszawa 1985, c. 59.
4. H. Komorowska, Sukces i niepowodzenie w nauce języka obcego, Warszawa 1987, c. 108.
5. M. Szalek, Sposoby podnoszenia motywacji na lekcjach języka obcego, Poznań 1992, c. 28.
6. Ibidem, c. 78.
7. H. Komorowska, Sukces i niepowodzenie w nauce języka obcego, Warszawa 1987, c. 107.

АНАЛІЗ ОЙКОНІМІВ АНГЛІЇ ЗА МОРФОЛОГІЧНОЮ КЛАСИФІКАЦІЄЮ

Мета роботи – проаналізувати ойконіми Англії за морфологічною класифікацією. Для аналізу нами був обраний статистичний метод. Вибірка була зроблена із карт Англії. Нами розглянуто 500 ойконімів Англії.

Важко уявити собі сучасний світ без географічних назв. Кожна містить в собі різноманітну інформацію: історичну, географічну, лінгвістичну, адже географічні назви – це свідчення історичних умов епох, коли вони виникали, формувалися і поширювалися в тих чи інших країнах.

Топоніміка – розділ мовознавства, який вивчає географічні назви (топоніми), історію та закономірності їх виникнення, розвитку та функціонування [3, с. 45]. Під топонімом звичайно розуміють назву будь-якого географічного об'єкта: океану, материка, гори, лісу, степу, держави, міста, села тощо. У лінгвістиці дане поняття вивчається з різних сторін: по-перше, як елемент певної топонімічної системи в його відношенні з іншими топонімами, а по-друге, в системі мови в цілому, в його відношенні з іншими мовними одиницями. Серед інших шарів лексики слова-топоніми характеризуються особливою стійкістю та відображають зафіксовану у них певну історичну інформацію [2, с. 38]. Сукупність топонімів, яка виділена за будь-якою ознакою (за територіальною, за мовною, за хронологічною) називається топонімією.

Незважаючи на тривалу історію досліджень і наявність вагомої кількості праць, присвячених вивченню топонімів, зацікавленість з боку філологів, географів, істориків до топонімічної лексики не зменшується. Особливе місце серед топонімічної лексики належить ойконімам, які позначають назви будь-яких населених пунктів. Вони є духовними, культурними, науковими центрами.

Існує багато різноманітних класифікацій топонімів. Підхід до топонімічного матеріалу, методи його вивчення, і глибина охоплення будуть різними залежно від приналежності назв до певних мов, територій, хронологічних відрізків, соціальних формацій тощо. Беручи до уваги лінгвістичні та екстралінгвістичні характеристики географічних назв, запропонований О. В. Суперанською принцип класифікації ономастичного матеріалу видається нам найбільш вичерпним. Він дозволяє здійснити кілька типів класифікації [4, с. 143]: класифікація назв за об'єктом номінації; класифікація природних і штучно створених назв; структурна класифікація; морфологічна класифікація; хронологічна класифікація; класифікація за вмотивуванням назв та прилегла до неї етимологічна класифікація; стилістична та естетична класифікації. Об'єктом нашого дослідження є ойконіми, тому розглянемо лише класифікацію назв за об'єктом номінації. Виділяють такі види топонімів [4, с. 98]: гідроніми; ороніми; хороніми; ойконіми; урбаноніми.

За морфологічною класифікацією англійські назви поселень поділяють на такі групи: прості; складні; складені [1, с. 12].

Прості ойконіми – назви, що складаються тільки з кореневого слова без будь-яких топоформантів (топонімічний формант або топоформант – повторювана частина топоніма, зазвичай суфікс чи сукупність суфікса та граматичного закінчення, рідше – префікс). Наприклад: *Dean, Grove, Barrow* [5] тощо. Деякі ойконіми з цієї групи безпосередньо співвідносяться зі словами сучасної мови (*Dean* «долина», *Grove* «гай», *Barrow* «курган») і відображають певні ознаки позначених географічних об'єктів. Проте ясність внутрішньої форми не обов'язкова для функціонування географічної назви, тому більшість простих ойконімів зберегли прадавні форми слів: *Ryme, Roos* [5] тощо. В цих випадках первісне значення слова втрачене, нового вони не набули і в результаті тут переважає адресно-вказівна функція. У результаті нашого дослідження виявлено, що прості ойконіми складають 8 %.

Складні ойконіми – назви, що утворюються шляхом складання двох або більше морфем. Найчастіше кінцевою частиною виступає топоформант, наприклад: *Appleford*, де *apple* (іменник) + *ford* (топонімічний суфікс – це суфікс, що бере участь у творенні топоніма), тобто noun + suffix. Кінцева частина назви часто співвідноситься з конкретним об'єктом дійсності (*ford, path, wood, bridge*): *Appleford* «брід, де ростуть яблуні», *Horsepath* «кінська стежка», *Kingswood* «королівський ліс», *Newbridge* «новий міст». Ця група ойконімів становить 79 %.

Складні ойконіми відрізняються великою різноманітністю постійно повторюваних сучасних топонімічних суфіксів, серед яких найбільш поширеними є наступні: *-borough, -burg, -bury, -brook, -chester, -cot, -dale, -don, -field, -ford, -grove, -ham, -hamsted, -head, -hill, -house, -land, -lee, -path, -thorpe, -tun, -ton, -well, -wick, -worth* тощо. Ці елементи через свою масовість чітко сприймаються носіями англійської мови як показники населеного пункту, на відміну від річки, височини тощо, створюючи необмежену кількість ойконімів [1, с. 38].

Розглянемо основні групи складних ойконімів. Наприклад: *Horsepath*, де *horse* – noun (n), *path* – suffix (suf); *Newbury*, де *new* – adjective (adj), *bury* – suffix; *Newbridge*, де *new* – adjective, *bridge* – noun; *Coalbrooldale*, де *coal* – noun, *brook* – suffix, *dale* – suffix; *Bridgewater*, де *bridge* – noun, *water* – noun; *Beaulieu*, де *beau* – prefix (pref), *lieu* – noun; *Burnham*, де *burn* – prefix, *ham* – suffix; *Kingswood*, де *kings* – noun (possessive case), *wood* – noun. Зазначимо, що у процесі утворення складних ойконімів присвійний відмінок, як правило, втрачає апостроф.

Основні групи складних ойконімів можна представити так:

n + suf	n + n
adj + suf	pref + n

adj + n	pref + suf
n + suf + suf	n (poss case) + n

Складені ойконіми – назви, утворені із двох і більше слів. Ця група відрізняється різноманітністю форм: *Barley Hill*, *Bradford-on-Avon*, *Widcombe-in-the-Moor*, *Bishop's Stortford* [5]. Аналіз мовного матеріалу показав, що складені ойконіми складають 13 %.

Розглянемо основні групи складених ойконімів. Наприклад: *Barley Hill*, де *barley* – noun, *hill* – noun; *Great Yarmouth*, де *great* – adjective, *Yarmouth* – noun; *White Horse Hill*, де *white* – adjective, *horse* – noun, *hill* – noun; *Five Oaks*, де *five* – numeral (num), *oaks* – noun; *Bishop's Stortford*, де *Bishop's* – noun (possessive case), *Stortford* – noun; *Boiling Springs*, де *boiling* – present participle (pr p), *springs* – noun; *Burnt Woods*, де *burnt* – past participle (p p), *woods* – noun; *Bradford-on-Avon*, де *Bradford* – noun, *on* – preposition (prep), *Avon* – noun; *Widcombe-in-the-Moor*, де *Widcombe* – noun, *in* – preposition, *the* – article (a), *Moor* – noun.

Основні групи складених ойконімів представимо наступним чином:

n + n	pr p + n
adj + n	p p + n
adj + n + n	n + prep + n
num + n	n + prep + a + n
n (poss case) + n	

Дані здійсненого аналізу дозволяють зробити висновок про те, що складні ойконіми – найчисельніша група ойконімів Англії.

Література:

1. Беленькая В. Д. Некоторые особенности топонимики населенных пунктов Англии. / Д. В. Беленькая. – Изв. ВГО, № 2, 1963. – 103 с.
2. Никонов В. А. Введение в топонимику. / В. А. Никонов. — М.: Наука, 1965. - 179 с.
3. Поспелов Е. М. Топонимический словарь: ок. 1500 единиц / Е. М. Поспелов. – М.: Астраль: АСТ, 2005. – 229 с.
4. Суперанская А. В. Что такое топонимика? / А. В. Суперанская. — М.: Наука, 1984. — 182 с.
5. Карты Європи [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://euro-map.com/karty-velikobritanii/angliya/politicheskaya-karta-anglii-s-gorodami.gif>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 03.12.2014.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри перекладу та іноземних мов Полтавського інституту економіки і права Демченко Надія Олександрівна.

N.O. Ismoilova, U.R. Ganiev
(Gulistan, Uzbekistan)

THE CULTURALLY ACCEPTABLE WAYS OF INTERACTING ORALLY IN ENGLISH

A person who has studied English as a foreign language without paying attention to its cultural content and background will have a limited or distorted use of the language. He may not be aware of the fact that vocabularies vary not only in size, but also in usability, and curiously enough their usability varies with the way they are used. For example, we often speak of England and the English when we mean Britain and the British.

We are used to referring to the inhabitants of the United Kingdom as the English, in the same way as we refer to the inhabitants of the United States as Americans. For the British, however, each of the three terms has its own specific meaning, its own geographical and economic connotations. "Great Britain" is the United Kingdom less Northern Ireland; "England" is Great Britain less Wales and Scotland. Thus when communicating with British people we must not forget that the British Isles do not consist of one nation, but of four, and that all of them have an acute national consciousness. So, we should not refer to Robert Burns, as «favorite English poet when speaking to the Scots, and talking to the Welsh you should not express your pleasure at meeting «English miners».[1.p.27]

To be able to communicate with the British naturally we need also to know the culturally acceptable ways of interacting orally in English, i.e. we should know exactly what British people normally say in all kinds of circumstances. To put it differently, we must possess communicative skills to express our own intentions and feelings and understand those of the British whose cultural background and ways of conveying meaning may be somewhat different. For example, there are special speech formulas in English, which are thought to be appropriate: to ask a girl for a date, to disagree with someone at a committee, to introduce people to each other, and so on. Apart from that we should also know certain situation when the British say nothing at all. For example, most European speakers of English want to say "please" when they give something to someone-say, when they pay in a shop, or when they pass something to somebody. In most European languages people do say "please" in these situations, but in English it is used only when asking for something, but not when giving and not in answer to "Thank you". When giving something "Here you are" may be said, but usually the British say nothing but just

smile to be polite. Because the people in other cultures want to be as polite as they are in their own language, they find it difficult to believe that it is normal and natural to say something different or nothing at all.

Another good example may be a number of forms of polite usage, which are misleading in English as well. These may take the form of exaggeration or modesty. For instance, British people often ask questions, which in fact are orders or requests (Could you type this letter, please?).

So to be polite and pleasant when you speak English means that you have to learn to say things, which you never say in your own language in certain situations. And what is more important, you should know what the native speaker expects you say in these situations.

Experience indicates that when communicating in English we come across specific factors of cultural differences. And if we overlook them it generally causes misunderstanding and often enough the disruption of the communication. Even the person who has learnt English quite well can still make serious mistakes, as with the Dutchman on a ship who when asked if he was a good sailor indignantly replied that he was not a sailor but a manager.

In cross cultural communication the way people structure conversations, express agreement or disagreement, take turns in floor-holding, etc play an important role. Analysis of both English and Russian conversations reveals great cultural differences that can be seen in their structure and vocabulary. Russians are known to share a stronger tendency to simultaneous floor-holding behavior than the British who tend to avoid simultaneous turn-taking.

Another important factor to consider refers to the way people structure their argument. For example, do people present their main points first, followed by supporting arguments or do they present a general picture first. This aspect of conversation structure is often referred to as directness or indirectness. As it is known the accepted code of behaviour of the British does not allow the straightforward expression of what they think and feel. In contrast to Russians who prefer directness, British people generally tend to understate things. A conversation in English is full of hints, half-tones and half-statements. The only exception is a professional conversation or a formal interview when the British generally expect speakers to come to the point. Objectivity and directness are positively valued in formal situations. Speakers are cautioned against beating around the bush.

Just as Russian and English differ in vocabulary so do they differ in intonation. While the attitudes of a Briton and a Russian may be the same toward a particular topic, the ways in which they express their attitudes most probably differ. So an utterance may reveal one attitude to the Russian and another to a Briton. We should take it into account when talking to British people. When the British hear a mistake in intonation they don't react in the same way as when they hear a grammatical mistake.

The point is that they are prepared to make allowances for the foreigner's faulty grammar but they do not make the same allowances for the foreigner's intonation. Instead they will think, not that the foreigner is making a mistake, but that he possesses the wrong attitude. Loudness of the voice is one of the mechanisms, which also differs greatly in our culture as compared with the British culture. Russians are often said to talk loudly which is a part of their openness. As to the British nothing confuses and irritates them more than loudness and misuse of rising and falling tones, as for instance, raising voice in "No" to contradict. The British carefully adjust the voice so that it just barely overrides the background noise and distance. But at the same time the British will never simplify their speech for the benefit of foreigners in the way Russians instinctively do. They do not recognize even the remote possibility that their native tongue may be incomprehensible to someone else.

The British aren't very open people. They generally tend to conceal their feelings. To take offence, to express disappointment, regret, wishes—all this is as deeply distressing to the British as to anyone. However, they have the habit to understate things when expressing their feelings. For example, when the British are disappointed they generally state that someone or something was not quite what they had expected. Their stoic attitude of resignation is often portrayed by "I suppose I'll just have to put up with it". There are quite a few expressions in English we might use to show that we are disappointed and expected something different.

Just like in other languages there are culturally accepted ways for expressing belief and disbelief in English. The choice of the right form is known to depend mostly on the situation we're in, the relationship we have with the person we're talking to, etc. One of the things that makes it easy for us to understand each other when using any language is that the listener expects the speaker to use certain phrases. And the speaker as a rule does use these phrases. If we don't use what our listener expects, he'll be surprised and possibly confused. In a few cases he may be even annoyed. So we should learn certain set phrases to express belief or disbelief in certain situations.

Just like in other languages of the world persuasion in English suggests convincing a person or people by reasoning. As a rule the speaker often uses persuasion to influence the attitudes and behavior of the listener. In particular the aim of persuasion may be either to cause people to do or not to do something or change a particular belief they hold. It is rather common to start persuading other people or a person we are talking to by expressing our personal opinion of somebody or something. Another useful way is to state a generalization. A generalization is known to be a statement about something that is widely accepted most of the time.

Discussion is of the most common speaking activities in any language. English is no exception. Taking part in a discussion is an art, which demands skill and ability.

First of all, we should be able to present our ideas in a concise and clear manner. In making an oral presentation we have a special need to gain and hold the attention and interest of our audience. A useful technique here is to use appropriate openings. We may either focus the attention of the audience on the most interesting aspects of the subject or state in general terms what exactly we intend to speak about. Other helpful

techniques are the abilities to create a sense of urgency, obtain someone's cooperation, suggest alternative actions, attack someone else's opinions and ideas, etc.

In other words we are supposed to be able to persuade people of the importance, necessity or correctness of our own point of view and defend our own position. Discussing someone's ideas or actions suggests also reacting to each other's views and preparing to give their own. When the British discuss they use a lot of special phrases to show their reactions to what the previous person has said.

Just like in other languages, there are various ways of apologizing in English if we feel we've offended or upset someone. Note I'm sorry... is not a suitable apology for anything important; it's no more than an acknowledgement that someone has been inconvenienced.

'Oh 'sorry! Is used in situations when there is no question of whose fault it was. If we wish to apologize-to show genuine regret-for something, which we think, is our fault, or caused by our carelessness, something stronger is used. Usually the other person accepts our apology and reassures us that everything is all right.

So, to communicate with the British naturally we should acquire cultural awareness. It does not result from contacts alone, even prolonged contacts, although they certainly broaden one's knowledge and ideas of the British culture. We may acquire cultural awareness if we are informed of the particular values, customs, beliefs and behavior patterns of British people.

This knowledge will enable us to respect and understand culturally accepted ways the British communicate.

Фойдаланган адабиётлар:

1. "The Way the British Communicate" Z.A. Plukhina Москва «Высшая школа» 1991
2. «Английский язык» 1-часть Л.П.Христорождественская Минск ООО «Попурру», 1996
3. «Английский язык» 2-часть Л.П.Христорождественская Минск ООО «Попурру», 1997

Botir Mamarajabov
(Toshkent, O'zbekiston)

DARIY TILIDA SO'Z YASALISHI USULLARI

Dariy tili hozirgi Eron islom jumhuriyatining rasmiy tili bo'lib, uning shakllanishi va takomillashuv tarixi eramizdan avvalgi oltinchi asrdan hozirgi davrgacha bo'lgan 2600 yildan ortiq davrni o'z ichiga oladi.

Hozirgi zamon dariy tili bevosita qadimgi fors va o'rta fors (pahlaviy) tilining davomchisi sanalib, IX-X – asrlarda Eron territoriyasining shimoliy-sharqiy va sharqiy qismlarida vujudga kelgan arab xalifaligidan mustaqil davlatlarda saroy tili sifatida yuritilgan va turli nomlar bilan: dariy, porsii dariy, porsiy, forsiy nomlari bilan atalgan. Bu til to'satdan vujudga kelib qolmagan albatta, arab istilosidan ham avval shakllangan eroniy tillarning biri bo'lib, arablar hukmronligi davrida saroy tili va ulamolarning rasmiy tili bo'lgan va hamma yozishmalar va ilmiy tadqiqotlar arab tilida olib borilgan. IX-X – asrlarga kelib safforiylar, tohiriylar va somoniylar sulolasi davlat tepasiga kelgandan so'ng, bu davlatlarning saroy tili, ya'ni rasmiy til fors tili yoki dariy tili bo'lgan. Dariy tili deb atalishidan ham maqsad "darbor tili" ya'ni davlatning rasmiy tili bo'lgan. O'sha davrdagi Eron territoriyasining markaziy, janubiy va g'arbiy va shimoliy qismlarida turli eroniy tillar va lahjalar mavjud edi.

Shuning uchun IX-X – asrlarda jahoniy shuhrat qozongan shoirlar va ulamolar, jumladan Rudakiy, Daqiqiy, Firdavsiy, Ibn Sino, Xorazmiy, Biruniy va o'nlab boshqa mashhur alloma va fuzalolar Xuroson va Mavarounnahr, aniqrog'i Samarqand, Buxoro, Xorazm, Balx va Tus shaharlarida yashab, ijod etishgan. Keyinchalik bu til Eronning va Movarounnahrning boshqa territoriyalariga tarqalib, bu territoriyada yashovchi xalqlar ham forsiy-dariy tilida ijod qila boshlagan va X-XV – asrlarda bu til Kichik Osiyo mamlakatlaridan tortib, Hindiston va Xitoy Turkistonigacha bo'lgan katta territoriyada tarqagan. Albatta bu til o'tgan ming yildan ortiq davrda boshlang'ich shaklda qotib qolmadi: fors tili fonetik, grammatik va leksik jihatdan bir qator o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Bu jarayonda turli davrdagi ijtimoiy-siyosiy sharoit, fors tili tarqalgan territoriyadagi mavjud eroniy va eroniy bo'lmagan tillarning ta'siri sezilarli bo'ldi.

Dariy tilida tub so'z (واژه سيط), yasama so'z (مشتق), qo'shma so'z (مركب) va ibora (عبارت) shakllari mavjud. Agar so'z bitta yaxlit morfemadan iborat bo'lsa tub so'z deyiladi. Masalan: del (dil), گل (gul), كتاب (kitob), درس (dars). Agar so'zlar biron-bir qo'shimcha qo'shish orqali yasalgan bo'lsa, yasama so'z مشتق deyiladi. Masalan: آموزش (o'qish), ناخوش (bemorlik), رنگين (rangba rang), همفكرى (hamfikrlik), نادرست (xato), va shunga o'hshash.

Agar so'zlar ikki yoki undan ortiq so'z morfemalarning qo'shilishidan yasalsa, bunday so'zlar qo'shma so'z (واژه مركب) deyiladi. Masalan: گلاب (gulob), خوشگل (go'zal), پدر و مادر (ota-ona), گل مرا فراموش مکن (bo'tako'z), سر بفلک (osmono'par), مجور و نمیر (o'lmayinda qolmayin), شیرین زبان (shirin zaban).

Agar so'z birikmasi ikki yoki undan ortiq so'zlardan iborat bo'lsa va har bir so'zni alohida tarjima qilganda ma'no chiqmasa, faqat birgalikda yaxlit ma'no bersa, bunday birikmalar ibora (عبارت) deyiladi. Masalan: گرگ و میش (qosh qoraygan payt), گرگ باران دیده (tajribali), به جان رسیدن (jonidan to'ymoq).

Dariy tilining lug'at tarkibining boyishida har doim ichki lingvistik usuli yetakchi bo'lib kelgan. Dariy tilining qadimgi va o'rta davrdagi so'z yasalishi jarayonlari va bu jarayonda qaysi bir so'z yasash usuli yetakchi bo'lganligi hali oxirigacha o'rganilmagan. Fors tilida so'z yasash bo'yicha O'zbekistonda N.A.Muhamedova[1] va boshqalarning bir qator ishlari mavjud. Rus olimlaridan L.S.Peysikovning va L.N.Kiselevaning kitoblari mavjud[2, 3, 4]. Dariy tili uchun affiksli so'zlar, yarim affiksli so'zlar, transpozitsiya, qo'shma so'zlar va leksikolizatsiya, frazeologik modelda so'z yasalishi xosdir. Shuningdek L.S. Peysikov arabcha boblar bilan yasalgan so'zlarni ham

fors tilida soʻz yasash jumlasiga kiritadi[2]. Ammo shuni aytish kerakki bu usulda soʻz yasash hozirgi kunda amalda qoʻllanmaydi. Arab tilidagi ot va feʼliy soʻzlar tayyor holda oʻzlashtirilgan. Eronda islom inqilobidan keyin bir qator arabiy terminlar, jumladan: «mostaʼzafan» - yoʻqsullar, «estekbar» - buyuk qudratlar, «taghuti» - shayton, dev, «fidaiyun» - fidoiylar va sh.oʻ. bir qator arabiy soʻzlar muomalaga kiritiladi, ammo shuni aytish kerakki, bu birliklar arab tilidan tayyor olingan boʻlib, dariy tilida yasalgan soʻzlar emas. Hozirgi davrda soʻz yasash jarayonida asosiy koʻzga tashlanadigan hodisa bu qadimiy va oʻrta fors tilidagi mavjud boʻlgan morfema va oʻzak soʻzlar va affikslarni qayta tiklash va shuningdek hozirgi zamon sof fors tili oʻzaklari va soʻz yasovchi qoʻshimchalari bilan yangi soʻzlarni yasash va muomalaga kiritilishi jarayonidir. Masalan, farayand efmi - ilmiy mahsulotlar, faravardhaye sanʼati - ishlab chiqarish maxsulotlari, olgu - namuna, pasox - javob, rayane - kompyuter va sh.oʻ.

Affiksatsiya usuli. Hozirgi dariy tilining asosiy boyish usullaridan biri affiksatsiya usuli boʻlib, unda 80 ta soʻz yasovchi affiks maʼlum. Shuni ayirish kerakki, affiksatsiya usuli bilan soʻz yasash asosan doimiy jarayon boʻlsa ham, lekin affikslarning tarkibi va miqdori oʻzgaruvchan boʻlgan. Baʼzi bir affikslar hozirgi davrda mahsulsiz affikslarga aylangan, yangi affikslar vujudga kelgan, biri-ikkinchisi bilan almashtirilgan, baʼzi affikslar oʻzak bilan chatishib ketgan, affikslar allomorflari, omonimlari rivojlangan, affiksal bloklar va yarim affikslar bloki koʻpaygan.

- mand, - ak, -ek, -in, -nak, -ban, -dan va sh.oʻ, yana bir qatorlarini koʻrsatish mumkin.

- i suffiksi bularning ichida eng sermahsuli boʻlib, nafaqat dariycha balki arabcha oʻzaklardan ham soʻz yasaydi. Bu oʻrinda shuni eslatib oʻtish kerakki, arab tilida sifat yasovchi suffiksga oʻxshash sifat yasovchi «iyun» suffiksi boʻlib, dariy tilida «-un» tushirib qoldiriladi. Shu tufayli «elmiy», «fanniy», «šamsiy», «qamariy» kabi soʻzlar, garchi dariy tilidagi - «iu» suffiksiga oʻxshash boʻlsa ham, arab tilidagi soʻz shakli toʻla oʻzlashgan boʻlishi kerak. Ammo baʼzida arab tilida uchramaydigan «eštebahi», «xejalati», «barqi», «tablighati» kabi soʻzlar, yo arabcha yasash usulida yasalgan boʻlishi yoki -i suffiksi qoʻshib yasalgan boʻlishi mumkin.

- i suffiksi nafaqat sifat yasaydi, balki otlashib kasb-hunar egasi yasaydi: masti - qatiq sotuvchi, zoghali - koʻmirchi, zurabi - paypoq toʻquvchi (sotuvchi) va sh.oʻ. -i suffiksi shuningdek narsa va asbob nomlari ham yasaydi. Masalan: šasti - dasta, guši - trubka, adasi - linza, japayi – pedal va sh.oʻ.

Bundan tashqari -i suffiksining soʻz birikmalari va ayrim iboralarga qoʻshilib soʻz yasashini iibatga olsak uning funksiyasi qanchalik kengligini tasavvur qilish mumkin.

- i (ya-ye masdari) ham tadqiqotchilarning fikricha oʻta keng tarqalgan suffikslardan boʻlib, sifat, sifatdosh va otlardan mavhum maʼnodagi va jamlovchi maʼnodagi otlarni yasaydi.

Yangi fors tili davrida lugʻat fondi - eš, -āne, vār, - ande, -e, -ak, -in, -mand, -nāk, -bān, -dān, -gār va sh.k. boshqa suffikslar vositasida yasalgan soʻzlar evaziga boyidi.

Undan tashqari hozirgi zamon dariy tilida qadimiy fors tili va oʻrta davr fors tilida ishlatilgan, lekin keyinchalik isteʼmoldan chiqqan bāz - oʻrta fors apas; bar - oʻr.f. apar; foru -oʻ.f. frof, farā - oʻ.f. fras old qushimchalari bilan soʻz yasaliishi koʻzga tashlanadi. Masalan: vākoneš - aksulamal, abarqodrat - buyuk qudrat, farāyand - ilmiy izlanishlar, farāvarde - mahsuloti forudast - kambagʻal va sh.oʻ.

Hozirgi zamon dariy tilida bi-, be-, ba- prefikslari ham oʻta sermahsuldir.

Yarim affikslar. Yarim affikslar oʻz mohiyatiga koʻra soʻz yasaliishining ikki asosiy usulini oʻzida mujassamlashtiradi.

Yarim affikslar sodda va murakkab affikslar shakllarda boʻlib, koʻpincha feʼlning hozirgi zamon oʻzagi hamda ot soʻz turkumiga xos soʻzlardan iborat boʻladi.

Yarim affikslarning affikslardan farqi ular oʻz maʼnosini aniqroq saqlab qolgan boʻladi. Yarim affikslar sifatida hozirgi zamon feʼl negizi va ot yarim suffikslaridan tashqari prefiksli feʼllar, qoʻshma feʼllar va frazeologik birikmalar ham soʻz yasashda ishtirok etadi.

Yarim affikslar «ot+h.z.f.n.» oʻta qadimiy usullardan boʻlib hozirgi zamon dariy tilida boshqa soʻz yasash usullari qatorida eng muhim soʻz yasovchi modellardan hisoblanadi.

Bu modelda soʻz yasash imkoniyatlari cheksiz boʻlib, shoir va yozuvchilar ijodida, ogʻzaki tilda va rasmiy «Farhangiston» tomonidan kiritilayotgan yangi soʻz va terminlarda keng miqyosda qoʻllaniladi.

Yarim affikslar umumiy feʼliy maʼnosini saqlab qolgan boʻlsa ham ammo tobora mavhumlashib kengroq maʼnolarda qoʻllanilmoqda. Hozirgi davrda keng qoʻllaniladigan yarim affikslardan: - aniz, - pazir, - avar, - za, - parvar, - gara, - kah va sh.oʻ. boshqa feʼl negizlari, shuningdek, - bandi, - gari, - šomāri, šenāsi, - nāpazir, - bini, - rizi va sh.k. turdagi affiks bloklarini keltirish mumkin.

Adabiy til ogʻzaki tilda poydo boʻlgan yarim affiksli modellar bilan borgan sarikoʻproq toʻlib bormoqda. Jumladan «baleqorbāngu» - haybarakallachi, abehowzkeš – hovuz tozalovchi, mirzabenavis – byurokrat, nānbiār – moltopar va sh.oʻ. yasama soʻzlar badiiy adabiyotlar keng qoʻllaniladi.

Yarim affikslar vositasida feʼliy erkin birikmalar va frazeologizmlardan ham koʻpgina yangi soʻzlar yasash hollari uchraydi. nanbenerxuzxor – buqalamun, bademjandowreqabchin – laganbardor, durokalokjuron-tovlamachi.

Otdan yasalgan yarim affikslar nisbatan kam boʻlib: «kade» - (xona), - maneš - fikr, - gun, - rang, shakl, - gah shular jumlasidandir. Dariy tilida sifatga taalluqli - kam, - xoš, - bad, - now va sh.oʻ. yarim preffikslar ham koʻplab yangi soʻz yasaydi. Undan tashqari «ulkan», «yirik» maʼnosi bilan «xar», «gaw», «šāh» yarim affikslari ham uchraydi: xarmagas, xargah, šāhkār, gavsanduuq - seyf, gavchah - chuqur quduq.

Xulosa oʻrnida quyidagilarni taʼkidlash mumkin:

Dariy tilining lugʻat tarkibining boyishida har doim ichki lingvistik usuli yetakchi boʻlib kelgan. Dariy tilining qadimgi va oʻrta davrdagi soʻz yasaliishi jarayonlari va bu jarayonda qaysi bir soʻz yasash usuli yetakchi boʻlganligi hali oxirigacha oʻrganilmagan. Bu kelajak tadqiqotchilarining ishi. Bu maʼruzada bahsimiz mavzusi oson :hozirgi dariy tilidagi soʻz yasaliishida ot turkumiga oid soʻzlar va feʼl turkumiga oid soʻz yasaliishi bir xil emas, agar ot bilan

bog'liq so'z turkumlariga oid so'zlarda affiksli yarim affiksli so'zlar, transpozisiya, qo'shma so'zlar va leksikolizatsiya xos bo'lsa, fe'liy so'z turkumlariga ko'proq frazeologik modelda so'z yasalishi xosdir. Bu usul qo'shma fe'llar deb ham yuritiladi va mohiyatan qo'shma so'z yasashga yaqin bo'lsa ham ammo ba'zi bir hususiyatlari bilan undan ajralib turadi. Shuni aytish kerakki, fellarda qisman affiksatsiya usuli bilan yasalgan fe'llar va ba'zi konversiya usuli bilan yasalgan fe'llar uchrasa ham bu fe'llar allaqachon shakllanib ulguragan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мухамедова Н.А. Характеристика способов словообразования и других путей обогащения словарного состава современного персидского языка. Научный сборник. Изд-во ТашГУ, 1962.
2. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. –М.: 1959.
3. Пейсиков Л.С. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках. Изд-во ЛГУ, 1964.
4. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию современного персидского языка. М., Изд-во МГУ, 1973.
5. Киселева Л.Н. Очерки по лексикологии языка дари. -М. 1973.

Научный руководитель:

кандидат филологических наук, доцент Алимова Холида Зикриллаевна.

Гульнур Мейрманова
(Тараз, Казахстан)

ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКАДАҒЫ ДИСКУРСИВТІК ЕСІМДІКТЕР

Есімдіктер мағынасы абстрактылы сөздер болып келеді, олардың семантикасы сөйлемде нақтыланып анықталады. Олардың мағыналарының жалпылығы өзге сөз таптарындағы жалпылық мағыналардан мүлде басқа. Олардың мағыналары мен ерекшеліктері сөйлемдердің құрамында, мәтінде тұрақталып нақтыланады, содықтан да оларды осы қолданыстары тұрғысынан сөз ету орынды болмақ. Есімдіктердің функционалды грамматикадағы қызметін олардың сілтеу функциясы белгілейді. Функционалды грамматика аясында белгілі бір семантикалық қызметті атқару, яғни сілтеу қызметін (жақтық, темпоральды қатынастарды белгілеу қызметін) іске асыру үшін жіктеу және сілтеу есімдіктерінің өз антецеденттерімен өзара әрекет жасауы анықталады. Темпоральдылықты көрсететін құрал ретінде сілтеу есімдіктерін атасақ, персональдылықтың, яғни дербестіліктің құралы ретінде жіктеу есімдіктерін атай аламыз. Сондықтан да біз есімдіктерді зерттеуге функционалды грамматика тұрғысынан келуді жөн көрдік.

Функционалды грамматика қызметтен құралға деген бағытпен жүреді десек, сілтеу қызметін көрсететін құралдар ретінде біз жіктеу және сілтеу есімдіктерін қарастыруды жөн көрдік. Сілтеудің түрлі бірліктері қазіргі лингвистикада дейксис пен эгоцентризм, анафора теорияларының негізінде қарастырылуда. Ал осы сілтеу ұғымы есімдіктердің ішінде, әсіресе, жіктеу және сілтеу есімдіктеріне тән болып келеді. Сондықтан да жіктеу, сілтеу есімдіктерінің синтаксистік жүйедегі қолданыстары мен қызметін зерделеп, олардың мәнін анықтаудың маңызы өте зор болмақ.

Бүгінгі күнде мәтін кең мағынасында дискурс құбылысы болып, ал пән ретінде дискурсивті талдау болып қарастырылуда. Дискурс термині мәтін, диалог, стиль салаларында қолданылуда. Дискурс коммуникативті ситуацияға негізделген сөйлеу дегенге де саяды. Сонымен бірге ол диалог пен реплика түрінде де танылатын кездері бар.

Тіл білімінде соңғы жылдарда теориялық лингвистика мен типологиялық зерттеулердің негізгі объектісі ретінде көбіне есімдіктер қарастырылып жүр. Бұл кездейсоқтық емес. Есімдіктер атқаратын сілтеу, орынбасу коммуникативтік актіні іске асыруда, мәтін құрауда, тілдің когнитивтік жүйесінде маңызды қызмет атқарады, яғни бұл олардың дискурстық қолданысын негіздейді. Мұның бәрі есімдіктерді дискурс аясында қараудың қажеттілігін белгілейді.

Есімдіктердің семантикасын сөз еткенде, көптеген авторлар олардың барлығы дерлік сілтеу мағынасындағы сөздер деген жаңсақ пікірлер айтады. Шындығында, сілтеу семантикасына есімдіктердің барлығы бірдей ие бола алмайды. Бұл туралы орыс ғалымы Е.Н. Сидоренко былай дейді: «В некоторых лингвистических работах была высказана мысль о том, что все местоимения обладают семантикой указания. Это глубоко ошибочное мнение, поданное безо всякой аргументации... Другими словами, ошибка заключалась в подмене разрядового значения категориальным и приписывании указательности тем местоимениям, которые ею не обладали» [1, с.35].

Соңғы жылдардағы синтаксис саласындағы еңбектерді қарап отырсақ, есімдіктердің синтаксистегі рөлдерінің зор екендігіне назар аударылады. Мәселен, Ж.А. Жакуповтың «Қазақ тілінің функционалдық синтаксисі» тақырыбындағы докторлық диссертациясында бұл туралы былай делінген: «Сөйлемнің коммуникативтік мүшеленуі құрылымының нақты қарым-қатынасқа қызмет етуін көрсетеді, сондықтан да сөйлемді контекстен, мәтіннен бөлек алып қарау әрқашан тиімді бола бермейді. Өйткені кез-келген сөйлем мәтіннің құрамдас бөлігі болады да, сол сөйлемдер тұтас мәтінді құрау үшін бір-бірімен байланысты болып тұрады. Міне, осындай байланыстың белсенді құралы есімдік болады» [2, 160 б].

Жалпы сілтеу мағынасы жіктеу есімдіктері мен сілтеу есімдіктерінің мазмұндарына сәйкес келеді: жіктеу есімдіктері сөйлеу ситуациясындағы сөйлеуші, тыңдаушы, бөгде адам тұлғаларын сілтесе, сілтеу есімдіктері коммуникативтік актідегі затты, объектіні, оқиға мен құбылысты көрсетеді. Осы екі топтағы

есімдіктер семантикалары жағынан бірдей сілтеуіштік қызметке ие болғандықтан, синтаксистік жүйеде де өзара ұқсас қолданыстарда жұмсалады, сондықтан да біз өз жұмысымызда осы екі топтағы есімдіктерді зерделеуге тырысамыз.

Сілтеу есімдіктеріне қарағанда жіктеу есімдіктерінің мағыналары нақтырақ. *Мен, сен, ол, біз сіз сендер* сияқты жіктеу есімдіктері, біріншіден, сөйлеуші, тыңдаушы, коммуникативтік актіден тыс адам деген мағыналарда қолданылса, екіншіден олар бірінші, екінші, үшінші жақтарды иеленіп, жақтық мағынада жұмсалады. Олардың нақтылы, дәл мағыналары контексте анықталғанымен, жіктеу есімдіктері үнемі сөйлеуші – тыңдаушы, I жақ, II жақ деген мағыналарды игеруінен айнамайды.

Есімдіктер затты немесе оның белгісі мен сапасын көрсетуіне қарай екі мағыналық топқа бөлінеді: олардың бірі - субстантивті (заттық) есімдіктер болса, енді біреулері атрибутивтік (белгі, ұғым) мағынадағы сөздер.

Біз сөз еткелі отырған есімдік қызметі олардың сілтеу мағыналарынан келіп шығады және де осы сілтеу мағыналарының коммуникативтік актіні іске асырудағы ерекшеліктеріне қарай біз екі топтағы есімдіктерді қарастыруды жөн көрдік. Бұл есімдіктердің функционалды грамматикадағы қызметін олардың сілтеу функциясы белгілейді десек, осы сілтеу функциясымен бірге орынбасу субституция, дейксис, эгоцентризм, анафора, катафора ұғымдары анықталмақ.

Лингвистика тарихында есімдіктердің дейксистігі туралы ерте кездерден бастап айтылған. Алайда ол кездегі дейксис ұғымы қазіргі дейксис ұғымымен сай келмейді. Ол кездегі дейксис ұғымына жалпы есімдіктердің сілтеу мағынасын беруі сәйкес келген. «Дейксис» ұғымын кең және тар көлемде пайдалану олардың түрліше түсіндірілуіне негіз болады. Кең көлемде дейксис зат, белгі, жағдай тағы басқаларға ситуациялық немесе контекстік сілтеуді қамтиды, ал тар көлемде бір функцияны айтады (анафораға қарсы) және екі элементті қамтиды: дейксистік (тура сілтеу) белгі мен оның референті. Біз өз жұмысымызда дейксис ұғымын тар көлемде, яғни тура сілтеу ретінде қолданамыз.

Жалпы «дейксис» ұғымына тіл білімі тарихында әр ғалым өзіндік анықтамалар беріп кеткен. Бұл туралы орыс ғалымы Н.Д. Арутюнова былай дейді: «Дейктические слова, своего рода «подвижные определители» приложимые к любому референту, содержание этих слов всецело обусловлено признаками денотата, выбор которого завист от конкретного речевого акта [3, с. 42]. Сол сияқты А. Уфимцева [4, с. 46], Т.В. Шемелева [5, с. 14], Б.А. Серебренников [6, с. 146], М. Федорова, [7, с. 89] және т.б. әртүрлі анықтамалар беріп өткен.

Дейксистік құралдары жоқ ұзақ сөйлесімдер келесі адамға мүлде түсініксіз болуы мүмкін. Дейксистік есімдіктер референцияның негізгі құралдары болып табылады. Дейксис коммуникативтік актідегі конситуцияны алып тастауға болатын ақпаратты атау үшін қолданылады. Дейксистік белгілер өздері қолданылатын сөйлеу актісіндегі затты, уақытты, кеңістікті және т.б. сілтеп көрсетеді. Олар мынадай түрлерге бөлінеді: заттық, жеке тұлғалық, уақыттық, кеңістіктік, мәтіндік, заттық мәтіндік, кеңістіктік мәтіндік т.б.

Сілтеудің түрлі бірліктері қазіргі лингвистикада дейксис пен эгоцентризм теорияларының негізінде қарастырылуда. Кейінгі жылдары сілтеу қызметін эгоцентристік сөздермен байланыстыру басталды. Дейксис пен эгоцентризм ұғымдары бірге сөз болып, қатар айтылатын болды. Осыдан да болар әлі күнге дейін дейксистік элементтердің барлығы да эгоцентристік болады деген жетпісінші жылдардағы лингвистикадағы пікірлер (Э.Бенвенистің, Е. Куриловичтің, Ч. Филлмордың) қалмай келеді.

«Дейксис» термині ретінде түрлі тілдік құралдардың сілтеуіштік қызметімен байланысты кең көлемдегі тілдік құбылыстар түсініледі. Ол ең, біріншіден, сілтеу түрлерін анықтайды (жақ, орын, мезгіл т.б.), сосын сілтеушінің, сөйлеу ситуациясының есеп беру нүктесін анықтайды да, сілтеуді жүзеге асырады. Осы сөйлеуші фигурасына қатысты *«мен-сен»* есімдіктері және осы сөйлеушіге қатысты анықталатын *«мұнда, сонда, онда»* сөздері, сөйлеу ситуациясына қатысты *«осы, бұл, сол»* есімдіктері, есеп беру нүктесі арқылы анықталатын *«осында, мұнда, міне, өне»* сөздері эгоцентристік болады, яғни олар белгілі бір «сөйлеуші – «мен» центризміне» қатысты сілтеуді іске асырады. Сонымен, сөйлеуші барлығын өз көзқарасы тұрғысынан айтып, бәрін өзі басқарғанда, сөйлеу ситуациясындағы сілтеу *эгоцентристік* болады. Эгоцентристік сөздер сөйлеуші субъектісімен анықталатын болса, дейксистік сөздер қабылдаушының субъектісімен де байланысты болады. Сондықтан да дейксистік сөздер эгоцентристік те, эгоцентристік емес те бола береді.

Осы сілтеу ұғымымен байланысты тағы бір түсінік *«анафора»* (айтылғанды сілтеу) болып табылады. Оны біз «айтылғанды сілтеу» деп шартты түрде атадық. Бір сөздің мағынасында екінші бір сөзге деген сілтеуі бар болатын тілдік сөйлесімдердің қарым-қатынасы анафоралық (айтылғанды сілтеу) қатынас болып табылады. Бұл элементтердің арасында синтаксистік байланыс жеткіліксіз болғанда анафоралық (айтылғанды сілтеу) элементтер бірінші планға шығады. Мысалы, *Үйдің іші қараңғы және тым-тырыс еді. Онда от жоқ (Ш. Айтматов).*

Мұнда «онда» деген анафоралық сілтеу «үйдің іші» деген антецедентті ауыстырады. Анафоралық (айтылғанды сілтеу) қатынастағы ауыстырылатын сөз - антецедент, есімдікпен берілетін элемент - анафора болып табылады. Осыған қарама-қарсы жағдай да орын алады. Мысалы, *Айтып, түсіндіріп кеткені мынау: ревизорға қағаздарды көрсетпей-ақ, мәселені оңынан шешуіміз керек (Д. Исабеков).*

Есімдіктердің синтаксистік жүйедегі қызметін олардың сілтеу функциясы белгілейді. Функционалды грамматика аясында белгілі бір семантикалық қызметті атқару, яғни сілтеу қызметін (жақтық, темпоральды қатынастарды белгілеу қызметін) іске асыру үшін жіктеу және сілтеу есімдіктерінің өз антецеденттерімен өзара әрекет жасауы анықталады. Темпоральдылықты көрсететін құрал ретінде

сілтеу есімдіктерін атасақ, персональдылықтың, яғни дербестіліктің құралы ретінде жіктеу есімдіктерін атай аламыз.

Сілтеудің түрлі бірліктері қазіргі лингвистикада дейкис пен эгоцентризм, анафора теорияларының негізінде қарастырылуда. Ал осы сілтеу ұғымы есімдіктердің ішінде, әсіресе, жіктеу және сілтеу есімдіктеріне тән болып келеді. Есімдіктердің қолданылу жағдайлары өте қиын және әртүрлі болғандықтан, ешбір тілде әлі оның қолданылуының нақты ережелері дәлелденген емес. Есімдіктер тобынан сілтеу қызметіне қарай сөйлем синтаксисінде түрлі қолданыстарға ие болатын, өзара мәнделес функциялар атқаратын негізгі дейксистік есімдіктер ретінде жіктеу есімдіктері мен сілтеу есімдіктерін атай аламыз. Есімдіктерінің функционалды грамматикадағы қызметін қорыта келе мынадай тұжырымдар жасауға болады:

Есімдіктердің синтаксистік жүйедегі қызметін олардың сілтеу функциясы белгілейді. 2. Жалпы есімдіктердің мағыналарының жалпылығы, олардың әрқашан субъектімен байланыста болуы, субъектілік қатынастармен бірге меңзеу, нұсқауды іске асыратындығында. 3. Жіктеу есімдіктерінің мағыналары жақ ұғымымен тығыз байланысты. 4. Функционалды грамматикада есімдіктер эгоцентристік қызмет атқарады. 5. Синтаксистік жүйедегі анафоралық байланыс пен дейксистік сілтеуді қарастырудағы негізгі тәсілдердің бірі – сілтеу, жіктеу есімдіктері. 6. Есімдіктер анафоралық және катафоралық қызмет атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сидоренко Е.Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка. – Киев – Одесса: Лыбидь, 1990. – С. 35-58.
2. Жакупов Ж.А. Қазақ тілінің функционалды синтаксисі (контекст проблемасы) // ДД – Алматы, 2001. – 160 б.
3. Арутюнова Н.Д. Коммуникативная функция и значение слово // Филологические науки. – 1973. – № 3. – С. 42.
4. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – Москва: Наука, 1974. – С. 46-75.
5. Шемелева Т.В. Русское местоимение как часть речи // АҚД. – Москва: 1997. – С. 14-18.
6. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке // Язык и мышление. – Москва: Наука, 1967. – С. 146.
7. Федорова М.В. Лексико-грамматические очерки по истории русских местоимений. – Воронеж: Воронежский университет, 1965. – С. 89.

Надія Мимченко
(Миколаїв, Україна)

ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕЙЗАЖНИХ ОПИСІВ У ГЕНДЕРНОМУ АСПЕКТІ

Метою статті є вивчення формально-синтаксичних особливостей пейзажних описів у гендерному аспекті (на матеріалі прозових творів української та французької літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття, зокрема О. Кобилянської «Царівна», «Через кладку», І. Франка «Захар Беркут», «Великий шум» та Ж. Санд «Індіана», «Консуело», Г. Флобера «Саламбо», «Мадам Боварі»).

В ієрархії синтаксичних одиниць реченню належить центральне місце, оскільки речення безпосередньо формує повідомлення. В межах гендерних досліджень речення розглядається як втілення когніції людини з позицій відмінностей категоризації навколишнього світу чоловіком і жінкою. Комплексне вивчення гендерного бачення об'єктивної дійсності суб'єктів мовлення та відмінностей у мовних картинах світу розкриває нові перспективи пізнання когнітивних можливостей людини. Крім того, формально-синтаксичний аспект речення з позиції гендеру є фрагментарно опрацьованим питанням, що сприяє актуальності подібних наукових розвідок.

Сучасна лінгвістична парадигма розглядає речення як багатоаспектну синтаксичну одиницю, що охоплює декілька підсистем. В українському мовознавстві розрізняють формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення. У статті пейзажні описи досліджуватимуться, враховуючи формально-синтаксичну організацію.

У синтаксичних наукових розвідках вже затвердилось поняття абстрактної моделі речення як інструменту опису його формальної будови, на основі якої творяться конкретні речення. У межах лінгвістики широко використовуються такі терміни: «структурна схема речення» (Н. Ю. Шведова, В. А. Белошапкова), «формула речення» (Т. П. Ломтев та низка мовознавців-синтаксистів Чехословаччини), «формальна модель речення» (Г. О. Золотова). Український синтаксист К. Ф. Шульжук зазначає: «Структурна схема речення – це синтаксичний зразок, що має власну формальну організацію, за яким може бути побудоване речення...» [3, с. 50].

Для дослідження було опрацьовано зазначені українські та французькі прозові твори письменників чоловіків та жінок і виділено за допомогою методу суцільної вибірки фрагменти опису природи у творах українських письменників та письменниць (з них: 70 простих речень чоловічого мовлення та 86 – жіночого), а також прості речення з описом природних явищ, виокремлені з прози французьких авторів (30 – чоловічих, 27 – жіночих). Хоча звичайно серед описів природи складні речення є домінуючими, але, на нашу думку, дослідження простих речень є більш наочним матеріалом для статті. Прості речення у

пейзажних описах представлені у меншій мірі, саме цей факт пояснює кількість відібраного матеріалу для аналізу.

Для текстів українського чоловічого мовлення найпоширенішою структурною схемою простого двоскладного речення є $N_{1sn} V_{fs} N_{2...obj}$, в якій N_{1sn} – іменник в називному відмінку формі однини, середнього роду або кількісний числівник, або іменник в родовому відмінку в кількісному значенні, V_{fs} – дієслово у відповідній формі роду та числа, $N_{2...obj}$ – іменник в непрямому відмінку зі значенням додатку. Проілюструємо це прикладом, взятим із роману І. Франка «Захар Беркут»: *Вони [люди]стали[стояли]саме на вершці гори, і перед ними, мов силою чарів, розкинулася широка стрийська долина, залита морем пожеж і огнищ. Небо жевріло кровавим відблиском.* Поданий приклад представлений розширеним контекстом і складається із двох речень: складносурядного та простого. Оскільки складносурядне речення є «наближеним» до простого, вважаємо, що в конкретному випадку саме складносурядне речення розкриває весь колорит зображуваної картини природи.

У контекстах опису природи особливо вирізняються речення із зазначенням місця дії, обставини, що у структурній схемі позначається Adv_{loc} . Наступне речення представлено структурною схемою $N_{1sn/pl} V_{sn/pl} Adv_{loc}$, в якій N_{1pl} – іменник називного відмінку у формі множини, V_{pl} – дієслово у формі множини: *Смереки лягли на Підгір'я.* (І. Франко «Захар Беркут»)

Привертає увагу застосування порівняльного звороту у простому реченні під час опису явищ природи, що надає образної характеристики. Порівняльний зворот виступає обставиною способу дії, наприклад: *Лісисті тухольські гори задимилися, мов незлічимі вулкани, готувались вибухати* (І. Франко «Захар Беркут»). ($Adj_{pl} N_{1pl} V_{fpl} Adj_{sn} Adv_{loc}$)

Під час опису природи І. Франко використовує неозначено-особові речення. Поодинокі приклади передають факти чи події. Діюча особа є неназваною, у реченні відсутній граматичний підмет. Схематична модель такого речення – V_m (дієслово у формі середнього роду): *Вечоріло. Густі смереки лягали на Підгір'я* (І. Франко «Великий шум»).

У цьому контексті у мовленні чоловіка, зокрема І. Франка, інколи зустрічаються номінативні конструкції, речення, головний член яких виражений іменником у формі називного відмінка. Наприклад: *Але все інше як же змінилося! І ліси, і люди!* (І. Франко «Захар Беркут») Схематична модель цього речення – N_{1pl} .

Розглянемо формально-синтаксичні особливості простого речення у жіночому мовленні. Письменниця використовує складне речення разом із номінативною конструкцією для того, щоб цей опис набув більшої колоритності та виразності. Зокрема: *Днина була лагідна, спокійна, хоч дитину винести. Зима й білість* (О. Кобилянська «Царівна»). Структурною схемою для номінативних речень є N_{1s} .

Аналіз матеріалу ілюструє, що для жіночого мовлення, зокрема О. Кобилянської як представниці жіночої статі, є характерним явище *парцеляції*. За визначенням Н. П. Плющ, парцеляція є сильним (смісловим і формальним) відокремленням слів, словосполучень, речень, позначуване у тексті крапкою, знаком оклику або питання, спосіб мовного представлення єдиної синтаксичної структури кількома частинами, фразами [4, с. 79]. Наприклад: *Там царював дуб-великан. Ще стояв. Ні вихор, ні блискавиці не зламали його. Навіть не зігнули. Сильний, та й годі!* (О. Кобилянська «Царівна»)

Варто зауважити, що в жіночому мовленні, як і чоловічому, прослідковується тенденція до уточнення місця дії (Adv_{loc}): *Всюди панувала ще поранкова тишина* (О. Кобилянська «Через кладку»). ($Adv_{loc} V_s Adj_{fs} N_{1s}$)

У жіночому мовленні застосовуються порівняльні, дієприслівникові та дієприкметникові звороти. Зокрема: *Смереки на горах, обвислі інеєм, обвиті мрякою, дримають* (О. Кобилянська «Царівна»). Структурною схемою цього речення є $N_{1pl} Adv_{loc} Adj_{fs} V_{pl}$. Саме Adj_{fs} співвідноситься із наявним дієприкметниковим зворотом, який надає додаткової виразності зображуваній картині зимової природи. Наприклад: *Сонце спускалося за темно-синяві гори, лишаючи жаристу полумінь на небі* (О. Кобилянська «Царівна»). Авторка зображує захід сонця, вживаючи дієприслівниковий зворот, що у реченні є обставиною місця дії. У структурній схемі це подаємо: $N_{1s} V_{fs} Adj_{fs} N_{2...obj} Adv_{loc}$.

Розглянемо гендерні формально-синтаксичні особливості пейзажного опису на матеріалі простого речення у французьких текстах. Однією з особливостей жіночого французького тексту під час опису природи є тенденція до використання складних речень, а не простих. Із виділених фрагментів опису природи було виокремлено тільки 27 прикладів застосування простого речення у жіночому мовленні. Насамперед, це прості двоскладні речення, зокрема: *À la fin d'octobre, le climat des environs de Paris devient brumeux et humide, surtout le soir autour des rivières.* (Наприкінці жовтня клімат околиць Парижу стає туманним та вогим, особливо вечорами поблизу річок.) (Жорж Санд «Індіана»). Структурною схемою такого речення є $Adv_{loc} N_{1pl} N_{2...obj} V_{pl} Adj_f Adv_{loc}$. Авторка приділяє особливу увагу місцю опису, застосовуючи відокремлену обставину (Adv_{loc}) двічі: на початку та в кінці речення.

Залучення дієприкметникових, дієприслівникових зворотів прослідковується у прозових текстах жінок під час опису явищ природи. Зокрема: *C'est un lieu pittoresque, une sorte de vallée étroite et profonde, cachée entre deux murailles de rochers perpendiculaires.* (Це був мальовничий закуток, простора та глибока долина, прихована між двох стін перпендикулярних скель) (Жорж Санд «Консуело»). Відокремлене означення «une sorte de vallée étroite et profonde» та відокремлена обставина «cachée entre deux murailles de rochers perpendiculaires» надають уточнюючої інформації опису природного явища. У структурній схемі подаємо – $N_{1s} V_{fs} Adj_{fs}, Adj_{fs}, Adv_{loc}$.

На лексичному матеріалі романів Г. Флобера «Саламбо» та «Мадам Боварі» було виділено 30 простих речень, що вербалізують природні явища. Автор застосовує прості двоскладні речення, звертаючи

увагу на місце опису за допомогою відокремлення означення, яке у схемі подаємо за допомогою Adj_{fs} . Наприклад: *Mais ils aperçurent un petit lac, divisé en plusieurs bassins par des murailles de pierres bleues.* (Вони [мандрівники] помітили невеличке озеро, розділене на численні водойми стінами із блакитного каміння) (Г. Флобер «Саламбо»). Структурна схема цього речення – $N_{1pl} V_{pl} Adj_{fs} N_{2...obj} Adj_{fs}$. У поданому прикладі за допомогою відокремленого означення письменник деталізує зображувану картину природи.

Для чоловічого мовлення важливим є акцентування на місці дії сюжету, застосовуючи відокремлену обставину, що в структурній моделі речення подається як Adv_{loc} . Зокрема: *Au bout d'une longue prairie, le lac d'Hippo-Zaryte resplendissait sous le soleil couchant.* (В кінці довгої галявини, озеро Гіппо-Зарит сяяло від сідаючого на захід сонця) (Г. Флобер «Саламбо»). Структурна модель речення – $Adv_{loc}, N_{1s} V_{fs} N_{2...obj} Adj_{fs}$.

У ході аналізу чоловічих формально-синтаксичних особливостей опису природи було помічено тенденцію до ускладнення простого речення порівняльним зворотом. Проілюструємо це прикладом: *Alors, le golfe et la pleine mer semblaient immobiles comme du plomb fondu.* (Саме в той час, затока та відкрите море здавались непорушними, наче вилитими зі свинцю) (Г. Флобер «Саламбо»). Схема – $Adv_{loc}, N_{1s} V_{pl} Adj_{pl}$ – передає структуру речення. Застосування порівняльного зворота «*comme du plomb fondu*» увиразнює морський пейзаж.

Описи природи в проаналізованих творах французьких письменників, чоловічої та жіночої статі, не досить широко представлені простими двоскладними реченнями, а навпаки – присутня вербалізація пейзажу за допомогою складних, поширених, ускладнених синтаксичних конструкцій.

Отже, підбиваючи підсумки статті, щодо гендерного аспекту носіїв різних мов можна зазначити наступне. Український пейзажний опис, здійснений автором-чоловіком, виражений простим двоскладним реченням із зазначенням місця дії. Структурна модель такого речення – $N_{1s} V_{fs} Adv_{loc}$. Іншими характерними рисами виявились: ускладнення простого речення дієприкметниковими, дієприслівниковими та порівняльними зворотами. Поодинокі автор-чоловік вживає однокладні неозначено-особові речення. У жіночому тексті лаконічність, стриманість поєднується із колоритними та докладними описами природи, що вербалізуються за допомогою складних синтаксичних конструкцій разом із простими неозначено-особовими реченнями, серед яких зустрічаються номінативні конструкції різних типів. Жіноче мовлення вирізняється парцелятивними конструкціями, що є експресивною рисою мовлення.

У представників французької мовної свідомості спостерігається тенденція до вживання не простих, а складних речень. У жіночому тексті прослідковується використання ускладнених простих речень, зокрема однорідними членами речення, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами. Чоловіче мовлення продемонструвало застосування простого речення із порівняльними зворотами – $N_{1s} V_{pl} Adj_{pl}$. Для французьких авторів, як і для українських, важливим є місце дії, тому Adv_{loc} зустрічається у кожному виділеному прикладі. Разом з цим виявлені риси структури простого речення на матеріалі прозових творів українських та французьких письменників потребують підтвердження результатами аналізу текстів інших авторів.

Література:

- Кобилянська О. Ю. Твори: В 2-х т. / О. Ю. Кобилянська ; [упоряд., передм. і приміт. Ф. П. Погребенника]. – К. : «Дніпро», 1983. – . – Т. 1. – 1983. – 495 с. Т. 2. – 1983. – 571 с.
- Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – 2-ге вид., доп. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 408 с. (Серія «Альма-матер»)
- Современный русский язык : учеб. для фил. спец. ун-тов / В. А. Белошапкова. – 2-е изд.; испр. и доп. – М. : Высшая школа, – 1989. – 800 с.
- Франко І. Вибрані твори / І. Франко ; [ред. М. Тарнавський; худ. М. Маринюк]. – Львів : «Каменярь», 1977. – 253 с.
- Франко І. Твори в 50-ти томах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.toloka.hurtom>.
- George Sand. Consuelo [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://beq.ebooksgratuits.com>.
- George Sand. Indiana [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://visualiseur.bnf.fr>.
- Gustave Flaubert. Madame Bovary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://beq.ebooksgratuits.com>.
- Gustave Flaubert. Salammbô [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bouquineux.com>.

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, професор Матвеева Наталія Петрівна.

Маъмура Сулейманова
(Ташкент, Узбекистан)

«РЕАЛИЯ», «ТЕРМИН» ВА «ЭКВИВАЛЕНТСИЗ ЛЕКСИКА» АТАМАЛАРИ: УМУМИЙЛИК ВА ТАФОВУТЛАР

Кейинги йилларда миллий адабиётимизнинг энг яхши намуналарини чет тилларга таржима қилиш ва шу асосда халқимизнинг ҳаёт тарзи ва инсоний фазилатларини кенг намойиш этиш борасида ҳам катта

имкониятлар пайдо бўлмоқда» [1, 138-б.]. Бадиий таржима туфайли бир халқ иккинчи халқни теранроқ тушунади, унинг эзгулик, адолат, яхшилик идеаллари ўзга халқлар дилидан жой олади ва, пировардида, бу ғоялар инсониятни ҳаракатга келтирувчи кучга айланади. Муайян миллий муҳитда юзага келадиган, у ёки бу миллий муаммолар, миллий хусусиятларни акс эттирадиган миллий бадиий асар ана шу жиҳати билан байналмилал, умуминсоний характер касб этади. Шунинг учун ҳам бадиий таржиманинг ўрни ва роли жаҳон адабиётшунослигида юксак баҳоланган. Масалан, рус олими М. Рыльский: «Бадиий асар таржимаси сиёсий, илмий ва бошқа типдаги таржималар қаторида сиёсий ва маданий омил сифатида тенгсиз қийматга эга» [2, 13-б.] деб ёзади.

Киши миллат вакили сифатида маълум ва ўзига хос руҳий белгиларга эга. Бадиий образларнинг миллий индивидуал белгилари асарларда персонажларда, уларнинг портретлари, хатти-ҳаракатлари, кечмишлари, руҳий ҳолати, ҳис-туйғулари тасвирида кўринади. Таржимашунос олима Н. Владимирова таъкидлаганидек, «Асл нусханинг миллий шакли» ёки «асл нусханинг миллий ўзига хослиги» дейилганда, миллий тил, у ёки бу халқ турмуш тарзига хос миллий белгилар, миллий маданият, миллий либослар, реалиялар ва б. тушунилади [3, 67-б.].

“Реалия” – латин тилидаги сифат (*realia* – “ашёвий”, “хақиқий”) бўлиб, аналогик лексик категориялар таъсири остида отга айланган. Мазкур атама билан моддий мавжуд бўлган “предмет” ва “нарсa”, “буюм”ни атайдилар. Реалияларни ўзига хослик (колорит) ифодаси, миллий ўзига хосликнинг муайян аниқ элементлари сифатида тилшунослар XX асрнинг 50-йилларида фикр юрита бошладилар. Аввалига тилшунос олимлар ўртасида «реалия» тушунчасига таъриф беришда катта тафовутлар бор эди. Бунга ҳали реалияларнинг чуқур ўрганилмаганлигини сабаб қилиб кўрсатиш мумкин.

Тадқиқ қилинаётган ҳодисани бундай тушуниш реалияларнинг чегарасини жуда кенгайтириб юборади ва ушбу лексик қатламни қамраб бўлмас даража олиб келади. Л.Н.Соболев бошқа халқларнинг турмуш тарзида ва тилида ўз эквивалентига эга бўлмаган маиший ва миллий ўзига хос сўзлар ва ибораларни реалиялар деб атайди [4, 281-б.]. Аммо бу таъриф замонавий жамиятда халқаро алоқалар ва ўзаро таъсир кучлари жадал суръатларда ривожланиб бораётган вақтда бир мамлакатда кенг тарқалган тушунчалар, ҳодисалар, предметлар бошқа мамлакат томонидан ўзлаштириб олиниши мумкинлигини назарда тутмайди. Ўз-ўзидан ушбу тушунчаларни англлатувчи сўзлар ҳам ўзга тилларга кўчади. Мисол тариқасида рус тилига тегишли «спутник» реалияси кейинчалик халқаро кўламда қўлланила бошлади.

Л.С.Бархударов эса *реалия* тушунчасига анчагина тор маънода таъриф беради. Ўзга тилда сўзлашувчи одамларнинг амалий фаолиятида мавжуд бўлмаган предмет номлари, тушунчалар ва ситуацияларни билдирувчи сўзлар реалиялардир [5, 95-б.]. Реалияларни у эквивалентсиз лексика таркибига киритади. Бундай тавсиф беришда у ҳали ўзлашмаган ва эквивалентига эга бўлмаган реалияларни назарда тутган бўлса керак, модомики, ижтимоий ўзига хос буюмлар вақти келиб, ўзга халқ турмуш тарзида пайдо бўлиши мумкин. Бу ўз-ўзидан уларга мос номларнинг келиб чиқишига туртки бўлади. Лекин бу *реалия*лар мавқеини ўзгартирмайди, бироқ уларни англлатувчи лексик бирликларни бундан кейин эквивалентсиз деб бўлмайди. А.В.Федоров Л.С.Бархударовнинг бундай нуқтаи назарига танқидий фикр билдириб, сўзларни «*реалия*» деб эмас, балки ушбу сўзлар орқали ифодаланаётган предмет ёки ситуацияни реалия деб ҳисоблаш лозим деб таклиф қилади [6, 175-б.]. У таржима қилиниши керак бўлган реалияларнинг номлари ҳақида фикр юритади. Баъзи олимлар, шу жумладан, В.Г.Гак сўз-реалиялар ҳақида фикр юритишни таклиф этадилар. Г.В.Чернов, Я.И.Рецкер эса асос қилиб олинган тил мансуб бўлган мамлакатга хос ва ўзга тилга ҳамда бўлак муҳитга ёт бўлган реалияларни англлатувчи эквивалентсиз лексика ҳақида ёзадилар [7, 42-б.].

Таржима масалаларига бағишланган ишларда кўпинча қуйидаги терминлар дуч келади: эквивалентсиз лексика, экзотизм, локализм, этнографизм, пробеллар ва бошқалар. Реалия атамасининг туб моҳиятини тушуниш учун юқорида келтирилган тушунчалар ва реалия ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбек тилида «*экзотизм*» атамаси «*реалия*» тушунчасига синоним бўла олмайди. Бу термин семантикаси билан боғлиқдир. Ўзбек тилида «*экзотик*» сўзи асл маъносида (чет ёки узоқ мамлакатларга хос) эмас, балки кўчма маънода – *ажойиб, қизиқ, ғалати, ғайриоддий* маъноларида қўлланилади.

“Реалия” атамасига “локализм” ва “этнографизм” терминларини синоним сифатида қўллаш, реалияларнинг лексик маъноларини ўзгартириб, услубий характерга яқин қилиб қўйиши мумкин. Локализм – тегишли тилнинг адабий тил услубидан йироқ бўлган, маълум бир ҳудуд, вилоят ёки шаҳаргагина хос бўлган сўзлар ва ибораларга айтилади [8, 222-б.]. Бундан шу маълум бўладики, локализмлар билан реалияларни бир қаторга қўйиш «*реалия*» тушунчасини торайтириб, фақатгина маълум худуга хос бўлган буюмларни англлатувчи сўзлар гуруҳига киритиб қўяди.

И.И.Ревзин ва В.Ю.Розенцвейглар А.Мольблан изидан бориб, бирон халқгагина хос бўлиб, ўзга халқ маданиятида учрамайдиган ҳодисага нисбатан “пробел” (очиқ жой) ёки “лакун” (сукут) тушунчаларини қўллайдилар [9, 43-б.]. “*Бўш жой*” деганда, бошқа тилда эквивалентининг мавжуд эмаслиги тушунилади. Лексикографик нуқтаи назардан баъзи олимлар “неологизм” атамасини ҳам “реалия” тушунчаси ўрнида қўллайдилар. Аммо таржима назариясида пробел ва неологизм тушунчалари бошқа маъноларда қўлланилиб, «*реалия*» тушунчасига синоним бўла олмайди.

Баъзан реалияларни эквивалентсиз лексика билан тенглаштирилади. С.Влахов эквивалентсиз лексикани таржима қилинаётган тилда таржима эквиваленти йўқ лексик бирлик сифатида кўради [10, 43-б.]. Лекин *реалия* ва эквивалентсиз лексика бир-биридан фарқ қилади. Эквивалентсиз лексика тушунчаси *реалия* тушунчасига кўра кенгдир. *Реалия* эквивалентсиз лексика таркибига киради. Бундан ташқари бирон бир сўз *реалия* бўлса, у қайси тилда бўлишидан қатъи назар реалия бўлиб қолади. Эквивалентсиз лексика

эса икки тил доирасида аниқланади. Бу шундан далолат берадики, ҳар бир тилда эквивалентсиз лексика турличадир. Бир қарашда *реалия* ва *термин*лар жуда ўхшашдир. Терминлар қатъий аниқланган тушунчалар, предмет, ҳодисаларни билдиради ва улар, одатда, бир маънога эга, синонимлардан холи сўз ва сўз бирикмаси бўлиб кўп ҳолларда ўзга тилдан ўзлаштирилган бўлади. Бундан ташқари, терминлар орасида тарихий чегараланиш кузатилади. Реалиялар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Реалияларнинг чегараси қатъий аниқланмаган. Шундай лексик бирликлар борки, уларни бир вақтнинг ўзида ҳам термин, ҳам реалияларга киритиш мумкин. Лекин бу тушунчаларни бир-бири билан чалкаштириш мумкин эмас. Терминлар, асосан, таржима қилинаётган тилда аниқ эквивалентига эга бўлган тил бирликлари доирасига киради. Реалиялар эса, юқорида кўрсатилганидек, эквивалентсиз лексика таркибига киради. Терминлар илм-фаннинг махсус тил элементлари бўлганлиги сабабли ҳар қандай миллий ўзига хосликдан холидир. *Реалия*лар, одатда, бадиий адабиёт ва газета таҳририяти билан боғлиқдир. Камдан-кам ҳолларда реалиялар илмий матнда қўлланган ҳоллардагина термин вазифасини ўташи мумкин. *Реалия* ўзи пайдо бўлган тилда сўзлашувчи халққа тегишли бўлади. «*Реалия*» терминдан фарқли равишда, у англатадиган ҳодиса ёки предмет билан ўзга халқ вакиллари қай даражада танишлигидан қатъий назар, ушбу тилга бадиий адабиёт ва оммавий ахборот воситалари орқали кириб келади. Реалиялар ўзи билдириб келаётган ҳодиса ва предметларни бошқа халқ маданиятида кенг тарқалиши натижасида ўзлашма сўзларга айланиши мумкин. Реалиялар ҳам халқаро миқёсда тарқалиб, турли хил маданиятларга ўзлашган терминлар каби кенг қўлланиши мумкин. Реалияларни қўлланиш соҳаси ва миллий тарихий бўёқ терминлардан ажратиб туради. Терминлар сунъий йўл билан бирор-бир предметни номлаш учун яратилади. Реалиялар эса бирон-бир халқнинг дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда ўз-ўзидан пайдо бўлади. Г.Черновнинг таъкидлашига кўра, реалияларнинг муҳим қирраси у пайдо бўлган тилда кенг қўлланилиши, оммабоплиги ва таржима қилинаётган тил вакилларига умуман ётлиги ҳисобланади [7, 46-б.]. Болгар тилшунослари С.Влахов ва С.Флорин ўзларининг «*Непереводимое в переводе*» асарида реалияларни терминлардан ажратишга яққол мисол тариқасида қуйидагиларни келтирадilar: *анади*, *панья*, *муллукурумба* каби терминларга яқин гуруҳга кирувчи қабила ва ўсимлик номлари. Юқоридаги барча номлар одатий реалиялар каби кўринади. Аммо муаллифлар буларни ажабтовур талаффузи туфайлигина бундай таассурот пайдо бўлади деб ҳисоблашади [10, 11-б.]. Бундай ҳолатда муллукурумба реалия бўлса, унда французлар ҳам реалия деган хулосага келиши мумкин. Худди шундай ҳолат ўсимлик номларида ҳам учрайди. Лекин иккала сўз ҳам этник умумийликнинг номланишидир. Масалан, бир хил қатламдаги сўзларни олсак: «*марошка*», «*яғоды*» (бута ва ўт-алафлар меваси) ва «*сизаль*» «*копра*» (ўсимлик) рус тилида сўзлашувчилар учун «*марошка*» ва «*шикша*» кўпроқ таниш. Бунда фарқ шундаки, «*марошка*» ва «*шикша*» Россия худудида ўсади, «*сизаль*» ва «*копра*» эса йўқ. Шунинг учун *реалия* ва терминларни фарқлашда «танишлик» кўрсаткичи ишончли эмас. Терминларни реалиялардан фарқлашда маҳаллий ва даврий бўёқ, сўз учраган адабиёт тури ва албатта, контекст ишончли восита бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Реалияларни худди ксенизмлар каби аниқланади. Ксенизм атамаси грек тилидан олинган бўлиб, «Ксенос» – меҳмон, ёт, бегона деган маъноларни англатади [11, 260-б.]. В.Н.Ярцева ёт реалиялар (чужая реалия)га нисбатан ксенизм атамасини қўллади. Шундай қилиб, бу атаманинг кўлами реалия атамасиникига нисбатан торроқ. Чунки у ўзга маданиятга хос бўлган объект ва ҳодисаларни билдирувчи миллий лексик бирликларни қамраб олади. Ўз маданиятидаги ноёб тушунчаларни ҳисобга олмаган ҳолда ўзга маданиятга хос тушунча ва ҳодисаларни билдиради. В.В.Кабакчи бу атамани ўзаро маданий алоқа назарияси нуқтаи назаридан ўрганади. Унинг концепциясига кўра культроним атамаси орқали киритилади. Культронимлар маданий унсурларга бириккан тил бирликларидир. Культронимларнинг бирон-бир маданиятга тегишлилигига кўра культронимлар идионим, ксеноним, полионимларга ажратилади. Идионим – маълум тилда сўзлашувчи халқ маданияти унсурлари билан уйғунлашган тил бирликларидир. Ксеноним – ўзга маданият билан боғлиқ тил бирлигидир. Бироқ ксенонимлар фақатгина реалияларни эмас, балки фразеологизмлар, ибора, мақол ва маталларни ҳам ўзида мужассамлаштиради. Бундай ёндошув «*реалия*» тушунчаси кўламини кенгайтиради ва ҳар бир лексик ҳодиса таржимасини алоҳида ўрганувчи таржима назариясида юқоридаги ёндошув тўғри келмайди. Ўзаро бир-бирига яқин сўз категорияларини қиёслаб, баъзи тилшунослар реалиялар ва атоқли отларни бирлаштирадilar. В.С.Виноградов ва М.Л.Вайсбурд атоқли отларни реалиялар категориясига киритади [12, 37-б.]. С.Влахов ва С.Флорин эса реалияларни эквивалентсиз лексика туркумига киритадилар [10, 12-б.]. Болгар тилшуносларининг таъкидлашларича, байрам, эртақ қахрамонларининг номи турли хил шароитда ҳам реалия, ҳам атоқли от ҳам бўлиши мумкин. Улар бундай сўзларни гуруҳлашда орфографик ёндошувни таклиф қилишади: эртақ қахрамони «Дед Мороз» атоқли отлар категориясига киритилади, арча ўйинчоғи «Дед Мороз» реалия таркибига. Шунинг қайд қилиш мумкинки, бундай орфографик қоидалар турғун эмас, чунки турли хил луғатлар бундай атоқли отларни турли хил ёзув вариантларини таклиф этади.

Шундай қилиб, баъзи атоқли отлар ва реалияларнинг чегараси аниқланмаган бўлиб бир-бирига нисбатан алмашувчандир. Лекин атоқли отлар ўзининг табиати билан реалиялар ва лексиканинг бошқа қатламларидан ажралиб туради. Бундай лексик бирликларни ўзга тилга кўчиришда улар ўзининг асл талаффуз қиёфасини сақлаб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А.. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: Маънавият нашриёти, 2008.
2. Рьльский М. Искусство перевода. – М.: Советский писатель, 1986.
3. Владимирова Н. Некоторые вопросы художественного перевода с русского на узбекский язык.

4. Соболев Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский. М., 1952.
5. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.: Международные отношения, 1975.
6. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., 1953.
7. Чернов Г.В. Вопросы перевода безэквивалентной лексики на английский язык. Автореф. дис.канд. филол.наук. МГПИИЯ.М., 1958.
8. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 2004.
9. Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода. М., 1964.
10. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе. М., 1980.
11. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. М., 1998.
12. Вайсбурд М.Л. «Реалии как элемент страноведения». Русский язык за рубежом, 1972. №3

Ірына Цівунчык
(Гродна, Беларусь)

ФРАЗЕАСЕМАНТЫЧНАЕ МІКРАПОЛЕ «СТАН СНУ» Ў ФРАНЦУЗСКОЙ МОВЕ

Паняцце поля трывала ўвайшло ў сучасныя метады даследавання і адносіцца да асноўных паняццяў семантыкі. Нягледзячы на тое, што тэорыя поля існуе каля ста гадоў, цікавасць да яе на сучасным этапе развіцця лінгвістыкі ўзмацняецца. Гэта абумоўлена актуальнасцю семасіялагічных задач. «Семантычнае поле – гэта кампактны, унутрана спаяны адрэзак слоўніка, элементы якога ўзаемна абмяжоўваюць адзін аднаго і... пакрываюць дадзеную паняццевую сферу» [1, с. 46].

Фразеалагічны склад мовы, як і лексічны, можа быць прадстаўлены ў выглядзе полевай мадэлі. Фразеасемантычнае поле – гэта структурная арганізацыя сукупнасці фразеалагічных адзінак, што маюць агульную семантычную тэму, выражаюць адно паняцце і характарызуюцца сістэмнымі адносінамі. Вылучэнне фразеасемантычнага поля ажыццяўляецца выяўленнем элементарных адзінак сэнсу – інтэгральных і дыферэнцыйных сем, што ўваходзяць у значэнне шэрагу фразеалагізмаў. Інтэгральныя семы выражаюць агульную ідэю, дыферэнцыйныя – удакладняюць адценні сэнсу фразеалагічных адзінак. Фразеасемантычнае поле структурна неаднастайнае. Яно мае ядро і цэнтральную частку, да якіх прылягае перыферыя, бліжняя ці дальняя. Фразеалагізмы размяркоўваюцца ад ядра і цэнтральнай часткі да перыферыі ў адпаведнасці з наяўнымі ў іх семантычны дыферэнцыйнымі семамі.

Для прыкладу разгледзім фразеасемантычнае мікраполе французскай мовы «стан сну», якое ўваходзіць у склад субполя «фізіялагічны стан чалавека». Крыніцай фактычнага матэрыялу паслужыў фразеалагічны слоўнік французскай мовы [2].

Фразеалагізмам фразеасемантычнага мікраполя «стан сну» ўласцівы інтэгральныя семы 'фізічны стан', 'фізіялагічны стан', 'стан сну' і дадатковыя семантычныя адценні, на падставе якіх вылучаюцца чатыры фразеасемантычныя групы.

Да ядра поля ў французскай мове належаць фразеалагізмы семантычнай групы «сон чалавека», што абазначаюць фізіялагічны стан сну асобы без указання на яго інтэнсіўнасць: (*être, aller dans les bras de Morphée* (літар. (быць) у руках Марфея, (пайсці) у рукі Марфея) 'спаць' і інш.: 1) *Je me souviens d'une autre manicure, à qui il avait dit un jour: – J'ai envie d'aller dans les bras de Morphée, et qui avait répondu: – Qui c'est ça, Morphée?* (А. Жэлінэк).

У французскай мове сустракаюцца такасама фразеалагізмы, што абазначаюць стан чалавека, які не спіць, а дрэмле. Яны аб'ядноўваюцца ў фразеасемантычную групу «стан драмання» і складаюць цэнтральную частку мікраполя «стан сну». З дыферэнцыйнай семай 'драманне' выступаюць наступныя фразеалагізмы: *faire (piquer) un somme* (літар. зрабіць (укалоць) сон) 'драмаць', *piquer du nez* (літар. зарывацца носам), *piquer des clous* (літар. забіваць цвікі) – 'драмаць седзячы ці стоячы': 1) *Tout est en ordre, mes mesures sont prises, et comme je tombe de fatigue, je vais piquer un somme dans ce coin* (Ж Валес); 2) *L'heure est lourde. Cette fois, c'est Monsieur Lacroque qui pique du nez et va s'endormir* (А. Дэ Віны).

Вылучаны таксама фразеалагізмы, якія ўказваюць, што чалавек спіць чуйна. На падставе дыферэнцыйнай семы 'чуйны сон' такія адзінкі адносяцца да цэнтральнай часткі мікраполя: *ne (dormir) que d'un oeil* (літар. (спаць) толькі на адно вока): 1) *Un beau matin, je m'éveillai assez étonné de ne sentir aucun mouvement dans le bâtiment. A vrai dire, je ne dors jamais que d'un oeil, comme on dit, et, le roulis me manquant, j'ouvris les deux yeux* (А. Дэ Віны).

Перыферыю разглядаемага мікраполя фарміруюць фразеалагізмы з дадатковымі семантычнымі адценнямі, што ўказваюць на інтэнсіўнасць сну чалавека. Фразеалагічныя адзінкі з дыферэнцыйнай семай 'моцны сон' аб'ядноўваюцца ў семантычную групу «стан моцнага сну»: *écraser des puces (sa couche)* (літар. задушыць блохі (пасцель)), *(dormir) du sommeil du juste* (літар. спаць) сном праведніка), *(dormir) comme une souche* (літар. (спаць) як пень), *(dormir) comme une bûche* (літар. (спаць) як палена), *(dormir) sur ses deux oreilles* (літар. (спаць) на сваіх двух вушах), *(dormir) comme un plomb* (літар. (спаць) як свінец): 1) *Les trois lions, absolument immobiles, étaient couchés en demi-cercle comme de gros chats. On ne voyait plus leur tête, perdue dans un épais manchon de fourrure noire, et ils dormaient du sommeil du juste* (Ж. Верн); 2) *Je les entendais qui se parlaient. Le reportage! L'enquête technique! La mise au point scientifique! La critique désintéressée... que j'arriverais sans aucun doute... qu'elle pouvait s'en retourner tranquille et dormir sur ses deux oreilles... que l'avenir me souriait déjà...* (Л.-Ф. Сэлін); 3) *Il dort comme une bûche, mange comme un collegien, chante, siffle, butane les chambrières* (М. Прэвост); 4) – *Je soupçonne l'inquiétant Boerstecher de*

mêler du chloral à vos brevages. – Je ne crois pas, dit-il. – J'ai dormi *comme une souche*, mais d'un sommeil naturel et je me sens ce matin parfaitement lucide (А. Маруа).

Фразеологізми (*dormir*) *comme un sabot*, (*dormir*) *comme une toupie d'Allemagne*, што таксама адлюстроўваюць стан моцнага сну чалавека, маюць дадатковае семантычнае адценне, якое ўказвае на гучны сон храпуна (дыферэнцыйная сема 'храп'): – Mais monsieur, dit la servante, qui ne se sentirait pas de pitié pour ce pauvre jeune homme, qui dort *comme un sabot* sans savoir son sort (А. дэ Бальзак).

Тым не менш фразеалагізмы, што перадаюць стан чалавека, які моцна спіць, маюць і іншыя дадатковыя дыферэнцыйныя семы:

1) 'ціхамірны сон' – (*dormir*) *comme un ange* (літар. (спаць) як анёл), (*dormir*) *comme un bienheureux* (літар. (спаць) як блажэнны): 1) Et mon petit... mon enfant? Il dort *comme un ange* (Гі дэ Мопасан); 2) Il dormait *comme un bienheureux* (Л. Арагон);

2) 'глыбокі сон' – (*dormir*) *comme un loir* (літар. (спаць) як соня), (*dormir*) *comme une marmotte* (літар. (спаць) як сурок), дзе фізіялагічны стан чалавека параўноўваецца са станам жывёліны (*loir*, *marmotte*), якая знаходзіцца ў зімовай спячцы: 1) – Crie pas trop, Valérie, dit-il. Vous dormiez tous *comme des loirs* (А. Базэн); 2) Comment! Sylvie, voilà dix heures moins quart, vous m'avez laissée dormir *comme une marmotte*. Jamais pareille chose n'est arrivé (А. дэ Бальзак).

У фразеасемантычным мікраполі «стан сну» перыферычнымі з'яўляюцца фразеалагізмы з дыферэнцыйнай семай 'працяглы сон'. Яны характарызуюць чалавека, які непрабудна, без просыпу доўга спіць і складаюць фразеасемантычную групу «стан працяглага сну»: *faire le tour du cadran* (літар. зрабіць круг па цыферблаце), *ne faire qu'un somme* (літар. зрабіць толькі сон): 1) Entendons-nous, afin que l'un ne gêne pas l'autre. Nous nous levons tous deux à cinq heures et demie précises. Vous aussi? Oui. Je *ne fais qu'un somme* mais je ne peux pas rester au lit le matin (Ж. Рэнар); 2) – Madame dort très peu, alors elle a besoin de récupérer. Quand il arrive de dormir, c'est souvent pendant toute une journée. – Elle *fait le tour du cadran*? (Р. Мадзьяно).

Такім чынам, фразеасемантычнае поле выступае як механічная катэгорыя вышэйшага парадку, а яго сістэмнасць пацвярджаецца наяўнасцю ў яго структуры розных па ступені складанасці семантычных групавак, якія самі па сабе таксама арганізаваны сістэмна.

Літаратура:

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии // Ахманова О.С. – М.: Просвещение, 1967. – 160 с.
2. Rey A. Dictionnaire d'expressions et locutions // Rey A., Chantreau S. – Paris: Le Robert, 2007. – 1086 с.

Жұпар Шаймерденова
(Қазақстан, Талдықорған қаласы)

ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ӨНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ САЛТ-ДӘСТҮР АТАУЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Еліміз егемендік алып, өз алдына дербес мемлекет болып қалыптасуы, ұлтымыздың рухани байлығы – сан ғасырлар бойы жоғалып кеткен ұлттық салт-дәстүріміз, дініміз бен діліміз және мәдениетіміз бен тіліміздің жанданып дамуына даңғыл жол ашты. Қазақстанның дүниежүзілік қауымдастыққа керегесі кең, терезесі тең құқылы ел болып енуі – әлем жұртшылығының ұлттық тілімізді, тамыры тереңде жатқан тарихымыз бен сан салалы салиқалы мәдениетімізді мойындағанының айнымас айғағы. Ұлттық мәдениетіміз бен тілімізді жан-жақты зерттеп, өшкенін қайта жандандырып, дамытып, рухани қазынамызды келесі ұрпаққа табыстау, демек, болашақ ұрпақтың міндеті болып табылады. Әрине, бұл өзгеден гөрі ең алдымен, өзімізге қажет рухани дүние, келешегі кемел ұлы ұрпаққа қажет құндылықтар. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Бір мақсат! Бір мүдде! Бір болашақ!» атты Қазақстан халқына Жолдауында тіл саласында жеткен жетістіктерімізге тоқтала келіп, «Енді ешкім өзгерте алмайтын бір ақиқат бар! Ол ана тіліміз Мәңгілік Елімізбен бірге мәңгілік тіл болды. Оны даудың тақырыбы емес, ұлттың ұйытқысы ете білгеніміз жөн», -деп мәлімдеді [1,76].

Қазақтың белгілі жазушысы, Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының иегері Дулат Исабеков шығармаларының ішіндегі әңгіме жанрынан ұлттық болмысты танытатын салт-дәстүр атаулары ерекше орын алады. Ал, қазіргі таңда, Дулат Исабеков шығармалары Қазақстан жазушыларының ішіндегі әлем тілдеріне ең көп аударылып, жұртшылықтың қызығушылығын тудыруда.

Д.Исабеков «Шалдар» әңгімесінде: «Жылқы мен жылқы кісінескенше, адам мен адам сөйлескенше деген осы ғой. Шалдар жиналып, әзіл-оспақ араласқан соң Қаракең өзін алғаш кіріп келгендей емес, еркін, кең ұстады. Құдасы да жаман кісі көрінбейді. Болса да келгелі бері бақылап отыр. Әңгімесі дәмді екен. Тыңдаушысын тамсандырып, айызын қандырып тастайды. «Әлбетте, әлбетте, -деді Қаракең өзіне-өзі. – Қыз ашуы оңай дейсің бе? Соның орнында мен болсам қайтер едім? Алғашында солғын болса, кеудесін ашу кернеген шығар. «Ашу алдында, ақыл соңында» деген бар емес пе?» [2, 256].

Жазушы осы бір үзінді де «Жылқы мен жылқы кісінескенше, адам мен адам сөйлескенше», «Ашу алдында, ақыл соңында» деген ұлттық болмысты танытатын мақал-мәтелдерді қолданып, оқырманға барынша түсінікті түрде жетік суреттейді. Сонымен қатар, *әзіл-оспақ* қосарлама және өзіне-өзі қайталама қос сөздерін, *еркін, кең* синонимдік қатарлар арқылы сөйлемге рең беріп отыр. Дулат Исабеков салт-дәстүрдің көнеден келе жатқан түрі – *құда түсу, құдаласуды қолданған. Құда* – ерлі-зайыптылардың

туыстары мен туысқандары арасындағы құдаластықпен байланысты жекжаттық қатынасты білдіретін атау. Сонымен қатар қыз алып, қыз беріскен ер адамды құда деп атайды. Құдалардың өзі *бас құда, бауыздау құда, бел құда, бесік құда, қарсы құда, сүйек жаңғыртқан құда* болып түр-түрлерге бөлінеді. Аталған құдалардың туған-туыстары да бір-біріне құдандалы, яғни «құда, құдағи» болып саналады [3, 639б].

Ал енді мына үзінді де «*осы бір жапырақ қара баланың арқасы ғой жұрт қатарлы жекжат тауып, келін түсіріп, ду-ду той жасап, ел санатына қосылып отырғанымыз*» [2, 286]. Жазушы бірде құда, бірде жекжат сөзі арқылы ойын жүйелі түрде жеткізуге тырысады. Мұндағы *жекжат* сөзінің мағынасыенді қыз алысып, қыз берісіп, бір-бірімізбен туыстық қатынастан, құдалық қатынасқа көшуге жол ашық деген сөз. Автор ел, халық сөздері синоним бола алатын *жұрт* сөзін, ду-ду қайталама қос сөзін қолданған.

«Қаблан» әңгімесінде: *Әкемнің ет құдасы біздің кәрі төбетіміз былтырғы жылы боранда қасқырға жем болған соң қолындағы асыл тұқымды қаншығы жақсы күшік туса, жекжат пен жекжаттың ит пен мысық, пышақ пен тауық алмаспайтын қазақтың қараңғы ырымын біле тұрса да дәл осы жолы оны аттап өтіп, ең жақсы арлан болды-ау деген күшігін әкеп бермек болған* [2, 456]. Яғни, қазақ халқының өзіндік ырым-тайымдарын, құда мен құда бір-бірімен ит пен мысық, пышақ пен тауық дегендерді өзара алмастырмайтындарын білуімізге болады.

Этностың ақиқат дүние туралы көзқарасы, салт-дәстүрі, жол-жоралғылары әдет-ғұрпы, моралі, әдебі, тұрмыс-тіршілігімен байланысты ақпараттар жинақтаған тұрақты сөз орамдарының мазмұндық құрылымында ақиқат дүниенің тілдік бейнесін көрсететін ұлттық менталитетті танытатын компоненттер болады. Рухани мәдениет туралы Ж.А.Манкеева: «яғни салт-дәстүрлер жай қолданбалы нәрсе, я науқандық, мерекелік көрнекі құрал емес. Ол - ұлтты рухтандырып, оның ішкі, сыртқы келбетін өрнектеп, көрсетіп отыратын көрсеткіштердің бірі. Себебі, дәстүр әркімнің жеке басының жағдайына байланысты емес, ол халықтың әлеуметтік-психологиялық, мәдени, тұрмыстық, дүниетанымдық жағдайына байланысты қалыптасатын - жалпыхалықтық құбылыс. Екіншіден, дәстүрдің тағы бір сипаты - оның тұрақтылығы. Ол оңайлықпен өзгере салмайды, тіл арқылы ол ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Сол арқылы ұлт өмірінің жемісі үзілмей, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі» дейді [4, 96б].

Жазушының «Талахан-186» әңгімесінде: «*Ол екі баласын сүндетке отырғызу үшін Арыстағы хирурге алып кеткен, - деді физкультурашы Әбдеш*» [2, 143б]. Ал «*Бонапарттың үйленуі*» әңгімесінде: «*Мәселе...*

Қысқасын айтқанда, бір айдан кейін келіншек әкелетін боп отырған Бонапарт сүндетке отырғызылмаған боп шықты. Бұл күтпеген оқиға болып шықты» [2, 178] деген үзінділерден байқауға болады.

Халықтың түсінігі бойынша, сүндетке отырғызудың мақсаты – бала ер жетіп, азамат болды дегенді білдіреді. Қазіргі күні қазақ халқы осы салтты «Сүндет той» деп, көп жерлерде үлкен той жасап, атап өтеді. Сүндетке отырғызылған балаға тай мінгізіп, келген қонақтары сыйлықтар сыйлайды. Бұрынырақта атқа жабу жауып, ашамай салып, сүндетке отырғызылатын баланы отырғызып, алдына қоржын іліп, туған-туыстарын тойға шақыртуға шығарған.

«*Арада он күн өткен соң, Әбдешімнің жұртында қалған қараша үйдің сыртқы жағына қылжақбас жігіттер мынандай жазуы бар тақта іліп кетіпті:*

«*Бұл үйде 1989 жылы 8 июль мен 28 июль аралығында Бонапарт сүндетке отырғызылған*». Бұл жазуды көрген адам күмей өтпейтін болды [2, 178б]. - деп әңгімеленеді.

Д.Исабеков «Бонапарттың үйленуі» әңгімесінде: «*Балаға ат қоюға келгенде қазақтан өткен «нахал» ешкім жоқ. Олар дүниежүзілік есімдердің қожасындай оның төбесіне шығып отырып алады да, «мынау ананыкі екен, мынау мынаныкі екен» деп бас қатырып жатпай, қайсысы аузына түссе, сонысын алып баласына жапсыра салады. Ол есім жақсы ма, жаман ба, қазақ топырана үйлесе ме, үйлеспей ме, үйлесе қалған күнде де дәл соның баласына келісе ме, келіспей ме – онымен ісі де болмайды. Тіпті, сол өзі құрметтеп отырған адам кім болған, не істеген, ұлты қайсы, қазаққа оның қатысы болып па еді, болмап па еді, оны да ойлап қатырып жатпайды*»

«*Мұртты қазақтың бүгінгі ұрпағы логикалық жағынан жұртты жеңіп кетті де, Әбдешімнің баласы Бонапарт деп аталды. Той тойланды, азан шақырылды, ат қойылып, ресми бекіп кетті*» [2, 181б].

Жазушы әңгімесінде қазақтардың дәл сол кездегі ат қою теориясы жөнінде айта келіп, той жасау, азан шақыру, келін түсіру, құдаласу, сүндеттеу сияқты сал-дәстүрлері туралы сөз қозғайды. Мұндағы, *Бонапарт* - француз есімі, күшті әскердің командирі. «Бонапарттың үйленуі» деп аталатын әңгіме соңын автор «*Қазақ боп өмір сүру қызық сияқты*» деп аяқтағаннан-ақ, ұлтқа деген ыстық ықыласын, шын пейілін анық аңғарамыз.

Жазушы әңгімелерін оқи отыра, ат қою ерекшеліктеріне ерекше ден қойғанын байқаймыз. Мәселен, Д.Исабековтың әңгімелеріндегі негізгі кейіпкерлер есімі Шойынқұлақ, Пістекұл, Молдабай, Кемпірбай, Ештен, Жапархан, Ипатша, Нәметай, Әбдешім, Бонапарт, Дәржан, Қалампыр, Тұрлыбек, Сопытай, Бопытай, Қаршыға, Кәмәсия, Жәдігер, Желдібай, Есіркеп, Елемес, Ережеп деп аталады. Дулат Исабеков көбінесе кейіпкерлердің болмысына, іс-әрекеттеріне, сөйлеу этикеттері мен ишараттарына мән бере келе, есімдердің қойылғандығын аңғаруға болады.

Тіршілік циклі ғұрыптарындағы отбасылық, әлеуметтік жора, дүниеге келген сәбиге ат қою, есім беру рәсімі. Дүниеге келген нәрестеге ат қою ғұрпының ұстанымдары мен атқарылуы бағзы заманнан бері қалыптасып келе жатқан анимистік, тотемдік, магиялық наным-сенімдермен тікелей байланысты жүргізілді.

Қазақта қалыптасқан салт бойынша, балаға ат қою – ауылдың абыройлы ақсақалына немесе құдайы не құрметті қонаққа бұйыратын құрмет. Бұл рәсім баланы бесікке салардың алдында орындалады:

мал сойылып ағайын-туыс, көрші-көлем шақырылады, ет желініп болған соң, құндақтаулы баланы ақсақалдың қолына береді. Ақсақал баланың құлағына жақын *«Сенің атың Пәленбай»* деп, үш мәрте қайталайды [4,235б].

Биыл көктемде, аманат жан аман болса, Ерғабылыңыз жиырма екіге толады екен.

- *Иә, иә, дұрыс, балам,-деді Қаракең Тоқтарбектің ескілікті шалдарша сөйлеп отырғанын, бірақ, онысы өзіне тіпті үйлеспей тұрғанына аздап езу тартып.*
- *Ер-азамат үшін бұл аз жас емес,- деп жалғастырды Тоқтарбек сөзін. – Біздің бабаларымыз он бес жасында отау иесі болған екен, ал Ерғабыл үш жылы кем екі мүшелге келті.*
- *Е-е,-деді Қаркең ішінен. – Түсінікті, түсінікті, үйлендірейік демексің ғой. Нұр жаусын тілегіңе, нұр жаусын, балам» [2,82б]. «Шалдар» әңгімесінде автор Қаракең ақсақал мен Тоқтарбектің қарым-қатынасын диалогты сөйлеу түрінде жеткізеді. Диалогты сөйлеуде езу тарту – күлді, жымыды, отау иесі болу – шаңырақ көтеру, үйлену мағынасында, ер бала, жігіт сөздерін ер-азамат қос сөзі арқылы жеткізіп тұр.*

Шаңырақ көтеру - жігіттің некелесуіне байланысты өз үйінде ұйымдастыратын той-думаны. *“Шаңырақ көтеру”* деген атау еркектің әйел алып үйлі болуына, жеке түтін түтетіп, отау тігуіне байланысты қалыптасқан. Дәстүрлі қазақ қоғамында ұзатылатын қызға міндетті түрде отау тігіп беретін, яғни жігітәйел алып, неке құрумен бірге үйлі болып бөлінетін. Сондықтан да осы қуанышқа байланысты ұйымдастырылатын мереке шаңырақ көтеру тойы деп аталған. Қазақ халқының ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғасырлар бойы желісін үзбей жалғасып келе жатқан өзіндік салт-дәстүрлері бар. Ата-ана екі жасты үйлендірмес бұрын жігіт қалыңдықты туыстық араға жеті ата салып іздестіруін, жастарының ерекшелігін ескеріп отырған. Үйлену тойы алдында құда түсіп, жаушы жіберген. Құда түсу, ұрын тойын өткізген. Құдалар бір-біріне есік көрсеткен. Қалың малын алып, жасауын берген.

Ене, бұйрық деген осы екен де,-деді әлден соң Қаракеңмен бірге келген кәрия сөз бастап. – Құдай бұйыртса, міне, сіздер мен біздер жекжат болдық. Өкінгенмен не пайда, енді қалғаны қуаныш қой біздерге. Бәріміз де қыз өсіріп отырмыз. Қызы бар үйдің түбі бір өкініші бар. Сол қызымыздың қай күні кетіп қаларын алла білсін. Бүгіндегі жастарға пәлен деу де қиын ғой. Молда-еке, қызыңыз жаман есікке барған жоқ. Әкесі міне, ақ тілеумен алақанын жайып алдыңызға кеп отыр. Ұл болса өз баламызды мақтау жараспас, дегенмен қыз қалаған соң жаман болмағаны ғой, рас емес пе,-деп аздап күлімсіреп ол отырғандарға қарады [2,96б]. Қазақ тілінде құрметтеу, қадір тұту нышанымен кісі есімінің басқы буынына – аға, -еке, -қа, -ке. –а, -е қосымшаларын қосып айту бейресми жағдайда ғана емес ресми жағдайда да қолданылатын этикеттік тәсіл. Жазушы молда-еке сөзін сыйлау, құрметтеу мақсатында қоланып, жағдаятты түсіндіруде, сонымен қатар, ақсақал, ата сөздерін емес, ақылғөй, дана, көпті көрген қария сөзін, діни тұрғыдағы атаулар алла, құдай сөздерін қолданған.

«Тәшкеннен балаң келгенде бір мейіз де тарттырмадың ғой сен, қу кемпір» деп өздерінше бұртиған болады. «Біздің қолға да қарға тышар, тұра тұр, Түркістандағы қызым төркіндеп келсін...» деп қайсыбір алда тұрған қуанышын айтып, өзінің де қыз беріп, қыз алған шаңырақ екенін әзілдеп болса да байқатып өтеді [2,36б]. Мейіз тарттырмау (ауыз тидірмеу мағынасында), бұртиған болу (ренжу мағынасында, қарға тышу (жақсылық болу мағынасында) тұрақты тіркестер қолданылады жазушының *«Кемпірлер»* әңгімесінде.

Жазушының *«Конфронтация»* әңгімесінде: *«Оның үстіне бұл той – бұл ауылдың ес біліп, етек жинағалы бері ішкіліксіз өткізіп отырған үшінші тойы. Жұрттың бәрі сабырлы, жұрттың бәрі ақылды, ізетті, кішіпейіл, кешірімшіл, мейірбан, әзілкеш, сөзге сараң да сыпайы. Соған қарамастан іштей арбасу да астыңғы ағыспен өз бетінше өрбіп отырады» [2, 115б]* деп әңгімеленеді.

Құдаласу, құда атану, жекжат болу, шаңырақ көтеру, той жасау – қазақ халқының қанында, ертеректен келе жатқан, ұлттық болмысында бар дүние болғандықтан Д.Исабеков та өзінің әңгімелеріне арқау етеді.

Ғылымның уақыт тынысымен дамуы тілге де ықпалын тигізеді. Тың ізденістерге жол ашады. Қазіргі кезеңде «тіл мен мәдениет, этнос» мәселесіне қатысты түрлі ғылым саласында кешенді түрде, ғылым салаларының түйіскен жерінде зерттеу жұмыстары тілдің ұлттық сипатын, ұлттық танымын, ұлттық рухын тануға, танытуға негізделген. Халықтың болмысы мен тұрмыс-тіршілігін оның тілі арқылы тану қағидасына сай зерттеу тіл біліміндегі жаңа бағыт ретінде қалыптасты. Ұлт ұлт болып қалыптасу үшін міндетті түрде оның тілі мен салт-дәстүрі сақталуы керек. Сол сияқты, қазақ тілінен ұлттың тарихы, тағдыры, тәрбиеміз көрінеді. Жазушы Дулат Исабеков шығармалары тілдегі ұлттық сипатты, ұлттық танымды, ұлттық рухты тануға, танытуға негізделген деп білуімізге болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Егемен Қазақстан газеті «Бір мақсат! Бір мүдде! Бір болашақ!» Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Халқына Жолдауы, 2014 ж, № 3
2. Д.Исабеков «Бонапарттың үйленуі», -Алматы: «Атамұра» 2002 ж., 232 бет
3. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. - Алматы: „Жазушы“, 2007ж., 798бет
4. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: „Жазушы“, 1998ж. ,(II том)

Ғылыми жетекшісі:

ф.ғ.к., аға оқытушы Л.А.Чалтикенова.

ЕЛЕКТРОННІ НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ В СИСТЕМІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У СЕРЕДНІХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ

Криза традиційної концепції навчання, заснованої на оволодінні та відтворенні в пам'яті знань, відбувається через постійне відставання освіти від темпу розвитку наукових знань. Сьогодення вимагає не тільки зміни моделі взаємодії викладача і учня, а й зміни процесу отримання, запам'ятовування, зберігання і відтворення знань, який трансформується в здатність шукати, відбирати, аналізувати та синтезувати необхідну інформацію для навчання. Одним зі шляхів вирішення зазначених проблем є застосування інформаційно-комунікаційних технологій, що активно запроваджуються в навчальний процес, стаючи чи не головним його системним компонентом.

Впровадження комп'ютерної техніки в сферу освіти привело до його інформатизації, що полягає у використанні інформаційних технологій в процесі навчання з метою його оптимізації і активізації учбово-пізнавальної діяльності школярів. Вживання сучасних інформаційних технологій в навчальному процесі – одна з найбільш важливих і стійких тенденцій розвитку освітнього процесу. В якості середовища, що забезпечує методично правильне викладання учбового матеріалу і допомагає в управлінні пізнавальною активністю учнів, виступають електронні посібники [1, с.48].

Актуальність даної тематики полягає ще в тому, що інформатизація освіти істотно впливає на сам процес придбання знань. Нові технології навчання на основі інформаційно-комунікаційних технологій дозволяють інтенсифікувати освітній процес, збільшити швидкість сприйняття, розуміння і глибину засвоєння величезних масивів знань.

У сучасних наукових дослідженнях визначилися певні тенденції, направлені на дослідження даної проблеми, зокрема, інтенсивно досліджуються окремі напрями процесу проектування електронних освітніх ресурсів (ЕОР) такими науковцями, як Я.С. Димарський, В.П. Мороз, С.А. Хрїсточевський, І.А. Цвіла, М.В. Шуріна; проблемі автоматизації процесу проектування ЕОР присвятили свої роботи А.В. Тряпельников, В.В. Фомін, В.В. Яхненко; навчальні програми, в тому числі експертні системи і електронні посібники досліджують такі автори, як А.І. Черевиків, І.А. Черевиків, Д.А. Ларін), Н.В. Макарова, А.А. Беспалько, В.Н. Лаврентьев, Г.К. Нургалієва, Н.І. Пак, А.І. Тажігулова); взаємодією людини з комп'ютером займається серед інших І.Уалієва; дослідження В.І. Жог, М.Н. Панкіна пов'язані з визначенням ролі інформаційних технологій у формуванні єдиного освітнього простору.

Але попри достатньо великої уваги, яка приділяється сьогодні проблемі інформатизації освіти з боку науковців, все ще існує потреба в більш глибоких і детальних дослідженнях прикладної функції електронних посібників. Тому метою даної статті є визначення переваг електронних посібників, особливостей їх застосування на уроках іноземної мови, а також принципів їх створення.

Сучасні студенти є поколінням, яке тісно пов'язане з мережею Інтернет і електронний спосіб здобуття інформації (в даному випадку саме учбової) є невід'ємною складовою їхнього життя. Нові технології в освіті вітаються студентами, оскільки вони чітко усвідомлюють той факт, що знання, уміння, навички, отримані з використанням інформаційних комунікаційних технологій стануть в нагоді в процесі самовдосконалення, а в подальшому і в кар'єрному зростанні.

Розвиток інформаційних технологій істотним чином зменшив роль географічного простору як однієї з основних перешкод для здобування якісної середньої освіти. При можливості виходу в глобальну мережу Інтернет, електронні навчальні посібники стали досяжними, їх можна переглядати і отримувати консультації по їх вивченню, фізично знаходячись на видаленій відстані від бібліотеки і вчителів школи [2, с. 56].

Електронне навчання (англ. E-learning) — це система навчання за допомогою інформаційних, електронних технологій. До електронного вчення відносяться:

- самостійна робота з електронними матеріалами, з використанням персонального комп'ютера, КПК, мобільного телефону, dvd-програвача, телевізора;
- отримання консультацій, нарад, оцінок у видаленого (територіально) експерта (викладача), можливість дистанційної взаємодії;
- створення розподіленого співтовариства користувачів (соціальних мереж), які здійснюють загальну віртуальну учбову діяльність;
- своєчасна цілодобова доставка електронних учбових матеріалів; стандарти і специфікації на електронні учбові матеріали і технології, дистанційні засоби навчання;
- засвоєння і популяризація інноваційних педагогічних технологій, передача їх викладачам;
- можливість розвивати учбові веб-сервер-ресурси;
- можливість у будь-який час і в будь-якому місці отримати сучасні знання, що знаходяться в будь-якій доступній точці світу;
- доступність середньої освіти особам з особливостями психофізичного розвитку [3, с.24].

Використання електронних навчальних посібників в освітньому процесі дозволяє більш глибоко вивчити матеріал, ознайомитися детальніше з темами. Багатий і яскравий ілюстративний матеріал в електронному посібнику дозволяє наочно продемонструвати теоретичну інформацію у всьому її

різноманітні і комплексні. При використанні електронних навчальних посібників відбувається не лише репродуктивна діяльність учнів, але і абстрактно-логічна, що сприяє кращому засвоєнню учбового матеріалу [4, с. 158].

Дуже важливим є той факт, що учень має можливість і на уроках, і в процесі самостійної роботи користуватися одним і тим же електронним ресурсом, використання якого в освітньому процесі формує цілісний образ предмету, що вивчається.

Одним з основних елементів електронного посібника є фрагменти «живих» уроків викладачів. При цьому виклад матеріалу побудований так, що є можливість побачити структуру уроку і учень має можливість повторити будь-який його фрагмент. Використання ілюстрацій є також достатньо ефективним засобом. Обов'язковим елементом є додаткова відеоінформація або анімовані кліпи, супроводжуючі розділи курсу, важкі для розуміння в текстовому варіанті. Такі засоби наочної інформації дозволяють поліпшити сприйняття нового матеріалу, включити в процес запам'ятовування не лише слухові центри, але і центри зору.

До основних компонентів змісту електронного навчального посібника можна віднести інформативний, репродуктивний, творчий, емоційно-ціннісний, діяльнісний і інтерактивний.

Використання електронних посібників на уроках іноземної мови сприяє формуванню таких найважливіших навичок та вмінь, як виділення ключової інформації в об'ємних текстах, вміння узагальнювати і робити висновки, формувати і висловлювати свої думки. Електронний навчальний посібник дозволяє вирішувати наступні завдання на уроках іноземної мови: введення лексики (за допомогою яскравої наочності, відео і графічного образу з транскрипцією); закріплення лексики; робота з граматичними вправами; аудіювання (прослухування тексту, або діалогу і виконання завдань); проміжне і фінальне тестування; удосконалення процесу якісної вимови слів і словосполучень, та ін. Тобто для того, щоб електронний посібник якнайкраще відповідав сучасним вимогам до навчального процесу, необхідно, щоб він поєднував в собі функції безпосередньо посібника, викладача, довідково-інформаційного посібника, консультанта, тренажера, контролюючого засобу.

Електронний навчальний посібник може вирішувати різні завдання, тому слід виділити дві великі групи навчальних програм: програми, які використовуються в навчальному процесі, і програми для індивідуальної роботи. Перші є зручним інструментом для вчителя при виконанні вправ на різні види діяльності (читання, говоріння, аудіювання, письмо), вони повинні допомагати йому в демонстрації різних навчальних матеріалів виступати в ролі екзаменатора при тестуванні учнів. Інші мають бути цікавими і забезпечити часткову заміну вчителя, такими, що надають пояснення, відповіді на запитання, необхідну довідкову інформацію [5, с. 22]. Виходячи з цього, можна відокремити основні дидактичні принципи, які мають бути в основі створення електронних посібників з іноземної мови з врахуванням особливостей цієї навчальної дисципліни:

- принцип наочності, який здійснюється за допомогою графіки, мультиплікації, відео та мультимедійних засобів;
- принцип проблемності, де кожна дія учня спрямована на розв'язання заданих навчальних завдань;
- принцип індивідуалізації і автономності, який забезпечується режимом взаємодії студента з комп'ютером – учень, працюючи з комп'ютерним курсом, виконує обрані самостійно різновиди робіт у зручному для нього режимі;
- принципу лінгвістичної адекватності, який означає, що програмний продукт повинен забезпечувати надійність і адекватність мовних повідомлень, інструкцій, завдань.
- принцип мобільності, який проявляється в здатності системи забезпечити доступ до електронного посібника з будь-якого приладу.
- принцип гнучкості, який полягає в тому що вчитель може швидко доповнювати і змінювати текстовий або ілюстративний матеріал при виникненні такої необхідності [6, с.124].

Отже, слід зазначити, що тенденції стрімкого розвитку інформаційних технологій обумовлює необхідність зміни пріоритетів в середній освіті і створення електронних методичних комплексів і цифрових освітніх ресурсів зі всіх дисциплін, які вивчаються в школі. В цьому зв'язку електронні посібники незамінні в сучасному освітньому просторі, оскільки вони роблять процес засвоєння учнями нового матеріалу доступним, наочним і цікавим, підвищуючи мотивацію до навчання. Результати впровадження вже існуючих електронних комплексів в навчальний процес демонструють успішність учнів в оволодінні іноземною мовою, констатують високу мотивацію учнів до навчання, їх високий рівень навченості та освіченості, і тому можна зробити висновок, що потрібно вивчати і поширювати досвід їх використання та проводити роботу зі створення нових електронних навчальних посібників для вивчення іноземної мови.

Література:

1. Агеев В.Н. Электронные издания учебного назначения: концепции, создание, использование: учеб. пособие / под ред. Ю.Г. Дрекса. – М.: Моск. Гос. Ун-т печати, 2003. -236с.
2. Проблемы внедрения и применения электронных учебных пособий в системах дистанционного образования российских ВУЗов [статья]// Современные проблемы информатизации в моделировании и социальных технологиях: Сб. трудов. вып. 13/ под ред. Д.т.н. проф. О.Я. Кравца. Воронеж: «Научная книга», 2008. С. 191-194.
3. Электронное обучение // ru.wikipedia.org – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Электронное_обучение

4. Зайнутдинова Л.Х.. Создание и применение электронных учебников. Астрахань, ООО «ЦНТЭП», 2003,- 364 с.
5. Клименков А. Технологии: Пять рифов обучающих программ.// "Компьютерра". - 2007. - № 15. - с.22-23
6. Approaches to Materials Design in European Textbooks: Implementing Principles of Autonomy, Cultural Awareness / Ed: Fenner Ann-Britt, Newby David. – European Center for Modern Languages, 2000. – 221 p.

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ**Дилмурод Ашуров
(Наманган, Узбекистон)****ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИДА ИЖТИМОЙ АХЛОҚ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ**

Ҳеч қайси жамият инсонлар онгида ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди. Ахлоқий қадриятлар ота-боболардан қолган ва асрлар давомида тўпланиб келинган яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тушунчаларда акс этади. Бу тушунчаларга ҳалоллик ва ҳаром, тўғрисиўзлик ва ёлғон, саховат ва очкўзлик, камтаринлик ва кибру ҳаво, меҳр-муҳаббат ва нафрат каби тушунчалар кирган.

«Ахлоқ, — деб таъкидлайди Президент И.А.Каримов, — бу аввало, инсоф ва адолат туйғуси, имон, ҳалоллик дегани. Қадимги аждодларимиз комил инсон ҳақида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан мурасасиз исён бўлиши керак. Шундай одамгина лафзини сақлайди, бировнинг ҳаққига хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, ватани, халқи учун жонини фидо этишга ҳам ўзини аямайди».

Ахлоқ - жамият, замон, баъзан умумбашарий аҳамиятга эга, инсоният тарихи учун намуна бўла оладиган ижобий хатти-ҳаракатлар йиғиндиси, инсоний камолот даражасини белгиловчи маънавий ҳодиса.

Ахлоқ инсоният ўз тажрибаси орқали эришган донишмандлик намуналарини ҳикматлар, нақллар, матал-мақоллар тарзида баён этади, кишиларни ахлоқий қонун-қоидаларга ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаради. Масалан, автобусда ёшгина талаба йигит ҳамма қатори ўтирибди. Навбатдаги бекатдан бир кекса киши чиқиб, унинг рўпарасида тик туриб қолди. Агар талаба дарҳол: «Ўтиринг, отахон!» деб жой бўшатса, у чиройли аъмол қилган бўлади ва бу аъмоли билан атрофдагиларда яхши кайфият уйғотади; четдан қараб турганлар унга ич-ичидан миннатдорчилик билдириб: «Барака топгур, одобли йигит экан», деб кўядилар ва албатта, бирор бир халқ мақолларидан айтадилар «Бола — азиз, одоби ундан азиз». Аксинча, талаба тескари қараб олса, ёки ўзини мудраганга солиб, қарияга жой бўшатмаса, ўтирганлар кўнглидан: «Бунча беодоб, сурбет экан!» деган фикр ўтади, хуллас, у кишида ёқимсиз таассурот уйғотади. Мана шунга ўхшаш ҳолатларда халқ ҳаётида доим учраб турадиган «Каттанинг ҳурмати — қарз, Кичикка салом — фарз» деган мақоллар ишлатилади.

Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар ана шу танловни рўёбга чиқаришга, яна ҳам аниқроқ айтганда, уни осонроқ амалга оширишга хизмат қилган. Илк ахлоқий қоида «Ўзингга раво кўрмаган нарсани бошқага раво кўрма» мазмунида дунёга келган. Унинг ҳозирги замондаги эквиваленти «Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур» каби мақолларда акс этган.

Инсон ҳаётида ахлоқий меъёрлар ҳам катта аҳамиятга эга. Ҳалоллик виждон, адолат ва бурч каби мезоний тушунчалар билан боғлиқ. Даставвал у диний тушунча сифатида вужудга келиб, ҳар бир мусулмоннинг емак-ичмаги, жинсий ва иқтисодий хатти-ҳаракатлари сифатини белгилаб берувчи шаръий меъёр бўлиб амал қилган, унинг зидди — ҳаром диний нуқтаи-назардан салбий ҳисобланган хатти-ҳаракатларга нисбатан қўлланилган.

Чунончи, имом Ғаззолийнинг ҳаром ейиш ҳақида тўхталиб, мана бундай дейиши бежиз эмас:

«...Хоҳи зулм билан олинган бўлсин (куч ишлатиб, хоинона ундириш ва босқинчилик-ўғрилиқ йўллари билан олиш); хоҳ завқ ва ўйин йўли билан олинсин (қимор ва шунга ўхшаш нарсалар билан бўлганидай); хоҳ ҳийла ва найранг йўллари билан олинсин (товламачилик ва алдамчилик, тарозидан уриш каби); ўз моли ва бойлигини ҳаром ишларга (ичкиликбозлик, қимор, фоҳишабозлик) харжлаши - ҳаммаси ҳаром ейишга киради».

Афсуски, Ғаззолий санаб ўтган ҳолатлар ҳаётда кўп учрайди. Чунки нопок йўл тутиш осон, лекин ҳалолликка эришиш қийин. Халқ орасида ҳалол ва ҳаром масалаларига бағишланган мақоллар учраб турадики, улар халқнинг бошидан ўтказган, тажрибада синалган мисоллар воситасида ифодаланади. Халқ оғзаки ижодида, оғзаки нутқда «Дили покнинг иши — пок», «Дили покнинг йўли — пок», «Ишлаб топганинг оши — лаззатли», «Кўнгил тортган ош — ҳалол», «Манглай теринг билан топилган мол, Танинга ҳалол», «Ошинг ҳалол больса, кўчада ич» каби ҳалоллик ҳақидаги, «Порахўр беш қўлини оғзига тикар», «Порахўр — текинхўр», «Порахўр — ҳаромхўр», «Порахўрнинг кўзи бешта, Қўли — тўртта», «Порахўрнинг тавбасидан кўрқ, Муғомбирнинг — йиғисидан», «Текин бўлса, мих ютади», «Текин гўштнинг суяги бурун йиртар» кўринишидаги ҳаром ҳақидаги мақоллар қўлланилади. Бунинг сабаби шундаки, ҳалолликнинг мавжудлиги фидоийлик ахлоқий тамойили ва ростгўйлик ахлоқий меъёри билан шартланади; доимо ҳалоллик қилиш ёки ҳалол яшаш учун киши, албатта, нималардандир кечиши, кимларгадир қарши бориши, фақат рост гапириши, сўз билан иш бирлигига эришиши керак. Шу боис ҳалол инсон жамоатчилик ўртасида обрўга эга, ҳурматга сазовор бўлади. Қайси жамиятда ҳалол фуқаролар кўпайса, ўша ерда бахт ва фаровонлик ҳуқум суради.

Қанчалик аччиқ бўлмасин, бу - бор гап, ҳақиқат. Зеро, Президент Исроҳ Каримов нутқларидан бирини «Ҳалоллик ва фидоийлик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин» деб, бошқа бир суҳбатини эса «Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин» деб атагани бежиз эмас; ҳозирда ҳалол, ростгўй, инсофли, фидоий инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жамиятини қуриш - фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англатувчи ижтимоий-сиёсий янгиликларидир.

Ростгўйлик ёки тўғри сўзлик инсоннинг ҳақиқатга интилиши билан боғлиқ. Ҳақиқат эса доимо синфийлик, партиявийлик-мафкуравийлик ва тарихийлик-даврийликдан юқори туради. Ҳақиқатнинг

ифодавий шаклларида бири ростгўйликдир. Демак, ростгўйлик — инсоннинг кейинчалик касб этган табақавийлик, — сўз онгига, руҳига сингдирган, ижтимоий-ҳаётий, даврий-тажрибавий хусусият эмас, балки унинг моҳиятига берилган фазилат. Халқ орасида “Рост айтдим — дарс айтдим”, “Рост гап айтган энгилмас”, “Рост гапга завол ёъқ”, “Рост гапирган тўғри, Ёлғончи — ўғри” каби ҳикматли мақоллар борки, улар тез-тез нутқимизда қўлланилиб нутқимизнинг пурмаънолигини, таъсирини оширади. Бола тарбиясида ростгўйлик муҳим ўрин тутди. Болани доимо тўғрисўз бўлишга, ёлғон гапирмасликка ўргатиш лозим. Кўп бора кузатиладики, яқинда тили чиққан ёш гўдак нима десангиз ишонади, ўзи нимаики деса - рост гапиради («Алдагани бола яхши» деган мақолни эсланг). Гўдакнинг соддалигидан, ишонувчанлигидан, тўғриси айтишидан биз-катталар куламыз; лекин ҳақиқат устидан, ростгўйлик устидан кулаётганимизни ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Гўдак улғайиб, «ақли кириб» боргани сари атроф-муҳитда ёлғон мавжуд эканлигини, рост гапирса ё кулги бўлиши, ё жазо олиши мумкинлигини англаб етади ва аста-секин ёлғонга ўргана бошлайди, дастлабки маиший ёлғон ижтимоий босқичга кўтарилди. Ёлғонга ўрганиб у ҳам бемалол ёлғон гапирадиган бўлади. “Ёлғон айтиб фойда кўрсанг, Охири зарар топарсан” мақолидагидек охир оқибат ёлғончи уялиб қолади. Энди хусусий ёки гуруҳий манфаатдорликни таъминловчи ёлғон атрофдаги воқеаликнинг ҳамроҳига айланади. Инсоннинг бу йўлдан фақат юксак маънавийлик, биринчи галда ахлоқий тарбия кўтаради. Эзгулик, номус, ор, қадр-қиммат, инсонпарварлик, ҳалоллик, инсоф нима эканини тушуниб етган кишигина ростгўй бўла олади. Ростгўй инсон “Рост айтиб зарар кўрсанг, Охири фойда топарсан” мақолида айтилганидек охир-оқибат яхшиликка эришади.

Ростгўйлик осон эмас. У инсондан сабр-тоқат, матонат ва жасоратни талаб қилади, ростгўй инсон кўркүвдан фориғ бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам виждонига қарши бормайди: кимларнингдир кўзига қараб, яқинларини ёки ҳамкасабаларини хафа қилишдан, ўз моддий манфаатдорлигига зарар етказишдан чўчмайди. Тўғри, бундай муносабат туфайли ростгўй инсон азият чекиши, таъна-дашномларга қолиши мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси бир одамга ёки муайян гуруҳга воқеликни асл ҳолида етгазганлигидан, уларни нотўғри йўлга солиб юбормаганлигидан қалбда пайдо бўлган қониқиш ҳисси, хотиржамлик ва ором туфайли ювилиб кетади, ички бир қувонч унга баланд руҳ бағишлайди. Халқ мақолларида айтиланидек, “Рост гап айтган энгилмас”, “Ҳақиқат эгилади, букулади, лекин синмайди”.

Ёлғонга келсак, уни кўпчилик донишмандлар энг катта ёвузликлар сирасига киритишган. Чунки ёлғончи кишилар бўлган ёки бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида нотўғри ахборот бериб одамларни адаштирадиган, ўзлари ҳам адашадиган. Кимнингдир ёки кимларнингдир ёлғони туфайли одамлар ишончига лойиқ нарсаларга ишониш, ишончсизликка созовор нарсаларга ишонмаслик имконидан маҳрум бўлдилар ва турмушда ҳатто ҳаёт-мамонт масалаларида нотўғри қарорлар қабул қиладилар, бу нарса эса фожеага олиб келади. Ёлғончилик қилган одам ҳам «қуруқ» қолмайди, у ҳам ўз «фожеавий улуш»ига эга бўлади, унга бундан буён номуссиз, каззоб, ишониб бўлмайдиган одам сифатида муносабат қилинади, бу бир томондан, иккинчи томондан, ўзи ҳам зарар кўради. Бунга ўзбек халқ эртақларидан биридаги икки марта ярим кечада «Уйим ёниб кетди!» деб ёлғондан фарёд кўтариб, ҳаммани - соғу касални, қарию ёшни оёққа турғизиб овора қилган, учинчи марта ҳақиқатдан ҳам уйига ўт тушганида кўтарилган дод-войга ҳеч ким эътибор қилмаган ёлғончининг қисмати мисол бўла олади. Ўз қишлоқдошларининг ишончини йўқотган эртақ қаҳрамони фақат ўзгаларнигина эмас, ўзини ҳам алдади: учинчи чорловига ҳеч ким ёрдамга келмади, уйи таг-туғи билан ёниб кетди, бошпанасиз қолди. Ҳар қандай ёлғончининг пешонасида ана шундай «бошпанасиз» паноҳсиз қолиш қисмати бор. Зеро, ёлғон айтган кишининг, хатари бор ишининг ҳар бир инсон учун ўзгаларнинг унга бўлган ишончи муҳим. Ўзгаларнинг ишончи инсоннинг ўзига ишончини шакллантиради ва мустаҳкамлайди.

Халқ мақолларида иймон ва эътиқодли, инсофли бўлиш, ҳалоллик, поклик, ростгўйлик, камтарлик, халқпарварлик, адолатпарварлик, сахийлик каби олижаноб инсоний хислатларни куйлаш, тарғиб қилиш ва бундай хислатларни ўзида мужассамлаштириш тарғиб қилинади. Шу билан бирга мақоллар инсонни ўз хулқ-атворидаги ёлғончилик-каззоблик, ўғирлик, манманлик, мутакаббирлик, ҳаддан ошиш, шаробхўрлик, порахўрлик, судхўрлик, хасислик, мансабпараст ва молпарастлик, маиший бузуқлик, ҳаромхўрлик каби жирканчли, ярамас салбий иллатлардан халос бўлишга ундайди.

Юқорида баён қилинган фикрларни мухтасар қилиб айтиш мумкинки, Одамда кўриш учун кўз, яхши-ёмонни фарқлаш учун ақл мавжуд. Инсон ўзини таниши ҳам, танимаслиги ҳам мумкин. Ана шу силсилалар ичидан мукамал шахсият—комил инсон ажралиб чиқади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. М.Бекмуродов. Ўзбекистонда жамоатчилик фикри. —Тошкент: Фан, 2000. —Б. 159.
2. М.Ҳошимова. Ахлоқий тарбиянинг жабҳалари //Таълим ва тарбия. № 1-2. —Б. 89.
3. Ўзбек халқ мақоллари. Икки томлик. —Тошкент: Фан, 1987. —Б. 172.
4. Ғаззолий Абу Ҳомид. Мукошафат ул-қулуб. —Тошкент: Адолат, 2002. —Б. 126.
5. Ўзбек халқ мақоллари. Икки томлик. —Тошкент: Фан, 1987. —Б. 173.

Юлія Пятковська
(Київ, Україна)

ІНСТРУМЕНТИ «ЦИФРОВОГО ЗНАННЯ» В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТА

З розвитком техніки і нових технологій, які можемо нині спостерігати, Інтернет та його можливості набули широкого використання. Одним з їх найбільш визначних нововведень в освітній галузі, можна

вважати необмежений доступ до інформаційних джерел. Сьогодні школярі та студенти, здобуваючи освіту, можуть не відвідувати читальні зали книгозбірень, здебільшого достатньо зануритись у «всесвітню мережу» з її власними електронними бібліотеками. Подальший технічний поступ сприяє більшій комп'ютеризації і віртуалізації освіти, тому, на нашу думку, слід дослідити нові інструменти, які сформувались на початку XXI століття і позитивно впливають на навчально-виховний процес у вищій школі. Серед останніх культурологічних досліджень можна знайти таке нове поняття як «інструмент «цифрового знання»».

Для з'ясування змісту такого нового поняття як «цифрове знання», слід розглянути дотичне поняття «цифровий світ».

«Цифровий світ» – це світ розвитку техніки та технологій, які є необхідними для життя сучасної людини. «Цифрові знання» – це інформація, яку може отримати кожна людина за допомогою Інтернету та комп'ютерних технологій. До інструментів «цифрового знання» пропонуємо віднести такі ресурси як Вікіпедія, університетські репозиторії, конференції «TED», онлайн відео-курси, Луркомор'є та ін. Зважаючи на широке застосування цих ресурсів широким колом населення і їх потужний вплив на пізнавальну діяльність, вважаємо актуальним розглянути вплив вищезазначених інтернет-ресурсів на навчально-виховний процес.

Одним з найбільш відомих інструментів «цифрового знання», який має як низку позитивних відгуків, так і негативних, є загальнодоступна онлайн-бібліотека «Вікіпедія». Створений у 2001 році електронний ресурс спочатку не отримав визнання серед інтернет-користувачів, але зважаючи на швидкість і кількість опублікованих статей, люди почали спиратись на новий сайт, щоб верифікувати друковані матеріали [2]. Станом на 2012 рік «Вікіпедія» налічувала понад 400 тисяч статей та 100 мільйонів слів, що було набагато більше ніж в друкованій Українській радянській енциклопедії та більше ніж у Великій радянській енциклопедії [2]. Також науковці під час досліджень дійшли висновку, що ресурс найбільше використовується під час навчального періоду, у порівнянні з канікулами та святами. Якісний аналіз Вікіпедії виглядає значно важчим завданням, проте і такі спроби підіймалися науковцями. Зокрема, у 2005 році журнал Nature опублікував дослідження, в якому стверджувалося, що «англомовна Вікіпедія близька до «Британіки» за точністю наукової інформації» [2]. Ця публікація стала точкою відліку численних дискусій щодо перспектив Вікіпедії як конкурента друкованим енциклопедіям. Проведене дослідження вітчизняним науковцем О.Чирковим щодо «Вікіпедії» доводить, що статті україномовного ресурсу різною мірою сприяють ефективному навчанню, але ступінь придатності використання матеріалу визначається к викладачем, так і студентом. Також на основі дослідження визначаються такі переваги цього ресурсу як популяризацію досліджень і акумулювання інформації.

Перша перевага стосується того, що Вікіпедія передбачає трансляцію не лише відомої інформації, а й публікацію власних наукових відкриттів з моменту їх публікації в рецензованих джерелах. Отже, можемо говорити, що ресурс сприяє додатковій популяризації проведених науковцями досліджень.

Другою значною перевагою є те, що Вікіпедія є зручним інструментом акумулювання інформації, необхідної для подальшої роботи, очевидно як наукової, так і викладацької.

Отже, на сьогодні «Вікіпедія» використовується в двох напрямках – як для читання і накопичення інформації, так і для самостійного творення текстів. Перспективи Вікіпедії залежать від ставлення до проекту викладачів та науковців. Конструктивний підхід, що передбачає активне включення викладачів до наповнення україномовної Вікіпедії інформацією в найближчому майбутньому дозволив би зробити її надпотужним інформаційним джерелом, конкурентоздатним з іноземними освітніми ресурсами і незалежним від політичної кон'юнктури в країні. Натомість подальше переважання «деструктивного» і «споглядального» підходу до проекту серед освітян і науковців загрожує тим, що український розділ Вікіпедії може втратити привабливість, що в свою чергу може спровокувати маргіналізацією українського слова в глобалізованому інформаційному просторі [2].

Повагою в освітньому просторі користується ще один вид інструментарію «цифрового знання», як університетський інституційний репозиторій – електронний архів для тривалого зберігання, накопичення та забезпечення довготривалого та надійного відкритого доступу до результатів наукових досліджень, що проводяться в установі.

Взагалі репозиторій – це спеціальний сервер. На сьогоднішній день таких серверів дуже багато: онлайн-бібліотеки або ж університетські онлайн-бібліотеки, з яких можна завантажити або ж проглянути необхідний файл. Крім того до репозитарію можна віднести «хмарне» сховище даних. Такі сервери дають змогу оперативного зберегти інформацію та в будь-який отримати доступ до неї. Створення наукових репозиторіїв відкритого доступу розпочалось з архіву arXiv у Національній лабораторії Лос-Аламоса в США [3].

Особливу роль у реалізації ідей відкритого доступу до наукових публікацій мають інститутські репозиторії. Головна задача яких полягає у створенні вільного доступу до статей, дисертацій, матеріалів конференцій та ін., що сприяє успішній навчальній діяльності студента.

Саме університетські бібліотеки формують інституціональні репозиторії, які надають більш ширший відкритий доступ до наукового матеріалу, а також надають можливість взаємозв'язку з журналами, іншими університетами тощо. Проте у вітчизняному освітньому просторі репозиторії лише починають впроваджуватись в навчально-виховний процес, адже не кожен університет має власний сервіс. Це пов'язано з фінансуванням для закупівлі необхідної техніки. Також можемо говорити про недостатню кількість фахівців, які вільно володіють англійською мовою і можуть співпрацювати з іноземними

науковцями, а також відсутність державної підтримки для їх створення, що не забезпечить такі репозиторії від крадіжок існуючого матеріалу [3].

Серед інструментів «цифрового знання» пропонуємо розглянути також діяльність щорічної конференції, яка позиціонує себе як таку, що присвячена «ідеям вартим поширення» – TED (від англ. Technology Entertainment Design; Технології, Розваги, Проекти).

TED конференція – це свого роду група / курс з самомотивації. В якості спікерів – люди з незвичайними ідеями і з великим бажанням поділитися ними з іншими, а саме – з тими, хто готовий сприймати щось нове. Перша конференція TED відбулася у 1984 році [1]. Серед доповідачів як звичайні фахівці, так і всесвітньо відомі діячі науки, культури, економіки та ін. До числа останніх можна віднести творців Google Сергія Бріна і Ларрі Пейджа, екс-президента США Білла Клінтона, кінорежисера Джеймса Камерона і багатьох інших відомих особистостей, які встигли виступити перед вимогливою публікою конференції TED [1]. Головною ідеєю таких конференцій є самореалізація та самовиховання. За допомогою конференцій TED ми займаємось самонавчанням і самовихованням, в тому сенсі, що слухач самостійно складає точку зору про світ, людей, життя загалом. Це дає змогу не залежати від традиційних рамок освітньої галузі, а стимулює саморозвиток в обраному для себе напрямі. Кожен учасник конференції презентує свою ідею, тим самим стимулюючи інших до формування своєї власної думки, яку він може презентувати публіці і вплинути на виховання сучасної креативної особистості.

Серед сучасних інструментів, яким користується студентська молодь згадаємо також сайт «Луркомор'є» – онлайн-енциклопедію інтернет-мемів і мережових субкультур. Проект, створений у 2007 р., спочатку позиціонував себе як енциклопедія інтернет-мемів, але в міру розвитку його статті почали охоплювати значно ширше коло тем: Інтернет та інформаційні технології, комп'ютерні ігри, побут, політика, історія, культура, громадське життя і багато іншого [4].

Луркомор'є характеризується своєрідним стилем статей, що вирізняється загальною неформальністю, напівжартівливим і саркастичним характером, вільним використанням нецензурної лексики, безцеремонністю висловлювань, а також різкою критикою недоліків розглянутих явищ. Зауважимо, що ми не розглядаємо «Луркомор'є» в якості освітнього ресурсу, оскільки він не поширює наукову інформацію, проте ми можемо віднести його саме до інструментів «цифрового знання». Останнє підтверджується тим, що цей сайт має відкритий доступ для людей, які викладають ту інформацію, яка стосується держави, політичних діячів, тобто актуальних питань для певного періоду часу. Цей сайт піддається численній критиці, оскільки розміщує заборонену інформацію, з ним намагаються боротись всі інстанції. Але не дивлячись на це, станом на серпень 2012 р. сайт Lurkmore.to є найпопулярнішим сайтом світу (2994 місце) і лідер Рунету (157-е місце). Цей сайт є корисним тим, що молодь повинна знати про існуючі такого виду ресурси і мати на увазі інформацію, яка на ньому викладається.

Отже, бачимо, що парадигма освіти змінилась і ми повинні уважно вивчити нові інструменти, які можна застосовувати в навчально-виховній діяльності. Якщо раніше викладач був головним джерелом професійної інформації для студента, то тепер студент зустрічається з безліччю цілком доступних джерел. «Функція викладача стає іншою: він повинен навчити студента орієнтуватись в цьому інформаційному середовищі, повинен розвинути його творчі та інтелектуальні здібності, у тому числі здібність до самоосвіти» [5, с. 285].

На сьогоднішній день, люди мають доступ майже до будь якої інформації, яка їх цікавить. Але через те, що цю інформацію створюють такі ж люди як ми, ми не можемо бути впевненими в її достовірності і актуальності на певний період часу. Для цього потрібно, щоб поширенням такої інформації займались науковці, вчені, тобто ті фахівці, які якісно володіють матеріалом. Також треба, щоб були створені групи, які будуть контролювати актуальність інформації і з часом її видаляти, якщо вона вже не актуальна (це яскраво простежується на прикладі «Вікіпедії»).

Що ж стосується онлайн-навчання, TED конференцій, то це нове явище, яке в якості інструмента «цифрового знання» вже позитивно розглядається науковцями і педагогами. Воно надає можливість прослухати і побачити лекцію відомого вченого не входячи з дому і самостійно поглиблювати свої знання. Репозиторії, особливо університетські, сьогодні є популярними, вони є продуктом, який крім знань ще надає прибуток суспільству. Університет, який витратить більший бюджет на створення репозиторію буде використовуватись активніше студентством і науково-педагогічними кадрами, через свою якість. У майбутньому, розвиток електронний ресурсів і технологій, а з ними і інструментів «цифрового знання», може привести до різних варіантів розвитку подій в освітній галузі. Наприклад, доступ до всієї інформації сприятиме можливості отримувати освіту з будь-якого куточку світу. Проте водночас не можна сказати точно, що ця освіта буде якісною. Оскільки створення багатьох навчальних інтернет-ресурсів провокуватимуть питання щодо достовірності викладеної інформації на тому чи іншому сайті. Це в свою чергу відобразиться на навчально-виховному процесі.

Література:

1. TED - конференції, що заслуговують проведення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL : http://turboseo.net.ua/bloque/tedx_story.htm. – Назва з екрана.
2. Вікіпедія як освітній ресурс: досягнення і перспективи (Бондаренко А.І.)
3. Гришина, О. А. Университетские репозитории как инструмент формирования исследовательского капитала [Электронный ресурс] О. А. Гришина, О. В. Сагинова // Человеческий капитал и профессиональное образование. – 2012. – № 1. – С. 8–12.

4. Лукоморье [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL : <http://wikireality.ru/wiki/%D0%9B%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B5>. – Назва з екрана.
5. Олійник А. Інноваційний характер інформаційних технологій / А. Олійник // Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізацій та інформаційної революції гол. ред.: В.П. Андрущенко. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 284-304
6. Ученые изучили влияние Википедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL : http://vzglyad.az/news.php?id=2271#.VJP90qAg_M. – Назва з екрана.
7. Цифровой сторителлинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL : <http://ru23mobilethings.blogspot.com/2013/10/23.html>. – Назва з екрана.
8. Чого чекати від університетських онлайн-відеокурсів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL : http://www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/2014/12/141215_mooc_online_courses_uk. – Назва з екрана.
9. Шмидт Э. Новый цифровой мир. Как технологии меняют жизнь людей, модели бизнеса и понятие государств. / Эрик Шмидт, Джаред Коэн ; пер. с англ. Сергея Филина. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 368 с.

Науковий керівник:

кандидат філософських наук, Русаков Сергій Сергійович.

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ СВЕДЕНИЯ ОБ УЧАСТНИКАХ КОНФЕРЕНЦИИ

- Boqiyeva Mahzuna Alisherkizi** – Student of Philological faculty Gulistan state university. Republic of Uzbekistan.
- Eshboyeva Durdona Alisherkizi** – Student of Philological faculty Gulistan state university. Republic of Uzbekistan.
- Ganiev Ulugbek Ravshanbek o'g'li** – Gulistan State University, Social - economical faculty 3rd course Uzbekistan, Syrdarya region, Gulistan city.
- Ismoilova Nozima Olimjon qizi** – Gulistan State University, Philological faculty 2nd course.
- Usmanov Temurbek Eldarovich** – the student of Tashkent Financial Institute.
- Абдимуродов У.** – Ташкентский финансовый институт. Узбекистан
- Абдулхалилова С.** – Ташкентский финансовый институт. Узбекистан
- Абитаева Р.Ш.** – заведующая кафедрой педагогики и психологи Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Адильбек Асигатов** – 3 курс студенті Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті.
- Айтбаев Асқар Байзақұлы** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті тарих факультеті, археология және этнология кафедрасының PhD докторанты.
- Александрова Валентина** – старший викладач кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка
- Алиева Айше Эдемовна** – преподаватель Гулистанский государственный университет.
- Алимова Шолпан Жанболатовна** – Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова.
- Алтайбекова Қанағат Тұрсынбаевна** – кандидат филологических наук. Жезказганский университет имени О.А.Байконурова.
- Аржанухина Светлана Васильевна** – старший преподаватель кафедры фортепиано коммунального заведения «Харьковская гуманитарно-педагогическая академия» Харьковского обласного совета.
- Артеменко Олександр Валентинович** – завідувач кафедри іноземних мов гімназії №153 ім. О.С. Пушкіна, м. Київ. Аспірант Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Аскарова Азиза Алишеровна** – преподаватель Наманганского коллежа пищевой промышленности.
- Асыллов Ермұханбет Серікбайұлы** – магістрант Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан.
- Ауезова Х.Т.** – кандидат педагогических наук. Жезказганский университет имени О.А.Байконурова.
- Ашурова Зебинисо Рахимовна** – кандидат физико-математических наук, доцент. Самаркандский Государственный Университет.
- Байгелова Г.Ж.** – старший преподаватель Жезказганского университета имени О.А. Байконурова.
- Байғожанова Дәметкен Сағидуллақызы** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті.
- Байдаченко Роман Михайлович** – студент ВТЕІ КНТЕУ.
- Байделюк Ярослав Володимирович** – магістрант Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.
- Байжуманова Дамиля Кайратовна** – студент Павлодарского педагогического института.
- Баймурат Д.Б.** – С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті. Астана қ.
- Баранчук Олена** – студентка III курсу факультету іноземної філології та музичного мистецтва комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

- Бесшапошникова Тетяна Василівна** – викладач кафедри фортепіано Харківської гуманітарно-педагогічної академії.
- Битенова Г.А.** – преподаватель высшей категории. г. Жезды, Казахстан.
- Бодюк Адам Васильович** – кандидат економічних наук, с.н.с., науковий керівник НДЗ «Ресурси».
- Бодюк Віталій Адамович** – юрист.
- Бозорова Ф.** – Ташкентский финансовый институт. Узбекистан
- Булгакова Валентина Анатольевна** – старший преподаватель кафедры фортепиано коммунального заведения «Харьковская гуманитарно-педагогическая академия» Харьковского обласного совета.
- Булгакова Тетяна Михайлівна** – аспірантка Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Вахобов Ботирали Михайлович** – Наманган Давлат университети уқитувчиси.
- Воскобій Ольга Леонідівна** – аспірант Інституту проблем виховання НАПН України, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Черкаського факультету Національного університету «Одеська юридична академія».
- Гетманова Юлія Олександрівна** – студентка Національного університету біоресурсів і природокористування України.
- Глухова Наталія Вікторівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри МІВТ ДВНЗ «Національний гірничий університет».
- Горожанов Юрій Юрійович** – аспірант кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Грех Орест Васильович** – старший викладач кафедри іноземних мов Львівського Національного аграрного університету.
- Долгіх Володимир Олексійович** – аспірант Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Дюсембаева Лаззат Абилкасым Акнур** – студентка Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина.
- Егеубаев Дархан Нарботаұлы** – магистрант Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан.
- Елепбергенова Айгуль Узбековна** – старший преподаватель, магистр информатики. Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова.
- Ермекова Набира Сағидуллақызы** – магистр, І. Жансүгіров атындағы ЖМУ.
- Есимова Динара Даутовна** – кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой Географии и Туризма Павлодарского государственного университета имени С.Торайгырова.
- Ефимцева Елена Эдуардовна** – студентка Томского государственного университета систем управления.
- Әбдіғали Нұркен Әбдіғалиұлы** –Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Археология және этнология мамандығының 3 курс студенті.
- Євдокимова Юлія** – студентка IV курсу факультету іноземної філології та музичного мистецтва комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.
- Жабықбаева Динара Маратқызы** – магистрант І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
- Жалилов М.** – Ташкентский финансовый институт. Узбекистан
- Жексембаева А.Г.** – мамандығының магистранты І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік університеті.
- Журавель Тетяна Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут людини.
- Жураева Нодира Юнусовна** – кандидат физико-математических наук. Ташкентский Автодорожный Институт.
- Зайнитдинова У.** – Ташкентский финансовый институт. Узбекистан
- Закиржанов Мухаммадсодик** –Ташкентский финансовый институт.

- Закраєвська Олесь Юріївна** – вчитель початкової школи; аспірант Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Землянська Наталія Вячеславівна** – кандидат наук з державного управління доцент кафедри англійської філології Київського університету імені Б. Грінченка.
- Зірка Анжела Юріївна** – студентка Полтавського інституту економіки і права.
- Зулпыхар Жандос Енсебекұлы** – доцент, к.п.н. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
- Иманбекова Алия** – М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің магистр-оқытушысы.
- Иманкул Манат Насиркызы** – кандидат технических наук, доцент кафедры Вычислительная техника Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Казбекова Аяна Ерлановна** – магистрант АО «Финансовая академия». Астана. Казахстан.
- Калінчик Віталій Васильович** – асистент кафедри охорони праці, промислової та цивільної безпеки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».
- Калыбекова Назия Алпысбаевна** – магистрант Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина.
- Камза Гаухар Баймырзакызы** – старший преподаватель. Казахський національний педагогический университет имени Абая.
- Канарський Антон Михайлович** – студент Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Кантуреев Мансур Тасыбайұлы** – э.ф.д., профессор. І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
- Катюхина Ольга Алексеевна** – Научно-исследовательский университет Высшая школа экономики. Россия.
- Килимчук Анна Анатоліївна** – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Кипиченко Наталія Сергіївна** – викладач кафедри початкової освіти та методик гуманітарних дисциплін Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Колодинський Денис Дмитрович** – студент Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Коломієць Ганна Богданівна** – старший викладач кафедри фінансів ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».
- Коноплицька Ганна Володимирівна** – магистрант Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.
- Коржавих Іраїда Миколаївна** – старший викладач кафедри фортепіано Харківської гуманітарно-педагогічної академії.
- Кошляк Наталія Олексіївна** – викладач дисциплін соціально-економічного циклу І категорії Харківського автомобільно-дорожнього технікуму.
- Кравець Владислав Олександрович** – студент Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Крупченко Тетяна Миколаївна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».
- Кудайбергенова Гульмира Ордабековна** – магистр АО «Финансовая Академия». Казахстан, г.Астана.
- Кудласва Наталія Вікторівна** – кандидат економічних наук, старший викладач. Буковинський державний фінансово-економічний університет.
- Курбанов Абдухалил** – Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий магистрант 2-курса.
- Қасенова Динара Мелсбекқызы** – магистрант І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.

- Лебедєва Алла Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, асистент кафедри педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Лисенко Андрій Андрійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Логоша Роман Васильович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри аграрного менеджменту Вінницького національного аграрного університету.
- Лосєв Олександр Семенович** – старший викладач кафедри фортепіано Харківської гуманітарно-педагогічної академії.
- Лосєва Олена Сергіївна** – старший викладач кафедри фортепіано Харківської гуманітарно-педагогічної академії.
- Лук'яненко Галина Вікторівна** – аспірантка Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Любчик Юрій Михайлович** – студент ВТЕІ КНТЕУ.
- Люріна Таніта Іванівна** – кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри початкової освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Макар Оксана Павлівна** – кандидат економічних наук, доцент НУ «Львівська політехніка».
- Мамаражабов Ботир Баходируглу** – студент Ташкентського державного інститута востокознавства.
- Мансур Кантуреев Тасыбайұлы** – з.ф.д., професор. І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Мартиненко Володимир Олександрович** – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри управління та фінансово-економічної безпеки ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України».
- Маций Михайло Євгенійович** – студент Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Мезрин Евгений Владимирович** – магістрант Северо-Кавказского филиала ФГБОУВО «Российский государственный университет правосудия». Россия.
- Мейрманова Гульнур Советовна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри «Казахская филология» Таразського державного педагогічного інститута.
- Мимченко Надія Олександрівна** – викладач, аспірант кафедри германської філології Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Молодиченко Наталія Алімджанівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
- Мусабеков А.Т.** – С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті. Астана қ.
- Мусаєва З.** – Ташкентський фінансовий інститут. Узбекистан
- Мусурманкулова Мухає Маматкуловна** – преподаватель Колледж дошкольного образования и сервисного обслуживания.
- Мусурмонкулов Мухаммад Урал ұғли** – студент Гулистанського державного університету.
- Муталиєва А.Ш.** – доцент. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва.
- Неведомська Євгенія Олексіївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри анатомії і фізіології людини Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Нигманов Азизбек Улугбекович** – преподаватель кафедры «Экономика Китая» Ташкентського державного інститута востокознавства.
- Нигметов Канат Уалиденович** – старший преподаватель. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
- Нуралиєва М.** – Ташкентський фінансовий інститут. Узбекистан
- Нургазінова А.А.** – п.ф.м., І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің оқытушысы.

- Нуролла Назира** – 4 курс студенті Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті.
- Овчаренко Ріта Тимофіївна** – викладач вищої категорії, викладач-методист, заступник директора з навчальної роботи Харківського автомобільно-дорожнього технікуму.
- Овчарова Ірина Арсентіївна** – викладач кафедри фортепіано Харківської гуманітарно-педагогічної академії.
- Омарова Вера Константиновна** – кандидат педагогічних наук, доцент ВАК. професор кафедри педагогіки Павлодарського державного педагогічного інституту.
- Омарова К.С.** – старший преподаватель, магістр дошкільного образования Жезказганського університету імені О.А.Байконурова.
- Оразбекова Алия Маратовна** – магістр АО «Финансовая академия». Казахстан, г. Астана.
- Ординська Ельвіра Адамівна** – студентка Буковинського державного фінансово-економічного університету.
- Остапенко Олена Геннадіївна** – доцент кафедри Економічної теорії та права Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.
- Павельчук Євген Михайлович** – аспірант. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Пасічна Тамара Дмитрівна** – магістрант. Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ.
- Пісоцька Людмила Анатоліївна** – доктор медичних наук, доцент кафедри госпітальної терапії ДВНЗ «Дніпропетровська медична академія МОЗ України».
- Полковенко Ольга Володимирівна** – кандидат біологічних наук, доцент кафедри анатомії і фізіології людини Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Пуйо Аліна Михайлівна** – студентка НУ «Львівська політехніка».
- Пятковська Юлія Вікторівна** – студентка Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.
- Саидкулов Нуриддин Акрамулович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Саутбекова Айнұр Ғалымқызы** – мамандығының 2 курс магистранты
- Сеитбаев М.Ж.** – п.ғ.м. І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің оқытушысы.
- Сельмащук Юрій Іванович** – директор ДП «Український дім», Україна, м. Київ.
- Сергазінова Карима Токеновна** – Алақөл орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі.
- Сергазінова Эльвира Серикбаевна** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі.
- Серикпаева Жанна Конспековна** –магістрант АО «Финансовая академия». Астана. Казахстан.
- Сіропол Володимир Олександрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Сулейманова Маъмура Мухсумовна** – преподаватель кафедры «Языков Южной Азии» Ташкентского государственного института востоковедения.
- Сураншиев Ж.А.** – С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті. Астана қ.
- Тохтабаев Жавохир Мирзо** – студент Наманганского Государственного Университета.
- Труш Анастасія Ігорівна** – студентка Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут людини.
- Умирбекова А.К.** – старший преподаватель Жезказганского университета имени О.А. Байконурова.
- Үмітқалиев Ұлан Үмітқалиұлы** – т.ғ.к., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Археология және этнология кафедрасының меңгерушісі

- Халикулова Гульзада Таджимуратовна** – Ташкентский финансовый институт. Узбекистан.
- Хамдамов Эркин Эргашевич** – Гулистон Давлат Университети Инглиз тили ўқитувчиси Филология факультети, чет тили кафедраси мудири.
- Хасанова Нигора Хасан қизи** – студентка Гулистанского государственного университета.
- Цівунчык Ірына Канстанцінаўна** – Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы, выкладчык, кандыдат філалагічных навук.
- Шаймерденова Жұпар Абзалқызы** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университетінің.
- Шамуратова Айдана Абзаловна** – магистрант Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина.
- Шепель Ирина Александрівна** – науковий співробітник НІКЗ “Гетьманська столиця. м. Батурин. Україна.
- Шетиева Карлыгаш Жантемировна** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, математикалық және компьютерлік пішіндеу магистрі.
- Школьнік Серафима Яківна** – старший викладач кафедри фортепіано Харківської гуманітарно-педагогічної академії.
- Шмидт Татьяна Викторовна** – заведующая КГКП Центр развития я\с №1 «Ромашка» Казахстан, г. Экибастуз.
- Шындалиев Нуржан Тажибаевич**, – доцент, к.п.н. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
- Эргашев Эркин Ирокович** – Ташкентский финансовый институт.
- Эшбоева Дурдона Алишер кизи** – студентка филологического факультета Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Эшманов Иброхим** – Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий магистрант 2-курса .
- Юлдашева Хилола Ахаджоновна** – Тошбулоқ саноат ва хизмат кўрсатиш касб-хунар коллежи ўқитувчиси Узбекистон.
- Юніна Ольга Євгенівна** – викладач кафедри англійської філології Київського університету імені Б. Грінченка, аспірантка кафедри педагогіки Луганського національного університету імені Т.Шевченка.
- Юришева Лідія Вікторівна** – старший викладач кафедри фортепіано Харківської гуманітарно-педагогічної академії.
- Якушкина Галина Владиславовна** – кандидат педагогических наук, доцент кафедры социально-культурной деятельности ФГБОУ ВПО «Орловский госуда́ртвенный институт искусств и культуры».

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Государственное высшее учебное заведение

"Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»,молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,
студенческое научное общество исторического факультета
«Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что с 30-31 января 2015 г. проводится X Международная научно-практическая интернет-конференция «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии».

Планируется работа по секциям:**I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

XIX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминалистика и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.
4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психоллингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

Оргкомитет конференції планує розміщати доповіді на Web-сторінці по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатам конференції буде сформований електронний збірник матеріалів, який можна буде завантажити в PDF-форматі на головній сторінці конференції по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – український, російський, англійський, французький, білоруський, грузинський, армянський, азербайджанський, казахський, узбекський, таджицький, киргизський, молдавський, туркменський.

Останній термін подання статей – 29 січня 2015 р. (включительно).

Вартість участя в конференції та розміщення статті в електронному збірнику становить:

Оргвнесок - **10 USD США** або **10 ЕВРО** (переклад в рубльях – **400 рубльях**); (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстка макета, редактування текстів).

Обсяг статті – не більше 7 сторінок. Завантажити збірник можна буде **через тиждень** після проведення конференції на головній сторінці конференції.

Для учасників країн Європи та Азії (за виключенням України) засади перераховуються наступним чином:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА:

Переклади по системі «Юністрим» для Бобровника Юрія Вікторовича в пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницький (в квитанції повинен бути вказаний код перекладу та Ф.І.О. того, хто перекладає гроші, країна).

(комісія 0,15 USD США)

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА (Через ОАО «Сбербанк Росії»)

Для учасників з Російської Федерації (400 руб.) оплати оргвнеска в рубльях РФ (RUB) в відділеннях ОАО «Сбербанк Росії» (для того, щоб оргвнесок дійшов, в розділі **НАЗНАЧЕННЯ ПЛАТЕЖА**, потрібно вказувати «**ПЕРЕВОД ЛИЧНИХ СРЕДСТВ**», - тільки ці три слова).

56A: Банк-Посередник:	ОАО «Сбербанк Росії», Москва, РФ БИК 044525225, К/С 30101810400000000225 ИНН 7707083893 СВИФТ: SABRRUMM
57D: Банк Бенефіціара:	/30111810100000000540 АО «СБЕРБАНК РОССИИ» Київ, Україна
59D: Бенефіціар:	/ 26207017148867/ Бобровник Юрій Вікторович

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА:

Або поштовою перекладом на Ф.І.О.: Бобровник Юрій Вікторович, 08401, Україна, Київська обл, г. Переяслав-Хмельницький, ул. Сухомлинського, 32, к. 108.

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА: Western Union на Бобровник Юрій Вікторович (вказуйте код перекладу Ф.І.О того, хто перекладає оргвнесок).

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)

Название статьи (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский // Ефремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Научный руководитель: кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью) домашний адрес, код города, телефон, E-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: neasmo@gmail.com (тема сообщения: 30-31 января 2015 г.) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает ошибка не отправления отправляйте на адрес neasmo@ukr.net) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокс квитанции об оплате оргвзноса. В случае отправки научной статьи по электронной почте, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: +38 (097) 923 16 58, +38 (093) 335 78 86.

E-mail: neasmo@gmail.com

ВНИМАНИЕ! Работы с рисунками и таблицами принимаются только в том случае, если они представлены в формате JPEG отдельным файлом.

ВНИМАНИЕ! После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: «Вашу статью получили и приняли». Если такой ответ не поступил, через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные межстрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!
 Державний вищий навчальний заклад
 «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
 імені Григорія Сковороди»,
 молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,
 студентське наукове товариство історичного факультету
 «Комітет дослідження історії та сучасності»

Інформують Вас, що з **30-31 січня 2015 р.** проводиться X Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Ґрунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економікою.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

XIX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Вибірчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

Оргкомітет конференції планує розміщувати доповіді на Web-сторінці за адресою: <http://conferences.neasmo.org.ua>. За результатами конференції буде сформовано електронний збірник матеріалів, який можна буде скачати в PDF-форматі на головній сторінці конференції за адресою - <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – українська, російська, англійська, французький, білоруська, грузинська, армянська, азербайджанська, казахська, узбекська, таджикська, киргизська, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – **29 січня 2015 р. (включно)**.

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 90 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстака макету, редагування текстів).

Об'єм статті – не більше 7 сторінок. Скачати збірник можна буде через тиждень після проведення конференції за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Кошти перераховуються на рахунок:

Р/р: 26002273854001

ПІАТ КБ «Надра» ЦЕНТР

МФО320564

Одержувач: МГО «Незалежна асоціація молоді».

Ідентифікаційний код за ЄДРПОУ – 26426765.

Призначення платежу: благодійний внесок на проведення конференції, П.І.П. автора статті.

Або на картку **Приват банку 5168 7420 6537 9988** (одержувач – **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити **SMS**-підтвердження про оплату на моб. **097 923 16 58** у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
за зразком: **Іван Петренко**
(Київ, Україна)

Секція, підсекція за зразком: **(ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (ВЕЛИКИМИ ЛІТЕРАМИ)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

1. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с.
2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (**у правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)**) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) домашня адреса, код міста, телефон, E-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: neasmo@gmail.com, **тема повідомлення: 30-31 січня 2015 р.** (у разі виникнення помилки при відправленні, повторно відправляйте на адресу neasmo@ukr.net) або на CD-дисках (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокс квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приват банку ксерокопія квитанції не надсилається (достатньо відправити **SMS**-підтвердження).

У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приват банку ксерокопія квитанції не надсилається достатньо відправити SMS з прізвищем автора публікації.

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Урклоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та зараховано»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

E-mail: neasmo@gmail.com

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактні телефони: (097) 923 16 58, (093) 335 78 86.

УВАГА! Роботи з малюнками та таблицями приймаються лише у тому разі, якщо вони подані у форматі JPEG окремим файлом.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ МЕНШЕ 3 сторінок НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення подібних конференцій можна ознайомитися за адресою:

<http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

Аскарова Азиза Алишеровна (Наманган, Узбекистан) ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ИДЕИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	6
Булат Жумадилов, Дамиля Байжуманова (Павлодар, Казахстан) ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ В БИОЦЕНОЗЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ.....	7
А.Т.Мусабеков, Ж.А. Сураншиев, Д.Б.Баймурат (Астана, Қазақстан) ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БОЙЫНША МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ДАМУЫНЫҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ.....	8
Євгенія Неведомська (Київ, Україна) ЗВІДКИ ПІШЛИ ЕУКАРІОТИ.....	10

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

Шолпан Алимова, Динара Есимова (Павлодар, Казахстан) ТОПОНИМИЧЕСКОЕ ОТРАЖЕНИЕ ЛАНДШАФТА В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ.....	13
Анна Килимчук (Київ, Україна) ГЕОСТРАТЕГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КИТАЙСЬКИХ СЕЗ НА ЗОВНІШНІХ РИНКАХ.....	15
Оксана Макар, Аліна Пуйо (Львів, Україна) РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЛИЖНОГО ТУРИЗМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	18
Євген Павельчук (Київ, Україна) ВОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ВОДОВІДВЕДЕННЯ У ПОВЕРХНЕВІ ВОДИ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2013 РОЦІ.....	20

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Ермұханбет Асылыов (Астана, Казахстан) ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУДЕГІ МӘЖБҮРЛЕУ ШАРАЛАРЫ.....	24
Дархан Егеубаев (Астана, Казахстан) МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР МЕН БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ӨЗАРА ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ.....	25

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Olha Voskobii (Cherkasy, Ukraine) ECOLOGISATION OF EDUCATION AT HIGHER LEGAL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS.....	29
Наталія Глухова, Людмила Пісоцька (Дніпропетровськ, Україна) ДОСЛІДЖЕННЯ БІОЛОГІЧНИХ ТА КВАНТОВИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ РІДКОЇ ВОДИ МЕТОДОМ КІРЛІАНОГРАФІЇ.....	30
Ольга Полковенко (Київ, Україна) АЛЮМІНІЙ – ДРУГ ЧИ ВОРОГ?.....	32

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Temurbek Usmanov (Tashkent, Uzbekistan) STEADY DEVELOPMENT OF THE BANKING SYSTEM OF UZBEKISTAN.....	34
У. Абдимуродов (Ташкент, Узбекистан) РОЛЬ БЕЗРАБОТИЦЫ В ЭКОНОМИКЕ СТРАНЫ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ЕЕ РЕШЕНИЯ.....	35
С. Абдулхалилова (Ташкент, Узбекистан) АНАЛИЗ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ СТРАХОВОЙ КОМПАНИИ.....	36
Роман Байдаченко (Вінниця, Україна) НАЙОПТИМАЛЬНІШІ НАПРЯМКИ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА.....	38
Ярослав Байделюк (Вінниця, Україна) ЛОГІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ.....	40
Лаура Байтуова, Айым Аманова, Серікқызы Нүргүл (Астана, Қазақстан) НЕГІЗГІ КАПИТАЛДЫ КӘСІПОРЫНДА ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН КӨТЕРУ ЖОЛДАРЫ.....	41
Ф. Бозорова (Ташкент, Узбекистан) СИСТЕМА МЕНЕДЖМЕНТА КАЧЕСТВА: ПРЕИМУЩЕСТВА ВНЕДРЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ.....	44
Соломія Вовк, Н.Т.Волошин (Чернівці, Україна) СПОСОБИ МІНІМІЗАЦІЇ РИЗИКІВ: ХЕДЖУВАННЯ ЧИ СТРАХУВАННЯ?.....	46
Олеся Гордійчук, Вікторія Юзишин (Чернівці, Україна) ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНТЕРНЕТ-СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПІ.....	47
Елена Ефимцева (Экибастуз, Казахстан) СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА.....	50
М. Жалилов (Ташкент, Узбекистан) СТРАХОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ РИСКОВ, ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ.....	53

А.Г. Жексембаева (Талдықорған, Қазақстан Республикасы) ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУДІ БАСҚАРУДЫҢ ҰЙЫМДЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	54
У. Зайнитдинова (Ташкент, Узбекистан) ПРОБЛЕМЫ СТРАХОВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ.....	57
Аяна Казбекова (Астана, Казахстан) ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА БИОЛОГИЧЕСКИХ АКТИВОВ В СООТВЕТСТВИИ С МСФО 41 «СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО».....	58
Мансур Кантуреев, Динара Жабықбаева, Динара Қасенова (Талдықорған, Казахстан) АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР – САЛАНЫ ҒЫЛЫМИ ЖАҒҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗІ.....	60
Н. Абдиманап, М.Т.Кантуреев (Алматы қ., Қазақстан) САЛАНЫ ҒЫЛЫМИ ЖАҒҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗІ – ИННОВАЦИЯ.....	63
Ольга Катюхина (Москва, Россия) ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ТРАНЗИТНОГО ПОТЕНЦИАЛА РОССИИ.....	65
Ганна Коломієць (Київ, Україна) РИЗИКИ ТА ОБМЕЖЕННЯ В СИСТЕМІ КОРПОРАТИВНОГО ПОДАТКОВОГО ПЛАНУВАННЯ.....	69
Ганна Коноплицька (Вінниця, Україна) ТЕХНОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ МАРКЕТИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЗОВНІШНЬОМУ РИНКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПІДПРИЄМСТВА.....	71
Гульмира Кудайбергенова (Казахстан, Астана) ПРОБЛЕМЫ УЧЕТА ОПЛАТЫ ТРУДА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	73
Наталія Кудлаєва (Чернівці, Україна) ПОРЯДОК СПИСАННЯ БЕЗНАДІЙНОЇ ДЕБИТОРСЬКОЇ ЗАБОРГОВАНОСТІ.....	75
Р. Құралбаева (Алматы қ., Қазақстан) АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕН ДАМУЫН БОЛЖАМДАУ ЖӘНЕ ЖОСПАРЛАУ.....	77
Роман Логоша (Вінниця, Україна) СВІТОВИЙ ДОСВІД ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ОВОЧЕВОЇ ПРОДУКЦІЇ.....	79
Юрій Любчик (Вінниця, Україна) СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ ОЛІЙНО-ЖИРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.....	81
Володимир Мартиненко (Суми, Україна) КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....	84
З. Мусаева (Ташкент, Узбекистан) РАЗВИТИЕ МЕНЕДЖМЕНТА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	85
Мухаммад Мусурмонкулов, Нигора Хасанова (Гулистан, Узбекистан) РАЗВИТИЕ СФЕРЫ УСЛУГ И СЕРВИСА КАК ПРИОРИТЕТНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ.....	88
Azizbek Nigmanov (Tashkent, Uzbekistan) O‘ZBEKISTONDA ENERGETIKA VA ALTERNATIV ENERGETIKANI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI HAMDA UNING YUTUQLARI.....	89
М.Нуралиева (Ташкент, Узбекистан) СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МИРОВОГО СТРАХОВОГО РЫНКА.....	92
Алия Оразбекова (Астана, Казахстан) КОНЦЕПЦИЯ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ МИРОВОЙ ЭКОНОМИКИ.....	94
Ельвіра Ординська (Чернівці, Україна) НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ ОБЛІКОВОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ЗНОСУ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ... ..	95
Н.Е. Отаргалиева, Б.Ж. Джумабекова (Талдықорған, Казахстан) УПРАВЛЕНИЕ ПРОЕКТАМИ КАК МЕХАНИЗМ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА.....	98
Тамара Пасічна (Вінниця, Україна) КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ – СИНЕРГІЯ СТРАТЕГІЧНОГО ТА ОПЕРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ НА ПІДПРИЄМСТВІ.....	100
Жанна Серикпаева (Астана, Казахстан) УЧЕТ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СООТВЕТСТВИИ С МСФООС.....	102
Шавкат Сунакбаев (Туркестан, Казахстан) PLANNING OF INNOVATIONS.....	105
Жавохир Тохтабаев (Узбекистан, Наманган) КАК ДОБЫТЬ УСПЕХ!.....	107
Гульзада Халикулова (Ташкент, Узбекистан) ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ СТРАХОВОГО РЫНКА УЗБЕКИСТАНА.....	108
Татьяна Шмидт (Экибастуз, Казахстан) КОНТРОЛЬ – КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ МОТИВАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	110

Эркин Эргашев, Мухаммадсодик Закиржанов (Ташкент, Узбекистан) МЕТОДЫ МОДЕРНИЗАЦИИ АГРАРНОГО СЕКТОРА УЗБЕКИСТАНА.....	111
СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ	
Fahriddin Abdulboqiev (Namangan, O'zbekiston) XIVA XONLI IQTISODINI ROSSIYA MANFAATLARIGA BO'YSUNDIRILISHI.....	115
Fahriddin Abdulboqiev (Namangan – O'zbekiston) XIVA XONLIGINI SIYOSIY MUSTAQILLIGINING TUGATILISHI VA UNING OQIBATLARI.....	117
Куралай Сарсембина (Астана, Казахстан) КЕҢЕСТІК РЕФОРМАЛАРДЫҢ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰЛАСУЫ.....	118
Асқар Айтбаев (Қазақстан, Астана) «МҰРТТЫ» ОБА КЕШЕНІ КӨНЕ ҒҰРЫПТЫҚ ЖӘНЕ САЛТ-ДӘСТҮРЛІК МЕРЕКЕ ӨТЕТІН ОРЫН РЕТІНДЕ.....	121
Ботирали Вахобов (Узбекистан, город Наманган) ФАРҶОНА ВОДИЙСИ ЭТНОСЛАРИНИ ВА ЭТНИК ТАРКИБИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ.....	123
Андрей Гавриков (Гомель, Беларусь) ПРАВОМОНАРХИСТЫ КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ 1904-1911 гг. (Практический аспект).....	128
Юлія Гетманова (Київ, Україна) ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ РУСІ: ІСТОРІЯ, НАСЛІДКИ, ОЦІНКИ.....	130
Андрій Лисенко (Переяслав-Хмельницький, Україна) ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА СЕЛЯНСТВО В РОСІЇ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ.....	131
Айнұр Саутбекова (Астана, Қазақстан) ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ ӘУЛИЕЛЕРДІҢ ОРНЫ.....	133
Володимир Сіропол (Переяслав-Хмельницький, Україна) ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ТЕРЕНАХ ЄВРОПИ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....	135
Ұлан Үмітқалиев, Асқар Айтбаев (Астана, Қазақстан) ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	137
Ұлан Үмітқалиев, Нұркен Әбдіғали (Астана, Қазақстан) ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚОНАҚ ҚАБЫЛДАУ ДӘСТҮРІ.....	140
Ірина Шепель (Батурин, Україна) ПЕРЕКЛАДАЧІ УРЯДУ ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО.....	141
Хилола Юлдашева (Наманган, Узбекистан) ИЖТИМОЙИ ТАРАҚИЁТДА УРФ-ОДАТЛАРНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ.....	143
СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА	
Зебинисо Ашурова, Нодира Жураева (Ташкент, Узбекистан) РАСТУЩИЕ ПОЛИГАРМОНИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ В ЧЕТНОМ ПРОСТРАНСТВЕ.....	146
Лаззат Дюсембаева, Акнур Абилкасым (Астана, Казахстан) ОСНОВНЫЕ УРАВНЕНИЯ ПЛОСКОЙ ЗАДАЧИ ДВУХКОМПОНЕНТНОЙ ТЕОРИИ УПРУГОСТИ....	148
Тетяна Крупченко (Київ, Україна) ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ПРОГНОЗУВАННЯ ОБ'ЄМІВ ПРОДАЖІВ ТА ЇХ АКТУАЛЬНІСТЬ.....	151
СЕКЦІЯ: МИТСЕЦТВО	
Іраїда Коржавих, Лідія Юришева (Харків, Україна) ДИРИГЕНТСЬКО-ХОРОВА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ДО РОБОТИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ.....	154
Олександр Лосєв, Олена Лосєва (Харків, Україна) ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ МИСТЕЦЬКИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....	156
Ірина Овчарова (Харків, Україна) ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ.....	159
Серафима Школьнік, Тетяна Бєсшапошникова (Харків, Україна) ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛЯ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ.....	160
СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА	
Ш. Абдусаматова, С. Кубаев (Гулистан, Узбекистан) ОПТИМАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ.....	164
Ш. Абдусаматова, М. Дємина (Гулистан, Узбекистан) ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ СОПРОВОЖДЕНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ В УЧЕБНО- ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	166
Ш. Абдусаматова, Н. Саъдиев (Гулистан, Узбекистан) ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ НАУЧНО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ.....	169
Р.Ш. Абиѳаева (Жезказган, Казахстан) А.Ш. Муталиева (Астана, Казахстан) АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ПОДГОТОВКИ МЕНЕДЖЕРОВ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ, СНГ И РАЗВИТЫХ СТРАНАХ.....	171

Світлана Аржанухина, Валентина Булгакова (Харьков, Україна) ДИАЛОГ КАК ОСНОВА КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА.....	173
Олександр Артеменко (Київ, Україна) ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ АКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ДЛЯ СТИМУЛЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ.....	175
Олена Баранчук, Юлія Євдокімова (Харків, Україна) НАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА.....	177
Г.А.Битенова, Х.Т. Ауезова (Жезказган, Казахстан) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОБЛЕМНОЙ СИТУАЦИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	179
Тетяна Булгакова (Мелітополь, Україна) ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА.....	182
Володимир Долгіх (Київ, Україна) ПРОБЛЕМИ ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З ВАДАМИ ЗДОРОВ'Я ТА ЇХ ЗДОРОВИХ ОДНОЛІТКІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....	184
Тетяна Журавель, Анастасія Труш (Київ, Україна) СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ НА ОБЛІКУ В КРИМІНАЛЬНІЙ МІЛІЦІЇ У СПРАВАХ ДІТЕЙ.....	186
Олеся Закраєвська (Чернівці, Україна) ЗМІСТОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК СКЛАДОВА МОДЕЛІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ УМІННЯ ВЧИТИСЬ.....	189
Назира Иманбекова (Тараз, Қазақстан) БОЛАШАҚ МАМАН ДАЯРЛАУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРАКТИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ.....	192
Гаухар Қамза (Алматы, Қазақстан) МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА МУЗЫКА АРҚЫЛЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ.....	194
Наталія Кипиченко (Київ, Україна) ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ПРОЦЕСІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ.....	195
Наталія Кошляк (Харків, Україна) ПРОБЛЕМНЕ НАВЧАННЯ НА ЗАНЯТТЯХ ІСТОРІЇ.....	198
Алла Лебедєва (Київ, Україна) ТВОРЧИСТЬ УЧИТЕЛЯ ЯК ФАКТОР УСПІШНОГО УПРАВЛІННЯ ПЕДАГОГІЧНИМ ПРОЦЕСОМ.....	200
Галина Лук'яненко (Мелітополь, Україна) МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРЕСИВНОГО ДОСВІДУ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	202
Таніта Люріна (Мелітополь, Україна) ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ АДАПТИВНОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	204
Наталія Молодиченко (Мелітополь, Україна) СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ.....	206
Ф. Ниязов, Ш. Абдусаматова (Гулистан, Узбекистан) ФОРМЫ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ.....	208
А.А. Нургазинова, М.Ж. Сеитбаев (Талдықорған, Қазақстан) ОҚЫТУШЫНЫҢ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ.....	211
Ріта Овчаренко (Харків, Україна) ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ МЕТОДИ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННІ ФІЗИКИ.....	212
Вера Омарова (Павлодар, Қазақстан) ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ СОЗДАНИЯ ПРОФИЛЬНЫХ ШКОЛ ПРИ ВУЗАХ КАЗАХСТАНА.....	214
К.С. Омарова (Жезказган, Қазақстан) АБАЙТАНУ КУРСЫН ОҚЫТУДА ЖҰРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАРДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӨНІ.....	216
Нуриддин Саидкулов (Гулистан, Узбекистан) ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА МОЛОДЕЖЬ.....	218
Карима Сергазинова (Қазақстан Республикасы, Алматы облысы, Алакөл ауданы, Қамысқала ауылы) МУЛЬТИМЕДИА-РЕСУРСТАРЫН ҚҰРАСТЫРАТЫН ЖӘНЕ ҚОЛДАНАТЫН ПЕДАГОГТАРҒА ТАЛАПТАР.....	219
Эльвира Сергазинова, Карлыгаш Шетиева (Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы) БІЛІМ БЕРУДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ МУЛЬТИМЕДИА-РЕСУРСТАР.....	221
А.К. Умирбекова, Г.Ж. Байгелова (Жезказган, Қазақстан) К ВОПРОСУ О ЛИЧНОСТНОМ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РОСТЕ ПЕДАГОГА.....	224
Анастасія Шкіль (Харків, Україна) ВЗАЄМОДІЯ ДОШКІЛЬНОГО ЗАКЛАДУ З РОДИНОЮ В КОРЕКЦІЙНО-ЛОГОПЕДИЧНІЙ РОБОТІ..	226

Durdona Eshboyeva, Mahzuna Boqiyeva (Gulistan, Uzbekistan) STRATEGIES FOR DEVELOPING LISTENING SKILLS.....	228
Дурдона Эшбоева (Гулистан, Узбекистан) КОММУНИКАТИВНИЙ ПОДХОД К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....	230
Дурдона Эшбоева, Эркин Хамдамов (Гулистон, Узбекистон) «АУТЕНТ МАТЕРИАЛЛАР» НИНГ МОХИЯТИ ВА КЛАССИФИКАЦИЯСИ.....	232
Дурдона Эшбоева (Гулистон, Узбекистон) ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИШТИШДА КОМПЬЮТЕРДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА КОММУНИКАТИВ ЁНДАШУВНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ.....	234
Галина Якушкина (Орёл, Россия) НАУЧНАЯ РАБОТА В СИСТЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ В ВУЗЕ ИСКУССТВ И КУЛЬТУРЫ.....	236

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Адам Бодюк, Віталій Бодюк, Юрій Стельмашук (Київ, Україна) ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	239
Антон Канарский, Владислав Кравец (Харьков, Украина) ПРЕДМЕТ РЕГУЛИРОВАНИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРАВА.....	241
Михайло Маций, Денис Колодинський (Харків, Україна) СИСТЕМА ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ДОГОВОРОВ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ УКРАИНЫ.....	243
Евгений Мезрин (Краснодар, Россия) ПРОКУРАТУРА РФ КАК ОРГАН ГОСУДАРСТВЕННОГО НАДЗОРА, РЕАЛИЗУЮЩИЙ ФУНКЦИЮ ЗАЩИТЫ ТРУДОВЫХ ПРАВ.....	246

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Жанат Абдугулова (Астана, Казахстан) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ В ОБРАЗОВАНИИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ В ВУЗАХ КАЗАХСТАНА.....	249
Айдана Шамуратова, Манат Иманқұл (Астана, Казахстан) RFID ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН БОЛАШАҒЫ.....	251
Адильбек Асигатов, Назира Нуролла (Атырау, Казахстан) БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ПАКЕТТИ ПАЙДАЛАНЫП, КУБТЫҢ ТОЛЫҚ КЕДЕРГІСІН АНЫҚТАУ.....	253
Дәметкен Байғожанова, Әсия Самбетова, Набира Ермекова (Астана, Талдықорған, Қазақстан) АҚПАРАТТЫ ҚОРҒАУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	255
Айгүль Елепбергенова (Талдықорған, Казахстан) KVISOFT FLIPBOOK MAKER PRO БАҒДАРЛАМАСЫМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ НЕГІЗДЕРІ.....	257
Ж.Е. Зулпыхар, Н.Т. Шыңдалиев, К.У. Нигметов (Астана, Казахстан) WINDOWS ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІН КОМАНДАЛЫҚ ҚАТАР КӨМЕГІМЕН ЖҮЙЕЛІК АДМИНИСТРАЦИЯЛАУ.....	260
Алия Иманбекова (Тараз, Қазақстан) АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДЕГІ МӘЛІМЕТТЕРДІ ҚОРҒАУ.....	261
Віталій Калінчик (Київ, Україна) СИСТЕМА БЕЗПЕРЕРВНОГО КОНТРОЛЮ НЕБЕЗПЕЧНИХ ТА ШКІДЛИВИХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄКТІВ.....	263
Назия Қалыбекова, Манат Иманқұл (Астана, Казахстан) СЫМСЫЗ БАЙЛАНЫС ЖЕЛІЛЕРІНДЕГІ VPN.....	265
Абдухалил Курбанов, Эшманов Иброхим (Самарканд, Узбекистан) КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БАЗЫ ЗНАНИЙ КАК СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ.....	267
А.А. Нургазинова, М.Ж. Сеитбаев (Талдықорған, Қазақстан) МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ЭЛЕКТРОНДЫ БАСЫЛЫМДАРҒА ҚОЙЫЛАТЫН ДИДАКТИКАЛЫҚ ТАЛАПТАР.....	269

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Неля Безотечеська (Богуслав, Україна) ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРІГАЮЧИХ КОМПЕТЕНЦІЙ У СТУДЕНТІВ НА ЗАНЯТТЯХ СПЕЦІАЛЬНОЇ МЕДИЧНОЇ ГРУПИ.....	271
---	-----

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Валентина Александрова (Київ, Україна) КОМУНІКАТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ТЕКСТІВ НА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ З КУРСУ «УКРАЇНСЬКА МОВА (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ)» СТУДЕНТАМИ НЕФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ.....	274
--	-----

Айше Алиева, Мухаё Мусурманкулова (Гулистан, Узбекистан) РОЛЬ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В РАЗВИТИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КУРСОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОЛЛЕДЖЕЙ СЕРВИСНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ.....	277
Қанағат Алтайбекова (Жезказган, Казахстан) ҒЫЛЫМИ ТІЛДЕР МӘСЕЛЕСІ.....	279
Юрій Горожанов (Луцьк, Україна) ПРОБЛЕМИ ЕРГОНІМІКИ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ.....	280
Орест Грех (Дубляни, Україна) MOTYWACJA DO NAUKI JĘZYKA POLSKIEGO NA UCZELNIACH WYŻSZYCH ZACHODNIEGO REGIONU UKRAINY.....	281
Ангела Зірка (Полтава, Україна) АНАЛІЗ ОЙКОНІМІВ АНГЛІЇ ЗА МОРФОЛОГІЧНОЮ КЛАСИФІКАЦІЄЮ.....	283
N.O. Ismoilova, U.R. Ganiev (Gulistan, Uzbekistan) THE CULTURALLY ACCEPTABLE WAYS OF INTERACTING ORALLY IN ENGLISH.....	284
Botir Mamarajabov (Toshkent, O'zbekiston) DARIY TILIDA SO'Z YASALISHI USULLARI.....	286
Гульнур Мейрманова (Тараз, Казахстан) ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКАДАҒЫ ДИСКУРСИВТИК ЕСІМДІКТЕР.....	288
Надія Мимченко (Миколаїв, Україна) ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕЙЗАЖНИХ ОПИСІВ У ГЕНДЕРНОМУ АСПЕКТІ.....	290
Маъмура Сулейманова (Ташкент, Узбекистан) «РЕАЛИЯ», «ТЕРМИН» ВА «ЭКВИВАЛЕНТСИЗ ЛЕКСИКА» АТАМАЛАРИ: УМУМИЙЛИК ВА ТАФОВУТЛАР.....	292
Ірына Цівунчык (Гродна, Беларусь) ФРАЗЕАСЕМАНТЫЧНАЕ МІКРАПОЛЕ «СТАН СЛУ» Ў ФРАНЦУЗСКОЙ МОВЕ.....	295
Жұпар Шаймерденова (Қазақстан, Талдықорған қаласы) ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ САЛТ-ДӘСТҮР АТАУЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ.....	296
Ольга Юніна, Наталія Землянська (Київ, Україна) ЕЛЕКТРОННІ НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ В СИСТЕМІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ У СЕРЕДНІХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ.....	299
СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ	
Дилмурод Ашуров (Наманган, Ўзбекистон) ЎЗБЕК ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИДА ИЖТИМОИЙ АХЛОҚ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ.....	302
Юлія Пятковська (Київ, Україна) ІНСТРУМЕНТИ «ЦИФРОВОГО ЗНАННЯ» В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТА...	303
ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ УЧАСТНИКАХ КОНФЕРЕНЦИИ	307
НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ	
Информация для участников из зарубежных стран.....	313
Інформація для учасників з України	316

Українською, російською, казахською, вірменською та англійською мовами

Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 325 с.

Материалы ІХ Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015 г. - 325 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,

ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, Ю.С. Табачок.

Верстка та дизайн: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав, Ю.С. Табачок.

Проведення ІХ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці **молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»**

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді» за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

